

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Ε. ΦΙΛΑΝΤΙΣΗΣ

Ελλάδα, Ευρώπη και Διεθνής Τρομοκρατία, από τον Ψυχρό Πόλεμο στη
Νέα Τρομοκρατία: Ιστορικές, Πολιτικές και Ιδεολογικές Διαστάσεις

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΚΟΡΙΝΘΟΣ 2023

Table of Contents

Συντομογραφίες.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΜΕΡΟΣ Α΄.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Θεωρίες και αντιλήψεις περί τρομοκρατίας 1974-2001.....	13
α. Προσεγγίσεις της πολιτικής θεωρίας.....	13
β. Προσεγγίσεις από την οπτική της Εγκληματολογίας.....	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η δεκαετία του 1960: μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές αλλαγές.....	45
α. Μετά τον πόλεμο.....	45
β. Η δεκαετία του 1960: αντικουλτούρα και φοιτητικά κινήματα.....	47
γ. Άλλα κινήματα (φεμινιστικό, αντιπολεμικό, εργατικό).....	61
δ. Η επίδραση των απελευθερωτικών κινήματων στα φοιτητικά κινήματα.....	66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το τρομοκρατικό φαινόμενο στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στην Ευρώπη.....	72
α. Αραβική/Διεθνής τρομοκρατία-κρατικά υποστηριζόμενη τρομοκρατία.....	73
β. Αποσχιστική/Εθνικιστική Τρομοκρατία.....	79
γ. Ακροαριστερή τρομοκρατία.....	82
δ. Η τρομοκρατία στη Δυτική Ευρώπη: ΟΔ Γερμανίας, Ιταλία, Γαλλία.....	89
ε. Ο ρόλος της Ε.Κ./Ε.Ε. στην αντιμετώπιση της διεθνούς τρομοκρατίας.....	102
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Από τον Εμφύλιο στη Δικτατορία.....	107
Διεθνής τρομοκρατία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.....	118
ΜΕΡΟΣ Β΄.....	125
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα από το 1974 έως το 1981.....	125
α. Ριζοσπαστικοποίηση, φοιτητικό κίνημα και η ανάδυση της αριστερής τρομοκρατίας.....	125
α1. Ο αντιδικτατορικός αγώνας.....	125
α2. Ο αντιδικτατορικός αγώνας στο εξωτερικό.....	128
β. Μεταπολίτευση.....	132
β1. Όψεις του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης.....	137
β2. Η εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας.....	141
β3. Η αντιμετώπιση του φαινομένου της τρομοκρατίας 1974-1981.....	158

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και η τρομοκρατία στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980	162
α. Ο Reagan και η τρομοκρατία.....	169
β. Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική την περίοδο 1974-1989	174
γ. Η Εξωτερική Πολιτική του ΠΑΣΟΚ.....	177
γ1. Στάσεις απέναντι στη Δυτική Συμμαχία.....	177
γ2. Η κρίση των ευρωπυραύλων- Δεύτερος Ψυχρός Πόλεμος	181
γ3. Ο τριτοκοσμισμός στις θέσεις και στάσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ	191
γ4. Αμερικανικές αντιλήψεις για το ΠΑΣΟΚ	195
γ5. Το ζήτημα των βάσεων	197
δ. Τρομοκρατία	208
ε. Η στάση της αντιπολίτευσης στο φαινόμενο της τρομοκρατίας τη δεκαετία του 1980.....	220
στ. Ακροαριστερή τρομοκρατία.....	227
ζ. Διεθνής τρομοκρατία τη δεκαετία του 1980.....	230
η. Η αλλαγή πολιτικής μετά το 1985	243
θ. Συμπεράσματα.....	270
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και ο μετασχηματισμός του τρομοκρατικού φαινομένου	274
α. Η άνοδος της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία.....	281
α1. Η εξωτερική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας 1990-1993.....	284
α2. Τρομοκρατία.....	293
β. Η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ 1996-2004.....	305
β1. Η αλλαγή στάσης του ΠΑΣΟΚ στο ζήτημα της τρομοκρατίας και η εξάρθρωση της 17 Νοέμβρη	308
β2. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα μετά τη 17 Νοέμβρη	325
ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	329
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	351

Συντομογραφίες

ΑΣΠΙΔΑ: Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατία, Αξιοκρατία

ΓΣΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας

ΔΑΕΕΒ: Διεύθυνση Αντιμετώπισης Ειδικών Εγκλημάτων Βίας

ΔΕΑ: Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως

ΔΗΑΝΑ: Δημοκρατική Ανανέωση

ΔΣΑ: Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών

ΕΑΜ-ΕΛΑΣ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο- Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

ΕΕΔΥΕ: Ελληνική Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη

ΕΕΠ: Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη

ΕΚ: Ευρωπαϊκή Κοινότητα

ΕΚ: Ένωση Κέντρου

ΕΚΚΕ: Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδος

ΕΛΑ: Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας

ΕΛΑΣ: Ελληνική Αστυνομία

ΕΟΓ: Εθνικός Οργανισμός Γυναικών

ΕΟΚ: Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα

ΕΟΚΑ: Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών

ΕΠΣ: Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΣΚ: Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα

ΕΣΣΔ: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

ΕΥΠ: Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών

ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

ΚΕΑΔΕΑ: Κίνηση για την Ειρήνη, τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την Εθνική Ανεξαρτησία

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

ΚΚΙ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ιταλίας
ΚΥΠ: Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΛΔΓ: Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας
ΛΕΑ: Λαϊκή Επαναστατική Αντίσταση
ΜΑΒΗ: Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου
ΜΜΕ: Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΝΔ: Νέα Δημοκρατία
ΟΑΠ: Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης
ΟΔΓ: Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας
ΟΕΑ: Οργάνωση Εθνικής Αποκατάστασης
ΟΗΕ: Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΚΔΕ: Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδος
ΟΜΛΕ: Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας
ΠΑΚ: Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα
ΠΑΜ: Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο
ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΓΔΜ: Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας
ΣΕΕ: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
ΑΒΜ: Anti-Ballistic Missile Treaty
ΑΡΟ: Außerparlamentarische Opposition/ Εξωκοινοβουλευτική Αντιπολίτευση
ΑΣΑΛΑ: Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia/ Μυστικός Αρμενικός Στρατός για την απελευθέρωση της Αρμενίας
CCC: Cellules Communistes Combattantes/ Μαχητικοί Κομμουνιστικοί Πυρήνες
CIA: Central Intelligence Agency/ Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΗΠΑ)
DHKP/C: Devrimci Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi /Επαναστατικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Κόμμα-Μέτωπο
ETA: Euskadi Ta Askatasuna/ Βασκική Γη και Ελευθερία
FARC: Revolutionary Armed Forces of Colombia/ Επαναστατικές Ένοπλες Δυνάμεις Κολομβίας
FLN: Front de Libération Nationale/ Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Αλγερία)

GIA: Groupe Islamique Armé/ Ένοπλη Ισλαμική Ομάδα της Αλγερίας

IATA: International Air Transport Association/ Διεθνής Ένωση Αερομεταφορών

ICAO: International Civil Aviation Organization/ Διεθνής Οργανισμός Πολιτικής Αεροπορίας

IDF: Israel Defense Forces/ Ισραηλινές Ένοπλες Δυνάμεις

INF: Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty/ Συνθήκη για τις Πυρηνικές Δυνάμεις Μέσου Βεληνεκούς

IRA: Irish Republican Army/ Ιρλανδικός Δημοκρατικός Στρατός

KGB: Komitet gosudarstvennoy bezopasnosti/ Επιτροπή για την Κρατική Ασφάλεια (ΕΣΣΔ)

LARF: Lebanese Armed Revolutionary Factions/ Λιβανέζικες Ένοπλες Επαναστατικές Φράξιες

MAD: Mutual Assured Destruction/ Αμοιβαία Επιβεβαιωμένη Καταστροφή

NATO: North Atlantic Treaty Organization/ Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου

NPD: Nationaldemokratische Partei Deutschlands/ Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας

NSC- National Security Council/ Εθνικό Συμβούλιο Ασφαλείας (ΗΠΑ)

OAS: Organisation Armée Secrète/ Οργάνωση Μυστικός Στρατός

OCI: Organisation Communiste Internationaliste/ Κομμουνιστική Διεθνιστική Οργάνωση

PFLP: Popular Front for the Liberation of Palestine/ Λαϊκό Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης

PKK: Partiya Karkerên Kurdistanê/ Εργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν

RAF: Rote Armee Fraktion/ Φράξια Κόκκινος Στρατός

SALT: Strategic Arms Limitation Talks/ Συνθήκη για τον Περιορισμό των Στρατηγικών Όπλων

SDS: Sozialistischer Deutscher Studentenbund/ Σοσιαλιστική Γερμανική Φοιτητική Ένωση

SPD: Sozialdemokratische Partei Deutschlands/ Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα της Γερμανίας

TNF: Theater Nuclear Forces/ Πυρηνικές Δυνάμεις Θεάτρου

TREVI: Terrorism, Radicalism, Extremism and Violence International

UNEF: Union Nationale des Étudiants de France/ Εθνική Οργάνωση Φοιτητών Γαλλίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή έχει στόχο να συνεισφέρει στην ιστορική έρευνα και ειδικότερα να εξετάσει στην ιστορική και διεθνοπολιτική του διάσταση, ένα ζήτημα που σήμερα βρίσκεται ψηλά στην ατζέντα των παγκόσμιων θεμάτων ασφαλείας, αυτό της διεθνούς τρομοκρατίας.¹

Το ζήτημα της τρομοκρατίας απασχολεί τις τελευταίες δεκαετίες έντονα τις δυτικές κοινωνίες στις διαφορετικές της μορφές. Μολοταύτα, και παρά τις προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας, δεν έχει καταστεί εφικτή η αποτύπωση ενός ορισμού καθολικά αποδεκτού, καθώς θεωρείται πως υφίσταται ο κίνδυνος κατηγοριοποίησης ως τρομοκρατών, κινημάτων, ακτιβιστών ή μετεχόντων σε εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες, φαινόμενο που υπήρξε ιδιαίτερα έντονο την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και επηρεαζόταν από το διπολικό ανταγωνισμό. Στην ελληνική έννομη τάξη ο ορισμός της τρομοκρατίας όπως αποτυπώνεται στο Ν. 3251/2004 προβλέπει πως: *«όποιος τελεί συγκεκριμένα αδικήματα με τρόπο ή σε έκταση ή υπό συνθήκες που είναι δυνατό να βλάψουν σοβαρά μια χώρα ή έναν διεθνή οργανισμό και με σκοπό να εκφοβίσει σοβαρά έναν πληθυσμό ή να εξαναγκάσει παρανόμως δημόσια αρχή ή διεθνή οργανισμό να εκτελέσει οποιαδήποτε πράξη ή να απόσχει από αυτήν ή να βλάψει σοβαρά ή να καταστρέψει τις θεμελιώδεις συνταγματικές, πολιτικές, οικονομικές δομές μιας χώρας ή ενός διεθνούς οργανισμού»*.²

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα που απασχολεί τη διατριβή αφορά τις συνέπειες της διεθνούς τρομοκρατίας στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας την περίοδο 1974-2002. Η χρονική περίοδος που επιλέχθηκε οριοθετείται από τη Μεταπολίτευση και από τη χρονιά της σύλληψης της «17 Νοέμβρη». Ειδικότερα η τρομοκρατία εμφανίζεται στην Ελλάδα μετά το 1974, υπό την επίδραση και των αντίστοιχων φαινομένων που είχαν παρατηρηθεί στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη. Πέραν των εξωγενών παραγόντων, η μεταπολιτευτική Ελλάδα συνεπάγεται την ένταση της πολιτικής και ιδεολογικής συζήτησης για την κατεύθυνση της χώρας, με την τρομοκρατία να

¹ Στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής ως διεθνής τρομοκρατία ορίζεται η τρομοκρατική δράση από ξένους υπηκόους ή οργανώσεις στο εσωτερικό της χώρας και η δράση εγχώριων οργανώσεων όταν αυτή στρέφεται εναντίον αλλοδαπών στόχων.

² Ν. 3251/2004 «Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης, τροποποίηση του Ν. 2928/2001 για τις εγκληματικές οργανώσεις και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ Α' 127/9.7.2004)

αποτελεί τμήμα των πολιτικοκοινωνικών ζυμώσεων στην ακραία τους μορφή. Από την άλλη πλευρά, το 2002 δεν σηματοδοτεί μόνο την εξάρθρωση της πλέον σημαντικής τρομοκρατικής οργάνωσης, αλλά και την μετατόπιση που έχει συντελεστεί μετά την παρέλευση σχεδόν τριάντα ετών, σε επίπεδο αντιλήψεων της κοινής γνώμης και του πολιτικού συστήματος. Η Ελλάδα του 2002 κινείται στους ρυθμούς των Ολυμπιακών Αγώνων, του ευρώ και του «εκσυγχρονισμού».

Συγκεκριμένα, η διατριβή μελετά γιατί καθιερώθηκε τότε η τρομοκρατία στην Ελλάδα με το συγκεκριμένο πολιτικό πρόσημο και πώς συνδέθηκε με άλλα τρομοκρατικά φαινόμενα που αναπτύσσονταν εκείνη την εποχή στην Δυτική Ευρώπη και στη Μέση Ανατολή. Το τρομοκρατικό φαινόμενο στην Ελλάδα συνδεόταν και με τις δύο αυτές μορφές “ένοπλης αντίδρασης στο κατεστημένο”. Στην περίπτωση της δυτικοευρωπαϊκής τρομοκρατίας, η ελληνική αστική πάλη εκπορευόταν από την απογοήτευση των ριζοσπαστικοποιημένων νέων κυρίως από την μετριοπαθή πορεία της Μεταπολίτευσης με την υπογραφή και της αριστερής αντιπολίτευσης, όπως και από την ατιμωρησία, όπως εκλαμβάνόταν, των θυτών της δικτατορίας και της προδικτατορικής περιόδου. Επίσης, στους παράγοντες που διευκόλυναν την εκδήλωση της τρομοκρατίας συνεκτιμώνται η διάχυση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, η επανάσταση των νέων, και η μεταμόρφωση των αστικών κέντρων από την εσωτερική μετανάστευση που δημιούργησε πολλούς “δυσανεστημένους” της αλλαγής, τόσο μεταξύ των μεταναστών, όσο και μεταξύ των παλαιών κατοίκων των πόλεων, στρώματα που δεν μπορούσαν να ενσωματωθούν επιτυχώς στη νέα ζωή και ζούσαν στο περιθώριο. Στην περίπτωση της μεσανατολικής τρομοκρατίας, η αντιαποικιακή γλώσσα που είχε διαδοθεί στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1950 λόγω του Κυπριακού, δημιούργησε συγκοινωνούντα δοχεία με τους αντιαποικιακούς αγώνες των Αράβων στη Μέση Ανατολή. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα καλλιεργούσε τις σχέσεις με τα αραβικά έθνη προβάλλοντας τον ρόλο της “γέφυρας” της Δύσης με την Μέση Ανατολή, τον οποίο άλλες δυτικόστροφες χώρες δεν μπορούσαν να παίξουν (πρωην αποικιακές δυνάμεις, Τουρκία, Ιράν κ.λπ.). Έβλεπαν την Ελλάδα σαν χώρα “φιλική” προς τις επιδιώξεις τους.

Η αντι-ισραηλινή αιχμή των αγώνων αυτών μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών (1967) πολλαπλασίασε την αντι-αμερικανική αντίδραση των ελληνικών οργανώσεων που ζούσαν υπό την σκιά της πρόσφατης φιλοαμερικανικής -αν και αντι-ισραηλινής- στρατιωτικής δικτατορίας. Και οι δύο αυτές μορφές διεθνούς τρομοκρατίας αντανακλώνται στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, χρησιμοποιούν και χρησιμοποιούνται από τις τρομοκρατικές οργανώσεις για τους σκοπούς τους. Η αντίδραση της ελληνικής πολιτείας σε αυτή την διασύνδεση ενδιαφέρει

επίσης την διατριβή, ειδικά καθώς η κοινωνική αντίδραση στην τρομοκρατία, ελληνική και διεθνή, είναι υποτονική, αρχικά δε ακόμη και θετική. και η Ελλάδα μετά το 1974 προβάλλει έντονα τον εκδημοκρατισμό της ως διαβατήριο πολιτικού εκσυγχρονισμού. Ανώτερος στόχος της μελέτης είναι να διερευνηθεί το φαινόμενο της διεθνούς τρομοκρατίας στην Ελλάδα (ανεξάρτητη μεταβλητή) και η επίδραση του στην ελληνική εξωτερική πολιτική και τις διεθνείς σχέσεις της χώρας (εξαρτημένη μεταβλητή).

Προκειμένου απαντηθεί το τεθέν ερώτημα η έρευνα καταφεύγει στη διεπιστημονική ποιοτική μέθοδο ανάλυσης και αντλεί από τις Επιστήμες της Ιστορίας, των Διεθνών Σχέσεων και της Πολιτικής Επιστήμης.

Ως προς τις πηγές, αξιοποιούνται πρωτογενείς πηγές (αρχεία, πρακτικά βουλής, εφημερίδες, περιοδικά κλπ.), αυτοβιογραφίες και απομνημονεύματα, συνεντεύξεις, Τύπος και γενικά τα ΜΜΕ, όπως και δευτερογενής βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη.

Ειδικότερα, διερευνάται: α) η διεθνής τρομοκρατία στην Ελλάδα και οι μεταβολές που λαμβάνουν χώρα έως το 2002, β) η στάση των πολιτικών δυνάμεων και της κοινής γνώμης και γ) οι επιπτώσεις που επιφέρει η διαχείριση της τρομοκρατικής δράσης στις διεθνείς σχέσεις της χώρας, σε συνάρτηση με τις αλλαγές που παρατηρούνται από τη Μεταπολίτευση και εντεύθεν στην ελληνική εξωτερική πολιτική. Η τρομοκρατική δράση στην Ελλάδα δεν παρουσιάζεται εν κενώ, αλλά μέσα από την ταυτόχρονη μελέτη του φαινομένου στη Δυτική Ευρώπη, επιχειρείται να αναδειχθεί η διασύνδεση των οργανώσεων σε Ελλάδα, Ευρώπη και Μέση Ανατολή. Η μελέτη των σχέσεων και των επιρροών μεταξύ των οργανώσεων αποτελεί σημαντική παράμετρο στην ιστορία της τρομοκρατίας της συγκεκριμένης περιόδου, ειδικά στο βαθμό που εντάσσεται στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Στην ελληνική περίπτωση, η τρομοκρατία, εκτός των διαστάσεων που άπτονται των διακριτών ιστορικών χαρακτηριστικών (όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις) «συνομιλεί» με τις εξελίξεις σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζεται από τη γεωγραφική θέση της χώρας που την καθιστά στόχο ή ενδιάμεσο σταθμό για οργανώσεις αραβικής/διεθνούς τρομοκρατίας από τη Μέση Ανατολή. Παρότι τη δεκαετία του 1970 κυρίως, υφίσταται πρόβλημα και με την ακροδεξιά τρομοκρατία στην Ελλάδα, η διατριβή πλην μίας συνοπτικής παρουσίασης της, εστιάζει στην ακροαριστερή και στην αραβική τρομοκρατία για την εξεταζόμενη περίοδο. Η επιλογή αυτή βασίζεται στη

μελέτη του φαινομένου της διεθνούς τρομοκρατίας στη χώρα, δεδομένου ότι η ακροδεξιά τρομοκρατία στρεφόταν κατά εσωτερικών στόχων σε αντίθεση με την ακροαριστερή που μεγάλο μέρος των επιθέσεών της αφορά στόχους αμερικανικού ή εν γένει δυτικού ενδιαφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό δεν εστιάζει εν γένει στην δράση των ακροαριστερών οργανώσεων, αλλά στις ενέργειες που προκαλούσαν την αντίδραση άλλων χωρών, κυρίως δε των ΗΠΑ. Εξαίρεση αποτελεί η αναφορά σε ενέργειες που ναι μεν στρέφονταν κατά εγχώριων στόχων, αλλά είναι σημαντικές για τη μελέτη των μεταβολών που λαμβάνουν χώρα στην πρόσληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου από το πολιτικό σύστημα και την κοινή γνώμη. Εν γένει, με εξαίρεση την Ιταλία, την υπό μελέτη περίοδο η κυρίαρχη εσωτερική τρομοκρατική απειλή στα δυτικοευρωπαϊκά κράτη προέρχεται από το αριστερό άκρο του πολιτικού φάσματος, σε αντίθεση με σήμερα. Τη συγκεκριμένη εποχή, στον απόηχο της ανόδου της Νέας Αριστεράς και της έντονης κινηματικής δράσης του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1960, οι ακροαριστερές τρομοκρατικές ομάδες στοχεύουν στην ανατροπή της καθεστυκίας πολιτικής τάξης. Στην κατεύθυνση αυτή, παρά τις προσπάθειες τήρησης αποστάσεων από το υφιστάμενο γραφειοκρατικό σοβιετικό μοντέλο, αναμφισβήτητα η ύπαρξη ενός αντίπαλου δέους στη φιλελεύθερη/καπιταλιστική τάξη πραγμάτων διευκολύνει την δράση τους.

Η ελληνική βιβλιογραφία περί διεθνούς τρομοκρατίας στην Ελλάδα είναι περιορισμένη. Εξαίρεση αποτελεί η μελέτη της Μαίρης Μπόση «Ελλάδα και Τρομοκρατία: Εθνικές και Διεθνείς Διαστάσεις». Παρ' όλα αυτά, η Ελλάδα τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αποτελεί χώρο δράσης και πέρασμα προς την υπόλοιπη Ευρώπη, αραβικών, παλαιστινιακών, κουρδικών και αρμενικών ομάδων, οι οποίες πραγματοποιούν επιθέσεις εναντίον στόχων κυρίως αμερικανικού, ισραηλινού και τουρκικού ενδιαφέροντος, καθώς και πεδίο εκκαθαρίσεων μεταξύ αντιμαχόμενων αραβικών-παλαιστινιακών ομάδων. Επιπλέον, την ίδια περίοδο, οι εγχώριες τρομοκρατικές ομάδες προβαίνουν σε μεγάλο αριθμό επιθέσεων σε βάρος δυτικών -κυρίως αμερικανικών- στόχων. Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και οι μεταβολές στην παγκόσμια σκακιέρα επηρεάζουν και το φαινόμενο της τρομοκρατίας. Ως συνέπεια αυτού, η δράση ξένων οργανώσεων στην Ελλάδα ουσιαστικά μηδενίζεται, ενώ αντίθετα, και σε απόκλιση με τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη Ευρώπη, η ακροαριστερή τρομοκρατία θα εξακολουθήσει τη δράση της. Σήμερα, παρά την εν γένει ύφεση του φαινομένου που παρατηρείται στην Ελλάδα και τη μηδενική δράση ξένων τρομοκρατικών οργανώσεων ή μεμονωμένων δραστών τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, απαιτείται διαρκής εγρήγορση, αφενός λόγω της γεωπολιτικής θέσης

της χώρας και αφετέρου εξαιτίας των συνεχών μεταβολών που παρατηρούνται στην τρομοκρατία. Κυριότερη απειλή φαίνεται ότι αποτελεί ο ακροδεξιός εξτρεμισμός/τρομοκρατία, καθώς μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και συνεπεία, μεταξύ άλλων, της αύξησης των μεταναστευτικών/προσφυγικών ροών προς την Ευρώπη, το πολιτικό εκκρεμές μετακινείται προς τα δεξιά, τάση που παρατηρείται και στην ελληνική περίπτωση. Προκειμένου όμως να καταστεί εφικτή η κατανόηση του φαινομένου, σε εθνικό και ευρύτερο ευρωπαϊκό επίπεδο, απαιτείται η διερεύνησή του στην ιστορική του διάσταση.

Γενικά, διαπιστώνεται ότι υπάρχει βιβλιογραφικό κενό στην προσέγγιση του φαινομένου υπό το πρίσμα της επίδρασής του στις διεθνείς σχέσεις της χώρας, παρότι υφίστανται αρκετές αξιόλογες δημοσιεύσεις στις οποίες γίνονται αναφορές για την επίπτωση της τρομοκρατίας ως ενός εκ των ζητημάτων που προκαλούσαν τριβές ανάμεσα στην Ελλάδα και άλλες χώρες, κυρίως τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (ΗΠΑ). Επιπλέον, η παρούσα έρευνα αποσκοπεί στον εμπλουτισμό της ελληνικής βιβλιογραφίας περί τρομοκρατίας, καθώς η μελέτη της στην Ελλάδα περιστρέφεται κυρίως γύρω από το ζήτημα των οργανώσεων, με έμφαση στη «17 Νοέμβρη» και δευτερευόντως γύρω από τις κατά καιρούς συζητήσεις που έλαβαν χώρα αναφορικά με την αντιτρομοκρατική νομοθεσία και την αναζητούμενη ισορροπία μεταξύ ασφάλειας και προστασίας των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων.

Στην παρούσα διατριβή, εκκινώντας από την παρουσίαση των κυριότερων θεωρητικών σχημάτων τα οποία έχουν αναπτυχθεί γύρω από το ζήτημα της τρομοκρατίας, παρουσιάζονται οι κοινωνικές αλλαγές στη Δυτική Ευρώπη μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και το διεθνές περιβάλλον ως βασικοί παράγοντες που θα οδηγήσουν στην ανάδυση της σύγχρονης τρομοκρατίας μετά το 1968. Ακολούθως, αναπτύσσονται οι βασικές μορφές τρομοκρατίας με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπη η Δυτική Ευρώπη τις δύο τελευταίες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου και επιχειρείται η ανάλυσή τους τόσο με βάση τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των χωρών, όσο και με βάση τις επιδράσεις του διεθνούς περιβάλλοντος (Ψυχρός Πόλεμος, αποαποικιοποίηση, Τρίτος Κόσμος κλπ.). Εν συνεχεία, η διατριβή εστιάζει στο κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι της μετεμφυλιακής περιόδου. Παρότι η Ελλάδα των δεκαετιών του 1950 και του 1960 δεν είναι αποκομμένη από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις και οι βασικοί παράγοντες κινητοποίησης και διεκδίκησης στην ελληνική περίπτωση συνδέονται με το συντηρητικό πολιτικοκοινωνικό κατεστημένο, όπως συμβαίνει στη μεταπολεμική Ευρώπη, υπάρχουν διαφορές αφενός λόγω του

τρόπου συγκρότησης του μετεμφυλιακού κράτους (αποκλεισμός αριστερών πολιτών, παράκεντρα εξουσίας κλπ.) και αφετέρου εξαιτίας του Κυπριακού. Κατόπιν, στο κύριο μέρος της διατριβής επιδιώκεται η μελέτη της τρομοκρατίας στην Ελλάδα μετά τη δικτατορία, με επίκεντρο τις επιπτώσεις του φαινομένου στην εξωτερική πολιτική και στη θέση της χώρας. Για το λόγο αυτό, μελετώνται οι τομές και οι συνέχειες της εξωτερικής πολιτικής των κυβερνήσεων, οι σχέσεις με τις ΗΠΑ και ο τρόπος με τον οποίο οι επιλογές στο εσωτερικό και το εξωτερικό πεδίο, με πράξεις και παραλείψεις, διαμορφώνουν το τρομοκρατικό φαινόμενο, αλλά και την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό. Στο τελευταίο μέρος, αναλύεται η εξέλιξη του φαινομένου της τρομοκρατίας μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, με την υποχώρηση της ακροαριστερής και αραβικής τρομοκρατίας και την άνοδο της θρησκευτικά υποκινούμενης. Τέλος, μελετάται η ελληνική περίπτωση, καθώς η επίμονη δράση των ακροαριστερών οργανώσεων, παρά τη μείωση της δραστηριότητας της «17 Νοέμβρη», εξακολουθεί να προκαλεί τριγμούς στις διεθνείς σχέσεις της χώρας, ιδίως ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας.

ΜΕΡΟΣ Α'

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Θεωρίες και αντιλήψεις περί τρομοκρατίας 1974-2001

α. Προσεγγίσεις της πολιτικής θεωρίας

Η αποτύπωση σε λίγες γραμμές ενός κοινά αποδεκτού ορισμού για την τρομοκρατία παραμένει μέχρι και σήμερα ανέφικτη, καθώς η διαφοροποίηση κινήτρων, μεθόδων, σκοπών, αλλά και ιδεολογικοί, εθνικοί και κοινωνικοί παράγοντες διαμορφώνουν ένα πολύπλευρο και πολύπλοκο φαινόμενο. Όπως αναφέρει ο Laqueur, μεταξύ 1936 και 1981 είχαν καταγραφεί 109 διαφορετικοί ορισμοί της τρομοκρατίας και ως εκ τούτου «Δεν υφίσταται τέτοιο πράγμα: τρομοκρατία αγνή και ανόθευτη, συγκεκριμένη και σταθερή, συγκρίσιμη με ένα χημικό στοιχείο· αντίθετα, υπάρχουν πάρα πολλές τρομοκρατίες».¹

Η ανάδυση από το 1968 και εντεύθεν της τρομοκρατίας έστρεψε το ενδιαφέρον της ακαδημαϊκής κοινότητας προς τη μελέτη και αποκρυπτογράφηση των αιτίων, των κινήτρων και των παραγόντων που εξηγούν το φαινόμενο. Ο Laqueur τονίζει πως, ενώ πολλοί «ηθικολόγοι» υποστηρίζουν ότι η τρομοκρατία είναι αποτέλεσμα της αδικίας, της ανισότητας και της καταπίεσης, η εμφάνιση του φαινομένου τη δεκαετία του 1970 στις δυτικές κοινωνίες οι οποίες είχαν περάσει μεταπολεμικά μια φάση υψηλών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, επέκτασης του κράτους πρόνοιας και ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στο σύστημα, καθιστά τη συγκεκριμένη αντίληψη άκαιρη, μολονότι ίσχυε σε παλαιότερες εποχές. Προς επίρρωση της άποψής του, καταγράφει ότι τρομοκρατικές επιθέσεις παρατηρούνται περισσότερο σε χώρες όπως η Γερμανία και η Γαλλία με δημοκρατικές, ακόμα και κεντροαριστερές κυβερνήσεις, παρά σε χώρες όπως η Ισπανία του Franco, όπου η τρομοκρατία έκανε την εμφάνισή της κυρίως μετά το θάνατο του τελευταίου και την αποκατάσταση της δημοκρατίας.²

Με την αντίληψη αυτή συμβαδίζει και ο Wilkinson, ο οποίος χαρακτηρίζει τους ριζοσπαστικοποιημένους φοιτητές των εξεγέρσεων της δεκαετίας του 1960, όπου και εντοπίζει τη μήτρα των τρομοκρατικών οργανώσεων, ως τα «κακομαθημένα παιδιά της δυτικής

¹ Laqueur Walter, 1986, "Reflections of Terrorism", *Foreign Affairs*, Vol. 65, No. 1, pp. 86-100.

² Laqueur, "Reflections of Terrorism", p. 92.

ευημερίας», υποστηρίζοντας πως «δεν θα μπορούσαν οπουδήποτε αλλού να απολαμβάνουν την ελευθερία να υφαίνουν επαναστατικά δόγματα και μύθους, παρά μόνο μέσα στις φιλελεύθερες κοινωνίες τις οποίες αποστρέφονται».³ Ο Laqueur στη δική του ανάλυση για την εμφάνιση της πολιτικής βίας επικεντρώνεται στη διαμόρφωση της ανεκτικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια των μεταπολεμικών ετών, η οποία είχε ως αποτέλεσμα μικρότερες ποινές για τους επίδοξους τρομοκράτες, μειώνοντας το ρίσκο της εμπλοκής σε αυτού του είδους τη δραστηριότητα.⁴

Παρόμοια θέση λαμβάνει και ο Peter Waldmann στη μελέτη του για την ακροαριστερή τρομοκρατία στη Λατινική Αμερική και την Ευρώπη, εστιάζοντας στα κίνητρα των συμμετεχόντων στις τρομοκρατικές οργανώσεις. Ο Waldmann θεωρεί ότι, καθώς οι περισσότεροι τρομοκράτες προέρχονται από την αστική και την ακαδημαϊκή μεσαία τάξη, με εξαίρεση τις «Επαναστατικές Ένοπλες Δυνάμεις Κολομβίας» («Revolutionary Armed Forces of Colombia»- FARC) στην Κολομβία και εν μέρει τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες», δεν είναι δυνατόν στην πραγματικότητα να μπορούν να υπερασπίζονται τα δικαιώματα κοινωνικών ομάδων με τις οποίες στερούνται επαφής. Αντίθετα, αποδίδει ως κύρια κίνητρα για τη δράση τους όχι αντικειμενικούς παράγοντες, αλλά υποκειμενικές προσλαμβάνουσες που σχετίζονται αφενός με προσωπικές προσδοκίες κοινωνικής κινητικότητας και αφετέρου με δομικές κοινωνικές μεταβολές. Στις τελευταίες συγκαταλέγει την εμφάνιση συγκρούσεων σε επίπεδο γενεών, τη γενική αίσθηση του ανικανοποίητου στις κοινωνίες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο και την επανεμφάνιση ριζοσπαστικών θεωρήσεων, όπως η αναβίωση της μελέτης του Μαρξισμού, ο Φοκισμός⁵ και ο Μαοϊσμός.⁶

³ Wilkinson Paul, 1977, *Terrorism and the Liberal State*, London: Mcmillan, p. 71.

⁴ Laqueur Walter, 1977, *A History of Terrorism*, New York: Little Brown & Co., p. 177.

⁵ Ο Φοκισμός (focoism) αποτελεί θεωρία στρατηγικής για τη διεξαγωγή ανταρτοπολέμου, η οποία έγινε γνωστή μέσω της εφαρμογής της από τον Ernesto Che Guevara. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη στρατηγική, δεν είναι αναγκαία η εντατική προετοιμασία για την έναρξη της επιχείρησης, αλλά προκρίνεται η δράση μικρών ομάδων ανταρτών/επαναστατών (foco), οι οποίοι θα δώσουν ώθηση στη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών για μια γενική εξέγερση με στόχο την ανατροπή της εξουσίας. Μαυράκη Κωνσταντίνα, 2021, "Η Στρατηγική Θεωρία του Φοκισμού και η επιχείρηση Τσε Γκεβάρα σε Κονγκό και Βολιβία", *Όμιλος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Θεμάτων*, ανακτήθηκε 28 Αυγούστου 2023, <https://odeth.eu/%CE%B7-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%86%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7/>

⁶ Waldmann Peter, 2005, "Social Revolutionary Terrorism in Latin America and Europe", in Bjorgo Tore (ed.) *Root Causes of Terrorism, Myths, Reality and Ways Forward*, London: Routledge, pp.156-157.

Για τον Wilkinson η πολιτική τρομοκρατία μπορεί να οριστεί ως η συστηματική χρήση δολοφονιών και καταστροφής ή η απειλή δολοφονιών και καταστροφής με σκοπό την τρομοκράτηση ατόμων, ομάδων, κοινοτήτων ή κυβερνήσεων, προκειμένου να προβούν σε παραχωρήσεις στα πολιτικά αιτήματα των τρομοκρατών. Αντίστοιχα, ορίζει ως διεθνή τρομοκρατία την πολιτική τρομοκρατία που: α) κατευθύνεται εναντίον ξένων ατόμων ή ξένων στόχων, β) συντονίζεται από κυβερνήσεις ή φράξιες περισσότερων του ενός κρατών ή γ) στοχεύει να επηρεάσει τις πολιτικές ξένης κυβέρνησης.⁷ Αναλύοντας το σύγχρονο τότε φαινόμενο της πολιτικής τρομοκρατίας, υποστηρίζει πως οι οργανώσεις, παρά τις αναφορές τους σε εμβληματικές επαναστατικές μορφές, όπως ο Μάο Τσε Τουνγκ και ο Ernesto Che Guevara, έχουν ως βασικές πηγές έμπνευσης και αναφοράς για τη δράση τους τον Jean-Paul Sartre και τον Herbert Marcuse. Ειδικά ο Sartre, με την εξιδανίκευση της βίας όχι μόνο ως μέσου, αλλά και ως στόχου, θεωρείται ότι διαμορφώνει μια φιλοσοφία του τρόμου. Από την άλλη πλευρά, η «συνεισφορά» του Marcuse έγκειται στην απογοήτευση για την αποπρολεταριοποίηση των εργατικών τάξεων της Δυτικής Ευρώπης και στην αναζήτηση νέων επαναστατικών υποκειμένων με σκοπό την πραγματική επανάσταση, καθώς οι φιλελεύθερες δημοκρατίες χρησιμοποιούν τις εκλογές και τα κόμματα ως μέσα για την εξαπάτηση των μαζών, προσφέροντας μία ψευδή αίσθηση αντιπροσώπευσης.⁸

Παρά τις ανησυχίες που εκφράζει, ο Wilkinson δεν θεωρεί ιδιαίτερη απειλή την ακροαριστερή τρομοκρατία για τις φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες. Επίσης, συνεχίζοντας την ανάλυσή του, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους παράγοντες κινδύνου από την τρομοκρατική δράση χρησιμοποιώντας τις ακόλουθες μεταβλητές: α) τη φύση της οργάνωσης (ιδεολογία, στρατηγικοί στόχοι, μέγεθος και κοινωνική βάση, ηγεσία, οπλισμός, χρηματοδότηση και εσωτερικοί και εξωτερικοί σύμμαχοι), β) την κατάσταση του κράτους ή της κοινότητας-στόχου (βαθμός σταθερότητας, μορφή διακυβέρνησης, βαθμός υποστήριξης στην κυβέρνηση, επιθυμία αντίστασης στην τρομοκρατία, ικανότητα της ηγεσίας και των διοικητικών δομών να ανταποκριθούν) και γ) την επιρροή του διεθνούς περιβάλλοντος. Καθώς οι δυτικές δημοκρατίες απολαμβάνουν υψηλή σταθερότητα και νομιμοποίηση, ο πιο σημαντικός παράγοντας για την τρομοκρατική δράση είναι η υποστήριξη της κοινής γνώμης. Ως εκ τούτου, με βάση αυτή τη μέτρηση οι ακροαριστερές οργανώσεις δεν κατάφεραν να αποκτήσουν ιδιαίτερα ερείσματα στην

⁷ Wilkinson, *Terrorism and the Liberal State*, p. 74.

⁸ Wilkinson, *Terrorism and the Liberal State*, p. 74.

κοινωνία, περιοριζόμενες σε μια μικρή μερίδα υποστηρικτών από την άκρα Αριστερά, όχι περισσότερων από μερικές χιλιάδες, και μακριά από τις φαντασιώσεις πως μέσω των ενεργειών τους θα πετύχαιναν να κινητοποιήσουν τις μάζες ή έστω να διαμορφώσουν μια βάση υποστήριξης στο επίπεδο της εργατικής τάξης. Αντίθετα, θεωρεί ως μεγαλύτερη απειλή τις οργανώσεις που επιδιώκουν την εθνική αυτοδιάθεση, καθώς απευθύνονται εν δυνάμει σε μεγαλύτερες μάζες πληθυσμού με κοινή αίσθηση του ανήκειν.⁹

Ομοίως, ο Laqueur, επαναξιολογώντας την τρομοκρατία της δεκαετίας του 1970 στο βιβλίο του *Best of Times, Worst of times* του 2009, υποστηρίζει ότι κατά τη συγκεκριμένη περίοδο υπερεκτιμήθηκε η επίπτωση της τρομοκρατίας, δεδομένου ότι ο μικρός αριθμός όσων ενεπλάκησαν στις οργανώσεις δεν εξασφάλιζε τη δυνατότητα ουσιαστικής πολιτικής μεταβολής, και αποδίδει ιδιαίτερο ρόλο στα ΜΜΕ και στην υπεραντίδραση των κυβερνήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, απορρίπτει τις προσπάθειες επεξήγησης του φαινομένου υπό το πρίσμα της έντασης της αδικίας ή της πολιτικής κατάστασης των χωρών στις οποίες υπήρξε τρομοκρατική δραστηριότητα, καθώς δεν διαπιστώνει ουσιαστική διαφοροποίηση στην πολιτική πριν και μετά από τη δεκαετία του 1970. Το γεγονός πως τελικά αυτοί που προσέφυγαν στην τρομοκρατία ήταν ελάχιστοι δεν μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα, αφού η στάση μερικών δεκάδων ή εκατοντάδων σε ένα πληθυσμό εκατομμυρίων είναι χωρίς σημασία.¹⁰ Ουσιαστικά, ο Laqueur αναθεωρεί εν μέρει και τις δικές του αντιλήψεις την εποχή που υπήρξε η κορύφωση της τρομοκρατίας πριν την ανάδυση των σύγχρονων μορφών του φαινομένου κατά τον 21^ο αιώνα. Στο άρθρο του *Reflections of terrorism* του 1986 εξέφραζε την άποψη πως οι ιστορικοί του μέλλοντος, μελετώντας την τρομοκρατία της δεκαετίας του 1980, θα επαναξιολογούσαν τη βαρύτητα του φαινομένου, λαμβάνοντας υπόψη αφενός την απόκλιση λόγων και έργων από πλευράς κυβερνήσεων και αφετέρου τον αριθμό των θυμάτων συνεπεία της τρομοκρατίας. Επίσης, θεωρούσε πως σημασία δεν έχει ο αριθμός των απωλειών, αλλά η δυνατότητα επίτευξης δημοσιότητας και εμφάνισης των κυβερνήσεων ως ανίκανων. Κατέληγε δε πως υφίστατο πραγματικά τρομοκρατική απειλή.¹¹

⁹ Wilkinson, *Terrorism and the Liberal State*, pp. 83-85.

¹⁰ Laqueur Walter, 2009, *Best of Times, Worst of Times*, London: University Press of New England, pp. 183-184.

¹¹ Laqueur, "Reflections of Terrorism", p. 87.

Ο Rapoport από την πλευρά του προβαίνει σε περιοδολόγηση του τρομοκρατικού φαινομένου από τη δεκαετία του 1880 έως την πρώτη δεκαετία της νέας χιλιετίας, υποστηρίζοντας πως υφίστανται τέσσερα κύματα τρομοκρατικής δράσης που χαρακτηρίζουν αντίστοιχες περιόδους. Για τον Rapoport το κύμα αποτελεί μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η οποία σημαδεύεται από την ένταση και ακολούθως την ύφεση ενός κύκλου τρομοκρατικής δράσης με συγκεκριμένα κυρίαρχα χαρακτηριστικά. Κάθε κύμα διαρκεί περίπου σαράντα χρόνια και παρότι σε αυτή την περίοδο κυριαρχεί ένα είδος τρομοκρατικής δράσης, δεν σημαίνει πως δεν υφίστανται οργανώσεις άλλου τύπου τρομοκρατίας. Παρ' όλα αυτά όλες οι οργανώσεις επηρεάζονται από το κυρίαρχο είδος, είτε ιδεολογικά είτε στον τρόπο δράσης, με αποτέλεσμα να διαμορφώνονται κοινά χαρακτηριστικά και σχέσεις αμοιβαιότητας. Τέλος, σημαντική παράμετρο αποτελεί η διεθνής διάσταση που λαμβάνει κάθε κύμα, επηρεάζοντας διάφορες χώρες.

Σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Rapoport το πρώτο ή αναρχικό κύμα καλύπτει το χρονικό διάστημα από το 1880 έως το 1920. Τη συγκεκριμένη περίοδο κυριαρχεί η δράση αναρχικών οι οποίοι προβαίνουν κατά κύριο λόγο σε δολοφονίες πολιτικών προσώπων. Το δεύτερο ή αντιαποικιακό κύμα διαρκεί από το 1920 έως το 1960 και χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια των αποικιών να απαλλαγούν από την κυριαρχία των Μεγάλων Δυνάμεων. Το κύμα αυτό, παρότι εκκινεί μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, επιταχύνεται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μία προσπάθεια αξιοποίησης της δύσκολης θέσης στην οποία είχαν περιέλθει οι αποικιακές δυνάμεις εξαιτίας του πολέμου. Αν και η αποαποικιοποίηση χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη εποχή, δεδομένης και της αποστροφής των ΗΠΑ απέναντι στις παραδοσιακές αποικιακές πολιτικές των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων, σε αρκετές περιπτώσεις χρειάζεται η προσφυγή σε τρομοκρατικές ενέργειες από τα αντιαποικιακά κινήματα, προκειμένου να αυξηθεί η πίεση στο κέντρο. Αυτή την περίοδο αναδύεται και η έννοια του μαχητή ελευθερίας όπως αυτή αντιπαραβάλλεται με την έννοια του τρομοκράτη. Πάντως δεν πρέπει να διαλανθάνει την προσοχής μας η μεταβολή της στάσης των ΗΠΑ σε ορισμένες περιπτώσεις όπου θεωρείται πως η επόμενη ημέρα της ανεξαρτησίας θα φέρει στο προσκήνιο δυνάμεις προσκείμενες στη Μόσχα εν μέσω Ψυχρού Πολέμου, με αποτέλεσμα την άμεση ή έμμεση παρέμβαση, με προεξάρχουσα περίπτωση το Βιετνάμ. Το τρίτο ή κύμα της Νέας Αριστεράς καλύπτει την περίοδο από τη δεκαετία του 1960 έως και τα τέλη περίπου του αιώνα. Σημείο καμπής για το συγκεκριμένο ρεύμα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, αποτελεί ο πόλεμος του

Βιετνάμ. Η αντίσταση των Βιετκόνγκ με πενιχρά μέσα απέναντι στις ΗΠΑ θεωρήθηκε ως απόδειξη πως το υφιστάμενο status quo ήταν ευάλωτο, αναπτερώνοντας τις ελπίδες για ριζοσπαστικές αλλαγές, ενώ ταυτόχρονα έθετε σε αμφισβήτηση τις κυρίαρχες αξίες, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων. Το τρίτο κύμα χαρακτηρίζεται από έντονη διεθνική διάσταση, αναζωογονώντας τη χρήση του όρου διεθνής τρομοκρατία, ο οποίος είχε εγκαταλειφθεί μετά το πρώτο κύμα. Κυρίαρχη τάση αποτελεί η δημιουργία ακροαριστερών οργανώσεων στις δυτικές χώρες, οι οποίες θεωρούν πως αποτελούν την προμετωπίδα του αγώνα των καταπιεσμένων μαζών του Τρίτου Κόσμου. Ταυτόχρονα, εντείνεται η τρομοκρατική δράση από παλαιστινιακές κυρίως οργανώσεις, οι οποίες διαδέχονται μετά τον Πόλεμο του Βιετνάμ τους Βιετκόνγκ στο συλλογικό επαναστατικό φαντασιακό. Σε επίπεδο δράσης κυριαρχούν οι αεροπειρατείες, οι απαγωγές και οι δολοφονίες σημαντικών προσωπικοτήτων, πολιτικών ή μελών της ελίτ, όπως στο πρώτο κύμα. Τέλος το συγκεκριμένο κύμα σημαδεύεται από τη συνεργασία μεταξύ των οργανώσεων, αλλά και τις προσπάθειες συντονισμού μεταξύ των κρατών για την καταπολέμηση της τρομοκρατικής απειλής. Το τέταρτο, θρησκευτικό και τελευταίο μέχρι σήμερα κύμα χαρακτηρίζεται κυρίως από τη δράση ισλαμιστικών οργανώσεων. Ως σημαντικότερα σημεία αναφοράς για την ανάδυση του συγκεκριμένου κύματος θεωρούνται η εισβολή των Σοβιετικών στο Αφγανιστάν και η παρουσία αμερικανικών δυνάμεων στη Σαουδική Αραβία μετά τον πρώτο Πόλεμο του Κόλπου.¹²

Ο Wilkinson αναζητώντας τα αίτια της προσφυγής στην τρομοκρατία συμπεραίνει πως, ανεξαρτήτως ιδεολογίας και στόχευσης των οργανώσεων, η τρομοκρατία αποτελεί την επιλογή όσων, αντιλαμβανόμενοι ότι οι ιδέες τους δεν έχουν ιδιαίτερη απήχηση έτσι ώστε να επιδιώξουν την άσκηση επιρροής ή την επικράτηση με ειρηνικά και νόμιμα μέσα, καταφεύγουν στη βία, συμπεριλαμβανομένης της τρομοκρατίας.¹³

Η Martha Crenshaw, από την πλευρά της, μελετώντας τα αίτια εμφάνισης της τρομοκρατίας κάνει διάκριση σε «προϋποθέσεις» (preconditions), τις οποίες ορίζει ως τους παράγοντες που ευνοούν την εμφάνιση της τρομοκρατίας μακροπρόθεσμα (over the long run) και σε «επιταχυντές» (precipitants), δηλαδή τα γεγονότα που προηγούνται ακριβώς της εμφάνισης του φαινομένου. Η δεύτερη κατηγοριοποίηση που χρησιμοποιεί αφορά ειδικά τις

¹² Rapoport David, 2004, "The Four Modern Waves of Terrorism" in Cronin A. K. - Ludes J. (eds.) *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy*, Washington DC: Georgetown Press, pp. 46-73.

¹³ Wilkinson, *Terrorism and the Liberal State*, p. 95.

«προϋποθέσεις», τις οποίες διακρίνει σε παράγοντες που διευκολύνουν ή επιτρέπουν την προσφυγή στην τρομοκρατία και σε εκείνες τις καταστάσεις που άμεσα εμπνέουν την τρομοκρατική δράση. Στην ανάλυσή της, υπογραμμίζει ότι ο εκσυγχρονισμός και η αστικοποίηση διαμορφώνουν ένα πολύπλοκο περιβάλλον σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, το οποίο με τη σειρά του προσφέρει ευκαιρίες για τρομοκρατική δράση. Επιπλέον, σε αυτή την κατηγορία εντάσσει την «κοινωνική διευκόλυνση» (social facilitation), υποστηρίζοντας πως σε κοινωνίες με ιστορικό σύγκρουσης με την κυβέρνηση, όπου οι κοινωνικές ταραχές και η αντίσταση στην κεντρική εξουσία έχουν αποδοχή, η βία καθίσταται «πολιτικό έθιμο». Ο τρίτος παράγοντας αφορά την ευκολία με την οποία διαδίδονται από το 19^ο αιώνα και εντεύθεν οι επαναστατικές ιδέες μεταξύ των χωρών και ο τέταρτος και κυριότερος περιλαμβάνει την ανικανότητα ή την απροθυμία των κυβερνήσεων να αντιμετωπίσουν την τρομοκρατία. Με την εξαίρεση των αυταρχικών δικτατοριών, που διαθέτουν αποτελεσματικούς κατασταλτικούς μηχανισμούς, όλες οι υπόλοιπες περιπτώσεις εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία. Ως εκ τούτου, θεωρεί λογικό στα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη να ενυπάρχουν οι προϋποθέσεις τρομοκρατικής δράσης, καθώς οι κυβερνήσεις δεν επιθυμούν τον περιορισμό των ελευθεριών. Στην κατηγορία των επιταχυντών συμπεριλαμβάνει την ύπαρξη μιας μερίδας του πληθυσμού η οποία νιώθει ότι υφίσταται διακρίσεις σε σχέση με την πλειοψηφία. Σε αυτή την περίπτωση ο παράγοντας που ωθεί στην τρομοκρατία δεν είναι η στέρηση (deprivation), αλλά η αίσθηση αδικίας. Συνεπώς, μεγαλύτερη σημασία δεν έχει η πραγματική στέρηση, αλλά η αντίληψη αυτή. Ως δεύτερος παράγοντας σε αυτή την κατηγορία εντοπίζεται η έλλειψη ευκαιριών για πολιτική συμμετοχή, με την επισήμανση ότι δεν είναι απαραίτητο να εκφράζει την πλειοψηφία. Η προσφυγή στην τρομοκρατία είναι πιθανότερη σε περιπτώσεις όπου ο γενικός πληθυσμός είναι απαθής, ενώ υπάρχει αποστροφή απέναντι στις ελίτ. Η συγγραφέας επικαλείται σε αυτό το σημείο την ανάλυση του Bonanate για τις μπλοκαρισμένες κοινωνίες (θυμίζοντας την ανάλυση του Luigi Ferrajoli που θα παρουσιαστεί στη συνέχεια) αναφέροντας πως οι τρομοκράτες είναι πιθανό να προέρχονται από την ελίτ, ένα ενδιαφέρον στοιχείο εάν λάβουμε υπ' όψιν την αντίληψη πως επιθυμία των ελίτ αποτελεί η διατήρηση της καθεστυκίας τάξης πραγμάτων.¹⁴

¹⁴ Ο Bonanate κατατάσσει στις μπλοκαρισμένες κοινωνίες, αυτές που το πολιτικά συστήματα αδυνατούν να ανταποκριθούν στα αιτήματα των πολιτών για αλλαγή, ενώ ταυτόχρονα διαθέτουν την ισχύ να προστατεύσουν και να αναπαράγουν την καθεστυκία τάξη. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όπου απορρίπτονται τα αιτήματα για αλλαγή χωρίς να προσφέρονται ικανοποιητικές λύσεις/απαντήσεις, ενώ ταυτόχρονα δεν επέρχεται πλήγμα στη σταθερότητα του συστήματος, διαμορφώνεται η μπλοκαρισμένη κοινωνία, η οποία τελικά οδηγεί στην προσφυγή

Αναφέρει χαρακτηριστικά πως η τρομοκρατία αποτελεί επιλογή μέρους της ελίτ, όταν οι συνθήκες δεν είναι επαναστατικές. Τέλος, στην ίδια κατηγορία των παραγόντων που επιταχύνουν την εμφάνιση της τρομοκρατίας προστίθενται γεγονότα τα οποία δρουν ως καταλύτες στη βάση της δράσης-αντίδρασης απέναντι στο καθεστώς.¹⁵

Ο Jeffrey Ian Ross μελετώντας ομοίως τα αίτια της πολιτικής τρομοκρατίας επιδιώκει την ανάπτυξη ενός αιτιοκρατικού μοντέλου με βάση τις δομικές αιτίες που οδηγούν στην τρομοκρατία. Κατόπιν μιας ανασκόπησης της υφιστάμενης βιβλιογραφίας και παρουσίασης των δυσκολιών και των ορίων που συναντά στην προσπάθειά του, ο Ross ξεχωρίζει δέκα δομικούς παράγοντες που οδηγούν στην τρομοκρατία, οι οποίοι άλλοτε αποτελούν ανεξάρτητες μεταβλητές και άλλοτε εξαρτημένες σε αιτιώδη σειρά. Υιοθετώντας τη διάκριση που κάνει η Crenshaw σε παράγοντες που διευκολύνουν ή επιτρέπουν την προσφυγή στην τρομοκρατία (permissive causes) και σε εκείνες τις καταστάσεις που άμεσα εμπνέουν την τρομοκρατική δράση (precipitant causes), εντάσσει στην πρώτη κατηγορία τη γεωγραφική θέση, τον τύπο του πολιτικού συστήματος και το επίπεδο εκσυγχρονισμού. Στη δεύτερη κατηγορία των «επιταχυντών» εντάσσει με κλιμακούμενη σειρά σπουδαιότητας την κοινωνική, πολιτισμική και ιστορική διευκόλυνση, την οργανωτική ανάπτυξη, την ύπαρξη άλλων μορφών αναταραχής, την υποστήριξη, τις αποτυχίες της αντιτρομοκρατικής στρατηγικής, τη διαθεσιμότητα όπλων και εκρηκτικών και τέλος την ανησυχία από πλευράς μίας ομάδας του πληθυσμού, είτε αυτή βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα καταπίεσης ή διακρίσεων, είτε αυτά εκλαμβάνονται ως τέτοια. Για τον Ross οι δομικοί παράγοντες που παραθέτει αλληλεπιδρούν για να οδηγήσουν τελικά στην τρομοκρατία, με τους «διευκολυντές» να διαμορφώνουν τον τύπο και την ένταση της τρομοκρατικής δράσης, η οποία τελικά διευκολύνεται από τους αλληλεξαρτώμενους «επιταχυντές».¹⁶

Ο Ferrajoli αναζητώντας τα αίτια εμφάνισης της τρομοκρατίας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες εστιάζει στις διαμορφωθείσες πολιτικοκοινωνικές ισορροπίες. Η υπερβολική σταθερότητα, που αντανάκλαται στην ανικανότητα των θεσμικών αντιπολιτεύσεων να

στην τρομοκρατία ως απάντηση. Bonanate Luigi, 1979, "Some Unanticipated Consequences of Terrorism", *Journal of Peace Research*, Vol. 16, No. 3, pp. 197-211.

¹⁵ Crenshaw Martha, 1981, "The Causes of Terrorism", *Comparative Politics*, Vol. 13 No 4, 1981, pp. 379-399, εδώ: p. 381-385.

¹⁶ Ross Jeffrey Ian, 1993, "Structural Causes of Oppositional Political Terrorism: Towards a Causal Model", *Journal of Peace Research*, Vol. 30, No. 3, pp. 317-329.

επηρεάσουν τις υφιστάμενες κοινωνικές ισορροπίες, και η αδυναμία των δημοκρατιών να αντιπροσωπεύσουν και να ενσωματώσουν συμφέροντα και αιτήματα που εκφεύγουν του διαμορφωθέντος πλαισίου ή να προσφέρουν πολιτικές λύσεις στις εντάσεις και στις συγκρούσεις που υφίστανται εντός της κοινωνίας, οδηγούν στην τρομοκρατία ως στρεβλή έκφραση των μη αντιμετωπιζομένων αιτημάτων.¹⁷

Για τον Michel Wieviorka η ύφεση των κοινωνικών κινημάτων διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για τον εκφυλισμό τους σε αντικίνημα, γεγονός το οποίο δεν συνεπάγεται αυτόματα την εμφάνιση βίας, καθώς λαμβάνει συμπληρωματικές, αλλά αποκλίνουσες μορφές, με κάποιους να επιλέγουν την προσφυγή στη βία, ενώ άλλοι εισέρχονται σε σεκταριστικά μονοπάτια, καθώς η κοινότητα περνάει σε φάση εσωστρέφειας.¹⁸ Όπως τονίζει, η στροφή προς πιο ριζοσπαστικές μεθόδους δράσης δεν συνεπάγεται την εγκατάλειψη των ιδεών και της έννοιας του κοινωνικού κινήματος. Αντίθετα, ανεξαρτήτως της προσπάθειας προώθησης και άλλων αιτημάτων, οι τρομοκρατικές ομάδες εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τους στόχους του κοινωνικού κινήματος από το οποίο προέρχονται ως κεντρική αιτιολόγηση της ένοπλης δράσης τους. Η στάση τους αυτή έγκειται στην ανάγκη να προσφέρουν ιδεολογικό έρεισμα στη δράση τους και ταυτόχρονα να παρουσιαστούν ως η εμπροσθοφυλακή, η οποία έχει αναλάβει την ευθύνη να αντικαταστήσει το κοινωνικό κίνημα, είτε να το αφυπνίσει, είτε να παράσχει τις πολιτικές προϋποθέσεις για να μπορέσει αυτό να δράσει.¹⁹

Μελετώντας τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την τρομοκρατία τη συγκεκριμένη εποχή, αναμφισβήτητα εμφολωθούν στη συζήτηση οι αντιλήψεις για το ρόλο του πολιτεύματος στην τρομοκρατική δράση. Σύμφωνα με την Donatella Della Porta, πολλές υποθέσεις για τις προϋποθέσεις εμφάνισης της πολιτικής βίας αναφέρονται σε πολιτικές μεταβλητές. Έτσι, εξετάζοντας την περίπτωση της εμφάνισης της τρομοκρατίας σε Γερμανία και Ιταλία, αποδίδει στους παράγοντες που εξώθησαν στην τρομοκρατία το κλειστό πολιτικό σύστημα και την απονομιμοποίηση του κράτους στα μάτια των δρώντων. Ειδικότερα, το μέγεθος της πολιτικής βίας συναρτάται με τις πολιτικές ευκαιρίες που προσφέρει ένα πολιτικό σύστημα και τη δυνατότητα έκφρασης νέων αιτημάτων, εν προκειμένω από τα νέα πολιτικά υποκείμενα που

¹⁷ Φεραγιολι Λουίτζι, 2015, *Βία και Πολιτική*, Αθήνα: Στοχαστής, σελ. 54.

¹⁸ Wieviorka Michel, 2004, *The Making of Terrorism*, Chicago: University of Chicago Press, p. 7.

¹⁹ Wieviorka, *The Making of Terrorism*, pp. 4-5.

αναδύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960.²⁰ Με βάση την ανάλυση των Tarrow και Della Porta για την ιταλική περίπτωση, η τρομοκρατία ήταν μεταβατική (transitory), σημάδι της πτώσης της μαζικής κινητοποίησης και της εμφάνισης στο προσκήνιο άλλων πολιτικών δρώντων με άλλη ατζέντα.²¹

Για την Della Porta οι κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις αποτελούν αναγκαία, αλλά όχι επαρκή συνθήκη για την εμφάνιση πολιτικής βίας. Υποστηρίζει πως αυτή συνδέεται με τη συλλογική δράση, τόσο σε επίπεδο απόλυτων αριθμών, βαίνοντας αυξανόμενη καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου διαμαρτυρίας, όσο και, κυρίως, με τη βαρύτητα που αποκτά στο πλαίσιο της κινηματικής δράσης. Διαπιστώνει μάλιστα ότι η πολιτική βία έχει μικρότερη επιρροή στην κορύφωση του κύκλου διαμαρτυρίας, ενώ διογκώνεται κατά την ύφεση του κινήματος. Στη μελέτη της συνεπώς καταλήγει ότι η πολιτική βία εν γένει και η τρομοκρατία ειδικότερα εντείνονται μετά την υποχώρηση της κινηματικής δράσης σε αμφότερες τη γερμανική και την ιταλική περίπτωση. Ενώ ένα μέρος των κινήματων επιτυγχάνει τους στόχους που έχουν τεθεί και ενσωματώνεται στο πολιτικό σύστημα, ταυτόχρονα τα πιο ριζοσπαστικοποιημένα στοιχεία αδυνατούν να βρουν πρόσβαση, καθώς κλείνουν τα «παράθυρα ευκαιρίας» που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της κορύφωσης των κινήματων, επιλέγοντας την προσφυγή στην πολιτική βία/τρομοκρατία. Η προσφυγή στη βία έχει και μια δεύτερη διάσταση, η οποία συνδέεται με τους πιο προωθημένους στόχους των δρώντων και βασίζεται στην αντίληψη πως η ένταση της βίας και η αύξηση της καταστολής από πλευράς του κράτους θα οδηγήσουν στην επανακινητοποίηση και την αναζωογόνηση της κινηματικής δράσης.²²

Σύμφωνα με τη Della Porta, για να μελετήσουμε το φαινόμενο της τρομοκρατίας θα πρέπει να εστιάσουμε στα «νέα κοινωνικά κινήματα», τα οποία αποτέλεσαν τους κύριους δρώντες σύγκρουσης στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, αντικαθιστώντας την πιο παραδοσιακή ταξική μορφή συγκρούσεων μετά την ενσωμάτωση των εργατών στο καπιταλιστικό σύστημα.²³ Για τους μελετητές των κοινωνικών κινήματων, η διαμαρτυρία δεν αποτελεί προϊόν προσωρινών εντάσεων, αλλά συγκρούσεων συμφυών στην κοινωνία χωρίς όμως αυτές να οδηγούν

²⁰ Della Porta Donatella, 1995, *Social Movements, Political Violence and the State*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 55.

²¹ Crenshaw Martha, 1991, "How Terrorism Declines", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 3 Issue 1, pp. 69-87, εδώ: p. 82.

²² Della Porta, *Social Movements, Political Violence and the State*, p. 52.

²³ Della Porta, *Social Movements, Political Violence and the State*, p. 7.

απαραίτητα στην ανάληψη συλλογικής δράσης. Η πολιτική βία εξηγείται στο πλαίσιο αυτό ως η αλληλεπίδραση ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και τους αντιπάλους τους, παρότι, όπως αναφέρει, οι σπουδές των κοινωνικών κινήματων για καιρό έτειναν να παραβλέπουν την πολιτική βία και να εστιάζουν στις μετριοπαθείς και οργανωμένες μορφές συλλογικής δράσης.²⁴ Η Della Porta υποστηρίζει πως η μελέτη της οργανωμένης πολιτικής βίας πρέπει να εξετάζεται σε μακρο-, μεσο- και μικρο-επίπεδο, προκειμένου να προκύπτει μια ολιστική αντίληψη του φαινομένου που θα λαμβάνει υπ' όψιν το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον, τις εσωτερικές δυναμικές των οργανώσεων και τις αντιλήψεις και τα κίνητρα των μελών τους.

Ειδικά ως προς το μακρο-επίπεδο, οι παράγοντες που ωθούν στη ριζοσπαστικοποίηση και εν τέλει στην τρομοκρατική δράση διακρίνονται σε όσους σχετίζονται με τα δομικά χαρακτηριστικά της κρατικής οργάνωσης, ήτοι της φύσης του καθεστώτος και σε εκείνους που εξαρτώνται από επιμέρους πολιτικές, προσφέροντας συνεπώς παράθυρο ευκαιρίας για την ανάληψη δράσης. Σε αυτό το πλαίσιο, λαμβάνοντας υπ' όψιν την εμφάνιση της τρομοκρατίας στις δυτικές δημοκρατίες, αναπτύσσονται δύο διαφορετικές αντιλήψεις αναφορικά με την ένταση του φαινομένου. Οι δημοκρατίες, καθώς προσφέρουν εναλλακτικούς τρόπους πολιτικής έκφρασης και σέβονται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες, αναμένεται να περιορίζουν τη δυνητική δεξαμενή ατόμων που υφίσταται κίνδυνος ριζοσπαστικοποίησής τους. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν όσοι υποστηρίζουν ότι οι δημοκρατίες είναι πιο ευάλωτες στην τρομοκρατία από τα αυταρχικά κράτη, καθώς επιδεικνύουν μεγαλύτερη φειδώ στην άσκηση της κατασταλτικής ισχύος τους, ενώ παράλληλα λόγω της ελευθερίας του τύπου αυξάνεται η ευκαιρία δημοσιοποίησης της δράσης και των ιδεών τους.²⁵

Τέλος, αξίζει η μελέτη και του διεθνούς πλαισίου ή του μέγα-επιπέδου, ως προς την επίδραση του στη ριζοσπαστικοποίηση και την τρομοκρατία. Όπως θα δούμε αναλυτικά και στη συνέχεια, το περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου επέδρασε στην ανάδυση της διεθνούς τρομοκρατίας στα τέλη της δεκαετίας του 1960 εξαιτίας της στήριξης των ΗΠΑ στο Ισραήλ, το οποίο έβλεπε η Ουάσινγκτον ως ανάχωμα στην επέκταση της Σοβιετικής επιρροής. Ομοίως, η κινηματική δράση της ίδιας περιόδου στις δυτικές κοινωνίες επηρεάστηκε τόσο από την υπέρμετρη αμερικανική επιρροή στην Ευρώπη, όσο και από τις επεμβάσεις σε διάφορα σημεία

²⁴ Della Porta *Social Movements, Political Violence and the State*, p. 8.

²⁵ Ελευθεριάδου Μαρίνα, 2022, Ριζοσπαστικοποίηση, Αθήνα: Ευρασία, σελ. 62-72.

του πλανήτη με προεξάρχουσα περίπτωση το Βιετνάμ. Όσον αφορά την άνοδο της θρησκευτικά υποκινούμενης τρομοκρατίας σταδιακά από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν υπήρξαν καθοριστικές οι επεμβάσεις των Σοβιετικών στο Αφγανιστάν και των ΗΠΑ στο Ιράκ το 1991, ωθώντας σημαντικό αριθμό ατόμων στη ριζοσπαστικοποίηση και την τρομοκρατία. Έναν επιπλέον παράγοντα τον οποίο αναφέρει και η Crenshaw ως αιτία προσφυγής στην τρομοκρατία αποτέλεσε ο εκσυγχρονισμός των κοινωνιών και οι μεταβολές που επέφερε στις παραδοσιακές κοινωνίες. Ο μετασχηματισμός των κοινωνικοοικονομικών δομών, η διεύρυνση των ανισοτήτων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και η αδυναμία προσαρμογής στις μεταβολές που λαμβάνουν χώρα συνεπεία της παγκοσμιοποίησης προκαλούν ανασφάλεια και ένα αίσθημα απειλής. Αυτή η αποτύπωση της πραγματικότητας μπορεί να εντοπιστεί στη ριζοσπαστικοποίηση που έλαβε χώρα στις παραδοσιακές μη δυτικές κοινωνίες που αντιμετώπισαν ως απειλή την παντοδυναμία των ΗΠΑ στην πρώτη μεταψυχροπολεμική περίοδο, προσφεύγοντας στην τρομοκρατία λόγω της αδυναμίας αντίστασης με συμβατικά μέσα. Αντίστοιχα, στις δυτικές κοινωνίες οι μεταναστευτικές ροές και η απορρύθμιση της οικονομίας προκαλούν αντιδράσεις ενισχύοντας τις τοπικές ταυτότητες και εξωθώντας στην ακροδεξιά τρομοκρατία.²⁶

Για τον Katsiaficas, παρά το γενικό πλαίσιο που έθεσαν, οι ιδέες της Νέας Αριστεράς «διυλίστηκαν» μέσα από τις εθνικές ιδιαιτερότητες, οδηγώντας τελικά σε εξέγερση εναντίον των εθνικών πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Με βάση την ανάλυσή του, εδώ εντοπίζεται και η διαφοροποίηση στο βαθμό και τη διάρκεια προσφυγής στην τρομοκρατία μεταξύ Ιταλίας και Γερμανίας από τη μία πλευρά και ΗΠΑ και Γαλλίας από την άλλη, καθώς επισημαίνεται πως τα δύο κράτη με το φασιστικό/ναζιστικό παρελθόν παρουσιάζονται συγκριτικά πιο αδύναμα να εκπληρώσουν το ρόλο τους ως δυνάμεις ενσωμάτωσης, με αποτέλεσμα την προσφυγή στην ένοπλη δράση.²⁷ Ο Peter Waldmann, από την πλευρά του, εστιάζει στους υποκειμενικούς παράγοντες που χαρακτηρίζουν τους τρομοκράτες, θεωρώντας τους σημαντικότερους από την προσπάθεια αναζήτησης των αιτίων προσφυγής στην τρομοκρατία σε δομικούς παράγοντες του κοινωνικού και εθνικού περιβάλλοντος. Ειδικότερα, ο Waldmann θεωρεί πως ένας από τους παράγοντες που συμβάλλουν στη συγκρότηση της κατάλληλης ψυχοσύνθεσης των αριστερών τρομοκρατών είναι οι διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής, οι οποίες υποσκάπτουν τα σταθερά

²⁶ Ελευθεριάδου, *Ριζοσπαστικοποίηση*, σελ. 72-80.

²⁷ Katsiaficas George, 1987, *The Imagination of the New Left; A Global Analysis of 1968*, Boston: South End Press, 1987, p. 140.

μοτίβα συμπεριφοράς, δημιουργώντας μια αίσθηση ανασφάλειας και αυξανόμενων προσδοκιών που όταν δεν υλοποιούνται οδηγούν σε απογοήτευση. Η απογοήτευση από τη μη υλοποίηση των επιθυμητών κοινωνικών μεταβολών αποτελεί τη βάση διαμόρφωσης της αντίληψης περί αυταρχικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος, το οποίο οι προσφεύγοντες στην τρομοκρατία επιθυμούν να αλλάξουν στην κατεύθυνση της ιδεολογικής τους συγκρότησης.²⁸

Οι Crenshaw, Midlarsky και Yoshida, μελετώντας την άνοδο της τρομοκρατίας την περίοδο 1968-1974, υποστηρίζουν πως, παρότι υφίστανται διαφορετικές προσεγγίσεις για τα αίτια της τρομοκρατίας, οι μελετητές του φαινομένου πρέπει να εξετάσουν και την περίπτωση της «μετάδοσης» (contagion) ως παράγοντα που ωθεί στην τρομοκρατία, ιδιαίτερα σε εκείνες τις περιπτώσεις που δεν είναι εύκολη η συσχέτιση της τρομοκρατικής δράσης με την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Σε αυτό το επίπεδο, προσπαθούν να εξηγήσουν την προσφυγή στην τρομοκρατία από τις ακροαριστερές οργανώσεις στην Ευρώπη, υπογραμμίζοντας πως σε αντίθεση με τις εθνικιστικές/αποσχιστικές οργανώσεις όπως η βασκική «Euskadi Ta Askatasuna» (ETA) και ο «Ιρλανδικός Δημοκρατικός Στρατός» («Irish Republican Army»-IRA), όπου η χρήση της τρομοκρατίας ερείδεται σε προϋπάρχουσες βίαιες/συγκρουσιακές σχέσεις με την κεντρική κυβέρνηση και σε σαφείς στοχεύσεις, η ακροαριστερή τρομοκρατία μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από το πρίσμα της «μετάδοσης». Η ακροαριστερή τρομοκρατία που εμφανίζεται στη Λατινική Αμερική της δεκαετίας του 1960 αποτελεί αντίδραση στην έντονη αμερικανική παρουσία στην ήπειρο και στις επανειλημμένες και ενίοτε βίαιες παρεμβάσεις της Ουάσινγκτον με σκοπό τον έλεγχο της περιοχής. Η προσφυγή στη βία θεωρείται απάντηση στην προγενέστερη βία και στη νεοαποικιακή πολιτική των ΗΠΑ, θεώρηση που εντείνεται μετά την αμερικανική επέμβαση στο Βιετνάμ, το οποίο σηματοδοτεί το αποκορύφωμα της αντίληψης για τη στάση των ΗΠΑ απέναντι στον Τρίτο Κόσμο.²⁹ Σε αυτό το σημείο, οι Crenshaw, Midlarsky

²⁸ Waldmann, "Social Revolutionary Terrorism in Latin America and Europe", p. 157.

²⁹ Ο Τρίτος Κόσμος σύμφωνα με τον Alfred Sauvy, που έκανε πρώτος χρήση του όρου, αποτελούσε τις περιοχές του διεθνούς συστήματος όπου κατοικούν οι «πληβείοι» του πλανήτη, ουσιαστικά οι λιγότερο αναπτυγμένες ή αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής. Ο Τρίτος Κόσμος κατά τον Sauvy (ως Πρώτος νοείο η Δύση και ως Δεύτερος οι χώρες του κομμουνιστικού στρατοπέδου) κατ' αντιστοιχία της Τρίτης Τάξης της Γαλλικής Επανάστασης, αναζητούσε την έξοδό του από τη φτώχεια, την υπανάπτυξη, εν τέλει την αφάνεια. Εναλλακτικά την ίδια περίοδο χρησιμοποιείται και η διάκριση Κέντρου-περιφέρειας που θα συναντήσουμε στη συνέχεια στη μελέτη της θεωρίας της εξάρτησης. Σήμερα χρησιμοποιείται κυρίως ο όρος

και Yoshida τονίζουν ότι η απώλεια εμπιστοσύνης στους θεσμούς που παρατηρείται στη Δυτική Ευρώπη του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1960, η εμφάνιση μειοψηφιών εντός των κινημάτων που υιοθετούν βίαιες μορφές διαμαρτυρίας και η εξάπλωση της σημασίας των μέσων μαζικής επικοινωνίας σε παγκόσμια κλίμακα, τα οποία διευκολύνουν τη διάδοση του μηνύματος των επαναστατικών κινημάτων του Τρίτου Κόσμου, αποτελούν το υπόβαθρο για τη «μετάδοση» της τρομοκρατίας στην Ευρώπη.³⁰ Ο Hobsbawm σε αυτή τη βάση υποστηρίζει πως από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 τα κράτη απώλεσαν ένα μέρος από το μονοπώλιο της εξουσίας, ήτοι το μονοπώλιο της νόμιμης βίας που βασιζόταν στη φιλελεύθερη αντίληψη ότι υφίστανται δύο απόλυτες καταστάσεις «βίας» και «μη βίας». Σε αυτή την εξέλιξη εντοπίζει και την εν γένει άνοδο της βίας, παρότι διαφωνεί πως είναι εφικτή η πλήρης εξάλειψή της στην πολιτική, καθώς υπάρχει έστω και σε συμβολικό επίπεδο.³¹

Παρότι η υιοθέτηση της τρομοκρατίας στη Λατινική Αμερική δεν πέτυχε τους στόχους για επανάσταση, η προσφυγή στην τρομοκρατία από τις ευρωπαϊκές οργανώσεις δεν βασίζεται στην ορθολογική αξιολόγηση μέσων και στόχων, αλλά εστιάζει στην ιδεολογική και ηθική υπεροχή. Οι τρομοκράτες έλκονται από τον αγώνα για επικράτηση επί του ιμπεριαλισμού και την εγκαθίδρυση σοσιαλιστικών καθεστώτων στον Τρίτο Κόσμο, καθώς και από την ηθική υπεροχή των καταπιεσμένων μαζών που αντιστέκονται στην υπερδύναμη αποκτώντας μυθική διάσταση. Στην πραγματικότητα, οι ηγετικές φυσιογνωμίες των «επαναστατημένων μαζών» του Τρίτου Κόσμου διαθέτουν μόρφωση, ανήκουν στη μεσαία τάξη και δεν είναι εργάτες ή αγρότες.³²

Οι ριζοσπάστες υιοθέτησαν τις τακτικές του αντάρτικου πόλης της Λατινικής Αμερικής, θεωρώντας πως, εάν δημιουργούσαν τεχνητά συνθήκες αντίστοιχες με αυτές της αμερικανικής υποηπείρου, θα κατάφερναν να επιτύχουν τους σκοπούς τους. Επρόκειτο για έωλη αντίληψη, καθώς ήταν δύσκολο να διαμορφωθούν παρόμοιες συνθήκες (ένα *sui generis* φαινόμενο, όπως το χαρακτηρίζει ο Laqueur) και οι πρακτικές αυτές στην πραγματικότητα δεν υπήρξαν ούτε εκεί

Παγκόσμιος Νότος. Σωτηρόπουλος Α. Δημήτρης- Χουλιάρης Αστέρης-Ρούσσο Σωτήρης-Σκλιάς Παντελής, 2005, *Ο Τρίτος Κόσμος*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 53-54.

³⁰ Midlarsky I. Manus-Crenshaw Martha-Yoshida Fumihiko, 1980, "Why Violence Spreads: The Contagion of International Terrorism", *International Studies Quarterly*, Vol.24 No 2, pp. 262-298.

³¹ Hobsbawm Eric, 2008, *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 150.

³² Midlarsky-Crenshaw-Yoshida, "Why Violence Spreads", pp. 262-298.

ιδιαίτερα αποτελεσματικές.³³ Οι τρομοκρατικές οργανώσεις δεν πίστευαν ότι μπορούν από μόνες τους να επιτύχουν την ανατροπή των καθεστώτων. Αντίθετα, θεωρούσαν πως με τη δράση τους είτε θα εμπνεύσουν την ανασυγκρότηση του κινήματος είτε θα επιτύχουν να οδηγήσουν τις κυβερνήσεις να λάβουν μέτρα καταστολής, περιορίζοντας τις δημοκρατικές ελευθερίες και προκαλώντας τη λαϊκή αντίδραση.³⁴ Ειδικότερα, η τελευταία αντίληψη βασιζόταν στα κείμενα του Βραζιλιάνου θεωρητικού και τρομοκράτη Carlos Marighella, ο οποίος στον οδηγό του για τη διεξαγωγή του αντάρτικου πόλης (*Mini-manual of the urban guerilla*) περιγράφει τη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών για βίαιη αντίδραση της κυβέρνησης ως επιθυμητή κατάσταση, προκειμένου να αναδειχθεί το πραγματικό πρόσωπό της.³⁵ Το *Mini-manual* αποτέλεσε σημαντική πηγή έμπνευσης για τις ευρωπαϊκές οργανώσεις. Οι τρομοκρατικές ομάδες πίστευαν ότι αποτελούν την πρωτοπορία που θα συνέβαλε στην αφύπνιση των λαϊκών μαζών, κατ' αντιστοιχία των κομμουνιστικών κομμάτων, αν και αυτή η αντίληψη διαφοροποιείται από την παραδοσιακή Αριστερά, η οποία θεωρούσε πως η τρομοκρατική δράση αποπροσανατολίζει τις μάζες και αποτελεί τροχοπέδη για την αυτοργάνωση και την ανάληψη δράσης.³⁶ Στην πράξη, ακόμη και στις περιπτώσεις που τελικά το κράτος οδηγείτο στην αυστηροποίηση των νόμων και στον περιορισμό των ελευθεριών, προκειμένου να καταστεί εφικτή η καταπολέμηση των τρομοκρατικών ομάδων, η αντίδραση δεν υπήρξε ούτε συμπαγής ούτε αποτελεσματική. Πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Ουρουγουάη, όπου τη δεκαετία του 1960 έκαναν την εμφάνισή τους οι Τουπαμάρος, οργάνωση ένοπλης βίας που προήλθε από το Κίνημα Εθνικής Απελευθέρωσης (*Movimiento de Liberacion Nacional-MLN*), το οποίο απέβλεπε στην κινητοποίηση των αγροτών. Παρότι οι Τουπαμάρος αποτέλεσαν σημείο αναφοράς για τις δυτικοευρωπαϊκές οργανώσεις ακροαριστερής τρομοκρατίας, στην πραγματικότητα η κλιμάκωση της δράσης τους έφερε ως αποτέλεσμα την εμπλοκή του στρατού στην πολιτική ζωή, χωρίς συνακόλουθα να υπάρξει η λαϊκή κινητοποίηση που στόχευαν με τη δράση τους.³⁷

³³ Laqueur, *A History of Terrorism*, p.175.

³⁴ Crenshaw, "The Causes of Terrorism", p. 387.

³⁵ Μαριγκέλα Κάρλος, 1980, *Το Εγχειρίδιο του Αντάρτη των Πόλεων*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.

³⁶ Foot Paul, 2002, "Terrorism", "War" and Democracy Compromised", in Scraton Phil (ed.) in *Beyond September 11, An Anthology of Dissent*, London: Pluto Press, pp. 35-40, εδώ: p. 37.

³⁷ Moss Robert, 1973, "International Terrorism and Western Societies", *International Journal*, Vol. 28 No. 3, pp. 418-430, εδώ: p. 420. Lopez-Alves Fernando, 1989, "Political Crises, Strategic Choices and Terrorism, The rise and fall of the Uruguyan Tupamaros", *Terrorism and Political Violence*, Vol.1 (2), pp. 202-241.

Σύμφωνα με την Crenshaw, η προσφυγή στην τρομοκρατία αποτελεί για τα μέλη της οργάνωσης ορθολογική πολιτική επιλογή με βάση τους επιδιωκόμενους στόχους. Ανεξάρτητα από τους τελικούς σκοπούς της εκάστοτε οργάνωσης, η επιλογή της τρομοκρατικής δράσης έχει ως άμεσο στόχο την αναγνώριση και τη δημοσιοποίηση των «απόψεων» και των επιδιώξεών της στο ευρύ κοινό. Δεύτερος στόχος είναι η διαμόρφωση θετικών και αρνητικών γνώμων στην κοινωνία ανάλογα με την κατηγοριοποίηση σε δυνάμει συμπαθούντες και εχθρούς. Έτσι, για παράδειγμα, στην περίπτωση της «17 Νοέμβρη», η οργάνωση υποστηρίζει ότι εκπροσωπεί τις λαϊκές μάζες και πως στόχος της ήταν η επανάσταση, στόχευε με τις επιλογές των ενεργειών της να προσελκύσει τη συμπάθεια του ευρέος κοινού και ταυτόχρονα να τρομοκρατήσει τις ελίτ (*«Η λαϊκή επιδοκιμασία που υπάρχει σήμερα έχει τεράστια σημασία. Γιατί σημαίνει ότι μια διαδικασία τέτοιων ένοπλων ενεργειών δεν πρόκειται να οδηγήσει στην απομόνωση αλλά αντίθετα, στη λαϊκή υποστήριξη, στο δυνάμωμα της οργάνωσης και στη βαθμιαία συμμετοχή νέων αγωνιστών. (...) η διαδικασία των ένοπλων ενεργειών, για την οποία όπως είπαμε υπάρχουν ευνοϊκές συνθήκες σήμερα και λαϊκή επιδοκιμασία, είναι μια συγκεκριμένη στρατηγική (...) για να φτάσουμε στη Λαϊκή Εξουσία και στο Σοσιαλισμό»*³⁸). Τρίτον, οι οργανώσεις, κυρίως στην περίπτωση της ακροαριστερής τρομοκρατίας, επιδιώκουν, όπως προαναφέραμε, την πρόκληση αντίδρασης με τη λήψη μέτρων από την κυβέρνηση εναντίον τους, θεωρώντας πως θα ωφεληθούν με διττό τρόπο: αφενός η ενασχόληση της κυβέρνησης με την οργάνωση και η προσπάθεια καταστολής της θα προσφέρει μεγαλύτερη δημοσιότητα και αφετέρου η σκλήρυνση της στάσης για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας θα δώσει την ευκαιρία στην οργάνωση να υποστηρίξει ότι οι κατηγορίες περί αυταρχισμού, δημοκρατικού προσωπείου κλπ. ήταν ορθές. Ως εκ τούτου, δύναται να συμβάλει στη λαϊκή κινητοποίηση και στη συγκρότηση ή ανασύσταση της κινηματικής δράσης. Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις ο στόχος αφορά τις εσωτερικές ισορροπίες του κινήματος, με την τρομοκρατία να αποτελεί το μέσο. Η Crenshaw επικαλείται εν προκειμένω την παλαιστινιακή περίπτωση, υποστηρίζοντας πως η προσφυγή στην τρομοκρατία αφορούσε την εσωτερική διαπάλη για την ηγεσία του παλαιστινιακού κινήματος και όχι τον εκφοβισμό της ισραηλινής κοινωνίας ή τη διεθνή αναγνώριση.³⁹

³⁸ 17 Νοέμβρη, 1977, “Απάντηση στα Κόμματα και τις Οργανώσεις”, στο 17Ν, *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος 2002, σελ. 28-65, εδώ: σελ. 63-65.

³⁹ Crenshaw, “The Causes of Terrorism”, p. 387.

Ο Bruce Hoffman αναλύοντας το 1988 το φαινόμενο της ανόδου της θρησκευτικής τρομοκρατίας αποτυπώνει τις διαφορές ανάμεσα στην τρομοκρατία της προηγούμενης περιόδου και τη μεταβολή που παρατηρείται στη φύση του φαινομένου. Έτσι, αντίθετα με τις οργανώσεις της πολιτικής τρομοκρατίας, αλλά και αυτές που κινητοποιούνται για εθνικούς σκοπούς, στην περίπτωση της θρησκευτικής τρομοκρατίας πολλές φορές οι πράξεις γίνονται αυτοσκοπός και όχι το μέσο για την επίτευξη ενός στόχου, όπως η ίδρυση κρατικής οντότητας ή η κοινωνικοπολιτική αλλαγή. Αυτό, κατά τον Hoffman, εξηγεί και το γεγονός πως η θρησκευτική τρομοκρατία προξενεί περισσότερα θύματα, καθώς οι ενέργειες στρέφονται κατά περισσότερων ατόμων άκριτα. Αν και αναγνωρίζει ότι τα κίνητρα είναι εν μέρει πολιτικά, αναλύοντας εν προκειμένω την περίπτωση των σιιτικών τρομοκρατικών ομάδων που κυριαρχούν τη συγκεκριμένη εποχή, με τη διεξαγωγή πολλών ενεργειών σε ευρωπαϊκό έδαφος, αναφέρει πως το Ισλάμ λειτουργεί όχι ως θρησκεία αλλά ως «θρησκευτική πολιτεία».⁴⁰ Καθώς η θρησκεία αναγνωρίζεται ως η νομιμοποιητική δύναμη των ενεργειών, προσδίδει μεγαλύτερο εύρος στόχων στους δράστες, οι οποίοι προβαίνουν σε χτυπήματα χωρίς διακρίσεις.⁴¹

Ο Hoffman στην ανάλυσή του εστιάζει και στην ηθική διάσταση της τρομοκρατίας και πώς αυτή μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 σε σύγκριση με αυτή του 1970. Ειδικότερα, υποστηρίζει πως η «κοσμική πολιτική τρομοκρατία», στην οποία εντάσσει τόσο τις ακροαριστερές και ακροδεξιές οργανώσεις, όσο και τις εθνικιστικές/αποσχιστικές (σε αυτές εντάσσει και τις οργανώσεις αραβικής τρομοκρατίας της εποχής) τείνει να «αυτοπεριορίζει» τη δραστηριότητά τους με αποτέλεσμα σημαντικά λιγότερα περιστατικά «τυφλής» βίας και λιγότερα θύματα. Σε αυτές αντιπαραβάλλει αφενός τις οργανώσεις της «θρησκευτικής πολιτικής τρομοκρατίας», όπως τη συγκεκριμένη περίοδο αναδύεται μέσω των σιιτικών ισλαμιστικών οργανώσεων, και αφετέρου τις οργανώσεις «λευκής υπεροχής» που κάνουν την εμφάνισή τους στις ΗΠΑ την ίδια εποχή. Για τον Hoffman, αυτή η διάσταση στον τρόπο δράσης οφείλεται στο γεγονός πως οι κοσμικές πολιτικές οργανώσεις, επιδιώκοντας να προσελκύσουν ευρύτερο κοινό, αποφεύγουν ενέργειες που αντίκεινται στις ηθικές αξίες τους, καθώς θα αποξένωναν το εν δυνάμει ακροατήριο που επιθυμούν να στρατολογήσουν ή έστω να επηρεάσουν. Αποτέλεσμα αυτού είναι η δράση όπως αυτοπεριορίζεται και κυρίως όπως να

⁴⁰ Hoffman Bruce, 1988, *The Contrasting Ethical Foundations of Terrorism in the 1980s*, RAND Corporation Paper Series, p. 14.

⁴¹ Hoffman, *The Contrasting Ethical Foundations of Terrorism in the 1980s*, p. 15.

στρέφεται εναντίον του «κοινού-στόχου», ειδικότερα εναντίον των κυβερνήσεων με την ευρύτερη διάσταση. Παρότι εντοπίζει διαφορές στον τρόπο δράσης των ομάδων που εντάσσει στην κατηγορία των κοσμικών πολιτικών οργανώσεων, θεωρεί ότι εν γένει υφίστανται όρια οφειλόμενα ουσιαστικά στο γεγονός πως η τρομοκρατία αποτελεί τελικά το μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού, είτε αυτός είναι η αλλαγή του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος είτε η δημιουργία κρατικής οντότητας. Αντίθετα, στις θρησκευτικές πολιτικές οργανώσεις η βία είναι μεγαλύτερη και αδιάκριτη. Στην περίπτωση αυτή, η τρομοκρατική βία εμφανίζεται ως «ιερή πράξη» ή «θείο καθήκον» (sacramental act or divine duty). Έτσι, η τρομοκρατία αποκτά υπερβατική διάσταση και οι δράστες δεν έχουν πολιτικούς, ηθικούς ή πρακτικούς περιορισμούς. Ο Hoffman εντοπίζει ότι αυτό, πέραν του καθήκοντος, οφείλεται στην έλλειψη κοινού το οποίο επιθυμούν να προσελκύσουν. Απευθύνονται λοιπόν ουσιαστικά στο εγώ τους και οι πράξεις τους καταλήγουν να είναι το τέλος και όχι το μέσο, καθώς θεωρούν ότι δεν αποτελούν μέρος της κοινωνίας την οποία απορρίπτουν. Η αίσθηση αποξένωσης επιτρέπει τελικά την πιο αιματηρή δράση, αφού δεν υφίσταται αίσθηση του ανήκειν.⁴²

Οι αλλαγές που παρατηρούνται στο τρομοκρατικό φαινόμενο από τις αρχές του 1990 και εντεύθεν οδήγησε σειρά μελετητών των κλάδου της τρομοκρατίας (terrorism studies) να κάνουν λόγο για μία «νέα» τρομοκρατία. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν πως οι αλλαγές που παρατηρούνται έχουν ιστορικά προηγούμενα και ως εκ τούτου δεν υφίσταται επί της ουσίας κάποια «νέα» τρομοκρατία. Ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφωνίες των θιασωτών της μίας ή της άλλης άποψης, στην μεταψυχροπολεμική περίοδο παρατηρούνται μεταβολές τόσο στη δομή των τρομοκρατικών οργανώσεων, όσο και στις μεθόδους και τους στόχους τους. Για την Brigitte Nacos, η άνθηση της τρομοκρατίας στη μεταψυχροπολεμική περίοδο οφείλεται καταρχάς στην κατάρρευση της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ). Η αποσύνθεση του διπολικού κόσμου ήρε τους περιορισμούς που επέβαλαν οι υπερδυνάμεις σε οργανώσεις και κράτη-ταραξίες, αφού ενώ ήθελαν την πρόκληση φθοράς στο αντίπαλο στρατόπεδο, ταυτόχρονα επιθυμούσαν την αποφυγή μίας κλιμάκωσης που θα οδηγούσε σε αντίποινα. Δεύτερον, και συνεπεία του πρώτου, η εξάλειψη του κομμουνιστικού αντιπαραδείγματος και η ανάδειξη των ΗΠΑ ως της μόνης υπερδύναμης στο διεθνές σύστημα, απελευθέρωσε και ενδυνάμωσε κινήματα και οργανώσεις, τα οποία κινητοποιούνταν για εθνικούς και θρησκευτικούς λόγους. Η

⁴² Hoffman, *The Contrasting Ethical Foundations of Terrorism in the 1980s*, pp. 14-15.

πεποίθηση πως η μονοπολική στιγμή προσέφερε την ευκαιρία διάδοσης της παγκοσμιοποίησης και των ιδεών της νεωτερικότητας προκάλεσε τη ριζοσπαστικοποίηση αυτών των ομάδων, που ένιωσαν να απειλείται η εθνική, θρησκευτική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα τους. Τέλος, η Nacos θεωρεί σημαντική και την εξέλιξη στις τεχνολογίες επικοινωνίας και μεταφορών, που διευκόλυναν τη διάχυση της προπαγάνδας των οργανώσεων και την απομακρυσμένη δράση. Κομβική στιγμή για την άνοδο της «καταστροφικής τρομοκρατίας», όπως την αποκαλεί, θεωρεί το 1995 που σημαδεύτηκε από τη βομβιστική επίθεση στην Οκλαχόμα από τον ακροδεξιό Tim McVeagh, αλλά κυρίως από την επίθεση με νευροπαραλυτικό αέριο στο μετρό του Τόκιο από την παραθρησκευτική οργάνωση Aum Shinrikyo, δύο ενέργειες που παρουσίαζαν μία τυφλή δράση εναντίον πολιτών.⁴³ Ο Schmid παρατηρεί πως η τρομοκρατία έγινε πιο φονική, βασίζεται περισσότερο σε πιο χαλαρά δίκτυα σε σχέση με τις πιο ιεραρχημένες ομάδες του παρελθόντος, κινητοποιείται περισσότερο από τη θρησκεία και έχει γίνει λιγότερο κοσμική, ενώ παρατηρείται ώσμωση με διεθνή δίκτυα του οργανωμένου εγκλήματος. Αντίθετα υποχωρεί η υποστήριξη από κράτη-χορηγούς.⁴⁴

Συμπερασματικά, η ανάλυση του φαινομένου της τρομοκρατίας και οι προσεγγίσεις που υιοθετήθηκαν την υπό μελέτη εποχή για την επεξήγησή του εξετάζει διάφορους παράγοντες ως τις αιτίες που οδηγούν στη ριζοσπαστικοποίηση και εν τέλει στην τρομοκρατική δράση. Οι θεωρήσεις διαφοροποιούνται τόσο ανά διαφορετικές ιστορικές περιόδους, όσο και σε διαφορετικές περιοχές, καθώς διαφοροποιούνται οι πολιτικές συνθήκες που τελικά οδηγούν στη εμφάνιση της πολιτικής βίας. Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές προσεγγίσεις ανάλογα με τα κίνητρα ή το είδος της τρομοκρατικής δράσης, κοινή είναι η αντίληψη πως παρά τα βήματα που έχουν γίνει και τις διάφορες προσπάθειες να διαμορφωθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για την τρομοκρατία, αυτό δεν έχει καταστεί εφικτό. Η αδυναμία αυτή έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη της ad hoc συνεργασίας στο πλαίσιο του ΟΗΕ, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Πιο σημαντικά βήματα έχουν γίνει σε περιφερειακό επίπεδο, καθώς υπάρχει μεγαλύτερη συναντίληψη λόγω κοινών προκλήσεων και πολιτικοκοινωνικών χαρακτηριστικών.

⁴³ Nacos Brigitte, 2010, *Terrorism and Counterterrorism, Understanding Threats and Responses in the Post – 9/11 World*, Boston: Longman, pp. 45-47.

⁴⁴ Schmid P. Alex, 2005, “Prevention of Terrorism, Towards a Multi-pronged Approach”, in Bjorgo Tore (ed.) *Root Causes of Terrorism, Myths, Reality and Ways Forward*, London: Routledge, pp. 223-239, εδώ: pp. 223-224.

β. Προσεγγίσεις από την οπτική της Εγκληματολογίας

Η εγκληματολογική θεωρία άρχισε να εισέλθει στη μελέτη του τρομοκρατικού φαινομένου, αφήνοντας τους πολιτικούς επιστήμονες, τους ψυχολόγους και τους οικονομολόγους να ασχολούνται με τη διαμόρφωση θεωριών.⁴⁵ Παρ' όλα αυτά, η ενασχόληση της εγκληματολογίας με την τρομοκρατία άρχισε να γίνεται περισσότερο συστηματική, όταν σταδιακά άρχισαν να υιοθετούνται αυστηρότερα μέτρα για την αντιμετώπιση του φαινομένου τόσο σε εθνικό επίπεδο (βλ. Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, Ιταλία) όσο και σε διεθνές. Στην τελευταία περίπτωση υπό την επίδραση των νέων διεθνών πρωτοβουλιών και συμβάσεων και η ανάγκη εναρμόνισης των εθνικών νομοθεσιών, των μετρων καταστολής και της διεθνούς συνεργασίας στις προβλέψεις αυτών των συμβάσεων δημιούργησε μια νέα κατάσταση. Τότε άρχισε να μετατοπίζεται η δημόσια συζήτηση από την αναζήτηση των αιτίων που οδηγούν στην τρομοκρατική δράση στην επικέντρωση σε τεχνικές και μέτρα αντιμετώπισής της. Συνεπεία αυτού, προέκυψε από τη μία πλευρά η σύνδεση των προβληματισμών με τις θεωρητικές προσεγγίσεις για την ασφάλεια των δικαιωμάτων και την Κριτική Εγκληματολογία και από την άλλη με την Νεοκλασική Εγκληματολογία και τις θεωρίες της ορθολογικής επιλογής. Εκτός αυτού, η Θετικιστική Εγκληματολογία είχε εξ αρχής θέσει το ζήτημα εάν το φαινόμενο της τρομοκρατίας εμπίπτει στο επιστημολογικό πεδίο της Εγκληματολογίας, θεωρώντας ότι η τρομοκρατία είναι πολιτικό φαινόμενο, ότι η εγκληματολογία δεν ασχολείται με τα πολιτικά φαινόμενα ότι το έγκλημα δεν είναι πολιτικό φαινόμενο και άρα η Εγκληματολογία δεν μπορεί να ασχολείται με την τρομοκρατία.⁴⁶ Μόνον όταν επικράτησε η άποψη για τον μη πολιτικό χαρακτήρα της τρομοκρατίας οι παραδοσιακοί θετικιστές εγκληματολόγοι ενέταξαν το φαινόμενο στο πεδίο έρευνας της Εγκληματολογίας. Τα πράγματα άλλαξαν όμως τελείως μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις στη Νέα Υόρκη το 2001. Σήμερα γίνεται ευρύτερα δεκτό ότι η τρομοκρατία εμπίπτει στο πεδίο της Εγκληματολογίας, γεγονός που θεμελιώνεται εκτός των άλλων, σε έναν κλασικό ορισμό της όπως τον διατύπωσε ο Edwin Sutherland: Η Εγκληματολογία αφορά «την επιστημονική μελέτη της δημιουργίας νόμων, της παραβίασης των νόμων και της αντίδρασης στην παραβίαση των νόμων». Ως εκ τούτου, η

⁴⁵ Freilich D. Joshua-Lafree Gary, 2016, "Criminology Theory and Terrorism: Introduction" in Freilich D. Joshua-Lafree Gary (eds.), *Criminology Theory and Terrorism*, Oxon: Routledge, pp. 1-8, εδώ: p. 1.

⁴⁶ Βιδάλη Σοφία, 1997, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70, Εγκληματολογική και Σωφρωνιστική Πρόσέγγιση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 20, 55-59, 62-63.

τρομοκρατία εμπίπτει στη μελέτη της εγκληματολογίας, καθόσον αφορά τόσο την παραβίαση νομοθεσίας, όσο και την αντίδραση σε αυτή.⁴⁷

Ο Gibbs αναφερόμενος στην «εννοιολογική σύλληψη» (conceptualization) της τρομοκρατίας τονίζει την απροθυμία των κοινωνιολόγων να ασχοληθούν με το φαινόμενο, υποστηρίζοντας πως, ακόμα και αν την υπερβούν, δεν μπορούν να αντιπαρέλθουν τη διστακτικότητα και την αδιαφορία τους για ορισμούς και έννοιες εν γένει, επιμένοντας (ο Gibbs) στην ανάγκη για ουσιαστικοποίηση των θεωριών.⁴⁸ Μέσω του διαχωρισμού μεταξύ ορισμού και θεωρίας, ο Gibbs θέτει τα εννοιολογικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ο κοινωνιολόγος στη μελέτη, εν προκειμένω της τρομοκρατίας, εκκινώντας από το εάν η τρομοκρατία είναι απαραίτητος παράνομος (έγκλημα) και λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι για την έννοια του εγκλήματος υπάρχουν δύο «αντιμαχόμενες» θεωρήσεις, μία που δίνει έμφαση στην αντίδραση των αρμόδιων αρχών και μία που δίνει βαρύτητα στις κανονιστικές πλευρές, όπως για παράδειγμα την ύπαρξη θεσπισμένων νόμων. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, απαραίτητη προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό μιας ενέργειας ως τρομοκρατικής είναι η αντίδραση των ιθυνόντων και οι θεσπισμένοι νόμοι της πολιτικής οντότητας όπου λαμβάνει χώρα η συγκεκριμένη ενέργεια, ανεξάρτητα εάν στο εσωτερικό της υπάρχει μερίδα πληθυσμού που δεν αντιμετωπίζει τη συγκεκριμένη ενέργεια ως τρομοκρατική/εγκληματική.⁴⁹

Στο σημείο αυτό χρήζει διευκρίνησης ο διαχωρισμός που ακολουθείται από την Εγκληματολογία μεταξύ νομικού και πραγματικού εγκλήματος. Βάση της ρύθμισης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής σε ένα δημοκρατικό κράτος αποτελεί το δίκαιο, ήτοι το σύνολο των θεσμοθετημένων κανόνων. Σε αυτό το πλαίσιο, έχουν θεσπιστεί νόμοι οι οποίοι εντάσσονται στο πεδίο εφαρμογής του ποινικού δικαίου και από τη μία προστατεύουν έννομα αγαθά κρίσιμα για την ύπαρξη του κράτους, της συντεταγμένης πολιτείας και την ομαλή κοινωνική συμβίωση και από την άλλη, επισύρουν κυρώσεις καταναγκαστικού χαρακτήρα (δηλαδή μετά από δίκη και ενώ ο πολίτης δεν μπορεί να μην υποβληθεί σε αυτές) που φθάνουν έως τη στέρηση της ελευθερίας. Σε αυτή την περίπτωση η παραβίαση του νόμου συνιστά νομικό έγκλημα. Ταυτόχρονα υφίστανται κανόνες τυπικοί ή άτυποι εκτός του πεδίου εφαρμογής του ποινικού

⁴⁷ LaFree Gary, 2023, *Toward a Criminology of Terrorism*, Cambridge: Cambridge University Press, pp.3

⁴⁸ Gibbs P. Jack, 1989, "Conceptualization of Terrorism", *American Sociological Review*, Vol. 54, No. 3, pp. 329-340, εδώ: pp. 329-331.

⁴⁹ Gibbs, "Conceptualization of Terrorism", pp. 330-334.

δικαίου, η παραβίαση των οποίων όμως αν και έχει ως συνέπεια την προσβολές και βλάβες σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο δεν συνεπάγεται την επιβολή ποινών καταναγκαστικού χαρακτήρα. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για πραγματικό έγκλημα.⁵⁰ Το νομικό έγκλημα δεν αποτελεί μία στατική κατάσταση, αλλά μεταβάλλεται συν τω χρόνω με την ποινικοποίηση ή αποποινικοποίηση συμπεριφορών, ανάλογα και με την εξέλιξη της κάθε κοινωνίας. Συνεπώς το νομικό έγκλημα αποτελεί μία νομική- κοινωνική «κατασκευή». Η Εγκληματολογία δεν περιορίζει τις αναζητήσεις της στα νομικά εγκλήματα, αλλά επεκτείνει την μελέτη της τόσο στα αίτια που οδηγούν στο έγκλημα, όσο και στην κοινωνική πραγματικότητα του εγκλήματος.⁵¹

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αναπτύχθηκαν διάφορες και διαφορετικές επιστημολογικές προσεγγίσεις στην Εγκληματολογία που εξετάζουν το έγκλημα ως ένα φαινόμενο που δεν αφορά αποκλειστικά τη σχέση δράστη και θύματος, αλλά εμπλέκεται σε αυτή την κατάσταση το κράτος, οι θεσμοί αλλά και πρακτικά ζητήματα. Από το πλήθος των θεωριών ξεχωρίζουν κατά την άποψή μας και είναι χρήσιμα στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, η θεωρία της ορθολογικής επιλογής και η θεωρία της περιστασιακής πρόληψης του εγκλήματος.

Η θεωρία της **περιστασιακής πρόληψης του εγκλήματος (situational crime prevention)** παρέχει σημαντικά στοιχεία όσον αφορά τη δράση των τρομοκρατών. Η συγκεκριμένη θεωρία αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1980 και δεν εστιάζει στο προφίλ του δράστη μιας εγκληματικής ενέργειας, αλλά αντίθετα στο περιβάλλον εντός του οποίου δραστηριοποιούνται οι εγκληματίες, με στόχο την εισαγωγή μέτρων και πολιτικών που θα τροποποιήσουν τις συνθήκες, κάνοντας λιγότερο ελκυστική την εγκληματική δράση.⁵² Ο Ronald Clarke θεωρεί πως οι εγκληματολογικές θεωρίες περιστρέφονται σε σημαντικό βαθμό γύρω από τα άτομα ή τις ομάδες που είναι περισσότερο πιθανό να εγκληματίσουν, λαμβάνοντας υπ' όψιν την επίδραση ψυχολογικών ή κοινωνικών παραγόντων. Αντίθετα, υποστηρίζει πως η έμφαση πρέπει να δοθεί στο γιατί λαμβάνει χώρα το έγκλημα. Στο πλαίσιο αυτό δεν επαρκεί η ύπαρξη ενός δράστη, αλλά απαιτείται και η ύπαρξη ευκαιριών για τη διάπραξη του εγκλήματος. Ειδικότερα, απαιτείται η

⁵⁰ Βιδάλη Σοφία, 2013, Εισαγωγή στην Εγκληματολογία, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 12-16.

⁵¹ Βιδάλη, Εισαγωγή στην Εγκληματολογία, σελ. 12-16.

⁵² Clarke V.G. Ronald, 1980, "Situational" Crime Prevention: Theory and Practice", *The British Journal of Criminology*, Vol. 20 No. 2, pp. 136-147, εδώ: p. 137.

ύπαρξη κατάλληλου στόχου και η απουσία επαρκούς φύλαξης. Στην ίδια κατεύθυνση θεωρεί πως η έμφαση στον έλεγχο του εγκλήματος δεν πρέπει να εστιάζει στο δράστη ή στον πιθανό δράστη.⁵³ Για τον Clarke η περιστασιακή πρόληψη του εγκλήματος επιδιώκει την αποτροπή της διάπραξης του εγκλήματος, αντί να θέτει ως προτεραιότητα τον εντοπισμό και την τιμωρία των δραστών. Συνεπώς στόχος δεν είναι η εξάλειψη της εγκληματικής ή παραβατικής συμπεριφοράς μέσω της βελτίωσης της κοινωνίας και των θεσμών, αλλά αντίθετα η μείωση της «ελκυστικότητας» της εγκληματικής δράσης. Στο πλαίσιο αυτό, ο Clarke απομακρύνεται από την προσφυγή στο σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης -το οποίο θεωρεί ότι έχει παρεκκλίνει του σκοπού του, στοχεύοντας στον έλεγχο του εγκλήματος- προβάλλοντας την ανάγκη εμπλοκής δημόσιων και ιδιωτικών φορέων σε τοπικό επίπεδο. Έτσι ορίζει την περιστασιακή πρόληψη του εγκλήματος ως τα μέτρα που μειώνουν τις ευκαιρίες και τα οποία: α) κατευθύνονται σε πολύ συγκεκριμένες μορφές εγκλήματος, β) περιλαμβάνουν τη διαχείριση, τον σχεδιασμό ή τη χειραγώγηση του άμεσου περιβάλλοντος με τον κατά το δυνατόν πιο συστηματικό και μόνιμο τρόπο και γ) κάνει το έγκλημα πιο δύσκολο και ριψοκίνδυνο ή λιγότερο προσοδοφόρο για το μεγαλύτερο ποσοστό των υποψήφιων δραστών.⁵⁴ Αντίστοιχα, η εφαρμογή της θεωρίας στην περίπτωση της τρομοκρατίας επιδιώκει να περιορίσει τις ευκαιρίες τρομοκρατικής δράσης που προκύπτουν από τα κοινωνικά, τεχνικά και φυσικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας. Όπως παρατηρούν οι Hsu και Apel, οι οποίοι εξετάζουν την επίδραση της τοποθέτησης ανιχνευτών μετάλλων στα αεροδρόμια κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 συνεπεία των πολλών αεροπειρατειών, η εφαρμογή της περιστασιακής πρόληψης του εγκλήματος στην τρομοκρατία μπορεί να συμβάλει στη μείωση της τρομοκρατικής δράσης, καθώς οι οργανώσεις θα πρέπει να βρουν νέους στόχους που να ικανοποιούν τις επιδιώξεις τους. Έτσι, αντίθετα με κάποιους που αντιμετωπίζουν κριτικά την αποτελεσματικότητα της συγκεκριμένης θεωρίας, υποστηρίζοντας πως οι εγκληματίες ή εν προκειμένω οι τρομοκράτες απλά θα προβούν σε υποκατάσταση της δράσης τους, τροποποιώντας το χρόνο, τον τόπο και το είδος αυτής, οι Hsu και Apel θεωρούν πως μπορεί να υπάρξει διάχυση (diffusion) των ωφελειών,

⁵³ Clarke V. Ronald (ed.), 1997, *Situational Crime Prevention, Successful Case Studies*, Guildersland-New York: Harrow and Heston, pp. 2-3.

⁵⁴ Clarke, *Situational Crime Prevention*, pp. 1-3.

καθώς οι εγκληματίες ή οι τρομοκράτες δεν διαθέτουν πλήρη πληροφόρηση για το εύρος των ληφθέντων μέτρων.⁵⁵

Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής ή της αποτροπής (rational choice or deterrence theory) που συνδέεται με τη **θεωρία για τη δραστηριότητα ρουτίνας**, επιδιώκει να προβλέψει την αρχική εμπλοκή του δράστη στην εγκληματική δραστηριότητα, θεωρώντας όλα τα άτομα ως ορθολογικούς δρώντες οι οποίοι προσμετρούν, πριν την ανάληψη της δράσης, τα κίνητρα και τους κινδύνους που αυτή συνεπάγεται.⁵⁶ Ειδικότερα, η συγκεκριμένη θεώρηση βασίζεται στην αρχή πως το έγκλημα λαμβάνει χώρα εάν η διάπραξη συνεπάγεται όφελος και πως ο στόχος είναι η μεγιστοποίηση αυτού.⁵⁷ Σε αυτό το πλαίσιο υφίστανται βεβαίως περιορισμοί, καθόσον ο υπολογισμός κόστους-οφέλους του δράστη βασίζεται κυρίως στο εμφανές και άμεσο επίπεδο, παραβλέποντας τα τυχόν μεσομακροπρόθεσμα οφέλη ή τις συνέπειες από την διάπραξη ή αποφυγή του εγκλήματος.⁵⁸ Στη βάση αυτή, η αποτροπή αφορά τα μέτρα που μπορούν να αποτρέψουν την αρχική εμπλοκή στην εγκληματική δραστηριότητα. Αντίθετα από το κοινό έγκλημα, μελέτες διαπιστώνουν πως η εφαρμογή πολιτικών αποτροπής στο πλαίσιο κατάρτισης αντιτρομοκρατικής στρατηγικής μπορεί να έχει αντίθετα αποτελέσματα (backlash effect). Ειδικότερα, η εξέταση των μέτρων αποτροπής της τρομοκρατίας από τους Βρετανούς στη Βόρεια Ιρλανδία και από το Ισραήλ επέφεραν αύξηση της τρομοκρατικής δραστηριότητας ανάλογη μάλιστα με το μέγεθος της κατασταλτικής δράσης από πλευράς των κυβερνήσεων.⁵⁹

Τέλος, σύμφωνα με τη θεωρία της δραστηριότητας ρουτίνας, το έγκλημα δεν είναι ένα εξαιρετικό συμβάν, αλλά αντίθετα λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο μιας επαναληπτικής καθημερινής δραστηριότητας. Στο πλαίσιο αυτό, η αύξηση της εγκληματικότητας προκύπτει από τις αλλαγές στις συνήθειες ρουτίνας της καθημερινότητας, λόγω της οικονομικής ευμάρειας.⁶⁰ Η θεωρία υποστηρίζει πως συγκεκριμένα εγκλήματα λαμβάνουν χώρα όταν συγκλίνουν χωρικά και

⁵⁵ Hsu Y. Henda-Robert Apel, 2015, "A Situational Model of Displacement and Diffusion Following the Introduction of Airport Metal Detectors", *Terrorism and Political Violence*, vol 27, issue 1, pp. 29-52. Jenkins Brian Michael, 1985, *Future Trends in International Terrorism*, RAND Corporation, p. 19.

⁵⁶ Felson Marcus-Clarke V. Ronald, 1998, "Opportunity Makes the Thief, Practical theory for crime prevention", Police Research Series Paper No. 98, London: Research, Development and Statistics Directorate, pp. 7-8.

⁵⁷ Βιδάλη, *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, σελ. 228-229.

⁵⁸ Felson Marcus-Clarke V. Ronald, 1998, "Opportunity Makes the Thief, Practical theory for crime prevention", Police Research Series Paper No. 98, London: Research, Development and Statistics Directorate, pp. 7-8.

⁵⁹ LaFree, *Toward a Criminology of Terrorism*, pp.12-13.

⁶⁰ Βιδάλη, *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, σελ. 22-227.

χρονικά τρεις κατ' ελάχιστον προϋποθέσεις, ήτοι ένας πιθανός δράστης, ένας κατάλληλος στόχος και η απουσία φύλακα ικανού να αποτρέψει το έγκλημα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί πως η έννοια του φύλακα δεν περιορίζεται στις δυνάμεις της αστυνομίας ή φύλαξης, αλλά σε οποιονδήποτε η παρουσία του δύναται να λειτουργήσει αποτρεπτικά για τη διάπραξη του εγκλήματος. Περαιτέρω, η ευπάθεια ενός πιθανού στόχου εξαρτάται από την αξία του, την αδράνεια με την έννοια της ευκολίας μεταφοράς του, την ορατότητά του και την πρόσβαση σε αυτόν.⁶¹ Για τους Marcus Felson και Ronald Clarke οι τρεις θεωρίες που παρατέθηκαν, πέραν της προσοχής που αποδίδουν στην ύπαρξη ευκαιριών στους πιθανούς δράστες και τις κοινές παραδοχές από τις οποίες εκκινούν, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με βάση την κύρια εστίαση τους από το επίπεδο της ευρύτερης κοινωνίας (θεωρία για τη δραστηριότητα ρουτίνας), στο τοπικό επίπεδο (θεωρία της περιστασιακής πρόληψης του εγκλήματος), καταλήγοντας στο άτομο (θεωρία της ορθολογικής επιλογής). Εν γένει, εξετάζοντάς τες συνδυαστικά επεξηγούν πως οι αλλαγές σε τοπικό επίπεδο και ευρύτερα στην κοινωνία επηρεάζουν τις ευκαιρίες για διάπραξη εγκλημάτων και συνακόλουθα τις επιλογές και αποφάσεις που λαμβάνει ο υποψήφιος δράστης συνεπεία των συγκεκριμένων αλλαγών.⁶²

Οι Gary LaFree και Laura Dugan αναλύοντας τη σχέση μεταξύ της τρομοκρατίας και του εγκλήματος τονίζουν, μεταξύ άλλων, ότι αμφότερες οι περιπτώσεις αποτελούν κοινωνικές κατασκευές, *«καθώς όπως αναφέρει ο Becker παρέκκλιση δεν είναι η ποιότητα της πράξης που ένα πρόσωπο διαπράττει, αλλά η συνέπεια της εφαρμογής από άλλους κανόνων και κυρώσεων σε έναν επιτιθέμενο»*. Παρομοίως, και στην περίπτωση της τρομοκρατίας μια πράξη πρέπει να αναγνωρίζεται ως τέτοια (τρομοκρατική), καθώς *«ο τρομοκράτης του ενός είναι ο μαχητής ελευθερίας του άλλου»*. Ίσως η πιο ουσιαστική διαφορά μεταξύ τρομοκρατίας και εγκλήματος αφορά τη στόχευση των δραστών. Ενώ οι εγκληματίες δεν στοχεύουν στην αλλαγή ή στη διατήρηση της υφιστάμενης νόρμας, οι τρομοκράτες αποσκοπούν στην απονομιμοποίηση της υφιστάμενης πολιτικής και κοινωνικής δομής και δεν αποδέχονται ούτε αναγνωρίζουν τους νόμους και τις διαδικασίες της πολιτικής οντότητας εναντίον της οποίας στρέφονται.⁶³ Επιπλέον οι τρομοκράτες, σε αντίθεση με τους κοινούς εγκληματίες, δεν θεωρούν ότι είναι εγκληματίες,

⁶¹ Felson -Clarke, "Opportunity Makes the Thief", pp. 4-6.

⁶² Felson -Clarke, "Opportunity Makes the Thief", pp. 8.

⁶³ LaFree Gary- Dugan Laura, 2004, "How Does Studying Terrorism compare to Study Crime?", in Deflem Mathieu (ed.), *Terrorism and Counter-Terrorism: Criminological Perspectives*, Amsterdam: Elsevier B.V., pp. 53-74.

αλλά τουναντίον πως κάνουν θυσίες για ένα ευγενή σκοπό.⁶⁴ Άλλες διαφορές αφορούν την επιδίωξη της δημοσιότητας από πλευράς των τρομοκρατών, σε αντίθεση με τους κοινούς εγκληματίες και την επιλογή των στόχων με τους τρομοκράτες σε αρκετές περιπτώσεις να επιλέγουν στόχους που προκαλούν εθνικό ή και διεθνές ενδιαφέρον.⁶⁵

Ο Donald Black από την πλευρά του, θεωρεί πως η κατάταξη της τρομοκρατίας αποκλειστικά ως εγκλήματος αποκρύπτει την κοινωνιολογική της διάσταση και δυσχεραίνει την κατανόηση του φαινομένου. Υποστηρίζει πως η τρομοκρατία αποτελεί μία μορφή μονομερούς «αυτοβοήθειας» από μία ομάδα πολιτών οι οποίοι καταφεύγουν κρυφά στη βία εναντίον άλλων πολιτών, διαχειριζόμενοι τις ανησυχίες τους (grievances) με επιθετικό τρόπο. Για τον λόγο αυτό η τρομοκρατία αποτελεί μία μορφή οιονεί πολεμικής σύγκρουσης, καθώς σε αντίθεση με άλλες εκδηλώσεις συλλογικής βίας είναι καλύτερα οργανωμένη και περισσότερο βίαιη.⁶⁶

Ο Phil Scraton αναζητώντας τα αίτια πίσω από τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου απορρίπτει την επιφανειακή προσέγγιση του χαρακτηρισμού των δραστών ως ψυχοπαθών δολοφόνων, καθώς αυτή δεν λαμβάνει υπ' όψιν το ιστορικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο που καλλιεργεί αυτές τις ενέργειες. Σε αυτό το πλαίσιο, ασκεί κριτική στο πώς επικοινωνούνται οι τρομοκρατικές ενέργειες (management and manipulation of “identity”) μέσω της διαχείρισης και εκμετάλλευσης της «ταυτότητας» των δραστών. Θεωρεί ότι η κατάταξη των δραστών ως των «άλλων», οι οποίοι επιδιώκουν την καταστροφή του πολιτισμού μας και η επίκληση μανιαχίστικων αντιθέσεων μεταξύ «πολιτισμού» και «βαρβάρων-αγρίων (savages) μη ανθρώπων» διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις να παραβλεφθούν το κράτους δικαίου και οι κατεστημένοι κανόνες εμπλοκής. Όπως αναφέρει: «εάν ο ‘εχθρός’ δεν αξίζει ούτε την περιφρόνησή μας, ο πόλεμος εναντίον του μπορεί να είναι άνευ όρων».⁶⁷

Από την πλευρά της, η Jude McCulloch τονίζει πως από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και κυρίως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η τρομοκρατία (αλλά και ο πόλεμος εναντίον των ναρκωτικών και του οργανωμένου εγκλήματος) ήταν αφορμή για την εισαγωγή μεγάλων αλλαγών στα συστήματα εσωτερικής ασφάλειας, κυρίως σε Μεγάλη Βρετανία, ΗΠΑ και

⁶⁴ LaFree, *Toward a Criminology of Terrorism*, pp.5.

⁶⁵ LaFree, *Toward a Criminology of Terrorism*, pp.7.

⁶⁶ Black Donald, 2004, “Terrorism as Social Control”, in Deflem Mathieu (ed.) *Terrorism and Counter-terrorism: Criminological Perspectives*, Amsterdam: Elsevier B.V., pp.9-18.

⁶⁷ Scraton Phil, 2002, “Introduction: Witnessing “Terror” Anticipating “War”, in Phil Scraton (ed.), *Beyond September 11, An Anthology of Dissent*, London: Pluto Press, 2002, pp. 1-2.

Αυστραλία. Η McCulloch παρατηρεί ότι οι αλλαγές έχουν ως αποτέλεσμα την αυξανόμενη στρατιωτικοποίηση της αστυνομίας και την υπέρμετρη ενίσχυση των υπηρεσιών πληροφοριών με επακόλουθο την έκπτωση στις δημοκρατικές ελευθερίες. Αυτή η εξέλιξη έχει ως παρεπόμενο να μην εξαντλούνται οι δραστηριότητες των υπηρεσιών ασφαλείας μόνο στην τρομοκρατία, αλλά να επεκτείνονται και σε δραστηριότητες διαμαρτυρίας εν γένει, καθώς αντιμετωπίζεται η τρομοκρατία και ο πολιτικός ακτιβισμός ως ένα συνεχές.⁶⁸ Όπως αναφέρει ο Gary LaFree συγκρίνοντας την αντίδραση των ΗΠΑ στις δύο επιθέσεις στον Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου το 1993 και το 2001, στην πρώτη περίπτωση οι αρχές λειτούργησαν εντός του υφιστάμενου συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, το οποίου είναι εστιασμένο στους παραβάτες του νόμου, εν προκειμένου σε όσους εμπλέκονταν στην τρομοκρατική επίθεση. Αντίθετα, μετά την 11^η Σεπτεμβρίου υιοθετήθηκε η στρατιωτική προσέγγιση με την έναρξη του Πολέμου κατά της Τρομοκρατίας. Η επιλογή αυτή είχε ως συνέπεια τη στοχοποίηση των μουσουλμανικών πληθυσμών τόσο στις ΗΠΑ όσο και σε άλλες χώρες και συνακόλουθα την αύξηση της πιθανότητας ριζοσπαστικοποίησης αυτών των πληθυσμών καθώς καλλιεργήθηκε μία έντονα αρνητική εικόνα για την αμερικανική κυβέρνηση.⁶⁹

Παρότι οι προσπάθειες συντονισμού σε θέματα τρομοκρατίας ξεκίνησαν όπως θα δούμε και στη συνέχεια από τη δεκαετία του 1970 για την αντιμετώπιση του φαινομένου της διεθνούς τρομοκρατίας, από τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν παρατηρείται μία έντονη προσπάθεια ορισμού του οργανωμένου εγκλήματος και της τρομοκρατίας. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν η διάχυση της παγκοσμιοποίησης στην πρώτη μεταψυχροπολεμική εποχή, αλλά και η κυριαρχία των ΗΠΑ, όπου στο πλαίσιο της μονοπολικής στιγμής είχαν τη δυνατότητα άσκησης μεγαλύτερης πίεσης. Σε επίπεδο ΕΕ, παρότι η νομική βάση για τον ορισμό της τρομοκρατίας είχε τεθεί ήδη από τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η σχετική συζήτηση εντάθηκε μετά το 2000 και ιδιαίτερα υπό το φως των επιθέσεων της 11^{ης} Σεπτεμβρίου. Η ανάγκη κατάρτισης ενός κοινού ορισμού για τα κράτη-μέλη, σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση της Πρότασης της Επιτροπής προς το Συμβούλιο για τον προσδιορισμό της νομοτυπικής μορφής της τρομοκρατίας, βασίστηκε στην αυξημένη επικινδυνότητα της τρομοκρατίας σε σχέση με το παρελθόν και στην ολοένα και πιο έντονη διεθνή διάσταση των οργανώσεων που

⁶⁸ McCulloch Jude, 2002, "Either you are with us or you are with the Terrorists", in Phil Scraton (ed.), *Beyond September 11, An Anthology of Dissent*, London: Pluto Press, pp. 54-59.

⁶⁹ LaFree, *Toward a Criminology of Terrorism*, pp.28-29.

προσέφερε δυνατότητες αξιοποίησης νομικών κενών και διαφορών μεταξύ των κρατών-μελών. Συνεπώς η βελτίωση της αστυνομικής και δικαστικής συνεργασίας σε ένα περιβάλλον ελεύθερης κυκλοφορίας προσώπων εντός της ΕΕ θεωρήθηκε ότι έπρεπε να συνοδεύεται έναν κοινά αποδεκτό ορισμό της τρομοκρατίας. Με την κατάρτιση του ορισμού δεν ποινικοποιούνται πράξεις που άλλως έμεναν ατιμώρητες, καθώς αφορά πράξεις που εντάσσονταν ήδη στο κοινό ποινικό δίκαιο, αλλά η οριοθέτηση συγκεκριμένων αξιόποινων πράξεων, προκειμένου να διευκολυνθεί η ανάπτυξη μηχανισμών συνεργασίας για την πιο αποτελεσματική δίωξή τους. Όπως αναφέρει η Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου ο ορισμός των πράξεων για τη διευκόλυνση της συνεργασίας θα μπορούσε να γίνει με κανόνες δικονομικού δικαίου όπως είχε γίνει στο παρελθόν στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας του 1977, ως προς τα ζητήματα έκδοσης. Για τη Συμεωνίδου-Καστανίδου το επίδικο του ορισμού δεν περιορίζεται στην ανάπτυξη της συνεργασίας, αλλά αποτελεί επιλογή με συμβολικό χαρακτήρα να καταστεί διακριτή η απαξία των τρομοκρατικών πράξεων. Ειδικότερα, τα κράτη επιδιώκουν με τον τρόπο αυτό: α) τη διαμόρφωση μιας εικόνας ασφάλειας για να καθησυχάσουν την κοινή γνώμη εξαιτίας της αδυναμίας καταπολέμησης του φαινομένου, β) την ενίσχυση του κύρους τους, αναδεικνύοντας ότι προβαίνουν σε ενέργειες στην κατεύθυνση αυτή και γ) τη νομιμοποίηση της λήψης ειδικών μέτρων που περιορίζουν τις ατομικές ελευθερίες, προκειμένου να καταστεί εφικτή η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας.⁷⁰ Τελικά με την απόφαση-πλαίσιο 2002/475/ΔΕΥ του Συμβουλίου της 13^{ης} Ιουνίου 2002 σχετικά με την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, η οποία ενσωματώθηκε στην εσωτερική έννομη τάξη με τον Ν. 3251/2004, ορίζεται ότι διαπράττει τρομοκρατικό έγκλημα: *«όποιος τελεί συγκεκριμένα αδικήματα με τρόπο ή σε έκταση ή υπό συνθήκες που είναι δυνατό να βλάψουν σοβαρά μια χώρα ή έναν διεθνή οργανισμό και με σκοπό να εκφοβίσει σοβαρά έναν πληθυσμό ή να εξαναγκάσει παρανόμως δημόσια αρχή ή διεθνή οργανισμό να εκτελέσει οποιαδήποτε πράξη ή να απόσχει από αυτήν ή να βλάψει σοβαρά ή να καταστρέψει τις θεμελιώδεις συνταγματικές, πολιτικές, οικονομικές δομές μιας χώρας ή ενός διεθνούς οργανισμού»*.⁷¹

⁷⁰ Συμεωνίδου-Καστανίδου Ελισάβετ, 2007, *Οργανωμένο Έγκλημα και Τρομοκρατία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας Α.Ε., σελ. 113-119.

⁷¹ Τα αδικήματα που αναφέρονται στην απόφαση είναι: α) προσβολή κατά της ζωής προσώπου, η οποία είναι δυνατόν να επιφέρει το θάνατο, β) σοβαρή προσβολή κατά της σωματικής ακεραιότητας προσώπου,

Ως προς το οργανωμένο έγκλημα επετεύχθη σε επίπεδο Ηνωμένων Εθνών συμφωνία με τη Σύμβαση κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος του Πατέρμο του 2000. Η Σύμβαση είχε ως στόχο την κατάρτιση ενός κοινού νομοθετικού πλαισίου, προκειμένου να ενισχυθεί η δυνατότητα των κρατών για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος και να προωθηθεί η διακρατική συνεργασία. Στις συζητήσεις που προηγήθηκαν για την κατάρτιση της Σύμβασης ετέθη στη συζήτηση το αν θα συμπεριλαμβάνονταν οι τρομοκρατικές ενέργειες στον κατάλογο των «σοβαρών εγκλημάτων» και στο κατά πόσο θα υφίστατο στον ορισμό του οργανωμένου εγκλήματος ο περιοριστικός όρος της απόκτησης οικονομικού ή άλλου οφέλους. Τελικά στη Σύμβαση ως εγκληματική οργάνωση ορίζεται «η δομημένη ομάδα τριών ή περισσότερων ατόμων, που υφίσταται για κάποια χρονική περίοδο και ενεργεί από κοινού με σκοπό να τελέσει ένα ή περισσότερα σοβαρά εγκλήματα ή αδικήματα όπως αυτά θεσπίζονται με την παρούσα Σύμβαση έτσι ώστε να προσποριστεί άμεσα ή έμμεσα οικονομικό ή άλλο υλικό όφελος».⁷²

Η προαναφερόμενη οριοθέτηση του οργανωμένου εγκλήματος ως προς τον άμεσο ή έμμεσο προσπορισμό οικονομικού οφέλους, διακρίνει τις τρομοκρατικές οργανώσεις, καθώς στην περίπτωση αυτή η δράση δεν έχει ως πρωταρχικό στόχο το κέρδος. Όπως αναφέρει η Μαίρη Μπόση η διαφορά μεταξύ του κοινού εγκληματία και του τρομοκράτη έγκειται στην απόκλιση που υπάρχει στις δύο περιπτώσεις ως προς το κίνητρο και το στόχο. Ενώ στην πρώτη περίπτωση ο εγκληματίας αποσκοπεί στο κέρδος ή στο ξεκαθάρισμα προσωπικών υποθέσεων, ο τρομοκράτης στοχεύει στην πολιτικοκοινωνική μεταβολή. Εν ολίγοις η πράξη είναι το μέσο και όχι ο τελικός στόχος. Αυτό αφορά και ενέργειες όπως οι ληστείες από τρομοκρατικές

γ) απαγωγή ή αρπαγή ομήρων, δ) πρόκληση μαζικών καταστροφών σε κυβερνητικές ή δημόσιες εγκαταστάσεις, συγκοινωνιακά συστήματα, υποδομή, περιλαμβανομένων και των συστημάτων πληροφορικής, σταθερές εξέδρες που ευρίσκονται επί της υφαλοκρηπίδας, δημόσιους χώρους ή ιδιωτικές ιδιοκτησίες, που θα μπορούσαν να εκθέσουν σε κίνδυνο ανθρώπινες ζωές ή να προξενήσουν σημαντικές οικονομικές απώλειες, ε) κατάληψη αεροσκαφών ή πλοίων ή άλλων μέσων μαζικής μεταφοράς ή μεταφοράς εμπορευμάτων, στ) κατασκευή, κατοχή, κτήση, μεταφορά, προμήθεια ή χρήση πυροβόλων όπλων, εκρηκτικών υλών, πυρηνικών, βιολογικών και χημικών όπλων καθώς και, όσον αφορά τα βιολογικά και χημικά όπλα, έρευνα και ανάπτυξη, ζ) απελευθέρωση επικίνδυνων ουσιών ή πρόκληση πυρκαγιών, πλημμύρων ή εκρήξεων, με αποτέλεσμα την έκθεση ανθρώπινων ζώων σε κίνδυνο, η) διαταραχή ή διακοπή του εφοδιασμού ύδατος, ηλεκτρικής ενέργειας ή κάθε άλλου βασικού φυσικού πόρου, με αποτέλεσμα την έκθεση ανθρώπινων ζώων σε κίνδυνο, θ) απειλή τέλεσης μιας εκ των πράξεων οι οποίες απαριθμούνται στα στοιχεία α) έως η)

⁷² Σταμούλη Ειρήνη, 2015, “Πολιτικές Ασφάλειας στην Ελλάδα σε σχέση με το Οργανωμένο Έγκλημα και την Τρομοκρατία και οι Συνέπειές τους στην Αντεγκληματική Πολιτική”, Διδακτορική Διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, σελ.178-181.

οργανώσεις που αποσκοπούν στη χρηματοδότηση της δράσης τους.⁷³ Μολοταύτα η προσφυγή στην τρομοκρατική δράση παρά τις διαφορετικές αφετηρίες προϋποθέτει την διεξαγωγή βίαιων ενεργειών, ως εκ τούτου εκ των χαρακτηριστικών της πράξης και όχι από τον δράστη ή την αιτία που προκαλεί αυτή οριοθετείται ως έγκλημα. Στη βάση αυτή ο Brian Jenkins υποστηρίζει πως «όλες οι τρομοκρατικές ενέργειες είναι εγκλήματα».⁷⁴

Στην ελληνική περίπτωση ήδη πριν την ενσωμάτωση της Σύμβασης του Παλέρμο στην εθνική έννομη τάξη (η οποία πραγματοποιήθηκε με τον Ν. 3875/2010- ΦΕΚ 158/Α/20-9-2010), με τον Ν 2928/01 ορίζεται η εγκληματική ομάδα. Σε αντίθεση με τη Σύμβαση του Παλέρμο, στον ορισμό που εντάσσεται στο άρθρο 187 ΠΚ δεν γίνεται αναφορά στον προσπορισμό οικονομικού οφέλους. Αντίθετα το οικονομικό ή άλλο υλικό όφελος αποτελεί επιβαρυντική περίπτωση (άρθρο 187 παρ.4).⁷⁵ Υιοθετείται συνεπώς ένας ευρύτερος ορισμός, μη διαχωρίζοντας τους διαφορετικούς στόχους μεταξύ οργανωμένου εγκλήματος και τρομοκρατίας, δεδομένου ότι βασική στόχευση του συγκεκριμένου νόμου υπήρξε, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η καταπολέμηση της τρομοκρατίας.⁷⁶ Εξάλλου όπως ανέφερε στη συζήτηση στη Βουλή ο εισηγητής της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας, Ευτύχιος Δαμιανάκης, στόχος του Ν. 2928/01 ήταν η μεταφορά στην εσωτερική έννομη τάξη των κανόνων που προβλέπονται στη Σύμβαση κατά του Οργανωμένου Εγκλήματος του ΟΗΕ, τονίζοντας παράλληλα, πως «η τρομοκρατία ως οργανωμένο έγκλημα ασφαλώς και υπάγεται στις ρυθμίσεις του νομοσχεδίου».⁷⁷ Μέχρι τότε το άρθρο 187 αφορούσε τη σύσταση και συμμορία και ως εκ τούτου δεν υφίστατο σαφής νομοθετική κάλυψη του οργανωμένου εγκλήματος. Με τον Ν 3251/2004 προστίθεται το άρθρο 187^Α ΠΚ, διαχωρίζοντας την εγκληματική οργάνωση του κοινού ποινικού δικαίου από την τρομοκρατική οργάνωση και ενσωματώνεται παράλληλα η οδηγία για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης.⁷⁸

⁷³ Μπόση Μαίρη, 2000, *Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, Αθήνα: Π. Τραυλός, σελ. 129-131

⁷⁴ Μπόση, *Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, σελ. 127-128.

⁷⁵ Αιτιολογική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου «Κύρωση και εφαρμογή της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και των τριών πρωτοκόλλων αυτής και συναφείς διατάξεις».

⁷⁶ Σταμούλη, «Πολιτικές Ασφάλειας στην Ελλάδα σε σχέση με το Οργανωμένο Έγκλημα και την Τρομοκρατία», σελ. 198. Αιτιολογική Έκθεση στο Σχέδιο Νόμου «Κύρωση και εφαρμογή της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και των τριών πρωτοκόλλων αυτής και συναφείς διατάξεις».

⁷⁷ Πρακτικά Βουλής Συνεδρίαση ΡΠΕ 5 Ιουνίου 2001 σελ. 9054-9055

⁷⁸ Σταμούλη, «Πολιτικές Ασφάλειας στην Ελλάδα σε σχέση με το Οργανωμένο Έγκλημα και την Τρομοκρατία», σελ. 228.

Επίσης με τη Διεθνή Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την Καταστολή της Χρηματοδότησης της Τρομοκρατίας, η οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική νομοθεσία με τον Ν. 3034/2002, αποτελεί αδίκημα «*όταν κάποιος με οποιοδήποτε μέσο, άμεσα ή έμμεσα, παράνομα και εκ πρόθεσεως, παρέχει ή εισπράττει κεφάλαι με πρόθεση να χρησιμοποιηθούν ή εν γνώσει του ότι πρόκειται να χρησιμοποιηθούν συνολικά ή εν μέρει, για την εκτέλεση: α) πράξης που συνιστά αδίκημα σύμφωνα με το πεδίο εφαρμογής και τους ορισμούς που περιέχονται σε κάποια από τις συνθήκες που απαριθμούνται στο Παράρτημα (αφορά τις Συμβάσεις που έχουν συναφθεί στο πλαίσιο του ΟΗΕ για την αντιμετώπιση επιμέρους θεματικών που άτονται τρομοκρατικής δράσης) ή β) οποιασδήποτε άλλης πράξης που αποσκοπεί στην πρόκληση θανάτου ή βαριάς σωματικής ωλάνης εις βάρος πολίτη ή οποιουδήποτε άλλου προσώπου που δεν συμμετέχει ενεργά στις εχθροπραξίες σε κατάσταση ένοπλης σύγκρουσης, όταν ο σκοπός αυτής της πράξης, λόγω της φύσης της ή των συνθηκών υπό τις οποίες τελείται, είναι ο εκφοβισμός ενός πληθυσμού ή ο εξαναγκασμός μίας κυβέρνησης ή ενός διεθνούς οργανισμού να πράξει ή να απόσχει από το να πράξει κάτι*».⁷⁹ Η εγκληματοποίηση της τρομοκρατίας συνεπώς δεν αφορά πλέον μόνο τους δράστες των τρομοκρατικών ενεργειών, αλλά επεκτείνεται και σε όσους παρέχουν υλική υποστήριξη, ανεξαρτήτως της συμμετοχής στη διεξαγωγή των επιθέσεων.⁸⁰

Ο Ιωάννης Μανωλεδάκης υποστηρίζει πως υπό την επιρροή των ΗΠΑ στη μεταψυχροπολεμική εποχή, το ποινικό δίκαιο ετέθη στην «εμπροσθοφυλακή» της καταπολέμησης της τρομοκρατίας. Όπως αναφέρει, στην Ευρώπη μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διαμορφώθηκε με βάση και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) η φιλελεύθερη όψη του ποινικού δικαίου, η οποία βρίσκεται σε διαρκή διεγκυστίδα με την κατασταλτική του όψη. Η τελευταία προβάλλει ως πλεονεκτήματά της την αποτελεσματικότητα, την καθολικότητα και τη μηδενική ανοχή απέναντι στο έγκλημα. Για τον Μανωλεδάκη, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ανέτρεψε την ισορροπία δυνάμεων στο διεθνές σύστημα και οδήγησε στην επικράτηση του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου. Συνεπεία αυτών των εξελίξεων, συρρικνώθηκε το κοινωνικό κράτος, αυξάνοντας τις ανισότητες και συνεπακόλουθα την εγκληματικότητα ιδίως εξαιτίας και της εισροής πληθυσμών από τις ανατολικές χώρες που βίωναν την οδυνηρή μετάβαση στην οικονομία της αγοράς. Επιπλέον, η

⁷⁹ Ν. 3034/2002 «Κύρωση της Διεθνούς Σύμβασης για την καταστολή της Χρηματοδότησης της Τρομοκρατίας (ΦΕΚ 168/Α/19-7-2002).

⁸⁰ LaFree, *Toward a Criminology of Terrorism*, pp.2.

Ευρώπη ως ΕΕ πλέον, έθεσε ως προτεραιότητα την οικονομία αντί της προστασίας των δικαιωμάτων και των ελευθεριών. Εδώ εντοπίζεται η αυξανόμενη προσκόλληση στο ποινικό δίκαιο για την καταστολή του εγκλήματος και της τρομοκρατίας αντί της έμφασης στον εντοπισμό και την αντιμετώπιση των κοινωνικών αιτιών που οδηγούν σε αυτά.⁸¹

Συμπερασματικά, από τη δεκαετία του 1970 οπότε και η τρομοκρατία αποτέλεσε για πρώτη φορά σημαντικό ζήτημα για τις δυτικές κοινωνίες έως και σήμερα παρατηρείται μία μετατόπιση από την προσπάθεια κατανόησης των αιτιών του φαινομένου στην κατεύθυνση της ενίσχυσης των μέτρων αντιμετώπισής της, συμπεριλαμβανομένης της αυστηροποίησης του νομοθετικού πλαισίου, καθώς και τις διακρατικής συνεργασίας. Οι τάσεις αυτές επιταχύνονται από τη δεκαετία του 1990 και ιδιαίτερα μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, συνεπεία πλην της πίεσης από πλευράς ΗΠΑ, της αυξανόμενης ανησυχίας σε επίπεδο κοινωνιών, της αύξησης της φονικότητας και της τυχαιότητας των επιθέσεων και της περαιτέρω ενίσχυσης της διεθνικής διάρθρωσης των τρομοκρατικών οργανώσεων. Στην ελληνική περίπτωση, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, ο Ν. 2928/01, πέραν των πιέσεων από πλευράς ΗΠΑ και ΕΕ για εισαγωγή αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας, ενόψει και της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων, εισήχθη στην ελληνική έννομη τάξη σε μία περίοδο όπου έχουν συντελεστεί σημαντικές μεταβολές και σε επίπεδο κοινής γνώμης. Η κρίση της αριστεράς μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Συνασπισμού, η επικράτηση μίας πιο έντονα απολίτικης στάσης μέρους της κοινωνίας, η αδυναμία εξάρθρωσης της «17 Νοέμβρη» και οι ευρύτερες εξελίξεις διεθνώς στο πεδίο της τρομοκρατίας που την καθιστούσαν πιο απειλητική, λόγω και της διάδοσης των μέσων ενημέρωσης που πολλαπλασιάζουν το συναίσθημα του φόβου είχε ως αποτέλεσμα την μειωμένη αντίδραση σε αντίθεση με το παρελθόν.⁸²

⁸¹ Μανωλεδάκης Ιωάννης, 2005, *Παγκόσμια Εξουσία και Νομικός Πολιτισμός*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας Α.Ε. σελ. 115-118.

⁸² Μανωλεδάκης, *Παγκόσμια Εξουσία και Νομικός Πολιτισμός*, σελ. 94,124

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η δεκαετία του 1960: μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές αλλαγές

α. Μετά τον πόλεμο

Από τη λήξη του πολέμου έως το 1973 τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης γνώρισαν μια περίοδο με εντυπωσιακούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, η οποία χαρακτηρίστηκε δικαίως ως η «χρυσή εποχή» της ευρωπαϊκής οικονομίας. Ο σπουδαιότερος παράγοντας για την ανάκαμψη υπήρξε αναμφίβολα η κινητοποίηση των πόρων, που είχαν μείνει ανενεργοί εξαιτίας του πολέμου, και κυρίως του ανθρώπινου δυναμικού, καθώς οι λαοί της Ευρώπης επιδόθηκαν με ζέση στην ανοικοδόμηση των χωρών τους. Η οικονομική άνθηση συνδυάστηκε με τη μαζική μετακίνηση του αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις, προκειμένου να απασχοληθεί στις βιομηχανίες και στον αναδυόμενο τομέα των υπηρεσιών.¹ Η μείωση της ανεργίας, η αύξηση του εισοδήματος και η ασφάλεια που παρείχε το κράτος συνέβαλαν καθοριστικά στην κατακόρυφη αύξηση των γεννήσεων.²

Οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης προώθησαν το μοντέλο της μεικτής οικονομίας και τη σταδιακή επέκταση του κοινωνικού κράτους, με αποτέλεσμα την εμφανή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Η ανάδυση μιας μεγάλης μεσαίας τάξης, που εκτός των παραδοσιακών εκπροσώπων συμπεριελάμβανε πλέον και τους ειδικευμένους εργάτες μπλε κολλάρου, αλλά και η βελτίωση των οικονομικών προοπτικών των κατώτερων εργατικών τάξεων οδήγησαν στη διαμόρφωση της «καταναλωτικής κοινωνίας» κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950.³ Η «παράδοση» στην καταναλωτική ευημερία υπήρξε λογική αντίδραση για μια γενιά που είχε ζήσει την ανεργία και τη φτώχεια της Μεγάλης Ύφεσης, τις πολιτικές αναταραχές της δεκαετίας του 1930 και τον πόλεμο και επιζητούσε

¹Laqueur Walter, 1982, *Europe since Hitler: The Rebirth of Europe*, London: Penguin Books, p. 185.

²Για τη μεταπολεμική οικονομική άνθηση και τις αλλαγές στη Δυτική Ευρώπη βλ.: Judt Tony, 2012, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, τόμος Γ', Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Καθημερινές Εκδόσεις, σελ.130-176. Hobsbawm Eric, 2010, *Η Εποχή των Άκρων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 370- 384. Young W. John, 2002, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 20-26. Laqueur, *Europe since Hitler*, pp. 179-216

³Spielvogel Jackson, 2012, *Western Civilization Vol II: Since 1500*, Boston: Cengage Learning, pp. 847-878.

ηρεμία και ευημερία. Η μετάβαση αυτή άμβλυσε τις διαφορές μεταξύ των κοινωνικών τάξεων και συνέβαλε στην αποπρολεταριοποίηση των εργατών.⁴

Παρά τη φαινομενική ισορροπία, ο σύγχρονος τρόπος ζωής δημιούργησε νέα ζητήματα τα οποία δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν στο υφιστάμενο πλαίσιο. Η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, η αστικοποίηση και η απομάκρυνση από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής ενέτειναν το αίσθημα αποξένωσης και μοναξιάς.⁵ Η αύξηση των γεννήσεων μετά το τέλος του πολέμου οδήγησε στην πολυπληθέστερη γενιά στην ιστορία της ηπείρου, δημιουργώντας μια νεανική Ευρώπη.⁶ Σε αντίθεση με τους γονείς τους, οι νέοι δεν είχαν μνήμες από τις δύσκολες εποχές και θεωρούσαν δεδομένες τις ανέσεις που προσέφερε ο σύγχρονος τρόπος ζωής, με αποτέλεσμα να αντιδρούν στον κομφορμισμό και στις υφιστάμενες σχέσεις σε επίπεδο οικογένειας, κοινωνίας και μεταξύ των δύο φύλων.⁷

Η πλέον σημαντική πρόκληση των ευρωπαϊκών κρατών, που συνδέεται με την αύξηση του αριθμού των νέων και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, υπήρξε το ζήτημα της εκπαίδευσης. Οι ανάγκες των επιχειρήσεων για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό άσκησαν πίεση για τη διεύρυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και πέραν της πρωτοβάθμιας, ενώ η αύξηση του εισοδήματος είχε ως επακόλουθο να μην υφίσταται πιεστική ανάγκη για μετακίνηση των νέων στην αγορά εργασίας από μικρή ηλικία, προκειμένου να στηριχθεί το οικογενειακό εισόδημα.⁸ Έτσι, κατά τις δύο επόμενες δεκαετίες τα κράτη θα αυξήσουν τα χρόνια υποχρεωτικής εκπαίδευσης και θα επιδοθούν στην κατασκευή σχολικών μονάδων προκειμένου να στεγαστούν οι αυξανόμενοι πληθυσμοί μαθητών. Εκεί όμως που θα παρατηρηθούν οι σημαντικότερες αλλαγές είναι ο τομέας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η άρση των περιορισμών του δικαιώματος φοίτησης οδήγησε στην εισροή μεγάλου αριθμού νέων στα

⁴Laqueur Walter, 2003, *No End to War: Terrorism in the 21th Century*, New York: The Continuum, p. 261. Urwin Derek, 1989, *Western Europe since 1945: A Political History*, 4th edition London: Longman, p. 229.

⁵Laqueur, *No End to War*, p. 243.

⁶Gassert Philipp, 2008, "Narratives of Democratization: 1968 in Postwar Europe", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 307-324, εδώ: p. 310.

⁷Van Herpen Marcel, 2008, "Paris May '68 and Provo Amsterdam '65: Trying to Understand two Postmodern Youth Revolts", The Cicero Foundation, pp. 3, ανακτήθηκε 2 Φεβρουαρίου 2019, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.cicerofoundation.org/wp-content/uploads/Marcel_Van_Herpen_May_68_and_Provo_Amsterdam_65.pdf.

⁸Barker Colin, 2008, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 81, pp. 43–91, εδώ: p. 50.

πανεπιστήμια, τα οποία βρέθηκαν αντιμέτωπα με τον υπερπληθυσμό και με την ανάγκη ανανέωσης των προγραμμάτων σπουδών για να καταφέρουν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της εποχής.⁹ Η εκρηκτική αύξηση στον αριθμό των φοιτητών, που τους αναβάθμισε από μια ασήμαντη μειοψηφία σε υπολογίσιμη κοινωνική ομάδα, όπως και οι ανεπαρκείς προσπάθειες βελτίωσης των συνθηκών φοίτησης, οδήγησαν στην οργάνωση και την κινητοποίηση των φοιτητών με σκοπό την ουσιαστική ανανέωση των πανεπιστημιακών σπουδών και όχι μόνο.¹⁰

β. Η δεκαετία του 1960: αντικουλτούρα και φοιτητικά κινήματα

β1. Αντικουλτούρα

Η αντικουλτούρα της δεκαετίας του 1960 αποτέλεσε ένα φαινόμενο αντίδρασης στη καθεστουκιά τάξη της εποχής, κυρίως από τους νέους, οι οποίοι αφηφώντας τα κυρίαρχα αφηγήματα, τρόπους διασκέδασης και αντιλήψεις διαμόρφωσαν νέους τρόπους ζωής, κοινωνικότητας και διασκέδασης στη βάση της άρνησης και της εναντίωσης και προέκυψε ως αντίδραση στο συντηρητισμό και την κυρίαρχη κουλτούρα του Ψυχρού Πολέμου.¹¹ Παρά την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, διάφορες κοινωνικές ομάδες, και κυρίως οι νέοι και οι γυναίκες, ένιωθαν να ασφυκτιούν εντός του προκαθορισμένου πλαισίου, το οποίο διαμορφωνόταν τόσο από τις ηθικές συμβάσεις προηγούμενων εποχών, όσο και από τον Ψυχρό Πόλεμο, στην προσπάθεια των υπερδυνάμεων να αναδείξουν την υπεροχή του συστήματός τους για τη

⁹Urwin, *Western Europe since 1945*, p. 231.

¹⁰Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, σελ. 378-379.

¹¹Ως αντικουλτούρα ορίζεται το κοινωνικό κίνημα που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1960 στις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη και αμφισβήτησε την καθεστουκιά τάξη και τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής και διασκέδασης. Προωθούσε έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής, υποστηρίζοντας την κοινωνική χειραφέτηση, την σεξουαλική απελευθέρωση κλπ. Για την αντικουλτούρα βλ.: Suri Jeremi, 2009, "The Rise and Fall of an International Counterculture 1960-1975", *The American Historical Review*, Vol 114, No 1, pp. 45-68. Suri Jeremi, 2010, "Counter-cultures: the Rebellions against the Cold War Order", in Leffler P. Melvyn- Westad Odd Arne (eds.), *The Cambridge History of the Cold War, Vol II*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 460-481. Tanner Jakob, 2008, "Motions and Emotions in 1960s Europe", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956-1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 71-80. Marwick Arthur, 2005, "The Cultural Revolution of the Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation", *The International History Review*, Vol. 27, No.4, pp. 780-806.

συγκρότηση της ιδανικής κοινωνίας.¹² Βασικός στόχος υπήρξε η χειραφέτηση από τις κυρίαρχες αντιλήψεις περί οικογένειας, κοινωνίας και σεξουαλικότητας, προκειμένου να αμβλυθεί το αίσθημα αποξένωσης το οποίο αποδιδόταν στο κατεστημένο και στη ροπή προς την κατανάλωση, η οποία στερούσε από τους ανθρώπους το βαθύτερο νόημα της ζωής.¹³ Αρχικοί φορείς της αντικουλτούρας υπήρξαν, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, μικρές κοινότητες οι οποίες υιοθέτησαν έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής μέσω της μουσικής, της μόδας, της σεξουαλικής απελευθέρωσης και της χρήσης ναρκωτικών.¹⁴ Η αντίδραση στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων ήρθε στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης κυρίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Αυτό συνέβη διότι, σε αντίθεση με το παρελθόν, στην πλευρά των αντιδρώντων βρίσκονταν και προνομιούχα τμήματα της κοινωνίας, τα οποία υιοθέτησαν τα «πολιτισμικά» στοιχεία της αντικουλτούρας και επιπλέον έθεσαν πολιτικά ζητήματα, προκρίνοντας, αντί του ανταγωνισμού και της ισχύος, την ειρηνική συνεργασία ανάμεσα στα κράτη.¹⁵ Έτσι, τη συγκεκριμένη περίοδο παρατηρούνται έντονες πολιτισμικές διαδράσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ατλαντικού ως απάντηση στην υφιστάμενη πολιτική/στρατιωτική συνεργασία, εξέλιξη η οποία διευκολύνθηκε από την τεχνολογική πρόοδο και την ανάπτυξη των ΜΜΕ.¹⁶

Η κοινωνική δυσαρέσκεια δεν υπήρξε μόνο μια αντίδραση στον Ψυχρό Πόλεμο, αλλά ταυτόχρονα ενδυναμώθηκε και από τη ρητορική των ηγετών των δύο πλευρών, η οποία οδήγησε σε υψηλές προσδοκίες για κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές.¹⁷ Αν και οι κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα ήταν πρωτόγνωρες, οι πολίτες θεωρούσαν πως ήταν ανεπαρκείς σε σχέση με τις αυξημένες προσδοκίες τους. Ενώ οι ηγέτες ήταν απορροφημένοι με τα ζητήματα υψηλής πολιτικής, όπως αυτά διαμορφώνονταν από τη σύγκρουση των δύο κόσμων, μια αυξανόμενη μερίδα του πληθυσμού επιθυμούσε την υπέρβαση της διένεξης και την επιλογή ενός τρίτου δρόμου ανάμεσα στα δύο συστήματα, που θα έδινε εγγυήσεις ατομικής και κοινωνικής

¹²Rosenberg Emily, 2010, "Consumer Capitalism and the end of the Cold War", in Leffler P. Melvyn- Westad Odd Arne (eds.), *The Cambridge History of the Cold War, Vol III*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 489-512, εδώ: p. 498.

¹³Suri, "Counter-cultures: the Rebellions against the Cold War Order", p. 461.

¹⁴Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, σελ. 415.

¹⁵Leggewie Claus, 1998, "A Laboratory of Postindustrial Society: Reassessing the 1960s in Germany", in Fink Carole-Gassert Philipp- Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 277-294, εδώ: p. 281.

¹⁶Tanner, "Motions and Emotions in 1960s Europe", p. 75.

¹⁷Suri, "The Rise and Fall of an International Counterculture 1960-1975", p. 54.

ευημερίας και θα αντιμετώπιζε τις σύγχρονες προκλήσεις των ατομικών δικαιωμάτων, του ελέγχου των πυρηνικών εξοπλισμών και της αποαποικιοποίησης. Η επιζητούμενη στροφή δεν ήταν εύκολη για τους πολιτικούς, δεδομένου ότι οι περισσότεροι ήταν γαλουχημένοι στις εικόνες και τις πολιτικές μιας άλλης εποχής, η οποία χαρακτηριζόταν από συγκρούσεις και ανταγωνισμούς στην ευρωπαϊκή σκακιέρα.¹⁸ Μέσα από αυτές τις συνθήκες διαμορφώθηκαν τα κινήματα της δεκαετίας του 1960, στα οποία πρωτοστάτησαν οι φοιτητές, διεκδικώντας ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή των χωρών τους.

β2. Φοιτητικά κινήματα

Η δεκαετία του 1960 αποτέλεσε μια περίοδο κινητοποίησης σε παγκόσμιο επίπεδο, με αποτέλεσμα, όταν αναφερόμαστε στα φοιτητικά κινήματα της εποχής, να έχουμε να κάνουμε με ένα φαινόμενο που έλαβε χώρα από τις ΗΠΑ και τη Δυτική Ευρώπη, μέχρι την Ιαπωνία, τη Βραζιλία και τη Γιουγκοσλαβία.¹⁹

Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο, όπως αναφέρει ο Hobsbawm:

*«η πολιτική στις ανεπτυγμένες οικονομίες φαινόταν να διέρχεται περίοδο νηνεμίας, αν όχι υπνηλίας, καθώς, εξαιρώντας τον κομμουνισμό, τους φόβους ενός πυρηνικού πολέμου και τις κρίσεις που προκαλούσαν οι ιμπεριαλιστικές δραστηριότητες στο εξωτερικό (...) τίποτα δεν προμήνυε το ξέσπασμα του φοιτητικού ριζοσπαστισμού, με αποτέλεσμα να καταλάβει εξαπίνης πολιτικούς και παλαιότερους διανοούμενους».*²⁰

¹⁸Suri, "The Rise and Fall of an International Counterculture 1960-1975", pp. 51-53.

¹⁹ Σύμφωνα με τη Donatella Della Porta, όπως συνέβη και σε προηγούμενες περιόδους αναταράξεων, αυτή η διάχυση των ιδεών και συνακόλουθα των αναταράξεων λαμβάνει χώρα εξαιτίας παραγόντων όπως η γεωγραφική εγγύτητα, τα ΜΜΕ και το κύρος της επιδρώσας χώρας. Έτσι, το γεγονός πως το φοιτητικό κίνημα δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα έντονα στις αρχές της δεκαετίας στις ΗΠΑ σε συνδυασμό με την κυριαρχία των ΗΠΑ στο επίπεδο της πολιτικής αλλά και της κουλτούρας εξηγεί εν μέρει τη διάδοση των ιδεών σε άλλες χώρες. Παρατίθεται στο: Gassert Philipp. 2004, "Atlantic Alliances: Cross-Cultural Communication and the 1960s Student Revolution", in Gienow-Hecht C E. Jessica- Schumacher Frank (eds.), *Culture and International History*, New York: Berghahn, pp. 135-156, εδώ: pp. 135-136.

²⁰Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων*, σελ. 364.

Το κύμα των κινημάτων διαμαρτυρίας της δεκαετίας του 1960, όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις, βασιζόταν σε νέες κοινωνικές δυνάμεις που κινητοποιούνταν για να εκφραστούν και να θέσουν στη δημόσια ατζέντα καινούργια ζητήματα. Αν και το φοιτητικό κίνημα υπήρξε σημαντικό μέρος αυτού του κύματος, δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι η συνολική δυναμική των αντιδράσεων αποτελούσε την ώσμωση ανάμεσα στα διαφορετικά κινήματα. Έτσι, για παράδειγμα, στις ΗΠΑ οι διαμαρτυρίες εντός των πανεπιστημίων συνοδεύτηκαν από τη σύγκλιση με το κίνημα των ατομικών δικαιωμάτων και αργότερα με αυτό ενάντια στην αμερικανική εμπλοκή στο Βιετνάμ.²¹

Οι ρίζες των φοιτητικών κινημάτων της περιόδου βρίσκονται στον αγώνα για τα κοινωνικά δικαιώματα των μαύρων στις ΗΠΑ, αλλά και στο Κίνημα της Ελεύθερης Έκφρασης που ξεκίνησε από το Πανεπιστήμιο Berkeley και γρήγορα επεκτάθηκε και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού.²² Κοινή συνισταμένη υπήρξαν τα αιτήματα για βελτίωση των συνθηκών φοίτησης και για εκδημοκρατισμό της λειτουργίας των πανεπιστημίων. Ταυτόχρονα όμως αυτά επηρεάστηκαν από εσωτερικούς πολιτικούς, κοινωνικούς και ιστορικούς παράγοντες, διαφοροποιώντας τις διεκδικήσεις και την επιτυχία τους. Τα φοιτητικά κινήματα ενσωμάτωσαν σε μεγάλο βαθμό τα προτάγματα της Νέας Αριστεράς, η οποία στόχευε στη χάραξη ενός τρίτου δρόμου, αντιτιθέμενη τόσο στο υπάρχον καπιταλιστικό πλαίσιο, όσο και στον υπαρκτό σοσιαλισμό του ανατολικού μπλοκ. Οι αποκαλύψεις του Χρουστσόφ για τα εγκλήματα της σταλινικής περιόδου το 1956 και η εισβολή στην Ουγγαρία των σοβιετικών στρατευμάτων, την ίδια χρονιά, προκάλεσαν ρήγματα στα κομμουνιστικά κόμματα της Δύσης και έστρεψαν το ενδιαφέρον στα πρώιμα κείμενα του Marx που διέπονται από μια πιο φιλοσοφική διάσταση, μακριά από τα προτάγματα του Μαρξισμού-Λενινισμού, εστιάζοντας στην αποξένωση παρά στην εκμετάλλευση.²³

Σημαντική συμβολή στη διαμόρφωση των ιδεών της εποχής έπαιξε και η κριτική θεωρία της Σχολής της Φρανκφούρτης με διανοητές όπως ο Herbert Marcuse και ο Theodor Adorno. Ο

²¹Barker, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", p. 47.

²² Για τα κινήματα της περιόδου στις ΗΠΑ βλ.: Barker, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", pp. 56-62, Marwick Arthur, 2012, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States* c. 1958-c. 1974, London: Bloomsbury Publishing, pp. 533-546.

²³Blackledge Paul, 2006, *The New Left's Renewal of Marxism, International Socialism*, 112 (2), ανακτήθηκε 14 Νοεμβρίου 2016, <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/2006/isj2-112/blackledge.html> pp. 125-153. Gassert, "Atlantic Alliances: Cross-Cultural Communication and the 1960s Student Revolution", p. 140.

Marcuse, ο οποίος αποτέλεσε και τη μεγαλύτερη επιρροή, ήταν απογοητευμένος από την εργατική τάξη στις δυτικές κοινωνίες θεωρώντας πως είχε απωλέσει την επαναστατικότητα της, έχοντας ενσωματωθεί πλήρως στο καπιταλιστικό σύστημα.²⁴ Για αυτόν, η ελπίδα για αλλαγή και επανάσταση προερχόταν από τους λαούς του Τρίτου Κόσμου και από κοινωνικές ομάδες χωρίς φωνή στις ανεπτυγμένες χώρες, όπως οι γυναίκες και οι φοιτητές. Στο πλαίσιο αυτό, οι αγώνες της ανεξαρτησίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου και κυρίως ο πόλεμος του Βιετνάμ, προκάλεσαν ιδιαίτερη γοητεία στους φοιτητές, δημιουργώντας μια σειρά από νέους ήρωες, όπως ο Che Guevara, ο Χο Τσι Μινχ και ο Μάο Τσε Τουνγκ.²⁵

Στη Δυτική Ευρώπη, παρά τις διαφορές στους παράγοντες και τη διάρκεια κινητοποίησης, καθώς και στα αποτελέσματα, οι ισχυρότερες φοιτητικές αντιδράσεις εκδηλώθηκαν στην Γερμανία, τη Γαλλία και την Ιταλία, τις περιπτώσεις των οποίων και θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

ΟΔ Γερμανίας²⁶

Η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (ΟΔΓ), όπως και η Ιταλία, ήταν μια νεόκοπη δημοκρατία, καθώς, εκτός της σύντομης και εύθραυστης Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, από την ίδρυσή της υπήρξε αυταρχικό κράτος. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η κυβερνώσα Χριστιανοδημοκρατική Ένωση πέτυχε να εγκαθιδρύσει στη χώρα ένα σταθερό κοινοβουλευτικό σύστημα και να οδηγήσει στην οικονομική άνθηση.²⁷ Το γεγονός πως η Δυτική Γερμανία αποτελούσε ένα από τα κύρια σημεία αντιπαράθεσης στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, ο έντονος αντικομμουνισμός και η επιθυμία για λήθη του παρελθόντος δεν διευκόλυναν την αναψηλάφηση της χιτλερικής περιόδου. Πολλοί παρατηρητές ανησυχούσαν ότι η άρνηση μελέτης και εξαγωγής συμπερασμάτων από το σκοτεινό παρελθόν εμπόδιζε τον πραγματικό εκδημοκρατισμό της χώρας. Οι ανησυχίες αυτές εντάθηκαν από την παραμονή σε καίριες θέσεις στελεχών που είχαν υπηρετήσει το ναζιστικό καθεστώς, την απαγόρευση του

²⁴Barker, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", p. 49.

²⁵Urwin, *Western Europe since 1945*, p. 231.

²⁶ Εναλλακτικά, για την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας στο κείμενο γίνεται χρήση του όρου Δυτική Γερμανία που χρησιμοποιείτο συμβατικά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και έως την επανένωση της Γερμανίας στις 3 Οκτωβρίου 1990, με την ενσωμάτωση της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας στην ΟΔΓ. Αντίστοιχα χρησιμοποιείται ο όρος Ανατολική Γερμανία για την Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας (ΛΔΓ).

²⁷Για τη Γερμανία μετά τον πόλεμο βλ.: Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, τόμος Γ, σελ. 39-58. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σελ. 131-153.

Κομμουνιστικού Κόμματος το 1956 και το σκάνδαλο με το περιοδικό Spiegel το 1962. Ωστόσο, κορυφώθηκαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, εξαιτίας των συζητήσεων για την ψήφιση των νόμων έκτακτης ανάγκης, οι οποίοι θα έδιναν το δικαίωμα στην εκτελεστική εξουσία να διευρύνει τις δικαιοδοσίες της σε περίπτωση εσωτερικής ή εξωτερικής έκτακτης ανάγκης.²⁸

Βασικός φορέας κινητοποίησης των φοιτητών στην ΟΔΓ υπήρξε η Σοσιαλιστική Γερμανική Φοιτητική Ένωση (Sozialistischer Deutscher Studentenbund- SDS), η φοιτητική οργάνωση που ήταν προσκείμενη στους Σοσιαλιστές μέχρι το 1961.²⁹ Η επιλογή της SDS να κλίνει προς τα αριστερά υπό την επίδραση του ανερχόμενου ρεύματος της Νέας Αριστεράς, σε συνδυασμό με την απόφαση του μητρικού κόμματος να εγκαταλείψει το μαρξισμό το 1959, οδήγησε στη σύγκρουση και στην απόφαση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας (Sozialdemokratische Partei Deutschlands- SPD) να αποβάλει την οργάνωση από τις τάξεις του.³⁰ Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας η SDS, εμπνεόμενη από τις ιδέες του Αμερικανού κοινωνιολόγου C. Wright Mills, ο οποίος θεωρούσε πως τα νέα υποκείμενα της κοινωνικής αλλαγής είναι οι φοιτητές και η πνευματική ελίτ, θα κινητοποιηθεί όχι μόνο για ζητήματα που αφορούν τα πανεπιστήμια, αλλά και για θέματα που απασχολούσαν ευρύτερα τη γερμανική κοινωνία, στοχεύοντας στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Οι φοιτητές επιθυμούσαν να αποκοπούν από τη γενιά των γονιών τους, θεωρώντας ότι οι τελευταίοι με τη σιωπή τους σχετικά με το ναζιστικό παρελθόν δεν τολμούσαν να κοιτάζουν κατάματα τις ευθύνες τους και έτσι να δημιουργήσουν μια πραγματική δημοκρατία. Αυτές οι αντιλήψεις ενδυναμώθηκαν το 1966 μετά το σχηματισμό κυβέρνησης μεγάλου συνασπισμού ανάμεσα στους Χριστιανοδημοκράτες και τους Σοσιαλιστές υπό την πρωθυπουργία του Kurt Georg Kiesinger. Το γεγονός πως ο Kiesinger είχε χρηματίσει σε δημόσιες θέσεις επί ναζιστικού καθεστώτος, αλλά και η δημιουργία ενός συνασπισμού που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος του κοινοβουλίου,

²⁸Klimke Martin, 2008, "West Germany", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 97-110, εδώ: p. 98.

²⁹ Για το φοιτητικό κίνημα στην ΟΔΓ βλ.: Petrović Milan, 2007, "Student's Movements of 1968-Unfinished Revolution", *Facta Universitatis, Law and Politics*, Vol. 5, No 1, pp.1-23, εδώ: pp. 10-12. Katsiaficas, *The Imagination of the New Left*, pp. 22-25. Brown S. Timothy, 2009, "1968 East and West: Divided Germany as a Case Study in Transnational History", *American Historical Review*, Vol. 114, Issue 1, pp. 69-96. Leggewie, "A Laboratory of Postindustrial Society", pp. 277-294.

³⁰Brown, "1968 East and West: Divided Germany as a Case Study in Transnational History", pp. 73, 208. Zepp Marianne, 2008, "Germany 1968- SDS, Urban Guerrillas and Visions of Räterepublik", interview with Meschkat Klaus", in Farik Nora (ed.) *1968 revisited, 40 years of protest movements*, Brussels: Heinrich Böll Foundation, pp. 39-42, εδώ: p. 40.

στερώντας εναλλακτική, θεωρήθηκε επικίνδυνη κατάσταση για τη δημοκρατία και προκάλεσε τη δημιουργία της Εξωκοινοβουλευτικής Αντιπολίτευσης (Außerparlamentarische Opposition-APO).³¹ Με την ανάληψη της ηγεσίας από τον Rudi Dutschke, πρόσφυγα από την Ανατολική Γερμανία, η SDS θα στρέψει το ενδιαφέρον της στη δράση των απελευθερωτικών κινήματων του Τρίτου Κόσμου, πιστεύοντας πως αυτά αποτελούσαν την εμπροσθοφυλακή της αλλαγής και στο εσωτερικό των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών.³² Η αμερικανική εμπλοκή στο Βιετνάμ προκάλεσε αντιδράσεις εναντίον τόσο των ΗΠΑ όσο και της γερμανικής κυβέρνησης, οι οποίες κορυφώθηκαν με τη διεξαγωγή του Κογκρέσου για το Βιετνάμ, το Φεβρουάριο του 1968, στο Βερολίνο. Η εναντίωση στο κατεστημένο και στον πόλεμο του Βιετνάμ θεωρήθηκε ως η αντίδραση που δεν επέδειξαν οι πρόγονοί τους την εποχή της ανόδου του Hitler στην εξουσία.³³ Η ψήφιση των νόμων έκτακτης ανάγκης το Μάιο του 1968, προκάλεσε απογοήτευση στο κίνημα, οδηγώντας μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων σε παραίτηση.³⁴ Η διάλυση του SDS συνοδεύτηκε από την ανάδυση πολλών μικρών ομάδων εναλλακτικής κουλτούρας που εστίαζαν στο lifestyle και στην απόσυρση από το πολιτικό γίγνεσθαι. Ταυτόχρονα όμως οδήγησε ένα μέρος των φοιτητών σε πιο ριζοσπαστικές μεθόδους δράσης, καταλήγοντας στην τρομοκρατία, η οποία θα ταλανίσει τη γερμανική κοινωνία καθ' όλη την επόμενη δεκαετία.³⁵

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γερμανικής περίπτωσης υπήρξε η σχεδόν πλήρης απουσία σχέσεων και αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στο φοιτητικό και το εργατικό κίνημα, σε αντίθεση με τη Γαλλία και την Ιταλία. Βασικός παράγοντας αυτής της εξέλιξης ήταν το γεγονός πως η γερμανική εργατική τάξη, επωφελούμενη από το μεταπολεμικό «οικονομικό θαύμα», δεν επιθυμούσε τη διατάραξη της διαμορφωθείσας κοινωνικής δομής, επιβεβαιώνοντας τον Marcuse

³¹Urwin, *Western Europe since 1945*, p. 233. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σελ. 155. Brink Christopher.- Jansson Tyra- Kallunki Cianne- LeRoy Eric- Singledecker Holly, 2009, *West German Protests against the United States' Action in Vietnam*, University of Berkeley, Library, pp. 5, ανακτήθηκε 19 Νοεμβρίου 2016, <http://mgp.berkeley.edu/files/2009/08/Oregon-6-1968-Protests.pdf>. Zepp, "Germany 1968- SDS, Urban Guerrillas and Visions of Rätorepublik", p. 40.

³²Mausbach Wilfried, 2004, "The Present's Past: Recent Perspectives on Peace and Protest in Germany, 1945-1973", *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, Heft 32 pp. 67-98, εδώ: p. 91.

³³Brink-Jansson- Kallunki- LeRoy – Singledecker, *West German Protests against the United States' Action in Vietnam*, p. 3.

³⁴Για τους παράγοντες κινητοποίησης στην Γερμανία βλ.: Mausbach, "The Present's Past: Recent Perspectives on Peace and Protest in Germany", pp. 67-98. Hilwig J. Stuart, 1998, "The Revolt against the Establishment: Students versus the Press in West Germany and Italy", in Fink Carole- Gassert Phillipp-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 321-350. Klimke, "West Germany", pp. 97-110.

³⁵Για την τρομοκρατία στη Δυτική Γερμανία μετά το 1968 βλ.: Hauser Dorothea, 2008, "Terrorism" in Klimke Martin & Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe a History of Protest and Activism*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 269-280. Urwin, *Western Europe since 1945*, pp. 234-236.

που θεωρούσε πως η εργατική τάξη στη Δυτική Ευρώπη είχε αποριζοσπαστικοποιηθεί και αδυνατούσε να παραμείνει το βασικό υποκείμενο κοινωνικής αλλαγής.³⁶

Γαλλία

Μεταξύ των φοιτητικών κινημάτων της δεκαετίας του 1960 τα γεγονότα του Μαΐου του 1968 στη Γαλλία κατέχουν περίοπτη θέση, αποκτώντας μια σχεδόν μυθική διάσταση. Σε αντίθεση με άλλες χώρες, στη Γαλλία τίποτα δεν προμήνυε την ένταση των κινητοποιήσεων που θα ακολουθούσαν, καθώς τα προηγούμενα χρόνια οι φοιτητικές διαμαρτυρίες ήταν αναιμικές και περιστρέφονταν κυρίως γύρω από ζητήματα που αφορούσαν τη λειτουργία του πανεπιστημίου.³⁷ Με την πολιτική αναταραχή της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας και τις πολεμικές περιπέτειες σε Ινδοκίνα και Αλγερία να αποτελούν παρελθόν, η Γαλλία υπό τη διακυβέρνηση του de Gaulle από το 1958 φαινόταν σταθερή πολιτικά, γεγονός που κυρίως οφειλόταν στην οικονομική ανάπτυξη, η οποία άμβλυne τις αντιδράσεις για το πατερναλιστικό και συντηρητικό κοινωνικό περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί.³⁸

Η έναρξη της εκπαιδευτικής χρονιάς 1967-8 συνέπεσε με διαμαρτυρίες από πλευράς των φοιτητών ενάντια στο σχέδιο της κυβέρνησης για εφαρμογή νομοθεσίας που θα περιόριζε την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, από τις οποίες αναδείχθηκε σε ηγετική φυσιογνωμία ο Daniel Cohn-Bendit, φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Nanterre στα περίχωρα των Παρισίων. Ο ίδιος πρωτοστάτησε και στις διαδηλώσεις κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, που εντάθηκαν μετά την επίθεση του Τετ τον Ιανουάριο του 1968, ιδρύοντας το «Κίνημα της 22^{ας} Μαρτίου», που παραπέμπει στην ημερομηνία σύλληψης μελών της Εθνικής Επιτροπής για το Βιετνάμ από την αστυνομία.³⁹ Παρά την κινητικότητα των φοιτητών, η δραστηριότητά τους υπολείπταν σημαντικά σε σχέση με τα τεκταινόμενα την ίδια εποχή στην Ιταλία και τη Δυτική Γερμανία, όπως άλλωστε τόνιζε και ο γαλλικός Τύπος της εποχής.⁴⁰ Η κινητοποίηση των φοιτητών, που οδήγησε τελικά στα γεγονότα του Μαΐου, υπήρξε αποτέλεσμα της δίωξης ορισμένων φοιτητών

³⁶ Barker, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", p. 64.

³⁷ Gilcher-Holtey Ingrid., 2008, "France", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 111-124, εδώ: p. 111.

³⁸ Για την Γαλλία μετά τον πόλεμο βλ. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σελ. 175-193.

³⁹ Miller A. Martin, 2013, *The Foundations of Modern Terrorism: State, Society and the Dynamics of Political Violence*, Cambridge: Cambridge University Press., σελ. 235-236.

⁴⁰ Marwick, *The Sixties*, p. 605.

της Εθνικής Επιτροπής του Βιετνάμ, οι οποίοι κλήθηκαν από τις πανεπιστημιακές αρχές για την παροχή εξηγήσεων, εξαιτίας της παραβίασης κανόνων του πανεπιστημίου.⁴¹ Η απόφαση των πανεπιστημιακών αρχών να κλείσουν τη Σορβόννη προκειμένου να υποχωρήσουν οι εκδηλώσεις υποστήριξης, έφερε το αντίθετο αποτέλεσμα, οδηγώντας σε καθημερινές διαδηλώσεις με αποκορύφωμα τη νύχτα της 10^{ης} Μαΐου, όταν οι φοιτητές για να αντιμετωπίσουν τις αστυνομικές δυνάμεις έστησαν οδοφράγματα στο κέντρο της πόλης.⁴² Οι εικόνες των οδοφραγμάτων που μεταδίδονταν από τις τηλεοράσεις και η βίαιη αντίδραση της αστυνομίας διεύρυναν την υποστήριξη προς τους φοιτητές, καθώς έφερναν στο μυαλό παλαιότερες στιγμές, όπως την Κομμούνια του 1871 και την απελευθέρωση των Παρισίων από τους Γερμανούς το 1944. Η υποχώρηση της κυβέρνησης Pompidou, που έκανε δεκτά τα αιτήματα των φοιτητών, όχι μόνο δεν εκτόνωσε την ένταση, αλλά αντιθέτως έφερε στο προσκήνιο τους εργάτες, οι οποίοι αντιμετώπισαν τη διαμορφωθείσα κατάσταση ως «παράθυρο ευκαιρίας» για την προώθηση των δικών τους αιτημάτων.⁴³ Έτσι, τις επόμενες ημέρες τα συνδικάτα οργάνωσαν τις μεγαλύτερες απεργιακές κινητοποιήσεις από την εποχή του Λαϊκού Μετώπου, παίρνοντας ουσιαστικά τη σκυτάλη από το φοιτητικό κίνημα, το οποίο έγινε μέρος της ευρύτερης κινητοποίησης. Οι εξελίξεις αυτές σηματοδότησαν μια ρήξη στο εσωτερικό των εργατών.⁴⁴ Ενώ οι επικεφαλής των συνδικάτων είχαν στόχο να εκμεταλλευτούν τις περιστάσεις για να πετύχουν αυξήσεις μισθών, οι εργάτες και κυρίως οι νεότεροι εξ αυτών, επιθυμούσαν κυρίως την αλλαγή στις σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό των εργοστασίων, με τους πιο ριζοσπάστες να απαιτούν αυτοδιαχείριση. Η επιφυλακτικότητα με την οποία αντιμετώπιζαν τη ριζοσπαστικοποίηση των απλών εργατών και τη σύγκλιση με τους φοιτητές οι επικεφαλής των συνδικάτων και το Κομμουνιστικό Κόμμα έγινε αντιληπτή κυρίως μετά τη συμφωνία που υπεγράφη με τους εργοδότες, όταν το κάλεσμα για επιστροφή στους χώρους εργασίας έπεσε στο κενό, με αποτέλεσμα οι κινητοποιήσεις να συνεχιστούν μέχρι τα μέσα Ιουνίου.⁴⁵ Η προκήρυξη εκλογών από τον de Gaulle και η επακόλουθη εκλογική του επιτυχία οδήγησαν σε ύφεση τις

⁴¹ Για το φοιτητικό κίνημα του 1968 στη Γαλλία βλ.: Gilcher-Holtey Ingrid, 1998, "May 1968 in France: The Rise and Fall of a New Social Movement", in Fink Carole- Gassert Phillipp-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge University Press, Cambridge pp. 253-276. Gilcher-Holtey, "France", pp. 111-124. Eley Geoff, 2010, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία, Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 605-619.

⁴²Eley, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία*, σελ. 605-611. Marwick, *The Sixties*, pp. 602-618.

⁴³Gilcher-Holtey, "May 1968 in France", pp. 261-262.

⁴⁴Marwick, *The Sixties*, p. 611.

⁴⁵ Barker, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", pp. 66-67.

κινητοποιήσεις και εμπόδισαν την περαιτέρω οργάνωση του εργατικού και φοιτητικού κινήματος.

Όπως αναφέρει ο Tony Judt:

*«Η Γαλλία ήταν μια ευημερούσα και ασφαλής χώρα και ορισμένοι συντηρητικοί σχολιαστές συμπέραναν ότι αιτία του κύματος των διαμαρτυριών δεν ήταν η δυσανεμία, αλλά η ανία. Όμως η απογοήτευση ήταν γνήσια (...). Η Πέμπτη Δημοκρατία είχε επιτείνει τη μακροχρόνια τάση που υπήρχε στη Γαλλία να συγκεντρώνεται η εξουσία σε ένα μόνο τόπο και σε μικρό αριθμό θεσμών. Τη Γαλλία διοικούσε μια μικρή παρισινή ελίτ, κλειστή από κοινωνική άποψη(...) αλαζονική, ιεραρχική και απρόσιτη. Ακόμα και μερικά μέλη της, και ιδίως τα παιδιά τους, θεωρούσαν ότι η ατμόσφαιρα ήταν αποπνικτική».*⁴⁶

Παρά το κοινωνικό πλαίσιο που περιγράφει ο Judt, τα γεγονότα του Μαΐου δεν προέκυψαν από οργανωμένο σχέδιο, ούτε αποτέλεσαν το αποκορύφωμα προηγούμενων κινητοποιήσεων, όπως συνέβη στις άλλες χώρες. Αντίθετα, ακολούθησαν τις εξελίξεις οι οποίες μεταδίδονταν από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και γρήγορα ξεπέρασαν σε ένταση τους ομοϊδεάτες τους στις άλλες χώρες.⁴⁷ Η αρχική κινητοποίηση δεν οφειλόταν στις ελλείψεις του πανεπιστημίου, αλλά αποτέλεσε προϊόν μικρών φοιτητικών ομάδων που έλκονταν από ριζοσπαστικές ιδέες και μετέρχονταν κάθε μέσο, με σκοπό να προκαλέσουν και να προωθήσουν τη φιλελευθεροποίηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Οι ομάδες αυτές είχαν ενσωματώσει τα προτάγματα της Νέας Αριστεράς, στα οποία αποδιδόταν περισσότερη σημασία στη δράση παρά στην οργάνωση. Παρομοίως, η διάκριση ανάμεσα στην παραδοσιακή και τη Νέα Αριστερά έγινε φανερή εξαιτίας των διαφορών που αποτυπώθηκαν στις προσδοκίες και τα αιτήματα των ηγετών των συνδικάτων και των εργατών που αποτελούσαν τη βάση. Η αδυναμία οργάνωσης και συνεργασίας του κινήματος με πολιτικές δυνάμεις, αλλά και η μη συμμετοχή της πλειοψηφίας των φοιτητών στις εκλογές λόγω ορίου ηλικίας ήταν οι κύριοι παράγοντες που συνέβαλαν στην επικράτηση του de Gaulle.⁴⁸ Όπως στη Δυτική Γερμανία, έτσι και στη Γαλλία ένα μέρος των φοιτητών κατευθύνθηκε προς εναλλακτικές κουλτούρες και νέα κινήματα, ενώ

⁴⁶ Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, τόμος Γ, σελ. 264.

⁴⁷ Van Herpen, "Paris May '68 and Provo Amsterdam '65", pp. 8-9.

⁴⁸ Gilcher-Holtey, "France", p. 119.

σε πρώτο χρόνο δεν παρατηρήθηκε προσφυγή στην τρομοκρατική δράση, καθώς η «Άμεση Δράση» («Action Directe»), εμφανίστηκε μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Ιταλία

Στην πολιτική ζωή της μεταπολεμικής Ιταλίας κυριαρχούσε το Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα, το οποίο υποστηριζόταν από τις ΗΠΑ, προκειμένου να αποφευχθεί η ανάληψη της εξουσίας από το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, το ισχυρότερο στη Δυτική Ευρώπη.⁴⁹ Η ραγδαία και άναρχη οικονομική ανάπτυξη της χώρας προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η οποία συνοδεύτηκε από τη μαζική εσωτερική μετανάστευση από το Νότο προς το Βορρά, την αύξηση του εισοδήματος και τη μεγάλη εισροή φοιτητών στα πανεπιστήμια, ενέτεινε τις πιέσεις για αλλαγές σε μια κοινωνία βαθιά συντηρητική. Σε αντίθεση με τους γονείς τους που είχαν ζήσει την προηγούμενη ταραγμένη περίοδο και ήταν προσδεδεμένοι στο συντηρητισμό, την αυτοθυσία και τη συγκρατημένη κατανάλωση, οι νέοι -φοιτητές και εργάτες- μεγάλωσαν σε μια περίοδο αφθονίας, με αποτέλεσμα να γίνουν εμφανή τα σημάδια ρήξης ανάμεσα στις γενιές.⁵⁰ Η συμμετοχή του Σοσιαλιστικού Κόμματος στην κυβέρνηση μετά το 1962, παρά τις προσδοκίες που γέννησε για προώθηση των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων, δεν κατόρθωσε να υπερβεί το εμπόδιο των συγκυβερνώντων Χριστιανοδημοκρατών. Η αποτυχία αυτή των Σοσιαλιστών είχε ως αποτέλεσμα την απογοήτευση και την ανάπτυξη νέων κοινωνικών κινημάτων στο χώρο της Αριστεράς. Ανάλογες ζυμώσεις έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο στα πανεπιστήμια, καθώς οι επίσημες φοιτητικές παρατάξεις υιοθετούσαν πλήρως τις θέσεις των μητρικών κομμάτων, αντικατοπτρίζοντας την επίσημη πολιτική ζωή της χώρας.⁵¹

Πριν την περίοδο 1967-68 είχαν λάβει χώρα σποραδικές διαμαρτυρίες, κυρίως για ζητήματα που αφορούσαν τις ελλείψεις στο πανεπιστήμιο και μετά το θάνατο ενός φοιτητή σε συγκρούσεις με νεοφασιστικές οργανώσεις το 1966, αποδίδοντάς τον στην καταπιεστική δομή

⁴⁹ Για την Ιταλία μετά τον πόλεμο βλ.: Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σελ. 265-283.

⁵⁰ Kurz Jan- Tolomelli Marica, 2008, "Italy", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 83-96, εδώ: p. 84.

⁵¹ Lumley Robert, 1990, *States of Emergency: Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978*, London: Verso, pp. 63-64.

του κράτους, η οποία συνέβαλε στην ανάπτυξη των ακροδεξιών οργανώσεων.⁵² Οι φοιτητικές διαμαρτυρίες εντάθηκαν το 1967, εξαιτίας της προσπάθειας αλλαγής του τρόπου εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και της γενικότερης κινητοποίησης ενάντια στην κλιμάκωση του πολέμου στο Βιετνάμ, και υιοθέτησαν το αμερικανικό «οπλοστάσιο» διαμαρτυρίας με πραγματοποίηση καταλήψεων, sit-ins και teach-ins, συμπεριλαμβάνοντας και μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.⁵³ Η μαχητικότητα των φοιτητών εξαντλήθηκε μετά την άνοιξη του 1968, όμως η επίδραση της σχέσης ανάμεσα στο φοιτητικό κίνημα και τους εργάτες στη Γαλλία την ίδια περίοδο οδήγησε μια μερίδα φοιτητών να αναθεωρήσουν τους στόχους και τις επιδιώξεις τους. Οι φοιτητές υπό την επίδραση των ιδεών του Marcuse και εμπνεόμενοι από τα κινήματα ανεξαρτησίας του Τρίτου Κόσμου θεώρησαν ότι αποτελούν την εμπροσθοφυλακή του εργατικού κινήματος, επιφυλάσσοντας για τους ίδιους το ρόλο που είχε για το κράτος η αστυνομία.⁵⁴ Οι σχέσεις με τους εργάτες ενισχύθηκαν με αποκορύφωμα το «καυτό φθινόπωρο» του 1969, οπότε η Ιταλία αντιμετώπισε το ισχυρότερο κύμα απεργιών στην ιστορία της, με τα αιτήματα να περιστρέφονται γύρω από ζητήματα διοίκησης των επιχειρήσεων και εξίσωσης των απολαβών των εργαζομένων. Όπως και στη Γαλλία, υπήρχε μια τομή ανάμεσα στην ηγεσία των συνδικάτων και τη βάση τους. Όμως, στην ιταλική περίπτωση τα συνδικάτα κατάφεραν να επανακτήσουν τον έλεγχο των διαπραγματεύσεων, οδηγώντας σε εκτόνωση την κατάσταση. Ακολούθησε η οικονομική κρίση του 1973, η οποία άσκησε πιέσεις στο ήδη υποχωρούν κίνημα, με αποτέλεσμα να περάσει σε φάση άμυνας με στόχο την υποστήριξη των κερτημένων. Πλέον το ενδιαφέρον στρέφεται προς τις επαναστάσεις του Τρίτου Κόσμου και τη σκέψη του Μάο και του Castro, μια στάση που δηλοί την απέχθεια απέναντι στην «αστικοποίηση» του Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά και στη γραφειοκρατική δομή του Σοβιετικού κράτους. Ιδιαίτερη αναφορά στην ιταλική περίπτωση απαιτείται στην ύπαρξη των νεοφασιστών, οι οποίοι ακολούθησαν μια στρατηγική έντασης τα χρόνια μετά το 1966, φαινόμενο που δεν παρατηρείται στην ΟΔΓ τη συγκεκριμένη περίοδο.⁵⁵

⁵² Για το φοιτητικό κίνημα στην Ιταλία βλ.: Kurz - Tolomelli, "Italy", pp. 83-96. Lumley, *States of Emergency*, pp. 47-100. Marwick, *The Sixties*, pp. 586-602.

⁵³ Kurz-Tolomelli, "Italy", pp. 88-91.

⁵⁴ Barker, "Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s", p. 69.

⁵⁵ Rimanelli Marco, 1989, "Italian Terrorism and Society, 1940s-1980s: Roots, Ideologies, Evolution and International Connections", *Terrorism*, 12, pp. 249-296, εδώ: p. 255.

Το ιταλικό φοιτητικό κίνημα, παρά τον ενθουσιασμό του, δεν απέκτησε ποτέ τις ιδεολογικές βάσεις του γερμανικού, ενώ ταυτόχρονα υποτίμησε το ρεφορμισμό των εργατών αλλά και γενικότερα της ιταλικής κοινωνίας, γεγονός που αποτυπωνόταν και στη συντηρητική στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας (ΚΚΙ), η οποία κατέληξε στον ιστορικό συμβιβασμό λίγα χρόνια αργότερα. Η ύφεση των σχέσεων εργοδοτών, εργαζομένων και κράτους και συνεπακόλουθα η υποχώρηση της κινηματικής δράσης οδήγησε μέρος των φοιτητών στη δημιουργία τρομοκρατικών ομάδων με κυριότερη τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες».⁵⁶

β3. Η κληρονομιά των κινημάτων

Η οικονομική ευημερία που ακολούθησε τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση της Ευρώπης έδωσε την ευκαιρία στη νέα γενιά, η οποία δεν είχε ζήσει τον πόλεμο και την ανέχεια, να αντιδράσει σε όσα θεωρούσε ως συντηρητισμό και να προσπαθήσει να φέρει στο προσκήνιο νέες ανησυχίες και προτάγματα που συνδέθηκαν με τις θεωρίες περί μεταβιομηχανικής κοινωνίας.⁵⁷ Μεγάλη συζήτηση έχει γίνει σχετικά με το εάν τελικά τα φοιτητικά κινήματα της εποχής αποτέλεσαν πολιτικά ή κοινωνικά κινήματα. Αναμφισβήτητα, το πολιτικό ενυπήρχε τόσο στο βαθμό της εναντίωσης απέναντι στους πολιτικούς ηγέτες της εποχής, με στόχο τον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της κοινωνίας, όσο και στην υιοθέτηση, ως συμβόλων, ηγετών χωρών του Τρίτου Κόσμου.⁵⁸ Παρά το γεγονός αυτό, ο βασικός λόγος της αντίδρασης ήταν η επιθυμία για αλλαγή στις κοινωνικές δομές και την κυρίαρχη κουλτούρα. Αν και το φοιτητικό κίνημα και οι θιασώτες της Νέας Αριστεράς απέτυχαν να υλοποιήσουν τα ουτοπικά πολιτικά σχέδιά τους, προετοίμασαν το έδαφος για την ανάδυση των πολιτικών κινημάτων της επόμενης δεκαετίας.⁵⁹ Κυριότερα δε, πολλά από τα κοινωνικά προτάγματα που αναδείχθηκαν εκείνη την εποχή υιοθετήθηκαν από τις κυβερνήσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Μεταξύ αυτών

⁵⁶Sundquist H. Victor, 2010, "Political Terrorism: A Historical Case Study of the Italian Red Brigades", *Henley-Putnam University Journal of Strategic Security*, 3(3), pp. 53-68, εδώ: p. 55.

⁵⁷Van Herpen, "Paris May '68 and Provo Amsterdam '65", p. 4.

⁵⁸Fücks Ralf, 2008, "What is Left? 1968 Revisited", in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited, 40 Years of Protest Movements*, Brussels: Heinrich Böll Foundation, pp. 7-9.

⁵⁹Klimke, "West Germany", pp. 107. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σελ. 28.

ήταν η κατάργηση της νομοθεσίας περί μοιχείας και αμβλώσεων, αλλά και η παραχώρηση δικαιώματος ψήφου στους νέους από την ηλικία των 18 ετών.⁶⁰

Με την ύφεση των κοινωνικών κινημάτων και κυρίως την αποσύνθεση του φοιτητικού κινήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1960, το μεγαλύτερο μέρος των φοιτητών επέστρεψε στις σπουδές του, ενώ ένα μέρος στράφηκε σε εναλλακτικές μορφές οργάνωσης, βασισμένες κυρίως στην αντικουλτούρα και την απομάκρυνση από την πολιτική. Μέσα όμως από το κίνημα υπήρξε μια μειοψηφία, η οποία δεν αποδέχθηκε τη διαμορφωθείσα κατάσταση και προτίμησε να στραφεί σε πιο ακραίες μορφές δράσης, δημιουργώντας ένοπλες ομάδες. Με τον τρόπο αυτό θεωρούσαν ότι συνεχίζουν να εκφράζουν τους στόχους του κινήματος από το οποίο προέρχονταν, επιδιώκοντας την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης και την απαλλαγή από την καπιταλιστική κυριαρχία.

Την ίδια περίοδο η άλλη πλευρά του παραπετάσματος έζησε τις δικές της προσπάθειες απαλλαγής από το στενό έλεγχο της σοβιετικής εξουσίας. Τη δεκαετία του 1960 άρχισαν να γίνονται αντιληπτά τα προβλήματα του κεντρικού σχεδιασμού της οικονομίας με αποτέλεσμα να προβάλλουν φωνές για την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στην κατεύθυνση της οικονομίας της αγοράς. Ταυτόχρονα, ο ασφυκτικός περιορισμός στην ελευθερία της έκφρασης προκαλούσε αντιδράσεις και διώξεις. Στο πλαίσιο αυτό, και πέρα από μια σειρά φοιτητικών κινητοποιήσεων στην Πολωνία που κατεστάλησαν, η Τσεχοσλοβακία υπήρξε η χώρα που προσπάθησε να απαγκιστρωθεί από την ΕΣΣΔ (χωρίς όμως να επιθυμεί την αποχώρησή της από το σοβιετικό συνασπισμό) προκειμένου να χτίσει έναν «σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο».⁶¹ Η καταστολή της «άνοιξης της Πράγας» με την εισβολή των δυνάμεων του Συμφώνου της Βαρσοβίας ανέστειλε τις μεταρρυθμίσεις και εξασφάλισε τη φαινομενική σταθερότητα του Ανατολικού Συνασπισμού για την επόμενη δεκαετία.⁶²

⁶⁰ Marwick Arthur, 2006, "Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties", in Schildt Alex-Siegrfried Detlef (eds.) *Between Marx and Coca Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*, New York: Berghahn, pp. 39-58, εδώ: pp. 41-42.

⁶¹ Για τις κινητοποιήσεις στην Πολωνία βλ.: Bogucka Teresa, 2008, "Poland in 1968, "The Freedom we Needed so Badly", in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited: 40 Years of Protest Movements*, Brussels, Heinrich Ball Foundation, pp. 17-20. Garsztecki Stefan, 2008, "Poland", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe: A History of Protest and Activism, 1956-1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 179-187. Katsiaticas, *The Imagination of the New Left*, pp. 363-369.

⁶² Για τα γεγονότα στην Πράγα βλ.: Kramer Mark, 1998, "The Czechoslovak Crisis and the Brezhnev Doctrine", in Fink Carole-Gassert Philipp- Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University

γ. Άλλα κινήματα (φεμινιστικό, αντιπολεμικό, εργατικό)

Παρά την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται στο ρόλο των φοιτητικών κινήματων της δεκαετίας του 1960, η δράση τους δεν υπήρξε μοναδική, καθώς την ίδια περίοδο παρατηρείται έντονη κινηματική δράση, η οποία αποκρυσταλλώνεται στην πληθώρα διαφορετικών κινήματων που μάχονται για την προώθηση παλαιών και νέων κοινωνικών αιτημάτων. Άλλοτε υπό την ομπρέλα της Νέας Αριστεράς και άλλοτε ανεξάρτητα, κάνουν την εμφάνισή τους το φεμινιστικό, το αντιπολεμικό και το εργατικό κίνημα, τα οποία με τη σειρά τους θα τροφοδοτήσουν τους φοιτητές με έμπυχο δυναμικό, αλλά και με διεύρυνση της ατζέντας τους πέραν των καθαρά φοιτητικών προβλημάτων.

γ1. Φεμινιστικό κίνημα

Το τέλος του πολέμου είχε ως αποτέλεσμα την επιστροφή των γυναικών στο σπίτι και στους παραδοσιακούς τους ρόλους. Η συντηρητική στροφή της δεκαετίας του 1950, απότοκο τόσο του πολέμου και της ανάγκης επιστροφής στη σταθερότητα με την παραδοσιακή οικογένεια στο επίκεντρο, όσο και του Ψυχρού Πολέμου, σήμαινε πως ο «αμερικανικός τρόπος ζωής» επεφύλασσε για τις γυναίκες την επιδίωξη της ευτυχίας μέσω της πραγμάτωσης των δύο βασικών τους ρόλων: της μητέρας και της συζύγου.⁶³ Παρά τη δημιουργία από τον πρόεδρο Kennedy της «Επιτροπής για την Κατάσταση των Γυναικών», προκειμένου να διερευνηθεί η θέση των γυναικών στις ΗΠΑ, αυτή δεν υπήρξε επαρκής για την προώθηση της απαραίτητης νομοθεσίας και για την αλλαγή της κοινωνικής στάσης απέναντι στις γυναίκες. Η κυκλοφορία του βιβλίου της Betty Friedan, *Feminine Mystique* το 1963, τάραξε τα νερά, καθώς αποτύπωνε την απογοήτευση και την ασφυξία που ένιωθαν οι γυναίκες της μεσαίας τάξης εντός του

Press, pp. 111-172. 194. Pauer Jan, 2008, "Czechoslovakia", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 163-177. Tůma Oldřich, 2008, "1968: Czechoslovakia", in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited: 40 Years of Protest Movements*, Brussels: Heinrich Böll Foundation pp. 21-25. Eley, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία*, σελ. 625-633. Kemp-Welch Anthony, 2010, "Eastern Europe: Stalinism to Solidarity", in Leffler P. Melvyn- Westad Odd Arne (eds.), *The Cambridge History of the Cold War, Vol II*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 219-237.

⁶³ Suri, "The Rise and Fall of an International Counterculture 1960-1975", p. 45.

υπάρχοντος πλαισίου, καλώντας για την ουσιαστική αναβάθμιση της θέσης της γυναίκας. Η ίδρυση του «Εθνικού Οργανισμού Γυναικών» (ΕΟΓ) και η σταδιακή διαμόρφωση του δεύτερου φεμινιστικού κινήματος, αρχικά στις ΗΠΑ και στη συνέχεια στην Ευρώπη, θα θέσουν ως στόχο την ουσιαστική πραγμάτωση της ισότητας, τόσο στη δημόσια, όσο και στην ιδιωτική σφαίρα, σε αντίθεση με το προηγούμενο κίνημα που εστίαζε στην απονομή δικαιώματος ψήφου και την παραχώρηση νομικών δικαιωμάτων. Το φεμινιστικό κίνημα δεν υπήρξε ενιαίο, καθώς διαμορφώθηκε από διαφορετικούς δρώντες που εστίαζαν σε διαφορετικές πλευρές των έμφυλων διακρίσεων. Έτσι, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1970 μπορούμε να διακρίνουμε δύο κύριους κλάδους στο φεμινιστικό κίνημα, το φιλελεύθερο και το ριζοσπαστικό.⁶⁴ Η φιλελεύθερη προσέγγιση των μεσήλικων λευκών γυναικών της μεσαίας τάξης περιστρεφόταν γύρω από τον ΕΟΓ και κήρυσσε την ανάγκη αναβάθμισης του ρόλου της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα πέρα από τους παραδοσιακούς ρόλους της. Την ίδια περίοδο διαμορφώθηκε ένα πιο ριζοσπαστικό κίνημα το οποίο αντλούσε τις επιρροές του από τη Νέα Αριστερά, καλώντας για ουσιαστική χειραφέτηση, τόσο από τις πατριαρχικές δομές της οικογένειας, όσο και από τη διαφορετική αντιμετώπιση στους χώρους εργασίας. Σε αυτή τη δεύτερη πλευρά του κινήματος δραστηριοποιούνται κυρίως λευκές γυναίκες της μεσαίας τάξης, μικρότερης όμως ηλικίας, που προέρχονται από τα πανεπιστήμια και έχουν λάβει το βάπτισμα του πυρός σε άλλα κινήματα της εποχής, όπως το αντιπολεμικό και το κίνημα για τα ατομικά δικαιώματα. Η αντιμετώπιση των γυναικών ως δευτερευόντων δρώντων στο εσωτερικό αυτών των κινήματων, τα οποία μάχονταν για την απελευθέρωση και τη χειραφέτηση διαφόρων καταπιεσμένων ομάδων, συνέβαλε στη συνειδητοποίηση της θέσης τους και στη σταδιακή συγκρότηση του ριζοσπαστικού ρεύματος.⁶⁵ Η διαμόρφωσή του υπό την επήρεια της Νέας Αριστεράς αποτυπώνεται τόσο στην απουσία κεντρικής οργάνωσης, στηριζόμενο σε τοπικές αντί σε εθνικές οργανώσεις, όσο και στην υιοθέτηση της αντίληψης ότι το προσωπικό είναι πολιτικό, με στόχο να προβληθεί η θέση πως οι προσωπικές εμπειρίες κάθε γυναίκας στο σπίτι σχετίζονται με την εν γένει θέση της γυναίκας στο επίπεδο της κοινωνίας. Όπως τονίζει η Linda Gordon, ουσιαστικά η σημασία του φεμινιστικού κινήματος και ο πραγματικός ακτιβισμός ήταν η αφύπνιση των γυναικών, καθώς σε αντίθεση με τους εργάτες ή

⁶⁴ Freeman Jo, 2009, "The Women's Movement", in Goodwin J.-Jasper J. (eds.) *The Social Movements Reader Cases and Concepts*, West Sussex: Blackwell Publishing, p. 24.

⁶⁵ Freeman, "The Women's Movement", p. 27.

τους μαύρους, ήταν αναγκαίο η πλειονότητα των γυναικών να συνειδητοποιήσει τη θέση της.⁶⁶ Η σταδιακή αύξηση των εργαζόμενων γυναικών και η επιθυμία για λιγότερα παιδιά στο νέο πλαίσιο της καταναλωτικής ευημερίας διαμόρφωσαν επιπλέον αιτήματα για εξίσωση των αμοιβών, αλλά και την ανάγκη για ουσιαστική ενημέρωση στον τομέα της αντισύλληψης και του δικαιώματος στην έκτρωση. Αυτά τα αιτήματα, τα οποία οι γυναικείες οργανώσεις θα διεκδικήσουν δυναμικά, σταδιακά θα οδηγήσουν στην ανάλογη τροποποίηση των αυστηρών νομοθετικών πλαισίων και από τις δύο πλευρές του Ατλαντικού.⁶⁷

γ2. Αντιπολεμικό κίνημα

Η κούρσα των πυρηνικών εξοπλισμών ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, αποτέλεσμα των τεταμένων σχέσεων που διαμορφώθηκαν την επαύριον του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αύξησε την ανησυχία για την πιθανότητα ενός νέου πολέμου, ο οποίος θα είχε ολέθριες συνέπειες, δεδομένης της ισορροπίας του τρόμου που είχε διαμορφωθεί, κυρίως στο επίπεδο των πυρηνικών εξοπλισμών. Ο φόβος του αφανισμού οδήγησε ήδη από τη δεκαετία του 1950 στην ανάπτυξη κινημάτων ειρήνης, τα οποία πατώντας σε προγενέστερες βάσεις στόχευαν στον περιορισμό των εξοπλισμών με έμφαση στα πυρηνικά, η καταστροφική ισχύς των οποίων είχε φανεί κατά τη χρήση τους στην Ιαπωνία. Τα κινήματα ειρήνης τόσο στο κέντρο, όσο και στην περιφέρεια του δυτικού συνασπισμού (π.χ. Νορβηγία, Ελλάδα) ουσιαστικά έθεταν υπό αμφισβήτηση τη μεταπολεμική διαμόρφωση των δυτικών κοινωνιών, που βασιζόνταν σε πατερναλιστικά μοντέλα κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης με έντονο αντικομμουνισμό.⁶⁸ Σε αυτό το γόνιμο έδαφος θα αναπτυχθεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ένα ευρύ αντιπολεμικό κίνημα με αφορμή την κλιμάκωση του πολέμου στο Βιετνάμ. Στην εμπροσθοφυλακή των ανά τον κόσμο κινημάτων βρέθηκε το αντιπολεμικό κίνημα στις ΗΠΑ όπου συναντήθηκαν διαφορετικές ομάδες αποτελούμενες από φοιτητές, νέους, γυναίκες και

⁶⁶ Gordon Linda, 2013, *On Second Wave Socialist Feminism*, pp. 4, ανακτήθηκε 8 Νοεμβρίου 2016, <http://ouleft.org/wp-content/uploads/2nd-wave-feminism.pdf>. Whittier Nancy, 2009 "Sustaining Commitment among Radical Feminists" in Goodwin J.-Jasper J. (eds.) *The Social Movements Reader Cases and Concepts*, Blackwell Publishing, West Sussex, pp. 103-115, εδώ: p. 103.

⁶⁷ Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, τόμος Γ, σελ. 56-60.

⁶⁸ Ziemann Benjamin, 2009, "A Quantum of Solace? European Peace Movements during the Cold War and their Elective Affinities", *Archiv fur Sozialgeschichte*, pp. 351-389, εδώ: p. 358.

ακτιβιστές. Η εναντίωση στον πόλεμο του Βιετνάμ πυροδότησε τον υποβόσκοντα αντιαμερικανισμό και αποτέλεσε ίσως τον σημαντικότερο παράγοντα συσπείρωσης και κινητοποίησης των διαφόρων κινημάτων που βρίσκονταν υπό διαμόρφωση κατά τη διάρκεια της δεκαετίας. Το γερμανικό αντιπολεμικό κίνημα υπήρξε το πλέον δραστήριο με αποκορύφωμα τη διοργάνωση του Κογκρέσου για το Βιετνάμ στο Βερολίνο, το Φεβρουάριο του 1968. Για τους Γερμανούς φοιτητές, το Βιετνάμ αποτελούσε οικεία περίπτωση, καθώς ήταν χωρισμένο στα δύο εξαιτίας των πολιτικών των μεγάλων δυνάμεων και της παρουσίας και στις δύο χώρες αμερικανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Επιπρόσθετα, η εναντίωση στον πόλεμο του Βιετνάμ προσέφερε μια αίσθηση εξιλέωσης για τα εγκλήματα του παρελθόντος, κυρίως σε βάρος των Εβραίων, και μια απόδειξη συνειδητοποίησης των λαθών και μεταμέλειας.⁶⁹ Στη Γαλλία η επέμβαση των ΗΠΑ στο Βιετνάμ ξυπνούσε μνήμες από τις αντίστοιχες γαλλικές επεμβάσεις στη γαλλική Ινδοκίνα τη δεκαετία του 1950, προκαλώντας έντονα συναισθήματα εναντίον της επέμβασης και πιέζοντας την κυβέρνηση να πάρει θέση απέναντι στην υπερδύναμη.⁷⁰ Η αντίδραση στον πόλεμο εκφράστηκε κυρίως το 1968 με τη διαμόρφωση του κινήματος της 22^{ας} Μάρτη που σταδιακά οδήγησε στα γεγονότα του Μάη.⁷¹

γ3. Εργατικό κίνημα

Όπως προαναφέρθηκε, η οικονομική ανάπτυξη που γνώρισαν οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης συνέβαλε στην αποπρολεταριοποίηση της εργατικής τάξης, ενσωματώνοντάς την ουσιαστικά στη μεταπολεμική πολιτικοκοινωνική διαμόρφωση μέσω της βελτίωσης των εισοδημάτων, της επέκτασης του κοινωνικού κράτους πρόνοιας και της στροφής στην κατανάλωση. Αυτή η γενικευμένη εικόνα στερεί τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που υπήρξαν, καθώς η διαδικασία της διάβρωσης των ταξικών αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων δεν υπήρξε ούτε ισόρροπη ούτε ομοιόμορφη. Σε χώρες όπως η Δυτική Γερμανία, αλλά και στη Σκανδιναβία, η θεσμοποίηση των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στα συνδικάτα, το κράτος και τις επιχειρήσεις διευκόλυνε τη διαμόρφωση ενός συναινετικού πλαισίου επίλυσης των εργασιακών ζητημάτων, με αποτέλεσμα τη χαμηλή μαχητικότητα και τη μη συγκρουσιακή λογική των εργατών, η οποία

⁶⁹ Brink-Jansson - Kallunki - LeRoy - Singledecker, *West German Protests against the United States' Action in Vietnam*, p. 10.

⁷⁰ Marwick, *The Sixties*, p. 559.

⁷¹ Marwick, *The Sixties*, pp. 559, 604.

διεφάνη ιδιαίτερα την περίοδο των μεγάλων αναταράξεων του τέλους της δεκαετίας του 1960, με το γερμανικό εργατικό κίνημα να απέχει από τις διαδηλώσεις.⁷² Αντίθετα, στη Γαλλία του 1968 και την Ιταλία του «Καντού Φθινοπώρου» του 1969 το εργατικό κίνημα πήρε τη σκυτάλη της διεκδίκησης από τους φοιτητές, οδηγώντας στη μαζικοποίηση και στην ένταση των κινητοποιήσεων. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις διακρίνεται ένα ρήγμα ανάμεσα στις ηγεσίες των συνδικάτων και τη βάση. Οι ηγεσίες, που ως επί το πλείστον ελέγχονταν από τα Κομμουνιστικά Κόμματα, προσπάθησαν να περιορίσουν τις επαφές με τους φοιτητές και να ελέγξουν την οργή για να αποσπάσουν συμβατικά οφέλη, μια απόδειξη κατά την άποψη των ριζοσπαστικών στοιχείων πως τα δυτικοευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα είχαν απολέσει τη μαχητικότητα και την επαναστατικότητα τους.⁷³ Αντίθετα, οι εργαζόμενοι της βάσης των συνδικάτων διεκδικούσαν πολύ περισσότερα, προβάλλοντας αιτήματα που αφορούσαν το χώρο εργασίας και τη διαχείριση του τρόπου παραγωγής, καλώντας ακόμα και για αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων.⁷⁴ Η κρίση που θα ακολουθήσει εξαιτίας της αποσύνδεσης του δολαρίου από το χρυσό και κυρίως η πρώτη πετρελαϊκή κρίση και η μετάβαση σε καθεστώς χαμηλής ανάπτυξης θα αποτελέσουν την απαρχή μιας νέας περιόδου, η οποία θα χαρακτηριστεί από την υποχώρηση των κεκτημένων δικαιωμάτων, την ανεργία και τη μείωση των συμμετεχόντων στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Μια κατηγορία μελετητών του εργατικού κινήματος τη συγκεκριμένη περίοδο ανέπτυξε τη θεωρία της «νέας εργατικής τάξης», σύμφωνα με την οποία πρωτεργάτες των εργατικών κινημάτων υπήρξαν οι πλέον ειδικευμένοι εργάτες που ασφυκτιούσαν εντός της προκαθορισμένης λειτουργίας των εργοστασίων, επειδή τους εμπόδιζε να αναπτύξουν πρωτοβουλίες, και διεκδικούσαν τη χειραφέτησή τους.⁷⁵ Οι εργάτες του λευκού κολάρου εθεωρείτο πως είχαν τη δυνατότητα να ανακατευθύνουν τις σοσιαλιστικές αναζητήσεις πέρα από τις στενά οικονομίστικες τάσεις του εργατικού κινήματος προς πιο ουσιαστικές

⁷² Buddeberg Manfred, 1968, "The Student Movement in West Germany", *International Socialism*, No 33, pp. 27-34.

⁷³ Marwick, *The Sixties*, p. 611. Lowry Sam, 2008, *1962-1973 Worker and Student Struggles in Italy*, p. 2, ανακτήθηκε 19 Ιανουαρίου 2017, <http://libcom.org/history/1962-1973-worker-student-struggles-italy>.

⁷⁴ Gerd Reiner Horn, 1998, "The Changing Nature of the European Working Class", in Fink Carole- Gassert Phillipp-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge University Press, Cambridge pp. 351-372, εδώ: p. 355.

⁷⁵ Αναφορικά με τη θεωρία της νέας εργατικής τάξης βλ: Gerd Reiner Horn, "The Changing Nature of the European Working Class", pp. 359-369. Gallie Duncan, 1978, *In search of the new Working Class: Automation and Social Integration within the Capitalist Enterprise*, Cambridge: Cambridge University Press. Για μια κριτική για τη θεωρία: Low-Beer John, 1978, *Protest and Participation: The new Working Class in Italy*, Cambridge: Cambridge University Press.

επιδιώξεις για τον έλεγχο της παραγωγής.⁷⁶ Αυτή η αντίληψη συμβάδιζε με τις απόψεις ότι τα νέα επαναστατικά υποκείμενα βρίσκονταν ανάμεσα στους φοιτητές και την ιντελιγκέντσια.

Στην πραγματικότητα οι εργατικές κινητοποιήσεις αποτελούνταν από εργαζόμενους όλων των βαθμίδων και, όπως υποστηρίζει ο Gerd Reiner Horn, εκείνες της συγκεκριμένης περιόδου ανέδειξαν ξανά τη σημασία της εργατικής τάξης ως φορέα αλλαγής, παρά τις αντίθετες απόψεις, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις αλλαγές που είχαν επέλθει σε αυτή. Ωστόσο, οι ανειδίκευτοι και ημειδίκευμένοι εργάτες ήταν αυτοί που είχαν τα λιγότερα οφέλη από την ανάκαμψη και αποτελούσαν τη βάση για διεκδίκηση και διαμαρτυρία. καθώς η εξάπλωση της μηχανοποίησης απειλούσε τις θέσεις εργασίας τους.⁷⁷

δ. Η επίδραση των απελευθερωτικών κινημάτων στα φοιτητικά κινήματα

Ξεχωριστή θέση στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της Νέας Αριστεράς και των φοιτητικών κινήματων απέκτησαν οι αγώνες της ανεξαρτησίας των λαών του Τρίτου Κόσμου. Καθώς οι παλιές ταξικές αντιθέσεις αμβλύθηκαν στο εσωτερικό των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, οι θιασώτες της Νέας Αριστεράς στοχεύοντας στην αλλαγή και στην επανάσταση αναζήτησαν τα νέα υποκείμενα στους νέους, στις γυναίκες και σε ομάδες που είχαν παραμείνει στο περιθώριο της μεταπολεμικής κοινωνικής διαμόρφωσης σε συνθήκες οικονομικής ευημερίας. Στις κατηγορίες αυτές ήρθαν να προστεθούν οι λαοί του αναπτυσσόμενου κόσμου, οι οποίοι, όπως η εργατική τάξη στη Δύση παλαιότερα, υφίσταντο την καταπίεση και την καπιταλιστική εκμετάλλευση είτε άμεσα είτε έμμεσα με τη διατήρηση των ασύμμετρων σχέσεων με τις πρώην μητροπόλεις και τις υπερδυνάμεις. Παρόλο που οι φοιτητές στη Δυτική Ευρώπη δεν διέθεταν στην πραγματικότητα επαρκή εικόνα για τη φύση και τα αίτια των όσων συνέβαιναν στο Ανατολικό Μπλοκ και στον Τρίτο Κόσμο, θεωρούσαν πως αποτελούσαν και οι ίδιοι μέρος της

⁷⁶ Goldthorpe John, 1982, "On the Service Class, its Formation and Future" in Giddens A. –MacKenzie G. (eds.), *Social Class and the Division of Labour*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 162-185, εδώ: p. 163.

⁷⁷ Gerd Reiner, "The Changing Nature of the European Working Class", pp. 370-371.

παγκόσμιας μάχης ενάντια στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, τον αποικιακό έλεγχο και την ιμπεριαλιστική κυριαρχία.⁷⁸

Οι δύο δεκαετίες μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδεύτηκαν από την αποσύνθεση των αποικιακών αυτοκρατοριών των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι αγώνες των λαών του Τρίτου Κόσμου για ανεξαρτησία προκάλεσαν συμπάθεια και υποστήριξη στις δυτικές κοινωνίες και αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους φοιτητές της δεκαετίας του 1960. Οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι με τον ίδιο τρόπο που τα αντιαποικιακά κινήματα πέτυχαν να αντιμετωπίσουν τις αποικιακές δυνάμεις και να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους, θα μπορούσαν και οι ίδιοι να ανατρέψουν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Όπως αναφέραμε, οι νέοι της δεκαετίας του 1960 μεγάλωσαν σε ένα διαφορετικό περιβάλλον από αυτό των γονιών τους, με αποτέλεσμα να δυσανασχετούν με το διάχυτο συντηρητισμό. Για τους φοιτητές, η ώθηση για ριζικές αλλαγές μπορούσε να προέλθει από τους νέους και κυρίως τους ίδιους, που πλέον αναδύονταν ως διακριτή κοινωνική ομάδα με φυσικούς συμμάχους τους τις «εκμεταλλευόμενες μάζες» των υπανάπτυκτων χωρών, τους «κολασμένους της γης», σύμφωνα με το βιβλίο-σταθμό του Frantz Fanon. Ξεφεύγοντας από τον κλασικό μαρξισμό και εμπνεόμενοι από τον πόλεμο του Βιετνάμ, οι νέοι ριζοσπάστες επηρεάστηκαν κυρίως από τον πασιφισμό, τον αναρχισμό και τον ουτοπικό σοσιαλισμό συνδυάζοντας τις ιδέες τους με το ρομαντισμό της ηλικίας.⁷⁹ Η ταύτιση με τα απελευθερωτικά κινήματα του Τρίτου Κόσμου βασιζόταν επιπλέον στην ανάδυση της έννοιας της «χειραφέτησης» (emancipation). Η κυρίαρχη τάση των φοιτητικών κινημάτων ήταν η χειραφέτηση από τους περιορισμούς του συστήματος που είχε επιβληθεί εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου. Συνεπώς, το αίτημα αυτό ήταν σε πλήρη ταύτιση με την επιθυμία των λαών του Τρίτου Κόσμου για την απελευθέρωσή τους από τις αποικιακές δυνάμεις.⁸⁰

Ταυτόχρονα με τους αγώνες για ανεξαρτησία, ο Τρίτος Κόσμος επιδίωξε να δημιουργήσει ένα διακριτό πόλο, όπου θα μπορούσαν τα κράτη να ακολουθήσουν ένα ξεχωριστό δρόμο προς την εθνική ανάπτυξη, αναδεικνύοντας τις ανισότητες και τις σχέσεις οικονομικής εκμετάλλευσης μεταξύ των εθνών -μια πολιτική που θα οδηγήσει στην πρόταση για

⁷⁸ Gassert Philipp-Klimke Martin, 2009, "Introduction: 1968 from Revolt to Research", in Gassert Philipp-Klimke Martin (eds.), *1968 Memories and Legacies of a Global Revolt*, Washington D.C.: Bulletin German Historical Institute, Supplement No 6 pp. 5-24, εδώ: p. 5.

⁷⁹ Laqueur, *Europe since Hitler*, pp. 286-287.

⁸⁰ Chaliand Gerard- Blin Arnaud, 2007, *The History of Terrorism: From Antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press, p. 214.

μια Νέα Διεθνή Οικονομική Τάξη τη δεκαετία του 1970- και αποφεύγοντας την έντονη πόλωση και τις διαχωριστικές γραμμές του Ψυχρού Πολέμου. Αυτή η πολιτική δυναμική εκφράστηκε με την πρώτη Αφροασιατική Σύνοδο στο Bandung της Ινδονησίας το 1955 και με τη δημιουργία του Κινήματος των Αδεσμεύτων το 1961.⁸¹ Η ανάδυση αυτής της ξεχωριστής οντότητας διευκολύνθηκε από την αύξηση των κρατών-μελών από τον Τρίτο Κόσμο στον ΟΗΕ και συνέπεσε με την άνοδο της Νέας Αριστεράς, η οποία επηρεάστηκε από τα τεκταινόμενα στον Τρίτο Κόσμο, θεωρώντας τις εξελίξεις ελπιδοφόρες για την ανάδειξη ενός νέου παραδείγματος πολιτικής εκπροσώπησης και οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό απέφευγε τους περιορισμούς του Ψυχρού Πολέμου και απαντούσε στις απογοητεύσεις από την πολιτική κατάσταση τόσο στη Δύση, όσο και εντός του σοβιετικού συνασπισμού.⁸²

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 οι φοιτητές κινητοποιήθηκαν από τις εξελίξεις στον Τρίτο Κόσμο. Στη Γαλλία οργανώθηκαν μέσω της UNEF, της κεντρικής φοιτητικής οργάνωσης, και αντέδρασαν στο γαλλοαλγερινό πόλεμο που μαινόταν από το 1954, υποστηρίζοντας την αποχώρηση των γαλλικών δυνάμεων και την ανεξαρτησία της Αλγερίας. Συνεπεία αυτής τους της στάσης ήρθαν αντιμέτωποι τόσο με το επίσημο κράτος, καθώς η Αλγερία δεν εθεωρείτο απλώς μια αποικία αλλά γαλλικό έδαφος, όσο και αργότερα με την «Οργάνωση Μυστικός Στρατός» («Organisation Armée Secrète»- OAS), την παραστρατιωτική οργάνωση που προσπάθησε με τρομοκρατικές επιθέσεις να αποτρέψει την αλγερινή ανεξαρτησία. Οι αντιδράσεις εκφράστηκαν κυρίως μέσω διαδηλώσεων, χωρίς να λείπουν και πιο βίαια περιστατικά, ενώ υιοθετήθηκε η άρνηση της στράτευσης, μια μέθοδος που θα συναντήσουμε αργότερα και στις ΗΠΑ με την αντίδραση στον πόλεμο του Βιετνάμ.⁸³ Αν και σταδιακά ο ρόλος της UNEF μειώθηκε εξαιτίας της ανάπτυξης διαφόρων αριστεριστικών οργανώσεων, κυρίως στο Πανεπιστήμιο της Nanterre, οι πλέον ριζοσπάστες της οργάνωσης έλκονταν από τον αντιιμπεριαλισμό και τον αντικαπιταλισμό και δραστηριοποιούνταν περισσότερο για ζητήματα που αφορούσαν το εργατικό κίνημα και τον Τρίτο Κόσμο και λιγότερο για τα φοιτητικά θέματα.⁸⁴

⁸¹ Young Robert, 2007, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια Ιστορική Εισαγωγή*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 283.

⁸² Slobodian Quinn, 2012, *Foreign Front: Third World Politics in Sixties West Germany*, London: Duke University Press, pp. 3-4.

⁸³ Marwick, *The Sixties*, pp. 534-536. Seidman Michael, 2004, *The Imaginary Revolution: Parisian Student and Workers in 1968*, New York: Beghahn, p. 33.

⁸⁴ Seidman, *The Imaginary Revolution*, p. 35.

Στην ΟΔΓ η στροφή του ενδιαφέροντος της Νέας Αριστεράς στον Τρίτο Κόσμο συνδέθηκε με την εισροή σημαντικού αριθμού φοιτητών από την Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική. Έχοντας ήδη λάβει μέρος στους αγώνες για ανεξαρτησία και δημοκρατία στις χώρες τους, οι συγκεκριμένοι φοιτητές προσέφεραν παραδείγματα πολιτικής δράσης, καθώς με τη μαχητικότητά τους βοήθησαν τους Γερμανούς ομολόγους τους να διαβούν το Ρουβίκωνα, εγκαταλείποντας τη σιωπηλή διαμαρτυρία προς μια πιο συγκρουσιακή κατεύθυνση με το κατεστημένο και την αστυνομία.⁸⁵ Για τους πλέον ριζοσπάστες, ο Τρίτος Κόσμος εμφανιζόταν ως παράγοντας πολιτικής ενέργειας και κινητοποίησης την οποία είχαν απολέσει οι λαϊκές μάζες στη Δυτική Ευρώπη. Οι αναζητήσεις αυτές της Νέας Αριστεράς οφείλονταν αφενός στην απογοήτευση για τα τεκταινόμενα στο κομμουνιστικό στρατόπεδο την ίδια περίοδο και αφετέρου στη ρήξη με την παραδοσιακή Αριστερά και τη Σοσιαλδημοκρατία, η οποία, εγκαταλείποντας τη ρητορική της εργατικής τάξης, απέφευγε να επικρίνει τις επεμβάσεις των ΗΠΑ στον Τρίτο Κόσμο και να απαγκιστρωθεί από την προσκόλλησή της στις διαχωριστικές γραμμές του Ψυχρού Πολέμου.⁸⁶ Για τις Arlene Teraoka και Sara Lennox, η επίκληση του Τρίτου Κόσμου από τους Γερμανούς ριζοσπάστες φοιτητές ήταν κυρίως μια προσπάθεια αποτίναξης της γερμανικής ταυτότητας, προκειμένου να απαλλαγούν από τα εθνικά «αμαρτήματα» του παρελθόντος.⁸⁷

Παρά τις κινητοποιήσεις για διάφορα ζητήματα του Τρίτου Κόσμου, όπως η δολοφονία Lumumba και η ανεξαρτησία της Νότιας Ροδεσίας, ο πόλεμος του Βιετνάμ ήταν το γεγονός που προκάλεσε τις μεγαλύτερες και πιο μακροχρόνιες αντιδράσεις και αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα επιρροής και έμπνευσης. Η επέμβαση των ΗΠΑ στο Βιετνάμ πυροδότησε γενικότερη κινητοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, αρχικά στις ΗΠΑ και εν συνεχεία σε άλλες χώρες. Το αντιπολεμικό κίνημα ενέπνευσε και τις κινητοποιήσεις των φοιτητών, καθώς η συγκεκριμένη περίπτωση εμπειρείχε πολλές πλευρές των θεμάτων τα οποία την ίδια περίοδο ετίθεντο ως αναγκαία για αλλαγή. Το Βιετνάμ, μια χώρα του Τρίτου Κόσμου, πάλευε για την αυτοδιάθεσή του και την υπέρβαση του διαχωρισμού που είχε επιβληθεί εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου, όπως οι φοιτητές επιθυμούσαν την υπέρβαση του διπολικού ανταγωνισμού και τη στροφή του ενδιαφέροντος σε ζητήματα ουσιαστικού εκδημοκρατισμού και εγκατάλειψης των αποκλεισμών.

⁸⁵ Brown, "1968 East and West: Divided Germany as a Case Study in Transnational History", p. 75. Mausbach, "The Present's Past: Recent Perspectives on Peace and Protest in Germany", pp. 87-88.

⁸⁶ Slobodian, *Foreign Front*, p. 3.

⁸⁷ Slobodian, *Foreign Front*, p. 11.

Ιδιαίτερα στη Γερμανία η περίπτωση του Βιετνάμ φαινόταν εξαιρετικά οικεία, καθώς και αυτή παρέμενε διαιρεμένη εξαιτίας της σύγκρουσης των δύο συνασπισμών, ενώ μεγέθυνε τους φόβους για την πιθανότητα να αποτελέσει και αυτή πεδίο αντιπαράθεσης ανάμεσα στις δύο υπερδυνάμεις.⁸⁸

Η επιτυχία των απελευθερωτικών κινημάτων να αποτινάξουν την αποικιακή εξουσία προσέφερε νέους ήρωες στους φοιτητές της εποχής. Η απογοήτευση τόσο από την κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση, όσο και από τα κομμουνιστικά κόμματα των δυτικών χωρών, τα οποία εθεωρείτο πως είχαν συμβιβαστεί, αποτυπώθηκε με τη στροφή σε μορφές όπως ο Che Guevara, ο Fidel Castro και ο Χο Τσι Μινχ, οι οποίοι εξέφραζαν την αντίδραση στη διαμορφωθείσα παγκόσμια τάξη πραγμάτων και είχαν επιτύχει να αψηφήσουν τις υπερδυνάμεις, προσφέροντας έναν εναλλακτικό δρόμο. Ωστόσο, σε επίπεδο ιδεολογικής συγκρότησης εξέχουσα θέση καταλαμβάνει ο Μάο, καθώς η Κίνα ήρθε στο προσκήνιο τη δεκαετία του 1960 τόσο εξαιτίας της ρήξης με τη Μόσχα, όσο και με την πολιτιστική επανάσταση. Ο Arif Dirlik, αναλύοντας τα γεγονότα της δεκαετίας του 1960 στον Τρίτο Κόσμο, ξεκινά τη μελέτη του από την Κίνα, όπως τονίζει, όχι λόγω της σχέσης του 1968 με την Κίνα, αλλά της σχέσης (relevance) της Κίνας με το 1968. Η σκέψη του Μάο είχε καθοριστική επίδραση τόσο στον Τρίτο Κόσμο, όσο και στη Δύση, προσφέροντας έναν εναλλακτικό δρόμο ανάπτυξης, τη ριζοσπαστικότητα, αλλά και την επανάσταση «εδώ και τώρα». Αποτέλεσμα αυτού ήταν η δημιουργία πολλών μαοϊκών ομάδων στη Δυτική Ευρώπη, οι οποίες αποστρέφονταν το γραφειοκρατικό μοντέλο της Σοβιετικής Ένωσης και τον κομοφορμισμό των εγχώριων κομμουνιστικών κομμάτων.⁸⁹

Αναμφίβολα το γερμανικό φοιτητικό κίνημα υπήρξε αυτό με τη μεγαλύτερη ιδεολογική και πολιτική συγκρότηση ανάμεσα στα κινήματα της εποχής. Εκτός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της γερμανικής περίπτωσης, τα οποία παρουσιάστηκαν προηγουμένως, δύο σημαντικά γεγονότα σημάδεψαν τις κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1960: οι διαδηλώσεις εναντίον της επίσκεψης του Σάχη της Περσίας το καλοκαίρι του 1967 στο Βερολίνο και η διοργάνωση του Κογκρέσου για το Βιετνάμ το Φεβρουάριο του 1968. Η επίσκεψη του Σάχη, ενός ηγέτη χώρας του Τρίτου Κόσμου, ο οποίος κυβερνούσε δικτατορικά και ταυτόχρονα ήταν

⁸⁸ Brink -Jansson - Kallunki - LeRoy- Singledecker, *West German Protests against the United States' Action in Vietnam*, pp. 3-5.

⁸⁹ Dirlik Arif, 1998, "The Third World", in Fink Carole- Gassert Phillipp-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, pp. 295-320, Cambridge: Cambridge University Press, εδώ: p. 299.

απολύτως υποτελής στις επιθυμίες των ΗΠΑ πυροδότησε αντιδράσεις που αντιμετωπίστηκαν βίαια και συνοδεύτηκαν από τη δολοφονία ενός Γερμανού φοιτητή από τις αστυνομικές δυνάμεις.⁹⁰ Για πολλούς μελετητές της περιόδου, η βιαιότητα της γερμανικής αστυνομίας συνέβαλε στη γιγάντωση και ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κινήματος. Σύμφωνα με τον Manfred Buddenberg, «πολιτικοποίησε αυθόρμητα» τους φοιτητές στο Βερολίνο και τη Δυτική Γερμανία εν γένει.⁹¹ Όπως θα δούμε αργότερα, η συγκεκριμένη ημερομηνία υπήρξε καταλυτική για την ανάδυση της ακροαριστερής τρομοκρατίας στην ΟΔΓ, καθώς για τους τρομοκράτες η αντίδραση της αστυνομίας εμφάνισε το πραγματικό πρόσωπο του αυταρχικού κράτους. Δεν είναι τυχαίο πως μία εκ των σημαντικότερων τρομοκρατικών ομάδων «βαφτίστηκε» από την ημερομηνία του θανάτου του Benno Ohnesorg («Bewegung 2 Juni»-«Κίνημα της 2ας Ιουνίου»). Όσον αφορά το Κογκρέσο για το Βιετνάμ, αυτό υπήρξε το αποκορύφωμα της κινητοποίησης υπέρ του αγώνα των Βιετναμέζων απέναντι στις ΗΠΑ, έχοντας ως στόχο το πέρασμα από τη διαμαρτυρία στη δράση και την αντίδραση.⁹² Λαμβάνοντας χώρα λίγες μόλις ημέρες μετά την επίθεση του Τετ, η οποία κλόνισε την εμπιστοσύνη για τη δυνατότητα γρήγορης και άνετης επικράτησης των ΗΠΑ, το Κογκρέσο συγκέντρωσε δεκαπέντε χιλιάδες συμμετέχοντες από τα ανά τον κόσμο αντιπολεμικά κινήματα, με τον Rudi Dutschke στην ομιλία του να προτρέπει σε αλλαγή και επανάσταση.⁹³ Για τον Dutschke, προϋπόθεση αποτελούσε η επαναριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης, επειδή έκρινε ότι αυτή είναι εμπόδιο στην κοινωνική αλλαγή:

*«Η επαναστατικοποίηση των επαναστατών είναι απαραίτητη
προϋπόθεση για την επαναστατικοποίηση των μαζών!»⁹⁴*

⁹⁰ Marwick, *The Sixties*, p. 586.

⁹¹ Brink -Jansson - Kallunki - LeRoy- Singledecker, *West German Protests against the United States' Action in Vietnam*, p. 7.

⁹² Mausbach Wilfried, 2003, "Auschwitz and Vietnam: West German Protest against America's War during the 1960s", in Daum W. Andreas- Gardner Lloyd Buffalo- Mausbach Wilfried (eds), *America, the Vietnam War and the World, Comparative and International Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 279-298, εδώ: p. 297.

⁹³ Urwin, *Western Europe since 1945*, p. 233.

⁹⁴ Hockenos Paul, 2008, *Joschka Fischer and the Making of the Berlin Republic: an Alternative History of Postwar Germany*, Oxford: Oxford University Press, pp. 81-83.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Το τρομοκρατικό φαινόμενο στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στην Ευρώπη

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου, εσωτερικοί και διεθνείς παράγοντες οδήγησαν στην εμφάνιση τρομοκρατικών οργανώσεων, οι οποίες αποτέλεσαν σημαντική πρόκληση για τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Οι κύριες μορφές τρομοκρατίας της περιόδου, η αραβική/διεθνής και η ακροαριστερή, υπήρξαν αποτέλεσμα των εξελίξεων του τέλους της δεκαετίας του 1960, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα επηρεάστηκαν από τον Ψυχρό Πόλεμο. Στην εμφάνιση και επίταση του τρομοκρατικού φαινομένου στις διάφορες εκδοχές του υπήρξε καθοριστικός ο ρόλος των δύο υπερδυνάμεων. Η υποστήριξη των ΗΠΑ στο Ισραήλ, στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους να περιορίσουν τη σοβιετική επιρροή στη Μέση Ανατολή, οδήγησε τους Παλαιστίνιους στην επιλογή της τρομοκρατίας με επίκεντρο την Ευρώπη, προκειμένου να ασκηθεί πίεση στις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Οι τελευταίες προσπάθησαν να ισορροπήσουν ανάμεσα στις αμερικανικές πιέσεις περί μηδενικής ανοχής και σε μια πιο κατευναστική διαχείριση του φαινομένου, δεδομένου ότι κυρίως αυτές υφίσταντο τις συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης.

Από την άλλη πλευρά, η έντονη παρουσία αμερικανικών δυνάμεων στη μεταπολεμική Ευρώπη εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου και η κυρίαρχη θέση της υπερδύναμης στη δυτική συμμαχία σε συνδυασμό με τον πόλεμο του Βιετνάμ καλλιέργησαν συνθήκες έξαρσης του αντιαμερικανισμού και εναντίωσης στις εθνικές κυβερνήσεις ως «υποχείριων» της Ουάσιγκτον, αλλά και απόρριψης του καπιταλιστικού συστήματος, διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις ανάδυσης των ακροαριστερών τρομοκρατικών ομάδων. Για τη Σοβιετική Ένωση, η υποστήριξη των διαφόρων τρομοκρατικών οργανώσεων αποτέλεσε μέρος της προσπάθειας ενίσχυσης της γεωπολιτικής της θέσης στο πλαίσιο του ανταγωνισμού με τις ΗΠΑ και πρόκλησης αστάθειας στο αντίπαλο στρατόπεδο.

α. Αραβική/Διεθνής τρομοκρατία-κρατικά υποστηριζόμενη τρομοκρατία

Η αραβική τρομοκρατία υπήρξε απότοκο της αποτυχίας των αραβικών κρατών να επικρατήσουν επί του Ισραήλ στον Πόλεμο των Έξι Ημερών το 1967, διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις αυτονόμησης των Παλαιστινίων από τους Άραβες πάτρωνές τους.¹ Η αποτυχία αυτή προκάλεσε βαθιές τομές στο υποσύστημα της Μέσης Ανατολής, ενώ ταυτόχρονα οδήγησε τις παλαιστινιακές οργανώσεις στην αναθεώρηση της στρατηγικής τους για την επίτευξη του στόχου επιστροφής στη γενέθλια γη και της ίδρυσης παλαιστινιακού κράτους.² Πλέον έγινε σαφές ότι η εναπόθεση των ελπίδων στην υποστήριξη των γειτονικών αραβικών κρατών δεν ήταν δυνατό να αποφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς οι στρατιωτικές αδυναμίες ήταν ιδιαίτερα εμφανείς, με αποτέλεσμα να στραφούν στην τρομοκρατία με στόχο την προσέλκυση του ενδιαφέροντος της διεθνούς κοινής γνώμης, έτσι ώστε να ασκηθεί πίεση στο Ισραήλ.³

Από το 1968 και εντεύθεν οι παλαιστινιακές οργανώσεις επιδίωξαν τη διεθνοποίηση του ζητήματος κυρίως μέσω αεροπειρατειών και με επίκεντρο της δράσης τους την Ευρώπη.⁴ Η ύπαρξη μεγάλων κοινοτήτων Αράβων που προσέφεραν μια εν δυνάμει πηγή ανθρώπινου δυναμικού, τόσο για τη διεξαγωγή ενεργειών όσο και για λογιστική υποστήριξη, η γεωγραφική εγγύτητα και η ευκολία διάσχισης των συνόρων μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, καθώς και η πληθώρα στόχων αραβικού, ισραηλινού και αμερικανικού ενδιαφέροντος, συνέβαλαν σημαντικά στην επιλογή της Δυτικής Ευρώπης ως «πεδίου μάχης», καθώς η αυταρχική φύση των περισσότερων μεσανατολικών καθεστώτων εμπόδιζε την εκεί δράση. Επιπλέον, οι επιθέσεις σε ευρωπαϊκές χώρες εξασφάλιζαν άμεση και παγκόσμια προβολή των ενεργειών, διευκολύνοντας τη διάχυση του μηνύματος που οι οργανώσεις επιθυμούσαν να περάσουν.⁵ Η προσφυγή στην τρομοκρατία εμπεριείχε και μια εσωτερική διάσταση για τον έλεγχο της ηγεσίας του

¹ Ganor Boaz-Azani Eitan, 2019, "Terrorism in the Middle East", in Chenoweth Erica-English Richard-Gofas Andreas-Kalyvas N. Stathis (eds.) *The Oxford Handbook of Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 569-589, εδώ: p. 572. Mansfield Peter, 2013, *A History of the Middle East*, New York: Penguin, pp. 277-278.

² Ferro Marc, 2006, *Το σοκ του Ισλάμ*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 165-167. Rogan Eugene, 2019, *Οι Άραβες, Μια Ιστορία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 438-441.

³ Guelke Adrian, 1998, *The Age of Terrorism and the New International Political System*, London: Tauris, p. 54. Crenshaw, "The Causes of Terrorism", p. 389.

⁴ Fromkin David, 1975, "The Strategy of Terrorism", *Foreign Affairs*, 53/4, pp. 683-698.

⁵ Pluchinski Dennis, 1986, "Middle Eastern Terrorist Activity in Western Europe: A Diagnosis and Prognosis", *Conflict Quarterly*, 6/3, pp. 5-25.

παλαιστινιακού κινήματος, ωθώντας τις οργανώσεις σε διαγκωνισμό για την υλοποίηση εντυπωσιακών ενεργειών.⁶

Μετά το Μόναχο και τη διεθνή κατακραυγή που προκάλεσε η δολοφονία έντεκα Ισραηλινών αθλητών από την οργάνωση «Μαύρος Σεπτέμβρης» κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων του 1972, και κυρίως μετά τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ, τον Οκτώβριο του 1973 και την ενεργό ανάμειξη των ΗΠΑ στις διαπραγματεύσεις του μεσανατολικού ζητήματος, η «Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης» (ΟΑΠ) προέκρινε τη διπλωματική οδό, εγκαταλείποντας την τρομοκρατία. Η αλλαγή στάσης της ηγεσίας ενέτεινε τις διαφωνίες και προκάλεσε ρήξεις στο εσωτερικό των Παλαιστινίων, με αποτέλεσμα οι πλέον ριζοσπάστες να ανεξαρτητοποιηθούν και να επιδιώξουν τη συνέχιση της δράσης τους (Rejection Front).⁷ Έτσι, ομάδες όπως το «Λαϊκό Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης» του Ζωρζ Χαμπάς («Popular Front for the Liberation of Palestine»-PFLP) και «Fatah - The Revolutionary Council» (πιο γνωστή ως η «Οργάνωση Αμπού Νιντάλ» από τον ιδρυτή και επικεφαλής της) έστρεψαν τις επιθέσεις τους εναντίον των μετριοπαθών Παλαιστινίων, με αποτέλεσμα να σκοτώνουν περισσότερους Άραβες από Ισραηλινούς που υποτίθεται ήταν και ο κύριος σκοπός δραστηριοποίησής τους.⁸

Οι συγκεκριμένες οργανώσεις σύντομα, λόγω στέρησης πόρων, αναζήτησαν προστασία και υποστήριξη σε ριζοσπαστικά καθεστάτα, όπως αυτά της Συρίας, του Ιράκ και της Λιβύης, καταλήγοντας τελικά να δρουν ως μισθοφόροι και προβαίνοντας σε ενέργειες που εξυπηρετούσαν τους πολιτικούς τους πάτρωνες, με αντάλλαγμα την παροχή προστασίας και υλικών πόρων. Ως συνέπεια αυτών των εξελίξεων η δράση τους έγινε πιο αιματηρή, ενώ ταυτόχρονα ξέσπασε σειρά εκκαθαρίσεων μεταξύ των διαφόρων τρομοκρατικών ομάδων, αποτυπώνοντας την ένταση των ενδοαραβικών διενέξεων. Περαιτέρω, οι μεταβολές αυτές έφεραν στο επίκεντρο κατά τη δεκαετία του 1980 την κρατικά υποστηριζόμενη τρομοκρατία, με κύριους δρώντες τη Συρία, τη Λιβύη και το Ιράν, που ενεπλάκησαν σε εκκαθαρίσεις

⁶ Worman G. John, 2013, "Abu Nidal: Chameleon of Change, A.K.A. Terrorism's Free Agent", *Global Security Studies*, Vol. 4, Issue 1, pp. 57-69, εδώ: pp. 60-61. Rogan, *Οι Άραβες*, σελ. 446-448.

⁷ Ensalaco Mark, 2008, *Middle Eastern Terrorism, From Black September to September 11*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 47-91.

⁸ Laqueur, "Reflections of Terrorism", pp. 92-93. Είναι χαρακτηριστικό ότι η οργάνωση του Αμπού Νιντάλ από το 1974, οπότε και ιδρύθηκε, έως το 1978 πραγματοποιούσε αποκλειστικά επιθέσεις εναντίον μετριοπαθών Αράβων και στελεχών της ΟΑΠ. Αιτία αυτής της στάσης ήταν η επιθυμία να πλήξει τον Αραφάτ λόγω της αλλαγής στάσης του μετά το 1974. CIA, 1983, *Terrorism Review*, 28 April, CIA- RDP84-00893R000100150001-4. Burleigh Michael, 2009, *Blood & Rage, A Cultural History of Terrorism*, London: Harper Perennial, pp.174-188.

αντιφρονούντων, κυρίως σε ευρωπαϊκό έδαφος και δέχονταν τις πιέσεις της διεθνούς κοινότητας, είτε μέσω κυρώσεων είτε μέσω στρατιωτικών επιχειρήσεων, με στόχο τον περιορισμό της δράσης τους. Όπως υποστηρίζει ο Laqueur, το φαινόμενο της υποκινούμενης τρομοκρατίας από κράτη δεν ήταν νέο, αν και παρουσίαζε διαφορές σε σύγκριση με την κρατική τρομοκρατία που άσκησαν καθεστώτα όπως το ναζιστικό ή το σταλινικό. Στην προκειμένη περίπτωση τα κράτη επέλεξαν να υποστηρίξουν τρομοκρατικές ομάδες με σκοπό την υπονόμευση της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης σε άλλες χώρες και την αποσταθεροποίησή τους.⁹ Ταυτόχρονα, η πρακτική αυτή αποτελούσε ένα εναλλακτικό μέσο άσκησης εξωτερικής πολιτικής για την πρόκληση πίεσης στα δυτικά κράτη να μεταβάλουν την πολιτική τους, κυρίως στη Μέση Ανατολή.¹⁰ Δεδομένης της διαφοράς ισχύος που υφίστατο μεταξύ των χωρών της Μέσης Ανατολής και της Δύσης, η πρακτική αυτή προσέφερε ευκαιρίες για επίτευξη στόχων εξωτερικής πολιτικής με χαμηλό οικονομικό κόστος, ενώ σε περίπτωση αποτυχίας ήταν εφικτή η άρνηση της εμπλοκής.¹¹ Σε αυτό το πλαίσιο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, η οργάνωση του Αμπού Νιντάλ αποτέλεσε την πλέον δραστήρια και επικίνδυνη οργάνωση με διακηρυγμένο στόχο τον εκτροχιασμό της διαδικασίας προσέγγισης και επίλυσης της αραβοισραηλινής διαμάχης μετά το Camp David και τη συμφωνία Αιγύπτου-Ισραήλ, αλλά κυρίως δρώντας προς όφελος των πατρώνων του σε Τρίπολη και Δαμασκό.¹²

Η αύξηση του αριθμού και της έντασης των περιστατικών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την προώθηση της διακρατικής συνεργασίας με σκοπό τη συλλογική αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, η οποία βασίστηκε στην υιοθέτηση διεθνών συμβάσεων, κυρίως στο πλαίσιο του ΟΗΕ, οι οποίες εστίαζαν σε επιμέρους πλευρές του φαινομένου, καθώς δεν ήταν εφικτή η επίτευξη ευρύτερης συμφωνίας.¹³

⁹ Laqueur, "Reflections of Terrorism", pp. 89-90.

¹⁰ Pipes Daniel, 1989, "Terrorism: The Syrian Connection", *The National Interest*, No, 15, pp. 15-28, εδώ: pp. 18-20.

¹¹ Richardson Louise, 2005, "State Sponsorship- a root cause of terrorism?", in Bjorgo Tore (ed.) *Root Causes of Terrorism, Myths, Reality and Ways Forward*, London: Routledge, pp. 189-197, εδώ: pp. 193-194.

¹² Gordon Neve-Lopez George, 2000, "Terrorism in the Arab-Israeli Conflict", in Valls Andrew (ed.) *Ethics in International Affairs: Theories and Cases*, New York: Rowman and Littlefield Publishers, pp. 99-113, εδώ: pp. 102-103. Burleigh, *Blood & Rage*, pp. 187-188. Harrison John, 2009, *International Aviation and Terrorism, Evolving threats, evolving security*, Oxon: Routledge, pp. 51-52.

¹³ Cassese Antonio, 1989, "The International Community's "Legal" Response to Terrorism", *International and Comparative Law Quarterly*, 38, pp. 589-608. Cardona Meliton, 1992, "The European Response to Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 4 Issue 4, pp. 245-254, εδώ: pp. 248-249. Blumenau Bernhard, 2014, "The Other Battleground of the Cold War: The UN and the Struggle against International Terrorism in the 1970s", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 16, No 1, pp. 61-84.

Κύριο εμπόδιο αποτελούσε η αδυναμία συμφωνίας στον ορισμό της τρομοκρατίας, δεδομένης της απόκλισης των αντιλήψεων ως προς τη νομιμοποίηση της χρήσης βίας από απελευθερωτικά κινήματα, ενώ ακόμη και στις περιπτώσεις των συμφωνηθεισών συμβάσεων υφίσταντο προβλήματα αφενός επειδή δεν συμμετείχαν το σύνολο των κρατών και αφετέρου λόγω των προστριβών που προέκυπταν κυρίως σε ζητήματα έκδοσης τρομοκρατών. Παρότι οι προσπάθειες συνεργασίας και εντός αυτού του πλαισίου παρέμειναν ατελείς, η παράβλεψη της προσπάθειας μίας γενικής συμφωνίας διευκόλυνε σε σημαντικό βαθμό την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, μέσω της διαμόρφωσης των προϋποθέσεων για μία «λειτουργική» διεθνή συνεργασία.¹⁴ Ταυτόχρονα ενισχύθηκαν τα μέτρα ασφαλείας στα αεροδρόμια σε μία προσπάθεια αποτροπής των επιθέσεων, πολιτική που ανάγκασε τις οργανώσεις να διαφοροποιήσουν το πεδίο ενεργειών τους.

Οι μετεξελίξεις της αραβοϊσραηλινής διένεξης επηρεάστηκαν τόσο από τις περιφερειακές, όσο και από τις ευρύτερες διεθνείς ισορροπίες. Η αυξανόμενη υποστήριξη των ΗΠΑ προς το Ισραήλ ως ανάχωμα στην επιρροή της ΕΣΣΔ στη Μέση Ανατολή,¹⁵ οδήγησε τους Παλαιστίνιους να επιδιώξουν μία εναλλακτική στρατηγική που αφενός θα έπληττε τις χώρες της Δύσης, κυρίως δε τις ΗΠΑ, αφετέρου θα προσέφερε ευρύτερη δημοσιότητα, με στόχο την άσκηση πιέσεων για επίλυση του παλαιστινιακού ζητήματος. Παρότι η ΟΑΠ εγκατέλειψε επίσημα την τρομοκρατική δράση, επιδιώκοντας την αναγνώρισή της ως θεσμικού παίκτη, οι διαφωνίες για την ενδεδειγμένη στρατηγική είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των επιθέσεων και τη διαμόρφωση ενός πλέγματος συνεργασιών με άλλες οργανώσεις, κυριότερα δε με ομάδες ακροαριστερής τρομοκρατίας που δρούσαν την ίδια εποχή στην Ευρώπη. Οι ΗΠΑ, μετά τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ, ενεπλάκησαν πιο ενεργά στην περιοχή για την επίλυση του μεσανατολικού, αποκλείοντας όμως σε αυτή τη φάση των συνομιλιών τους Παλαιστίνιους και εστιάζοντας στην προσέγγιση Αιγύπτου-Ισραήλ. Η άνοδος της τρομοκρατίας και οι επιθέσεις εναντίον αμερικανικών στόχων ενίσχυσαν τις προσπάθειες καταστολής του φαινομένου, όπως αποτυπώθηκε ξεκάθαρα κατά την προεδρία Reagan, ο οποίος θεωρούσε την τρομοκρατία τη βασική απειλή για την αμερικανική ασφάλεια μαζί με τη Σοβιετική Ένωση. Σε αυτό το πλαίσιο ο Alexander Haig, υπουργός Εξωτερικών του Reagan, το 1981 κατηγορούσε την ΕΣΣΔ για

¹⁴ Saul Ben, 2019, "Defining Terrorism, A Conceptual Minefield", in Chenoweth Erica-English Richard-Gofas Andreas-Kalyvas N. Stathis (eds.), *The Oxford Handbook of Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 34-49, εδώ: pp. 38-39.

¹⁵ Mearsheimer John-Walt Stephen, 2006, *Το Ισραηλινό Λόμπι και η Πολιτική των Η.Π.Α.*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, σελ. 21.

υποστήριξη της τρομοκρατίας, εστιάζοντας στην ενίσχυση που παρείχε σε αντάρτικες ομάδες στον Τρίτο Κόσμο, σε μια περίοδο εκ νέου κλιμάκωσης της διπολικής σύγκρουσης.¹⁶

Η αντίληψη πως η ΕΣΣΔ βρισκόταν εν γένει πίσω από την πάσης φύσης τρομοκρατία τις δεκαετίες του 1970 και 1980, παρότι ήταν στην καλύτερη περίπτωση αμφισβητήσιμη, υπήρξε κυρίαρχη στις ΗΠΑ τη συγκεκριμένη εποχή.¹⁷ Προς αυτή την κατεύθυνση πριμοδοτούσε και το βιβλίο *The Terror Network* της Claire Sterling που κυκλοφόρησε το 1981 και το οποίο προκάλεσε ιδιαίτερη αίσθηση,¹⁸ καθώς υποστήριζε πως οι τρομοκρατικές ενέργειες που λάμβαναν χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο αποτελούσαν οργανωμένη συνωμοσία που ενορχηστρωνόταν από τη Μόσχα με στόχο την καταστροφή της Δύσης.¹⁹ Όπως αναφέρει ο Parker Borg, ο οποίος υπηρέτησε στο Γραφείο Καταπολέμησης της Τρομοκρατίας (Office of Combating Terrorism) του State Department την περίοδο 1984-1986, ο Robert Oakley, επικεφαλής του Γραφείου, εκείνα τα χρόνια διαφωνούσε με την προσπάθεια συσχέτισης όλων των τρομοκρατικών οργανώσεων με τη Σοβιετική Ένωση, εστιάζοντας στις ξεχωριστές ατζέντες. Παρά την έντονη δραστηριότητα ακροαριστερών οργανώσεων σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης δεν προέκυπταν στοιχεία που να αποδεικνύουν σοβιετική εμπλοκή με αυτές τις ομάδες, οι οποίες περισσότερο φαινόταν να επιδιώκουν αυτόνομα την προώθηση των σκοπών τους. Επιπλέον, ο Borg υπογραμμίζει πως, παρότι υπήρχαν συνεχώς αναλύσεις και εκθέσεις για την πραγματοποίηση εκπαιδεύσεων σε τρομοκρατικές οργανώσεις, κυρίως στη ΛΔΓ και την Τσεχοσλοβακία, πέραν των συζητήσεων με αξιωματούχους αυτών των χωρών και την εν γένει καταδίκη της πρακτικής αυτής, οι ΗΠΑ θεωρούσαν πιο εφικτή τη συνεργασία με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης όπου δρούσαν ή κρύβονταν οι τρομοκράτες (π.χ. οι Γάλλοι τρομοκράτες κρύβονταν σε Ολλανδία και Δυτική Γερμανία) από την άσκηση πιέσεων και τη συνεργασία με τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού. Μολονότι η αντίληψη αυτή δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής τη συγκεκριμένη περίοδο, η σταδιακή υπέρβαση της απλοϊκής ανάγνωσης της τρομοκρατίας μέσα από το ψυχροπολεμικό πρίσμα και η έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

¹⁶ Murphy F. John-Brady R. Donald, 1982, "The Soviet Union and International Terrorism", *The International Lawyer*, Vol. 16, No, 1, pp. 139-148, εδώ: pp. 139-140.

¹⁷ Murphy-Brady, "The Soviet Union and International Terrorism", p. 147.

¹⁸ Έκθεση της CIA που εξέταζε την σοβιετική υποστήριξη σε τρομοκρατικές οργανώσεις και επαναστατικά κινήματα ανέφερε πως η Sterling παρότι προσφέρει ένα καλογραμμένο βιβλίο πλούσιο σε στοιχεία από ανοιχτές πηγές το βιβλίο τελικά είναι «άνισο» (uneven), ενώ η αξιοπιστία των πηγών της ποικίλλει. CIA, 1981, *Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence*, CIA Special National Intelligence Estimate, 27 May, CIA RDP90T00155R000200010009-2.

¹⁹ Hoffman Bruce, 1999b, *Inside Terrorism*, New York: Columbia University Press, p. 17. Richardson Louise, 1999, "Terrorists as Transnational Actors", *Terrorism & Political Violence*, Vol. 11, Is. 4, pp. 209-219, εδώ: p. 211.

των επιμέρους οργανώσεων και χωρών βοήθησαν στην εκπόνηση καταλληλότερων σχεδίων καταπολέμησης της τρομοκρατίας.²⁰

Ο Robert Oakley υποστηρίζει ότι ύστερα από δύο χρόνια ως συντονιστής στο Γραφείο Καταπολέμησης της Τρομοκρατίας κατέληξε στο συμπέρασμα πως υπήρχε κομμουνιστική εμπλοκή στην τρομοκρατία. Ειδικότερα, διαπιστώνει πως κομμουνιστικοί οργανισμοί παρείχαν υποστήριξη σε τρομοκρατικές οργανώσεις, χωρίς όμως απαραίτητα να τις ελέγχουν. Κατά την άποψή του ήταν ξεκάθαρο ότι δεν υπήρχε στη Μόσχα ένα επιχειρησιακό κέντρο που συντόνιζε και κινούσε τα νήματα της τρομοκρατίας ανά τον κόσμο, σε αντίθεση με όσα πίστευαν η Claire Sterling, αλλά και ο τότε επικεφαλής της CIA. Παρ' όλα αυτά, διάφορες τρομοκρατικές οργανώσεις, όπως η οργάνωση του Αμπού Νιντάλ, αποδείχθηκε ότι είχαν γραφεία σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ παράλληλα κατείχαν και λειτουργούσαν εμπορικές επιχειρήσεις που τους απέφεραν σημαντικά κέρδη. Προς επίρρωση αυτής της άποψης αναφέρεται σε συζήτησή του με ανώτερο αξιωματούχο του Υπουργείου Εσωτερικών της Γιουγκοσλαβίας, ο οποίος ήταν ο σύνδεσμος με τρομοκρατικές οργανώσεις όπως ο Κάρλος και ο Αμπού Νιντάλ που έβρισκαν καταφύγιο στη χώρα, όπου του επισήμανε ότι η τακτική να παρέχουν άσυλο δεν εξασφάλιζε τη χώρα από το να στραφούν εναντίον της. Εξάλλου, παρόμοιες εμπειρίες είχαν βιώσει και οι Γάλλοι. Τελικά, ύστερα από δύο επιθέσεις εναντίον της Ιταλίας, το Βελιγράδι προχώρησε στην εκδίωξη των τρομοκρατικών οργανώσεων από τη χώρα.²¹

Από την πλευρά της η ΕΣΣΔ ενίσχυε τους Παλαιστίνιους είτε άμεσα, είτε μέσω φιλικών κρατών, προβάλλοντας την ανάγκη υποστήριξης των λαών που μάχονται για την αυτοδιάθεση και την ελευθερία τους.²² Στην πραγματικότητα, η Μόσχα ενεργούσε στο πλαίσιο των γεωπολιτικών επιδιώξεών της που καθ' όλη τη δεκαετία του 1970 στρέφονται στην ενίσχυση της επιρροής της στον Τρίτο Κόσμο, εκμεταλλευόμενη την εσωστρέφεια των ΗΠΑ μετά το Βιετνάμ.²³ Σε αυτό το πλαίσιο, η υποστήριξη στους Παλαιστίνιους γίνεται αντιληπτή ως απόπειρα της Μόσχας να ενισχύσει την επιρροή της στην περιοχή, η οποία βρισκόταν σε υποχώρηση, ιδιαίτερα μετά την απώλεια της Αιγύπτου, μέσω της εγκαθίδρυσης ενός

²⁰ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2008, Parker Borg interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 115-116.

²¹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 1999, Robert Oakley interviewed by Charles Stuart Kennedy and Stern Thomas, Foreign Affairs Oral History Project, p. 119.

²² Freedman O. Robert, 1976, "Soviet Policy toward International Terrorism", in Alexander Yonah (ed.) *International Terrorism: National, Regional and Global Perspectives*, New York: Praeger, pp. 115-145.

²³ Carnes F. Colland, 1986, "Soviet Intelligence Support to International Terrorism", *American Intelligence Journal*, 7/3, pp. 18-23.

παλαιστινιακού κράτους.²⁴ Για την Ουάσινγκτον, ειδικά της εποχής Reagan, που διαβάσει τις εξελίξεις υπό το πρίσμα του Ψυχρού Πολέμου, η παραγνώριση της σημασίας επίλυσης του Παλαιστινιακού, διαμορφώνει μία ισραηλοκεντρική πολιτική στη Μέση Ανατολή, ως αξιόπιστου ανασχετικού παράγοντα στις απόπειρες της Μόσχας να διατηρήσει επιρροή αξιοποιώντας της ΟΑΠ, την οποία κατατάσσει στις τρομοκρατικές οργανώσεις, ενώ εναντιώνεται στην προοπτική ενός παλαιστινιακού κράτους.²⁵

β. Αποσχιστική/Εθνικιστική Τρομοκρατία

Η χρήση της τρομοκρατίας για την επίτευξη εθνικών στόχων απόσχισης ή απελευθέρωσης υπήρξε η κυρίαρχη μορφή τρομοκρατίας κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος τρομοκρατίας, σύμφωνα με την περιодολόγηση του Rapoport. Έτσι, μετά το τέλος του Α΄ Π.Π. και κυρίως μετά το τέλος του Β΄ Π.Π., η αποσύνθεση των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών επέσπευσε τις προσπάθειες των λαών του Τρίτου Κόσμου για την επίτευξη της ανεξαρτησίας τους. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις η διαδικασία αυτή ήταν ειρηνική, δεν έλειψαν ξεχωριστές περιπτώσεις, στις οποίες η αποικιακή δύναμη αρνείτο την εγκατάλειψη της αποικίας, οδηγώντας στην ανάπτυξη είτε ανταρτοπολέμου είτε τρομοκρατικής δράσης.²⁶ Εν προκειμένω, οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην τρομοκρατία και στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα θολώνουν. Για τον Bruce Hoffman, η χρήση του όρου «μαχητής της ελευθερίας», ως πιο ουδέτερος όρος, αντανakλούσε την περίοδο της αποαποικιοποίησης την πολιτική νομιμοποίηση που διέθεταν οι αγώνες για την ανεξαρτησία από τη διεθνή κοινότητα, ακόμα και στο εσωτερικό των αποικιακών δυνάμεων.²⁷ Η επιτυχία οργανώσεων που χρησιμοποίησαν τρομοκρατικές μεθόδους για την αποτίναξη του αποικιακού ζυγού κατά την προηγούμενη από την εξεταζόμενη περίοδο, όπως η «Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών» (ΕΟΚΑ) στην Κύπρο, η «Irgun» στο Ισραήλ και το «Εθνικό Μέτωπο Απελευθέρωσης» («Front de Libération Nationale»)-FLN) στην Αλγερία, συνέβαλε στην καταφυγή στην τρομοκρατία και από άλλα αποσχιστικά κινήματα, με την προσδοκία ότι θα είχαν ανάλογα αποτελέσματα, πρακτική η οποία όμως απέτυχε να

²⁴ Freedman "Soviet Policy toward International Terrorism", pp. 136-137.

²⁵ Christison Kathleen, 1999, *Perceptions of Palestine*, Berkeley: University of California Press, pp. 195-241.

²⁶ Rapoport, "The Four Modern Waves of Terrorism", pp. 53-56.

²⁷ Hoffman, *Inside Terrorism*, p. 16.

ευοδωθεί. ²⁸ Το χαρακτηριστικό των εθνικιστικών τρομοκρατικών οργανώσεων είναι ότι συνήθως έχουν μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, καθώς διαθέτουν ισχυρή υποστήριξη των μαζών, των οποίων το αίτημα προσπαθούν να υποστηρίξουν. Αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει αιτιώδης συνάφεια ανάμεσα στον αποσχιστικό εθνικισμό και στην εμφάνιση τρομοκρατίας. Η έκφραση της επιθυμίας απόσχισης ενός πληθυσμού εξαιτίας πολιτικών ή εθνικών διαφορών και κοινωνικοοικονομικών παραγόντων δεν μεταφράζεται άμεσα σε διεκδίκηση αυτονομίας/ανεξαρτησίας μέσω της χρήσης πολιτικής βίας.²⁹ Η χρήση της τρομοκρατίας για την επίτευξη εθνικιστικών σκοπών δεν αποτελεί την κύρια τακτική που ακολουθείται, αλλά είναι συνήθως μέσο έκφρασης των πλέον ριζοσπαστικοποιημένων μελών των εθνικών κινημάτων που επιχειρούν με πολιτικά μέσα να επιτύχουν τους στόχους τους. Όπως αναφέρει στην ανάλυσή του ο Ignacio Sanchez-Cuenca, η επιτυχία των τρομοκρατών εξαρτάται από την αξία που έχει η συγκεκριμένη περιοχή την οποία διεκδικούν για το κράτος που την κατέχει. Στην περίπτωση των αποικιών, πλην εξαιρέσεων, το οικονομικό κόστος και το δημόσιο αίσθημα ήταν ενάντια στη διατήρηση της κυριαρχίας, σε αντίθεση με τις περιοχές που ανήκουν στο κράτος, όπως στις περιπτώσεις του IRA και της ETA.³⁰ Κατά την υπό εξέταση περίοδο οργανώσεις αυτού του τύπου, παρότι λιγότερες σε αριθμό, εξαιτίας του ρυθμού αποαποικιοποίησης κατά την προηγούμενη εικοσαετία, αποτέλεσαν για ορισμένες χώρες ιδιαίτερο πρόβλημα, καθώς οι επιθέσεις αυξάνονταν τόσο σε αριθμό όσο και σε ένταση.

Ειδικότερα, ο IRA στη Βρετανία και η ETA στην Ισπανία ταλάνισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα με τη δράση τους, όχι μόνο τις υπηρεσίες ασφαλείας, αλλά και τις κυβερνήσεις εν γένει, ενώ μικρότερης έντασης προβλήματα αντιμετώπισαν η Γαλλία στην Κορσική, στο γαλλικό τμήμα της χώρας των Βάσκων και τη Βρετανία³¹, καθώς και η Ιταλία στο Νότιο Τιρόλο. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε να προστεθεί και η τρομοκρατική δράση αρμενικών ομάδων, με κυριότερη τον «Μυστικό Αρμενικό Στρατό για την Απελευθέρωση της Αρμενίας» («Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia» -ASALA), που τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 διεξήγαγαν επιθέσεις εναντίον κυρίως τουρκικών στόχων σε Τουρκία και Δυτική

²⁸ Reinales Fernando, 2005, "Nationalist Separatism and Terrorism in Comparative Perspective", in Bjørge Tore, (ed.), *Root Causes of Terrorism*, London: Routledge, pp. 119–130, εδώ: pp.122-123.

²⁹ Reinales, "Nationalist Separatism and Terrorism in Comparative Perspective", p. 119.

³⁰ Ignacio Sanchez-Cuenca 2004, *Terrorism as a War of Attrition: ETA and IRA*, Madrid: Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, p. 9.

³¹ Shaun Gregory, 2003, "France and the War on Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, 15:1, pp. 124-147, εδώ: pp. 125-126.

Ευρώπη, οραματιζόμενες την ανασύσταση του αρμενικού κράτους σε εδάφη της Τουρκίας με βάση τη Συνθήκη των Σεβρών και την αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων.

Στη Βόρεια Ιρλανδία η επανεμφάνιση του IRA (Provisional) την περίοδο των “Ταραχών” (“The Troubles”) δεν σχετιζόταν με τον Ψυχρό Πόλεμο, αλλά αποτελούσε συνέπεια της διάκρισης που υφίστατο η καθολική μειοψηφία της Βόρειας Ιρλανδίας, η οποία και παρέμενε μέρος της Βρετανίας. Σκοπός της οργάνωσης υπήρξε η ένωση με τη Δημοκρατία της Ιρλανδίας για την ολοκλήρωση της ανεξαρτησίας της νήσου. Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση της ETA, η οποία διεκδικούσε την απόσχιση της Χώρας των Βάσκων από την Ισπανία, η ανάδυσή της έμμεσα μπορεί να αποδοθεί στον Ψυχρό Πόλεμο. Οι Βάσκοι ευελπιστούσαν ότι η ήττα της Γερμανίας και της Ιταλίας θα επέφερε και την πτώση του Franco, προσφέροντας ευκαιρίες για αυτονομία/ανεξαρτησία. Η έλευση του Ψυχρού Πολέμου μετέβαλε τις προτεραιότητες, καθώς, στο πλαίσιο της σύγκρουσης Ανατολής–Δύσης, η Ισπανία καθίστατο αναγκαίος εταίρος για τις ΗΠΑ, με αποτέλεσμα οι ελπίδες των Βάσκων για ανατροπή του καθεστώτος να διαψευστούν.³² Η επιδείνωση των καταπιεστικών μέτρων και η αδυναμία του Βασκικού Εθνικιστικού Κόμματος να προβάλλει αποτελεσματική αντίδραση οδήγησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950 στη δημιουργία της ETA, μέρος της οποίας μετεξελίχθηκε σε τρομοκρατική οργάνωση.³³

Η ETA, όπως και οι υπόλοιπες τρομοκρατικές οργανώσεις της περιόδου, διατηρούσαν επαφές με ξένους ομολόγους τους, κυρίως με τις παλαιστινιακές οργανώσεις, τον IRA και τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες», χωρίς να είναι σαφής ο βαθμός των δεσμών. Πιθανότατα, οι σχέσεις βασιζόνταν στην επαφή σε κοινά κέντρα εκπαίδευσης στη Μέση Ανατολή, η οποία αποτέλεσε σταθμό για πολλές δυτικοευρωπαϊκές οργανώσεις, αναπτύσσοντας έτσι ένα βαθμό αλληλεγγύης, ενώ λιγότερο σαφής είναι η χρηματοδοτική υποστήριξη. Επιπλέον, σύμφωνα με τις ισπανικές αρχές είχε υπάρξει εκπαίδευση στελεχών και στην Κούβα.³⁴ Η ETA εκμεταλλεύτηκε τη μεταφρανκική ισπανική δημοκρατία που περιόρισε την καταπίεση στη Χώρα των Βάσκων, προκειμένου να προωθήσει το αίτημα για απόσχιση μέσω της κατακόρυφης αύξησης της τρομοκρατικής δράσης, παρά τις παραχωρήσεις της κυβέρνησης. Ομοίως, όπως προκύπτει από έκθεση των Βρετανικών Αρχών, ο IRA διατηρούσε επαφές και με άλλες αποσχιστικές οργανώσεις πλην της ETA (κυρίως της Κορσικής και της Βρετάνης), αλλά και με την ΟΑΠ για

³² Wieviorka, *The Making of Terrorism*, pp. 149-170.

³³ Douglass A. William- Zulaika Joseba, 1990, “On the Interpretation of Terrorist Violence: ETA and the Basque Political Process”, *Comparative Studies in Society and History*, 32/2, pp. 238-257.

³⁴ CIA, 1984, Spain: Basque Terrorism and Government Response, CIA Intelligence Assessment, November 1984, CIA-RDP85S00316 10004-3

την ενίσχυση της οργάνωσης με οπλισμό. Αντίθετα, δεν φαίνεται να υφίστανται δεσμοί με τη Σοβιετική Ένωση ή άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, με την ΕΣΣΔ να θεωρεί τα μέλη της οργάνωσης «αστούς ατομικιστές» (bourgeois individualists), παρά τις μαρξιστικές τάσεις που εμφανίζονται στον IRA. Ξεχωριστή αναφορά αξίζει στην υποστήριξη που ελάμβανε η οργάνωση από τις κοινότητες Ιρλανδών στο εξωτερικό τόσο στις ΗΠΑ, κυρίως, όσο και σε Αυστραλία, Καναδά κλπ., αλλά και στη συγκρότηση ομάδων αλληλεγγύης σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες ιδιαίτερα από άτομα του αναρχικού χώρου. Για τον IRA οι επαφές και η αλληλεγγύη με άλλες οργανώσεις της περιόδου εθεωρούντο απαραίτητες. Όπως ανέφερε στέλεχος της οργάνωσης: *«πρέπει να συνδεόμαστε, είτε μας αρέσει είτε όχι, με τους διεθνείς αγώνες (international struggles). Ο αγώνας των Ιρλανδών δεν μπορεί και δεν θα πετύχει ποτέ σε απομόνωση καθώς δεν μαχόμαστε τη Βρετανία, αλλά μια διεθνή συνωμοσία των παλαιών αποικιακών δυνάμεων οι οποίες σε συνεργασία με τη Βρετανία επιδιώκουν να μας επιβάλουν μια λύση, η οποία θα είναι κατάλληλη για τη διατήρησή μας στο δυτικό ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο».*³⁵

Παρότι τόσο η ETA όσο και ο IRA αποτέλεσαν αποσχιστικές τρομοκρατικές οργανώσεις, το γεγονός πως η περίοδος δραστηριοποίησής τους συνέπεσε με την άνοδο της Νέας Αριστεράς επηρέασε τις ιδέες τους, με αμφότερες τις οργανώσεις να οραματίζονται ένα διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό μοντέλο για την επόμενη ημέρα.³⁶ Επιπλέον, αντίστοιχα προς τις αντιλήψεις των τρομοκρατικών οργανώσεων των άλλων ρευμάτων, η ETA υιοθέτησε την τρομοκρατική αντάρτικη τακτική με σκοπό να προκαλέσει την κρατική καταπίεση στο γενικό πληθυσμό, κερδίζοντας με τον τρόπο αυτό γενική υποστήριξη, γεγονός που υπό το φρανκικό καθεστώς ήταν σχετικά εύκολο.³⁷

γ. Ακροαριστερή τρομοκρατία

Τη χρονιά που οι Παλαιστίνιοι διενήργησαν την πρώτη αεροπειρατεία, οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες ζούσαν την κορύφωση των κοινωνικών «επαναστάσεων» της

³⁵ Ronald Reagan Presidential Library, Collection: North, Oliver: Files, Folder Title: Terrorism: US-British (03/25/1985-05/15/1985), Box: 14, Hannay David to Poindexter John, 25 March 1985, The Provisional IRA: The Facts, pp. 27-34.

³⁶ Neumann, *Old & New Terrorism*, p. 34.

³⁷ Douglass – Zulaika, “On the Interpretation of Terrorist Violence”, pp. 244-245.

δεκαετίας του 1960, οι οποίες αποτέλεσαν τη μήτρα για την εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας.

Η τρομοκρατία στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Ιαπωνία εμφανίστηκε συνεπεία της αποτυχίας της Νέας Αριστεράς να επιτύχει τους στόχους της. Παρότι επιτεύχθηκαν σημαντικά βήματα για την ανανέωση της πολιτικής ζωής με την άνοδο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στην εξουσία, οι πλέον ριζοσπάστες θεωρούσαν ότι δεν είχαν επιτευχθεί οι στόχοι του κινήματος, καθώς επί της ουσίας πρέσβευαν τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας. Η πολιτική επιτυχία των αριστερών κομμάτων στην Ευρώπη στις αρχές της δεκαετίας του 1970 οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στη θεσμοποίηση του εργατικού κινήματος και κατ' ακολουθία στην αποκοπή των κομμάτων από το κίνημα. Επιπλέον, οφειλόταν στο γεγονός πως οι φοιτητές που είχαν λάβει μέρος στα κινήματα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1960 απέκτησαν δικαίωμα ψήφου, οδηγώντας το πολιτικό εκκρεμές προς τα αριστερά, ενώ η συναίνεση των βασικών πόλων των πολιτικών συστημάτων ως προς την επέκταση του κράτους πρόνοιας και τη διάχυση των οικονομικών ωφελειών, μείωσε τις κοινωνικές ανισότητες και συνακόλουθα τις κοινωνικοπολιτικές εντάσεις.. Η ενσωμάτωση του εργατικού κινήματος και το κλείσιμο του πολιτικού συστήματος που στερούσε την πρόσβαση σε πιο ακραίες και μαχητικές φωνές στα αριστερά του πολιτικού φάσματος, εξηγούν εν μέρει την εμφάνιση ακροαριστερής τρομοκρατίας.³⁸ Όπως αναφέρει η Μαίρη Μπόση: *«ένα μικρό τμήμα από τους “επαναστατημένους” νέους του Μάη του '68, επέλεξε να συνεχίσει την ιδεολογική αντιπαράθεση με την κρατική εξουσία, μέσω ένοπλων οργανώσεων και βίαιων μεθόδων δράσης».*³⁹

Οι τρομοκράτες, παρότι θεωρούσαν ότι ήταν επίγονοι του Marx και του Λένιν, διαφοροποιούνταν σε αρκετά σημεία από την παραδοσιακή Αριστερά. Αναμφίβολα, σε αυτό συνετέλεσε η άνοδος κατά τη δεκαετία του 1960 της Νέας Αριστεράς και η επακόλουθη ριζοσπαστικοποίηση των κινήματων της εναντίωσης στο «κατεστημένο» και στο «σύστημα», με στόχο τη ριζική αλλαγή.⁴⁰ Στην πραγματικότητα οι πολιτικές ιδέες που διακινούνταν στο πλαίσιο της Νέας Αριστεράς δεν αποτελούσαν ιδιαίτερη καινοτομία, καθώς βασιζόνταν στα γραπτά παλαιότερων μαρξιστών, όπως ο Gramsci, και ηλικιωμένων διανοουμένων, όπως ο Marcuse. Η πλέον σημαντική προσθήκη στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της Νέας Αριστεράς υπήρξε η αντίληψη του Fanon για την απελευθερωτική επιρροή της βίας. Ο Fanon καλούσε

³⁸ Wieviorka, *The Making of Terrorism*, pp. 21-22.

³⁹ Μπόση, *Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, σελ. 33.

⁴⁰ Laqueur, *A History of Terrorism*, p. 176.

μέσα από το βασικό του πόνημα *Της γης οι κολασμένοι* σε αγώνα για ανεξαρτησία και απευθυνόταν στην Αφρική εμπνεόμενος από τον αγώνα ανεξαρτησίας της Αλγερίας. Η προτροπή του Fanon βρήκε ευήκοα ώτα και αποτέλεσε σημαντική επιρροή για τις τρομοκρατικές ομάδες σε Δυτική Ευρώπη, ΗΠΑ και Ιαπωνία, καθώς θεώρησαν ότι η αντίληψη αυτή μπορούσε να προσαρμοστεί και να συμβάλει αποφασιστικά στη μάχη εναντίον των κυβερνήσεών τους και του καπιταλισμού.

Κατά τον Laqueur, οι ομάδες αυτές δεν κινούνταν με βάση την ιδεολογία, αλλά από έναν εκλεκτικισμό, δανειζόμενες στοιχεία από το Μαρξισμό-Λενινισμό και τον αναρχισμό, και πίστευαν πως μόνο με τη δράση θα διαπιστωνόταν εάν ήταν δυνατή η δημιουργία μιας ένοπλης αντίστασης.⁴¹ Η έμφαση στη δράση παρά στην οργάνωση, αποτέλεσε χαρακτηριστικό των αντιλήψεων της Νέας Αριστεράς που στηριζόταν στον αυθορμητισμό, αλλά στερούσε αποτελεσματικότητα και διάρκεια στις τρομοκρατικές ομάδες της περιόδου.⁴² Ταυτόχρονα, η στάση αυτή της «προπαγάνδας δια της πράξης» (propaganda by the deed) παρέπεμπε και στις αντίστοιχες ενέργειες των αναρχικών του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, στις οποίες μπορούμε να εντοπίσουμε μία ακόμη ιστορική έμπνευση για τις οργανώσεις της περιόδου.⁴³

Παρότι τρομοκρατικές ομάδες δημιουργήθηκαν στα περισσότερα κράτη της Δύσης, οι πλέον ισχυρές εντοπίζονται σε Δυτική Γερμανία, Ιταλία και Ιαπωνία, τους ηττημένους του πολέμου. Αν και η γενιά του 1960 σε όλες τις χώρες επιθυμούσε τη ρήξη και την τομή σε σχέση με τη γενιά των γονιών της, η ρήξη αποδείχθηκε πιο έντονη σε κοινωνίες που δεν αντιστάθηκαν στα αυταρχικά/ φασιστικά καθεστώτα. Ακόμη ένα κοινό στοιχείο των τριών περιπτώσεων υπήρξε και το γεγονός πως οι φιλελεύθεροι δημοκρατικοί θεσμοί ουσιαστικά επιβλήθηκαν από τους νικητές και συνδέθηκαν με το κύρος πρωτίστως των ΗΠΑ, το οποίο τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είχε δεχθεί πλήγμα κυρίως εξαιτίας του πολέμου στο Βιετνάμ και της διαμόρφωσης σχέσεων «υποτέλειας» των τριών χωρών απέναντι στις ΗΠΑ.⁴⁴

Η επιρροή των κινημάτων του Τρίτου Κόσμου που διαπνέει τα φοιτητικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 αποτυπώνεται καθαρά και στη ρητορική των τρομοκρατικών ομάδων της

⁴¹ Laqueur, *A History of Terrorism*, p. 176.

⁴² Gilcher-Holtey, "May 1968 in France", p. 257.

⁴³ Brockhoff Sarah, Krieger Tim and Meierrieks Daniel, 2012, *Looking back on Anger: Explaining the Social Origins of Left-Wing and Nationalist - Separatist Terrorism in Western Europe, 1970-2007*, CESifo Working Paper Series No. 3789, pp 1-39, εδώ: p. 2.

⁴⁴ Guelke, *The Age of Terrorism and the New International Political System*, p. 62.

περιόδου, ιδιαίτερα στη γερμανική περίπτωση. Οι γερμανικές τρομοκρατικές ομάδες αισθάνονταν να ταυτίζονται με τα κινήματα εθνικής απελευθέρωσης, ιδιαίτερα με αυτό του Βιετνάμ, καθώς αντιμετώπιζαν το γερμανικό κράτος ως αμερικανική αποικία.⁴⁵ Η περίπτωση του Βιετνάμ, εκτός από την κινητοποίηση που προσέφερε, αποτέλεσε για τους τρομοκράτες ελπίδα για αλλαγή, διότι η επιτυχής αντίσταση των Βιετκόνγκ απέναντι στην υπερδύναμη θεωρήθηκε ως επαρκής απόδειξη ότι το υπάρχον σύστημα ήταν τρωτό. Ταυτόχρονα, αυτή η μάχη μεταξύ Γολιάθ και Δαβίδ προβλημάτισε σχετικά με τις αξίες της καθεστηκυίας τάξης.⁴⁶ Επιπλέον, θεωρήθηκε και ως προσπάθεια αφύπνισης του γερμανικού λαού απέναντι στην αμερικανική βία στο Βιετνάμ συνδέοντας την απάθεια του με αυτή που επέτρεψε την άνοδο του ναζιστικού καθεστώτος.

Η αναζωογόνηση της μελέτης του μαρξισμού μεταπολεμικά με τη διαμόρφωση του ρεύματος της Νέας Αριστεράς, το πείραμα του Μάο στην Κίνα, η επικράτηση του Castro στην Κούβα, οι λατινοαμερικανικές οργανώσεις αντάρτικου πόλης και οι απελευθερωτικοί/αντιιμπεριαλιστικοί αγώνες στον Τρίτο Κόσμο, με προεξάρχουσα περίπτωση το Βιετνάμ, αποτέλεσαν το *corpus* έμπνευσης των ακροαριστερών τρομοκρατικών οργανώσεων. Οι οργανώσεις της εποχής δεν φιλοδοξούσαν να ανατρέψουν τα πολιτικά συστήματα των χωρών τους, αλλά έβλεπαν τους εαυτούς τους ως την πρωτοπορία η οποία θα επιτύγχανε την κινητοποίηση των μαζών και την επανάσταση. Κεντρικό ρόλο στον τρόπο σκέψης τους έπαιξαν οι αντιλήψεις του Carlos Marighella, ο οποίος υποστήριζε ότι η τρομοκρατική δράση θα προκαλούσε την αντίδραση του κράτους και εκείνη με τη σειρά της θα οδηγούσε στη λαϊκή εξέγερση. Με βάση αυτή τη θεώρηση, η δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων θα είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των ελευθεριών, με στόχο την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, «αποκαλύπτοντας» την κατασταλτική φύση του αστικού κράτους, και θα ενίσχυε την αντίδραση των πολιτών, διαμορφώνοντας τις συνθήκες για επαναφορά της επαναστατικής αύρας της δεκαετίας του 1960.⁴⁷ Ταυτόχρονα, οι οργανώσεις πίστευαν ότι θα μπορούσαν να «αφυπνίσουν» την εργατική τάξη, προκειμένου να αναλάβει το ρόλο επαναστατικού υποκειμένου που είχε απεμπολήσει μεταπολεμικά. Η μη κινητοποίηση της εργατικής τάξης ενίσχυσε το αντιιμπεριαλιστικό προφίλ των οργανώσεων και είχε ως αποτέλεσμα την αναζήτηση νέων επαναστατικών υποκειμένων, τα οποία όμως δεν μπορούσαν να προσφέρουν την κρίσιμη μάζα

⁴⁵ Midlarsky - Crenshaw - Yoshida, "Why Violence Spreads", pp.282-283.

⁴⁶ Rapoport, "The four Waves of Modern Terrorism", p. 56.

⁴⁷ Merari Ariel, 1993, "Terrorism as a Strategy of Insurgency", *Terrorism & Political Violence*, 5/4, pp. 213-251.

για την ανατροπή.⁴⁸ Η αδυναμία των οργανώσεων να αντιληφθούν τις αλλαγές που είχαν επέλθει σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο θα τις ώθησει σταδιακά στο νιχιλισμό, διευκολύνοντας την ανάληψη κατασταλτικής δράσης εναντίον τους.

Το διεθνές περιβάλλον συνέτεινε στην ανάδυση της ακροαριστερής τρομοκρατίας. Η διολίσθηση στον Ψυχρό Πόλεμο και η μόνιμη παρουσία αμερικανικών δυνάμεων στο ευρωπαϊκό έδαφος διαμόρφωσαν ένα έντονο κλίμα αντιαμερικανισμού, το οποίο διέτρεχε οριζόντια το πολιτικό φάσμα με διαφορετικές όμως προσλαμβάνουσες. Για την Αριστερά, ο αντιαμερικανισμός εδραζόταν στη στρατιωτική παρουσία των ΗΠΑ, αλλά και στον πολιτικό έλεγχο που ασκούσε η Ουάσιγκτον, προκειμένου να αποτραπεί η ενίσχυση των σοσιαλιστικών/κομμουνιστικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη. Η σταδιακή μετατόπιση των τελευταίων προς την αποδοχή του δυτικού προσανατολισμού, τόσο για λόγους ανάληψης εξουσίας, όσο και λόγω της αυτονόμησης από την ΕΣΣΔ εξαιτίας των σοβιετικών επεμβάσεων στο Ανατολικό Μπλοκ, ώθησε τους πλέον ριζοσπάστες να επιδιώξουν με άλλα μέσα την ανατροπή του αστικού κράτους. Αν και το σοβιετικό γραφειοκρατικό μοντέλο δεν αποτελούσε το κύριο σημείο αναφοράς των οργανώσεων, σε κάθε περίπτωση η σύγκρουση των δύο κόσμων προσέφερε ευκαιρίες αντιπαράθεσης με το καπιταλιστικό/ιμπεριαλιστικό μοντέλο και η εμφάνισή τους επωφελήθηκε από την ύπαρξη του αντίπαλου σοσιαλιστικού προτύπου κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης που έθελγε ένα ποσοστό Δυτικοευρωπαίων.⁴⁹

Παρά το μελάνι που έχει χυθεί για την υποστήριξη της τρομοκρατίας από τη Μόσχα, είναι ασαφής ο βαθμός της ως προς τις ακροαριστερές τρομοκρατικές οργανώσεις. Η ΕΣΣΔ και άλλα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την ανάδυση των τρομοκρατικών οργανώσεων για να υποσκιάσουν τη σταθερότητα των δυτικών χωρών.⁵⁰ Η Μόσχα θεωρούσε «χρήσιμες» τις τρομοκρατικές οργανώσεις στο βαθμό που προκαλούσαν αναταραχή στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών, αλλά η στάση της απέναντί τους κυμαινόταν από την έμμεση υποστήριξη έως την επίσημη εναντίωση, διότι δεν επιθυμούσε να δημιουργήσει τριβές με τις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις.⁵¹ Εξάλλου, το μέγεθος των τρομοκρατικών οργανώσεων δεν ήταν τέτοιο ώστε να μπορούν να μεταβληθούν σε εξαρτώμενους από την ΕΣΣΔ

⁴⁸ Burleigh, *Blood & Rage*, p. 223.

⁴⁹ Hauser, "Terrorism", pp. 269-280.

⁵⁰ Adams James, 1986, *The Financing of Terror*, New York: Simon and Schuster, pp. 239-240.

⁵¹ Brockhoff- Krieger- Meierrieks, *Looking back on Anger*, pp. 1-39. CIA, 1981, *Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence*, CIA Special National Intelligence Estimate, 27 May, CIA RDP90T00155R000200010009-2.

για λογιστική υποστήριξη, σε αντίθεση με τις οργανώσεις στον Τρίτο Κόσμο.⁵² Η ενίσχυση των παλαιστινιακών οργανώσεων με οπλισμό και οι σχέσεις τους με τις ακροαριστερές είχαν ως αποτέλεσμα την απόκτηση σοβιετικού οπλισμού από τις τελευταίες. Η συγκεκριμένη στρατηγική ακολουθήθηκε από τη Σοβιετική Ένωση και σε άλλες περιπτώσεις, με ιδιαίτερα χαρακτηριστική την υποστήριξη των κινημάτων ειρήνης, όταν η Μόσχα επιδίωξε να εξουδετερώσει τις πιέσεις εναντίον της εγκατάστασης των SS-20 πλην όμως αυτά, όπως και στην περίπτωση της τρομοκρατίας, δεν όφειλαν την εμφάνισή τους στην ΕΣΣΔ, αλλά σε εσωτερικές διεργασίες και ενδοδυτικοευρωπαϊκές ζυμώσεις.

Η διάρκεια και η ένταση του φαινομένου υπήρξε συνάρτηση της ώσμωσης εσωτερικών (πολιτικών, κοινωνικών, ιστορικών) και εξωτερικών παραγόντων. Παρότι ακροαριστερές οργανώσεις εμφανίστηκαν σχεδόν σε όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, σε Γερμανία και Ιταλία το παρελθόν του ναζισμού του φασισμού, και στην ελληνική περίπτωση ο εμφύλιος και η δικτατορία, οδήγησαν σε πολύ πιο σοβαρά προβλήματα με την τρομοκρατία, σε συνδυασμό με τη θέση τους στη σκακιέρα του Ψυχρού Πολέμου.⁵³ Αντίθετα στη Γαλλία, παρά την ένταση των γεγονότων του 1968, η ακροαριστερή τρομοκρατία υπήρξε λιγότερο σημαντική, καθώς δεν εμφανίστηκε κάποια ιδιαίτερα ισχυρή οργάνωση, με προσωρινή εξαίρεση την «Action Directe», η οποία δεν φαίνεται να είχε προγενέστερες σχέσεις με το κίνημα του 1968.⁵⁴ Η ανάδυση της τρομοκρατίας στη Δυτική Ευρώπη, παρά τα φαινόμενα διάχυσης και εξάπλωσης, σύμφωνα με την ανάλυση των Crenshaw, Midlarsky και Yoshida, δεν βασίστηκε μόνο στους ανεπίσημους διαύλους και επιρροές των μέσων μαζικής επικοινωνίας, αλλά και στις εθνικές ιδιαιτερότητες.⁵⁵ Ταυτόχρονα, και σε αυτή την ομάδα χωρών εντοπίζονται διαφοροποιήσεις στην κοινωνική προέλευση των μελών που συγκροτούν τις ομάδες ένοπλης δράσης και στο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον που τις διαμορφώνει.

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο της περιόδου είναι η διασύνδεση μεταξύ των τρομοκρατικών ομάδων, ανεξαρτήτως επιδιώξεων. Το πλαίσιο της εποχής αναμφίβολα διευκόλυνε την ανάπτυξη σχέσεων, λιγότερο ή περισσότερο στενών, μεταξύ των τρομοκρατικών οργανώσεων, οι οποίες κυμαίνονταν από την απλή υποστήριξη έως την εκπαίδευση και τη

⁵² CIA, 1981, Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence, CIA Special National Intelligence Estimate, 27 May, CIA RDP90T00155R000200010009-2.

⁵³ Sánchez-Cuenca Ignacio, 2009, "Revolutionary Dreams and Terrorist Violence in the Developed World: Explaining Country Variation", *Journal of Peace Research*, 46/5, pp. 702-703.

⁵⁴ Hauser, "Terrorism", p. 270.

⁵⁵ Midlarsky-Crenshaw-Yoshida, "Why Violence Spreads", p. 283.

συνεργασία για τη διεξαγωγή τρομοκρατικών ενεργειών. Ουσιαστικά μπορούμε να πούμε ότι πλην των δεσμών που δημιουργούνται στη βάση της «κοινής ιδεολογίας» περί επανάστασης⁵⁶ και της εναντίωσης/ εχθρότητας απέναντι στις ΗΠΑ, διαμορφώνεται μία κατάσταση που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «άτυπη ανταλλαγή υπηρεσιών». ⁵⁷ Έτσι, μέλη ευρωπαϊκών τρομοκρατικών ομάδων εκπαιδεύονται σε στρατόπεδα Παλαιστινίων και σε αντάλλαγμα διενεργούν επιθέσεις εναντίον ισραηλινών στόχων, ενώ αραβικές τρομοκρατικές ομάδες μετατρέπονται σε εκτελεστικό βραχίονα της κρατικά υποστηριζόμενης τρομοκρατίας και προβαίνουν σε εκκαθαρίσεις αντιφρονούντων, ανταλλάσσοντας την υποστήριξη με την εξυπηρέτηση των σχεδίων ριζοσπαστικών αραβικών καθεστώτων. ⁵⁸ Επιπλέον, οι αραβικές τρομοκρατικές οργανώσεις υιοθέτησαν τη δομή σε πυρήνες που διέθεταν τόσο οι ακροαριστερές οργανώσεις της εποχής, όσο και παλαιότερες μαρξιστικές ομάδες, οι οποίες διαρθρώνονταν σε μικρούς πυρήνες όπου οι συμμετέχοντες δεν γνώριζαν λεπτομέρειες για τα άλλα άτομα της ομάδας ή για τον ηγετικό πυρήνα, με αποτέλεσμα ακόμα και σε περίπτωση διείσδυσης από τις αρχές να είναι δύσκολη η συλλογή χρήσιμων πληροφοριών. ⁵⁹

Μαζί με την εμφάνιση των ακροαριστερών τρομοκρατικών οργανώσεων, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, κάνουν την εμφάνισή τους και ακροδεξιές /νεοφασιστικές/νεοναζιστικές οργανώσεις. Την συγκεκριμένη εποχή η ακροδεξιά βία διαθέτει έντονη αντικομμουνιστική διάσταση, καθώς βρισκόμαστε στην κορύφωση του Ψυχρού Πολέμου. Το φαινόμενο απέκτησε κυρίως διαστάσεις στην Ιταλία και δευτερευόντως στη Γερμανία, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Σε αντίθεση με την ακροαριστερή τρομοκρατία, οι ενέργειές τους δεν ήταν οργανωμένες, αλλά αποσκοπούσαν στην πρόκληση μεγάλου αριθμού θυμάτων, προκειμένου να πιέσουν τις κυβερνήσεις να περιορίσουν τις ελευθερίες στο όνομα της ασφάλειας. ⁶⁰

⁵⁶ Oots Kent Layne, 1989, "Organizational Perspectives on the Formation and Disintegration of Terrorists Groups", *Terrorism*, 12, pp. 139-152, εδώ: p. 149.

⁵⁷ Richardson, "Terrorists as Transnational Actors", p. 217.

⁵⁸ Hoffman Bruce, 2008, *Putting German Terrorism in Perspective: An American Response*, GHI Bulletin 43, pp. 59-65. Rapoport, "The Four Modern Waves of Terrorism", pp. 46-73.

⁵⁹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2015, Paul Bremer interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 125-126.

⁶⁰ Μπόση, *Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, σελ. 36-40.

8. Η τρομοκρατία στη Δυτική Ευρώπη: ΟΔ Γερμανίας, Ιταλία, Γαλλία

ΟΔ Γερμανίας

Στην περίπτωση της Δυτικής Γερμανίας η ανάδυση των τρομοκρατικών ομάδων πραγματοποιήθηκε μετά την υποχώρηση του φοιτητικού κινήματος και τη διάλυση της SDS λόγω της απογοήτευσης που επικράτησε, καθώς δεν επετεύχθη ο στόχος της παρεμπόδισης της ψήφισης των νόμων έκτακτης ανάγκης. Η «κρίσιμη στιγμή» για τη ριζοσπαστικοποίηση τμήματος του κινήματος που οδήγησε στην ανάδυση των ακροαριστερών τρομοκρατικών οργανώσεων της δεκαετίας του 1970, ως αντίδραση στη βίαιη δράση του κράτους, ήταν οι διαδηλώσεις κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του σάχη της Περσίας στο Βερολίνο, τον Ιούνιο του 1967. Η αντιμετώπιση των διαδηλωτών με βιαιότητα από την αστυνομία και κυρίως η δολοφονία από αστυνομικούς ενός διαδηλωτή, του Benno Ohnesorg, θεωρήθηκαν επιβεβαίωση των αναλύσεων περί της αυταρχικότητας του γερμανικού κράτους. Από αυτή τη στιγμή οι διαδηλώσεις, που έως τότε περιορίζονταν στο Βερολίνο και τη Φρανκφούρτη, επεκτάθηκαν σε όλη τη χώρα και εντάθηκαν σε βιαιότητα.⁶¹

Εκτός των ιδεολογικών προταγμάτων που βασιζόνταν στη Νέα Αριστερά, οι γερμανικές ομάδες υιοθέτησαν την αντίληψη του φοιτητικού κινήματος σχετικά με τις ευθύνες της προηγούμενης γενιάς για την ανοχή στην άνοδο του ναζισμού και τη σιωπή κατά τις επόμενες δεκαετίες, συμπεριφορές που αποτελούσαν εμπόδια στον πραγματικό εκδημοκρατισμό.⁶² Στην κατεύθυνση αυτή εθεωρείτο ότι η αυταρχική φύση της γερμανικής κυβέρνησης οφειλόταν και στη διατήρηση αξιωματούχων του ναζιστικού καθεστώτος σε καίριες θέσεις στον κρατικό μηχανισμό.⁶³ Ο Jeffrey Herf υποστηρίζει ότι η τρομοκρατία που αναδύθηκε στην ΟΔΓ είχε τις ιδεολογικές της ρίζες στην κομμουνιστική παράδοση της χώρας, ενώ επισημαίνει πως ο ρόλος του κομμουνισμού και ιδιαίτερα η μαρξιστική-λενινιστική ανάλυση του φασισμού είναι απαραίτητα στοιχεία για να κατανοήσουμε το λόγο για τον οποίο οι τρομοκρατικές ομάδες που προέκυψαν μετά την αποτυχία της Νέας Αριστεράς στη Δυτική Γερμανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία ήταν πολύ περισσότερο δολοφονικές από αυτές σε ΗΠΑ, Γαλλία και Μ. Βρετανία.

⁶¹ Klimke, "West Germany", p. 97. Crenshaw, "The Causes of Terrorism", p. 385.

⁶² Herf Jeffrey, 2008, "An Age of Murder: Ideology and Murder in Germany", *Telos* 144, Fall 2008, pp. 8-37, εδώ: p. 16.

⁶³ Moghadam Assaf, 2012, "Failure and Disengagement in the Red Army Faction", *Studies in Conflict & Terrorism*, 35:2, pp.156-181, εδώ: pp. 158-160.

Σύμφωνα με την κομμουνιστική εξήγηση οι δικτατορίες του Άξονα ήταν παράγωγο του καπιταλισμού. Ως εκ τούτου, η διατήρηση του καπιταλισμού και η επιστροφή στις μεταπολεμικές δημοκρατίες προσώπων τα οποία είχαν υπηρετήσει αυτά τα καθεστώτα σε θέσεις επιρροής επιβεβαίωναν κατά τις οργανώσεις την αντίληψή τους περί μη πραγματικού εκδημοκρατισμού.⁶⁴

Η μεταπολεμική γενιά υπήρξε επικριτική με τη γενιά των γονιών της θεωρώντας ότι επιδίωκε μέσω της σιωπής τη λήθη για το ναζιστικό παρελθόν της χώρας και υποστήριζε πως η δημοκρατία αποτελεί στην πραγματικότητα τη βιτρίνα πίσω από την οποία εξακολουθούσαν να υφίστανται οι αντιδημοκρατικές δομές. Η γρήγορη εξάρθρωση της πρώτης γενιάς της «Φράξιας Κόκκινος Στρατός» («Rote Armee Fraktion»- RAF) δεν οδήγησε στη μείωση της τρομοκρατίας, αλλά αντίθετα είχε ως αποτέλεσμα την εντονότερη διαπλοκή με τις παλαιστινιακές οργανώσεις.⁶⁵ Οι Crenshaw, Midlarsky και Yoshida χρησιμοποιούν τη Δυτική Γερμανία προς επίρρωση της θεωρίας τους για το φαινόμενο της «μετάδοσης» της τρομοκρατίας. Διαπιστώνουν πως η προσφυγή στην τρομοκρατία αποσκοπούσε στη μεταφορά της αντίστασης απέναντι στην ιμπεριαλιστική υπερδύναμη από την περιφέρεια (Βιετνάμ) στο κέντρο, με στόχο την επιτάχυνση της κατίσχυσης επί των ΗΠΑ, καθώς για τα στελέχη της RAF η ΟΔΓ αποτελούσε μέρος της αποικιακής επιρροής των ΗΠΑ. Η οργάνωση θεωρούσε ότι οι συνθήκες για επανάσταση δεν ήταν γόνιμες στη Γερμανία εξαιτίας της απώλειας της ταξικής συνείδησης από την εργατική τάξη. Συνεπώς, ο στόχος ήταν μέσω της τρομοκρατίας να υπάρξει αντίδραση της Δεξιάς, στην οποία εξακολουθούσε να υφίσταται ως λανθάνον στοιχείο ο φασισμός και η επαναφορά του ναζισμού. Με τον τρόπο αυτό, πίστευε πως θα εξωθούσε τις υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης σε αντισυσπείρωση, διαλύοντας τις επιδιώξεις των Αμερικανών για σταθεροποίηση της αμυντικής συμμαχίας εναντίον του Ανατολικού Μπλοκ.⁶⁶

Όπως και στην περίπτωση των Λατινοαμερικανών τρομοκρατών, έτσι και στη γερμανική περίπτωση, τα περισσότερα μέλη προέρχονταν από τη μεσαία τάξη και ήταν κάτοχοι πτυχίου πανεπιστημίου.⁶⁷ Αυτή η αίσθηση της προνομιούχας κατάστασης δημιουργούσε αισθήματα ενοχής απέναντι στον Τρίτο Κόσμο και αποτέλεσε κινητήριο μοχλό δράσης, καθώς

⁶⁴ Herf, "An Age of Murder", pp. 10-11.

⁶⁵ Herf, "An Age of Murder", pp. 10-11.

⁶⁶ Midlarsky - Crenshaw - Yoshida, "Why Violence Spreads", p. 283. Groenewold Kurt, 1992, "The German Federal Republic's Response and Civil Liberties", *Terrorism & Political Violence*, Vol.4, Issue 4, pp.136-150, εδώ: pp. 136-137. Guelke, *The Age of Terrorism and the New International Political System*, pp. 92-95.

⁶⁷ Waldmann, "Social Revolutionary Terrorism in Latin America and Europe", p. 156.

δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις κινητοποίησης του εσωτερικού ακροατηρίου. Όπως αναφέρει ο Horst Mahler, μέλος της RAF:

«Το άμεσο θέμα που αντιμετωπίζαμε ήταν να απελευθερωθούμε από τη διπλοπροσωπία του δυτικογερμανικού κράτους, το οποίο στο όνομα της ελευθερίας εμπλεκόταν ξανά σε πόλεμο στην Ινδοκίνα. (...) Έτσι, είχαμε να αναζητήσουμε ένα άλλο σημείο αναφοράς και το βρήκαμε στον Τρίτο Κόσμο. Έκτοτε δεν νιώθαμε Γερμανοί, αλλά η πέμπτη φάλαγγα του Τρίτου Κόσμου στη Μητρόπολη».⁶⁸

Εν κατακλείδι, η επεξήγηση της εμφάνισης της τρομοκρατίας στην ΟΔΓ εντοπίζεται στην προσπάθεια αναζήτησης επαναστατικών υποκειμένων στον Τρίτο Κόσμο λόγω της κατάστασης στο εσωτερικό.⁶⁹

Σε αυτή την κατεύθυνση, ενδιαφέρον αλλά και επεξηγηματικό στοιχείο ως προς την έντονη συνεργασία της δεύτερης γενιάς της RAF με παλαιστινιακές οργανώσεις αποτελεί το γεγονός πως μετά την ισραηλινή επικράτηση στον Πόλεμο των Έξι ημερών, εντός της γερμανικής Αριστεράς αναπτύχθηκε έντονη αποστροφή εναντίον του Ισραήλ, σε αντίθεση με την μεταπολεμική υποστήριξη των Σοσιαλδημοκρατών. Έτσι, διαμορφώθηκε μια συγκριτική θεώρηση, κατά την οποία εξομοιωνόταν ο φασισμός με το σιωνισμό, το Ισραήλ με τη ναζιστική Γερμανία και η Fatah με τον αντιφασισμό.⁷⁰

Η άνοδος του Willy Brandt στην καγκελαρία στα τέλη της δεκαετίας του 1960 συνέβαλε στην υποχώρηση των κινημάτων και στην προσπάθεια επίτευξης αλλαγών μέσω των υφιστάμενων θεσμικών διαδικασιών.⁷¹ Παρά τις μεταρρυθμίσεις που διευκολύνθηκαν από το ομοσπονδιακό σύστημα της χώρας, προσφέροντας μεγαλύτερες ευκαιρίες πρόσβασης και άσκησης πίεσης στο πολιτικό σύστημα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 διαμορφώθηκε μια πιο ριζοσπαστική τάση στα αριστερά του πολιτικού φάσματος. Αυτή ήρθε ως συνέπεια της απογοήτευσης από τις πιο συντηρητικές πολιτικές του Helmut Schmidt, της εισαγωγής νέων αντιτρομοκρατικών νόμων που έδιναν αυξημένες εξουσίες στην αστυνομία και της πεποίθησης

⁶⁸ Midlarsky -Crenshaw -Yoshida, "Why Violence Spreads", pp. 285. Mahler, Horst, 1981, "Birth and Death of the "Red Army Faction" [Baader-Meinhof Gang]", *Australian Left Review*, 1(78), pp. 47-49.

⁶⁹ Nacos, *Terrorism and Counterterrorism*, pp. 42. Laqueur, *History of Terrorism*, p. 207.

⁷⁰ Herf, "An Age of Murder", p. 20.

⁷¹ Della Porta, *Social Movements, Political Violence and the State*, p. 66. Hanshew Karrin, 2012, "Sympathy for the Devil?" The West German Left and the Challenge of Terrorism", *Contemporary European History*, 22, 4, pp. 511-532, εδώ: pp. 518-519. Gehrig Sebastian, 2011, "Sympathizing Subcultures? The Milieus of West German Terrorism", in Klimke Martin-Pekelder Jacco-Scharloth Joachim (eds.), *Between Prague Spring and Paris May: Opposition and Revolt in Europe, 1960-1980*, New York: Berghahn, pp.233-250, εδώ: p. 234.

ότι οι αρχές ασφαλείας ευθύνονταν για το θάνατο των φυλακισμένων μελών της πρώτης γενιάς της RAF. Έτσι, τη συγκεκριμένη περίοδο αυξήθηκε σημαντικά η πολιτική βία τόσο σε επίπεδο αυθόρμητων δράσεων στο πλαίσιο του αναδύομενου κινήματος ειρήνης και της καμπάνιας για τη μη εγκατάσταση των πυραύλων μέσου βεληνεκούς στη χώρα, όσο και σε επίπεδο τρομοκρατίας.⁷²

Πάντως, στη Δυτική Γερμανία δεν υπήρξε η ένταση που παρατηρήθηκε στην Ιταλία την ίδια περίπου εποχή, καθώς ο ριζοσπαστικός αριστερός χώρος δεν διέθετε τους πόρους και κυρίως το ανθρώπινο δυναμικό, αλλά περιοριζόταν σε λίγες οργανώσεις και μερικές εκατοντάδες άτομα. Σύντομη εξαίρεση έξαρσης της τρομοκρατικής δράσης και διαμόρφωσης ενός περιβάλλοντος κρίσης αποτέλεσε το φθινόπωρο του 1977, το λεγόμενο «Γερμανικό Φθινόπωρο», οπότε και κορυφώθηκε η δράση της δεύτερης γενιάς της RAF. Ειδικότερα, το διάστημα Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1977 σημαδεύτηκε από την απαγωγή του προέδρου του Συνδέσμου Γερμανών Εργοδοτών Hanns Martin Schleyer από τη RAF με την απαίτηση της απελευθέρωσης των φυλακισμένων μελών της οργάνωσης.⁷³ Μετά την άρνηση των γερμανικών αρχών για ικανοποίηση του αιτήματός τους και σε μια προσπάθεια επιπλέον άσκησης πίεσης, η οποία αναδεικνύει και τη συνεργασία μεταξύ των τρομοκρατικών οργάνωσεων της εποχής, ανεξαρτήτως κατηγοριοποίησης, μέλη της παλαιστινιακής οργάνωσης PFLP προχώρησαν σε αεροπειρατεία της πτήσης 181 της Lufthansa. Οι αεροπειρατές ομοίως απαίτησαν την απελευθέρωση των μελών της RAF, την απελευθέρωση δύο Παλαιστινίων από την Τουρκία και λύτρα. Ο δραματικός επίλογος γράφτηκε λίγες μέρες μετά, στις 18 Οκτωβρίου, με την επιτυχημένη εξουδετέρωση των αεροπειρατών από τις γερμανικές ειδικές δυνάμεις στο αεροδρόμιο του Μογκαντίσου της Σομαλίας, την αυτοκτονία τριών φυλακισμένων μελών της RAF (Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Jan-Carl Raspe) και τη δολοφονία του Schleyer.⁷⁴ Τα γεγονότα είχαν και ελληνική διάσταση, καθώς ο «Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας» (ΕΛΑ) επιδίωξε να τοποθετήσει βόμβα στις εγκαταστάσεις της γερμανικής εταιρείας AEG στις 20 Οκτωβρίου 1977 σε συμπαράσταση των μελών της RAF για τα οποία υπήρχε στον ακροαριστερό χώρο η άποψη πως δολοφονήθηκαν και όχι πως αυτοκτόνησαν. Κατά την

⁷² Della Porta, *Social Movements, Political Violence and the State*, pp. 36-38. Hanshew, "Sympathy for the Devil?" *The West German Left and the Challenge of Terrorism*, pp. 520-521.

⁷³ Pekelder Jacco-Weinhauer Klaus, 2016, "Germany Confronts the Baader-Meinhof Group. The Stammheim Trial (1975-1977) and Its Legacies", in Schmid P. Alex-De Graaf Beatrice (eds.) *Terrorists on Trial, a Performative Perspective*, Leiden: Leiden University Press, pp. 231-309, εδώ: p. 233.

⁷⁴ Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, pp. 109-118.

παραπάνω απόπειρα, σκοτώθηκε σε ανταλλαγή πυροβολισμών με την αστυνομία ο Χρήστος Κασίμης, ο οποίος εθεωρείτο εκ των ηγετικών στελεχών της οργάνωσης.⁷⁵

Ως προς τις διεθνείς διασυνδέσεις της RAF, πλην των σχέσεων με παλαιστινιακές οργανώσεις που προαναφέρθηκαν, τα αμερικανικά αρχεία αναφέρουν ότι στελέχη της οργάνωσης εκπαιδεύτηκαν σε κέντρα εκπαίδευσης στη Μέση Ανατολή υποστηριζόμενα από τη Λιβύη.⁷⁶ Ειδικότερα, στελέχη της οργάνωσης έλαβαν εκπαίδευση σε στρατόπεδο της Φατάχ στην Ιορδανία το 1970, ενώ μέλη της οργάνωσης «Κίνημα της 2^{ης} Ιουνίου» στην Υεμένη.⁷⁷ Επιπλέον, υπήρχαν επαφές με γαλλικές, βελγικές, ολλανδικές, ιρλανδικές, ελβετικές, δανικές και αμερικανικές ομάδες και μεμονωμένα άτομα. Τέλος, γίνεται αναφορά στη σύσταση του ενιαίου μετώπου με τη γαλλική «Άμεση Δράση» και τους βελγικούς «Μαχητικούς Κομμουνιστικούς Πυρήνες» («Cellules Communistes Combattantes»-CCC) στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και με το θνησιγενές κύμα της «ευρωτρομοκρατίας» που διακήρυσσε ως στόχο τον «πόλεμο» εναντίον του NATO.⁷⁸ Χωρίς να είναι σαφές κατά πόσο υπήρχε ενίσχυση της οργάνωσης σε οπλισμό ή άλλα μέσα από την Ανατολική Γερμανία, δέκα μέλη της RAF βρήκαν καταφύγιο στην Ανατολική Γερμανία το 1980, προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη, ενώ παραδόθηκαν και εκδόθηκαν στις δυτικογερμανικές αρχές το καλοκαίρι του 1990 λίγο πριν την επανένωση.⁷⁹

Σε αντίθεση με την ιταλική περίπτωση, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια, η ακροδεξιά τρομοκρατία στη Δυτική Γερμανία δεν αποτέλεσε ιδιαίτερη απειλή τουλάχιστον έως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Με ρίζες στο ακροδεξιό Εθνικό Δημοκρατικό Κόμμα (Nationaldemokratische Partei Deutschlands- NPD) και σε μικρότερες νεοναζιστικές οργανώσεις, η ακροδεξιά τρομοκρατία αφορούσε κυρίως επιθέσεις εναντίον μεταναστών, με εξαίρεση τη δολοφονική επίθεση ενός νεοναζί στο Oktoberfest του Μονάχου το 1980, μια επίθεση που άφησε πίσω της δώδεκα νεκρούς και πάνω από εβδομήντα τραυματίες.⁸⁰ Όπως και στην περίπτωση των ακροαριστερών τρομοκρατών, στελέχη ακροδεξιών οργανώσεων

⁷⁵ Παπαχελάς Αλέξης- Τέλλογλου Τάσος, 2003, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Εστία, σελ. 102-108.

⁷⁶ Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Floder: Terrorism-Libya Public Diplomacy Box 91721

⁷⁷ Horchem Hans Josef, 1982, "European Terrorism: a German Perspective", *Studies in Conflict & Terrorism*, 6:1-2, pp. 27-51, εδώ: p. 34.

⁷⁸ Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Floder: Terrorism-Libya Public Diplomacy Box 91721

⁷⁹ Pekelder Jacco, 2010, *The End of the Baader Meinhof group: The Long Goodbye of the RAF between 1977 and 1998*, IV Jornadas internacionales sobre terrorismo los finales del terrorismo: lecciones desde la perspectiva comparada. Madrid, 16 November 2010. Fundación Manuel Giménez Abad de Estudios Parlamentarios y del Estado Autonómico, pp. 1–20, εδώ: p. 6. CIA, 1981, *Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence*, CIA Special National Intelligence Estimate, 27 May 1981, CIA RDP90T00155R000200010009-2.

⁸⁰ Horchem Hans, 1987, "Terrorism in Germany: 1985", in Wilkinson Paul-Stewart Alasdair (eds.), *Contemporary Research on Terrorism*, Aberdeen: Aberdeen University Press, pp. 141-163, εδώ: pp. 149-151.

διατηρούσαν επαφές με την ΟΑΠ και μάλιστα, πέραν της εκπαίδευσης, συμμετείχαν σε συγκρούσεις στην Ιορδανία στο πλευρό των Παλαιστινίων.⁸¹

Τέλος, ως προς τη διεθνή τρομοκρατία παρότι υπήρξε σημαντική δραστηριότητα αραβικών οργανώσεων σε γερμανικό έδαφος, η χώρα σημαδεύτηκε κυρίως από την τρομοκρατική επίθεση στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μονάχου το 1972, όταν μέλη της οργάνωσης «Μαύρος Σεπτέμβρης» απήγαγαν έντεκα Ισραηλινούς αθλητές, απαιτώντας την απελευθέρωση διακοσίων Παλαιστινίων μαχητών από το Ισραήλ, αλλά και των Andreas Baader και Ulrike Meinhof, ηγετικών στελεχών της RAF.⁸² Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ως προς την διεθνή τρομοκρατία στην γερμανική περίπτωση η ώσμωση που προαναφέρθηκε μεταξύ αραβικών/παλαιστινιακών και γερμανικών ακροαριστερών κυρίως τρομοκρατικών ομάδων.

Ιταλία

Η Ιταλία, μαζί με τη Βρετανία, υπήρξε η χώρα που αντιμετώπισε το κυριότερο πρόβλημα τρομοκρατίας στην Ευρώπη κατά τη δεκαετία του 1970. Σε αντίθεση με τη βρετανική περίπτωση, οι κυρίαρχες μορφές τρομοκρατίας στην Ιταλία ήταν η ακροαριστερή και η ακροδεξιά. Εκτός από τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της επόμενης, σημαντικό στοιχείο στη μελέτη της ιταλικής περίπτωσης αποτελεί η οικονομική και πολιτισμική διαφορά Βορρά-Νότου που όξυνε τις αντιθέσεις, αλλά και το γεγονός ότι η πολιτική βία αποτελούσε σταθερό φαινόμενο.⁸³ Οι οργανώσεις που αναδύθηκαν τη δεκαετία του 1970, με προεξάρχουσα τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες», εκμεταλλεύτηκαν τη φοιτητική αναταραχή, τις αυξανόμενες διεκδικήσεις των εργατών στα εργοστάσια του Βορρά και την επιλογή των νεοφασιστών να επενδύσουν στην ένταση, καθώς οι τελευταίοι αντιλαμβάνονταν τις φοιτητικές/εργατικές αναταραχές ως προανάκρουσμα επανάστασης. Περαιτέρω στην ανάδυση της τρομοκρατίας συνέβαλαν οι μετατοπίσεις που πραγματοποίησε το Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, το μεγαλύτερο στη Δυτική Ευρώπη, αποκοπόμενο σταδιακά από την

⁸¹ Horchem, "Terrorism in Germany: 1985", pp. 154-155.

⁸² Schneckener Ulrich, 2006, "Germany", in Yonah Alexander (ed.) *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Washington D.C.: Potomac Books Inc, pp. 72-98, εδώ: pp. 77. Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, pp. 37-43. Schiller Kay-Young Christopher, 2010, *The 1972 Munich Olympics and the Making of Modern Germany*, Berkeley: California University Press, pp. 187-220.

⁸³ Βιδάλη, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70*, σελ. 27.

ΕΣΣΔ και «πλέοντας» προς το ευρωκομμουνιστικό μοντέλο.⁸⁴ Ενδεικτικό της έντασης του ζητήματος της τρομοκρατίας στην Ιταλία κατά τη δεκαετία του 1970 είναι ότι σε δημοσκόπηση το 1984 οι συμμετέχοντες ανέφεραν την τρομοκρατία ως την ιστορική εξέλιξη των πενήντα τελευταίων ετών που θα απασχολούσε κατά κύριο λόγο τους ιστορικούς του μέλλοντος, με δεύτερη το φασιστικό καθεστώς σε σημαντική απόσταση.⁸⁵ Όπως αναφέρει η Donatella Della Porta, παρότι αντίστοιχες μορφές πολιτικής βίας εμφανίστηκαν και σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, μόνο στην Ιταλία ήταν τέτοια η ένταση και η διάρκεια, έτσι ώστε να θεωρηθεί σοβαρή πρόκληση για το καθεστώς.⁸⁶

Η ταυτόχρονη «επίθεση» από τα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος έθεσε σε πίεση τις αντιτρομοκρατικές δυνατότητες των αρχών ασφαλείας λόγω της διαφορετικής φύσης και της ανάγκης χάραξης διαφορετικών στρατηγικών για την καταπολέμησή τους. Οι βασικές στρατηγικές που ακολουθήθηκαν ήταν η διείσδυση (infiltration) και η μεταμέλεια (repentance), ενώ κομβικής σημασίας ήταν η ενότητα που επέδειξε το πολιτικό σύστημα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας με το ΚΚΙ να συμπαρατάσσεται σθεναρά.⁸⁷

Στην Ιταλία η ακροαριστερά διαμορφώθηκε μέσα από τις φοιτητικές-εργατικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1960 και την εξάπλωση της κινηματικής οργάνωσης και δράσης σε επίπεδο πανεπιστημίων και εργοστασίων. Βασικός παράγοντας υπήρξε η απογοήτευση τόσο από τη συμμετοχή των σοσιαλιστών στην κυβέρνηση από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 που δεν παρήγαγε σημαντικά αποτελέσματα, όσο και από τη σταδιακή στροφή του ΚΚΙ στο ρεύμα του ευρωκομμουνισμού, που θεωρήθηκε ότι αποτελούσε προδοσία του στόχου για επανάσταση.⁸⁸ Ιδιαίτερη αναφορά ως προς την ιταλική περίπτωση απαιτεί η ύπαρξη των νεοφασιστών, οι οποίοι ακολούθησαν μια στρατηγική έντασης τα χρόνια μετά το 1966, φαινόμενο που δεν παρατηρείται στη Δυτική Γερμανία.⁸⁹

⁸⁴ Rimanelli, "Italian Terrorism and Society, 1940s-1980s", p. 254. Drake Richard, 1987, "Contemporary Terrorism and the Intellectuals: The Case of Italy", in Wilkinson Paul-Stewart Alasdair (eds.), *Contemporary Research on Terrorism*, Aberdeen: Aberdeen University Press, pp. 130-140, εδών: p. 135.

⁸⁵ Drake Richard, 2000, "Italy in the 1960: A Legacy of Terrorism and Liberation", *South Central Review*, Vol. 16 no 4, pp. 62-76, εδών: p. 62.

⁸⁶ Della Porta Donatella, 1992, "Institutional Responses to Terrorism: the Italian Case", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 4 Issue 4, pp. 151-170, εδών: p. 151.

⁸⁷ Merlo Germana Tappero-Marchisio Sergio, 2006, "Italy", in Yonah Alexander (ed.) *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Washington D.C.: Potomac Books Inc, pp. 99-126, εδών: p. 99.

⁸⁸ Βιδάλη, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70*, σελ. 80-82. Burleigh, *Blood & Rage*, p. 191.

⁸⁹ Rimanelli, "Italian Terrorism and Society, 1940s-1980s", p. 255.

Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1970 κυριάρχησε η ακροδεξιά τρομοκρατία, καθώς οι νεοφασιστικές οργανώσεις επιδίωκαν μέσα από τη «στρατηγική της έντασης» να εξαναγκάσουν την κυβέρνηση να λάβει πιο αυστηρά μέτρα για την αντιμετώπιση των εξωκοινοβουλευτικών αριστερών οργανώσεων, τις οποίες αντιλαμβάνονταν ως απειλή για την ανατροπή του καθεστώτος. Η αντιμετώπιση της ακροδεξιάς τρομοκρατίας από το κράτος δεν ήταν επιτυχής, με αποτέλεσμα σημαντικές επιθέσεις να μείνουν ανεξιχνίαστες. Σε αυτό φαίνεται να έπαιζαν ρόλο και οι πιθανολογούμενες διασυνδέσεις των ακροδεξιών οργανώσεων με τις μυστικές υπηρεσίες.⁹⁰ Από την άλλη πλευρά, ενώ η ακροδεξιά πολιτική βία υποχωρεί από το 1974-75 και εντεύθεν, κλιμακώνεται η δράση των ακροαριστερών οργανώσεων με προεξάρχουσες τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες».

Παρότι η οργάνωση είχε ιδρυθεί το 1969 και ήταν γνωστή στις αρχές από τότε, θεωρήθηκε πως δεν αποτελούσε ιδιαίτερο κίνδυνο, δεδομένου ότι μέχρι το 1974 προέβαινε σε χαμηλής έντασης επιθέσεις εναντίον υλικών στόχων, με εξαίρεση την απαγωγή ενός επιχειρηματία το 1972 για λύτρα. Το 1974 σηματοδοτεί την αλλαγή της στρατηγικής, με στόχο την «επίθεση στην καρδιά του κράτους», καθώς η οργάνωση στρέφεται πλέον εναντίον των κρατικών θεσμών με την απαγωγή του δικαστή Mario Sossi. Παρά τη γρήγορη εξάρθρωση της πρώτης γενιάς των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» έως το 1976, στην οποία συνετέλεσε και η ίδρυση, το 1974, ειδικού τμήματος της αστυνομίας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, η οργάνωση ανασυντάχθηκε γρήγορα και κλιμάκωσε τη δράση της με σειρά δολοφονιών και αποκορύφωμα την απαγωγή και δολοφονία του Aldo Moro, πρώην πρωθυπουργού και ηγέτη του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος, την άνοιξη του 1978. Η υπόθεση Moro συγκλόνισε την ιταλική κοινωνία και προκάλεσε αποστροφή προς την τρομοκρατική δράση.⁹¹ Ταυτόχρονα όμως, όπως παρατηρεί η Della Porta στη μελέτη της, η εισροή νέων μελών στις τρομοκρατικές οργανώσεις κορυφώθηκε το 1979, καθώς οι ιταλικές αρχές, εκμεταλλευόμενες τη νομοθεσία, η οποία γινόταν διαρκώς αυστηρότερη από το 1974 και μετά, ενέτειναν την καταστολή εναντίον των συμμετεχόντων στις ημινόμιμες εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις που δρούσαν κάτω από την αυτοαποκαλούμενη «Αυτονομία», η οποία είχε προκύψει μετά το κύμα των φοιτητικών διαδηλώσεων του 1977. Ένα επιπλέον στοιχείο που προκύπτει από τη μελέτη της Della Porta είναι ότι η πλειονότητα των συλλήψεων μελών τρομοκρατικών οργανώσεων έπεται χρονικά της έξαρσης της τρομοκρατικής δράσης, καθώς το 80% των ενεργειών έγινε πριν το 1980, ενώ το

⁹⁰ Merlo-Marchisio, "Italy", p. 101.

⁹¹ Sundquist, "Political Terrorism: A Historical Case Study of the Italian Red Brigades", p. 60.

μεγάλο κύμα συλλήψεων ακολούθησε την απαγωγή του Στρατηγού Dozier, την περίοδο 1981-82. Σε αυτό συνετέλεσε, πέραν της αναδιοργάνωσης των αρχών ασφαλείας, η αποτελεσματική αλλαγή της νομοθεσίας με έμφαση στη μεταμέλεια και την αποκάλυψη άλλων μελών ή την ομολογία της προσωπικής δράσης, ενέργειες οι οποίες συνοδεύονταν από σημαντική μείωση ποινών.⁹²

Παρά τις σποραδικές επαφές με άλλες ευρωπαϊκές οργανώσεις, οι «Ερυθρές Ταξιαρχίες» δεν διατηρούσαν σημαντικές σχέσεις με το εξωτερικό και εστίαζαν στην εσωτερική πολιτική σκηνή. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η πρώτη επίθεση εναντίον ξένου αξιωματούχου ήταν η προαναφερθείσα απαγωγή του στρατηγού του NATO James Lee Dozier, μόλις το 1981.⁹³ Οι Merlo και Marchisio αναφέρουν πως μέλη ιταλικών ακροαριστερών οργανώσεων εκπαιδεύτηκαν στο Λίβανο (όπως και μέλη τρομοκρατικών οργανώσεων από άλλες χώρες) και λάμβαναν οπλισμό από την περιοχή της Μέσης Ανατολής, ενώ φέρεται να υπήρχαν διασυνδέσεις με ανατολικοευρωπαϊκές μυστικές υπηρεσίες, σύμφωνα με καταθέσεις μελών των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» κατά τη διάρκεια της δίκης τους. Αντίστοιχοι δεσμοί με το εξωτερικό φαίνεται να υφίσταντο και στην περίπτωση των ακροδεξιών οργανώσεων, τουλάχιστον όσο ήταν στην εξουσία τα δικτατορικά καθεστώτα σε Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία.⁹⁴ Πάντως, οι αμερικανικές αρχές σε έκθεσή τους ανέφεραν ότι οι διασυνδέσεις των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» με άλλες τρομοκρατικές οργανώσεις φαινόταν να είναι μικρής σημασίας, ενώ δεν εξακριβώθηκε η ύπαρξη άμεσων σχέσεων με τη Σοβιετική Ένωση, παρότι η οργάνωση είχε πρόσβαση σε διάφορους τύπους όπλων που προέρχονταν από το κομμουνιστικό μπλοκ.⁹⁵ Περαιτέρω, όσον αφορά τις διεθνείς διασυνδέσεις της οργάνωσης φαίνεται πως υπήρξαν κάποιες επαφές με την ΟΑΠ και αποστολή ελαφρού οπλισμού το 1978.⁹⁶

Οργανωτικά οι «Ερυθρές Ταξιαρχίες» διέθεταν κάθετη δομή, η οποία αποτελείτο από τουλάχιστον έξι φάλαγγες με έδρα το Μιλάνο, τη Γένοβα, το Τορίνο, τη Ρώμη, τη Νάπολη και την περιοχή του Βένετο. Οι φάλαγγες διαιρούνταν σε ταξιαρχίες και αυτές με τη σειρά τους σε

⁹² Della Porta, "Institutional Responses to Terrorism: the Italian Case", pp. 151-170. Drake, "Contemporary Terrorism and the Intellectuals", p. 135.

⁹³ Sundquist, "Political Terrorism: A Historical Case Study of the Italian Red Brigades", p. 61.

⁹⁴ Merlo-Merchisio, "Italy", p. 105.

⁹⁵ Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Folder: Terrorism-Libya Public Diplomacy Box 91721. Smith J. Paul, 2008, "The Italian Red Brigades (1969-1984): Political Revolution and threats to the State", in Norwitz H. Jeffrey, (ed.), *Armed Groups: Studies in National Security, Counterterrorism and Counter-insurgency*, Newport: U.S. Naval War College, pp. 15-28.

⁹⁶ Smith, "The Italian Red Brigades", p. 18.

πυρήνες. Ανάλογα με την έδρα της η κάθε φάλαγγα είχε ξεχωριστούς στρατηγικούς στόχους. Έτσι, ενώ οι ομάδες στα βιομηχανικά κέντρα του Βορρά εστίαζαν τη δράση τους στα εργοστάσια και στην επαφή με τους εργάτες, στη Ρώμη στρατηγικός στόχος ήταν η επίθεση εναντίον του πολιτικού συστήματος και κυρίως του κυρίαρχου κόμματος της μεταπολεμικής Ιταλίας, των Χριστιανοδημοκρατών. Στην κορυφή της κάθετης αυτής δομής βρισκόταν το Στρατηγικό Διευθυντήριο, το οποίο ήταν υπεύθυνο για τη χάραξη της πολιτικο-οργανωτικής στρατηγικής.⁹⁷

Ο Ferrajoli αποδίδει την εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας στην Ιταλία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και εντεύθεν, στην υποχώρηση του κινήματος διαμαρτυρίας που κορυφώθηκε το 1969 ως απάντηση στη σκλήρυνση του πολιτικού συστήματος, η οποία οδήγησε στη διαμόρφωση ενός «μπλοκαρισμένου συστήματος». Αντίθετα υποστηρίζει ότι την περίοδο της μαζικής κοινωνικής αναταραχής, με τις δυναμικές φοιτητικές και εργατικές διεκδικήσεις, υπήρξε περιορισμένη βία, εξαιτίας ακριβώς του αυξημένου επιπέδου κοινωνικής μαχητικότητας («το πιο αποτελεσματικό μέσο αποτροπής της εγκληματικότητας και της τρομοκρατίας»), η οποία άφηνε ανοιχτή την προοπτική μετασχηματισμού της χώρας.⁹⁸ Η ενσωμάτωση του Κομμουνιστικού και του Σοσιαλιστικού Κόμματος στο κυβερνητικό σύστημα, η αδυναμία τους να εμφανιστούν ως δυνάμεις αλλαγής και συνακόλουθα η κρίση αντιπροσωπευτικότητας, κυρίως των κομμάτων της Αριστεράς, είχαν ως συνέπεια:

*«η κοινωνική σταθερότητα εμφανίστηκε ως κοινωνική αποσύνθεση, σαν άμπωτις και επιστροφή των μαζών στον ιδιωτικό βίο, σαν κατακερματισμός και περιθωριοποίηση των συγκρούσεων, σαν αποστείρωση του κοινωνικού εδάφους για αγώνα και κινητοποίηση».*⁹⁹

Έτσι, η ένοπλη τρομοκρατία γεννιέται από την πολιτική κρίση της Αριστεράς, απόδειξη της ιστορικής ήττας του εργατικού κινήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, η τρομοκρατία αποτελεί την προσπάθεια βίαιης ρήξης των κανόνων ενσωμάτωσης σε ένα πολιτικό σύστημα όλο και πιο μπλοκαρισμένο και αμετάβλητο. Πρόκειται, σύμφωνα με τον Ferrajoli, για μια ρήξη εξ ολοκλήρου υποκειμενική και συμβολική, που χαρακτηρίζεται από την πιο ακραία αποξένωση και «αυτονομία της πολιτικής» σε σχέση με τα μαζικά κινήματα τα οποία αντικαθίστανται από

⁹⁷ Smith, "The Italian Red Brigades", p. 18.

⁹⁸ Φεραγιόλι, Βία και Πολιτική, σελ. 56-57.

⁹⁹ Φεραγιόλι, Βία και Πολιτική, σελ. 59.

έναν «φετιχισμό της βίας».¹⁰⁰ Σε αυτή τη βάση, αντιπαραβάλλει την πολιτική βία με την κοινωνική βία, υποστηρίζοντας πως η αποτελεσματικότητα της πρώτης στις κοινωνίες του όψιμου καπιταλισμού είναι ανύπαρκτη, καθώς αυτές χαρακτηρίζονται από υψηλό δυναμικό στρατιωτικής και καταπιεστικής ισχύος και από ένα διακλαδωμένο σύστημα μηχανισμών συγκαταθετικής και κορπορατιβιστικής ενσωμάτωσης των υποτελών τάξεων.¹⁰¹

Από την πλευρά της η Della Porta στην προσπάθειά της να εξηγήσει γιατί το ιταλικό κράτος κατόρθωσε να καταστείλει την τρομοκρατία στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και όχι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, οπότε και παρατηρείται η κορύφωσή της, θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο στην αποτυχία έπαιξε η αστάθεια του πολιτικού συστήματος. Σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1970 κατά την οποία παρατηρείται χαμηλή συνοχή στα κόμματα, συχνή προσφυγή σε εκλογές και υψηλός βαθμός διακομματικών συγκρούσεων, τη δεκαετία του 1980 το πολιτικό σύστημα βρίσκει μια νέα ισορροπία. Επιπλέον, η αναποτελεσματικότητα των αρχών στην καταστολή της τρομοκρατίας αποδίδεται και στο γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου εκτάκτου ανάγκης η τρομοκρατία αντιμετωπίστηκε όπως το οργανωμένο έγκλημα, χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι ιδιαιτερότητες του φαινομένου και ειδικότερα η δυναμική των οργανώσεων, αλλά και οι στόχοι τους.¹⁰² Στη μελέτη των Merlo και Merchisio για την αντιτρομοκρατική στρατηγική στην Ιταλία, εκτός της αξιοποίησης του εργαλείου της μεταμέλειας και της συγκρότησης αποτελεσματικών αντιτρομοκρατικών υπηρεσιών, καθοριστικής σημασίας για την εξάρθρωση των τρομοκρατικών οργανώσεων θεωρείται πως ήταν η ισχυρή πολιτική βούληση.¹⁰³

Γαλλία

Εξαιρώντας την περίοδο του Πολέμου της Αλγερινής Ανεξαρτησίας μεταξύ 1954-1962, όταν τόσο το αλγερινό απελευθερωτικό κίνημα (FLN) όσο και δυνάμεις που διαφωνούσαν με τη χορήγηση ανεξαρτησίας προσέφυγαν σε τρομοκρατικές μεθόδους, η Γαλλία ήρθε αντιμέτωπη με την τρομοκρατία κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και εντεύθεν. Αποκορύφωμα από πλευράς των τελευταίων ήταν η απόπειρα δολοφονίας του Προέδρου της Γαλλίας Charles de Gaulle από

¹⁰⁰ Φεραγιόλι Βία και Πολιτική, σελ. 58-61.

¹⁰¹ Φεραγιόλι, Βία και Πολιτική, σελ. 45.

¹⁰² Della Porta, "Institutional Responses to Terrorism: the Italian Case", pp. 163-164.

¹⁰³ Merlo-Merchisio, "Italy", p. 104.

την OAS, οργάνωση που αντιτίθετο σφόδρα στην αλγερινή ανεξαρτησία και αποτελείτο από Γάλλους που διέμεναν στην Αλγερία και στελέχη των ενόπλων δυνάμεων.¹⁰⁴

Αντίθετα με τη Δυτική Γερμανία και την Ιταλία, η Γαλλία δεν αντιμετώπισε έντονη ακροαριστερή τρομοκρατία, παρότι ο γαλλικός Μάης του 1968 αποτελεί το σημείο αναφοράς των εξεγέρσεων της ύστερης δεκαετίας του 1960. Η Isabelle Sommier συγκρίνοντας τη διαφορετική εξέλιξη στην Ιταλία και στη Γαλλία, όσον αφορά την εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας, αναφέρει ότι στη γαλλική περίπτωση, εξαιτίας της διαφορετικής ιστορικής εξέλιξης, το πολιτικό σύστημα διέθετε ισχυρότερη νομιμοποίηση, γεγονός το οποίο καθιστούσε δύσκολη την υποστήριξη της θέσης περί φασιστοποίησης του κράτους, σε αντίθεση με την ιταλική περίπτωση. Επιπλέον, στην απουσία απευθείας σύνδεσης των εξεγέρσεων του τέλους της δεκαετίας του 1960 και της τρομοκρατίας συνέβαλε η ύπαρξη περισσότερων πολιτικών ευκαιριών για την επίτευξη πολιτικών αλλαγών μέσω της θεσμοποιημένης πολιτικής και η εφήμερη σχέση μεταξύ άκρας Αριστεράς και εργατικής τάξης. Ειδικότερα, η Sommier υποστηρίζει ότι στη Γαλλία η σχέση των δύο πλευρών υπήρξε ιδιαίτερα σύντομη και ως εκ τούτου δεν καλλιεργήθηκε σε μέρος της άκρας Αριστεράς η ψευδαίσθηση πως η εργατική τάξη εξακολουθούσε να αποτελεί το επαναστατικό υποκείμενο για την κοινωνικοπολιτική αλλαγή. Επομένως, η προσφυγή στην ένοπλη βία ήταν χρήσιμη σε αυτή την κατεύθυνση προς επιτάχυνση της διαμόρφωσης επαναστατικών συνθηκών.¹⁰⁵

Η κύρια οργάνωση που απασχόλησε τις αρχές, η «Action Directe», εμφανίστηκε μόλις στα τέλη του 1979, πολύ μετά την ύφεση της κινηματικής δράσης. Η γρήγορη σύλληψη των μελών της συνοδεύτηκε από αμνηστία μετά την εκλογή του Mitterrand στην εξουσία.¹⁰⁶ Η οργάνωση επέστρεψε στην ενεργό δράση με σειρά επιθέσεων, κυρίως βομβιστικών ενεργειών, αλλά και δολοφονιών, ενώ το 1985 συνέπραξε, όπως προαναφέραμε, με την τρίτη γενιά της

¹⁰⁴ Parmentier Guillaume, 2006, "France", in Yonah Alexander (ed.), *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Washington D.C.: Potomac Books Inc., p. 45.

¹⁰⁵ Sommier Isabelle, 2011, *Η Επαναστατική Βία*, Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 94-95.

¹⁰⁶ Dartnell Michael, 1990, "France's Action Directe: Terrorists in Search of a Revolution", *Terrorism and Political Violence*, 2:4, pp. 457-488, εδώ: p. 473. Ο Dartnell μελετά την ιδεολογική και επιχειρησιακή εξέλιξη της οργάνωσης, διαπιστώνοντας κλιμάκωση της δράσης της μετά το 1984, οπότε και αποκτά μια πιο συνεκτική ιδεολογική βάση. Κύριες θεματικές αποτελούν ο αντιιμπεριαλισμός (με έμφαση στη γαλλική αποικιοκρατία), η καπιταλιστική εκμετάλλευση και η αμερικανική επικυριαρχία οικονομικά και πολιτικά στην Ευρώπη εν γένει και στη Γαλλία ειδικότερα, παρά την αποχώρηση της Γαλλίας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO. Άξιο αναφοράς και το γεγονός ότι η οργάνωση στην απόπειρα δολοφονίας του αντιπροέδρου του Εθνικού Συμβουλίου των Γάλλων εργοδοτών (CNPFP- Conseil national du patronat français) Guy Brana υπογράφει ως AD Commando Christos Kassimis.

RAF και τους «Μαχητικούς Κομμουνιστικούς Πυρήνες» με στόχο τη διεξαγωγή επιθέσεων εναντίον των εγκαταστάσεων του ΝΑΤΟ, αν και το εγχείρημα της «ευρωτρομοκρατίας» αποδείχθηκε θνησιγενές, χάρη στην ταχεία εξάρθρωση των οργανώσεων από τις αρχές. Στο επίκεντρο της δράσης εναντίον του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ βρέθηκε η εγκατάσταση των πυραύλων μέσου βεληνεκούς σε μια προσπάθεια των οργανώσεων να απευθυνθούν σε ευρύτερο κοινό, παράλληλα με την έντονη δραστηριοποίηση των κινημάτων ειρήνης.¹⁰⁷ Στην Ελλάδα πάντως η «17 Νοέμβρη» ή ο ΕΛΑ δεν συνέδεσαν τις επιθέσεις τους εναντίον των ΗΠΑ με τους ευρωπυραύλους, πιθανόν επειδή η Ελλάδα εξαιρείτο από την εγκατάσταση πυραύλων μέσου βεληνεκούς. Η «Action Directe» αποτέλεσε από τις πλέον δραστήριες τρομοκρατικές οργανώσεις σε επίπεδο διεθνικών σχέσεων, διατηρώντας επαφές μεταξύ άλλων με την οργάνωση «Λιβανέζικες Ένοπλες Επαναστατικές Φράξιες» («Lebanese Armed Revolutionary Factions» -LARF) και διευκολύνοντας τόσο τη δράση της στη Γαλλία, όσο και τις επαφές της με άλλες τρομοκρατικές οργανώσεις στην Ευρώπη.¹⁰⁸

Κυριότερο πρόβλημα για τη Γαλλία αποτέλεσε η δραστηριοποίηση ποικίλων δικτύων ξένων οργανώσεων, οι οποίες εκμεταλλευόμενες τη φιλελεύθερη παράδοσή της και την παροχή ασύλου σε διάφορους αντιφρονούντες, έκαναν τη χώρα πεδίο επιχειρήσεων για οργανώσεις αραβικές, αρμενικές, αλλά και αντιφρονούντων του Ανατολικού Μπλοκ. Σε αυτή την εξέλιξη βοήθησε η περιοριστική πολιτική ως προς την έκδοση στο εξωτερικό και η εν γένει στρατηγική που ακολούθησε η Γαλλία ως προς τη διεθνή τρομοκρατία. Σε αντίθεση με την καταπολέμηση της εσωτερικής τρομοκρατίας τόσο στην ακροαριστερή διάσταση, όσο και στην εθνικιστική/ αποσχιστική, που αποτέλεσε σημαντικό ζήτημα κυρίως ως προς την Κορσική και δευτερευόντως στη Βρετάνη και το γαλλικό τμήμα των Βάσκων, όσον αφορά τη διεθνή τρομοκρατία οι γαλλικές κυβερνήσεις υιοθέτησαν το «δόγμα του καταφυγίου» ιδίως κατά τη δεκαετία του 1970 και σε αρκετές περιπτώσεις έως τα μέσα της επόμενης δεκαετίας.¹⁰⁹

Το «δόγμα του καταφυγίου» βασιζόταν σε μια άρρητη συνθήκη ανάμεσα στην κυβέρνηση και τους τρομοκράτες, πως θα μπορούσαν να κυκλοφορούν ελεύθερα στη χώρα, εφόσον απέφευγαν τη διεξαγωγή τρομοκρατικών ενεργειών σε γαλλικό έδαφος.¹¹⁰ Ιδιαίτερα ο

¹⁰⁷ Hoffman, *The Contrasting Ethical Foundations of Terrorism in the 1980s*, p. 6.

¹⁰⁸ Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Folder: Terrorism-Libya Public Diplomacy Box 91721.

¹⁰⁹ Wieviorka Michel, 1991, "France Faced with Terrorism", *Studies in Conflict & Terrorism*, 14:3, pp. 157-170, εδώ: pp. 160-161.

¹¹⁰ Shapiro Jeremy, 2010, "French Responses to Terrorism from the Algerian War to the Present", in Crenshaw Martha (ed.) *The Consequences of Counterterrorism*, New York: Russell Sage Foundation, pp. 255-284, εδώ: pp.

Mitterrand δήλωσε ότι σε περίπτωση που οι τρομοκράτες ήταν πρόθυμοι να αποκηρύξουν τη βία θα τους παρέχόταν ασύλο. Αυτή η στάση, σε συνδυασμό με την επιβολή χαμηλών ποινών στους συλληφθέντες για διεθνή τρομοκρατία ή την απέλασή τους, έδινε συχνά λαβή για κατηγορίες πως η Γαλλία είχε προβεί σε συμφωνίες για την ελεύθερη κυκλοφορία στη χώρα (ή στην περίπτωση του ASALA για την αναγνώριση της γενοκτονίας των Αρμενίων),¹¹¹ με αντάλλαγμα τη μη διεξαγωγή επιθέσεων στο έδαφός της, πολιτική που δεν ευοδώθηκε μακροπρόθεσμα. Αντίθετα, προκάλεσε σε αρκετές περιπτώσεις έντονη κριτική κυρίως από τις ΗΠΑ, το Ισραήλ και την ΟΔΓ, με τον Laqueur να χαρακτηρίζει τη Γαλλία μια εκ των πιο ανεκτικών ευρωπαϊκών χωρών στην παροχή ασύλου σε τρομοκράτες.¹¹² Αυτή η στάση σταδιακά άρχισε να αλλάζει από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, αφενός εξαιτίας της συνέχισης της δράσης των οργανώσεων σε γαλλικό έδαφος και αφετέρου λόγω της εμφάνισης της σιιτικής τρομοκρατίας, με θύματα πλέον και Γάλλους πολίτες.¹¹³

ε. Ο ρόλος της Ε.Κ./Ε.Ε. στην αντιμετώπιση της διεθνούς τρομοκρατίας

Η άνοδος της διεθνούς τρομοκρατίας αποτέλεσε σημαντική πρόκληση για τις ευρωπαϊκές χώρες και σταδιακά καλλιεργήθηκε η αντίληψη της, έστω και μερικής, συνεργασίας μεταξύ των κρατών, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανταλλαγή πληροφοριών και τεχνογνωσίας για την καταπολέμηση του φαινομένου, δεδομένης της κινητικότητας και της συνεργασίας των τρομοκρατών. Ειδικά η Δυτική Γερμανία, μετά την τρομοκρατική επίθεση στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Μονάχου, άρχισε να πιέζει προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μίας ευρωπαϊκής υπηρεσίας για την αστυνομική συνεργασία.¹¹⁴ Η ιδέα αυτή αντιμετωπίστηκε με διστακτικότητα, καθώς η εσωτερική ασφάλεια αποτελεί μία από τις βασικές κρατικές λειτουργίες. Τελικά, το

260-261. Shapiro Jeremy-Suzan Benedicte, 2003, "The French Experience of Counter-terrorism", *Survival*, vol. 45, no.1, pp. 67-98, εδώ: pp. 69-73.

¹¹¹ Gunter M. Michael, 1985, "Transnational Sources of Support for Armenian terrorism", *Conflict Quarterly*, 5:4, pp.31-52, εδώ: p. 43.

¹¹² O' Balance Edgar, 1989, *Terrorism in the 1980s*, London: Arms and Armour, pp. 20-22. Shaun, "France and the War on Terrorism", p. 130.

¹¹³ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2015, Paul Bremer interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 131. Shapiro-Suzan, "The French Experience of Counter-Terrorism", pp. 71-72.

¹¹⁴ König Franca & Trauner Florian, 2021, "From Trevi to Europol: Germany's Role in the Integration of EU Police Cooperation", *Journal of European Integration*, 43:2, pp. 175-190.

1976, κατόπιν βρετανικής πρωτοβουλίας, τα μέλη της Κοινότητας αποφάσισαν τη συγκρότηση του TREVI (Terrorism, Radicalism, Extremism and Violence International) ενός χαλαρού ημιεπίσημου διακυβερνητικού οργάνου, εκτός του θεσμικού πλαισίου της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ), αποφεύγοντας πρωτοβουλίες σε ενωσιακό επίπεδο που θα συνεπάγονταν παραχώρηση κυριαρχίας.¹¹⁵ Το TREVI αποτελείτο από τους Υπουργούς Εσωτερικών και Δικαιοσύνης των κρατών-μελών και συνεδρίαζε δύο φορές το χρόνο, εστιάζοντας αρχικά στην τρομοκρατία.¹¹⁶ Ειδικότερα, η Ομάδα Εργασίας του Οργάνου είχε ως βασικό σκοπό την παραγωγή «μιας τακτικής κοινής ανάλυσης της τρομοκρατικής απειλής τόσο εντός όσο και εκτός της Κοινότητας, παρέχοντας μια επισκόπηση για τη χάραξη στρατηγικής και τακτικών αντιμετώπισης τρομοκρατικών ομάδων οι οποίες δραστηριοποιούνται διεθνώς», καθώς και «να διευκολύνει τα κράτη-μέλη να εφιστούν την προσοχή μεταξύ τους σε πλευρές της απειλής που απαιτεί συνεργασία».¹¹⁷ Παρότι δεν διέθετε μόνιμες δομές και αφορούσε συνεργασία εκτός των συνθηκών της ΕΟΚ, το TREVI προσέφερε μια πρώτη βάση για ανταλλαγή πληροφοριών και καλών πρακτικών.¹¹⁸

Εκτός του TREVI, το ζήτημα της τρομοκρατίας απασχόλησε και την Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία (ΕΠΣ), με πρωτοβουλία πάλι της Βρετανίας από το 1984 και εντεύθεν. Παρά τη μη δεσμευτικότητα των αποφάσεων, καθώς αποτελούσε διακυβερνητικό όργανο που απέβλεπε στο συντονισμό των μελών της Κοινότητας σε σημαντικά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, θεωρήθηκε απαραίτητη η προσπάθεια συγκλίσεων και συνεργασίας όσον αφορά την κοινή απειλή, κυρίως της κρατικά υποστηριζόμενης τρομοκρατίας. Σε αυτό το επίπεδο δεν προωθούνταν στρατιωτικές λύσεις, οι οποίες εξάλλου δεν θα συναντούσαν εύκολα τη συμφωνία των κρατών-μελών, αλλά η επιβολή εμπορικών κυρώσεων και άλλων πολιτικών και νομικών μέτρων σε βάρος κρατών που στήριζαν τρομοκρατικές οργανώσεις.¹¹⁹

Το Σεπτέμβριο του 1986 συγκλήθηκε έκτακτη συνάντηση του TREVI στο Λονδίνο σε επίπεδο υπουργών Εσωτερικών των κρατών-μελών με στόχο το συντονισμό της δράσης τους

¹¹⁵ Lodge Juliet, 1989, "Terrorism and the European Community: Towards 1992", *Terrorism and Political Violence*, 1:1, pp. 28-47, εδώ: p. 31.

¹¹⁶ Bunyan Tony, 1997, *Key Texts on Justice and Home Affairs 1976-1993*, London: Statewatch, p. 9.

¹¹⁷ Bunyan Tony, 1993, "Trevi, Europol and the European State", in Bunyan Tony (ed.), *State-watching the New Europe: A Handbook on the European State*, London: Statewatch, pp. 1-15, εδώ: p. 2.

¹¹⁸ Lugna Lauri, 2006, "Institutional Framework of the European Union Counter-Terrorism Policy Setting", *Baltic Security and Defence Review*, Vol. 8, pp. 101-127, εδώ: p. 105.

¹¹⁹ Cardona, "The European Response to Terrorism", pp. 252-253. Lodge, "Terrorism and the European Community", p. 28.

εναντίον του φαινομένου της ευρωτρομοκρατίας και της δραστηριοποίησης των μεσανατολικών οργανώσεων.¹²⁰ Η συνάντηση κατέληξε στην κατάρτιση λίστας με τις σημαντικότερες οργανώσεις οι οποίες θα έπρεπε να αποτελέσουν βασικό στόχο εξάρθρωσης. Ωστόσο, υφίσταντο προβλήματα τεχνικής φύσεως στο συντονισμό και στη συνεργασία σε επίπεδο ανταλλαγής πληροφοριών λόγω της ασυμβατότητας των υπολογιστικών συστημάτων σε Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία, αλλά και σε επίπεδο οργάνωσης των σωμάτων ασφαλείας, εξαιτίας της νοοτροπίας (η οποία συνεχίζει να υπάρχει ως ένα βαθμό μέχρι σήμερα)¹²¹ ενδοϋπηρεσιακών ανταγωνισμών που εμποδίζουν τον διαμοιρασμό των πληροφοριών.¹²² Για το λόγο αυτό, αποφασίστηκε η εγκατάσταση ασφαλών διαύλων επικοινωνίας με συσκευές τηλεομοιοτυπίας, με σκοπό τη συλλογή και ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των αρμόδιων αρχών.¹²³

Σημαντική ώθηση στην ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών, εκτός της αύξησης της δραστηριότητας μεσανατολικών τρομοκρατικών οργανώσεων σε ευρωπαϊκό έδαφος, έδωσε και η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ) η οποία προέβλεπε την ολοκλήρωση της κοινής αγοράς με ορίζοντα το 1992. Πλην της οικονομικής διάστασης, η άρση των περισσότερων περιορισμών στην ελεύθερη μετακίνηση στο εσωτερικό της Κοινότητας προκαλούσε ανησυχίες για το ενδεχόμενο εκμετάλλευσης των ελευθεριών από εγκληματικές οργανώσεις εν γένει, αλλά και τρομοκρατικές ειδικότερα.¹²⁴ Για τον Cardona, το σημαντικότερο ήταν ότι οι όποιες ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας θα έπρεπε να αποφύγουν να θέσουν περιορισμούς στα κεκτημένα των δυτικών δημοκρατιών, καθώς με τον τρόπο αυτό θα επιτυγχανόταν ο στόχος των τρομοκρατών να παρουσιάζουν τα κράτη ως καταπιεστικά και να συνεχίζουν τις επιθέσεις τους. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την κυρίαρχη στρατιωτικοκεντρική αντίληψη για την αντιμετώπιση του φαινομένου, η οποία κυριάρχησε την περίοδο Reagan στις ΗΠΑ.¹²⁵

Η μετάβαση από την ΕΟΚ στην ΕΕ συνοδεύτηκε από την εισαγωγή του Τρίτου Πυλώνα της Ένωσης με στόχο τη δημιουργία μιας «περιοχής ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης». Με τη Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης η καταπολέμηση της τρομοκρατίας απέκτησε για

¹²⁰ Bunyan, "Trevi, Europol and the European State", p. 2.

¹²¹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2015, Paul Bremer interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 127-128.

¹²² O' Balance, *Terrorism in the 1980s*, pp. 37-38.

¹²³ Bunyan, "Trevi, Europol and the European State", p. 2.

¹²⁴ Lodge, "Terrorism and the European Community", p. 29.

¹²⁵ Cardona "The European Response to Terrorism", pp. 245-254.

πρώτη φορά νομική βάση, η οποία επεκτάθηκε με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Ειδικότερα, συμφωνήθηκε η ενίσχυση της αστυνομικής συνεργασίας τόσο σε επιχειρησιακό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο ανταλλαγής πληροφοριών, η ίδρυση της Europol, η επιτάχυνση της συνεργασίας μεταξύ των δικαστικών αρχών και η σταδιακή υιοθέτηση μέτρων που θα θέτουν ελάχιστους κανόνες όσον αφορά τις εγκληματικές πράξεις και τις ποινές, συμπεριλαμβανομένου του πεδίου της τρομοκρατίας. Επιπλέον, περιλαμβανόταν η δυνατότητα σύναψης συμφωνιών με τρίτες χώρες ή διεθνείς οργανισμούς για θέματα που εμπίπτουν στον Τίτλο VI της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ).¹²⁶

Παρά τη σταδιακή ενίσχυση του «οπλοστασίου» σε επίπεδο Ένωσης για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας με τη δημιουργία νέων οργάνων και την προώθηση νομοθετικών πρωτοβουλιών, στην πραγματικότητα η συνεργασία μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών παρέμεινε στον τομέα της αντιτρομοκρατίας αναιμική μέχρι την 11^η Σεπτεμβρίου και τις επιθέσεις σε ευρωπαϊκό έδαφος από την «Αλ Κάιντα» (Μαδρίτη 2004, Λονδίνο 2005). Έκτοτε, ενισχύθηκε η συνεργασία, υιοθετήθηκαν μέτρα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, ενώ διαμορφώθηκαν στρατηγικά κείμενα που αναθεωρούνται σε τακτική βάση και στοχεύουν σε διαφορετικές πλευρές του φαινομένου, τόσο σε επίπεδο πρόληψης, όσο και καταστολής.¹²⁷ Όπως αναφέρουν οι Pastore, Friedrichs και Politi σε αντίθεση με τις προκλήσεις της τρομοκρατίας τη δεκαετία του 1970 που οδήγησαν αποκλειστικά σε διακυβερνητική συνεργασία, κυρίως στο επιχειρησιακό πεδίο, η ενίσχυση της συνεργασίας σε επίπεδο ΕΕ από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 βασίστηκε στον «κύκλο της προοδευτικής θεσμοποίησης» (cycle of progressive institutionalization), όπως αυτός διαμορφώθηκε σταδιακά από τις συνθήκες του Σένγκεν, του Μαάστριχτ και του Άμστερνταμ.¹²⁸

Συμπερασματικά, τα κράτη-μέλη ενέτειναν στο πέρασμα των χρόνων το συντονισμό και τη συνεργασία τους για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Η εξέλιξη αυτή υπήρξε αποτέλεσμα των μεταβολών που υφίσταται το φαινόμενο, ιδιαίτερα μετά την άνοδο της θρησκευτικά υποκινούμενης τρομοκρατίας, που καθιστούσε αναγκαία την ανταλλαγή

¹²⁶ Monar Jörg, 2003, *The European Union's response to 11 September 2001: Bases for Action, Performance and Limits*, University at Albany, Colloquium Series, pp. 1-19, εδώ: pp. 2-3.

¹²⁷ Renard Thomas, 2014, "Confidential Partnerships?" *The EU, its Strategic Partners and International Terrorism*, European Strategic Partnerships Observatory, Working Paper 4, pp. 9-10. Deflem Mathieu, 2006, "Europol and the Policing of International Terrorism: Counter-Terrorism in a Global Perspective", *Justice Quarterly*, 23:3, pp. 336-359.

¹²⁸ Pastore Ferruccio-Friedrichs Jorg-Politi Alessandro, 2005, *Is there a European Strategy against Terrorism?*, CeSPI Working Papers, 12/2005, p. 5.

πληροφοριών και τεχνογνωσίας. Επιπλέον στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλε η μετάβαση από την ΕΟΚ στην ΕΕ, προωθώντας πέραν της οικονομικής και άλλες μορφές ενοποίησης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Από τον Εμφύλιο στη Δικτατορία

Η μεταπολεμική πολιτική στην Ελλάδα επηρεάστηκε καθοριστικά από τον Εμφύλιο και το ψυχροπολεμικό διεθνές περιβάλλον. Παρά τη λήξη των συγκρούσεων και την ψήφιση νέου Συντάγματος το 1952, ο αντικομμουνισμός, η διατήρηση των εκτάκτων μέτρων της περιόδου του Εμφυλίου και η επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ των υπερδυνάμεων εξαιτίας του αποκλεισμού του Βερολίνου, της επικράτησης των κομμουνιστών στην Κίνα, της πραγματοποίησης της πρώτης δοκιμής ατομικής βόμβας από τη Σοβιετική Ένωση και του ξεσπάσματος του πολέμου στην Κορέα είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση παρακέντρων εξουσίας και ειδικότερα του στρατού, του παλατιού και των ΗΠΑ, διαμορφώνοντας μια «καχεκτική δημοκρατία», σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Ηλία Νικολακόπουλου.¹ Το μετεμφυλιακό κράτος αποτύπωνε τελικά όχι τη γενική βούληση, αλλά αποτελούσε προϊόν της σύγκρουσης και της επιβολής της πλευράς των νικητών του Εμφυλίου.² Με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) απαγορευμένο από το 1947, η ελληνική Αριστερά ανασυγκροτήθηκε γύρω από την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), η οποία ιδρύθηκε το 1951 ως συνασπισμός κομμάτων και προσωπικοτήτων, αποτελώντας στην πραγματικότητα, αρχικά τουλάχιστον, το νόμιμο προσωπείο του ΚΚΕ στην Ελλάδα, καθώς η ηγεσία του βρισκόταν στην υπερορία. Η ΕΔΑ από το 1956, οπότε και επανήλθε στο Κοινοβούλιο, έως τη δικτατορία αποτέλεσε τον κορμό της Αριστεράς στην Ελλάδα, εστιάζοντας στη συνταγματική εξυγίανση και στη διεύρυνση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.³

Παρότι οι ΗΠΑ αμέσως μετά το τέλος του Εμφυλίου ευνόησαν την κοινοβουλευτική λύση αντί της επιβολής δικτατορίας, η άσκηση της εξουσίας και η κοινοβουλευτική λειτουργία ασκούνταν υπό τους όρους και τους περιορισμούς που έθεταν τα τρία παράκεντρα και τα ποινικά και διοικητικά μέτρα που εξακολουθούσαν να ισχύουν εναντίον των κομμουνιστών.⁴

¹ Botsiou E. Konstantina, 2007, "Anti-Americanism in Greece", in O'Connor, Brendon (ed.), *Anti-Americanism: History, Causes and Themes*, 3, vol. 3: *Comparative Perspectives*, Oxford: Greenwood World Publishing, p. 214. Νικολακόπουλος Ηλίας, 2010, *Η Καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης.

² Λιάκος Αντώνης, 2019, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 372.

³ Λαμπρινού Κατερίνα, 2017, *ΕΔΑ 1956-1967, Πολιτική και Ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 15-17.

⁴ Αλιβιζάτος Νίκος, 2008, "Η Αδύνατη Μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και Παρασύνταγμα στη Δεκαετία του '60", στο Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" Δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 49-56, εδώ: σελ. 50-52.

Εξάλλου, η προτίμηση της Ουάσινγκτον σε κεντρικές κυβερνητικές λύσεις, όπως αποτυπώθηκε κατά την περίοδο του Εμφυλίου, υποχωρεί εξαιτίας της αλλαγής της διεθνοπολιτικής αντίληψης που διαμορφώνεται σύντομα μετά το τέλος του πολέμου. Καθοριστικό σημείο για την αλλαγή στάσης των ΗΠΑ αποτέλεσε το ξέσπασμα του πολέμου της Κορέας, που φάνηκε να επιβεβαιώνει τη θεωρία του ντόμινο, όπως είχε αποτυπωθεί στο περίφημο NSC-68.⁵ Όπως αναφέρει ο Αντώνης Λιάκος, παρότι οι Αμερικανοί απεσταλμένοι στην Ελλάδα αποστρέφονταν το υφιστάμενο πολιτικό προσωπικό, η ανάγκη επικράτησης στον Εμφύλιο εναντίον των κομμουνιστών τους οδήγησε στην αποδοχή και στη διάσωση του.⁶ Έκτοτε, και ιδίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, τίθεται ως προτεραιότητα η κυβερνητική σταθερότητα και ο αντικομμουνισμός, γεγονός που εξηγεί την εξωθεσμική παρέμβαση Ρευίφοϋ για την εισαγωγή του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος στις εκλογές του 1952, οι οποίες εγκαινίασαν την κυριαρχία της Δεξιάς για τα επόμενα έντεκα χρόνια, αλλά ταυτόχρονα και την απόκλιση του Κέντρου με τον αμερικανικό παράγοντα.⁷ Ουσιαστικά, η αντίληψη στο εσωτερικό του στρατού ότι αποτελούσε τον εγγυητή του καθεστώτος με κύριο σκοπό την καταπολέμηση του κομμουνισμού και η αίσθηση πως η επικράτηση στον Εμφύλιο οφειλόταν στην ενεργή αμερικανική στήριξη και στο βασιλιά εξηγούν το μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας, πλην της πολιτικής.⁸ Σταδιακά βέβαια, και κυρίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 έως την επιβολή της δικτατορίας, τα περιοριστικά μέτρα ατόνησαν, αν και τελικά δεν καταργήθηκαν, ιδιαίτερα την περίοδο της άσκησης εξουσίας από την Ένωση Κέντρου (ΕΚ), οπότε και απελευθερώθηκαν αρκετές εκατοντάδες πολιτικών κρατουμένων, περιορίστηκε η απαίτηση προσκόμισης πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και η αστυνόμευση έγινε πιο διακριτική.⁹

Όσον αφορά το χώρο του Κέντρου, πραγματοποιείται σταδιακά μια μετατόπιση της παράταξης από τη θεώρησή της ως του άλλου πόλου της εθνοφροσύνης προς τη διαμόρφωση

⁵ Ριζάς Σωτήρης, 2018, “Το Κέντρο, η Κεντροαριστερά και ο Ψυχρός Πόλεμος”, στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 129-140, εδώ: σελ. 129-130.

⁶ Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, σελ. 353-354.

⁷ Ριζάς, “Το Κέντρο, η Κεντροαριστερά και ο Ψυχρός Πόλεμος”, σελ. 131.

⁸ Close David, 2006, *Ελλάδα 1945-2004, Πολιτική-Κοινωνία-Οικονομία*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, σελ. 140.

⁹ Αλιβιζάτος, “Η Αδύνατη μεταρρύθμιση”, σελ. 53-54. Βλαχόπουλος Σπύρος, 2018, “Στιγμές της Μετεμφυλιακής Συνταγματικής Ιστορίας”, στο Βλαχόπουλος Σπύρος-Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Διλήμματα της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας: 20^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 199-213, εδώ: σελ. 204-207. Meynaud Jean, 2002, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 22-23

του διπόλου δεξιά-αντιδεξιά.¹⁰ Ειδικά οι εξελίξεις της δεκαετίας του 1960 με την αυξανόμενη ένταση των κοινωνικών διεκδικήσεων και αντιδράσεων (Κυπριακό, ανένδοτος, 114, «προίκα στην παιδεία και όχι στη Σοφία», 15% για την παιδεία, Ιουλιανά, 2^{ος} ανένδοτος) οδηγούν στη μετεξέλιξη του χώρου από το φιλελεύθερο προφίλ προς τη διαμόρφωση της κεντροαριστεράς.¹¹ Τομή για την άνοδο των διεκδικήσεων και την έναρξη του κύκλου διαμαρτυρίας της δεκαετίας του 1960 αποτέλεσαν οι εκλογές του Οκτωβρίου του 1961. Οι καταγγελίες της Ένωσης Κέντρου για βία και νοθεία οι οποίες επηρέασαν το εκλογικό αποτέλεσμα, προκάλεσαν ρήγμα στο στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης, διαμορφώνοντας τις προϋποθέσεις και τις πολιτικές ευκαιρίες για αύξηση των κινητοποιήσεων με διεκδικήσεις, τόσο αποσπασματικές με επίκεντρο τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης, όσο και ευρύτερης πίεσης για εκδημοκρατισμό.¹²

Η εξάρτηση των νικητών του Εμφυλίου από την αμερικανική βοήθεια, κυρίως την περίοδο της δεκαετίας του 1950, καθώς από το 1962 η οικονομική βοήθεια πλην της στρατιωτικής διακόπτεται (πράγμα που εξηγεί εν μέρει και την ταχεία κίνηση για συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ), άφηνε μικρά περιθώρια αμφισβήτησης της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας. Το γεγονός αυτό εμπόδιζε την προώθηση των συμφερόντων κατά περίπτωση, με πλέον προφανές το Κυπριακό, και είχε ως αποτέλεσμα τη φθορά των νικητών του Εμφυλίου εξαιτίας των επιλογών τους, αλλά και την προσπάθεια του στρατού να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα κατά τον Close: «τον έντονο πατριωτισμό και την υποταγή στους ξένους πάτρωνες».¹³ Όπως αναφέρει ο William McNeill, το ξέσπασμα του πολέμου στην Κορέα κατέστησε για την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα αναπόφευκτη την εγκατάλειψη των σχεδίων να καταστεί η χώρα ικανή να αυτοσυντηρείται ως το 1952, οπότε και προβλεπόταν η λήξη του Σχεδίου Μάρσαλ, έχοντας μεταρρυθμίσει τη δημόσια διοίκηση και ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό, συμπεριλαμβανομένων δραστικών περικοπών στις αμυντικές δαπάνες:

¹⁰ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σελ. 295.

¹¹ Ασημακόπουλος Βασίλης, 2017, *Πρώτη φορά Αριστερά, Αντιθέσεις, Αντιφάσεις, Εσωτερικές Συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την Περίοδο 1974-1990 και οι Βάσεις του Πολιτικού Μεταμορφισμού του*, Αθήνα:Α.Ρ. Publications, σελ. 131. Μεγναυδ, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, σελ. 66-70.

¹² Σερντεδάκης Νίκος, 2008, «Συλλογική Δράση και Φοιτητικό Κίνημα 1954-1964: Δομικές Προϋποθέσεις, Πολιτικές Ευκαιρίες και Ερμηνευτικά Σχήματα», στο Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" Δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ.242-263, εδώ: σελ. 249.

¹³ Close, *Ελλάδα 1945-2004*, σελ. 140.

«Το όραμα μιας Ελλάδας ανεξάρτητης και ικανής να στέκεται στα πόδια της στο διεθνή στίβο εγκαταλείφθηκε σιωπηρά: αντ' αυτού η Ελλάδα άρχισε να αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο του στρατιωτικού προγραμματισμού ως μέρος ενός μεγαλύτερου συνόλου - της συμμαχίας του ΝΑΤΟ. (...) Η εθνική κυριαρχία της Ελλάδας, βέβαια διακυβεύτηκε σοβαρά με αυτή την εξέλιξη. Ο ελληνικός στρατός έγινε κράτος εν κράτει, έχοντας πολύ πιο στενές σχέσεις με τις αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις, και τους υπεύθυνους σχεδιασμού του ΝΑΤΟ, παρά με τους άλλους κλάδους της ελληνικής κυβέρνησης».¹⁴

Από την άλλη πλευρά και παρά τις διώξεις και τους περιορισμούς των ηττημένων του εμφυλίου, το γεγονός πως ο Εμφύλιος είχε λήξει μετά την ανακοίνωση από το ΚΚΕ πως παραμένει με το όπλο παρά πόδα και η αθρόα εισροή αγροτικών πληθυσμών στις μεγάλες πόλεις, και κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, δημιουργούσε ανησυχία, καθώς επρόκειτο για πληθυσμούς εξοικειωμένους με τα όπλα και ζυμωμένους στον ανορθόδοξο πόλεμο. Επιπλέον, η απομάκρυνση από τις αγροτικές περιοχές, όπου ο έλεγχος ήταν πιο ασφυκτικός και οι πελατειακές σχέσεις περιόριζαν την πολιτική επιλογή, σήμαινε τη συγκρότηση μιας σημαντικής μάζας που ήταν πρόσφορη για ριζοσπαστικοποίηση στο πλαίσιο των κοινωνικών αλλαγών που συντελούνταν εξαιτίας της οικονομικής ανάπτυξης, της ανισορροπίας στο επίπεδο της διανομής του πλούτου, του πενιχρού κράτους πρόνοιας και των εξελίξεων στο μέτωπο κυρίως του Κυπριακού και δευτερευόντως και συνεπεία του προηγούμενου των ελληνοτουρκικών. Σε αυτό το πλαίσιο και λαμβάνοντας υπ' όψιν την πίεση που υφίστατο η Αριστερά, η πολιτική κινητοποίηση που σήμανε η κήρυξη του Ανένδοτου Αγώνα από το Γεώργιο Παπανδρέου μετά τις εκλογές του 1961 προσέφερε, σύμφωνα με το McNeill, σε όσους είχαν μεταναστεύσει πρόσφατα στις μεγάλες πόλεις και δυσκολεύονταν να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον ένα κατεστημένο το οποίο μπορούσαν να μισήσουν και ένα πλήθος από συμπολίτες με τους οποίους μπορούσαν να ταυτιστούν. Ουσιαστικά, συνδυάζονταν η παραδοσιακή επιφύλαξη έως εναντίωση στην κεντρική εξουσία, που χαρακτήριζε κατά περιόδους την επαρχία και κυρίως τις ορεινές περιοχές με παράδοση αντίστασης, με τις αγωνίες που συνεπαγόταν η αδυναμία εξασφάλισης ενός ικανοποιητικού επιπέδου διαβίωσης.¹⁵

Το Κυπριακό ζήτημα, που από το 1954 και εντεύθεν μπήκε δυναμικά στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτικής ζωής, μετά την απόφαση της κυβέρνησης Παπάγου να διεθνοποιήσει το

¹⁴ McNeill H. William, 2017, *Η Μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: Παπαδόπουλος, σελ. 152-163.

¹⁵ McNeill, *Η Μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, σελ. 184.

ζήτημα με προσφυγή στον ΟΗΕ, αποτέλεσε την πρώτη ευκαιρία κινητοποίησης των αριστερών πολιτικών δυνάμεων εξυπηρετώντας μια διττή στόχευση. Από τη μία πλευρά, η κινητοποίηση για ένα εθνικό ζήτημα αποσκοπούσε να προσφέρει στην Αριστερά την πατριωτική διάσταση, που εθεωρείτο πως είχε τρωθεί με τον Εμφύλιο, οπότε εμφανιζόταν να επιδιώκει τον εδαφικό ακρωτηριασμό της χώρας με τη στάση της στο ζήτημα της Μακεδονίας και της Θράκης, υποκινούμενη από τη Σοβιετική Ένωση.¹⁶ Από την άλλη, εμπεριείχε την προσέγγιση της υποστήριξης του ανταποικιακού αγώνα των Κυπρίων απέναντι στους Άγγλους, αλλά και απέναντι στη στάση των Αμερικανών στο ζήτημα, σε μια προσπάθεια απονομιμοποίησης της Δεξιάς, η οποία εμφανιζόταν να θέτει σε προτεραιότητα όχι τις εθνικές θέσεις, αλλά τη μη διαταραχή των ισορροπιών στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου.¹⁷

Η αδιαλλαξία του Λονδίνου στο ζήτημα της Κύπρου, η οποία προσέφερε στην τουρκική πλευρά την ευκαιρία να εμπλακεί ενεργά στα ζητήματα της Μεγαλονήσου, αλλά κυρίως η αρνητική στάση των ΗΠΑ απέναντι στις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να επιλυθεί το Κυπριακό στη βάση της αυτοδιάθεσης των λαών, σε μια εποχή που η Ουάσινγκτον υποστήριζε εν γένει την αποαποικιοποίηση, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την άνοδο του αντι-αμερικανισμού στην Ελλάδα.¹⁸ Στη συγκεκριμένη περίοδο εντοπίζεται η εμφάνιση των αντιλήψεων που τάσσονται υπέρ της ουδέτερης στάσης απέναντι στους δύο συνασπισμούς, πολιτική που θα αποκτήσει ιδιαίτερη δημοφιλία μετά το 1974.¹⁹ Σε αυτό συνέβαλαν επιπλέον η αύξηση των ελληνοτουρκικών εντάσεων, που μετά από μια περίοδο ύφεσης με τις συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου επανήλθαν διαρκώς αυξανόμενες από το 1963-64 και εντεύθεν, και η εκλαμβανόμενη ως φιλοτουρκική πολιτική των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ εν γένει, τουλάχιστον ως προς την οικονομική στήριξη, σε μια περίοδο που η αμερικανική βοήθεια προς την Αθήνα βαίνει διαρκώς μειούμενη. Παρότι η στάση αυτή εξηγείται στο πλαίσιο των προτεραιοτήτων του Ψυχρού Πολέμου για την ανάσχεση της σοβιετικής επιρροής στη Μέση Ανατολή, με την απόδοση αυξημένης σημασίας στην Άγκυρα και τη στήριξη των ΗΠΑ στη συμφωνία σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ ως εναλλακτική πηγή χρηματικής υποστήριξης στο πλαίσιο του

¹⁶ Liallioti Zinovia, 2015, «Greek Cold War Anti-Americanism in Perspective, 1947–1989», *Journal of Transatlantic Studies*, Vol. 13 Issue 1, pp. 40-55, εδώ: 44. Βόγλης Πολυμέρης, 2022, *Δυναμική Αντίσταση, Υποκειμενικότητα, Πολιτική Βία και Αντιδικτατορικός Αγώνας 1967-1974*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 59.

¹⁷ Botsiou, “Anti-Americanism in Greece”, pp. 215-216.

¹⁸ Couloumbis A. Theodore, 1993, “Greek-U.S. Relations in the 1990s: Back into the Future”, in Psomiades I. Haris-Thomadakis B. Stavros (eds.), *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, New York: Pella Publishing, pp.379-390, εδώ: p. 381.

¹⁹ Κατσούλας Σπύρος, 2023, *Διλήμματα στο Τρίγωνο, Οι ΗΠΑ και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Περιστέρι: Διόπτρα, σελ. 125-143.

εκσυγχρονισμού, στην Αθήνα η στάση αυτή διυλίζεται μέσα από το πρίσμα των «εθνικών δικαίων».

Σύμφωνα με το Νίκο Σερντεδάκι, καθώς το πολιτικό και κομματικό σύστημα και συνολικά το πλέγμα εξουσίας μετά τον Εμφύλιο είχε ως στόχο την αντιμετώπιση της Αριστεράς ως «εσωτερικού εχθρού» και το συνδικαλιστικό κίνημα βρισκόταν υπό ασφυκτικό έλεγχο, το Κυπριακό αποτέλεσε την ευκαιρία για την έκφραση της συσσωρευμένης λαϊκής δυσαρέσκειας και της καταπιεσμένης επιθυμίας για συλλογική δράση. Η έντονη κινητοποίηση και η κοινωνική αναταραχή προσέφεραν τις πολιτικές ευκαιρίες ώστε να διαμορφωθούν τα πρώτα δίκτυα νέων, κυρίως φοιτητών, οι οποίοι πρωταγωνιστούσαν στις σχετικές κινητοποιήσεις. Αυτά προσέδωσαν με τη σειρά τους ανταποικιακό περιεχόμενο στον αγώνα για την Ένωση, ενώ: *«ευρύτερα η Αριστερά επιχείρησε να επαναβεβαιωθεί ως εκείνη η δύναμη που συνέχιζε να δίνει αταλάντευτα τη μάχη για τα εθνικά δίκαια, όπως έπραξε στην Κατοχή, αλλά και μετακατοχικά, ενάντια στις ξένες δυνάμεις»*.²⁰ Η αυξανόμενη δυσαρέσκεια για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Κυπριακό, η ένταση των κινητοποιήσεων και η σαφής θέση της ΕΔΑ υπέρ της Ένωσης, πέραν των γεωπολιτικών περιπλοκών στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, είχε και μία ιδιαίτερα σημαντική εσωτερική διάσταση, καθώς οδήγησε στην ανάδειξή της σε αξιωματική αντιπολίτευση στις εκλογές του 1958 με ποσοστό 24,43%, λιγότερο από δέκα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου. Η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ προκάλεσε σοκ στο υφιστάμενο πλέγμα εξουσίας και οδήγησε στην ένταση της δράσης των μυστικών υπηρεσιών και του ελέγχου φρονημάτων, καθώς και στην ενεργοποίηση δυνάμεων στο εσωτερικό του στρατού που θα καταλήξουν στην δικτατορία.²¹ Ταυτόχρονα, έδωσε ώθηση στην επιλογή του Καραμανλή να επιδιώξει της ένταξη στη νεοσύστατη τότε ΕΟΚ, ως εναλλακτική της αποκλειστικής προσκόλλησης στον αμερικανικό παράγοντα, δεδομένης της αυξανόμενης «ουδετεροφιλίας» που αντικατοπτριζόταν στην εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ.²²

Η ανταποικιακή διάσταση του Κυπριακού θα στρέψει το ενδιαφέρον και στα άλλα αντίστοιχα κινήματα της εποχής, εντάσσοντας το, για μερίδα της κοινωνίας, κυρίως των

²⁰ Σερντεδάκις Νίκος, 2015, "Συνέχειες και Ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση»", στο Αυγερίδης Μάνος- Γαζή Έφη-Κορνέτης Κωστής (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 99-115.

²¹ Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, σελ. 389.

²² Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2020, "Μια «άλλη Ελλάδα» μέσω Ευρώπης; Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τον 20ο αιώνα", στο Βούλγαρης Γιάννης-Κωστής Κώστας-Ριζάς Σωτήρης (επιμ.) *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Κράτος και Πολιτική στην Ελλάδα του 20ου Αιώνα*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 97-127, εδώ: σελ. 103.

φοιτητών, στο πλαίσιο μίας ευρύτερης σύγκρουσης με τις δυνάμεις του ιμπεριαλισμού και της αποικιοκρατίας.²³ Όπως εξάλλου αναφέρει ο Ιωάννης Στεφανίδης: «ήδη κατά την περίοδο της δεύτερης εκστρατείας για την Κύπρο (από το 1963 και μετά) ο εθνικισμός είχε αναμειχτεί με τις διεκδικήσεις για κοινωνική και πολιτική αλλαγή, καθώς και για έναν πιο ανεξάρτητο διεθνή ρόλο της Ελλάδας». Σε αυτή τη χρονική περίοδο εντοπίζει την κοινωνικοπολιτική διαμόρφωση ενός μείγματος παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας και υλικών προσδοκιών των αποκλεισμένων κοινωνικών στρωμάτων της μετεμφυλιακής Ελλάδας που θα τροφοδοτήσει την άνοδο του λαϊκισμού τις επόμενες δύο δεκαετίες.²⁴

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, στα αριστερά του πολιτικού φάσματος οι συγκρούσεις ανάμεσα στους ηγέτες του ΚΚΕ που βρίσκονταν στο εξωτερικό και την ΕΔΑ εντάθηκαν τόσο στο επίπεδο χάραξης πολιτικής, όσο και αναφορικά με το ζήτημα της διατήρησης της ηγεσίας του κόμματος, με αποτέλεσμα τη διάσπαση του 1968. Η ιδεολογική σύγχυση, η αδράνεια και η μη ενασχόληση με ζητήματα όπως η εξουσία των εργατών, η χειραφέτηση του ατόμου και η αντίθεση στην καταναλωτική κοινωνία και την κοινωνική ιεραρχία, ζητήματα που έρχονταν τη συγκεκριμένη εποχή στο προσκήνιο από την ανάδυση της Νέας Αριστεράς και του ευρωκομμουνισμού στη Δυτική Ευρώπη, οδήγησαν στο σχηματισμό ριζοσπαστικών οργανώσεων νεολαίας πέρα από την παραδοσιακή Αριστερά, όπως ήταν η Ανανεωτική Ομάδα Δημοκρατικής Αριστεράς, η ομάδα γύρω από το περιοδικό Αναγέννηση και η Κίνηση Αντιαποικιακής Αλληλεγγύης Φίλοι Νέων Χωρών.²⁵

Την ίδια περίοδο, στο εσωτερικό της Νεολαίας Λαμπράκη λάμβαναν χώρα διεργασίες που οδήγησαν τελικά σε ρήξη με την επίσημη γραμμή του Κόμματος, αντιτασσόμενοι στη χρουστοφική ρεβιζιονιστική θέση, ενώ εμφανίστηκε και η πρώτη μαοϊκή οργάνωση, η «Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών Ελλάδας» (ΟΜΛΕ). Εξάλλου, η δικτυακή λειτουργία της Νεολαίας Λαμπράκη, που βασιζόταν εν πολλοίς στον αυθορμητισμό και την αυτοργάνωση, δημιουργούσε προβλήματα και συγκρούσεις με την ιεραρχική δομή της ΕΔΑ. Έτσι, όταν το Κομμουνιστικό Κόμμα κατάφερε προς το τέλος του 1964 να αποκτήσει τον έλεγχο της

²³ Βόγλης, *Δυναμική Αντίσταση*, σελ. 63-64.

²⁴ Στεφανίδης Δ. Ιωάννης, 2010, *Εν Ονόματι του Έθνους, Πολιτική κουλτούρα, Αλυτρωτισμός και Αντιαμερικανισμός στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ.95-96.

²⁵ Κασσιμέρης Γιώργος, 2002, *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 88-89. Βόγλης, *Δυναμική Αντίσταση*, σελ. 64-66. Kornetis Kostis, 2015, "Cuban Europe'? Greek and Iberian Tiermondisme in the 'Long 1960s'", *Journal of Contemporary History*, Vol. 50 (3), pp. 486-515, εδώ: pp. 497-498.

οργάνωσης, αποφάσισε τη συγχώνευση με τη Νεολαία της ΕΔΑ, προκειμένου να την χειραγωγήσει και να αποτρέψει την αυτονομία και το διαφορετικό τρόπο δράσης της οργάνωσης.²⁶ Σημαντική επίδραση είχαν και στην ελληνική περίπτωση ο πόλεμος του Βιετνάμ και τα λατινοαμερικανικά αντάρτικα κινήματα, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας τάσης που υποστήριζε τα κινήματα του Τρίτου Κόσμου, η οποία κατηγορούσε την ΕΔΑ για ηττοπάθεια και «λεγκαλισμό» και προέτασε μια αντιμπεριαλιστική-αντικαπιταλιστική διάσταση.²⁷

Το Ιουλιανά αποτέλεσαν πιθανότατα την πλέον έντονη περίοδο κινηματικής δράσης και αμφισβήτησης της πολιτικοκοινωνικής συγκρότησης της μετεμφυλιακής Ελλάδας.²⁸ Από τα μέσα Ιουλίου του 1965 και για διάστημα δύο και πλέον μηνών, η χώρα ήρθε αντιμέτωπη με ένα τεράστιο κύμα λαϊκής δυσαρέσκειας και συνεχών διαδηλώσεων εναντίον της απόφασης του βασιλιά να εξωθήσει το Γεώργιο Παπανδρέου σε παραίτηση, με αφορμή την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, και να διασπάσει την Ένωση Κέντρου για να εξασφαλίσει το σχηματισμό κυβέρνησης από την υφιστάμενη Βουλή. Σε πολιτικό επίπεδο, ο βασιλιάς ουσιαστικά συνέβαλε στη «σοσιαλιστική μετάλλαξη» της ΕΚ, για την οποία θεωρούσε υπεύθυνο τον Ανδρέα Παπανδρέου, αλλά και στη «συνοδοιοπορία» ΕΚ-ΕΔΑ, μια τακτική την οποία επεδίωκε η ΕΔΑ ήδη από το 1958 ως πιο ασφαλή επιλογή σε σχέση με την αυτόνομη δράση.²⁹ Παρότι οι απεργίες και οι συγκεντρώσεις αποτέλεσαν χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου, αυτές δεν συνοδεύτηκαν από εκτεταμένα περιστατικά βίας ή από καταλήψεις και τοποθετήσεις βομβών. Πάντως, για μια μικρή μερίδα ριζοσπαστών οι συνθήκες αποτελούσαν ευκαιρία για αντιπαράθεση και ρήξη με το κράτος της Δεξιάς, η οποία δεν πραγματώθηκε εξαιτίας της άρνησης ή της φοβίας της «καθεστωτικής» Αριστεράς να οργανώσει και να κατευθύνει την οργή.³⁰ Όπως αναφέρει ο Στέργιος Κατσαρός, φοιτητής τη συγκεκριμένη περίοδο, μετά τα Ιουλιανά συγκροτήθηκε εντός της Νεολαίας της

²⁶ Κορνέτης Κωστής, 2015, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 71-72. Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ, 2008, «Συλλογικές δράσεις, Κινηματικές Πρακτικές: η «Σύντομη» Δεκαετία του '60 ως «Συγκρουσιακός Κύκλος», στο Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" Δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 57-77, εδώ: σελ. 61-62.

²⁷ Κορνέτης *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 67. Βόγλης, *Δυναμική Αντίσταση*, σελ. 67-68.

²⁸ Τζώρτζης Γιάννης, 2023, *Η Ελληνική Δημοκρατία και η Χούντα*, Αθήνα: Πεδίο, σελ. 49.

²⁹ Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2008, «Η Αρχή του Τέλους της Βασιλευομένης: Στέμμα και Κρίση Ηγεμονίας τη Δεκαετία του '60», στο Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ- Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" Δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 119.

³⁰ Kornetis, "Cuban Europe'? Greek and Iberian Tiermondisme in the 'Long 1960s'", p. 498.

ΕΔΑ μια ομάδα πενήντα-εξήντα ατόμων, γκεβαρική, η οποία είχε στο μυαλό της ότι επέκειτο ένοπλη ρήξη.³¹

Η εγκαθίδρυση του μετεμφυλιακού κράτους αποτέλεσε εμπόδιο για την οργάνωση των φοιτητών. Παρ' όλα αυτά, οι πρώτες φοιτητικές κινητοποιήσεις έλαβαν χώρα, όπως είδαμε ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 με αφορμή το Κυπριακό.³² Το συγκεκριμένο ζήτημα υπήρξε ο βασικός παράγοντας κινητοποίησης των φοιτητών καθ' όλη τη δεκαετία, συνδέοντας τον αγώνα των Κυπρίων για αυτοδιάθεση με την εσωτερική προσπάθεια εκδημοκρατισμού και συμβαδίζοντας με το κοινό αίσθημα. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 εντάθηκαν και οι φοιτητικές διαμαρτυρίες γύρω από ζητήματα που αφορούσαν τη λειτουργία και τη χρηματοδότηση του πανεπιστημίου.³³ Η οικονομική ανάπτυξη που γνώρισε η χώρα, όπως και στις αντίστοιχες περιπτώσεις των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, οδήγησε στη ραγδαία αύξηση των εισερχομένων στα πανεπιστήμια. Ο τριπλασιασμός των φοιτητών, οι οποίοι πλέον προέρχονταν και από κατώτερες κοινωνικές τάξεις, και ο συντηρητισμός της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής δημιούργησαν ζυμώσεις στους νέους της εποχής και μετά τη δολοφονία Λαμπράκη οδήγησαν στην οργάνωσή τους. Ήδη μετά τις εκλογές του 1961 και την έναρξη του Ανένδοτου Αγώνα, εντείνεται η κινηματική δράση, με τους φοιτητές να διεκδικούν την αύξηση των κονδυλίων για την παιδεία με μείωση αντίστοιχα των στρατιωτικών δαπανών. Στις σχετικές διαδηλώσεις πρωταγωνιστούν οι προσκεείμενοι στις νεολαίες κυρίως της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ.³⁴ Τα Ιουλιανά προκάλεσαν μεγάλες διαδηλώσεις κατά τη διάρκεια των οποίων σκοτώθηκε ένας φοιτητής από την αστυνομία, με επακόλουθο την κλιμάκωσή τους.³⁵ Όπως αναφέρει ο Jean Meynaud η συμμετοχή της νεολαίας στις κινητοποιήσεις που έλαβαν χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν μαζική, σημειώνοντας πως για τη γενιά αυτή που δεν είχε

³¹ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 74. Για το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο βλ.: Papadogiannis Nikolaos, 2009, "From Coherence to Fragments: '1968' and the Making of Youth Politicisation in Greece in the 1970s", *Historien*, Vol.9, pp. 76-92. Kornetis Kostis, 2008, "Spain and Greece", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 253-266. Klimke Martin, 2010, "Revisiting the Revolution: 1968 in Transnational Cultural Memory", in Ingo Cornils and Sarah Waters (eds.), *Memories of 1968: International Perspectives*, Oxford: Peter Lang, pp. 25-48, εδώ: p. 33. Kassimeris George, 2005a, "Junta by Another Name? The 1974 Metapolitefsi and the Greek Extra-Parliamentary Left", *Journal of Contemporary History*, Vol. 40 No.4, pp. 745-762. Σερντεδάκις Νίκος, 2010, "Η Διαδρομή του Φοιτητικού Κινήματος στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα", στο Καραμανωλάκης Βαγγέλης- Ολυμπίτου Εύη- Παπαθανασίου Ιωάννα (επιμ.), *Η Ελληνική Νεολαία στον 20ό Αιώνα. Πολιτικές Διαδρομές, Κοινωνικές Πρακτικές και Πολιτιστικές Εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 160-182.

³² Kornetis, "Spain and Greece", p. 254.

³³ Σερντεδάκις, "Η Διαδρομή του Φοιτητικού Κινήματος στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα", σελ. 166-167.

³⁴ Λιναρδάτος Σπύρος, 1986, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, Τόμος Δ', 1961-1964*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 159-160.

³⁵ Kornetis, "Spain and Greece", p. 256.

τις μνήμες της δεκαετίας του 1940, ο αντικομμουνισμός ήταν ένα σύνθημα κενό περιεχομένου που χρησιμοποιείτο από τους υποστηρικτές της προσκόλλησης «στην ξένη υποτέλεια».³⁶

Η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967 περιόρισε τη δραστηριότητα των φοιτητών εξαιτίας των συλλήψεων σε βάρος της ηγεσίας τους, με αποτέλεσμα τα γεγονότα του 1968 στην Ευρώπη να μην συνοδευτούν από αντίστοιχες εξελίξεις στην Ελλάδα. Μολαταύτα, τα επόμενα χρόνια οι προσπάθειες του καθεστώτος για ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση και η μερική άρση της λογοκρισίας επέτρεψαν τη δημοσίευση στα ελληνικά βιβλίων του Marcuse, του Guevara και άλλων αριστερών συγγραφέων, καθώς και έργων αφιερωμένων στην πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα, στον πόλεμο του Βιετνάμ και στα γεγονότα του 1968 στη Δυτική Ευρώπη. Οι συγκεκριμένες κυκλοφορίες και η διάχυση των ιδεών στους νέους της εποχής προκάλεσαν πολιτικές ζυμώσεις και διευκόλυναν τη μυστική οργάνωση των φοιτητών σε συνεργασία με Έλληνες και ξένους φοιτητές στο εξωτερικό, οδηγώντας στα γεγονότα της Νομικής στις αρχές του 1973 και στο Πολυτεχνείο το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς.³⁷ Για κάποιους μελετητές, οι διαδηλώσεις των Ιουλιανών και η εξέγερση του Πολυτεχνείου αποτελούν πρώιμο και καθυστερημένο 1968 αντίστοιχα.³⁸ Αν και οι θεωρήσεις αυτές τείνουν να διασυνδέουν τις εξελίξεις εντός της χώρας με τα διεθνώς συμβαίνοντα και παρά το ότι πράγματι υπάρχουν επαφές και επιρροές από τα τεκταινόμενα στο εξωτερικό και κυρίως στη Δυτική Ευρώπη, οι περιπτώσεις είναι διαφορετικές. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του Πολυτεχνείου, μολονότι οι φοιτητές επηρεάστηκαν από τα γεγονότα που προηγήθηκαν στη Δυτική Ευρώπη, η κινηματική δράση τους είναι πολύ περισσότερο πολιτική, καθώς σκοπός τους είναι η πτώση της δικτατορίας και η εγκαθίδρυση δημοκρατίας, σε αντίθεση με τα κινήματα της Δυτικής Ευρώπης του τέλους της δεκαετίας του 1960 που εστιάζουν περισσότερο σε κοινωνικά ζητήματα με έμφαση στις ατομικές ελευθερίες. Γενικά, όπως επισημαίνει ο Νίκος Σερντεδάκης εξετάζοντας το φοιτητικό κίνημα στη μετεμφυλιακή Ελλάδα:

«Το φοιτητικό κίνημα μπορεί να θεωρηθεί ως το εναρκτήριο κίνημα ενός ευρύτερου κύκλου διαμαρτυρίας που ξεκινά στα μέσα της δεκαετίας του '50 και ολοκληρώνεται δύο δεκαετίες αργότερα, έναν κύκλο διαμαρτυρίας που έχει στο

³⁶Meypnaud, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, σελ. 92-93.

³⁷Kassimeris, *Junta by Another Name?*, p. 747.

³⁸Kornetis, "Spain and Greece", pp. 256, 261.

*κέντρο του το αίτημα για εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας σε όλα της τα επίπεδα».*³⁹

Η επίδραση των απελευθερωτικών κινημάτων στη δραστηριοποίηση του ελληνικού φοιτητικού κινήματος αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς συνδέεται με ένα επί της ουσίας εθνικό ζήτημα, αυτό του Κυπριακού. Η άρνηση των Βρετανών να παραχωρήσουν ανεξαρτησία στο νησί, η ανάπτυξη της ένοπλης δράσης μέσω της ΕΟΚΑ και η επακόλουθη βίαιη καταστολή, σε συνδυασμό με την αποτυχία της ελληνικής κυβέρνησης στη διεθνοποίηση του ζητήματος, προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις και οδήγησαν στην ανάπτυξη ενός ευρέος κινήματος υποστήριξης του κυπριακού αιτήματος για ένωση με την Ελλάδα, με τους φοιτητές να αποτελούν βασικούς δρώντες των κινητοποιήσεων. Παρότι παράγοντα έμπνευσης αποτελεί ένα ζήτημα που αφορά την ελεύθερη έκφραση της αυτοδιάθεσης ενός λαού, δεν παύει να πρόκειται για ένα εθνικό ζήτημα δεδομένης της επιδίωξης της Ένωσης. Ταυτόχρονα, προστίθεται η αίσθηση της χειραφέτησης της χώρας, αφενός από τη μέχρι πρότινος κυρίαρχη Μεγάλη Δύναμη στο εσωτερικό της χώρας, τη Μεγάλη Βρετανία, αφετέρου από τις Ηνωμένες Πολιτείες, εξαιτίας της αρνητικής αντιμετώπισης του αιτήματος της ελληνικής κυβέρνησης μετά την προσφυγή επί του ζητήματος στον ΟΗΕ.

Εκτός της περίπτωσης του Κυπριακού, η οποία αποτελεί *sui generis* περίπτωση, η επίδραση των ξένων κινημάτων στο εγχώριο φοιτητικό κίνημα καθυστέρησε στην Ελλάδα, διότι η πρώτη μεταπολεμική γενιά, σύμφωνα με την περιοδολόγηση του Κωστή Κορνέτη, κινητοποιείται κατά κύριο λόγο εξαιτίας των πολιτικοκοινωνικών εξελίξεων στο εσωτερικό, αλλά και εξαιτίας της επιβολής δικτατορίας που εμπόδισε τις επαφές με τα ξένα κινήματα την περίοδο 1967-68.⁴⁰ Αντίθετα, η επόμενη γενιά (γεν. 1949-1954) με τη χαλάρωση της λογοκρισίας του καθεστώτος και την κυκλοφορία πληθώρας βιβλίων και μεταφράσεων έγινε κοινωνός των εξελίξεων στο Βιετνάμ, της πολιτιστικής επανάστασης στην Κίνα, του θανάτου του Guevara και των κινημάτων διαμαρτυρίας στην Δυτική Ευρώπη και επηρεάστηκε από τη σκέψη και τη δράση του Μάο, του Che Guevara και αριστερών διανοουμένων. Ειδικά το παράδειγμα του Βιετνάμ ανέδειξε ότι με την κατάλληλη στρατηγική ακόμα και ο πιο αδύναμος μπορεί να πετύχει τους

³⁹ Σερντεδάκης, "Η Διαδρομή του Φοιτητικού Κινήματος στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα", σελ. 160.

⁴⁰ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 60.

σκοπούς του.⁴¹ Αυτές οι εξελίξεις συνέβαλαν στην κινητοποίηση, αρχικά γύρω από φοιτητικά ζητήματα, και κατέληξαν τελικά στην ανοιχτή αμφισβήτηση του καθεστώτος.

Η εξέγερση του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του 1973 αποτέλεσε το αποκορύφωμα των ζυμώσεων που παρατηρούνται στο ελληνικό φοιτητικό κίνημα. Εκτός της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης, οι εξεγερμένοι έκαναν σαφείς αναφορές τόσο στην ανατροπή του Allende στη Χιλή, η οποία ενέτεινε την καχυποψία απέναντι στην ελεγχόμενη φιλελευθεροποίηση που επιχειρούσε το καθεστώς, όσο και στη φοιτητική εξέγερση εναντίον της δικτατορίας στην Ταϊλάνδη, η οποία, παρά την αιματηρή προσπάθεια καταστολής της, πέτυχε την ανατροπή του καθεστώτος και αποτέλεσε μαζί με άλλα κινήματα του Τρίτου Κόσμου επαναστατικό οδηγό για τους Έλληνες φοιτητές.⁴²

Διεθνής τρομοκρατία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας

Η Ελλάδα διατηρούσε παραδοσιακά καλές σχέσεις με τον αραβικό κόσμο από τη δεκαετία του 1950 και εντεύθεν, γεγονός που αποτυπώθηκε και στη στάση της χώρας απέναντι στο Ισραήλ, καθώς η Αθήνα προέβη στην πλήρη ανάπτυξη διπλωματικών σχέσεων με το Τελ Αβίβ και στην de jure αναγνώριση του μόλις το 1990. Εν γένει, οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου επιδίωξαν να χαράξουν μια εξωτερική πολιτική για την περιοχή η οποία, χωρίς να αντίκειται στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο και τις συμμαχικές υποχρεώσεις, όφειλε να υπολογίζει τα ιδιαίτερα συμφέροντα της χώρας.

Το ενδιαφέρον της Ελλάδας για τη Μέση Ανατολή και η ανάπτυξη αγαστών σχέσεων φιλίας και συνεργασίας με τον αραβικό κόσμο βασιζόνταν σε σειρά παραγόντων και λάμβαναν ειδικότερα υπ' όψιν τις ελληνικές κοινότητες στις χώρες της περιοχής και κυρίως στην Αίγυπτο (η σπουδαιότητα όμως της οποίας μειώθηκε μετά την εθνικοποίηση μεγάλων τομέων της οικονομίας και την έξωση των ξένων από τον Νάσερ), τις ψήφους των αραβικών κρατών στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, με έμφαση στο Κυπριακό, τη διασφάλιση της απρόσκοπτης ροής πετρελαίου και την καλλιέργεια οικονομικών και εμπορικών σχέσεων. Όσον αφορά ειδικά την παλαιστινιακή-ισραηλινή διένεξη, παρότι η Αθήνα στηρίζει την ύπαρξη του κράτους του

⁴¹ Kassimeris, "Junta by Another Name?", pp. 745-6.

⁴² Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 493-496.

Ισραήλ, τάσσεται στο πλευρό των Παλαιστινίων, έστω διακριτικά, στο πλαίσιο της αντιμετώπισης του αραβικού κόσμου ως όλου σε μια περίοδο που υφίστανται, αλλά δεν έχουν γίνει ξεκάθαρα τα ρήγματα στο εσωτερικό του παναραβικού κινήματος. Η δικτατορία, σε γενικές γραμμές, διατήρησε τη φιλοαραβική πολιτική των προηγούμενων ελληνικών κυβερνήσεων, αλλά παράλληλα, το 1969, προσμετρώντας την αυξανόμενη σημασία που προσέδιδαν οι ΗΠΑ στο Ισραήλ, προέβη στην ανταλλαγή διπλωματικών ακολούθων και στην εγκαθίδρυση στενότερων επαφών στους τομείς του εμπορίου και του πολιτισμού. Ωστόσο, δεν συνεχίστηκε περαιτέρω η προσέγγιση και η εμβάθυνση των σχέσεων υπό το φόβο της αντίδρασης του αραβικού κόσμου.⁴³

Κομβικό σημείο, όπως προαναφέραμε, για την προσπάθεια των Παλαιστινίων να αυτονομηθούν από τα αραβικά κράτη και να επιδιώξουν μια διαφορετική στρατηγική στο ζήτημα της δημιουργίας κρατικής οντότητας με την προσφυγή στην τρομοκρατία αποτέλεσε ο Πόλεμος των Έξι Ημερών. Η τότε ελληνική κυβέρνηση της δικτατορίας επέτρεψε τη χρήση στρατιωτικών βάσεων από τις ΗΠΑ, προκειμένου να προσφερθεί βοήθεια στο Ισραήλ, αν και επίσημα αρνήθηκε να πάρει θέση στη διένεξη, απευθύνοντας έκκληση για κατάπαυση του πυρός. Στη στάση της αυτή, η Αθήνα προσμέτρησε πιθανότατα όχι μόνο την ελληνοαμερικανική συμμαχία, αλλά και την ανάγκη υποστήριξης του νέου καθεστώτος από την Ουάσιγκτον, αφού ο πόλεμος ξέσπασε λίγες μόνο εβδομάδες μετά το πραξικόπημα. Επιπλέον, το καθεστώς παρείχε διευκολύνσεις για τους Αμερικανούς πολίτες που προέρχονταν από τη Μέση Ανατολή, καθώς οι ΗΠΑ αναγκάστηκαν να απομακρύνουν τις διπλωματικές τους αποστολές από το Ισραήλ και τις γειτονικές χώρες.⁴⁴ Παρά τις διευκολύνσεις προς τις ΗΠΑ, μετά τη λήξη των εχθροπραξιών η ελληνική κυβέρνηση παρείχε στήριξη στο πλέον αυστηρό ψήφισμα σε βάρος του Ισραήλ, που κατετέθη από τη Γιουγκοσλαβία στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, σε μια προσπάθεια να εμφανιστεί ουδέτερη, διατηρώντας τις ισορροπίες, γνωρίζοντας ότι η υποστήριξη στο ψήφισμα υπέρ των Αράβων δεν επηρέαζε στην πράξη τις τυχόν διαπραγματεύσεις.⁴⁵ Παράλληλα, η Ελλάδα τόνισε την ανάγκη να υπάρξει επίλυση της αραβοϊσραηλινής διένεξης, προκειμένου να

⁴³ Sakkas John, 2004, "The Greek Dictatorship, the USA and the Arabs 1967-1974", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol.6, Is. 3, pp. 245-257, εδώ: p. 249.

⁴⁴ Κήλυ Ρόμπερτ (Robert Keeley), 2019, «Παρακολουθούσαμε τους Λάθος Ανθρώπους» στο Κούλογλου Στέλιος, *Μαρτυρίες από τη Δικτατορία και την Αντίσταση*, Αθήνα: Εστία, σελ. 113-130. Χειλά Ειρήνη, 1989, "Η Αραβο-ισραηλινή Διένεξη και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική", στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Τόμος Β*, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 359-383, εδώ: σελ. 366-367.

⁴⁵ Agnantopoulos Apostolos, 2007, "Greece and the Palestinian-Israeli Conflict: A Discursive Constructivist Perspective", *Mediterranean Politics* Vol 12, No3, pp. 360-361. Sakkas, "The Greek Dictatorship, the USA and the Arabs 1967-1974", p. 252.

αποτραπεί αφενός η σοβιετική διείσδυση στην περιοχή και αφετέρου η παράταση της αστάθειας, η οποία έθετε κινδύνους στην ασφάλεια της χώρας.⁴⁶ Ομοίως, κατά τη διάρκεια της κρίσης στην Ιορδανία το 1970, που τελικά οδήγησε στην εκδίωξη της ΟΑΠ, η Ελλάδα επέτρεψε τη διέλευση και τον ανεφοδιασμό αμερικανικών αεροσκαφών τα οποία κινούνταν προς την Ιορδανία προς υποστήριξη του βασιλιά Χουσεΐν, με τις ΗΠΑ να αίρουν αμέσως μετά το εμπάργκο όπλων που είχε επιβληθεί εξαιτίας της δικτατορίας το 1967.⁴⁷

Σε αντίθεση με το 1967 και το 1970, το καθεστώς, τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρύξεων, αρνήθηκε να επιτρέψει τη χρήση από τις ΗΠΑ των βάσεων, των ελληνικών χωρικών υδάτων και του εναέριου χώρου για μεταφορά στρατιωτικής βοήθειας προς το Ισραήλ κατά τη διάρκεια του πολέμου του Γιομ Κιπούρ το 1973. Η ελληνική κυβέρνηση τήρησε ευνοϊκή ουδετερότητα υπέρ των Αράβων, στάση που, με εξαίρεση την Πορτογαλία, τήρησαν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες σύμμαχοι των ΗΠΑ, σε μια προσπάθεια διασφάλισης της απρόσκοπτης ροής πετρελαίου. Στην πραγματικότητα, η ελληνική πλευρά σιωπηρά επέτρεψε τον ανεφοδιασμό εν πτήση από τα αεροπλανοφόρα του 6^{ου} στόλου. Η στάση αυτή της Ελλάδας επέτρεψε την εξαίρεσή της από το εμπάργκο που επιβλήθηκε την επαύριον του πολέμου από τα αραβικά κράτη.⁴⁸ Η δικτατορία πάντως στόχευε να προωθήσει την οριστική διπλωματική αναγνώριση του Τελ Αβίβ, προσπάθεια που δεν τελεσφόρησε κυρίως λόγω της αντίδρασης του ελληνικού διπλωματικού σώματος και των αραβόφιλων του καθεστώτος, Πιπινέλη και Παττακού, καθώς και του αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών Χρήστου Ξανθόπουλου-Παλαμά.⁴⁹

Η προσφυγή των Παλαιστινίων στην τρομοκρατία, σε μια προσπάθεια να στρέψουν το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας στο παλαιστινιακό ζήτημα, επηρέασε την Ελλάδα ήδη από το 1968. Η Ελλάδα διέθετε, πλην των κοινών με την υπόλοιπη Ευρώπη πλεονεκτημάτων (δημοσιότητα, αραβικές κοινότητες στο εσωτερικό, ύπαρξη στόχων), εγγύτητα με την περιοχή της Μέσης Ανατολής και αποτέλεσε κυρίως τη δεκαετία του 1980, όπως θα δούμε στη συνέχεια,

⁴⁶ Sakkas, "The Greek Dictatorship, the USA and the Arabs 1967-1974", p. 252.

⁴⁷ Σακκάς Γιάννης, 2018, "Η Ελλάδα, οι ΗΠΑ και η Αραβοϊσραηλινή Διένεξη στη Μέση Ανατολή, 1967-1973", στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ.115-127.

⁴⁸ Huliaras Asteris-Kalantzakos Sophia, 2016, *Looking for an Oasis of Support: Greece and the Gulf States*, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, p. 13.

⁴⁹ Βαλλιανάτος Στέφανος, 2008, "Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική: Παραδοσιακοί Δεσμοί, Στρατηγικές Προσεγγίσεις, Ιδεολογικοί Ακροβατισμοί και Ρεαλιστικές Προσεγγίσεις", στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου- Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Τόμος Δεύτερος*, Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», σελ. 373-394. Σακκάς, "Η Ελλάδα, οι ΗΠΑ και η Αραβοϊσραηλινή Διένεξη στη Μέση Ανατολή, 1967-1973", σελ. 119.

ενδιάμεσο σταθμό για τις οργανώσεις διεθνούς τρομοκρατίας. Η προσπάθεια διατήρησης ίσων αποστάσεων και «αμοιβαίας φιλίας» στην αραβοϊσραηλινή διένεξη ετέθη υπό πίεση μετά την πρώτη τρομοκρατική ενέργεια από παλαιστινιακή οργάνωση σε ελληνικό έδαφος. Στις 26 Δεκεμβρίου 1968 μέλη της οργάνωσης PFLP επιτέθηκαν με όπλα και χειροβομβίδες σε αεροσκάφος της EI Al, της ισραηλινής αεροπορικής εταιρείας, το οποίο πραγματοποιούσε ενδιάμεση στάση στην Αθήνα στη διαδρομή από Τελ Αβίβ για Νέα Υόρκη, με αποτέλεσμα ένα νεκρό Ισραηλινό επιβάτη. Η ελληνική κυβέρνηση, παρότι καταδίκασε την επίθεση, απέφυγε να χαρακτηρίσει τους δράστες ως τρομοκράτες, ενώ παράλληλα έδωσε σχετικές κατευθύνσεις στον Τύπο να αποφύγει το συγκεκριμένο χαρακτηρισμό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προκληθεί δυσαρέσκεια τόσο στο Ισραήλ, που ανέμενε κατηγορηματική καταδίκη της ενέργειας, όσο και στους Παλαιστίνιους, οι οποίοι πίεζαν για κάποια υποστηρικτική δήλωση ως προς τους σκοπούς τους.⁵⁰ Σε αυτή την περίοδο πάντως δεν ήταν ακόμη σαφές το μέγεθος της αναδυόμενης απειλής, καθώς η επίθεση στην Αθήνα αποτέλεσε μόλις τη δεύτερη αεροπειρατεία των Παλαιστίνιων από το καλοκαίρι του 1968. Σε αυτό το πλαίσιο, η αμερικανική κυβέρνηση επέπληξε την κυβέρνηση του Ισραήλ για τα αντίποινα εναντίον του Λιβάνου, υποστηρίζοντας ότι δεν ήταν εμπλεκόμενη η κυβέρνηση της χώρας και δεν ευθυνόταν για την πράξη δύο «παραφρόνων», συστήνοντας σύνεση.⁵¹ Αιτία ήταν η επιχείρηση Ισραηλινών κομάντος εναντίον του αεροδρομίου της Βηρυτού, όπου κατέστρεψαν δεκατρία αεροπλάνα, με την κυβέρνηση του Λιβάνου να προσφεύγει στο Συμβούλιο Ασφαλείας, το οποίο καταδίκασε το Ισραήλ χωρίς να κάνει μνεία στην αεροπειρατεία.⁵² Οι δράστες της αεροπειρατείας συνελήφθησαν, με τον έναν εξ αυτών να καταδικάζεται σε δεκαεπτά έτη φυλάκισης και τον άλλο σε δεκατέσσερα, παρότι η έναρξη της δίκης καθυστέρησε, καθώς η ελληνική κυβέρνηση την ανέβαλε, προκειμένου να αποφύγει τη μήνιν των αραβικών κρατών, προκαλώντας την αντίδραση της ισραηλινής κυβέρνησης.⁵³ Οι αεροπειρατές αφέθηκαν τελικά ελεύθεροι μαζί με ακόμη πέντε καταδικασμένους για τρομοκρατία το 1970, εξαιτίας αεροπειρατείας σε ελληνικό αεροσκάφος

⁵⁰ Chourchoulis Dionysios-Koumas Manolis-Panoutsopoulos Anastasios, 2020, "Beyond Bi-Polar World, Greece's Relations with China, Israel and Africa, 1967-76", in Klapsis Antonis- Arvanitopoulos Constantine- Hatzivassiliou Evanthis- Pedaliu G. H. Effie (eds.), 2020, *The Greek Junta and the International System*, Oxon: Routledge, pp. 71-84, εδώ: p. 75. Sakkas, "The Greek Dictatorship, the USA and the Arabs 1967-1974", p. 253.

⁵¹ National Archives and Records Administration, RG 59, Central Files 1967-69, POL 27 ARAB-ISR <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d369>

⁵² Comras D. Victor, 2010, *Flawed Diplomacy the UN and the War on Terrorism*, Washington D.C.: Potomac Books Inc., p. 12.

⁵³ *Jewish Telegraphic Agency*, 1969, "Terrorist Hurls Grenade into Athens EI-Al Office Injuring 14 Persons-2 Seriously", 28 November.

τον Ιούλιο του 1970.⁵⁴ Το Νοέμβριο του 1969 έλαβε χώρα νέα επίθεση με ρίψη χειροβομβίδων εναντίον των γραφείων της EI Al στην Αθήνα, η οποία προκάλεσε το θάνατο ενός παιδιού και τον τραυματισμό δεκατριών ατόμων.⁵⁵ Την επίθεση ανέλαβε μια μικρή οργάνωση με έδρα το Αμμάν, το «Μέτωπο Λαϊκής Πάλης» («Popular Struggle Front»), αναφέροντας πως η επίθεση ήταν προειδοποίηση για την αποτροπή χρήσης του ισραηλινού αερομεταφορέα, ο οποίος «αποτελεί προέκταση του ισραηλινού εχθρού». Και σε αυτή την περίπτωση οι δύο Ιορδανοί δράστες συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν σε οχτώ και έντεκα χρόνια φυλάκιση. Ομοίως, και αυτοί ελευθερώθηκαν μετά την αεροπειρατεία το 1970, όπως και τρεις Λιβανέζοι, μέλη της PFLP, οι οποίοι συνελήφθησαν για απόπειρα αεροπειρατείας το Δεκέμβριο του 1969. Ειδικότερα, οι τελευταίοι επιχείρησαν να επιβιβαστούν από την Αθήνα σε Boeing 707 της TWA, φέροντας όπλα και εκρηκτικά, με στόχο να εκτρέψουν το αεροσκάφος, που είχε προορισμό τη Νέα Υόρκη, στην Τυνησία και να το ανατινάξουν ως διαμαρτυρία εναντίον των ΗΠΑ και του Ισραήλ.⁵⁶

Στις 22 Ιουλίου του 1970 έξι μέλη του «Μετώπου Λαϊκής Πάλης» σε συνεργασία με την PFLP προέβησαν σε αεροπειρατεία αεροσκάφους της Ολυμπιακής από τη Βηρυτό. Αρχικά, οδήγησαν το αεροσκάφος στην Αθήνα και στη συνέχεια στο Κάιρο, με αίτημα την απελευθέρωση των επτά έως τότε κρατουμένων από τις προηγούμενες επιθέσεις, απειλώντας πως σε διαφορετική περίπτωση θα το ανατινάζαν μαζί με τους ομήρους. Με μεσολάβηση του εκπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού Andre Rochat, η ελληνική κυβέρνηση αποδέχθηκε την απελευθέρωση των κρατουμένων, προκειμένου να αφεθούν ελεύθεροι οι επιβάτες της πτήσης. Παρότι η εκδίκαση της υπόθεσης των δύο εκ των κρατουμένων των οποίων εκκρεμούσε η δίκη για την επίθεση στα γραφεία της EI Al προχώρησε, όλοι αφέθηκαν ελεύθεροι στις 12 Αυγούστου.⁵⁷ Η ελληνική κυβέρνηση κάλεσε τους πρέσβεις των αραβικών κρατών και τους

⁵⁴, 2013, Bell Stewart, "After 26 Years Fight Canada Finally Deports Palestinian Terrorist Convicted of Attack of EI-Al Plane", *National Post*, 13 May, ανακτήθηκε 25 Ιουνίου 2018.

⁵⁵ *Jewish Telegraphic Agency*, 1969, "Terrorist Hurls Grenade into Athens EI-Al Office Injuring 14 Persons-2 Seriously", 28 November.

⁵⁶Sibley John, 1973, "Few Arab Terrorists are Punished for Hijackings and Killings", *The New York Times*, 20 December, p. 16.

⁵⁷ Jenkins M. Brian-Johnson Janera, 1975, *International Terrorism 1968-1974: A Chronology*, Rand Corporation, pp. 22-23.

Ο ιδιοκτήτης της Ολυμπιακής Αριστοτέλης Ωνάσης προσφέρθηκε να αντικαταστήσει τους ομήρους επιβάτες, πλην όμως για την τήρηση της συμφωνίας οι τρομοκράτες κράτησαν ως όμηρο μέλος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, το οποίο είχε αναλάβει τη μεσολάβηση. Εκτός του Ωνάση παρόμοια πρόταση έκαναν ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στυλιανός Παττακός και ο Υπουργός Δικαιοσύνης Άγγελος Τσουκαλάς, *The New York Times*, 1970, "Athens Agrees to Free 7 after Arabs Seize Airliner", 23 July, p. 1.

έθεσε προ των ευθυνών τους σε περίπτωση αρνητικής εξέλιξης της ομηρίας, αλλά υποχώρησε στο αίτημα των τρομοκρατών, οι οποίοι επικαλέστηκαν, μεταξύ άλλων, σχετικά με την επίθεση πως οι κρατούμενοι που επέκειτο η δίκη τους δικάζονταν ως κοινοί εγκληματίες και όχι ως επαναστάτες.⁵⁸ Όμως, όπως προκύπτει από τηλεγράφημα του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων και καταγράφεται από τη Βρετανική Πρεσβεία στην Ελλάδα, δόθηκε διαβεβαίωση στην Αθήνα, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την απελευθέρωση των επτά κρατουμένων, ότι οι Άραβες τρομοκράτες δεν θα ξαναπροβούν σε παράνομες ενέργειες σε ελληνικό έδαφος ή εναντίον ελληνικών συμφερόντων. Στην αεροπειρατεία της Αθήνας, σύμφωνα με τα βρετανικά αρχεία, βρίσκεται το νήμα των αεροπειρατειών του Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς που τελικά οδήγησαν στην εκδίωξη των Παλαιστινίων από την Ιορδανία. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι στο πλαίσιο των διαφόρων διαπραγματεύσεων που διεξάγονταν με τους Παλαιστίνιους, ύστερα από την έναρξη των επιθέσεων εναντίον των αερομεταφορών από Άραβες/ Παλαιστίνιους, ο γενικός διευθυντής της Διεθνούς Ένωσης Αερομεταφορών (International Air Transport Association- IATA) Knut Hammarskjold πραγματοποίησε ταξίδι στη Μέση Ανατολή το Μάρτιο του 1970 και συναντήθηκε με τον Γιάσερ Αραφάτ, εξασφαλίζοντας κατηγορηματική δέσμευση πως θα σταματήσουν οι αεροπειρατείες. Η συμφωνία, χωρίς να προκύπτουν οι παραχωρήσεις που εξασφάλισαν οι Παλαιστίνιοι, επήλθε μετά από τη διπλή βομβιστική επίθεση στις 21 Φεβρουαρίου 1970 εναντίον αεροσκαφών των Αυστριακών Αερογραμμών και της Swissair με σαράντα επτά νεκρούς. Φέρεται μάλιστα ο Αραφάτ, ως ηγέτης των μετριοπαθών, να πέτυχε τη διαβεβαίωση του Ζωρζ Χαμπάς ότι θα απέχει των αεροπειρατειών. Στην πράξη η παραβίαση μόλις πέντε μήνες μετά φαίνεται πως συνετέλεσε στις επιθέσεις του Σεπτεμβρίου, λαμβάνοντας υπ' όψιν την επιτυχία που είχαν οι διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση, οι οποίες οδήγησαν στην απελευθέρωση όλων των κρατουμένων στη χώρα για τρομοκρατικές ενέργειες διεθνούς τρομοκρατίας. Μάλιστα ο Rochat στις 12 Αυγούστου συναντήθηκε στο Κάιρο με τον Χαμπάς και του προτάθηκε να μεσολαβήσει στην ελβετική κυβέρνηση για απελευθέρωση τρομοκρατών με αντάλλαγμα τη μη πραγματοποίηση επιθέσεων στην Ελβετία.⁵⁹ Βέβαια, είναι εξαιρετικά αμφίβολο κατά πόσο θα μπορούσαν οι δεσμεύσεις που είχαν ληφθεί να έχουν αντίκρυσμα τη συγκεκριμένη περίοδο, λαμβάνοντας υπ' όψιν αφενός την εξέλιξη του φαινομένου τις επόμενες δύο δεκαετίες, αλλά κυρίως τις εσωτερικές εντάσεις του

⁵⁸ *The New York Times*, 1970, "Athens Agrees to Free 7 after Arabs Seize Airliner", 23 July, p.1.

⁵⁹ Gyr Marcel, 2022, "The Secret 1970 Moratorium Agreement Between Switzerland and the PLO", in Hanni Adrian-Riegler Thomas - Gasztold Przemyslaw (eds), 2020, *Terrorism in the Cold War: State Support in the West, Middle East and Latin America*, London: I.B. Tauris, pp. 63-88.

παλαιστινιακού κινήματος, τις διαφωνίες για τον ιδανικό τρόπο δράσης μεταξύ μετριοπαθών και ριζοσπαστών και το διαγκωνισμό για την ηγεσία του.

Η πιο σοβαρή ενέργεια διεθνούς τρομοκρατίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας υπήρξε η επίθεση του «Μαύρου Σεπτέμβρη» με όπλα και χειροβομβίδες στο αεροδρόμιο του Ελληνικού στις 5 Αυγούστου του 1973, με αποτέλεσμα το θάνατο τριών ατόμων και τον τραυματισμό πενήντα πέντε. Οι δράστες πήραν ομήρους τριάντα πέντε άτομα, αλλά τελικά παραδόθηκαν.⁶⁰ Στόχος των τρομοκρατών ήταν να επιτεθούν στους επιβάτες της πτήσης της El Al. Όμως, είτε από λάθος είτε επειδή το αεροπλάνο είχε ήδη αναχωρήσει, επιτέθηκαν σε επιβάτες πτήσης της TWA που ερχόταν από το Τελ Αβίβ.⁶¹ Πάλι η ελληνική πλευρά καταδίκασε την επίθεση, πλην όμως τη θεώρησε κοινό έγκλημα και όχι πολιτικό, προκαλώντας την αντίδραση του ηγέτη των εργατικών του Ισραήλ Σίμον Πέρες, ο οποίος κατηγόρησε την Ελλάδα πως είναι πολύ επιεικής απέναντι στους τρομοκράτες, ενώ ο εκπρόσωπος του Παλαιστινιακού Πρακτορείου Ειδήσεων αρνήθηκε ότι το παλαιστινιακό κίνημα είχε σχέση με την επίθεση.⁶² Η προσπάθεια της δικτατορίας να αποσειεί τις κατηγορίες για χαλαρή αντιμετώπιση της τρομοκρατίας οδήγησε στην καταδίκη των δραστών σε θάνατο, στην πράξη όμως σύντομα αποδείχθηκε ότι η ελληνική πλευρά δεν είχε ούτε τη δυνατότητα ελιγμών ούτε την αποφασιστικότητα να διατηρήσει σκληρή στάση. Το επόμενο έτος, τρομοκράτες κατέλαβαν ελληνικό φορτηγό πλοίο στο Καραάτι με αίτημα την απελευθέρωση των καταδικασμένων σε θάνατο κρατουμένων για τρομοκρατία. Η ελληνική κυβέρνηση αρχικά μετέτρεψε τις ποινές σε ισόβια κάθειρξη και ακολούθως τους απέλασε στη Λιβύη.⁶³ Γενικά, η δικτατορία, προκειμένου να αποτρέψει βλάβη σε βάρος των ομήρων, επέλεξε ήπια προσέγγιση και προέβη σε παραχωρήσεις στους τρομοκράτες ευελπιστώντας, όπως και άλλες χώρες, στον κατευνασμό ως μέσο αποτροπής μελλοντικών επιθέσεων, στρατηγική που αποδείχθηκε λανθασμένη. Από τη συγκεκριμένη περίοδο ξεκινούν και οι συχνές κατηγορίες των αξιωματούχων της διεθνούς πολιτικής αεροπορίας για τη χαλαρή ασφάλεια του αεροδρομίου του Ελληνικού.⁶⁴

⁶⁰ *The New York Times*, 1973, “Arabs Kill 3 and Wound 55 in Athens Airport Lounge”, 6 August, p.1.

⁶¹ Λαμπρόπουλος Βασίλης, 2016, “Το ξεχασμένο μακελειό στο Ελληνικό πριν 43 χρόνια”, *Το Βήμα*, 22 Μαρτίου, ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου 2023, <https://www.tovima.gr/2016/03/22/society/to-ksexasmeno-makeleio-sto-elliniko-prin-43-xronia/>

⁶² Chourchoulis-Koumas-Panoutsopoulos, “Beyond Bi-Polar world”, p. 75.

⁶³ Ciment James (ed.), 2015, *World Terrorism: An Encyclopedia of Political Violence from Ancient Times to the Post 9/11 Era*, New York: Routledge, p. 241. *The New York Times*, 1974, “Guerillas Seize Greek Freighter”, 3 March, p.1.

⁶⁴ Kaminaris Spiros, 1999, “Greece and the Middle East”, *Middle East Review of International Affairs Journal*, 3: 36-46, εδώ: pp. 36-37. Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, p. 17.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα από το 1974 έως το 1981

α. Ριζοσπαστικοποίηση, φοιτητικό κίνημα και η ανάπτυξη της αριστερής τρομοκρατίας

α1. Ο αντιδικτατορικός αγώνας

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας διακρίνονται δύο φάσεις που διαφοροποιούνται τόσο στο επίπεδο της γενιάς, όσο και στον τρόπο δράσης. Έτσι, ενώ στις αρχές της δικτατορίας κυριαρχεί η ατομική δράση, η γενιά που διήνυε την εφηβεία της το 1967, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 προκρίνει τη μαζική διαμαρτυρία, αξιοποιώντας τα ανοίγματα που πραγματοποιεί το καθεστώς μετά το 1969.¹ Την περίοδο της δικτατορίας, παρότι δεν έλαβαν χώρα πολλές σημαντικές ενέργειες εναντίον του καθεστώτος, με εξαίρεση την απόπειρα εναντίον του Γεωργίου Παπαδόπουλου από τον Αλέκο Παναγούλη, τοποθετήθηκαν ή εξεργάγησαν εκατόν εβδομήντα τέσσερις βόμβες-εκρηκτικοί μηχανισμοί μόνο στην περιοχή των Αθηνών από τις διάφορες οργανώσεις της περιόδου («Κίνημα 20^{ης} Οκτώβρη», «Δημοκρατική Άμυνα», «Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως»-ΔΕΑ κλπ.).² Όπως αναφέρει ο Σωτήρης Καράμπαμπας, η ελληνική περίπτωση διαφοροποιείται με βάση τις έως σήμερα μελέτες, οι οποίες εντοπίζουν τη δημιουργία της ακροαριστερής ριζοσπαστικοποίησης και της συγκρότησης εξτρεμιστικών/τρομοκρατικών ομάδων είτε στην κορύφωση του κύκλου διαμαρτυρίας είτε μετά την ύφεση των κινημάτων. Αντίθετα, στην Ελλάδα τέτοιες ομάδες δημιουργήθηκαν στο ξεκίνημα των κύκλων διαμαρτυρίας ως συνέχεια και εξέλιξη προηγουμένως υφιστάμενων οργανώσεων.³

Η αντίδραση στην επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος, σύμφωνα με τον Τάσο Σακελλαρόπουλο, θα μπορούσε να κατηγοριοποιηθεί ενδεικτικά ως προς το είδος δράσης σε πολιτικά μέσα, δυναμική αντιπαράθεση, δράση στο εξωτερικό και στρατιωτική δράση.

¹ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 28.

² Καράμπελας Γιώργος, 2002, *Το Ελληνικό Αντάρτικο Πόλεων 1974-1985*, Αθήνα: Γραφές, σελ. 15.

³ Karampampas Sotirios, 2017, "How Has the Phenomenon of Revolutionary Groups Been Resilient in Greece? A Relational Study of Two Contentious Episodes (1965-2002)", PhD Thesis, University of Sheffield, Department of Politics, Sheffield, p. 19.

Μάλιστα, η άσκηση πολιτικής πίεσης συντίθετο από άτομα μίας ευρείας κοινωνικής κλίμακας, καθώς σε αυτά περιλαμβάνονταν στελέχη της προδικτατορικής Δεξιάς, της κεντροδεξιάς και της κεντροαριστεράς, άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών, απόστρατοι ανώτατοι αξιωματικοί, δικαστικοί, επιχειρηματίες και εκδότες/δημοσιογράφοι.⁴

Είναι ενδιαφέρον ότι η επιλογή της πολιτικής βίας εναντίον της δικτατορίας προερχόταν κυρίως από δυνάμεις προσκείμενες στο Κέντρο («Δημοκρατική Άμυνα», «Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα»- ΠΑΚ) σε αντίθεση με αυτές της παραδοσιακής Αριστεράς όπως το ΚΚΕ, η ΕΔΑ και, μετά το 1968, το ΚΚΕ εσωτερικού, οι οποίες υποστήριζαν την παραδοσιακή θέση πως οι απομονωμένες ενέργειες και η ατομική τρομοκρατία δεν ήταν κατάλληλες για την επίτευξη του στόχου της πτώσης της χούντας και δυνητικά μπορούσε να είναι και επιζήμιες.⁵ Παρότι από τη νεολαία του ΚΚΕ εσωτερικού, τον Ρήγα Φεραίο, προήλθε τελικά η οργάνωση Άρης, φαίνεται ότι, πλην των ιδεολογικών θέσεων, στην περίπτωση της παραδοσιακής Αριστεράς εξακολουθούσε να βαρύνει στη χρήση βίας η μικρή χρονική απόσταση από τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου.⁶ Αντίθετη ήταν η θέση και η στάση των νεότερων γενεών που είχαν ριζοσπαστικοποιηθεί μέσα στα γεγονότα της δεκαετίας του 1960 και δεν έφεραν το «τραύμα» του Εμφυλίου, εξ ου και, όπως προαναφέραμε, κατηγορούσαν το ΚΚΕ και την ΕΔΑ, ήδη πριν από την επιβολή της δικτατορίας για «λεγκαλισμό» και ηττοπάθεια.⁷

Η δικτατορία διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις συγκρότησης ενός αντιδικτατορικού κινήματος το οποίο αποτέλεσε συνέχεια και μετεξέλιξη των προδικτατορικών κινητοποιήσεων που στόχευαν στον εκδημοκρατισμό, αλλά ενίοτε επέλεγε πιο ριζοσπαστικές μεθόδους δράσης. Οι πιο δυναμικές ομάδες αντίστασης της Αριστεράς έρχονται σε αυτό το περιβάλλον σε ρήξη με τις παραδοσιακές ηγεσίες στο ζήτημα της χρήσης βίας ως μέσου πολιτικού αγώνα, καθώς οι τελευταίες επέλεγαν πιο συντηρητικές και παραδοσιακές πρακτικές αντίδρασης, με την ελπίδα κατάρρευσης της δικτατορίας. Εξάλλου, απέναντι στις ηγεσίες της Αριστεράς εκφράζεται απαρésκεια και αποστροφή, εξαιτίας της αδυναμίας να προλάβουν το πραξικόπημα ή να οργανώσουν αποτελεσματική αντίδραση πριν καταφέρει να σταθεροποιηθεί η δικτατορία,⁸ ενώ

⁴ Σακελλαρόπουλος Τάσος, 2010, «Αντίσταση 1967-1974, Πολιτική Πίεση-Δυναμικές Ενέργειες», στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Ιστορία, 1950-2004*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 77-87, εδώ: σελ. 79.

⁵ Τζώρτζης, *Η Ελληνική Δημοκρατία και η Χούντα*, σελ. 86.

⁶ Voglis Polymeris, 2011, «The Junta Came to Power by the Force of Arms and Will Only Go by Force of Arms», *Cultural and Social History*, 8:4, pp 551-568, εδώ: pp. 553-554.

⁷ Kornetis, «'Cuban Europe'? Greek and Iberian Tiermondisme in the 'Long 1960s'», pp, 491-492.

⁸ Σερντεδάκις, «Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση»», σελ. 107. Η δικτατορία κατέλαβε εξαπίνης το πολιτικό σύστημα. Είναι

η διάσπαση του ΚΚΕ οδήγησε τα δύο πλέον Κομμουνιστικά Κόμματα να επιδιώκουν περισσότερο να πείσουν για την ορθότητα των θέσεων τους παρά για το τι έπρεπε να γίνει ενάντια στη δικτατορία.⁹

Τη συγκεκριμένη περίοδο, για να σηματοδοτηθεί η αντίθεση στη δικτατορία, εντείνεται η χρήση του όρου αντίσταση και οι αντιδικτατορικές οργανώσεις αυτοπροσδιορίζονται ως αντιστασιακές, προκειμένου να παραπέμπουν στην Εθνική Αντίσταση εναντίον της γερμανικής κατοχής, αποσκοπώντας στις θετικές συνδηλώσεις του όρου.¹⁰ Στο πλαίσιο αυτό αρκετές επιθέσεις στράφηκαν εναντίον αμερικανικών στόχων, καθώς θεωρήθηκε ότι οι ΗΠΑ είχαν ρόλο στην επιβολή της δικτατορίας και ταυτόχρονα στήριζαν ενεργά το καθεστώς. Σταχυολογώντας τις ενέργειες εναντίον των ΗΠΑ αξιολογείται ως εν δυνάμει σημαντικότερη η αποτυχημένη προσπάθεια ενός Κύπριου και μιας Ιταλίδας, μελών της αντιστασιακής οργάνωσης «Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο» (ΠΑΜ), με έδρα την Ιταλία, να τοποθετήσουν βόμβα στην αμερικανική πρεσβεία με εκρηκτικό μηχανισμό μέσα σε αυτοκίνητο.¹¹ Όπως αναφέρει ο Kiesling, οι επιθέσεις εναντίον στόχων αμερικανικού ενδιαφέροντος εδράζονταν στην πεποίθηση πως αυτού του είδους η άσκηση πίεσης θα επέφερε αλλαγές στην πολιτική της Ουάσινγκτον απέναντι στο καθεστώς, μια αντίληψη που εκ του αποτελέσματος αποδείχθηκε λανθασμένη, καθώς δεν κατόρθωσαν παρά να κερδίσουν μερικά άρθρα σε αριστερές, κυρίως, εφημερίδες του αμερικανικού και του αγγλικού Τύπου.¹² Εκτός όμως από αυτή την κατηγορία ιδεαλιστών, οι περισσότεροι θεωρούσαν πως οι ΗΠΑ αποτελούσαν εχθρό και κήρυσσαν την αντίσταση στη δικτατορία ως αγώνα απελευθέρωσης.

Αρχικά, οι οργανώσεις έθεταν ως στόχο αποκλειστικά την πτώση της δικτατορίας, όμως σταδιακά μετά το 1970 η χρήση βίας ιδεολογικοποιείται με το βλέμμα στην επόμενη μέρα και στόχο τη ριζική αλλαγή του κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος.¹³ Στην πραγματικότητα, η ταχεία στις περισσότερες περιπτώσεις εξάρθρωση των αντιδικτατορικών παράνομων ομάδων κατέστησε αυτό τον τρόπο δράσης αναποτελεσματικό στο εσωτερικό της χώρας,¹⁴ αφήνοντας τη

χαρακτηριστικό πως το κύριο άρθρο της εφημερίδας Αυγή που θα κυκλοφορούσε την 21η Απριλίου 1967 είχε τον τίτλο: Γιατί δεν πρόκειται να γίνει δικτατορία.

⁹ Τζώρτζης, *Η Ελληνική Δημοκρατία και η Χούντα*, σελ. 86.

¹⁰ Βόγλης, *Δυναμική Αντίσταση*, σελ. 26-27.

¹¹ Kiesling John Brady, 2014, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967-2014*, Athens: Lycabettus Press, pp. 14-15.

¹² Kiesling John Brady, *Greek Urban Warriors*, p. 16.

¹³ Voglis, "The Junta Came to Power by the Force of Arms and Will Only Go by Force of Arms", pp. 554-555.

¹⁴ Τζώρτζης, *Η Ελληνική Δημοκρατία και η Χούντα*, σελ. 89-90.

θεωρητική, ιδεολογική και πρακτική αντίσταση στις οργανώσεις του εξωτερικού, ενώ εντός Ελλάδας η χαλάρωση των περιορισμών από το καθεστώς άνοιξε το παράθυρο ευκαιρίας στην επόμενη γενιά φοιτητών να επιδιώξει την ενεργό παρουσία της στο δημόσιο χώρο, διαμορφώνοντας τις συνθήκες αμφισβήτησης της δικτατορίας.¹⁵

Η σταδιακή φιλελευθεροποίηση από το 1969-1970 και εντεύθεν, με την άρση του στρατιωτικού νόμου στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας και τη χαλάρωση της λογοκρισίας, αφενός μεν αναδείκνυε τη μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση του καθεστώτος για τη σταθερότητά του, αφετέρου δε απέβλεπε στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων μακροχρόνιας διατήρησης του αυταρχισμού με δημοκρατική επίφαση και στην αλλαγή της διεθνούς εικόνας της χώρας που είχε ως αποτέλεσμα την κριτική και την απομόνωση.¹⁶ Συνεπώς, από το σημείο αυτό η παράνομη δράση χάνει την ιδιαίτερη σημασία της και τη διαδέχεται η μαζική κινητοποίηση, μια εξέλιξη που ο Άλκης Ρήγος χαρακτηρίζει μετάβαση του αντιδικτατορικού αγώνα από μια προσωπική ατομική στάση σε συλλογική δράση.¹⁷ Τα γεγονότα, αρχικά της Νομικής το Φεβρουάριο του 1973 και εν συνεχεία του Πολυτεχνείου το Νοέμβριο του 1973, διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις ώστε οι φοιτητές να θεωρήσουν πως αποτελούσαν το μόνο συλλογικό υποκείμενο που εναντιώθηκε συστηματικά και οργανωμένα στο καθεστώς, ενώ εγκαινίασαν μια περίοδο ριζοσπαστικού κομμουνιστικού ουτοπισμού και αναζωπύρωσαν το δημόσιο πολιτικό προβληματισμό πάνω στις έννοιες της ταξικής αντιπαλότητας κοινωνικών δομών και της επαναστατικής στρατηγικής, φαινόμενα που θα αναπτυχθούν ιδιαίτερα μετά την πτώση της δικτατορίας.¹⁸

α2. Ο αντιδικτατορικός αγώνας στο εξωτερικό

Η επιβολή της δικτατορίας προκάλεσε έντονες ζυμώσεις στους Έλληνες του εξωτερικού, οι οποίοι κινητοποιήθηκαν και οργανώθηκαν με στόχο τη συγκρότηση αντιδικτατορικών ομάδων και την προβολή της ελληνικής αντίστασης από τα κατά τόπους

¹⁵ Τζώρτζης, *Η Ελληνική Δημοκρατία και η Χούντα*, σελ. 197.

¹⁶ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 240.

¹⁷ Ρήγος Άλκης, 1987, "Φοιτητικό Κίνημα και Δικτατορία", *Αντί*, Τεύχος 344, 17-23 Απριλίου, σελ. 54-55.

¹⁸ Κασιμέρης, *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, σελ. 97-98.

κινήματα.¹⁹ Ταυτόχρονα, η επιβολή της δικτατορίας επιτάχυνε τις ήδη υφιστάμενες διαφωνίες στο εσωτερικό της Αριστεράς, οδηγώντας αφενός στη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 και αφετέρου στην εμφανή πλέον απόκλιση από την ορθόδοξη σοβιετική παράδοση.²⁰ Παρότι, όπως είδαμε, ήδη από το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960 έκαναν δειλά την εμφάνισή τους ομάδες που διαφοροποιούνταν από την ΕΔΑ, θεωρώντας ότι ο γραφειοκρατικός σοβιετικός κομμουνισμός έχει απολέσει τη ριζοσπαστικότητα του, και στρέφονταν προς την κινεζική περίπτωση, η επιβολή της δικτατορίας επιτάχυνε τις σχετικές ζυμώσεις. Έτσι, έκαναν την εμφάνισή τους μαοϊκές ομάδες, αλλά και ομάδες που εμπνέονταν από τις επαναστάσεις του Τρίτου Κόσμου και από τις επαναστατικές ομάδες που δραστηριοποιούνταν τη συγκεκριμένη εποχή στη Λατινική Αμερική.

Οι επιρροές αυτές σε συνδυασμό και με την άνοδο της Νέας Αριστεράς στο περιβάλλον ειδικά της Δυτικής Ευρώπης ήταν διάχυτες, επηρεάζοντας σημαντικό μέρος των φοιτητών, οι οποίοι αναζητούσαν εναλλακτικές θεωρήσεις μακριά τόσο από τον καπιταλισμό, όσο και από το σοβιετικό μοντέλο. Εξάλλου, το επίσημο ΚΚΕ διαφώνησε με την πρόταση κάποιων μελών του για τη συγκρότηση ομάδων οι οποίες θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν ένοπλα μέσα για την ανατροπή της δικτατορίας. Για τους θιασώτες της ένοπλης πάλης, το ΚΚΕ αποδείκνυε με τη στάση του ότι δεν είχε πλέον τη ριζοσπαστικότητα και την επαναστατικότητα της δεκαετίας του 1940, κριτική που αργότερα θα διατυπωθεί από τη «17 Νοέμβρη». Από την άλλη πλευρά, για το ΚΚΕ η υπερεπαναστατικότητα εθεωρείτο προβληματική και κατέτασσε τους υποστηρικτές αυτών των αντιλήψεων στους αριστεριστές (*Αριστερισμός, η παιδική ασθένεια του κομμουνισμού*). Ενδεικτικό της καλλιέργειας στο εσωτερικό των αντιδικτατορικών οργανώσεων της ανάγκης προσφυγής στη βία υπήρξε το γεγονός πως κατά τη διάρκεια της πρώτης διαδήλωσης στο Παρίσι το απόγευμα της 21^{ης} Απριλίου 1967, ο επικεφαλής της Ένωσης Ελλήνων Φοιτητών ανέφερε πως η χούντα ήρθε στην εξουσία με τη δύναμη των όπλων και θα φύγει μόνο με τη δύναμη των όπλων.²¹

Εξετάζοντας κατά πόσο η προσφυγή στη βία επηρεάστηκε από την εμφάνιση των τρομοκρατικών οργανώσεων στη Δυτική Ευρώπη, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί. Εστιάζοντας στη στάση των κεντρικών αντιστασιακών οργανώσεων, παρατηρούμε ότι

¹⁹ Σακελλαρόπουλος, "Αντίσταση 1967-1974", σελ. 84-85.

²⁰ Γρηγοριάδης Νεκ. Σόλων, 2011, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος, 1941-1974, Τόμος 9, Χούντα και Αντίσταση*, Αθήνα: Polaris για την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, σελ. 134-145.

²¹ Voglis, "The Junta Came to Power by the Force of Arms and Will Only Go by Force of Arms", p. 553.

σχηματίζονται ήδη από την πρώτη περίοδο επιβολής της δικτατορίας και φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από τα αποικιακά κινήματα των δύο προηγούμενων δεκαετιών, καθώς και από τις περιπτώσεις χωρών της Λατινικής Αμερικής όπου ομοίως εμφανίζεται ισχυρή η παρουσία και η επιρροή της Ουάσινγκτον. Η διάσταση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής, όπως προκύπτει από τα ιδρυτικά κείμενα του «Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος» και συνδηλώνεται ήδη από την επιλογή της χρήσης του όρου «απελευθερωτικός» στο όνομα. Στο κείμενο *Στόχοι και Επιδιώξεις* του ΠΑΚ αναφέρεται πως:

*«ο αγώνας του ΠΑΚ είναι πρώτιστα και κατά κύριο λόγο αγώνας για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τα αποικιακά δεσμά που εχάλκευσε ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός στα πλαίσια της Ατλαντικής Συμμαχίας (ΝΑΤΟ). Για το ΠΑΚ το στρατοκρατικό καθεστώς της χούντας που επιβλήθηκε με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απρίλη 1967, δεν ήταν παρά μια ιδιαίτερα στυγνή μορφή αποικιοποίησης της Ελλάδας. Ο αγώνας για την ανατροπή του είναι επομένως ταυτόχρονα αγώνας απελευθερωτικός και αντιιμπεριαλιστικός και είναι αναγκαστικά, αγώνας χωρίς περιορισμούς στα μέσα».*²²

Οι οργανώσεις ακροαριστερής τρομοκρατίας κάνουν σταδιακά την εμφάνισή τους από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και κυρίως στις αρχές της δεκαετίας του 1970, άρα έπονται χρονικά της περιόδου κατά την οποία η αντιδικτατορική δράση κυριαρχείται από βομβιστικές κυρίως ενέργειες.²³ Αντίθετα, από το 1970 και εντεύθεν, ενώ σε επίπεδο ρητορικής οι αντιδικτατορικές οργανώσεις, κυρίως στο εξωτερικό αλλά και στο εσωτερικό ριζοσπαστικοποιούνται ως προς τις θέσεις, επιδιώκοντας πλέον όχι μόνο την ανατροπή της δικτατορίας αλλά τη ριζική κοινωνικοπολιτική αναμόρφωση της χώρας, σε επίπεδο ενεργειών η δράση τους είναι πρακτικά ασήμαντη εξαιτίας και της αποτελεσματικής παρακολούθησης και σύλληψης των μελών τους από το καθεστώς. Τέλος, αναδύεται σταδιακά ως καθοριστικός παράγων η συλλογική δράση κυρίως μέσω των φοιτητών και ως εκ τούτου η δράση μέσα από τις αντιδικτατορικές οργανώσεις ουσιαστικά εγκαταλείπεται.²⁴ Σε αυτό το σημείο, πράγματι μπορούμε να βρούμε επιρροές από τα κινήματα και τις επιδιώξεις που συγκλόνισαν τη Δυτική Ευρώπη, παρότι όπως

²² Κλειτσίκας Νίκος, 2001, *Π.Α.Κ. Άγνωστα Ντοκουμέντα του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα (1968-1974)*, Χαλάνδρι: Προσκήνιο, σελ. 32-33.

²³ Βόγλης, *Δυναμική Αντίσταση*, σελ. 99. Ο Βόγλης υποστηρίζει πως αναζητώντας κάποιο προηγούμενο που άσκησε επίδραση στην αντιστασιακή δράση στα χρόνια της δικτατορίας, αυτό είναι η δράση της ΕΟΚΑ την περίοδο 1955-1959.

²⁴ Voglis, "The Junta Came to Power by the Force of Arms and Will Only Go by Force of Arms", p. 553.

εύστοχα επισημαίνει ο Πολυμέρης Βόγλης υπάρχουν δύο βασικές διαφορές: πρώτον η δυνατότητα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης για νόμιμη δράση της αντιπολίτευσης που δεν υπήρχε στην Ελλάδα και δεύτερον η σταδιακά πιο βίαιη δράση των δυτικοευρωπαϊκών οργανώσεων, κάτι που δεν συνέβη στην ελληνική περίπτωση.²⁵

Η δραστηριοποίηση των Ελλήνων του εξωτερικού, κυρίως στη Δυτική Ευρώπη, αλλά και τις Ηνωμένες Πολιτείες, αποτέλεσε σημαντική συνιστώσα του αντιδικτατορικού αγώνα. Κάποιες από τις σημαντικότερες οργανώσεις «γεννήθηκαν» στο εξωτερικό και έδιναν, μεταξύ άλλων, ιδιαίτερη έμφαση στην άσκηση πιέσεων στις κυβερνήσεις των χωρών στις οποίες δραστηριοποιούνταν, προκειμένου να περιορίσουν τις σχέσεις τους με την ελληνική. Στο Παρίσι δημιουργήθηκαν υπό την επίδραση και της επαναστατικής ατμόσφαιρας της εποχής οι οργανώσεις «Κίνημα της 20^{ης} Οκτώβρη» και «Κίνημα της 29^{ης} Μαΐου», με τη δεύτερη να παραπέμπει στην ημέρα άλωσης της Πόλης, γεγονός που σύμφωνα με τον Κορνέτη συμβαδίζει με τη μίξη αριστερού συμβολισμού και ρομαντικού εθνικισμού που ήταν χαρακτηριστικό των Ελλήνων της εποχής.²⁶ Η πρώτη οργάνωση προερχόταν από στελέχη της Ένωσης Κέντρου και πραγματοποίησε κάποιες βομβιστικές ενέργειες στην Αθήνα πριν τη σύλληψη των μελών της. Αντίθετα, η «29^η Μαΐου» αποτελούσε συσπείρωση διαφόρων ακροαριστερών ομάδων. Οι έντονες διαφωνίες ανάμεσα στους πυρήνες Παρισίων και Βερολίνου οδήγησαν τελικά στη διάσπαση της οργάνωσης, με τη γερμανική συνιστώσα να συγκροτεί αργότερα το «Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδος» (ΕΚΚΕ), ενώ η αρχική οργάνωση μετασηματίστηκε στη «Λαϊκή Επαναστατική Αντίσταση» (ΛΕΑ), όπου εντοπίζονται οι ρίζες της 17Ν.²⁷ Όμως και το ΕΚΚΕ στην ιδρυτική του διακήρυξη τασσόταν υπέρ του ένοπλου αγώνα ως προϋπόθεσης για την ανατροπή της δικτατορίας και την κατάληψη της εξουσίας από το προλεταριάτο.

Για τον Κορνέτη, το γεγονός ότι δεν υλοποιήθηκε η προσφυγή στην ένοπλη βία σημαίνει πως, τόσο για το ΕΚΚΕ, όσο και για άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, οι αναφορές στην ένοπλη βία λειτουργούσαν ουσιαστικά ως αναφορές τελετουργικού τύπου.²⁸ Όπως είναι λογικό, οι οργανώσεις του εξωτερικού οδηγήθηκαν σε όλο και πιο ριζοσπαστικές θέσεις, ξεφεύγοντας από

²⁵ Voglis, "The Junta Came to Power by the Force of Arms and Will Only Go by Force of Arms", pp. 555-556.

²⁶ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 143.

²⁷ Λαμπρόπουλος Βασίλης, 2003, Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία, Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες, σελ. 48.

²⁸ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 284.

το στόχο της ανατροπής της δικτατορίας και ευαγγελιζόμενες τη ριζική κοινωνική αλλαγή.²⁹ Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο ότι ο «Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας» δημιουργήθηκε από άτομα που επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά τη χούντα, ούτε εντυπωσιάζει το γεγονός της πιο ριζοσπαστικής ρητορικής όσων δραστηριοποιούνταν εκτός Ελλάδας, καθώς όντας μακριά από τα γεγονότα, απασχολούνταν λιγότερο με την καθημερινή αποφυγή της σύλληψης και της εξάρθρωσης των οργανώσεων. Αντίστοιχα, και στην Ιταλία οι Έλληνες φοιτητές προσέγγισαν θετικά την προσφυγή στον ένοπλο αγώνα για ανατροπή της δικτατορίας, εμπνεόμενοι από τις κινηματικές συνθήκες της γείτονος, ενώ η Ιταλία αποτέλεσε ορμητήριο για την αποστολή όπλων στην Ελλάδα.

β. Μεταπολίτευση

Με την επιστροφή στη δημοκρατία, έργο του Καραμανλή υπήρξε η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα, το οποίο είχε τρωθεί στα μάτια του κόσμου τόσο λόγω της δημοκρατίας της μετεμφυλιακής περιόδου, όσο και με τις παλινωδίες της περιόδου 1965-67 που τελικά οδήγησαν στη χούντα. Ο Καραμανλής πράγματι προέβη σε γρήγορες κινήσεις αποκατάστασης της δημοκρατίας και σταθεροποίησης της χώρας μέσα σε ένα εξαιρετικά κρίσιμο εσωτερικό και εξωτερικό περιβάλλον, καθώς φιλοχουντικά στοιχεία στο στράτευμα επιδίωξαν επανειλημμένα τη διενέργεια πραξικοπήματος την πρώτη περίοδο μετά την πτώση της δικτατορίας. Ταυτόχρονα, στην εξωτερική πολιτική η ανατροπή του Μακάριου και η τουρκική εισβολή στην Κύπρο προκάλεσαν κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, με τις δύο χώρες να βρίσκονται προ των πυλών του πολέμου. Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ και η προκήρυξη εκλογών για το Νοέμβριο, αλλά και η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το ζήτημα της βασιλείας, το οποίο ταλάνισε τη χώρα καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα πιστώνονται στον Καραμανλή. Η ευρεία επικράτησή του στις εκλογές ως πυλώνα σταθερότητας διευκόλυνε την αλλαγή του Συντάγματος και άνοιξε το δρόμο για την προώθηση της αίτησης για πλήρη

²⁹ Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 145.

ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, στοχεύοντας πλέον κυρίως στη σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών και δευτερευόντως στην οικονομική διάσταση.³⁰

Στον τομέα της εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από τα φιλοχουντικά στοιχεία και της δίκης των πρωταίων της δικτατορίας, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας επέλεξε την ήπια προσέγγιση, προκειμένου να αποτρέψει τη διαιώνιση των διχασμών που ταλάνιζαν την ελληνική πολιτική ζωή, παρά τις πιέσεις, κυρίως από τους φοιτητές, για μαζικές εκκαθαρίσεις.³¹ Για τον Κασιμέρη, η αδυναμία ή η άρνηση της κυβέρνησης Καραμανλή να προχωρήσει σε συστηματική εκκαθάριση δεν υλοποίησε την υπόσχεση για «μη αναστρέψιμη αλλαγή», επιτρέποντας τη διατήρηση βασικών τομέων της κρατικής μηχανής υπό τον έλεγχο του «παλιού καθεστώτος». Περαιτέρω δε και συνεπεία του πρώτου, προκάλεσε απογοήτευση και απώλεια της αξιοπιστίας της κυβέρνησης, κυρίως στους νέους, με αποτέλεσμα ιδιαίτερα οι προσκεείμενοι στην εξωκοινοβουλευτική Αριστερά να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους με τη συγκρότηση κινημάτων διαμαρτυρίας, εναλλακτικής δημοσιογραφίας και τελικά με την προσφυγή στην πολιτική βία.³² Η κριτική στον Καραμανλή, που επί της ουσίας είναι ορθή, δεν λαμβάνει υπ' όψιν την επιθυμία του πρωθυπουργού να αποτρέψει την διαιώνιση του διχαστικού κλίματος στην ελληνική κοινωνία, το οποίο, με διάφορες παραλλαγές και διαφορετικές τομές, επικρατούσε από το 1915 με τον Εθνικό Διχασμό, αποφεύγοντας την αποξένωση της δεξιάς πλευράς και την ηρωοποίηση των συνταγματαρχών, ιδιαίτερα δεδομένης της επισφαλούς θέσης της δημοκρατίας την πρώτη περίοδο μετά την αποκατάστασή της.³³ Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπεται το εύθραυστο κλίμα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και η ανάγκη διατήρησης κατά το δυνατόν του αξιόμαχου και του ηθικού του στρατού στο ενδεχόμενο μιας πιθανής σύγκρουσης.³⁴ Σε αυτή την κατεύθυνση βασίστηκε και η απόφαση του Καραμανλή να μην

³⁰ Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2005, "Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο: Η Ευρωπαϊκή Τροχιά της Μεταπολίτευσης", στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος-Κοππά Μαριλένα (επιμ.), *30 χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 99-121, εδώ: σελ. 103.

³¹ Κουρκουβέλας Λυκούργος, 2016, "Συνέχεια και Αλλαγή: Οι Κυβερνήσεις Καραμανλή Απέναντι στους Νοσταλγούς της Χούντας", στο Συλλογικό, *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών & η Αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σελ. 545-561, εδώ: σελ. 548-549.

³² Kassimeris, "Junta by Another Name?", p. 745.

³³ Κουρκουβέλας, "Συνέχεια και Αλλαγή: Οι Κυβερνήσεις Καραμανλή απέναντι στους Νοσταλγούς της Χούντας", σελ. 549.

³⁴ Κουρκουβέλας, "Συνέχεια και Αλλαγή: Οι Κυβερνήσεις Καραμανλή απέναντι στους Νοσταλγούς της Χούντας", σελ. 546-547.

εκτελεστεί η επιβληθείσα θανατική ποινή σε βάρος των πρωταιτίων του πραξικοπήματος, αλλά να μεταβληθεί σε ισόβια κάθειρξη.³⁵

Η ευρεία επικράτηση του Καραμανλή στις εκλογές του Νοεμβρίου 1974, παρότι δεν ξάφνιασε δεδομένου ότι ετέθη στη διλημματική βάση που αποδόθηκε γλαφυρά από τον Μίκη Θεοδωράκη («Καραμανλής ή τανκς»), απογοήτευσε τόσο το ΠΑΣΟΚ, όσο και πιο ριζοσπαστικές πολιτικές ομάδες. Το ΠΑΣΟΚ, αν και πέτυχε για πρωτοεμφανιζόμενο κόμμα το εντυπωσιακό 13,6% με 12 έδρες, δεν ικανοποίησε τις προσδοκίες του Παπανδρέου, ο οποίος τα αμέσως επόμενα χρόνια προέβη σε μαζικές εκκαθαρίσεις στελεχών και ομαδοποιήσεων προερχομένων από τη «Δημοκρατική Άμυνα», τους τροτσκιστές κλπ. και εγκαθίδρυσε την ηγετική του θέση ενόψει της ανόδου στην εξουσία. Από την άλλη πλευρά, οι προσδοκίες στην εξωκοινοβουλευτική Αριστερά για αποτύπωση στην κάλπη της αυξανόμενης ζωτικότητας και επιρροής του χώρου δεν ευοδώθηκαν, με το ΕΚΚΕ να λαμβάνει μόλις 1.539 ψήφους και την πλειονότητα των αριστερών πολιτών να κατευθύνουν την ψήφο τους στον κοινό συνδυασμό των δύο Κομμουνιστικών Κομμάτων.³⁶

Η ελληνική κοινωνία βγήκε από τη δικτατορία έχοντας ένα καταπιεσμένο δυναμικό διεκδίκησης και ταυτόχρονα μια εμπεδωμένη προσδοκία συνεχούς καλύτερευσης των όρων διαβίωσης, παρότι ακόμα και κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της επταετίας συνέχισε να βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο.³⁷ Η αποκατάσταση της δημοκρατίας επανέφερε στο προσκήνιο με ένταση τα αιτήματα για κοινωνικές αλλαγές, τα οποία είχαν υλοποιηθεί εν μέρει κατά την διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου τη δεκαετία του 1960, υπό την επίδραση και των αντίστοιχων επιτυχιών των κινημάτων στη Δυτική Ευρώπη. Την περίοδο αυτή αυξήθηκαν οι εργατικές διεκδικήσεις και οι απεργιακές κινητοποιήσεις με στόχο την προώθηση φιλεργατικών νόμων, την απόσυρση του Ν 330/76,³⁸ τη βελτίωση των εισοδημάτων και των όρων εργασίας. Γενικά, μετά την πτώση της δικτατορίας και έως το τέλος της δεκαετίας του 1970 παρατηρείται μια διαρκής αύξηση των κοινωνικών διεκδικήσεων, η οποία προέρχεται από «τις αυξημένες προσδοκίες των κινητοποιημένων μαζών».³⁹ Ουσιαστικά, η ελληνική κοινωνία διεκδικούσε την υλοποίηση πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, όπως ο εκδημοκρατισμός

³⁵ Κλάψης Αντώνης, 2021, *1974, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 255.

³⁶ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, pp. 42-43.

³⁷ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, p. 127.

³⁸ Νόμος 330/76 «Περί επαγγελματικών σωματείων και ενώσεων και διασφάλισης της συνδικαλιστικής ελευθερίας», (ΦΕΚ Α' 129/29-05-1976).

³⁹ Βούλγαρης Γιάννης, 2001, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 122.

με την άρση των μετεμφυλιακών περιορισμών, η εγκαθίδρυση κοινωνικού κράτους στα πρότυπα της Δυτικής Ευρώπης, η βελτίωση των οικονομικών απολαβών και η φιλελευθεροποίηση.⁴⁰ Για το Γιάννη Βούλγαρη, η αιτία των διεκδικήσεων, που είχαν ως συνέπεια μεγάλες συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις και την ενδυνάμωση των κοινωνικών οργανώσεων, ήταν η συμπύκνωση του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού της Ελλάδας μέσα σε μια δεκαπενταετία, με αποτέλεσμα τη βελτίωση των εισοδημάτων, την κοινωνική κινητικότητα και το γεγονός ότι η Ελλάδα αποκτούσε όλο και περισσότερο όψεις μιας «κοινωνίας της ευημερίας».⁴¹ Ο εκδημοκρατισμός σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη επιτάχυναν τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς της προηγούμενης περιόδου και ισχυροποίησαν της διάφορες οργανώσεις, οι οποίες διεκδικούσαν τη βελτίωση των όρων διαβίωσης. Αποτέλεσμα αυτών των εξελίξεων ήταν η αλλαγή των ισορροπιών μεταξύ κράτους και κοινωνίας και η διαμόρφωση της πολιτικής γύρω από τις προσδοκίες που είχαν διαμορφωθεί.⁴²

Η αδυναμία της κυβέρνησης να ικανοποιήσει την επιθυμία για ριζική αλλαγή οδήγησε στην αμφισβήτηση και στη μετεωρική άνοδο του ΠΑΣΟΚ, το οποίο υποσχόταν την ανάληψη της εξουσίας εν ονόματι των μη προνομιούχων, με στόχο το σοσιαλισμό και την εθνική ανεξαρτησία μακριά από τους ξένους προστάτες. Παρ' όλα αυτά, η Νέα Δημοκρατία, σε αντίθεση με τις δεξιές κυβερνήσεις της μεταπολεμικής περιόδου, εφάρμοσε διαφορετικές οικονομικές πολιτικές («σοσιαλμανία»), προχώρησε στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, θέτοντας οριστικό τέλος στο γλωσσικό ζήτημα που απασχολούσε την ελληνική κοινωνία πλέον του μισού αιώνα και επιχείρησε στην εξωτερική πολιτική την εξισορρόπηση της μονοδιάστατης στήριξης στις ΗΠΑ, κυρίως μέσω της επιδίωξης της ένταξης στην ΕΟΚ.⁴³ Ειδικότερα, παρότι η κυβέρνηση προέβη σε απλόχερη εισοδηματική πολιτική, με την αύξηση των μισθών να υπερβαίνει καθ' όλη την περίοδο 1974-1981 την αύξηση της παραγωγικότητας, και σε προσπάθεια ικανοποίησης των αιτημάτων αναδιανομής (σε αντίθεση με την προηγούμενη φάση μεγέθυνσης) θυσιάζοντας την ανταγωνιστικότητα για χάρη της ικανοποίησης των μαζών στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού, το πολιτικό πλαίσιο εξακολουθούσε να πιέζει για ακόμη πιο μεγάλες αυξήσεις. Όλα αυτά μάλιστα λάμβαναν χώρα, ενώ οι δυτικές οικονομίες προσπαθούσαν

⁴⁰Botsiou, "Anti-Americanism in Greece", pp. 221.

⁴¹ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 125.

⁴² Βούλγαρης Γιάννης, 2019, *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 228-231.

⁴³ Ριζάς Σωτήρης, 2017, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 117-128.

να ανταπεξέλθουν στα σοκ των δύο πετρελαϊκών κρίσεων και καλούνταν να διαχειριστούν τον επίμονο στασιμοπληθωρισμό που διαδέχθηκε τη «χρυσή εποχή» των ευρωπαϊκών οικονομιών.⁴⁴

Γενικά, από το 1974 και κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και εντεύθεν αλλάζει, σύμφωνα με το Χρυσάφη Ιορδάνογλου, η «βούληση» του κράτους για παρεμβάσεις στην οικονομία:

*«Η πτώση της δικτατορίας άλλαξε τον συσχετισμό ισχύος ανάμεσα στις κυβερνήσεις και την πίεση των «από τα κάτω» αιτημάτων και μετέτρεψε τον πολιτικό ανταγωνισμό σε πλειοδοτικό διαγωνισμό. Οι μηχανισμοί παρέμβασης στην οικονομία (που αξιοποιούνταν μετεμφυλιακά για να διασφαλίζεται η εργασιακή ειρήνη, αλλά ταυτόχρονα να εξασφαλίζεται ότι η αύξηση μισθών δεν θα υπερέβαινε συστηματικά τη μέση αύξηση της παραγωγικότητας της οικονομίας) δεν μπορούσαν πλέον να λειτουργούν ως όργανα ελέγχου, αλλά άρχισαν να λειτουργούν ως όργανα κατευνασμού απαιτήσεων ασύμβατων με τη διατήρηση της αναπτυξιακής πορείας της χώρας».*⁴⁵

Εξάλλου, για τον Καραμανλή, ήδη από τις πρώτες του θητείες στην πρωθυπουργία, στόχος ήταν η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και η εξάλειψη της φτώχειας την οποία θεωρούσε τη βασική τροχοπέδη για την αντιμετώπιση της κοινωνικής αναταραχής και της αστάθειας που επικρατούσε στην ελληνική πολιτική ζωή.⁴⁶ Ειδικά μετά το 1974, οπότε με το βλέμμα στην ένταξη στην ΕΟΚ θέτει ως στόχο την εθνική συμφιλίωση και την κοινωνική ειρήνη, εξηγείται η χαλάρωση στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, χωρίς όμως αυτή να ξεφύγει όπως θα συμβεί τις επόμενες δεκαετίες, με διατήρηση ικανοποιητικών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης.

Επιπλέον, στην εξωτερική πολιτική η ελληνική κυβέρνηση πραγματοποίησε άνοιγμα στις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού αξιοποιώντας το διεθνές περιβάλλον της ύφεσης, που κορυφώθηκε με τη Διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη στο Ελσίνκι, και αποτυπώνοντας τις αλλαγές προτεραιοτήτων και στρατηγικού δόγματος από τον «από Βορρά» στον «εξ Ανατολών» κίνδυνο.⁴⁷ Όσον αφορά την ένταξη στην Κοινότητα, βασικό στόχο του Καραμανλή από τα τέλη της δεκαετίας του 1950, τονίζεται πλέον από τον πρωθυπουργό όχι η οικονομική διάσταση, αλλά η σταθερότητα σε επίπεδο δημοκρατικών θεσμών και η

⁴⁴ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 135. Μπότσιου, «Μια «άλλη Ελλάδα» μέσω Ευρώπης;», σελ.101.

⁴⁵ Ιορδάνογλου Ι. Χρυσάφης, 2013, *Κράτος και Ομάδες Συμφερόντων*, Αθήνα: Πόλις, σελ.79-83.

⁴⁶ Λαμπρίας Τάκης, 2015, *Καραμανλής ο Φίλος*, Αθήνα: Ποταμός, σελ. 264.

⁴⁷ Φιλντίσης Αναστάσιος, 2017, «Από τον «Από Βορρά» στον «Εξ Ανατολών» Κίνδυνο: Η Έξοδος της Ελλάδας από το Στρατιωτικό Σκέλος του ΝΑΤΟ και η Αναθεώρηση του Στρατηγικού Δόγματος», *Στρατηγικόν*, Τεύχος 1, σελ. 95-116, εδώ: σελ. 107-108. Βαληνάκης Γιάννης, 1997, *Με Όραμα και Πρόγραμμα: Εξωτερική Πολιτική για μια Ελλάδα με Αυτοπεποίθηση*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ. 20-21.

κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας.⁴⁸ Παρά τις αλλαγές που προώθησε ο Καραμανλής, οι ακροαριστερές οργανώσεις κατηγορούσαν τη μετάβαση στη δημοκρατία ως συνέχιση της δικτατορίας με κοινοβουλευτικό μανδύα, θέση που υποστηρίχθηκε, τουλάχιστον αρχικά, τόσο από τον Ανδρέα Παπανδρέου («αλλαγή ΝΑΤΟϊκής φρουράς»), όσο και από το ΚΚΕ («η εξουσία παραμένει στα χέρια της στρατιωτικής χούντας»)⁴⁹.

β1. Όψεις του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης

Παρότι ο αντιαμερικανισμός εμφανίστηκε στην Ελλάδα αμέσως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και την ένταξη της χώρας στην αμερικανική σφαίρα επιρροής, μετά την πτώση της δικτατορίας κατέστη κυρίαρχη αντίληψη σε όλο το πολιτικό φάσμα. Η δυσαρέσκεια εναντίον των ΗΠΑ αφορούσε κυρίως το ρόλο της Ουάσιγκτον στη μεταπολεμική δημοκρατία, που είχε ως κατάληξη την επιβολή της δικτατορίας και την επιλογή του ΝΑΤΟ και των ΗΠΑ να παραμείνουν ουδέτεροι μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο.⁵⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η οικουμενική κυβέρνηση Καραμανλή απέσυρε την Ελλάδα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ και επιδίωξε επισταμένως την πλήρη ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, προκειμένου να κατευνάσει τη λαϊκή δυσαρέσκεια και να αποφευχθεί η περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση.⁵¹

Οι ΗΠΑ είχαν συναίσθηση της ανόδου του αντιαμερικανισμού, όπως προκύπτει από το τηλεγράφημα του Αμερικανού πρέσβη στην Αθήνα Henry Tasca την επαύριον της δεύτερης τουρκικής επέμβασης στην Κύπρο, μετά την κατάρρευση των διαπραγματεύσεων στη Γενεύη και την ανακοίνωση της αποχώρησης της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ από τον Καραμανλή. Ο Tasca αναφέρει πως οι ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ έχουν καταστεί αναπόφευκτα τα εξιλαστήρια θύματα της ελληνικής δυσαρέσκειας για τις εξελίξεις στο Κυπριακό. Στο πλαίσιο αυτό, αφού εκτιμά ότι η Ελλάδα δεν θα διαρρήξει πλήρως τις σχέσεις με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, προτείνει την παροχή υποστήριξης στον Καραμανλή, πιστοποιώντας στην ελληνική πλευρά πως

⁴⁸ Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, σελ. 152-153.

⁴⁹ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 28.

⁵⁰ Lialiouti, "Greek Cold War Anti-Americanism in Perspective", p. 43. Chourchoulis Dionysios & Kourkouvelas Lykourgos, 2012, "Greek Perceptions of NATO During the Cold War", *Southeast European & Black Sea Studies*, Vol. 12 Issue 4, pp. 497-514, εδώ: pp. 505. Κατσούλας, *Διλήμματα στο Τρίγωνο*, σελ. 291-292.

⁵¹ Μπότσιου, "Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο", σελ. 105-107.

οι ΗΠΑ θεωρούν σημαντικό σύμμαχο τη χώρα και δεν επέλεξαν την Τουρκία έναντι της Ελλάδας. Επιπλέον, προκειμένου να μετριαστούν οι συνέπειες της ελληνικής αποχώρησης, θεωρεί καίρια την όσο το δυνατόν συντομότερη απόπειρα επίτευξης ενός διακανονισμού, ο οποίος θα εξασφαλίζει ένα μέρος των ελληνικών και τουρκικών στόχων και ο οποίος δεν θα επιφέρει περαιτέρω πλήγμα στην αυτοεκτίμηση (self-respect) της ελληνικής πλευράς. Καταλήγοντας, διατυπώνει τον προβληματισμό του για τη στάση της Αριστεράς εν γένει και του Ανδρέα Παπανδρέου ειδικότερα, τονίζοντας πως θα κάνουν ότι είναι δυνατόν για να επιδεινώσουν τις σχέσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ και τη Δύση και πως θα πρέπει να αναμένεται έντονη προσπάθεια από αυτές τις δυνάμεις εναντίον της αμερικανικής παρουσίας στην Ελλάδα σε κομβικούς τομείς. Ωστόσο, πιστεύει ότι αν και θα έχουν κάποιες επιτυχίες, υπό την ηγεσία του Καραμανλή και την παρουσία άλλων δυτικόφιλων πολιτικών, όπως ο Μαύρος και ο Πεσμαζόγλου, με αποφασιστική δράση θα διατηρηθεί η αμερικανική θέση στην Ελλάδα στις απαιτούμενες διαστάσεις.⁵² Όπως προκύπτει εξάλλου από τη μελέτη του Αλέξη Παπαχελά, ο τότε ΥΠΕΞ των ΗΠΑ Henry Kissinger φαίνεται να είχε πλήρη εικόνα των εξελίξεων που θα ακολουθούσαν την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Ειδικότερα, λίγες μέρες πριν την εισβολή, Αμερικανοί διπλωμάτες προέτρεπαν τον Kissinger να ανατρέψουν τον Ιωαννίδη, προκειμένου να προληφθεί η ραγδαία άνοδος του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα. Η απάντηση του Αμερικανού ΥΠΕΞ είναι ενδεικτική τόσο του κυνισμού του, όσο και της διαύγειάς του:

*«Θα υπενθυμίσω σε όλους πως είμαστε το State Department και όχι κάποιο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών. Θα έλθει ο Καραμανλής, θα υπάρξει ένα βίαιο αριστερό κίνημα στην Ελλάδα, θα νομιμοποιήσει την Αριστερά και σε δέκα χρόνια θα έλθει ο Ανδρέας Παπανδρέου στην εξουσία. Αλλά θα τον αντιμετωπίσουμε και αυτόν, τον Ανδρέα τον ξέρω άλλωστε».*⁵³

Σε αυτό το πλαίσιο άνησαν τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης οι οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, οι οποίες, παρότι δεν είχαν εκλογική επιτυχία, προσέλκυαν σημαντικό αριθμό μελών και κατόρθωσαν να έχουν έντονη και διακριτή παρουσία στις κινηματικές συνθήκες της περιόδου. Όπως αναφέρει ο Κασσιμέρης:

⁵² FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES, 1969–1976, VOLUME XXX, GREECE; CYPRUS; TURKEY, 1973–1976 Telegram from the Embassy in Greece to the Department of State, Athens August 15, 1974, 1120Z Ford Library, National Security Adviser, Presidential Country Files for the Middle East and South Asia, Box 10, Greece, Exdis to Secretary of State 1. Secret; NIACT; Immediate; Exdis.

⁵³ Παπαχελάς Αλέξης, 2021, *Ένα Σκοτεινό Δωμάτιο, 1967-1974*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 25-26.

«η γενιά του Πολυτεχνείου (ή τα παιδιά της δικτατορίας) ήταν ένα είδος αντικομμουνιστικού φοιτητικού αριστερισμού που εμφανίστηκε μετά την πτώση της δικτατορίας και ξεχώριζε για την απόρριψη παραδοσιακών προτύπων εξουσίας, ιεραρχίας και οργάνωσης και για την προβολή της νεολαίας ως κοινωνικού επιταχυντή»,⁵⁴

ενώ ο Βούλγαρης τονίζει πως τα χρόνια μετά τη δικτατορία σημαδεύτηκαν από την έκρηξη των προσδοκιών των κοινωνικών και πολιτικών ομάδων που είχαν εξαιρεθεί από τη νομή της εξουσίας μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου.⁵⁵

Η νομιμοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων και οι κοινωνικές συνθήκες οδήγησαν σε αύξηση της πολιτικής επιρροής και του αριθμού των μελών της Αριστεράς, όμως ήταν η ριζοσπαστική/άκρα Αριστερά που στόχευε στην επανάληψη του Νοέμβρη (του 1973), προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος για πολιτική ανατροπή. Παρά τη μικρή τους δημοφιλία, οι οργανώσεις της άκρας Αριστεράς ήταν ιδιαίτερα δραστήριες, θεωρώντας ότι μέσα από τη δράση και τον ακτιβισμό είναι εφικτό να διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες για την επανάσταση. Κύρια σημεία της κριτικής των οργανώσεων ήταν η κεκαλυμμένη, κατά τη γνώμη τους, συνέχιση της δικτατορίας με κοινοβουλευτικό μανδύα, η ρεφορμιστική στάση των ΚΚΕ απέναντι στην εργατική τάξη και ο αντιαμερικανισμός. Όσον αφορά το ΚΚΕ, οι εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις επιδίωκαν να προσεγγίσουν το ακροατήριό τους και ως εκ τούτου η άσκηση πίεσης και κριτικής από αριστερά ήταν αναμενόμενη. Ειδικότερα, θεωρούσαν πως τα δύο ΚΚΕ έδειχναν υπερβολική ανοχή απέναντι στην κυβέρνηση Καραμανλή και υπερβολική προσήλωση στη νομιμότητα (λεγκαλισμό). Συνεπώς, είχαν απολέσει κάθε επαναστατική προοπτική.⁵⁶

Όπως και στην περίπτωση της μετεμφυλιακής περιόδου, έτσι και μετά τη δικτατορία, οι πρώτες διαμαρτυρίες εστιάζουν στο Κυπριακό και στρέφονται εναντίον τόσο των δικτατόρων, οι οποίοι ευθύνονταν για τα γεγονότα στην Κύπρο, όσο και εναντίον των ΗΠΑ για τη στάση τους, με τις πορείες να κατευθύνονται στην πρεσβεία και στις αμερικανικές βάσεις.⁵⁷

⁵⁴ Κασιμέρης *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, σελ. 98.

⁵⁵ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 127-128.

⁵⁶ Γλύστρας Δημήτρης, 2020, *Η «Άλλη» Αριστερά, Μεταπολίτευση και Αμφισβήτηση, 1974-1981*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 49.

⁵⁷ Σερντεδάκης Νίκος, 2015, «Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση», σελ. 109.

Οι συγκρούσεις ανάμεσα στο ΚΚΕ και τις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις εντάθηκαν κυρίως την περίοδο 1975-76 με την έντονη κινηματική δράση του συνδικαλιστικού κινήματος και αργότερα την περίοδο των φοιτητικών καταλήψεων (1978-79), με το ΚΚΕ να κατηγορεί τις οργανώσεις για υπερεπαναστατικότητα, σε μια προσπάθεια να ελέγξει τα κινήματα, τα οποία σε μεγάλο βαθμό χειραφετούνται/αυτονομούνται από τις επίσημες συνδικαλιστικές ηγεσίες και κινούνται κυρίως από τη βάση.⁵⁸ Παρότι η ένταση των απεργιακών κινητοποιήσεων και το ποσοστό συμμετοχής σε απεργίες παραμένει υψηλό έως το τέλος της δεκαετίας, φαίνεται να υπάρχει διαφοροποίηση κυρίως την περίοδο 1975-1977, κατά την οποία προβάλλει με ένταση η κινητοποίηση σε επίπεδο βάσης σε πολλά εργοστάσια, προκαλώντας συγκρούσεις με τα κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς, που προσπαθούν να ελέγξουν τα σωματεία. Σε αυτή την προσπάθεια αποκόμισης παραχωρήσεων εκ μέρους των εργοδοτών, οι απεργοί στρέφονται κυρίως προς την κοινή γνώμη και ελκύουν ιδιαίτερα τη νεολαία και την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, η οποία προσπαθεί να αναβιώσει το Νοέμβρη. Εξάλλου, όπως αναφέραμε, η μαζική αντιδικτατορική δράση των φοιτητών, κυρίως όπως αποτυπώνεται στο συλλογικό φαντασιακό με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, διαμόρφωσε στην πρώιμη Μεταπολίτευση τις προϋποθέσεις μαζικής εισόδου στην πολιτική σκηνή και κοινωνική δράση όσων ήταν στο περιθώριο, κυρίως των νέων.⁵⁹

Οι οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς επιδίωξαν να εκμεταλλευτούν το διάχυτο στην ελληνική κοινωνία αντιαμερικανισμό, όπως άλλωστε σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα έκανε το ΠΑΣΟΚ την ίδια περίοδο, αξιοποιώντας τη δυσαρέσκεια για το ρόλο της υπερδύναμης τόσο απέναντι στη δικτατορία, όσο και στο Κυπριακό. Έτσι, το 1975 κατά τη διάρκεια της πορείας διαμαρτυρίας, στην επέτειο της επιβολής της δικτατορίας, μέλη του ΕΚΚΕ εισέβαλαν στην αμερικανική πρεσβεία, οδηγώντας σε συγκρούσεις διαδηλωτών με την αστυνομία, ενώ το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ έκαναν λόγο για προβοκάτσια. Άλλωστε, όπως διακήρυξε η ΟΜΛΕ, ο στόχος ήταν η πάλη για την ανατροπή της αμερικανοκρατίας και της υποτέλειας.⁶⁰ Άλλες οργανώσεις, όπως η τροτσκιστική «Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδος» (ΟΚΔΕ), ανέπτυξαν επαφές με αντίστοιχες οργανώσεις του εξωτερικού, π.χ. την «Κομμουνιστική Διεθνιστική Οργάνωση» («Organisation Communiste Internationaliste»- OCI) στη Γαλλία και τη

⁵⁸ Γλύστρας *Η «Άλλη» Αριστερά*, σελ. 51.

⁵⁹ Σερντεδάκης, «Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση»», σελ. 108-110. Λαμπρινού Κατερίνα, 2015, «Η «Γενιά του Πολυτεχνείου» στο Καλειδοσκόπιο της Μεταπολίτευσης», στο Αυγερίδης Μάνος- Γαζή Έφη- Κορνέτης Κωστής (επιμ) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.151-168, εδώ: σελ. 156.

⁶⁰ Κασιμέρης, *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, σελ. 107.

«Lotta Continua» στην Ιταλία, ενώ στο εσωτερικό της οργάνωσης άνοιξε η συζήτηση για τη χρήση βίας, την ημινόμιμη πολιτική δράση και την εσωτερική δημοκρατία.⁶¹ Γεγονός είναι ότι, παρά την προσπάθεια προσέλκυσης της εργατικής τάξης με στόχο την επανάσταση, οι οργανώσεις αυτές έπασχαν από φατριασμό και σχίσματα για ιδεολογικούς λόγους και αποτύγχαναν να προσελκύσουν τις μάζες. Το πρόβλημα εντάθηκε από το 1977 και μετά, με εξαίρεση μια μικρή αναλαμπή την περίοδο που η κυβέρνηση επιδίωξε να εισαγάγει ένα νέο νόμο-πλαίσιο για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς άρχιζαν να διαφαίνονται τα όρια της κινηματικής δράσης. Οι διασπάσεις, ο φατριασμός και η ενσωμάτωση των προσδοκιών για αλλαγή στο πλαίσιο των προγραμμάτων των κοινοβουλευτικών κομμάτων και κυρίως του ΠΑΣΟΚ εξάντλησαν τη σημασία της διαρκούς κινητοποίησης. Σε αυτό έπαιξε ρόλο και το γεγονός πως η ελληνική κοινωνία δεν φαινόταν να γοητεύεται από τις εξαγγελίες για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, αλλά εστίαζε στην απτή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου.

β2. Η εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας

Κλειδί των διεργασιών που οδήγησαν στην εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 στην Ελλάδα αποτελούν οι ζυμώσεις στο εσωτερικό των οργανώσεων του αντιδικτατορικού αγώνα για την κλιμάκωση σε ένοπλη δράση κατά της δικτατορίας, ιδιαίτερα μετά την ανατροπή του Παπαδόπουλου και την ανάληψη της ηγεσίας της χούντας από τον Ιωαννίδη. Οργανώσεις όπως η ΛΕΑ είχαν καταλήξει στη χρησιμότητα του ένοπλου αγώνα εναντίον της δικτατορίας, καθώς θεωρούσαν ότι οι ένοπλες αντιστασιακές ενέργειες έπαιξαν ρόλο στην ενεργοποίηση των λαϊκών κινητοποιήσεων και κυρίως των φοιτητών. Επιπλέον, υποστήριζαν ότι απαιτείτο περαιτέρω ένοπλη δράση, η οποία θα συνέβαλε στην προστασία των κινητοποιούμενων μαζών, βασίζοντας την ανάλυσή τους στη στάση των δικτατοριών στην Ισπανία και τη Λατινική Αμερική εναντίον των διαδηλωτών και εμπνεόμενοι από το λατινοαμερικανικό αντάρτικο πόλης.⁶² Στις συζητήσεις που ακολούθησαν στο εσωτερικό των οργανώσεων την επαύριον της πτώσης της χούντας, η πλειοψηφία θεώρησε ότι το έργο τους ολοκληρώθηκε, πλην όμως οι πλέον ριζοσπάστες επέμεναν στην επιλογή του «ένοπλου αγώνα», υποστηρίζοντας πως το τέλος δεν ήταν η τύποις αποκατάσταση της δημοκρατίας, καθώς δεν

⁶¹ Κασιμέρης, *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, σελ. 112.

⁶² Παπαχελάς- Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 44-45.

επανακαθόριζε ούτε το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς ούτε το διεθνή προσανατολισμό της χώρας, αλλά η επανάσταση και η εγκαθίδρυση λαϊκής δημοκρατίας.⁶³ Το «Διευθυντήριο» που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο αυτών των ζυμώσεων αποτέλεσε τον πυρήνα του «Επαναστατικού Λαϊκού Αγώνα», ο οποίος θεωρείται η μήτρα των οργανώσεων αντάρτικου πόλης της μεταπολίτευσης.⁶⁴

Ο ΕΛΑ επέλεξε να συνδυάσει τη νόμιμη κινητοποίηση σε εργοστάσια και την παράνομη δράση κυρίως με τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών, στοχεύοντας στην ενεργοποίηση των μαζών. Η πρώτη ενέργεια της οργάνωσης, αλλά και πρώτη τρομοκρατική ενέργεια την περίοδο της μεταπολίτευσης ήταν ο εμπρησμός αυτοκινήτων στην αμερικανική βάση της Ελευσίνας.⁶⁵ Συνολικά, μόνο την περίοδο 1975-1979 περίπου 800 αυτοκίνητα των ΗΠΑ καταστράφηκαν από εμπρησμό.⁶⁶ Ο ΕΛΑ στην προκήρυξή του ουσιαστικά αποτυπώνει το κλίμα του αντιαμερικανισμού που υπάρχει στην Ελλάδα και θέτει το ζήτημα της αποχώρησης των βάσεων:

*«Επειδή πάντα ο βορειοαμερικάνικος ιμπεριαλισμός είναι από τις κύριες αιτίες για το κτύπημα του λαϊκού κινήματος στη χώρα μας (εμφύλιος πόλεμος-21-4-67-καταστροφή ανεξάρτητης Κύπρου)(...) γι αυτό σήμερα το πρωί στις πέντε η ώρα κάψαμε αμερικανικά αυτοκίνητα που βρισκόντουσαν στη λιμενική βάση διευκολύνσεων του έκτου στόλου στην Ελευσίνα. (...)Εκδηλώνουμε έτσι έμπρακτα και από την πλευρά μας, την απαίτηση του λαϊκού κινήματος για ξήλωμα όλων των αμερικανικών βάσεων από το ελληνικό έδαφος».*⁶⁷

Ομοίως, στην προκήρυξη της οργάνωσης για την ανάληψη ευθύνης σχετικά με τη βομβιστική ενέργεια εναντίον της λέσχης υπαξιωματικών των ΗΠΑ στο Ελληνικό, ο ΕΛΑ ενόψει και των επικείμενων εκλογών εστιάζει στην έντονη παρουσία των ΗΠΑ στη χώρα και στο ζήτημα του Κυπριακού, κάνοντας καταγραφή των έως τότε ενεργειών τόσο της οργάνωσης, όσο και άλλων οργανώσεων εναντίον αμερικανικών στόχων, και καταλήγει πως :

*«ο αγώνας ενάντια στα αφεντικά, μέσα στα οποία οι βορειοαμερικανοί έχουν κυρίαρχη θέση, έχει πια ξεκινήσει».*⁶⁸

⁶³ Λαμπρόπουλος, Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία, σελ. 52.

⁶⁴ Παπαχελάς- Τέλλογλου, Φάκελος 17 Νοέμβρη, σελ. 44-45.

⁶⁵ Κασσιμέρης, Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη, σελ. 117.

⁶⁶ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2003, Gregory Mattson interviewed by Raymond Ewing, Foreign Affairs Oral History Project, p. 37.

⁶⁷ Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας, 1975, “Ανακοίνωση”, 29 Απριλίου.

⁶⁸ Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας, 1977, “Ανακοίνωση”, 9 Οκτωβρίου.

Επιπλέον, η οργάνωση, στο πλαίσιο της προσπάθειας διάδοσης του μηνύματός της, κυκλοφόρησε το περιοδικό *Αντιπληροφόρηση*, το οποίο περιείχε άρθρα για τις κινηματικές δράσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, σε μια προσπάθεια εναλλακτικής ενημέρωσης.⁶⁹ Ο ΕΛΑ ήταν οργανωμένος σε αυτόνομες ομάδες (πυρήνες), οι οποίες διατηρούσαν επικοινωνία δια των επικεφαλής τους, ενώ τα μέλη δεν γνώριζαν τα μέλη των άλλων πυρήνων με στόχο την προστασία από την συνολική εξάρθρωση, έχοντας αντίστοιχη διάρθρωση με τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες».⁷⁰

Οι πρώτες επιθέσεις της οργάνωσης δεν προσέλκυαν ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του Τύπου και της κοινής γνώμης, γεγονός που είχε ως συνέπεια την εμφάνιση διαφωνιών στο εσωτερικό της για την αποτελεσματικότητα της δράσης τους, με κάποια μέλη να προτάσσουν την κλιμάκωση της βίας με την πραγματοποίηση εκτελέσεων. Εδώ βρίσκεται και το σημείο καμπής για την εμφάνιση της «17 Νοέμβρη», η οποία εγκαινίασε τη δράση της προβαίνοντας το Δεκέμβριο του 1975 στη δολοφονία του Richard Welch, επικεφαλής της CIA στην Ελλάδα, παραμένοντας όμως, όπως φαίνεται, για ένα διάστημα σε επαφή με τον ΕΛΑ. Προς το τέλος της δεκαετίας, οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις και οι διαφωνίες για τη μετεξέλιξη της οργάνωσης οδήγησαν σε αποχωρήσεις μελών που είτε εγκατέλειψαν την παρανομία είτε πριμοδότησαν την κλιμάκωση της δράσης, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωση του ΕΛΑ. Πλήγμα για τις επιχειρησιακές δυνατότητες της οργάνωσης αποτέλεσε και το γεγονός ότι οι αποχωρήσαντες πήραν το μεγαλύτερο μέρος του οπλισμού από τις δύο γιάφκες που διατηρούσε.⁷¹ Παρά τις εξελίξεις αυτές, ο ΕΛΑ συνέχισε τη δράση του έως τα μέσα της δεκαετίας του 1990, επιλέγοντας μόλις μετά το 1987 την κλιμάκωση και την πραγματοποίηση δολοφονιών. Η διχογνωμία για τη συνέχιση ή την κλιμάκωση της δράσης καθ' όλο το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 αποτυπώνεται και από το γεγονός ότι για τη δολοφονία του Πέτρου Μπάμπαλη τον Ιανουάριο του 1979 την ευθύνη ανέλαβε η πρωτοεμφανιζόμενη οργάνωση «Ιούνης '78», ενώ αρκετά χρόνια αργότερα ο ΕΛΑ αναγνώρισε ότι έγινε από μέλη του.⁷²

Όπως και στην περίπτωση των δυτικοευρωπαϊκών τρομοκρατικών οργανώσεων, έτσι και στην Ελλάδα, ιδιαίτερη επιρροή άσκησε το λατινοαμερικανικό αντάρτικο πόλεων και ιδιαίτερα οι Τουπαμάρος και το βιβλίο του Marighella *Το Εγχειρίδιο του Αντάρτη Πόλεων*. Κοινές

⁶⁹ Kassimeris, "Junta by Another Name?", p. 759. *Αντιπληροφόρηση*, 2003, Τόμοι 3, Αθήνα: Γραφές.

⁷⁰ Καράμπελας, *Ελληνικό Αντάρτικο Πόλεων*, σελ. 113-114.

⁷¹ Κουφοντίνας Δημήτρης, 2014, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ 133-134.

⁷² Παπαχελάς-Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 110.

αναφορές εντοπίζονται ακόμα στην αίγλη του Βιετνάμ, στην επανάσταση στην Κούβα και στον αγώνα των Παλαιστινίων.⁷³ Ειδικά στην περίπτωση της «17 Νοέμβρη», σύμφωνα με την αφήγηση του Κουφοντίνα και τις προκηρύξεις της οργάνωσης, πηγή έμπνευσης αποτελούν και προγενέστερες στιγμές της ιστορίας της Ελλάδας, όπως το 1821 και η αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Κατοχή.⁷⁴ Για τον Gerald Cromer, ο οποίος εξετάζει τη χρήση της ιστορίας από την εβραϊκή οργάνωση «Lehi» εναντίον των Βρετανών, η προσφυγή στην ιστορία από τις τρομοκρατικές οργανώσεις αποσκοπεί στη νομιμοποίηση του σκοπού των οργανώσεων και στη διαμόρφωση της αντίληψης πως οι τρομοκράτες δεν είναι περιθωριακές φιγούρες, αλλά γνήσιοι απόγονοι ένδοξων μορφών του παρελθόντος που πολεμούν για τις αξίες τους.⁷⁵

Ουσιαστικά οι αποκλίσεις μεταξύ ΕΛΑ και «17 Νοέμβρη» εντοπίζονται στον τρόπο δράσης, καθώς σε επίπεδο στόχων αλλά και ρητορικής δεν υπάρχουν διαφορίες. Αμφότερες οι οργανώσεις στρέφονται εναντίον των ΗΠΑ, των επιχειρηματιών, της αστυνομίας κλπ. Η οργάνωση παρακολουθεί την επικαιρότητα και συντονίζει τη δράση της, αλλά σε αντίθεση με τη «17 Νοέμβρη» πραγματοποιεί περισσότερο ενέργειες χαμηλής έντασης, μια στάση συμβατή με το στόχο της για συνδυασμό νόμιμης και παράνομης δράσης. Ο ΕΛΑ δεν βλέπει αποκομμένη τη δράση του από το κίνημα, αλλά τελικά δεν επηρεάζει στον ίδιο βαθμό την επικαιρότητα. Σε αυτό ακριβώς το επίπεδο ασκεί κριτική στη 17Ν, καθώς η τελευταία κάνει το «πολιτικό λάθος» να στηρίζεται στη δημοσίευση των προκηρύξεών της στον ευρύ τύπο, αποφεύγοντας «τη δημιουργία και την πρακτική αυτοδύναμων δυνατοτήτων προπαγάνδισης, ιδεολογικοπολιτικής ζύμωσης και αντιπληροφόρησης (...) το κυρίαρχο κριτήριο για μια πολιτική απόφαση για μια ενέργεια επαναστατικής και λαϊκής βίας δεν είναι άλλο παρά το αν γραφτεί στον «τύπο» και μάλιστα στις έξω σελίδες και με μεγάλα γράμματα (...) Έτσι λοιπόν η πολιτική πρακτική της λαϊκής και επαναστατικής βίας καθορίζεται, κυριαρχικά, από τις διαστάσεις που παίρνει κάθε φορά στα μέσα μαζικής ενημέρωσης που χρησιμοποιεί το καθεστώς».⁷⁶

⁷³ Κουφοντίνας, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, σελ. 49-50.

⁷⁴ Ο Χριστόδουλος Ξηρός, μετά την απόδρασή του, στο βιντεοσκοπημένο μήνυμα του επέλεξε να έχει ως φόντο κάδρα του Βελουχιώτη και του Κολοκοτρώνη. Επίσης, όπως αναφέρει ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου στη μελέτη του για το Κυπριακό, ο αγώνας της ΕΟΚΑ παρέπεμπε σε αυτές τις ένδοξες στιγμές και όχι στην αναφορά άλλων αντιαποικιακών κινημάτων που ανθούσαν τη συγκεκριμένη περίοδο.

⁷⁵ Cromer Gerald, 1991, "In the Mirror of the Past: The Use of History in the Justification of Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, 3:4, pp. 164-178, εδώ: p. 165.

⁷⁶ Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας, 1981, "Για την Ανάπτυξη του Επαναστατικού και Λαϊκού Κινήματος στην Ελλάδα", 22 Σεπτεμβρίου.

Σε αντίθεση με τη «17 Νοέμβρη», ο ΕΛΑ είχε επαφές με το εξωτερικό, ενώ είναι πιο εμφανής η προσπάθεια δημιουργίας δεσμών με τους βιομηχανικούς εργάτες ως το «νόμιμο» μέρος της δραστηριότητας της οργάνωσης.⁷⁷ Στην περίπτωση της ακροαριστερής τρομοκρατίας στην Ελλάδα διαμορφώνονται ουσιαστικά δύο «δέντρα», ένα που παρακολουθεί και ακολουθεί τις εξελίξεις στην Ευρώπη και ενίοτε «συνομιλεί» με τις ευρωπαϊκές τρομοκρατικές οργανώσεις και ένα που αποτελεί *sui generis* φαινόμενο και στο οποίο εντάσσεται η «17 Νοέμβρη».

Η «17 Νοέμβρη» υπήρξε η τρομοκρατική οργάνωση με τη μεγαλύτερη διάρκεια στην Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη, με την αδυναμία εξάρθρωσής της να της αποδίδει το χαρακτηρισμό της «οργάνωσης-φάντασμα» και να διευκολύνει την καλλιέργεια θεωριών συνωμοσίας για την πραγματική της φύση.⁷⁸ Ρόλο σε αυτό έπαιξε η αδυναμία για δεκαετίες του κρατικού μηχανισμού να προβεί στη μερική ή πλήρη εξάρθρωσή της. Η οργάνωση, όπως προκύπτει από τις προκηρύξεις της, ακολουθεί το μοτίβο των άλλων οργανώσεων της ακροαριστερής τρομοκρατίας που δραστηριοποιούνται την ίδια εποχή στην Ευρώπη ως προς τους στόχους της. Τα μέλη της οργάνωσης δεν πίστευαν ότι θα μπορούσαν να ανατρέψουν την ελληνική δημοκρατία. Ο στόχος ήταν να εμπνεύσουν την κινητοποίηση του λαού, εξ ου και τα χτυπήματα στις πρώτες φάσεις της οργάνωσης ήταν επιλεγμένα ώστε να κερδίσουν τη λαϊκή συμπάθεια.⁷⁹ Επίσης, η 17N μπορεί να ενταχθεί και στις οργανώσεις της διεθνούς τρομοκρατίας, καθώς από την πρώτη της ενέργεια επιλέγει στόχο αμερικανικού ενδιαφέροντος, με αποτέλεσμα ήδη από το 1975 να τραβήξει την προσοχή των ΗΠΑ και να την κατατάξουν στις πιο επικίνδυνες οργανώσεις. Μελλοντικές ενέργειες θα προκαλέσουν έντονες τριβές στις σχέσεις των δύο χωρών εξαιτίας της αδυναμίας των ελληνικών κυβερνήσεων να φέρουν απτά αποτελέσματα στην αντιμετώπιση και εξάρθρωση των τρομοκρατικών οργανώσεων, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι ομοιότητες με τις άλλες τρομοκρατικές οργανώσεις της περιόδου σταματούν εδώ. Η 17N σε αντίθεση με τις ομόλογες οργανώσεις δεν κλιμάκωσε τη δράση της μεταβαίνοντας σταδιακά από βομβιστικές ενέργειες εναντίον συμβολικών στόχων σε δολοφονίες, αλλά

⁷⁷ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, p. 46.

⁷⁸ Kassimeris George, 2007, "For a Place in History: Explaining Greece's Revolutionary Organization 17 November", *Journal of Conflict Studies*, Vol. 27 No. 2, pp. 129-145, εδώ: p. 130.

⁷⁹ 17 Νοέμβρη, 1975, "Προκήρυξη Γουέλς", στο 17N, *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος 2002, σελ. 15-19, εδώ: σελ. 18, 17 Νοέμβρη, 1977, "Απάντηση στα Κόμματα και τις Οργανώσεις", στο 17N, *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος 2002, σελ. 28-65, εδώ: σελ. 48 και σελ. 61-63. Kassimeris, "For a Place in History: Explaining Greece's Revolutionary Organization 17 November", p. 131.

ξεκίνησε με μια δολοφονία και μάλιστα του επικεφαλής του κλιμακίου της CIA στην Ελλάδα.⁸⁰ Αντίθετα, οι υπόλοιπες οργανώσεις ακροαριστερής τρομοκρατίας ακολούθησαν σταδιακά τη μετάβαση στις δολοφονίες, με την «Action Directe» στη Γαλλία να εκκινεί από χαμηλής έντασης βομβιστικές ενέργειες, διεξάγοντας την πρώτη της δολοφονική ενέργεια το 1985, τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες» το 1976, αφού προηγήθηκαν ενέργειες με πυροβολισμούς στα γόνατα (kneecappings), και τους βελγικούς «Μαχητικούς Κομμουνιστικούς Πυρήνες» να πραγματοποιούν την πρώτη δολοφονική ενέργεια ύστερα από 26 βομβιστικές επιθέσεις. Ως μόνη εξαίρεση, και πιο κοντά στη δράση της 17N, καταγράφεται η γερμανική RAF, η οποία ξεκίνησε τη δράση της με την τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών υψηλής έντασης, προκαλώντας ανθρώπινες απώλειες.⁸¹ Επιπλέον, σε αντίθεση με τις άλλες οργανώσεις και με τον ΕΛΑ στην Ελλάδα, δεν διατηρούσε διασυνδέσεις και επαφές με το χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς ούτε με οργανώσεις του εξωτερικού, αλλά επέλεξε έναν αποστειρωμένο τρόπο λειτουργίας που της απέφερε προστασία από τυχόν διείσδυση μυστικών υπηρεσιών. Ταυτόχρονα όμως η επιλογή αυτή εμπόδισε την ενίσχυση των στόχων της και σταδιακά αποτέλεσε τροχοπέδη για τη στρατολόγηση νέων μελών, με κατάληξη την πλήρη αποκοπή από την ελληνική πραγματικότητα.⁸²

Ο Κασιμέρης υποστηρίζει πως η «17 Νοέμβρη» επέλεξε να αυτοπροσδιοριστεί ως υπερασπιστής τόσο της εθνικής ανεξαρτησίας απέναντι στις παρεμβάσεις των ξένων δυνάμεων, όσο και των εργατών απέναντι στη διεφθαρμένη ελίτ, χωρίς όμως να επιδιώξει να μεταβληθεί σε κίνημα.⁸³ Αυτό παρότι η οργάνωση θεωρούσε την ένοπλη βία ως ένα μέσο για την επίτευξη του στόχου της επανάστασης σε συνδυασμό με τη νόμιμη πολιτική δράση, επικρίνοντας όσους εστίαζαν αποκλειστικά στις ενέργειες της: «Οι ενέργειες αυτές (εννοεί οι δολοφονίες) δεν παρουσιάζονται σαν ενέργειες μιας ορισμένης μακρόχρονης διαδικασίας, ενός προτσές πολύπλευρης ανάπτυξης του λαϊκού αγώνα που περιλαμβάνει και ένοπλες μορφές, που και αυτές συνεχίζονται και αναπτύσσονται, αλλά τελείως ξεκομμένες».⁸⁴

⁸⁰ Kassimeris George, 1993, "The Greek State Response to terrorism", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 5 Is. 4, pp. 288-310, εδώ: p. 296.

⁸¹ Corsun Andrew, 1991, "Group Profile: The Revolutionary Organization 17 November in Greece", *Studies in Conflict & Terrorism*, 14:2, pp. 77-104, εδώ: p. 78.

⁸² Kasimeris George, 2005b, "What not to Do when Dealing with Terrorism: The Greek Experience", *Democracy and Security*, 1:1, pp. 105-117, εδώ: p. 106.

⁸³ Kasimeris, "What not to Do when Dealing with Terrorism: The Greek Experience", p. 106.

⁸⁴ 17 Νοέμβρη, "Απάντηση στα Κόμματα και τις Οργανώσεις", σελ. 48.

Στην πραγματικότητα, παρά τη διάρκεια της οργάνωσης και τις κατά περιόδους συγκρούσεις ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και τις ΗΠΑ που προκαλούσε η δράση της, η «17 Νοέμβρη» ειδικά και η τρομοκρατική δραστηριότητα εν γένει, κυρίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, δεν έφτασαν ποτέ σε επίπεδο ώστε να προκαλέσουν συνθήκες πολιτικής κρίσης και αίσθηση έντονων τριγμών στο πολίτευμα. Επίσης, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν προέβησαν ποτέ σε διαπραγματεύσεις με την οργάνωση, όπως συνέβη στην Ιταλία και σε μικρότερο βαθμό στη Γερμανία του φθινοπώρου του 1977 (German Autumn).⁸⁵

Η επιρροή του Βιετνάμ γίνεται εμφανής ήδη από την πρώτη προκήρυξη της 17N για τη δολοφονία Welch, όπου στο πλαίσιο αιτιολόγησης της δολοφονίας του σταθμάρχη της CIA εμφανίζεται η τρομοκρατία («ο αγώνας») ως μονόδρομος εναντίον της επιρροής των ΗΠΑ στην Ελλάδα, με μνεία στο Βιετνάμ:

*«Η Ελλάδα θα συνεχίζει να είναι ξέφραγο αμπέλι για τους Αμερικανούς όπως κι επί Χούντας. Είναι η Μπανανία λατινο-αμερικανικού τύπου στο χωρο της Ανατολικής Μεσογείου. (...) Μπρος σε αυτή την κατάσταση (...) δεν απομένει παρά ένας μόνο δρόμος: Να πάρει ο ίδιος ο λαός τις τύχες στα χέρια του. Να αγωνιστεί με τις δικές του δυνάμεις χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα αγώνα κι αντιτάσσοντας στην αντιλαϊκή καταπιεστική βία του ιμπεριαλισμού που τρομοκρατεί το λαό εδώ και δεκαετίες τη δίκαιη λαϊκή επαναστατική βία. Είναι ο μόνος δρόμος που υπολογίζουν οι αμερικάνοι ιμπεριαλιστές, όπως το απέδειξε ο ηρωικός βιετναμέζικος λαός».*⁸⁶

Για τη «17 Νοέμβρη» η δράση της, τουλάχιστον όπως αποτυπώνεται στα πρώτα της κείμενα, συμβαδίζει με την αντίληψη πως μέσω των ενεργειών της θα αποτελέσει την εμπροσθοφυλακή για την αναζωογόνηση του κινήματος και την επίτευξη της ανατροπής. Δεν υποστηρίζει ότι οι ένοπλες ενέργειες αρκούν, αλλά τις εντάσσει σε «ένα προτσές πολύπλευρης ανάπτυξης του λαϊκού αγώνα που περιλαμβάνει και ένοπλες μορφές».⁸⁷

Η κριτική προς το Κομμουνιστικό Κόμμα και τις οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς παρατηρείται και στην περίπτωση των «Ερυθρών Ταξιαρχιών», οι οποίες ειδικά από το 1976 και μετά τη σύλληψη της αρχικής ηγετικής ομάδας διαμορφώνουν ένα ιδεολογικό μείγμα Μαρξισμού-Λενινισμού και μαοϊσμού και αποκηρύσσουν την ΕΣΣΔ ως σοσιαλοϊμπεριαλιστική, το ΚΚΙ ως αναθεωρητικό και τις εξωκοινοβουλευτικές οργανώσεις ως

⁸⁵ Kasimeris, "What not to do when dealing with terrorism: The Greek experience", p. 108.

⁸⁶ 17 Νοέμβρη, "Προκήρυξη Γουέλς", σελ. 17.

⁸⁷ 17 Νοέμβρη, "Απάντηση στα Κόμματα και τις Οργανώσεις", σελ. 48.

μικροαστικές.⁸⁸ Αντίστοιχα η 17N στην Προκήρυξή της με τίτλο: « Απάντηση στα Κόμματα και στις Οργανώσεις» ασκεί έντονη κριτική στα δύο Κομμουνιστικά Κόμματα για την «εμμονή» τους στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες και για τις κατηγορίες εναντίον των ενεργειών της οργάνωσης ότι αποτελούν έργο προβοκατόρων. Ως προς τις οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, απαντά στις επικρίσεις πως οι ενέργειες αυτές από μόνες τους δεν μπορούν να επιφέρουν κάποιο αποτέλεσμα, αλλά αντίθετα μπορεί να οδηγήσουν σε αυξημένα μέτρα ασφαλείας τον κρατικό μηχανισμό επιφέροντας πλήγμα στο κίνημα. Για τη «17 Νοέμβρη», οι απόψεις αυτές βλέπουν αποκομμένες τις ενέργειες από την απαραίτητη νόμιμη δράση όπως αναφέρθηκε ωρτίτερα και ταυτόχρονα αποτελούν ρεβιζιονιστικές αντιλήψεις που οδηγούν στην απραξία.⁸⁹

Η δολοφονία του Richard Welch, του επικεφαλής της CIA στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη περίοδο, αποτέλεσε την πρώτη δολοφονία τρομοκρατικής οργάνωσης. Παρότι η «17 Νοέμβρη» έσπευσε να αναλάβει την ευθύνη για τη δολοφονία, λόγω έλλειψης προγενέστερης εμπειρίας στην Ελλάδα, οι φήμες για την ταυτότητα των δραστών ήταν ποικίλες. Πριν ακόμη από την έκδοση της προκήρυξης, στο τηλεγράφημα που έστειλε ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Jack Kubisch αναφέρεται στο επιβαρυνμένο κλίμα που υπάρχει απέναντι στις ΗΠΑ, κυρίως από το καλοκαίρι του 1974 και εντεύθεν, εξαιτίας της εισβολής στην Κύπρο και της αμερικανικής υποστήριξης στη δικτατορία, ενώ κάνει μνεία στην ύπαρξη πολλών δημοσιευμάτων με ιστορίες εναντίον της δράσης της CIA, με αποκορύφωμα τη δημοσίευση από την *Athens News* λίστας με ονόματα υποτιθέμενων μελών της υπηρεσίας στην Ελλάδα, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν το όνομα του Welch ως επικεφαλής του κλιμακίου. Περαιτέρω, όσον αφορά τους δράστες, ο Kubisch εστιάζει στην παρουσία Ελληνοκυπρίων στην Αθήνα που πιθανόν λόγω των γεγονότων στη Μεγαλόνησο θα μπορούσαν να έχουν προβεί στη δολοφονία,⁹⁰ χωρίς όμως να αποκλείει το να ήταν η δολοφονία έργο οργάνωσης του ενός ή του άλλου άκρου.⁹¹ Από την πλευρά της η CIA, στο μνημόνιο που ετοίμασε την επομένη της δολοφονίας, εστιάζει στις ακροαριστερές

⁸⁸ Wieworka, *The Making of Terrorism*, p. 87.

⁸⁹ 17 Νοέμβρη, “Απάντηση στα Κόμματα και τις Οργανώσεις”, σελ. 28-65.

⁹⁰ Στις 19 Αυγούστου 1974 δολοφονήθηκε στην Λευκωσία ο Αμερικανός πρέσβης Ρότζερ Ντέιβις κατά τη διάρκεια αντιαμερικανικής συγκέντρωσης έξωθεν της πρεσβείας με αφορμή τη δεύτερη τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Οι δράστες της ενέργειας δεν εντοπίστηκαν, αλλά με βάση τις μαρτυρίες υπήρχαν άτομα στο πλήθος τα οποία άνοιξαν πυρ εναντίον της πρεσβείας.

⁹¹ National Archives, RG 84, Athens Embassy Files Lot 78 F 160, Box 63 POL 23-8, Assassination of Richard Welch Confidential Immediate Exdis. Drafted by George Barbis (POL) cleared by Monteagle Stearns (DCM) and R. Estes (OSA) and approved by Kubisch. Foreign Relations of the United States 1969-1976 Greece Cyprus Turkey pp 207-209

οργανώσεις ως πιθανούς δράστες της επίθεσης, κάνοντας αναφορά και στην εισβολή στην πρεσβεία που είχε λάβει χώρα τον Απρίλιο στην επέτειο του πραξικοπήματος, ενώ δίνει μικρή πιθανότητα η δολοφονία να ήταν έργο ακροδεξιών στοιχείων. Σε μια τέτοια περίπτωση, κίνητρο θεωρείται μια προσπάθεια να κατηγορηθεί η αριστερά και ως προσπάθεια εξαναγκασμού της κυβέρνησης να λάβει περιοριστικά μέτρα απέναντι της. Επιπλέον, θεωρήθηκε πιθανό η δολοφονία να έχει πραγματοποιηθεί από Ελληνοκύπριους, από το δεξιά ή το αριστερό άκρο, ως αντίποινα για τα γεγονότα της Κύπρου, καθώς συνδυάστηκε η δολοφονία Welch με τις δολοφονίες δύο Τούρκων πρέσβων σε Αυστρία και Γαλλία που είχαν λάβει χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο και ελλείπει στοιχείων αποδίδονταν είτε σε Έλληνες/Ελληνοκύπριους, είτε σε Αρμένιους, είτε σε Τούρκους αντιφρονούντες.⁹²

Την ίδια εποχή διεξαγόταν από την αμερικανική Γερουσία έρευνα για τις παράνομες δραστηριότητες της CIA κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Η δημοσίευση στον Τύπο των παραβιάσεων από πλευράς της Υπηρεσίας είχε οδηγήσει στη συγκρότηση επιτροπής στη Γερουσία για την εξέταση των αποκαλύψεων οι οποίες, μεταξύ άλλων, περιελάμβαναν πληροφορίες για απόπειρες δολοφονίας σε βάρος ξένων ηγετών και μυστικές προσπάθειες υπονόμευσης ξένων κυβερνήσεων, καθώς και απόπειρες των υπηρεσιών πληροφοριών να συλλέξουν πληροφορίες για την πολιτική δράση Αμερικανών πολιτών.⁹³ Σε μια περίοδο που είχε μόλις ξεσπάσει το σκάνδαλο Watergate, οι συγκεκριμένες έρευνες αποτέλεσαν μια προσπάθεια αφενός ενημέρωσης του κοινού και αφετέρου επανάκτησης από το Κογκρέσο της θεσμικής ισχύος που είχε απολέσει την περίοδο της «αυτοκρατορικής προεδρίας» (imperial presidency). Σε αυτό το πλαίσιο και παρότι δεν είχαν δημοσιοποιηθεί ονόματα κατά τις εργασίες της επιτροπής, η εκτελεστική εξουσία εκμεταλλεύτηκε τη δολοφονία Welch, προκειμένου να ασκήσει πιέσεις για ταχεία ολοκλήρωση των εργασιών της. Όπως αναφέρει ο Γερουσιαστής Church, πρόεδρος της Επιτροπής, η δολοφονία Welch αξιοποιήθηκε με τη διεξαγωγή μιας μεγάλης δημόσιας κηδείας στην οποία παρευρέθη ο πρόεδρος, ενώ ο γερουσιαστής Schwartz σημειώνει πως «χόρευαν πάνω από τον τάφο του Welch».⁹⁴

⁹² Central Intelligence Agency Executive Registry Job 80-M00165A, Box 17, Death of Richard Welch Secret, Not Releaseable to Foreign Nationals, Memorandum Prepared in the CIA Foreign Relations of the United States 1969-1976 Greece Cyprus Turkey pp 209-210.

⁹³ U.S. Senate, Senate Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities, ανακτήθηκε 25 Οκτωβρίου 2017, <https://www.senate.gov/about/powers-procedures/investigations/church-committee.htm>.

⁹⁴ Frank J. Smist Jr., 1994, *Congress Oversees the United States Intelligence Community 1947-1994*, Knoxville: The University of Tennessee Press, pp. 64-65.

Στην προσπάθεια να ερμηνεύσουμε την εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας, οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψιν αφενός την απόφαση των αντιδικτατορικών οργανώσεων για προσφυγή στην ένοπλη βία εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος και αφετέρου τη μετεμφυλιακή συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Η απόφαση για προσφυγή στην ένοπλη βία προκειμένου, μεταξύ άλλων, να υπάρξει υποστήριξη στις λαϊκές κινητοποιήσεις εναντίον της δικτατορίας όπως εκφράστηκε κυρίως τις ημέρες του Πολυτεχνείου, σήμαινε πως μια μικρή ομάδα των οργανώσεων είχε διαβεί το Ρουβίκωνα της ένοπλης βίας, η οποία μετουσιώθηκε σε πράξη μετά την πτώση της δικτατορίας, αν και όχι από την πλειονότητα των μελών, τα οποία διαφώνησαν με την αντίληψη πως η αποκατάσταση της δημοκρατίας δεν αποτελούσε στην πραγματικότητα τομή, αλλά συνέχιση των πολιτικών του καθεστώτος με επίφαση την κοινοβουλευτική λειτουργία. Επιπλέον, η ενσωμάτωση των κομμουνιστικών και των σοσιαλιστικών κομμάτων στο πολιτικό σύστημα συμπίπτει με την εμφάνιση της αριστερής τρομοκρατίας στην Ελλάδα, όπως αντίστοιχα συνέβη σε Γαλλία και Ιταλία την ίδια περίπου εποχή.⁹⁵

Από την άλλη πλευρά, σημαντικό παράγοντα της προσφυγής στην τρομοκρατία αποτελεί η καχεκτική δημοκρατία της μεταπολεμικής Ελλάδας. Η ύπαρξη των παράκεντρων εξουσίας, όπως αυτά εκφράζονταν από το στρατό, το παλάτι και τις ΗΠΑ εμπόδιζε, παρά κάποιες δειλές προσπάθειες, την επανένταξη των ηττημένων του εμφυλίου στην κοινωνική ζωή της χώρας. Προδικτατορικά οι μεταβολές που συντελούνται συνεπεία της αστικοποίησης και της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης εντείνουν κυρίως από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 τις κοινωνικές πιέσεις για εκδημοκρατισμό, οι οποίες θα βρουν αντιστάσεις από τους εξωκοινοβουλευτικούς παράγοντες εξουσίας, με καταληκτικό οδυνηρό αποτέλεσμα την επιβολή της δικτατορίας. Περαιτέρω οι εμφύλιες συγκρούσεις αμέσως μετά την Απελευθέρωση από τους Γερμανούς διευκόλυναν την ενσωμάτωση και την ουσιαστική ατιμωρησία των δωσιλόγων και των συνεργατών των Γερμανών.⁹⁶ Με τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε ο Καραμανλής και οι κυβερνήσεις του την περίοδο 1974-75 εξέλιπαν τα δύο εκ των τριών παράκεντρων εξουσίας με την κατάργηση της βασιλείας και τον περιορισμό του στρατού στους στρατώνες για πρώτη φορά

⁹⁵ Jan Oskar Engene, 2004, *Terrorism in Western Europe: Explaining Trends since 1950*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, p. 150.

⁹⁶ Χαϊδιά Ελένη, 2004, "Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση", στο Mazower Mark (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 53-72, εδώ: σελ. 67-68. Γενικά για τις δίκες δωσιλόγων μετά την κατοχή βλ: Κουσούρης Δημήτρης, 2014, *Δίκες των Δωσιλόγων 1944-1949*, Αθήνα: Πόλις.

μετά από δεκαετίες παρεμβάσεων, σύμφωνα με τις προβλέψεις του Συντάγματος.⁹⁷ Επιπλέον, παρότι δεν επέρχεται πλήρης διάρρηξη στις σχέσεις με τις ΗΠΑ, γίνεται απόπειρα να τεθούν σε νέα βάση τόσο με την αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του NATO και την επαναδιαπραγμάτευση για τις αμερικανικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα, όσο και με την απόφαση για επίσπευση της ένταξης στην ΕΟΚ ως αντιβάρου στη μονοδιάστατη πρόσδεση στις ΗΠΑ.⁹⁸ Διαμορφώνεται έκτοτε και έως το 1989 μία «ασύμμετρη αλληλεξάρτηση» μεταξύ Αθήνας και Ουάσινγκτον σύμφωνα με τον Κουλουμπή.⁹⁹ Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η επιλογή μιας νέας πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής που συμπεριλαμβάνει ανοίγματα στον Ανατολικό Συνασπισμό, πολιτική η οποία αφενός καθίσταται εφικτή λόγω της ύφεσης στις σχέσεις των δύο υπερδυνάμεων, αφετέρου συνδέεται με την ανάγκη εξασφάλισης της ειρηνικής συνύπαρξης με τους βόρειους γείτονες σε μια περίοδο που μεταβάλλεται η αντίληψη περί στρατηγικού κινδύνου από το Βορρά στην Ανατολή.¹⁰⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, οι συμμετέχοντες στις τρομοκρατικές οργανώσεις αντιλαμβάνονται την αποκατάσταση της δημοκρατίας ως ψευδεπίγραφη, εστιάζοντας στην πλημμελή διαδικασία αποχουντοποίησης και απογαλακτισμού από τον «αποικιοκρατικού τύπου» έλεγχο των ΗΠΑ στη χώρα. Έτσι, θέτουν στη θέση του «άλλου», αρχικά τους Αμερικανούς και τους βασανιστές της δικτατορίας, οι οποίοι ταυτίζονται με τους συνεργάτες των Γερμανών την περίοδο της Κατοχής, αποδίδοντας στο κράτος την ίδια «απροθυμία» για ουσιαστική τιμωρία. Υπό αυτό το πρίσμα μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι πρώτες τρομοκρατικές ενέργειες που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Ουσιαστικά και σύμφωνα με τη θεώρηση της Roberta Senechal de la Roche, η τρομοκρατία τυπικά εκφράζει μια «χρόνια» ανησυχία, όπως η πολιτική ανεξαρτησία ή η επιστροφή μιας αμφισβητούμενης περιοχής, σε αντίθεση με την ανησυχία (grievance) που προκαλεί ένα μεμονωμένο περιστατικό, όπως η κλοπή ή η σεξουαλική επίθεση από ένα μεμονωμένο δράστη, αντιπαραβάλλοντας έτσι την τρομοκρατία απέναντι στην απλουστευτική θεώρησή της ως εγκλήματος.¹⁰¹ Στην προκειμένη περίπτωση ως «χρόνια»

⁹⁷ Κωστής Κώστας, 2015, «Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας», Αθήνα: Πατάκης, σελ. 799-801.

⁹⁸ Τσούκαλης Λουκάς, 1989, «Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα», στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Τόμος Α*, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 195-220, εδώ: σελ. 203. Ifantis Kostas, 1996, «Greece and the USA after the Cold War», in Featherstone Kevin-Ifantis Kostas, (eds.) *Greece in a Changing Europe, Between European Integration and Balkan Disintegration?*, Manchester: Manchester University Press, pp. 147-159, εδώ: p. 149.

⁹⁹ Couloumbis, «Greek-U.S. Relations in the 1990s», pp. 382-383.

¹⁰⁰ Coufoudakis Van, 1988, «Greek Foreign Policy since 1974: Quest for Independence», *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 6, No 1, pp. 55-79, εδώ: p. 60.

¹⁰¹ Senechal de la Roche, 1996, «Collective Violence as Social Control», *Sociological Forum*, 11, pp. 97-128.

ανησυχία γίνεται αντιληπτή από τους τρομοκράτες η συνέχιση της μετεμφυλιακής δημοκρατίας, που συμβολίζεται με την ήπια εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού και κυρίως των σωμάτων ασφαλείας και τη διατήρηση της αμερικανικής παρουσίας, παρά την ένταση του αντιαμερικανισμού στη χώρα εξαιτίας της υποστήριξης των ΗΠΑ στη δικτατορία και του Κυπριακού. Όπως αναφέρει η προκήρυξη για τη δολοφονία Welch:

«Το σύνθημα «έξω οι Αμερικανοί» που ήταν από τα βασικά της Λαϊκής Εξέγερσης το Νοέμβρη 1973 που κυριαρχούσε πανελλήνια απ' τη 24 Ιούλη και που βροντοφώναζαν οι ένα εκατομμύριο διαδηλωτές της 17 Νοέμβρη παραμένει ανεκπλήρωτο.(...) Η Ελλάδα θα συνεχίζει να είναι ξέφραγο αμπέλι για τους Αμερικάνους όπως κι επί χούντας. (...) Η Κυβέρνηση κοροϊδεύει. Η Βουλή φλυαρεί χωρίς κανένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Τα περισσότερα κόμματα συμμετέχοντας στο γενικό εμπαιγμό, συναγωνίζονται σε πλατωνικές δηλώσεις χωρίς πραγματικό αντίκρουσμα. Κι η Δικαιοσύνη κάνει τον άθλο, στη δίκη της 21 Απρίλη να μην αναφέρει καν το όνομα του δεύτερου ενόχου, της CIA και του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού».¹⁰² Και αυτή του Μάλλιου: «Δύο ολόκληρα χρόνια ο Ελλ. Λαός περιμένει να δη την τιμωρία των βασανιστών της ασφάλειας, των εγκληματιών του λαού που επί 7,5 χρόνια βασάνιζαν με μεσαιωνικά και βάρβαρα βασανιστήρια χιλιάδες αντιφασίστες αγωνιστές. Κι αντί για τιμωρία βλέπει την αποκατάσταση των βασανιστών. Όλοι οι βασανιστές της ασφάλειας κυκλοφορούν λεύτεροι. Οι περισσότεροι ξαναγύρισαν στη θέση τους.(...) Η δολοφονία του Παναγούλη (...) δεν είναι ενέργεια του παρακράτους όπως ειπώθηκε, για να σαμποτάρουν τον Καραμανλή, αλλά αντίθετα έργο του ενιαίου φασιστικού μηχανισμού μέσα κι έξω απ' το επίσημο κράτος, για να στερεώσει κι όχι να ανατρέψει τον κοινοβουλευτισμό. (...) Έτσι αποφασίσαμε να εκτελέσουμε παραδειγματικά έναν από τους κυριώτερους αρχιβασανιστές, τον πασίγνωστο Ευάγγελο Μάλλιο. (...) Το προηγούμενο της ατιμωρησίας του δοσιλογισμού δεν θα επαναληφθεί».¹⁰³

Επιπλέον, παρότι η φιλελεύθερη αντίληψη περί βίας διακρίνει μεταξύ της χρήσης της εναντίον δικτατορικών και δημοκρατικών καθεστώτων, ο David Miller υποστηρίζει ότι η άποψη πως η βία δεν είναι ανεκτή σε καμία περίπτωση σε περιπτώσεις φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών αμφισβητείται από την αριστερά. Η βάση αυτής της αμφισβήτησης στηρίζεται στην προβολή της ανισοκατανομής εξουσίας και πλούτου σε μία καπιταλιστική οικονομία και ότι τα ίσα πολιτικά δικαιώματα αποτελούν μία πρόσοψη για να αποκρύψουν την αληθινή δομή

¹⁰² 17 Νοέμβρη, «Προκήρυξη Γουέλς», σελ. 17.

¹⁰³ 17 Νοέμβρη, 1976, «Προκήρυξη Ε. Μάλλιου», στο 17N, *Οι προκηρύξεις, 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος 2002, σελ. 24-27, εδω: σελ. 26.

εξουσίας. Σε αυτό το επίπεδο, για κάποιους η προσφυγή στη βία, πέραν της χρήσης των μη βίαιων μορφών κοινωνικής ανυπακοής που είναι αποδεκτές, αποτελεί νόμιμο μέσο έκφρασης με στόχο την προώθηση της δημοκρατίας, όπως αυτοί την αντιλαμβάνονται.¹⁰⁴ Εν προκειμένω, η προσφυγή στη βία για τις τρομοκρατικές οργανώσεις αποτελούσε αναγκαιότητα μετά την πτώση της δικτατορίας, δεδομένου ότι υποστήριζαν πως δεν υπήρχε ουσιαστική δημοκρατία.

Η επιλογή του ονόματος με τη χρήση της ημερομηνίας εισβολής των δυνάμεων της δικτατορίας στο Πολυτεχνείο συνιστούσε σημειολογικά κομβική επιλογή για την απόκτηση λαϊκού ερείσματος. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου αποτέλεσε κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης σταθερό σημείο αναφοράς για την καταδίκη της χούντας. Η στάση αυτή δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, καθώς με εξαίρεση τις σποραδικές ενέργειες των αντιδικτατορικών οργανώσεων που αναφέραμε και τη σταδιακή συγκρότηση του φοιτητικού αντιδικτατορικού κινήματος μετά το 1970-71, η αντίθεση στη δικτατορία υπήρξε στην καλύτερη περίπτωση αναιμική. Με τον τρόπο αυτό, η μνήμη της εξέγερσης των φοιτητών του Νοεμβρίου και η αναγωγή της σε ημερομηνία-σταθμό λειτουργούσαν τρόπον τινά ως κολυμβήθρα του Σιλβάμ για να απεκδυθεί η ελληνική κοινωνία τις ευθύνες της παθητικότητας. Έτσι, η λεγόμενη γενιά του Πολυτεχνείου απέκτησε ιδιαίτερη αίγλη στην ελληνική «μυθολογία» αντίστασης και περιδύθηκε τις ελπίδες για αλλαγή του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι. Όλα αυτά εξακολουθούν να διαθέτουν γοητεία στα μάτια του κόσμου έως τις αρχές της δεκαετίας του 1980, σε αντίθεση με τη μεταγενέστερη κριτική που φτάνει στα όρια του αφορισμού για τη γενιά του Πολυτεχνείου που «κατέστρεψε την Ελλάδα» ίσως αποτέλεσμα των μεγάλων ελπίδων που θεωρήθηκε ότι δεν μετουσιώθηκαν σε πράξη. Όπως αναφέρει ο Κωστής Κορνέτης:

*««Το Πολυτεχνείο» (και συνακόλουθα η 17η Νοεμβρίου) κατέλαβε κεντρική θέση στο συμβολικό χώρο της ελληνικής κοινωνίας ήδη από τη στιγμή που εδραιώθηκε η δημοκρατική πολιτειακή μεταβολή, η οποία συντελέστηκε τον επόμενο χρόνο. Η ένταξή του στη συμβολική ιστορική μνήμη το ανέδειξε σε μείζον νομιμοποιητικό γεγονός της μετάβασης στη δημοκρατία όπως μαρτυρά και το γεγονός ότι οι πρώτες μεταδικτατορικές εκλογές προγραμματίστηκαν για τη 17^η Νοεμβρίου του 1974, σηματοδοτώντας την οικειοποίηση και το μετασχηματισμό του σε εθνικό σύμβολο».*¹⁰⁵

¹⁰⁴ Miller D., "The Use and Abuse of Political Violence", pp. 406-409.

¹⁰⁵ Κορνέτης *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, σελ. 22 .

Σύμφωνα με την ανάλυση του Σωτήρη Καράμπαμπα για την «17 Νοέμβρη» και σε αντίθεση με τα τεκταινόμενα σε άλλες χώρες, οι ακροαριστερές τρομοκρατικές οργανώσεις της Μεταπολίτευσης κάνουν την εμφάνισή τους στην αρχή του κύκλου διαμαρτυρίας, όπως και στην περίπτωση της εμφάνισης των αντιδικτατορικών οργανώσεων, και όχι στην κορύφωση ή στην ύφεση. Αντίθετα, ο Κασιμέρης υποστηρίζει πως η διαπίστωση ότι το πολιτικό περιβάλλον δεν ήταν πρόσφορο για την επαναστατική αλλαγή που ευαγγελίζονταν οδήγησε μια μερίδα ακτιβιστών μαρξιστών στην απόσχισή τους από το κίνημα και στη σύσταση μικρών ομάδων αντάρτικου πόλης, οι οποίες, θεωρώντας ότι δεν υλοποιήθηκαν οι στόχοι που είχαν τεθεί για ολοκληρωτική ανατροπή του δικτατορικού καθεστώτος, εκτιμούσαν ότι χρειαζόταν η ένοπλη πάλη με στόχο τη δημιουργία των κατάλληλων προεπαναστατικών συνθήκων.¹⁰⁶ Η αντιπαραβολή που κάνει ο Καράμπαμπα με άλλες χώρες για την εμφάνιση της τρομοκρατίας συμβαδίζει τόσο με τη μελέτη της Della Porta για την Ιταλία και τη Γερμανία, όσο και με του Ferrajoli για την ιταλική περίπτωση.

Στην ελληνική περίπτωση η εμφάνιση της τρομοκρατίας ήδη από τις αρχές του 1975 φαίνεται να στηρίζει τη θέση του Καράμπαμπα, ο οποίος διαπιστώνει ένα μοτίβο συνέχειας και αλλαγής, με τις οργανώσεις να αποτελούν μετεξέλιξη προηγούμενων, εν προκειμένω των αντιδικτατορικών, αλλά ταυτόχρονα να προσαρμόζουν τον τρόπο δράσης τους.¹⁰⁷ Αντίθετα, η μετακίνηση/ριζοσπαστικοποίηση προς την τρομοκρατία που διαπιστώνει ο Κασιμέρης ταιριάζει χρονικά με τα άτομα που θα αποτελέσουν τη δεύτερη γενιά του αντάρτικου πόλης από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και κυρίως τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Όπως αναφέρει ο Κουφοντίνας, η σύντομη άνοιξη του φοιτητικού κινήματος («τότε που όλα ήταν εφικτά») και οι οργανωμένες εργατικές διεκδικήσεις φούντωσαν τις ελπίδες για αλλαγή, οι οποίες, όταν διαψεύστηκαν με την υποχώρηση της κινηματικής δράσης προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970, οδήγησαν στην ένοπλη βία. Το μοντέλο δραστηριοποίησης της 17N στη δεύτερη φάση της, αλλά και άλλων μικρότερων οργανώσεων, οφείλεται στην ύφεση των κινημάτων και στην πεποίθηση ότι μια οργάνωση μπορεί να λειτουργήσει ως πυροκροτητής για την επανάσταση. Προς το τέλος της δεκαετίας αρχίζει να παρουσιάζεται ύφεση και κόπωση στο κίνημα, όπως παραδέχεται και ο Κουφοντίνας, ο οποίος θεωρεί την εποχή εκείνη ως το τέλος της Μεταπολίτευσης, καθώς μειώνεται ο αριθμός των ενεργά συμμετεχόντων στην κινηματική δράση και ετοιμάζεται η νέα

¹⁰⁶ Κασιμέρης, *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, σελ. 114.

¹⁰⁷ Karampapas, "How Has the Phenomenon of Revolutionary Groups Been Resilient in Greece?", p. 227.

φάση του ένοπλου αντάρτικου πόλης που έλκει κυρίως από τον ευρύτερο σπουδαστικό χώρο και κινητοποιείται από τις εμπειρίες του κινήματος της Αυτονομίας στην Ιταλία το 1977.¹⁰⁸

Όσον αφορά τη διεθνή τρομοκρατία τη συγκεκριμένη περίοδο, παρότι λαμβάνουν χώρα σποραδικές επιθέσεις, αυτές δεν είναι τέτοιας εμβέλειας όπως της περιόδου της δικτατορίας ή της δεκαετίας του 1980, με εξαίρεση την αεροπειρατεία σε αεροσκάφος της Air France από μέλη της PFLP και της γερμανικής RAF, λίγη ώρα μετά την απογείωσή του από την Αθήνα.¹⁰⁹ Το αεροσκάφος κατέληξε τελικά στην Ουγκάντα του Idi Amin Dada, με τους τρομοκράτες να απαιτούν την απελευθέρωση κρατουμένων από το Ισραήλ, αλλά και των μελών της RAF από τη Γερμανία. Τελικά η ομηρία των Ισραηλινών επιβατών, αφού είχε προηγηθεί η απελευθέρωση των υπολοίπων από τους τρομοκράτες, θα λήξει με στρατιωτική επιχείρηση των ισραηλινών ειδικών δυνάμεων.¹¹⁰

Η δραστηριοποίηση ξένων οργανώσεων στην Ελλάδα δεν σχετίζεται αποκλειστικά με τη δράση τους, αλλά και με τους δεσμούς που αναπτύσσουν με ελληνικές οργανώσεις, φαινόμενο που, όπως είδαμε, παρατηρείται στο εξωτερικό και κυρίως στη Δυτική Γερμανία.

Όπως επισημάνθηκε, σε αντίθεση με τη «17 Νοέμβρη», ο ΕΛΑ διατηρούσε επαφές με το εξωτερικό, γεγονός που πιστοποιήθηκε όταν περιήλθαν στα χέρια της Ελληνικής Αστυνομίας οι φάκελοι από τα αρχεία της Stazi. Στο πλαίσιο αυτών των διεθνών επαφών, ο ΕΛΑ ήρθε σε επαφή με τον Johannes Weinrich, Γερμανό συνεργάτη του Κάρλος, αποσκοπώντας στην ενίσχυση του οπλοστασίου του ΕΛΑ, με αντάλλαγμα τη λειτουργία της οργάνωσης ως ενδιάμεσου σταθμού για τη μεταφορά οπλισμού και εκρηκτικών από την Ουγγαρία στη Μέση Ανατολή. Ο ΕΛΑ, προς επίρρωση της επιθυμίας συνεργασίας, προέβη στις 17 Απριλίου του 1981 σε τοποθέτηση βόμβας στο αυτοκίνητο Σαουδάραβα επιχειρηματία. Η ενέργεια αυτή αιτιολογείται στη βάση των ρήξεων και διαφοροποιήσεων στη Μέση Ανατολή, καθώς η Σαουδική Αραβία αποτελούσε στόχο του καθεστώτος Καντάφι, που διαφωνούσε με τη διατήρηση των τιμών του πετρελαίου χαμηλά, με το τελευταίο να αποτελεί τον κύριο χρηματοδότη του Κάρλος. Επιπλέον, η υποστήριξη του Ριάντ στον Αραφάτ προκαλούσε τη

¹⁰⁸ Κουφοντίνας, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, σελ. 112.

¹⁰⁹ Kaminaris, "Greece and the Middle East", p. 37. Miller H. Bowman, 1987, "Terrorism and Language: A Text-Based Analysis of the German Case", *Conflict Quarterly*, pp. 33-56, εδώ: p. 38.

¹¹⁰ Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, pp. 96-102.

μήνιν της PFLP (η οποία επίσης συνεργαζόταν με τον Κάρλος), λόγω της μετριοπαθούς στάσης του Παλαιστίνιου ηγέτη μετά το 1974.¹¹¹

Η προαναφερόμενη δεν ήταν η μοναδική ενέργεια που συνέδεε τον ΕΛΑ με ξένες οργανώσεις, καθώς στις 13 Απριλίου του 1983 εξερράγη βόμβα με τηλεχειριζόμενο εκρηκτικό μηχανισμό και στόχο τη συνοδεία του Σαουδάραβα πρέσβη στην Ελλάδα, τραυματίζοντας τον πρώτο γραμματέα της πρεσβείας, τον οδηγό του, δύο ακόμα οδηγούς και μια γυναίκα από παρακείμενη κατοικία. Αν και από τα αρχεία της Stazi προκύπτει ότι η επίθεση με στόχο τον πρέσβη ενορχηστρώθηκε από τον Weinrich, ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα για τη διενέργεια της επίθεσης για λογαριασμό της PFLP με λιβυκή χρηματοδότηση, η ανάληψη ευθύνης έγινε από την πρωτοεμφανιζόμενη οργάνωση «Ομάδα Επαναστατικής Λαϊκής Αλληλεγγύης». Παρότι οι ελληνικές αρχές που ερεύνησαν την επίθεση εστίαζαν στις ενδοαραβικές συγκρούσεις που είχαν ήδη προκαλέσει επιθέσεις σε ελληνικό έδαφος,¹¹² τελικά η επίθεση ήταν έργο του ΕΛΑ που έτσι κι αλλιώς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, χρησιμοποιούσε σε ορισμένες περιπτώσεις διαφορετικά ονόματα. Σκοπός ήταν η πρόκληση σύγχυσης στις αρχές, η διαμόρφωση της αντίληψης ότι υφίστατο ένα ευρύ μέτωπο επαναστατικών ομάδων και πιθανόν, εν προκειμένω, να αποκλειστεί η ύπαρξη επαφών με το εξωτερικό που μπορεί να οδηγούσαν σε συνεργασία με ξένες αρχές.¹¹³

Ξεχωριστή αναφορά αξίζει και στην υπόθεση του Γερμανού Rolf Pohle, μέλους της RAF, ο οποίος συνελήφθη στην Αθήνα και τελικά εκδοθηκε στη Δυτική Γερμανία το 1976. Ο Pohle εξέτιε ποινή φυλάκισης στη Γερμανία και απελευθερώθηκε μαζί με άλλα τέσσερα στελέχη της οργάνωσης το 1974 μετά την απαγωγή του Peter Lorenz, επικεφαλής του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος στο Δυτικό Βερολίνο, από την οργάνωση «Κίνημα της 2ας Ιούνη» («Bewegung 2 Juni»). Παρότι οι απελευθερωθέντες μετέβησαν με βάση τη συμφωνία στη Νότια Υεμένη, η οποία και τους χορήγησε πολιτικό άσυλο, η δυτικογερμανική κυβέρνηση εξέδωσε εκ νέου εντάλματα για τη σύλληψη τους. Ο Pohle συνελήφθη στην Αθήνα το καλοκαίρι του 1976 και κατόπιν αιτήματος της γερμανικής κυβέρνησης για την έκδοση του έγινε έντονη συζήτηση στην Ελλάδα, όπου με πρόσφατο το τραύμα της δικτατορίας επικρατούσε έντονη συμπάθεια για τα ανά τον κόσμο επαναστατικά και απελευθερωτικά κινήματα και καχυποψία έως εναντίωση απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις με προεξάρχουσες τις ΗΠΑ. Παρότι το

¹¹¹ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, pp. 94-95.

¹¹² Ντάσκας Γιάννης, 1995, "Η Ελλάδα καταφύγιο τρομοκρατών", *Αδέσμευτος Τύπος*, 13 Οκτωβρίου, σελ. 23.

¹¹³ Λαμπρόπουλος, *Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία*, σελ. 99-100.

Συμβούλιο Εφετών Αθηνών απέρριψε το αίτημα για έκδοση, αναγνωρίζοντας ως πολιτικό έγκλημα τη δράση του Pohle, ο Άρειος Πάγος όπου κατέληξε η υπόθεση κατόπιν έφεσης, υποστήριξε με την απόφασή του πως δεν υφίσταντο οι προϋποθέσεις για την αναγνώριση ως πολιτικών των εγκλημάτων και εξέδωσε τον Pohle. Όπως αναφέρει σχετικά ο Ηλίας Αναγνωστόπουλος ως προς τον πολιτικό η μη χαρακτήρα των πράξεων του Pohle, το Συμβούλιο Εφετών υιοθέτησε την υποκειμενική θεωρία, δυνάμει της οποίας θεωρείται ως πολιτικό το έγκλημα βάσει του σκοπού που επιδιώκει ο δράστης. Αντίθετα, ο Άρειος Πάγος υιοθέτησε την αντικειμενική θεωρία, η οποία είναι κρατούσα στην ελληνική νομολογία των δικαστηρίων, με βάση την οποία ως πολιτικό αναγνωρίζεται το έγκλημα το οποίο είναι πρόσφορο να ανατρέψει την καθεστυκία πολιτική τάξη.¹¹⁴ Η απόφαση του Αρείου Πάγου ελήφθη λίγες ημέρες πριν τις γερμανικές εκλογές και θεωρήθηκε πως αποτελούσε «δώρο» από πλευράς ελληνικής κυβέρνησης στον καγκελάριο Helmut Smidt, πιθανόν λαμβάνοντας υπ' όψιν τη διεξαγωγή την ίδια περίοδο των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ.¹¹⁵ Πάντως επισήμως η ελληνική κυβέρνηση, παρά τις έντονες πιέσεις από την δυτικογερμανική πλευρά για έκδοση του Pohle, ειδικά καθόσον υφίστατο ανησυχία πως η Ελλάδα μπορεί να προχωρούσε στην απέλασή του σε χώρα της επιλογής του, αντέδρασε, με τον Καραμανλή να αναφέρει στο Γερμανό πρέσβη πως η Αθήνα θα ακολουθούσε τις διαδικασίες που προβλέπονται από τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας. Ομοίως, ο Έλληνας ΥΠΕΞ Δημήτρης Μπίτσιος ενημέρωσε τον Γερμανό ομόλογό του Hans-Dietrich Genscher πως δεν έπρεπε να θεωρείται δεδομένη η απόφαση του δικαστηρίου και λαμβάνοντας υπ' όψιν την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, η αντίδραση της Βόννης ήταν υπερβολική.¹¹⁶

Τέλος, την πρώτη αυτή περίοδο της Μεταπολίτευσης παρατηρείται έντονη κινητικότητα και στον ακροδεξιό χώρο, συνεπεία της νομιμοποίησης του Κομμουνιστικού Κόμματος, της κατάργησης της βασιλείας και της ύπαρξης νοσταλγών της δικτατορίας.¹¹⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, υφίσταται έντονο πρόβλημα ακροδεξιάς τρομοκρατίας, κυρίως με τοποθέτηση εκρηκτικών

¹¹⁴ Αναγνωστόπουλος Ηλίας, 2021, "Η Έκδοση του Ρολφ Πόλε στη Γερμανία", *Η Καθημερινή*, 27 Ιουλίου, ανακτήθηκε 15 Σεπτεμβρίου 2023, <https://www.kathimerini.gr/world/561445267/i-ekdosi-toy-rolf-pole-sti-germania/>

¹¹⁵ Ελευθεροτυπία, 2004, "Ρόλφ Πόλε 1942-2004, Το όνομά του ήταν άνθρωπος", 9 Φεβρουαρίου, ανακτήθηκε 17 Σεπτεμβρίου 2023, <http://www.iospress.gr/extra/pohle.htm>

¹¹⁶ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.), 1995, *Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή*, Γεγονότα & Κείμενα, Τόμος 10, Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, σελ. 264-265.

¹¹⁷ Γεωργιάδου Βασιλική, 2019, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 60-96.

μηχανισμών. Με την εξάρθρωση της «Οργάνωσης Εθνικής Αποκατάστασης» (ΟΕΑ) το 1979, το φαινόμενο υποχωρεί, καθώς τις επόμενες δεκαετίες απουσιάζουν ενέργειες που να μπορούν να αποδοθούν σε ακροδεξιές τρομοκρατικές οργανώσεις.¹¹⁸

β3. Η αντιμετώπιση του φαινομένου της τρομοκρατίας 1974-1981

Η μεταπολιτευτική Ελλάδα δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει την πρόκληση της τρομοκρατίας, όπως διεφάνη ήδη από τη δεκαετία του 1970. Η προώθηση των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων για τον εκδημοκρατισμό του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου αφαίρεσε τις υπερεξουσίες των σωμάτων ασφαλείας, των υπηρεσιών πληροφοριών και του στρατού.¹¹⁹ Επιπλέον, η απονομιμοποίηση της αστυνομίας και δευτερευόντως του στρατού στη συνείδηση του κόσμου επέφερε καίριο πλήγμα στην αποτελεσματική συλλογή πληροφοριών. Η ξαφνική διακοπή της ύπαρξης πρόθυμων πληροφοριοδοτών αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την αποτελεσματικότητα στον τομέα της εξάρθρωσης των τρομοκρατικών οργανώσεων, όπως φαίνεται από τη σύγκριση με τις συλλήψεις μελών των αντιδικτατορικών οργανώσεων καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας. Για τον Καμινάρη, παρότι η αδυναμία αντιμετώπισης της τρομοκρατίας τη συγκεκριμένη περίοδο δεν περιορίζεται στην ελληνική περίπτωση, οι αναμφισβήτητα αναγκαίες κινήσεις περιορισμού των εξουσιών της αστυνομίας και η αφαίρεση οποιασδήποτε αρμοδιότητας επί ζητημάτων εσωτερικής ασφάλειας από το στρατό έπληξαν την αποτελεσματικότητα των σωμάτων ασφαλείας.¹²⁰

Την υπό εξέταση περίοδο υπάρχει σε όλη την Ευρώπη και κυρίως σε Ιταλία και ΟΔΓ, όπως είδαμε, έξαρση του φαινομένου της τρομοκρατίας που οδηγεί στην υιοθέτηση αυστηρότερων νομοθετημάτων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο για την αντιμετώπιση της διεθνικής τρομοκρατίας. Μετά την εκτέλεση του Μάλλιου η κυβέρνηση προβαίνει στην ψήφιση του Ν 495/1976 «Περί όπλων, εκρηκτικών υλών και εκρηκτικών μηχανημάτων και άλλων τινών

¹¹⁸ Νασιάκος Φώτιος, 2001, Μια απόρρητη Έκθεση για τον Ένοπλο Αγώνα- «Έκθεση Νασιάκου», ανακτήθηκε 5 Ιουλίου 2022, <https://athens.indymedia.org/post/19200/>

¹¹⁹ Borgeas Andreas, 2013, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", *Journal of International and Comparative Law*, Vol. 3 Issue 2, pp. 161-208, εδώ: pp 164-165.

¹²⁰ Kaminaris, "Greece and the Middle East", p. 37.

ποινικών διατάξεων» που επιφυλάσσει αυστηρές ποινές σε όσους εφοδιάζουν ομάδες με οπλισμό και εκρηκτικά.¹²¹

Η πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να αντιμετωπίσει το φαινόμενο ήταν η εισαγωγή και ψήφιση του Ν 774/1978 «Περί της καταστολής της τρομοκρατίας και προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος». Τόσο η ανεξιχνίαστη δολοφονία του Welch, όσο και μια σειρά επιθέσεων χαμηλότερης έντασης, αλλά κυρίως η απαγωγή του Aldo Moro και η εν γένει αύξηση της σχετικής δραστηριότητας στην Ιταλία οδήγησαν στην εισαγωγή της σχετικής νομοθεσίας.¹²² Η κυβέρνηση υποστήριξε την προωθούμενη νομοθεσία, η οποία άλλωστε ακολουθούσε αντίστοιχες προσπάθειες αντιμετώπισης του φαινομένου τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο διεθνών οργανισμών, καθώς οι διάφορες επιθέσεις αποδείκνυαν ότι η Ελλάδα δεν ήταν απρόσβλητη από την αυξανόμενη φονικότητα της ακροαριστερής τρομοκρατίας που μάστιζε και την υπόλοιπη Ευρώπη την ίδια περίοδο.¹²³ Αντίθετα, η αντιπολίτευση αντιλαμβανόταν την προώθηση της σχετικής νομοθεσίας ως προκάλυμμα για την καταπολέμηση των αντιδράσεων απέναντι στην κυβερνητική πολιτική, κάνοντας σύνδεση με την αναιμική εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού και κυρίως των σωμάτων ασφαλείας και της δικαιοσύνης από τους χουντικούς. Επιπλέον στοιχείο στο οποίο βάσιαν την επιχειρηματολογία τους, έχοντας υπ' όψιν την προηγούμενη περίοδο έντονης κινητοποίησης, αποτέλεσε ο μη ορισμός της τρομοκρατίας, με συνέπεια να υπάρχει φόβος διασταλτικής ερμηνείας με στόχο την καταπολέμηση του συνδικαλιστικού κινήματος και των εργατικών διεκδικήσεων.¹²⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αμφότερες οι πλευρές αιτιολόγησαν τη στάση τους απέναντι στο νόμο με τελική κατάληξη το όφελος για τη σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η κυβέρνηση υποστήριξε ότι η εισαγωγή της σχετικής νομοθεσίας αποτελούσε μια προσπάθεια πρόληψης της κλιμάκωσης του φαινομένου, το οποίο θα μπορούσε να επιφέρει

¹²¹ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, p. 56.

¹²² Kassimeris George, 2001, *Europe's Last Red Terrorists, The Revolutionary Organization 17 November*, London: C. Hurst & Co., pp. 156-160.

¹²³ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, p. 64. Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Β' Σύνοδος Γ' Συνεδρίαση ΞΣΤ', 12 Απριλίου 1978, σελ. 2482-2483.

¹²⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο εισηγητής του ΠΑΣΟΚ Ευστάθιος Αλεξανδρής αναφερόμενος στη μη καταγραφή ορισμού της τρομοκρατίας στο νομοσχέδιο, υποστήριξε πως η παντελής έλλειψη προσδιορισμού της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος δεν είχε προηγούμενο, παρά μόνο το νόμο του Χίτλερ του Μαρτίου 1933, βάση του οποίου εδιώχθησαν όλοι οι πολιτικοί του αντίπαλοι. « Ημείς λοιπόν οι Έλληνες, εις την σημερινήν εποχήν θα επιτρέψωμε εις οιονδήποτε τρίτον καλόπιστον ή κακόπιστον να συγκρίνη το νομοσχέδιο αυτό με το χιτλερικό εκείνο κατασκευάσμα δια του οποίου έχει αμαυρωθή η ιστορία ολοκλήρου της Ευρώπης;» Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Β' Σύνοδος Γ' Συνεδρίαση ΞΔ', 10 Απριλίου 1978, σελ. 2402-2406.

πλήγμα στην πρόσφατα αποκατασταθείσα ελληνική δημοκρατία, επιχείρημα που δεν πρέπει να περνάει απαρατήρητο αν ληφθεί υπ' όψιν η έντονη δραστηριότητα ακροδεξιών τρομοκρατικών οργανώσεων την ίδια περίοδο που θα μπορούσε να οδηγήσει σε συγκρούσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές, όπως συνέβη στην Ιταλία.¹²⁵ Όπως ανέφερε ο ίδιος ο Καραμανλής σε δηλώσεις του, μετά τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν από την αντιπολίτευση για την εισαγωγή προς ψήφιση του νομοσχεδίου: «*Το θέμα της προλήψεως ή καταστολής του κύματος βίας που συνταράσσει τον κόσμο, δεν μπορεί να είναι θέμα κομματικής αντιδικίας. (...) Εκείνο που μπορεί και πρέπει να συζητηθεί είναι η διαμόρφωση των κατά της τρομοκρατίας μέτρων κατά τρόπο αποκλείοντα τον κίνδυνο καταχρήσεως αυτών εις βάρος της ελευθερίας των πολιτών. (...) η Κυβέρνηση είναι υποχρεωμένη και αποφασισμένη να προστατεύσει τη γαλήνη και την ασφάλεια του λαού μας*».¹²⁶

Από την άλλη πλευρά, η αντιπολίτευση υποστήριζε πως η νομοθεσία αποσκοπούσε στον περιορισμό των δημοκρατικών δικαιωμάτων, μια κριτική κατανοητή δεδομένης της πρόσφατης μνήμης της δικτατορίας και της περιστολής των ατομικών ελευθεριών. Επιπλέον, με συνεκτίμηση του κλίματος της περιόδου με τις έντονες εργατικές διεκδικήσεις, υπήρχε η αντίληψη ότι ο αντιτρομοκρατικός νόμος θα μπορούσε να εργαλειοποιηθεί εξαιτίας και της ασάφειας στον ορισμό της τρομοκρατίας με σκοπό την αντιμετώπιση των απεργιών. Πάντως είναι σαφές ότι η νομοθεσία που ψηφίστηκε ελάμβανε υπ' όψιν το πρόσφατο της δικτατορίας εξ ου και, αντίθετα από τις αντίστοιχες νομοθεσίες σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο ορισμός της τρομοκρατίας και οι ποινές για συγκεκριμένα αδικήματα δεν συνοδεύονταν από την απόδοση στην αστυνομία αυξημένων αρμοδιοτήτων, όπως συνέβη στο εξωτερικό με την εξουσιοδότηση για αυξημένες δυνατότητες ελέγχου ανοίγματος αλληλογραφίας κλπ., δεδομένου ότι η διαχείριση ζητημάτων όπως της τρομοκρατίας απασχολούσε κατά κύριο λόγο τις μυστικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες ασφαλείας της αστυνομίας. Όπως αναφέρει η Σοφία Βιδάλη:

*«Η Αστυνομία Ασφαλείας στην Ελλάδα(...) συνδέθηκε στο παρελθόν με τις χειρότερες εκδοχές της παραβίασης των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών και δικαιωμάτων των πολιτών και αποτέλεσε την κύρια αιτία των κακών σχέσεων της αστυνομίας με το κοινό».*¹²⁷

¹²⁵ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Β' Σύνοδος Γ' Συνεδρίαση ΞΣΤ', 12 Απριλίου 1978, σελ. 2482-2483.

¹²⁶ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος (επιμ.), 1995, *Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή*, Γεγονότα & Κείμενα, Τόμος 10, Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, σελ. 178.

¹²⁷ Βιδάλη Σοφία, 2012, *Αστυνομία, Έλεγχος του Εγκλήματος & Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 109.

Επιπλέον παράγοντας που επιδρούσε αρνητικά ήταν η πολυδιάσπαση των υπηρεσιών, δεδομένου ότι ακόμα υφίσταντο δύο Σώματα (Χωροφυλακή και Αστυνομία Πόλεων) και εντός αυτών διαφορετικές υπηρεσίες που εμπλέκονταν στις έρευνες για την τρομοκρατία. Η έλλειψη μίας και μόνης αρμόδιας υπηρεσίας που να ασχολείται αποκλειστικά με το αντικείμενο όπως ίσχυε σε άλλες χώρες του εξωτερικού και νοοτροπίες κάποιων αξιωματικών που εμπόδιζαν τη συνεργασία, είχαν ως συνέπεια την αποσπασματική και εν τέλει αναποτελεσματική ενασχόληση με την τρομοκρατία.¹²⁸ Εκκρεμούσε συνεπώς ο εκδημοκρατισμός και ο εκσυγχρονισμός της αστυνομίας, καθώς και ζητήματα αρμοδιότητας, στελέχωσης και διάρθρωσης των υπηρεσιών ασφαλείας.¹²⁹ Έτσι, παρά την ψήφιση του νόμου, η επίδρασή του στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της αντιμετώπισης του φαινομένου υπήρξε ισχνή, καθώς οι επιθέσεις συνεχίστηκαν, ενώ παρουσίασαν αυξητική τάση οι επιθέσεις από ξένες τρομοκρατικές οργανώσεις φέρνοντας την Ελλάδα στο επίκεντρο της Μεσανατολικής τρομοκρατίας, κυρίως κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια.¹³⁰

¹²⁸ Συνέντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

¹²⁹ Βιδάλη, *Αστυνομία, Έλεγχος του Εγκλήματος & Ανθρώπινα Δικαιώματα*, σελ. 109.

¹³⁰ Kasimeris, "The Greek State Response to Terrorism", p. 299.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και η τρομοκρατία στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 οδήγησε στη διαμόρφωση τεταμένων σχέσεων με τη Δύση, τροφοδοτώντας περαιτέρω τη δυσαρέσκεια της κοινής γνώμης, κυρίως εναντίον των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Η αντιαμερικανική, αντινατοϊκή και αντιΕΟΚ ρητορική του ΠΑΣΟΚ συνδυάστηκε με φιλικές πολιτικές έναντι του αραβικού κόσμου, αλλά και αιρετικές θέσεις σχετικά με το Ανατολικό Μπλοκ. Η ταχεία άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία έχει αποτελέσει πεδίο μελέτης για τους πολιτικούς επιστήμονες. Ο Μουζέλης, αξιοποιώντας τη θεωρία της εξάρτησης, υποστηρίζει πως η άνιση οικονομική ανάπτυξη μεταπολεμικά και το γεγονός ότι ο εγχώριος καπιταλισμός αναπτύχθηκε σε μορφή «νησίδων» (enclaves), εξαιτίας της θέσης της χώρας στην ημιπεριφέρεια του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, είχαν ως αποτέλεσμα τον κρατικό πολιτικό αυταρχισμό και τη διαμόρφωση έντονων κοινωνικών ανισοτήτων. Στη βάση αυτής της ανάλυσης το ΠΑΣΟΚ αναπτύχθηκε ραγδαία, επειδή πέτυχε να εκφράσει πολιτικά τα κοινωνικά στρώματα που ριζοσπαστικοποιήθηκαν και κινητοποιήθηκαν πολιτικά, διότι ένιωθαν πως η οικονομική ανάπτυξη δεν τα αφορούσε και επιθυμούσαν την προώθηση κοινωνικοοικονομικών μεταβολών.¹ Ο Βούλγαρης από την πλευρά του αποδίδει μεν την επιτυχία του ΠΑΣΟΚ στην αύξηση των κοινωνικών διεκδικήσεων και προσδοκιών, απότοκο των εξελίξεων της δεκαετίας του 1960 κυρίως, αλλά κλειδί της δικής του ανάλυσης δεν αποτελεί η οικονομική χρεία. Δίνει έμφαση στην καταπιεσμένη πολιτικοποίηση εξαιτίας της δικτατορίας, στην ανολοκλήρωτη διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, που είχε προσφέρει ελπίδες κοινωνικοοικονομικών μεταβολών μετά τη συμπτωκνωμένη οικονομική ανάπτυξη μεταπολεμικά, και στην οργή από τις αδικίες που είχε υποστεί η χώρα ιδιαίτερα όσον αφορά την κυπριακή υπόθεση.² Αντίθετα, ο Τάκης Παππάς αποδίδει την άνοδο του ΠΑΣΟΚ όχι στις πολιτικές ευκαιρίες και τη διαμόρφωση του πολιτικού περιβάλλοντος της Μεταπολίτευσης, αλλά κατά κύριο λόγο στις επιλογές του Ανδρέα Παπανδρέου και ειδικότερα στην άρνησή του να προχωρήσει στη δημιουργία ενός σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, προκρίνοντας τη συγκρότηση

¹ Mouzelis Nikos, 1978, "On the Greek Elections", *New Left Review*, Vol. 108, pp. 59-74. Μουζέλης Νίκος, 2005, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Θεμέλιο.

² Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 67-83.

ενός ριζοσπαστικού φορέα τον οποίο ήλεγχε πλήρως, καθώς και στην επιλογή της πόλωσης του πολιτικού περιβάλλοντος σε αντιδιαστολή με τη μετριοπάθεια της καραμανλικής Νέας Δημοκρατίας.³ Όπως αναφέρει η Κωνσταντίνα Μπότσιου:

*«η στρατηγική της πόλωσης και η επιλογή της ιδεολογικής πρόταξης του «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο» αποτελούσε μία ιδιοφυή στρατηγική με στόχο να πλήξει το ισχυρότερο «χαρτί» της Νέας Δημοκρατίας που ήταν ο ίδιος ο Καραμανλής, παρότι θεωρητικά η αντιπαράθεση τουλάχιστον ως προς την ένταξη στην ΕΟΚ δεν θα έπρεπε να θεωρείται αυτονόητη επιλογή για ένα κόμμα το οποίο περιελάμβανε φιλοευρωπαϊκά στελέχη του παλαιού Κέντρου και αστούς «τεχνοκράτες» και εν πολλοίς είχε απαλλαγεί από τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία στην πορεία προς την εξουσία».*⁴

Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε δραστηριοποιηθεί πολιτικά από τη δεκαετία του 1960 με την Ένωση Κέντρου, το κόμμα του πατέρα του και πρώην πρωθυπουργού Γεωργίου Παπανδρέου, και αποτελούσε τον πυρήνα της υπό διαμόρφωση αριστερής πτέρυγας, προκαλώντας συγκρούσεις με τον πατέρα του, αλλά και εσωκομματικές τριβές. Ήδη από τη συγκεκριμένη περίοδο οι Ηνωμένες Πολιτείες αντιμετώπιζαν ως σοβαρή απειλή για τα συμφέροντά τους τον Ανδρέα Παπανδρέου, εστιάζοντας στους κινδύνους για την εξωτερική τους πολιτική που θα μπορούσε να επιφέρει στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και στη συνοχή της νοτιοανατολικής πτέρυγας του ΝΑΤΟ μια απομάκρυνση της Ελλάδας από τη Δύση. Το ενδεχόμενο αυτό εξεταζόταν από την Ουάσινγκτον, όπως προκύπτει από την σχετική ανάλυση που γίνεται στο State Department ενόψει των εκλογών του 1967, στις οποίες αναμενόταν η νίκη της Ένωσης Κέντρου και η ισχυροποίηση του Ανδρέα, καθώς απέμενε μετά τα Ιουλιανά και τις κυβερνήσεις των «αποστατών» ο αναμφισβήτητος διάδοχος του Γεωργίου Παπανδρέου.⁵

Η μετακίνηση του Ανδρέα προς πιο ριζοσπαστικές θέσεις πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Αρχικά, ο ερχομός του στην Ελλάδα και η δραστηριοποίησή του στην ελληνική πολιτική σκηνή, κυρίως κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου το 1963-1965, του έδωσαν την ευκαιρία να δει τον τρόπο με τον οποίο δρα μια μικρή χώρα στο διεθνές επίπεδο και

³ Παππάς, *Το Χαρισματικό Κόμμα*, σελ. 86-87.

⁴ Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2015, "Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ 1974-1985: Η «Ευρώπη» ως Πολιτική και ως Ταυτότητα", στο Αυγερίδης Μάνος- Γαζή Έφη- Κορνέτης Κωστής (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.211-224, εδώ: σελ. 214-216.

⁵ Kassimeris Christos, 2006, "Causes of 1967 Greek Coup", *Democracy and Security*, 2:1, pp. 61-72, εδώ: p. 63.

τις πιέσεις που υφίστατο, ενώ ιδιαίτερα καταλυτική υπήρξε η περίοδος της επταετίας.⁶ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, εξόριστος στο εξωτερικό, πρωτοστάτησε στη δημιουργία του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος, αντιστασιακής οργάνωσης η οποία τελικά αποτέλεσε προάγγελο του ΠΑΣΟΚ, καθώς κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα ο Ανδρέας αρνήθηκε να αναλάβει την προεδρία του κόμματος του πατέρα του.⁷ Η απομάκρυνση από την Ένωση Κέντρου είχε διαφανεί από τις αρχές της δεκαετίας, όταν δεν παρέστη στο συνέδριο του κόμματος. Την ίδια εποχή πραγματοποιήθηκε η ιδεολογική του μετάβαση προς τη θεωρία της εξάρτησης, η οποία κυριαρχούσε τη δεκαετία του 1970 στην αριστερή σκέψη, σε μια περίοδο που έχει ολοκληρωθεί η αποαποικιοποίηση και αναζητούνται εναλλακτικές αφηγήσεις για την ανάπτυξη και την ευημερία του Τρίτου Κόσμου.⁸

Η θεωρία της εξάρτησης απέκτησε σημαντική αποδοχή κυρίως κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 και καθώς προχωρούσε το κύμα της αποαποικιοποίησης, προβάλλοντας μια νέα θεώρηση για την ανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Οι θιασώτες της θεωρίας της εξάρτησης, όπως ο Baran, ο Frank και ο Swazy, εξετάζοντας τη δομή του παγκόσμιου καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, υποστήριξαν ότι οι υπανάπτυκτες χώρες είναι δέσμιες στην υπανάπτυξη, καθώς ο καταμερισμός της παραγωγής και η διασύνδεση με τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης εμποδίζουν την αυτόνομη ανάπτυξή τους. Το σχήμα αυτό διαχώριζε τις οικονομίες σε αυτές του κέντρου, που περιελάμβανε τις αναπτυγμένες οικονομίες της Δύσης, και αυτές της περιφέρειας, όπου κατατάσσονταν οι υπανάπτυκτες χώρες. Η αντίληψη αυτή αντιπαραβαλλόταν στην αισιόδοξη αντίληψη του Rostow πως οι χώρες του Τρίτου Κόσμου βρίσκονταν στο προβιομηχανικό στάδιο, αλλά θα μπορούσαν να περάσουν στη φάση της απογείωσης και τελικά στη διαμόρφωση της κοινωνίας της κατανάλωσης. Η θεωρία της εξάρτησης συνδυάστηκε με τις θεωρίες περί νεοαποικιοκρατίας και ιμπεριαλισμού, προσφέροντας ένα αφήγημα που θεωρήθηκε ότι εξηγούσε επαρκώς την υπανάπτυξη. Η λύση για τις υπανάπτυκτες χώρες ήταν η αποσύνδεσή τους από τις οικονομικές σχέσεις με την καπιταλιστική Δύση και η αυτόνομη ανάπτυξή τους. Ο Παπανδρέου, παρότι έως και τη δεκαετία του 1960 δεν ασπαζόταν αυτές τις ριζοσπαστικές αντιλήψεις, σταδιακά τις υιοθέτησε ως ένα ικανοποιητικό θεωρητικό πλαίσιο που εξηγούσε τόσο την οικονομική θέση της Ελλάδας, όσο

⁶ Stearns Monteagle, 2021, *Gifted Greek, The Enigma of Andreas Papandreu*, Lincoln: Potomac Books, pp. 68-71.

⁷ Ριζάς, "Το Κέντρο, η Κεντροαριστερά και ο Ψυχρός Πόλεμος", σελ. 135-136.

⁸ Βουλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 72-73.

και την εν γένει εξάρτηση από τις ΗΠΑ όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και σε πολιτικό, στρατιωτικό και πολιτισμικό. Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύσσεται η αντίληψη πως η Ελλάδα, έχοντας μειονέκτημα στους όρους εμπορίου με τις χώρες της Δύσης, το οποίο θα γινόταν πιο έντονο με την προσχώρηση στην ΕΟΚ, δεν δύναται να επιτύχει αυτόνομη και συμπεριληπτική ανάπτυξη. Αντιπρότεινε τη χειραφέτηση από τις ΗΠΑ και την ΕΟΚ στην οικονομία και την εξωτερική πολιτική, καθώς και τη στροφή στις χώρες της περιφέρειας, εν προκειμένω με έμφαση στις χώρες της Μεσογείου και του Ανατολικού Συνασπισμού. Για τον αρχηγό του ΠΑΣΟΚ, σε αντίθεση με την αντίληψη του Καραμανλή, το βασικό πρόβλημα της χώρας ήταν η εξάρτηση από ξένους πάτρωνες, κατάσταση που θα επιδεινωνόταν με την ένταξη στην ΕΟΚ. Επιπλέον, θεωρούσε πως η ασφάλεια της χώρας και η εδαφική της ακεραιότητα δεν ήταν εξασφαλισμένες εξαιτίας των ιμπεριαλιστικών πολιτικών των ΗΠΑ.⁹ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, ενόσω το ΠΑΣΟΚ ήταν στην αντιπολίτευση, υποστήριζε σθεναρά τη μη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, την αποχώρηση της από το ΝΑΤΟ και την απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων από τη χώρα ως προϋποθέσεις για μια ανεξάρτητη και αδέσμευτη εξωτερική πολιτική («ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο»). Όπως ανέφερε η ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ: «ο κυρίαρχος σκοπός του Κινήματος είναι η εγκαθίδρυση μιας πολιτείας (a polity) ελεύθερης από τον ξένο έλεγχο και τις παρεμβάσεις».¹⁰ Σύμφωνα με το αφήγημα (concept) της εθνικής ανεξαρτησίας που διατρέχει τη διακήρυξη, μια πραγματικά ανεξάρτητη Ελλάδα ήταν προαπαιτούμενο για τους άλλους στόχους του Κινήματος και ειδικότερα τη λαϊκή κυριαρχία, την κοινωνική χειραφέτηση και τις δημοκρατικές διαδικασίες.¹¹

Πάντως για τον Βούλγαρη, οι θεωρίες της εξάρτησης και του εκσυγχρονισμού που χρησιμοποιήθηκαν κατά το παρελθόν, προκειμένου να «διαβάσουν» την ελληνική περίπτωση είναι ανεπαρκείς καθώς εστίαζαν κυρίως στην οικονομία. Αντίθετα, θεωρεί πως η Ελλάδα αποτελεί έθνος «γεωπολιτικών», ήτοι η Γεωπολιτική έπαιξε καθοριστικό ρόλο για τις διαιρετικές τομές και τη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων στη χώρα. Οι πολιτικές ιδεολογίες

⁹ Τάσσης Δ. Χρύσανθος, 2018, «Το Θεωρητικό Σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της Εξάρτησης, Ριζοσπαστικός Προσανατολισμός με Σοσιαλιστική Προοπτική», στο Ασημακόπουλος Βασίλης-Τάσσης Δ. Χρύσανθος (επιμ.), ΠΑΣΟΚ 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 323-366, εδώ: 333. Παππάς, Το Χαρισματικό Κόμμα, σελ. 154.

¹⁰ Ιδρυτική Διακήρυξη ΠΑΣΟΚ 3 Σεπτεμβρίου 1974, «Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων», στο Ανδρέας Παπανδρέου, 31 Χρόνια Πολιτικής Δημιουργίας, Τόμος Α' , Τα Νέα, 2019, σελ. 137-144, εδώ: σελ. 139.

¹¹ Ασημακόπουλος, Πρώτη Φορά Αριστερά, σελ. 154.

αυτόνομα δεν επαρκούν να διαμορφώσουν το εμφυλιοπολεμικό κλίμα που διαδέχθηκε τις δύο μείζονες πολεμικές αναμετρήσεις του 20^{ου} αιώνα. Ως εκ τούτου, η ταύτιση με τις εκάστοτε αντιτιθέμενες πλευρές στο διεθνές σύστημα και οι εσωτερικές αντιστοιχίες ήταν αυτές που ενίσχυαν την πόλωση. Ο εθνικισμός ή η εθνική ολοκλήρωση τέμνουν οριζόντια τις παρατάξεις από τα δεξιά ως τα αριστερά και ουσιαστικά συγκρούονται στο πλαίσιο των ευρύτερων γεωπολιτικών ανταγωνισμών η αντίληψη και η ερμηνεία της κάθε παράταξης με απώτερο σκοπό την εθνική ολοκλήρωση.¹²

Όπως αναφέρει η Ζηνοβία Λιαλιούτη, ο αντιαμερικανισμός αποτέλεσε οργανικό στοιχείο του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ και του Παπανδρέου σε συνδυασμό με το λαϊκισμό και τον εθνικισμό, αλλά και με τα ρητορικά σχήματα του αντιιμπεριαλισμού που κυριάρχησαν τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.¹³ Ουσιαστικά το ΠΑΣΟΚ αξιοποίησε τη δυσαρέσκεια που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία έναντι των ΗΠΑ για τη στάση της τελευταίας απέναντι στη δικτατορία και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Ο αντιαμερικανισμός, όπως προαναφέραμε, δεν εμφανίστηκε στην Ελλάδα μετά το 1974, καθώς ήδη από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια η ενεργός ανάμειξη της Ουάσινγκτον στην ελληνική πολιτική ζωή δημιούργησε δυσαρέσκεια. Η στάση αυτή δεν πήγαζε μόνο από την Αριστερά, η οποία συστηματικά προωθούσε την ιδέα της ουδετερότητας απέναντι στα δύο μπλοκ, αλλά προερχόταν κατά περιόδους και από το Κέντρο και από τη Δεξιά. Έτσι οι παρεμβάσεις των ΗΠΑ που έθεσαν στο περιθώριο τα παραδοσιακά κόμματα, η εγκατάσταση των αμερικανικών βάσεων, η σταδιακή άρση της οικονομικής υποστήριξης και κυρίως η μη στήριξη της υπόθεσης της Κύπρου μετά τη διεθνοποίηση του ζητήματος στον ΟΗΕ, αποτέλεσαν τις βάσεις για την καλλιέργεια του αντιαμερικανισμού, ήδη πριν το 1974.¹⁴ Όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ, ειδικά στην περίοδο μετά την ανάληψη της εξουσίας, ο αντιαμερικανισμός εργαλειοποιείται, προβάλλοντας τις ΗΠΑ ως τον κατεξοχήν εχθρό που μάχεται την Αλλαγή.¹⁵ Και αυτό παρά τις παραχωρήσεις ή και εξαιτίας των παραχωρήσεων που αναγκάζεται να κάνει σε σχέση με τις προεκλογικές εξαγγελίες. Ο αντιαμερικανισμός δεν υποχωρεί, αλλά θα εξακολουθήσει να αποτελεί κυρίαρχη τάση, καθώς πέραν των κατηγοριών

¹² Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, σελ. 161-165

¹³ Λιαλιούτη Ζηνοβία, 2016, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, Αθήνα: Ασίνη 2016, σελ. 427.

¹⁴ Botsiou, "Anti-Americanism in Greece", pp. 214-230.

¹⁵ Λιαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα*, σελ. 432.

για το πραξικόπημα και την τουρκική εισβολή καταλογίζεται στη Δυτική Συμμαχία εν γένει, και στις ΗΠΑ ειδικότερα, η μη άσκηση πίεσης στην Άγκυρα, προκειμένου να αποχωρήσει από την Κύπρο, και η κατακόρυφη αύξηση της ελληνοτουρκικής έντασης από τη δεκαετία του 1970 και εντεύθεν. Η αλλαγή του στρατηγικού δόγματος και της αίσθησης απειλής της εθνικής κυριαρχίας από το Βορρά στην Ανατολή καθιστά για τους Έλληνες ακατανόητη την αξία της παραμονής στο NATO, αφού η χώρα αναγκάζεται να διατηρεί υψηλές αμυντικές δαπάνες για την αντιμετώπιση ενός «κατ' όνομα» συμμάχου, στερώντας τους πόρους αυτούς από παραγωγικά έργα και επενδύσεις.¹⁶ Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Στεφανίδης, ο Ψυχρός Πόλεμος κατέστη για τους Έλληνες μετά το 1974 ένας αναχρονισμός.¹⁷ Αυτή η στάση αποτυπώνεται γλαφυρά και στις μετρήσεις της κοινής γνώμης της περιόδου, καθώς λίγο πριν την επαναφορά της χώρας στο στρατιωτικό σκέλος του NATO το Φεβρουάριο του 1980 μόνο 8% των ερωτηθέντων συμφωνούσε με αυτή την προοπτική, το 20,9% επιθυμούσε τη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, ενώ το 45,2% τάσσονταν υπέρ της πλήρους αποχώρησης. Ακόμα και μετά την επιστροφή, σε έρευνα του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, παρότι όσοι τάσσονταν υπέρ της επιστροφής είχαν ανέλθει σε 24%, δείγμα και τις κομματικής ταύτισης με τη Νέα Δημοκρατία ως ένα βαθμό, το 42,9% εξακολουθούσε να υποστηρίζει την πλήρη αποχώρηση.¹⁸

Από την άλλη πλευρά, η πιο θετική στάση του Παπανδρέου απέναντι στην ΕΣΣΔ εμφορείται περισσότερο από μια προσπάθεια διαφοροποίησης από το δυτικό στρατόπεδο αντί να αποτελεί προανάκρουσμα προσέγγισης με το Ανατολικό Μπλοκ. *«Ο ηγέτης του ΠΑΣΟΚ ποτέ δεν εξετέθη ως συνοδοιπόρος του ανατολικού στρατοπέδου και ακόμη και στις πιο επιδεικτικές περιπτώσεις διαφοροποιήσεων από τη δυτική γραμμή ο Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ υπήρξαν «τα άτακτα παιδιά» του δυτικού συνασπισμού και ποτέ ύποπτοι συνεργάτες του ανατολικού και σε αυτό*

¹⁶ Melakopides Constantine, 1987, "The Logic of Papandreou's Foreign Policy", *International Journal*, Vol 42 No 3 1987, pp. 559-584, εδώ: pp. 560-561. Βαληνάκης Γιάννης, 1989, "Οι Σχέσεις της Ελλάδας με το NATO, 1974-1987", στο Κώστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Τόμος Α*, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 169-193, εδώ: σελ. 171-172.

¹⁷ Στεφανίδης Δ. Ιωάννης, 2018, "Εθνικισμός εναντίον Ατλαντισμού ή γιατί ο Ψυχρός Πόλεμος Τελείωσε για την Ελλάδα το 1974", στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 317-323, εδώ: σελ. 323.

¹⁸ Λούλης Γιάννης, 1995, *Κρίση της Πολιτικής στην Ελλάδα, Εκλογές-Κοινή Γνώμη-Πολιτικές Εξελίξεις 1980-1995*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 21.

προσμέτρησε η σταθερή άρνηση της συμπόρευσης κυρίως με το ΚΚΕ». ¹⁹ Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Παπανδρέου στο βιβλίο του *Η Ελευθερία του Ανθρώπου*:

«Ο σοβιετικός γραφειοκρατικός σοσιαλισμός εντός της σφαίρας επιρροής του, στον κόσμο των σοβιετικών δορυφόρων έχει αποδειχθεί πως είναι καταπιεστικός, αυταρχικός και κατασταλτικός τόσο για τη λαϊκή, όσο και για την εθνική κυριαρχία. Ιστορικά διαφοροποιείται από το μοτίβο των ΗΠΑ επειδή στερείται της οικονομικής επεκτατικότητας του αμερικανικού στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος. (...) Στο σοβιετικό μπλοκ οι σύμμαχοι της Ρωσίας εμπίπτουν όλοι στην κατηγορία των δορυφόρων. Όλοι κυριαρχούνται άμεσα στο στρατιωτικό, πολιτικό και οικονομικό τομέα. Για την Ελλάδα μια χώρα ευρωπαϊκή αλλά με χαρακτηριστικά Τρίτου Κόσμου είναι ένα πείραμα σε εξέλιξη... η Ελλάδα έχει γίνει η πρώτη μπανανία της ευρωπαϊκής ηπείρου». ²⁰

Για το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1970 η ελληνική εξωτερική πολιτική έπρεπε να εστιάσει στα Βαλκάνια, τη Μεσόγειο και την Ευρώπη και να βασιστεί στη σύσφιξη των οικονομικών και πολιτιστικών σχέσεων, αποφεύγοντας τη συμμετοχή στους κατεστημένους συνασπισμούς της εποχής. Οι θέσεις του Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ προσέγγιζαν περισσότερο το τιτοϊκό μοντέλο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τον πρωταγωνιστικό ρόλο της Γιουγκοσλαβίας στο κίνημα των Αδεσμεύτων. Σε αυτό το σημείο η Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου ακολουθεί μια ιδεαλιστική αποτύπωση της διαμόρφωσης του διεθνούς περιβάλλοντος:

«Η αποπυρηνικοποίηση του μεσογειακού και βαλκανικού χώρου, η ουδετεροποίηση της Μεσογείου από τους στρατιωτικούς συνασπισμούς, η σύσφιξη των οικονομικών και πολιτιστικών σχέσεων με τους λαούς όλης της Ευρώπης και της Μεσογείου, προσφορά και στη διεθνή ειρήνη, η συναδέλφωση των λαών και η δομή όλων των χωρών σε μια πανανθρώπινη και πανελεύθερη Κοινότητα με ίση μεταχείριση και ίσα δικαιώματα όλων των ανθρώπων, αποτελούν μόνιμες επιδιώξεις της». ²¹

Η υποστήριξη αυτών των θέσεων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 διευκολυνόταν από το περιβάλλον της ύφεσης μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, η οποία γινόταν αντιληπτή ως ευκαιρία για τις μικρές και μεσαίες δυνάμεις να επιδιώξουν μια πιο αυτόνομη εξωτερική

¹⁹ Βούλγαρης, Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, σελ. 75.

²⁰ Melakopides, "The Logic of Papandreou's Foreign Policy", p. 580.

²¹ Ιδρυτική Διακήρυξη ΠΑΣΟΚ 3 Σεπτεμβρίου 1974, «Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων», σελ. 142.

πολιτική με το βλέμμα περισσότερο στα στενά εθνικά συμφέροντα και λιγότερο στην τήρηση ισορροπιών εντός και μεταξύ των συνασπισμών. Εξάλλου, η πολιτική αυτή ακολουθήθηκε και από τις μεταδικτατορικές κυβερνήσεις του Καραμανλή.

Οι αντιλήψεις αυτές βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην ελληνική κοινωνία, αφενός εξαιτίας της μετατόπισης του πολιτικού εκκρεμούς στα αριστερά του πολιτικού φάσματος λόγω του μετεμφυλιακού κράτους της Δεξιάς, της δικτατορίας, της τουρκικής κατοχής στην Κύπρο και της ανάγκης προώθησης κοινωνικών μεταρρυθμίσεων που είχαν καταστεί γόνιμες μετά την προηγούμενη εικοσαετή οικονομική ανάπτυξη και αφετέρου λόγω της ανόδου του αντιαμερικανισμού συνεπεία και των προηγούμενων.²² Σύμφωνα με το Χρήστο Ροζάκη, τόσο οι θέσεις αυτές καθ' εαυτές, όσο και η απόδοση συνολικά των ευθυνών για τις αρνητικές πτυχές της εσωτερικής πολιτικής ζωής της Ελλάδας στον ξένο παράγοντα εν γένει και στους Αμερικανούς ειδικότερα είχαν ιδιαίτερη απήχηση όχι μόνο εντός του κόμματος, αλλά και σε ευρύτερα λαϊκά στρώματα τα οποία για διαφορετικούς λόγους επιδοκίμαζαν τόσο το σκεπτικό, όσο και το διατακτικό των προτάσεων του ΠΑΣΟΚ.²³

α. Ο Reagan και η τρομοκρατία

Την ίδια περίπου περίοδο με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία συντελείτο στις ΗΠΑ με την εκλογή του Ronald Reagan μια «συντηρητική επανάσταση», αποτέλεσμα τόσο των εσωτερικών διεργασιών που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, όσο και των διεθνών εξελίξεων. Οι αυξανόμενες αντιδράσεις εναντίον της υψηλής φορολογίας, η επανεμφάνιση στην πολιτική σκηνή των νεοσυντηρητικών φονταμενταλιστών προτεσταντών και οι αντιδράσεις κατά των προωθούμενων φιλελεύθερων πολιτικών στον τομέα των κοινωνικών δικαιωμάτων, επακόλουθα των διεκδικήσεων των κινημάτων της δεκαετίας του 1960, συνετέλεσαν στη δεξιά στροφή της αμερικανικής κοινωνίας. Ταυτόχρονα, παρατηρείται αναβίωση του αντικομμουνισμού στα συντηρητικά τμήματα της κοινωνίας, καθώς ήταν διάχυτη

²² Σε έρευνα του Μαΐου 1981 για τις γενικές κατευθύνσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και τον καλύτερο τρόπο εξυπηρέτησης των εθνικών συμφερόντων 29,5% υποστήριζε τη συνεργασία με το Κίνημα των Αδεσμεύτων, 28,6% με τη Δύση, 8,9% με το Ανατολικό μπλοκ και 10,4% με όλους εξίσου. Περαιτέρω υπέρ της αποχώρησης από την ΕΟΚ τασσόταν 38,8% των ψηφοφόρων (4,6% ψηφοφόρων της ΝΔ και 63,2% του ΠΑΣΟΚ). Κατά της αποχώρησης το 42,8% (82,4% ΝΔ και 21,6% ΠΑΣΟΚ). Λούλης, *Κρίση της Πολιτικής στην Ελλάδα*, σελ. 22-23,

²³ Ροζάκης Χρήστος, 2000, "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990", στο Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Τόμος ΙΣΤ*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 371-391, εδώ: σελ. 372.

η αντίληψη πως η ΕΣΣΔ αξιοποίησε την ύφεση της δεκαετίας του 1970 για να επεκτείνει την επιρροή της, γεγονός που αποτυπωνόταν στην ανάπτυξη των νέων πυραύλων SS-20 στην Ευρώπη, στην εισβολή στο Αφγανιστάν και στην άνοδο φιλοσοβιετικών καθεστώτων στην Αφρική, την Αραβική Χερσόνησο και κυρίως τη Νικαράγουα.²⁴ Η ιρανική επανάσταση αποτέλεσε το τελικό χτύπημα εναντίον του προέδρου Carter, καθώς, εκτός της κρίσης των ομήρων, ενισχύθηκαν οι ανησυχίες για τη σοβιετική επέκταση στη Μέση Ανατολή και δη στον Περσικό Κόλπο, σε μια εποχή που εξαιτίας των δύο πετρελαϊκών κρίσεων τυχόν έλεγχος των πετρελαίων του Κόλπου θα ενέτεινε την ανασφάλεια στις δυτικές οικονομίες. Εξάλλου, η εισβολή στο Αφγανιστάν έγινε αντιληπτή ως απόπειρα της ΕΣΣΔ να εκμεταλλευτεί την αναταραχή στην περιοχή εξαιτίας της ιρανικής επανάστασης, παρότι πρόθεση της Μόσχας ήταν να αποτρέψει την επέκταση της επανάστασης στο Αφγανιστάν και την ανατροπή του εκεί κομμουνιστικού καθεστώτος.²⁵ Μετά τη σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν το 1979 ο Πρόεδρος Carter διακήρυξε την αποφασιστικότητα των ΗΠΑ να κάνουν χρήση κάθε μέσου, ακόμη και στρατιωτικής ισχύος αν ήταν απαραίτητο, σε περίπτωση που κάποια δύναμη εκτός της περιοχής επιδίωκε να αποκτήσει τον έλεγχο του Περσικού Κόλπου, αφού θα εκλαμβανόταν ως επίθεση στα ζωτικά συμφέροντα τους (δόγμα Carter).²⁶

Ο Reagan ανήλθε στην Προεδρία στις ΗΠΑ με την υπόσχεση να αποκαταστήσει το αμερικανικό γόητρο στο εξωτερικό, καθώς κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 είχε διαμορφωθεί μια αίσθηση υποχώρησης σε σχέση με την ΕΣΣΔ.²⁷ Πλην της Σοβιετικής Ένωσης, η νέα αμερικανική κυβέρνηση θεωρούσε σημαντική απειλή («μάστιγα») για την ανθρωπότητα την τρομοκρατία και ήταν αποφασισμένη να καταπολεμήσει αποφασιστικά το φαινόμενο. Η κυβέρνηση επέλεξε ένα κατασταλτικό μοντέλο (repressive model) για να αντιμετωπίσει την τρομοκρατία και υιοθέτησε τη στρατιωτική προσέγγιση ή το κατά Crelinsten πολεμικό μοντέλο αντιτρομοκρατίας. Όπως δήλωνε ο Reagan, ήθελε να αντιμετωπίσει την τρομοκρατία «με το

²⁴ Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, 2002, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική Πολιτική, 1945-2002*, Αθήνα: Ποιότητα σελ. 329-336, 349-350.

²⁵ Χατζηβασιλείου Ευάνθης, 2008, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Μεταπολεμικού Κόσμου*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 280-281.

²⁶ Ρούσσοσ Σωτήρης, 2007, *Η Κινούμενη Άμμος της Ηγεμονίας*, Αθήνα: Μελάι, σελ. 37-39.

²⁷ Brzezinski Zbigniew, 2008, *Η Δεύτερη Ευκαιρία, Τρεις Πρόεδροι και η Κρίση της Αμερικανικής Υπερδύναμης*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 44-45.

πνεύμα του Ράμπο».²⁸ Η Heather Gregg αναφέρει ότι η τρομοκρατία αποτέλεσε βασικό ζήτημα για αμφότερες τις κυβερνήσεις του Reagan και διαμόρφωσε όχι μόνο την εξωτερική του πολιτική, αλλά και την άποψή του για εσωτερικά και διεθνή ζητήματα.²⁹

Ο Reagan υποστήριξε μια πιο σκληρή προσέγγιση απέναντι στην τρομοκρατία ήδη από την προεκλογική περίοδο και ενώ μαινόταν η κρίση των ομήρων στην Τεχεράνη.³⁰ Μετά την ισραηλινή εισβολή στο Λίβανο το 1982 υπήρξε μια κατακόρυφη αύξηση στη συχνότητα και τη φονικότητα των τρομοκρατικών επιθέσεων στη Μέση Ανατολή. Την αποστολή Αμερικανών πεζοναυτών στο Λίβανο ακολούθησαν δύο επιθέσεις αυτοκτονίας, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα πολλούς νεκρούς (Αμερικανούς πεζοναύτες και Γάλλους στρατιωτικούς), προκαλώντας σοβαρό πλήγμα στην αμερικανική αποστολή.³¹ Μάλιστα, οι δύο συγκεκριμένες επιθέσεις θεωρούνται κομβικής σημασίας αφενός εξαιτίας της εισαγωγής των αποστολών αυτοκτονίας στο «οπλοστάσιο» των οργανώσεων διεθνούς τρομοκρατίας και αφετέρου επειδή είχαν ως συνέπεια την απόσυρση των αμερικανικών δυνάμεων, γεγονός που θεωρήθηκε νίκη αλλά και επένδυση για μελλοντικές δράσεις.³² Ο ΥΠΕΞ George Shultz, ο βασικός σχεδιαστής της αντιτρομοκρατικής πολιτικής, πίστευε ότι ο πόλεμος εναντίον της τρομοκρατίας ήταν «η μάχη να υπερασπιστούμε τον τρόπο ζωής και τον πολιτισμό μας και οι ΗΠΑ θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν προληπτικά πλήγματα για να επιτύχουν το στόχο αυτό».³³

Το αμερικανικό επιτελείο εισήγαγε σημαντικά μέτρα ασφαλείας στο εσωτερικό και αύξησε την πίεση στους συμμάχους, προκειμένου να συνεργαστούν στον τομέα της τρομοκρατίας. Περαιτέρω οι ΗΠΑ διεξήγαγαν αεροπορικές επιθέσεις εναντίον της Λιβύης, αποδίδοντας στην Τρίπολη την τοποθέτηση βόμβας σε ντισκοτέκ του Βερολίνου, η οποία

²⁸ Crelinsten D. Ronald- Schmid P. Alex, 2004, "Western Responses to Terrorism, in Rapoport D. David (ed.), *Terrorism: Critical Concepts in Political Science Vol 3*, Oxon: Routledge, pp. 254-286, εδώ: p. 262.

²⁹ Gregg S. Heather, 2015, "Reagan and Terrorism", in Johns L. Andrew (ed.), *A Companion to Ronald Reagan*, West Sussex: John Wiley & Sons Inc., pp. 359-376, εδώ: p. 359.

³⁰ Gregg, "Reagan and Terrorism", p. 359.

³¹ Winkler Carol, 2005, *In the Name of Terrorism: Presidents on Political Violence in the Post-World War II Era*, New York: State University of New York Press, p. 66.

³² Chaliand Gerard - Arnaud Blin, 2007 "From 1968 to Radical Islam", in Gerard Chaliand-Blin Arnaud (eds.) *The History of Terrorism from Antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press, pp. 221-255, εδώ: p. 222.

³³ Toaldo Mattia, 2012, "The Reagan Administration and the Origins of the War on Terror: Lebanon and Libya as Case Studies", *New Middle Eastern Studies*, 2, pp. 1-17, εδώ: pp. 3-4. Skinner K. Kiron, 2015, "The Beginning of a New U.S. Grand Strategy: Policy on Terror during the Reagan Era", in Chidester L. Jeffrey-Kengor Paul (eds.) *Reagan's Legacy in a World Transformed*, Harvard: Harvard University Press, pp.101-123, εδώ: pp. 113-114.

προκάλεσε το θάνατο τριών ατόμων, συμπεριλαμβανομένων δύο Αμερικανών στρατιωτικών, και τον τραυματισμό διακοσίων είκοσι εννιά. Επιπλέον, έκαναν χρήση στρατιωτικών δυνάμεων, όπως και στην περίπτωση της πειρατείας του κρουαζιεροπλοίου Achille Lauro. Εξάλλου, στα μέσα της δεκαετίας του 1980 υπήρξε κατακόρυφη αύξηση των τρομοκρατικών επιθέσεων εναντίον στόχων αμερικανικού ενδιαφέροντος.³⁴ Για κάποιους μελετητές, η πολιτική του Reagan στον τομέα της τρομοκρατίας αποτέλεσε τον πρώτο πόλεμο εναντίον της τρομοκρατίας.³⁵

Παρά την πιο σκληρή προσέγγιση του Reagan απέναντι στη διεθνή τρομοκρατία, ήδη από τις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας οι ΗΠΑ είχαν λάβει πιο άτεγκτη στάση, όπως αποτυπώθηκε με την άρνηση του Nixon να διαπραγματεύεται με τους τρομοκράτες, διαμορφώνοντας την πολιτική «όχι εκβιασμός, όχι παραχωρήσεις» (no blackmail, no concessions policy). Εξάλλου, δεδομένης της ηγετικής θέσης των ΗΠΑ στο δυτικό στρατόπεδο αρκετοί διαμορφωτές πολιτικής στην Ουάσινγκτον έτειναν να διαβάζουν τις εξελίξεις, εν προκειμένω και την τρομοκρατία, μέσα από το πρίσμα του Ψυχρού Πολέμου, εντάσσοντας τις διάσπαρτες επιθέσεις σε ένα συνεχές που ελεγχόταν από τη Σοβιετική Ένωση με στόχο τη Δύση. Αντίθετα στην Ευρώπη αφενός υφίστατο το ζήτημα της εσωτερικής τρομοκρατίας κυρίως τη δεκαετία του 1970, αφετέρου δε η εξάρτηση από το πετρέλαιο του Κόλπου καθιστούσε πιο ευάλωτες και λιγότερο πρόθυμες τις ευρωπαϊκές χώρες να υιοθετήσουν πιο σκληρή προσέγγιση απέναντι στη διεθνή/αραβική τρομοκρατία, εξ ου και οι διαφωνίες στο ζήτημα αυτό.³⁶ Παρότι σταδιακά η συνεργασία μεταξύ των δύο πλευρών εντάθηκε, οι ΗΠΑ εξακολούθησαν να ασκούν έντονες πιέσεις για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και κυρίως για την επιβολή κυρώσεων και την έκδοση τρομοκρατών. Οι πολιτικές αυτές δίχαζαν τις χώρες της ΕΟΚ, καθώς αρκετές από αυτές έβλεπαν με επιφυλακτικότητα τις προτάσεις για πιο επιθετικές αντιτρομοκρατικές στρατηγικές και για την υπερβολική σύμπλευση (έως επιπέδου ταύτισης) με τις ΗΠΑ, φοβούμενες αντίποινα και βλάβη στις οικονομικές σχέσεις τους με χώρες του Τρίτου Κόσμου. Παράλληλα, η μείωση που παρατηρήθηκε στις επιθέσεις χάρη στις επιτυχίες αναφορικά με την καταστολή της τρομοκρατίας μείωσε την αίσθηση του επείγοντος.³⁷

³⁴ Jentleson W. George, 1991, "The Reagan Administration and Coercive Diplomacy: Restraining more than Remaking Governments", *Political Science Quarterly*, Vol 106, No 1 pp. 57-82, εδώ: p. 63.

³⁵ Gregg, "Reagan and Terrorism", p. 359.

³⁶ Hoffman Bruce, 1999, "Is Europe Soft on Terrorism?", *Foreign Policy*, No 115, pp. 62-76, εδώ: p. 65.

³⁷ CIA, 1987, Western Europe: Ongoing Counter-Terrorism Cooperation, 26 June, CIA-RDP90T00114R000303320001-7.

Η στρατηγική της αμερικανικής κυβέρνησης για την καταπολέμηση της διεθνούς τρομοκρατίας, όπως ξεκίνησε να αποκρυσταλλώνεται ήδη από τη δεκαετία του 1970 και ολοκληρώθηκε επί Reagan, συνίστατο από τις εξής παραμέτρους:

Α) Καμία διαπραγμάτευση με τους τρομοκράτες και καμία παραχώρηση είτε σε επίπεδο απελευθέρωσης κρατουμένων και καταβολής λύτρων είτε σε αλλαγή πολιτικών, καθώς εθεωρείτο ότι η υποχώρηση ουσιαστικά άνοιγε το δρόμο σε περισσότερες επιθέσεις, εφόσον ο εκβιασμός προς τις κυβερνήσεις απέδιδε.

Β) Σκληρή αντιμετώπιση των κρατών-υποστηρικτών της τρομοκρατίας μέσω πολιτικών, διπλωματικών, οικονομικών, ακόμα και στρατιωτικών ενεργειών.

Γ) Ολοκληρωμένο πρόγραμμα δράσης με στόχο την προσαγωγή των τρομοκρατών στη δικαιοσύνη και την τιμωρία τους.

Δ) Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Βοήθειας στον τομέα της Αντιτρομοκρατίας (ΑΤΑ) δια του οποίου εκπαιδεύονται στελέχη ξένων υπηρεσιών, προκειμένου να μπορούν να ανταποκριθούν στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας.³⁸

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα κατά την πρώτη τετραετία, υποβάθμισαν τη σημασία του φαινομένου της τρομοκρατίας, εσωτερικής και διεθνούς, σε μια περίοδο που για τις ΗΠΑ, με τον Reagan στο τιμόνι της υπερδύναμης, ο πόλεμος κατά της τρομοκρατίας βρισκόταν ιδιαίτερα ψηλά στην ατζέντα. Δεν είναι τυχαίο πως σε δημοσκοπήσεις της εποχής η τρομοκρατία αποτελούσε το νούμερο ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής για το οποίο οι Αμερικανοί πολίτες έκριναν πως η κυβέρνησή τους έπρεπε να αναλάβει δράση, ακόμα πιο πάνω από τη μείωση των πυρηνικών εξοπλισμών και την ειρήνη στη Μέση Ανατολή.³⁹ Όπως αναφέρει ο Dennis Pluchinsky, ο οποίος υπηρέτησε ως εμπειρογνώμων σε θέματα τρομοκρατίας στη Διεύθυνση Ανάλυσης απειλής της ασφάλειας των διπλωματικών αποστολών του State Department από το 1977 έως το 2005, κατά τη διάρκεια της προεδρίας Reagan αυξήθηκε κατακόρυφα το ενδιαφέρον για την τρομοκρατία, όχι μόνο σε επίπεδο κυβέρνησης, αλλά και στα πανεπιστήμια, τα think tanks και στον ιδιωτικό τομέα, με αποτέλεσμα

³⁸ US Department of State, 1989, *Patterns of Global Terrorism 1988*, pp. 26-28.

³⁹ Bremer Paul, 1987, *Counterterrorism: Strategy and Tactics*, Washington, D.C. : U.S. Dept. of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Current Policy No. 1023, pp. 58-63, εδώ: p. 58.

να μπορούμε να πούμε ότι τη συγκεκριμένη εποχή γεννήθηκε στις ΗΠΑ η «βιομηχανία της τρομοκρατίας».⁴⁰

β. Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική την περίοδο 1974-1989

Η ελληνική εξωτερική πολιτική μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του Ψυχρού Πολέμου, αποκτώντας πιο σφαιρική διάσταση και ξεφεύγοντας από το στενό εναγκαλισμό με τις ΗΠΑ, χωρίς σε καμία περίπτωση να απεμπολεί το δυτικό προσανατολισμό της, ακόμη και κατά τη διάρκεια της πρώτης διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και παρά τις επιμέρους τριβές.

Βασικός στόχος του Κωνσταντίνου Καραμανλή κατά τη διάρκεια των μεταδικτατορικών κυβερνήσεών του ήταν, όπως προαναφέραμε, η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ. Η ένταξη στην Ευρώπη, όπως αναφέραμε αποτελούσε προσπάθεια εξισορρόπησης της μονομερούς εξάρτησης στις ΗΠΑ, διατηρώντας το δυτικό προσανατολισμό της χώρας, ενώ θα συνέβαλε τόσο στη σταθεροποίηση της δημοκρατίας, όσο και στην οικονομική πρόοδο της χώρας. Για την Κωνσταντίνα Μπότσιου, η ένταξη στην ΕΟΚ, δεν αποτελούσε υποσύνολο της εν γένει αναπροσαρμογής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής υπό το φως των γεγονότων του 1974 και της τουρκικής απειλής. Αντίθετα υπήρξε διαχρονική στρατηγική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή, διακηρυγμένη ήδη προδικτατορικά και με τελικό στόχο την «Ευρωπαϊκοποίηση» της χώρας. Συνεπώς:

*«η Ελλάδα προσέδεσε τη συνολική μεταδικτατορική της εξέλιξη στην κοινοτική συμμετοχή. Ένας ανάμεσα σε πολλούς στόχους ασφαλείας ήταν, σε αυτό το πλαίσιο, η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της Τουρκίας. Η ελληνική ηγεσία φρόντισε επιμελώς, σε αυτό το πλαίσιο, να «διεθνοποιήσει» τα ελληνικά προβλήματα, συνδέοντας τα με τη διεθνή πολιτική της εποχής, τις ευρωαμερικανικές σχέσεις και το διεθνή ρόλο της Ευρώπης».*⁴¹

⁴⁰ Pluchinsky A. Dennis, 2020, *Anti-American Terrorism: From Eisenhower to Trump- A Chronicle of the Threat and Response Vol II: The Reagan and George H.W. Bush Administrations*, London: World Scientific Publishing Europe Ltd, xli.

⁴¹ Μπότσιου Κωνσταντίνα, 2008b, “Οι Αντιλήψεις για την Ασφάλεια στην Ευρωπαϊκή Επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή: Ευρωπαϊκές και Ατλαντικές Διαστάσεις”, στο Ναπολέων Μαραβέγιας (επιμ.), *25 χρόνια από την*

Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε μια επαναξιολόγηση της εξωτερικής πολιτικής υπό το φως και της αλλαγής της αντίληψης απειλής από τον «από Βορρά» στον «εξ Ανατολών» κίνδυνο. Η βελτίωση των σχέσεων με τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ ήρθε σε μια στιγμή που η ύφεση μεταξύ των δύο Συνασπισμών βρισκόταν στο αποκορύφωμά της με συμβολικό σημείο αναφοράς την Τελική Πράξη Ελσίνκι.⁴² Ο Καραμανλής αξιοποίησε το «κλιώσιμο των πάγων» μεταξύ των υπερδυνάμεων για να διαμορφώσει καλύτερες σχέσεις κυρίως με τις βαλκανικές χώρες, προτείνοντας και την πραγματοποίηση Βαλκανικής Συνδιάσκεψης στην Αθήνα το 1976, ενώ υπήρξε ο πρώτος Έλληνας πρωθυπουργός που πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην ΕΣΣΔ το 1979.

Η βελτίωση των σχέσεων με τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού εξυπηρετούσε αφενός την ανάγκη αναπροσανατολισμού του αμυντικού δόγματος της χώρας και αφετέρου συντονιζόταν με την ελληνική κοινή γνώμη. Όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, η προσήλωση του Καραμανλή στη Δύση δεν εμπόδιζε την ανάπτυξη σχέσεων με τις χώρες που είχαν διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Παρότι η βελτίωση των σχέσεων και οι συμφωνίες μεταξύ των δύο πλευρών κυριαρχούνταν από την οικονομική και πολιτιστική συνεργασία, ο Σβολόπουλος αξιολογεί ως σημαντικότερη την πολιτική διάσταση του εγχειρήματος, όπως συντίθεται από την προσήλωση στην ειρήνη, την ασφάλεια και τη συνεργασία, πάντα στο πλαίσιο του διπολικού κόσμου, τολμώντας να χαρακτηρίσει την πολιτική του Καραμανλή, τηρουμένων των αναλογιών, ως μια ελληνική «οστπολιτική».⁴³ Ειδικότερα, όσον αφορά την προώθηση της πολυμερούς διπλωματίας στα Βαλκάνια, ο Καραμανλής θεωρούσε ότι θα προσέφερε στα κράτη της περιοχής την ευκαιρία μερικής ανεξαρτησίας έναντι αμφοτέρων των υπερδυνάμεων, ενώ παρά τις διακηρύξεις πως η Ελλάδα ανήκε στη Δύση έστειλε ταυτόχρονα μηνύματα στην αμερικανική κυρίως πλευρά ότι η Ελλάδα δεν ήταν

⁴² Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΚ/ΕΕ, Αθήνα: Θεμέλιο και Ελληνική Πανεπιστημιακή Ένωση Ευρωπαϊκών Σπουδών, σελ. 189-205, εδώ: σελ.192-193.

⁴² Romano Angela, 2009, "Détente, Entente, or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union", *Diplomatic History*, Vol. 33, No 4, pp. 703-722. Morgan Michael Cotey. 2018, *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War*, Princeton: Princeton University Press.

⁴³ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, 2010, Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, "Ενημέρωση της Βουλής για τα Εθνικά Θέματα (1980) Εισαγωγή-Ιστορικός Σχολιασμός", στο Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα (επιμ.), *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σελ. 543-588, εδώ: σελ. 555-556.

δεδομένη.⁴⁴ Όπως αναφέρει η Ειρήνη Καραμούζη, η βαλκανική συνεργασία αποτελούσε το μόνο πεδίο εξωτερικής πολιτικής που συνέπιπταν οι αντιλήψεις όλων των κομμάτων από την άκρα δεξιά έως το ΚΚΕ.⁴⁵

Επιπλέον, οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας επιδίωξαν την περαιτέρω ενίσχυση των σχέσεων με τον αραβικό κόσμο, τόσο για λόγους οικονομικούς μετά και την πετρελαϊκή κρίση του 1973, όσο και για διπλωματικούς, με έμφαση την υποστήριξη στο Κυπριακό. Όπως επισημαίνει ο Σωτήρης Ρούσσος, οι κυβερνήσεις Καραμανλή έκαναν ένα γενναίο άνοιγμα προς τη Μέση Ανατολή, χωρίς όμως σε καμία περίπτωση να αμφισβητήσουν τα αμερικανικά συμφέροντα. Στο πλαίσιο αυτό, οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1974-1981 υποστήριξαν τις ειρηνευτικές συνομιλίες Αιγύπτου-Ισραήλ και τη συμφωνία του Camp David, ενώ, παρότι υπερηφίζαν τα ψηφίσματα του ΟΗΕ υπέρ του παλαιστινιακού λαού, απέφευγαν την επίσημη αναγνώριση της ΟΑΠ. Η στάση αυτή προξενούσε τη δυσαρέσκεια της παλαιστινιακής πλευράς, με τον Φαρούκ αλ Καντούμι, εκπρόσωπο της οργάνωσης, να χαρακτηρίζει εχθρική την ελληνική στάση μεταβιβάζοντας αυτό το μήνυμα στις αραβικές πρωτεύουσες. Στην πράξη, η στάση αυτή, δεδομένων των αποκλίσεων στις πολιτικές των αραβικών κρατών, αλλά και της προτίμησης της Ελλάδας να εστιάζει στις διμερείς σχέσεις, προστάτευε από την εμπλοκή στις ενδοαραβικές διενέξεις, καθώς και από την τυχόν δυσαρέσκεια των ΗΠΑ.⁴⁶ Πάντως, αντίθετα από τη γενικότερη στάση της Ελλάδας απέναντι στις αραβικές χώρες, στην περίπτωση του Κυπριακού ειδικά, η ελληνική πολιτική έτεινε να αντιμετωπίζει τον αραβικό κόσμο ως ενιαίο.⁴⁷ Τη συγκεκριμένη εποχή, σε σχέση με την περίοδο της δικτατορίας, δεν προέκυψε κάποια ιδιαίτερη κλιμάκωση τρομοκρατικών ενεργειών από αραβικές οργανώσεις παρά την υποστήριξη της συμφωνίας Ισραήλ-Αιγύπτου, αν και στις 19 Νοεμβρίου 1977 Παλαιστίνιοι φοιτητές επιτέθηκαν στην αιγυπτιακή πρεσβεία στην Αθήνα, με αποτέλεσμα πυροβολισμούς με 14 τραυματίες και 60 συλλήψεις.⁴⁸

⁴⁴ Kourkouvelas Lykourgos, 2013, "Détente as a Strategy: Greece and the Communist World 1974-1979", *The International History Review*, 35:5, pp.1052-1067, εδώ: p. 1057.

⁴⁵ Karamouzi Eirini, 2013, "Managing the "Helsinki Spirit" in the Balkans: The Greek Initiative for Balkan Co-operation, 1975-1976", *Diplomacy & Statecraft*, 24:4, pp. 597-618, εδώ: p. 602.

⁴⁶ Ρούσσος Σωτήρης, 2005, *Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή: Μεταξύ «Επιχειρησιακής Νοοτροπίας», «Εσωτερικής Πολιτικής» και Νέων Προκλήσεων*, στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος- Κοππά Μαριλένα (επιμ.) 30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 79-98, εδώ: σελ. 80-86.

⁴⁷ Ρούσσος, "Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή", σελ. 84.

⁴⁸ *Η Καθημερινή*, 20 Νοεμβρίου 1977 .

Εν γένει, η απομάκρυνση από την ψυχροπολεμική αντίληψη και η υλοποίηση μιας πιο σφαιρικής πολιτικής στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο αποσκοπούσε, σύμφωνα με τον Λυκούργο Κουρκουβέλα, στη βελτίωση της διεθνούς εικόνας της χώρας και στην ανάδειξη των πλεονεκτημάτων που μπορούσε να προσφέρει η Ελλάδα στην Κοινότητα ως γέφυρα με τον αραβικό κόσμο. Τόσο η προβολή των διπλωματικών ωφελειών, όσο και η προσπάθεια διαχείρισης των ελληνοτουρκικών μέσω διαπραγμάτευσης είχαν ως στόχο να καθησυχάσουν τις ανησυχίες που υπήρχαν σε επίπεδο Κοινότητας και κρατών-μελών ότι η ένταξη της Ελλάδας θα συνοδευόταν από την κληρονόμηση των εξωτερικών προβλημάτων της Αθήνας.⁴⁹

γ. Η Εξωτερική Πολιτική του ΠΑΣΟΚ

γ1. Στάσεις απέναντι στη Δυτική Συμμαχία

Μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία ο Παπανδρέου υιοθέτησε μια πιο πραγματιστική προσέγγιση στα θέματα εξωτερικής πολιτικής, όπως διεφάνη τόσο στο ζήτημα της παραμονής στην ΕΟΚ και στο ΝΑΤΟ, όσο και σε αυτό των αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα, παρότι διατήρησε τη ριζοσπαστική του ρητορική εναντίον της Δύσης. Όπως επισημαίνει η Κωνσταντίνα Μπότσιου:

«η ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες συνεπαγόταν βαθιές μεταλλάξεις στη δομή του κράτους και της οικονομίας οι οποίες αντιστρατεύονταν το ριζοσπαστικό κοινωνικό σχέδιο της πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ με αποτέλεσμα να προκύψει για τους κυβερνώντες ένα αιχμηρό δίλημμα: αν θα εναρμονιζόταν η Ελλάδα με το κοινοτικό πλαίσιο ή αν θα προσαρμοζόταν η Κοινότητα στον εκκολαπτόμενο «εθνισμό» που διαπότιζε το πρόγραμμα διακυβέρνησης. Η απάντηση στο δίλημμα ήταν η παραλλαγή του μίγματος της ελληνικής ευρωπαϊκής πολιτικής με την ενδυνάμωση της πολιτικής της «εξαίρεσης», του «αστερίσκου», της «περιφερειακής ταυτότητας»».⁵⁰

Κατά την διάρκεια της πρώτης κυβερνητικής του θητείας την περίοδο 1981-1985, ο Παπανδρέου διαφοροποιείτο από τη Δυτική Συμμαχία, προβάλλοντας αντιρρήσεις σε

⁴⁹ Kourkouvelas, “Détente as a Strategy: Greece and the Communist World 1974-1979”, p. 1056.

⁵⁰ Μπότσιου, “Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο”, σελ. 113.

περιπτώσεις όπως οι Ευρωπύραυλοι, η κατάρριψη του Κορεατικού Jumbo από την ΕΣΣΔ τον Σεπτέμβριο του 1983 και η επιβολή του στρατιωτικού νόμου στην Πολωνία από τον Γιαρουζέλσκι το Δεκέμβριο του 1981. Το ζήτημα της Πολωνίας, παρότι δεν αποτέλεσε το πρώτο σημείο αντιρρήσεων της νέας ελληνικής κυβέρνησης,⁵¹ είχε ως αποτέλεσμα την αποπομπή του υφυπουργού Εξωτερικών Ασημάκη Φωτήλα από τον Παπανδρέου, επειδή είχε συνηγορήσει με καταδικαστικό κείμενο του Συμβουλίου Εσωτερικών Υποθέσεων της ΕΟΚ για την επιβολή στρατιωτικού νόμου στην Πολωνία.⁵² Μάλιστα ο Γιαρουζέλσκι ζήτησε από τον Έλληνα πρωθυπουργό να μεσολαβήσει μεταξύ Πολωνίας και ΕΟΚ, προκειμένου να αποτρέψει την επιβολή οικονομικών κυρώσεων,⁵³ ενώ το 1984 ο Παπανδρέου επισκέφθηκε την Πολωνία, αποτελώντας τον πρώτο ηγέτη χώρας του ΝΑΤΟ που πραγματοποίησε επίσκεψη στη χώρα μετά την επιβολή (και τη μετέπειτα άρση) του στρατιωτικού νόμου, δεχόμενος σφοδρή κριτική.⁵⁴ Ενδεικτικό της επικριτικής και αμφίθυμης στάσης του Έλληνα πρωθυπουργού απέναντι στη Δυτική Συμμαχία είναι το γεγονός ότι ο Παπανδρέου στις δηλώσεις του μετά το ταξίδι επέλεξε να επικρίνει το συνδικάτο «Αλληλεγγύη» και τη στάση της Δύσης, κατηγορώντας τις ΗΠΑ πως επιδιώκουν την πρόκληση αστάθειας στον Ανατολικό Συνασπισμό.⁵⁵

Αντίστοιχα, στην υπόθεση με την κατάρριψη του κορεατικού πολιτικού αεροσκάφους από την ΕΣΣΔ,⁵⁶ η ελληνική κυβέρνηση, η οποία μάλιστα ασκούσε τη συγκεκριμένη περίοδο την προεδρία της Κοινότητας, διαφώνησε με την έκδοση κοινού ανακοινωθέντος των Υπουργών Εξωτερικών το οποίο θα καταδίκαζε τη σοβιετική ενέργεια και περιορίστηκε στην έκφραση της λύπης της για το συμβάν, ζητώντας παράλληλα τη διεξαγωγή έρευνας από τους αρμόδιους διεθνείς φορείς (International Civil Aviation Organization-ICAO), ενώ αρνήθηκε να

⁵¹ Οι πρώτες διαφοροποιήσεις αφορούσαν τη διαφωνία της Αθήνας για την αποστολή ειρηνευτικής δύναμης από κράτη-μέλη της Κοινότητας στη Χερσόνησο του Σινά στο πλαίσιο της συμφωνίας του Camp David, εξαιτίας της μη συμμετοχής των Παλαιστινίων στις διαδικασίες επίλυσης του Μεσανατολικού που είχαν εκκινήσει με πρωτοβουλία των ΗΠΑ, και την αποφυγή ονομαστικής αναφοράς στον Καντάφι στη Δήλωση των Δέκα για την εισβολή της Λιβύης στο Τσαντ.

⁵² Χριστοδουλίδης Θεόδωρος, 1989, "Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία: Ο Διχόρροπος Εταίρος", στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Τόμος Α*, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 221-265", εδώ: σελ. 248.

⁵³ *The New York Times*, 1982, "Poles ask Papandreu to mediate", 17 November, p. 4.

⁵⁴ Ierodiakonou Andriana, 1984, "Praise for Polish Regime Puzzles Greece's Allies", *The Washington Post*, 26 October, ανακτήθηκε 15 Φεβρουαρίου 2019, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1984/10/26/praise-for-polish-regime-puzzles-greeces-allies/13aa0f2d-99e0-4750-8712-474ce02dd1c7/>.

⁵⁵ Kamm Henry, 1984, "Papandreu calls Jaruzelski a Patriot", *The New York Times*, 26 October, p. 3.

⁵⁶ Οι Σοβιετικοί κατέρριψαν το αεροσκάφος, καθώς υποστήριξαν ότι παραβίασε τον εναέριο χώρο της ΕΣΣΔ και το αεροσκάφος πραγματοποιούσε κατασκοπευτική αποστολή.

συμμετάσχει σε δεκαπενθήμερο μπουκοτάζ πτήσεων προς την ΕΣΣΔ, στο οποίο όμως δεν συμμετείχαν επίσης η Αυστρία, η Ισπανία, η Σουηδία, η Τουρκία και από πλευράς ΕΟΚ η Γαλλία.⁵⁷ Η άρνηση του Παπανδρέου να καταδικάσει τη Σοβιετική Ένωση για ζητήματα όπως η επιβολή του στρατιωτικού νόμου στην Πολωνία και η κατάρριψη του κορεατικού αεροσκάφους μπορεί να αύξανε τη δυσαρέσκεια της Ουάσινγκτον, όμως η πολιτική του ΠΑΣΟΚ απέναντι στη Δύση δεν διέφερε ουσιαστικά από εκείνη πολλών μελών της Κοινότητας, εάν αφαιρεθεί η ρητορική, όπως σημειώνει ο Βερέμης.⁵⁸ Για τον Χρήστο Ροζάκη, πλην της αντιδυτικής ρητορείας και της απόκλισης από τις κοινές αποφάσεις της Κοινότητας, αυτό που ενοχλούσε τους εταίρους ήταν η παρουσίαση από την ελληνική κυβέρνηση της στάσης της ως ατομικής επιλογής που διαφοροποιείτο από την υπόλοιπη Δυτική Συμμαχία, παρά ως μια θέση που αν υιοθετείτο από τους υπόλοιπους θα εξυπηρετούσε τα κοινά δυτικά και ευρωπαϊκά συμφέροντα.⁵⁹

Ο ίδιος ο Παπανδρέου σε συνεντεύξεις του τη συγκεκριμένη περίοδο αφίσταται των κατηγοριών περί φιλοσοβιετικής στάσης, υποστηρίζοντας πως καταδίκασε τόσο την επιβολή του στρατιωτικού νόμου στην Πολωνία και την κατάρριψη του κορεατικού αεροσκάφους, όσο και την εισβολή των Σοβιετικών στο Αφγανιστάν. Θεωρούσε όμως πως η επιβολή κυρώσεων θα επιβάρυνε τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ των δύο συνασπισμών, ενώ στόχος του ήταν η επιστροφή στην ύφεση, ουσιαστικά σε μια προσπάθεια επιβεβαίωσης της επιθυμίας του να κρατήσει αποστάσεις από τα δύο στρατόπεδα, μια πολιτική ουδετερότητας που φαίνεται να έχει σημαντικά ερείσματα στην ελληνική κοινή γνώμη της εποχής. Εξάλλου, στην ίδια συνέντευξη στη γαλλική *Le Monde* ο Έλληνας πρωθυπουργός, αναφερόμενος ειδικά στην περίπτωση της Πολωνίας, κατηγορεί ουσιαστικά τις δυτικές χώρες για επιβολή κυρώσεων στη Βαρσοβία την ίδια στιγμή που προσφέρουν οικονομική και στρατιωτική υποστήριξη σε δικτατορικά καθεστώτα όπως της Τουρκίας, της Χιλής, της Γουατεμάλας και του Ελ Σαλβαδόρ.⁶⁰

Παρότι το ΠΑΣΟΚ καλλιέργησε περαιτέρω τις διμερείς σχέσεις με τις κομμουνιστικές χώρες - συνεχίζοντας την εξωτερική πολιτική του Καραμανλή κατά τη δεκαετία του 1970 - ο Παπανδρέου φαίνεται πως προέκρινε για τη χώρα μια αδέσμευτη από τους δύο συνασπισμούς πορεία. Η συμπάθεια του Παπανδρέου και ενίοτε υποστήριξη των σοβιετικών θέσεων στους

⁵⁷ Ροζάκης, "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990", σελ. 374.

⁵⁸ Βερέμης Θάνος, 2017, *Ανδρέας Παπανδρέου, Μεγάλες Προσδοκίες*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 147.

⁵⁹ Ροζάκης, "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990", σελ. 373.

⁶⁰ Melakopides, "The Logic of Papandreou's Foreign Policy", p. 575.

δυτικούς θεσμούς ήταν αποτέλεσμα της διαφορετικής αντίληψης γύρω από τη φύση του Σοβιετικού καθεστώτος. Αν και δεν υιοθετούσε τη θέση του ΚΚΕ ότι η Σοβιετική Ένωση αποτελούσε την πρωτοπορία του κομμουνιστικού κόσμου, σε αντίθεση με τις απόψεις του για τις ΗΠΑ, θεωρούσε την ΕΣΣΔ ηγεμονική δύναμη, αλλά όχι ιμπεριαλιστική. Επίσης, υποστήριζε πως ο σοβιετικός ηγεμονισμός πήγαζε από την προσπάθεια της Μόσχας να αντιμετωπίσει την επεκτατικότητα των ΗΠΑ και ως εκ τούτου ήταν αμυντικής φύσης. Βάσει αυτής της ανάλυσης ο Παπανδρέου αντιλαμβανόταν την υποστήριξη της ύφεσης από τη Σοβιετική Ένωση ως αυθεντική και κατηγορούσε τις ΗΠΑ για την κρίση των Ευρωπυραύλων.⁶¹ Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι, όπως και στο ζήτημα των σχέσεων με τον αραβικό κόσμο, η Ελλάδα είχε σημαντικές εμπορικές σχέσεις με τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού (καθώς τα ελληνικά προϊόντα ήταν λιγότερο ανταγωνιστικά από αυτά των χωρών της ΕΟΚ) και υφίστατο ενδιαφέρον τόσο για προσέλκυση επενδύσεων από την ΕΣΣΔ, όσο και για την υποστήριξη των εφοπλιστικών κεφαλαίων που είχαν ήδη τα προηγούμενα χρόνια πραγματοποιήσει άνοιγμα στην περιοχή. Τέλος, για το ΠΑΣΟΚ οι αγαστές σχέσεις με την ΕΣΣΔ και εν γένει με το κομμουνιστικό στρατόπεδο αποτελούσαν και πολιτική στρατηγική για τον περιορισμό των πεδίων άσκησης αντιπολίτευσης από το ΚΚΕ.⁶² Αυτή η πολιτική χαρακτηρίστηκε ως πολιτική των «υποσημειώσεων» ή «αστερίσκων», καθώς η διαφοροποίηση της στάσης της ελληνικής κυβέρνησης στις κοινές αποφάσεις της Κοινότητας και του ΝΑΤΟ καταγραφόταν ως υποσημείωση στα κείμενα.⁶³ Η πολιτική των υποσημειώσεων, με την άρνηση της Ελλάδας να συνταχθεί με τη δυτική γραμμή, συνετέλεσε στην καχυποψία των δυτικών εταίρων και ιδιαίτερα των ΗΠΑ, εν μέσω μάλιστα της ανόδου των εντάσεων ανάμεσα στις δύο πλευρές, κυρίως εξαιτίας της κρίσης των ευρωπυραύλων.⁶⁴

⁶¹ Παπανδρέου Ανδρέας, 2019, Πολιτική Εισήγηση στο Α΄ Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, στο Χαλαζίας Η. Χρήστος (επιμ.), *31 Χρόνια Πολιτικής Δημιουργίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Τόμος Β΄, σελ. 9-71, εδώ: σελ. 18-19.

⁶² Spourdalakis Michalis, 1985, "The Greek Experience", *Socialist Register*, Vol. 22, pp.249-267, εδώ: pp.258-259.

⁶³ Βαληνάκης, *Με Όραμα και Πρόγραμμα: Εξωτερική Πολιτική για μια Ελλάδα με Αυτοπεποίθηση*, σελ. 284-291.

⁶⁴ Ροζάκης, "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990", σελ. 376.

γ2. Η κρίση των ευρωπυραύλων- Δεύτερος Ψυχρός Πόλεμος

Μετά την κρίση των πυραύλων της Κούβας που έφερε τις δύο υπερδυνάμεις στα πρόθυρα της σύγκρουσης, ΗΠΑ και ΕΣΣΔ επέλεξαν να διαμορφώσουν μια λιγότερο συγκρουσιακή σχέση. Η «ύφεση» (détente) υπήρξε αποτέλεσμα των εξελίξεων της δεκαετίας του 1960 και ανάγκασε τις δύο υπερδυνάμεις να επιδιώξουν τη χαλάρωση των μεταξύ τους εντάσεων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις που ενέσκηψαν στο εσωτερικό και στο εξωτερικό πεδίο και ειδικότερα τον Πόλεμο του Βιετνάμ, την Άνοιξη της Πράγας και την «ισορροπία του τρόμου» που είχε διαμορφωθεί στο επίπεδο των πυρηνικών εξοπλισμών καθιστώντας μια σύγκρουση αδιανόητη [Αμοιβαία Επιβεβαιωμένη Καταστροφή- Mutual Assured Destruction (MAD)]. Το λιώσιμο των πάγων επισφραγίστηκε από τις προσπάθειες ρύθμισης και ελέγχου των πυρηνικών εξοπλισμών αρχικά στο πλαίσιο του ΟΗΕ και μετά το 1969 σε διμερές επίπεδο.⁶⁵

Η Διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη στο Ελσίνκι (Helsinki Final Act) το 1975 αποτέλεσε το απόγειο της ύφεσης και καλλιέργησε την προσδοκία ότι οι εντάσεις ανήκαν στο παρελθόν και ήταν εφικτή η ειρηνική συνύπαρξη των δύο κόσμων. Σύμφωνα με τον John Lewis Gaddis, ο ακρογωνιαίος λίθος της ύφεσης ήταν οι αμερικανοσοβιετικές προσπάθειες να τεθούν όρια στην κούρσα των πυρηνικών εξοπλισμών, καθώς οι συμφωνίες ABM και SALT I, παρότι δεν εκμηδένιζαν την απειλή ενός πυρηνικού πολέμου, μέσω της «νομιμοποίησης» της Αμοιβαίας Εξασφαλισμένης Καταστροφής εξανάγκαζαν ουσιαστικά τις δύο υπερδυνάμεις στη διαμόρφωση μιας λιγότερο ανταγωνιστικής σχέσης, προκειμένου να αποφευχθεί η σύγκρουση.⁶⁶

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 οι εξελίξεις οδήγησαν στην εκ νέου ανάδυση εντάσεων μεταξύ των δύο συνασπισμών και στην επαναπυρηνικοποίηση της διαμάχης τους. Επίκεντρο της νέας κρίσης αποτέλεσε η απόφαση της Σοβιετικής Ένωσης να αντικαταστήσει τους απαρχαιωμένους βαλλιστικούς πυραύλους SS-4 και SS-5 με τους νέους SS-20, οι οποίοι είχαν μεγαλύτερη ακρίβεια και αναδείκνυαν το υφιστάμενο κενό στη στρατηγική

⁶⁵ Βαληνάκης Γ. Γιάννης-Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2008, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στην Πυρηνική Εποχή*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 178-181.

⁶⁶ Gaddis John Lewis, 2005, *The Cold War*, p. 200.

της ευέλικτης ανταπόδοσης που είχε υιοθετήσει το ΝΑΤΟ.⁶⁷ Για τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες η ανάπτυξη των πυραύλων έγινε αντιληπτή ως μια απόπειρα της ΕΣΣΔ να επιτύχει υπεροχή στις πυρηνικές δυνάμεις θεάτρου (Theater Nuclear Forces- TNF) η οποία, σε συνδυασμό με την υφιστάμενη υπεροχή σε συμβατικές δυνάμεις και την ισορροπία στα στρατηγικά πυρηνικά όπλα, θα οδηγούσε τις ΗΠΑ να απόσχουν των δεσμεύσεών τους προς τους συμμάχους τους (decoupling). Ειδικότερα, οι Ευρωπαίοι φοβούνταν πως η Ουάσινγκτον δεν θα ρίσκαρε μια πυρηνική επίθεση στο έδαφός της για να προστατέψει τη Δυτική Ευρώπη.⁶⁸ Καθώς η κρίση κλιμακωνόταν, ο Αμερικανός Πρόεδρος Carter υπό την πίεση κυρίως του Γερμανού καγκελαρίου Helmut Schmidt συμφώνησε στη διπλή απόφαση του ΝΑΤΟ, η οποία επιδίωκε ανεπιτυχώς να συνδυάσει την αποτροπή και την ύφεση.⁶⁹ Σύμφωνα με τις προβλέψεις της απόφασης, η Δυτική Συμμαχία θα διαπραγματευόταν με τους Σοβιετικούς, ενώ ταυτόχρονα θα προχωρούσε στην εγκατάσταση νέων πυραύλων Pershing II και Cruise σε πέντε χώρες της Δυτικής Ευρώπης εντός χρονικού διαστήματος πέντε ετών, σε περίπτωση που αποτύγχαναν οι διαπραγματεύσεις.⁷⁰ Μόλις λίγες ημέρες μετά την απόφαση του ΝΑΤΟ, η ΕΣΣΔ εισέβαλε στο Αφγανιστάν καθιστώντας την ύφεση οριστικά παρελθόν.⁷¹

Ο Παπανδρέου κατά τη διάρκεια της κρίσης κατηγορούσε κυρίως τις ΗΠΑ ως υπεύθυνες, ενώ επανειλημμένα προέβαινε σε δηλώσεις υπέρ της αναβολής εγκατάστασης των πυραύλων Pershing II και Cruise στη Δυτική Ευρώπη και υποστήριζε την πρόταση της ΕΣΣΔ να συμπεριληφθούν στις διαπραγματεύσεις για τα πυρηνικά όπλα εκείνα της Γαλλίας και της Βρετανίας, προκαλώντας την οργή του Λονδίνου και των Παρισίων.⁷² Στο πλαίσιο αυτό, το

⁶⁷ Rinne L., Robert, 1994, *The History of NATO TNF Policy: the Role of Studies, Analysis and Exercises Conference Proceedings*, Sandia National Laboratories, California, Conference Report, p. 48. Wettig Gerhard, 2009, "The Last Soviet Offensive in the Cold War: Emergence and Development of the Campaign against NATO Euromissiles, 1979–1983", *Cold War History*, 9:1, pp.79-110.

⁶⁸ Wettig, "The Last Soviet Offensive in the Cold War", pp. 83-85.

⁶⁹ Boutwell Jeffrey, 1983, "Politics and the Peace Movement in West Germany", *International Security*, Vol. 7 No 4, pp.72-92, εδώ: p. 73.

⁷⁰ Οι χώρες όπου προβλεπόταν εγκατάσταση των πυραύλων ήταν η Μεγάλη Βρετανία, η Ολλανδία, το Βέλγιο, η Ιταλία και η ΟΔΓ.

⁷¹ Freeman Stephanie, 2014, "The Making of an Accidental Crisis: The United States and the NATO Dual-Track Decision of 1979", *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 25 Issue 2, pp. 331-355, εδώ: 332. *The New York Times*, 1982, "Britain and France Protest Greek Missile View", 3 April, p. 7.

⁷² Jacobs Maggie, 1983, "Greece: Papandreou's High Drama", *Harvard International Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 29-31, εδώ: p. 31. Karamouzi Eirini- Chourchoulis Dionysios, 2018, "Troublemaker or Peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the Policy of Peace, 1981–86", *Cold War History*, Vol. 19 Issue 1, pp. 39-61, εδώ: pp. 46-47.

Μάρτιο του 1982 καταγράφηκε στα πρακτικά του NATO διαφοροποίηση στο κοινό ανακοινωθέν, με την Ελλάδα να υποστηρίζει τη μη εγκατάσταση των πυραύλων στη Δυτική Ευρώπη, εκφράζοντας την άποψη πως παρότι ήταν αναγκαία η ισορροπία δυνάμεων, αυτή έπρεπε να αναζητηθεί στο κατώτερο δυνατό επίπεδο, πριμοδοτώντας την ουσιαστική συνέχιση των διαπραγματεύσεων που λάμβαναν χώρα στη Γενεύη. Επιπλέον, η Αθήνα υποστήριξε την πρόταση Αντρόποφ για περιορισμό του αριθμού των πυραύλων μέσου βεληνεκούς, οι οποίοι θα εγκαθίσταντο στην Ανατολική Ευρώπη ώστε να αντιστοιχούν στον αριθμό των γαλλικών και βρετανικών πυραύλων και έστειλε επιστολή στις κυβερνήσεις των κρατών-μελών της ΕΟΚ, τον Αύγουστο του 1983, προτείνοντας αναβολή της εγκατάστασης των πυραύλων για ένα εξάμηνο, χωρίς ουσιαστική ανταπόκριση.⁷³

Η κρίση των Ευρωπυραύλων προσέφερε νέες ευκαιρίες κινητοποίησης και είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη στην Ελλάδα ενός εκ των πλέον δραστήριων κινημάτων ειρήνης κατά τη δεκαετία του 1980, το οποίο διέτρεχε την κοινωνία από τη βάση έως την κυβέρνηση μετά την αλλαγή του 1981.⁷⁴ Η κυβέρνηση Καραμανλή είχε υποστηρίξει τη διπλή απόφαση του NATO, καθώς δεν προέβλεπε εγκατάσταση επιπλέον πυρηνικών πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, ο διάχυτος αντιαμερικανισμός, η απειλή της Τουρκίας και η έλλειψη εγγυήσεων ασφαλείας από το NATO, η συνέχιση της τουρκικής κατοχής στην Κύπρο σε συνδυασμό με την διάχυτη ανησυχία για την ένταση μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ αποτέλεσαν την ατζέντα στην οποία βασίστηκε η κινητοποίηση. Για τους Έλληνες, η ατζέντα για την ειρήνη (the politics of peace) δεν αφορούσε μόνο την αποπυρηνικοποίηση και τον αφοπλισμό, αλλά ήταν συνδεδεμένη αφενός με την τουρκική απειλή και αφετέρου με τη δημοφιλή ιδέα της υποστήριξης μιας αδέσμευτης εξωτερικής πολιτικής.⁷⁵

Παρότι η διασύνδεση μεταξύ των κινημάτων ειρήνης και των κομμάτων δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο, στην Ελλάδα τα πολιτικά κόμματα έλεγχαν πλήρως τις οργανώσεις υπέρ της ειρήνης.⁷⁶ Αυτό υπήρξε αποτέλεσμα της μεταπολιτευτικής διαμόρφωσης

⁷³ Ροζάκης, "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990", σελ. 376. Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής*, σελ.203-204.

⁷⁴ Wittner S. Lawrence, 2003, *The Struggle Against the Bomb, Vol. Three, Toward Nuclear Abolition*, Stanford: Stanford University Press. p. 163.

⁷⁵ Karamouzi - Chourchoulis, "Troublemaker or peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the Policy of Peace, 1981-86", p. 40.

⁷⁶ Αποστολοπούλου Ελένη, 1983, "Οι Κινήσεις Ειρήνης και η «Αντι-βασική» Συγκέντρωση", *Αντί*, Τεύχος 226, 4 Μαρτίου, σελ 16-17.

της πολιτικής ζωής της χώρας, καθώς μετά την πτώση της δικτατορίας τα πολιτικά κόμματα κατέστησαν οι κύριοι φορείς συμμετοχής στην κοινωνική ζωή, αφού θεσμοί όπως ο στρατός η εκκλησία και ο βασιλιάς απονομιμοποιήθηκαν και η κοινωνία των πολιτών ήταν αδύναμη.⁷⁷ Το άλλο χαρακτηριστικό που επίσης διαφοροποιεί το ελληνικό κίνημα ειρήνης από τα αντίστοιχα της Δύσης ήταν η υιοθέτηση της ατζέντας του από την κυβέρνηση μετά το 1981. Μολονότι στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης κάποια κινήματα ειρήνης είχαν δεσμούς με κόμματα που συμμετείχαν σε κυβερνήσεις συνεργασίας, στην Ελλάδα το ΠΑΣΟΚ υιοθέτησε πλήρως την ατζέντα της αποπυρηνικοποίησης, ευθυγραμμιζόμενο με την κοινή γνώμη.⁷⁸

Σημαντικό μέρος του ελληνικού κινήματος ειρήνης αποτέλεσε η επιρροή του ΠΑΣΟΚ και προσωπικά του Ανδρέα Παπανδρέου.⁷⁹ Όπως επισημαίνουν ο Διονύσης Χουρμούλης και η Ειρήνη Καραμούζη, η πυρηνική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ γύρω από τα ζητήματα της ειρήνης έχει αγνοηθεί, παρότι ήταν παρούσα τόσο στην επαναδιαπραγμάτευση για το καθεστώς των αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα, όπως επίσης και όσον αφορά τις σχέσεις με το ΝΑΤΟ, τα περιφερειακά σχήματα στα Βαλκάνια για τη διαμόρφωση αποπυρηνικοποιημένων ζωνών και τις διεθνείς πρωτοβουλίες σε συνεργασία με χώρες του Τρίτου Κόσμου.⁸⁰ Ο Παπανδρέου αποτέλεσε εμβληματική φυσιογνωμία για το κίνημα ειρήνης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Ήδη πριν την άνοδό του στην εξουσία υπήρξε εκ των πρώτων υπογραφόντων την Έκκληση του Κινήματος για τον ευρωπαϊκό πυρηνικό αφοπλισμό (END appeal)⁸¹ και υποστήριξε προτάσεις για την αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων και της Μεσογείου, όπως αναφερόταν στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ.⁸² Αφού ο Παπανδρέου

⁷⁷ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 44.

⁷⁸ Τον Οκτώβριο του 1983 77% των Ελλήνων υποστήριξε σε δημοσκόπηση πως, ακόμη και αν η ΕΣΣΔ δεν απέσυρε τους SS-20, δεν θα έπρεπε να αναπτυχθούν οι πύραυλοι Cruise και Pershing. Τον Απρίλιο του 1984, σε ερώτηση αναφορικά με την δυτική πυρηνική πολιτική, η πλειοψηφία των Ελλήνων (38%) τάχθηκε υπέρ του μονομερούς πυρηνικού αφοπλισμού. Wittner, *The Struggle Against the Bomb*, p. 163.

⁷⁹ Karamouzi Eirini, 2021, "Out with the Bases of Death", *Civil Society and Peace Mobilization in Greece during the 1980s*, *Journal of Contemporary History*, 56:3, pp. 617-638.

⁸⁰ Karamouzi - Chourchoulis, "Troublemaker or peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the Policy of Peace, 1981-86", p. 40.

⁸¹ Wittner, *The Struggle Against the Bomb*, p. 163. Η Έκκληση για τον πυρηνικό αφοπλισμό κυκλοφόρησε τον Απρίλιο του 1980 από την πρωτοβουλία για τον ευρωπαϊκό πυρηνικό αφοπλισμό (European Nuclear Disarmament). Η έκκληση διακινήθηκε από το ίδρυμα του Μπέρτραντ Ράσελ και συγκέντρωσε σημαντικές υπογραφές. Κεντρική ιδέα του κειμένου αποτελούσε η ανάγκη αποφυγής ενός Τρίτου Παγκοσμίου Πολέμου και η επιδίωξη της ύφεσης και της κατάρτησης των δύο ανταγωνιστικών συνασπισμών από «τα κάτω», με στόχο την ενοποίηση της Ευρώπης και την αποπυρηνικοποίηση «από την Πολωνία έως την Πορτογαλία».

⁸² Ασημακόπουλος, *Πρώτη Φορά Αριστερά*, σελ. 154.

προσάρμοσε την πολιτική του και ασπάστηκε τους βασικούς άξονες εξωτερικής πολιτικής της χώρας, η ελληνική κυβέρνηση υιοθέτησε (ή και έθεσε ενίοτε) την ατζέντα του ελληνικού κινήματος ειρήνης. Ωθηση και ευκαιρίες στην κατεύθυνση του αντιπυρηνικού ακτιβισμού προσέφερε η παγκόσμια και ιδιαίτερα η ευρωπαϊκή κινητοποίηση. Αυτή η πολιτική βασίστηκε στην προαναφερθείσα ανάλυση του Παπανδρέου κατά την οποία η Ελλάδα, απελευθερωμένη από την ξένη εξάρτηση, θα έπρεπε να υιοθετήσει μια εξωστρεφή και ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, ενώ συνέβαλε ταυτόχρονα στην προσπάθειά του να διατηρήσει το ριζοσπαστικό του προφίλ. Ο Έλληνας πρωθυπουργός έπρεπε να ισορροπεί επιτυχημένα μεταξύ του δημοσίου αισθήματος και των εθνικών προτεραιοτήτων και έτεινε να υπερπροβάλλει τις «αδέσμευτες» πρωτοβουλίες της κυβέρνησής του.⁸³ Σε αυτό το πλαίσιο αντιπαρέβαλε στο «ανήκομεν εις την Δύσιν» του Καραμανλή το «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», το οποίο πέραν των εθνικιστικών συνδηλώσεων, αποτύπωνε το διαχρονικό αίτημα για χειραφέτηση από τις ξένες δυνάμεις. Για τον Παπανδρέου, η ενεργός συμμετοχή του στο κίνημα ειρήνης και οι σχετικές πρωτοβουλίες του αποσκοπούσαν στην επιστροφή στην ύφεση, καθώς ήταν σαφές πως η ένταση μεταξύ των δύο συνασπισμών επανέφερε στο προσκήνιο τις ταυτίσεις με τα εκατέρωθεν στρατόπεδα και αποτελούσε εμπόδιο για την άσκηση πιο αυτόνομων πολιτικών στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1970.⁸⁴

Επιπροσθέτως, ο Παπανδρέου ανέλαβε πρωτοβουλίες για την αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων και συμμετείχε στην Πρωτοβουλία των Έξι για τον Πυρηνικό Αφοπλισμό. Η πρόταση για την αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων ήταν παλιά, καθώς αρχικά είχε κατατεθεί από τη Ρουμανία το 1957. Ειδικότερα, ο ΥΠΕΞ της Ρουμανίας Chivu Stoica υπέβαλε πρόταση σε Ελλάδα, Γιουγκοσλαβία, Τουρκία και Βουλγαρία για τη διεξαγωγή Συνόδου Κορυφής όπου θα υπογραφόταν Σύμφωνο Φιλίας, Συνεργασίας και Μη Επίθεσης, ενώ θα ετίθετο και το ζήτημα της αποπυρηνικοποίησης της περιοχής.⁸⁵ Μολονότι η πρόταση υιοθετήθηκε από την Ελληνική Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη (ΕΕΔΥΕ), την οργάνωση ειρήνης που ελεγχόταν από το Κομμουνιστικό Κόμμα, η ελληνική κυβέρνηση την απέρριψε, καθώς μια τέτοια πρωτοβουλία θα ενίσχυε την ανασφάλεια, δεδομένου ότι η χώρα ήταν μακριά από την υπόλοιπη Ευρώπη και το τότε στρατηγικό δόγμα εξωτερικής ασφαλείας εστίαζε στον κίνδυνο που προερχόταν από το

⁸³ Τάσης, «Το Θεωρητικό Σχήμα του ΠΑΣΟΚ», σελ. 354-355.

⁸⁴ Ροζάκης, «Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990, σελ. 374-376.

⁸⁵ Kourkouvelas Lykourgos, 2012, «Denuclearization on NATO's Southern Front, Allied Reaction to Soviet Proposals, 1957-1963», *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 4, pp. 197-215, εδώ: pp. 203.

Βορρά.⁸⁶ Παρόμοια στάση τήρησε και η Τουρκία, καθώς βρισκόταν υπό την απειλή της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ φαίνεται πως ο στόχος της πρότασης της ρουμανικής πλευράς ήταν είτε η αποδυνάμωση του NATO σε περίπτωση αποδοχής της, αφού επίκειτο να προχωρήσει η εγκατάσταση πυρηνικών όπλων μέσω βελιγκεούς στις δύο χώρες της Συμμαχίας, είτε η ανάδειξη της «αντικοινωνικής στάσης των δυτικών κυβερνήσεων». Την ίδια περίοδο, το NATO αντιμετώπισε μία αντίστοιχη πρωτοβουλία από πλευράς του Πολωνού ΥΠΕΞ Adam Rapacki, η οποία αφορούσε την αποπυρηνικοποίηση της Κεντρικής Ευρώπης και ειδικότερα των δύο γερμανικών κρατών, της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας. Στην προκειμένη περίπτωση, σε αντίθεση με τις ξεχωριστές αρνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας στην πρόταση Stoica, υπήρξε αρνητική απάντηση από πλευράς NATO. Η άρνηση, παρά τη θετική υποδοχή της πρότασης από την κοινή γνώμη των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, βασιζόταν στην ανησυχία πως η μη εγκατάσταση πυρηνικών στην ΟΔΓ θα προσέφερε στρατηγικό πλεονέκτημα στη σοβιετική πλευρά, λόγω της υπεροπλίας σε συμβατικές δυνάμεις. Εξάλλου η κύρια προσκόλληση της Συμμαχίας στα πυρηνικά για την ανασχεση της ΕΣΣΔ ετίθετο ήδη υπό αναθεώρηση μετά την εκτόξευση του Σπούτνικ.⁸⁷ Ο Παπανδρέου επανέφερε την πρόταση για εγκαθίδρυση μιας αποπυρηνικοποιημένης ζώνης ειρήνης, ασφάλειας και φιλίας στα Βαλκάνια, η οποία, παρότι μη ρεαλιστική, ήταν μέρος των προσπαθειών του να κατευνάσει το εσωτερικό ακροατήριο, ενώ εκείνη την εποχή ανταποκρινόταν περισσότερο στο υφιστάμενο στρατηγικό δόγμα που εστίαζε στην τουρκική απειλή αντί της «από Βορρά» κομμουνιστικής απειλής.⁸⁸ Εξάλλου, για τον Παπανδρέου η επιστροφή στην ύφεση και η μείωση τόσο των συμβατικών, όσο και των πυρηνικών όπλων ήταν προαπαιτούμενο για μια αυτόνομη ευρωπαϊκή πορεία.⁸⁹

Η Πρωτοβουλία των Έξι φιλοδοξούσε να συμβάλει στη μείωση του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων και στην αποτροπή μιας πυρηνικής καταστροφής. Πλην του Παπανδρέου, οι Έξι περιελάμβαναν τον πρωθυπουργό της Σουηδίας Olof Palme, την πρωθυπουργό της Ινδίας Ίντιρα Γκάντι, τον πρόεδρο της Αργεντινής Raúl Alfonsín, τον πρόεδρο του Μεξικού Miguel de la

⁸⁶ Ριζοσπάστης, 1995, “40 Χρόνια ΕΕΔΥΕ-Το χρονικό του κινήματος ειρήνης στην Ελλάδα”, 26 Φεβρουαρίου, ανακτήθηκε 25 Φεβρουαρίου 2019, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3688093>.

⁸⁷ Kourkouvelas, “Denuclearization on NATO’s Southern Front”, pp. 204-206.

⁸⁸ Τάσσης Δ. Χρύσανθος, 2014, “Η Πρωτοβουλία των Έξι”, στο Βαμβακάς Βασίλης-Παναγιωτόπουλος Παναγής (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα: Επίκεντρο, σελ. 265-267, εδώ: σελ. 266.

⁸⁹ Παπανδρέου Ανδρέας, 2019, Ομιλία «Ο Σοσιαλισμός στην Ευρώπη, στη Συνάντηση των Σοσιαλιστών Ηγετών, 23 Ιανουαρίου 1983, στο Χαλαζιάς Η. Χρήστος (επιμ.) *31 Χρόνια Πολιτικής Δημιουργίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Τόμος Α', σελ. 101-108, εδώ: 106.

Madrid και τον πρόεδρο της Τανζανίας Julius Nyerere. Με τον τρόπο αυτό εκπροσωπούσαν τέσσερις ήπειροι, σε μια προσπάθεια ανάδειξης της σημασίας του περιορισμού των εξοπλισμών και της επιστροφής στην ύφεση ως ενός παγκόσμιου ζητήματος. Η Πρωτοβουλία κατόρθωσε να ευαισθητοποιήσει τη διεθνή κοινή γνώμη και ήταν ιδιαίτερα δραστήρια την περίοδο 1984-1986, ουσιαστικά έως τη δολοφονία του Σουηδού πρωθυπουργού Olof Palme. Οι έξι ηγέτες, ειδικά μετά την ανάληψη της Σοβιετικής ηγεσίας από τον Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, φιλοδοξούσαν να παίξουν το ρόλο του μεσολαβητή μεταξύ ΗΠΑ και ΕΣΣΔ, προκειμένου να δώσουν ώθηση στις διαπραγματεύσεις. Σε αυτή την κατεύθυνση οι Έξι υπέβαλαν προτάσεις στις δύο υπερδυνάμεις για μορατόριουμ στις πυρηνικές δοκιμές και για την υπογραφή συνθήκης απαγόρευσης των δοκιμών και εγκατάλειψης των πυρηνικών όπλων.⁹⁰ Όπως αναφέρει η Ειρήνη Καραμούζη, η Πρωτοβουλία ήταν επιτυχής, καθώς κατόρθωσε τους βασικούς της στόχους: να προωθήσει μια καμπάνια πληροφόρησης για μέλη της νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, να ενημερώσει την παγκόσμια κοινή γνώμη για την παγκόσμια κούρσα των εξοπλισμών και να απευθυνθεί ταυτόχρονα στις πυρηνικές δυνάμεις, τα κινήματα ειρήνης και ανεξάρτητους επιστήμονες που δεν είχαν μεταξύ τους επαφή. Επιπλέον, σε αντίθεση με τα κινήματα ειρήνης, η Πρωτοβουλία διέθετε πλεονέκτημα στο στόχο της προώθησης του ελέγχου των εξοπλισμών, καθώς η συμμετοχή επικεφαλής κυβερνήσεων προσέδιδε στις προτάσεις τους ρεαλισμό και όχι αποκλειστικά ιδεαλιστικό περιεχόμενο.⁹¹

Η συμμετοχή του Ανδρέα Παπανδρέου στην Πρωτοβουλία των Έξι του προσέφερε, τουλάχιστον στο εσωτερικό, φήμη ειρηνοποιού και μιας προσωπικότητας με παγκόσμια εμβέλεια. Η ελληνική κυβέρνηση κεφαλαιοποίησε τις δραστηριότητες του πρωθυπουργού και τις παρουσίαζε ως επιβεβαίωση της προσήλωσης και αφοσίωσης του ΠΑΣΟΚ στις αρχές του περί εξωτερικής πολιτικής, αναφορικά με την υπέρβαση του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων, και συνεργασίας με το Κίνημα των Αδεσμεύτων.⁹² Η Πρωτοβουλία αποδυναμώθηκε μετά την τελευταία συνάντηση που έλαβε χώρα στην Ελλάδα το Δεκέμβριο του 1986, ένα χρόνο πριν οι

⁹⁰ Τάσης, “Η Πρωτοβουλία των Έξι”, σελ. 266. Τάσης, “Το Θεωρητικό Σχήμα του ΠΑΣΟΚ”, σελ. 354-355. Frangonikolopoulos Christos, 1995, *The Six Nation Initiative for Disarmament: A Third Party in Arms Control Process*, Kent Papers in Politics and International Relations, Series 4, No. 2, Canterbury, University of Kent, edw: p. 3.

⁹¹ Karamouzi Eirini, 2019, “At last, our Voice is Heard in the World: Greece and the Six Nation Initiative during the Euromissile Crisis”, in Crump L.-Erlandsson S. (eds.) *Margins for Manoeuvre in Cold War Europe: The Influence of Smaller Powers*, Routledge, pp. 224-239, edw: p. 236.

⁹² Βλέπε για παράδειγμα το φυλλάδιο για τις Ευρωεκλογές του 1984, Η διεθνής πρωτοβουλία του Ανδρέα Παπανδρέου για τον Αφοπλισμό.

δύο υπερδυνάμεις υπογράψουν τη Συνθήκη για τις Πυρηνικές Δυνάμεις Μέσου Βεληνεκούς (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty- INF). Κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του ΠΑΣΟΚ έγινε φανερό πως η αδέσμευτη πολιτική δεν είχε προσφέρει τα προσδοκώμενα οφέλη και υπήρξε σταδιακή αναδιαμόρφωση των προσανατολισμών στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.⁹³

Το ΠΑΣΟΚ αξιοποίησε τα έντονα αντιαμερικανικά αισθήματα της κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα απέφυγε να υλοποιήσει το προεκλογικό του πρόγραμμα αναφορικά με τις σχέσεις Ελλάδας-Δύσης. Καθώς το ΠΑΣΟΚ εγκατέλειψε τους μαξιμαλιστικούς στόχους της αποχώρησης από ΕΟΚ και ΝΑΤΟ και υπέγραψε νέα συμφωνία για τις αμερικανικές βάσεις στην Ελλάδα, ο Παπανδρέου επιδίωξε μέσω της διαφωνίας του σε κοινές πολιτικές και της διατήρησης της ριζοσπαστικής ρητορικής να μετριάσει την κριτική από τα αριστερά και να αποφύγει τις εσωκομματικές εντάσεις,⁹⁴ ενώ ταυτόχρονα ανταποκρινόταν στις προσδοκίες των οπαδών του κόμματος οι οποίοι γοητεύονταν από τον αντιιμπεριαλιστικό, αντιαμερικανικό και πατριωτικό «λόγο» (discourse) του ηγέτη τους.⁹⁵ Όπως υποστηρίζει ο Βασίλης Ασημακόπουλος: *«η υποχώρηση από την απεμπλοκή από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ επέφερε ισχυρό πλήγμα στην αντιιμπεριαλιστική ιδεολογία του κόμματος, η οποία επιβίωσε ως αυτόνομο λανθάνον συστατικό μέσω των πρωτοβουλιών για την ειρήνη και τον αφοπλισμό».*⁹⁶

Επιπλέον, μέσω αυτών των πρωτοβουλιών, ο Παπανδρέου επιδίωξε να προβάλλει μια εικόνα ισχυρού ηγέτη σε περιφερειακό ή ακόμα και παγκόσμιο επίπεδο, πράγμα το οποίο είχε απήχηση στην εσωτερική πολιτική σκηνή ως απόδειξη του νέου αναβαθμισμένου ρόλου της Ελλάδας στις διεθνείς υποθέσεις. Έτσι, διατηρώντας το βασικό προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής προς τη Δύση, προκειμένου να αποφευχθεί μια δυσμενής αλλαγή ισορροπιών απέναντι στην Τουρκία, η ελληνική κυβέρνηση μπορούσε να υποστηρίξει ότι η χώρα είχε πετύχει να απελευθερωθεί από την εξάρτησή της από τους ξένους πάτρωνες και χάραξε μια αυτόνομη εξωτερική πολιτική που της προσέδιδε διεθνή απήχηση και ταυτιζόταν με τη βούληση της

⁹³ Τάσσης, “Η Πρωτοβουλία των Έξι”, σελ. 267. Ρούσσος Σωτήρης, 2018, “Η Αυτονομία του Ηγέτη: Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Εξωτερική Πολιτική του ΠΑΣΟΚ την Περίοδο 1981-1989”, στο Ασημακόπουλος Βασίλης-Τάσσης Δ. Χρύσανθος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 583-599, εδώ: 593-596.

⁹⁴ Ρούσσος, “Η Αυτονομία του Ηγέτη”, σελ. 584.

⁹⁵ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 222. Ρούσσος, “Η Αυτονομία του Ηγέτη”, σελ. 585.

⁹⁶ Ασημακόπουλος, *Πρώτη Φορά Αριστερά*, σελ. 266-267.

ελληνικής κοινής γνώμης.⁹⁷ Με βάση αυτή την αντίληψη προώθησε την καλλιέργεια πατριωτικών και ενίοτε εθνικιστικών συναισθημάτων στον ελληνικό λαό.⁹⁸ Ταυτόχρονα όμως, ουσιαστική επιδίωξη της στάσης του Παπανδρέου κυρίως αναφορικά με την έντονη δραστηριοποίησή του στα ζητήματα της αποπυρηνικοποίησης και της υποστήριξης του κινήματος ειρήνης αποτελούσε η επιστροφή στην ύφεση ανάμεσα στους δύο συνασπισμούς, καθώς κατανοούσε πως για μια μικρομεσαία χώρα όπως η Ελλάδα η πόλωση δεν επέτρεπε τη χάραξη εξωτερικής πολιτικής χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν η σύγκρουση των υπερδυνάμεων και να επιβάλλονται εκ των πραγμάτων περιορισμοί.

Δεν πρέπει να λανθάνει της προσοχής ότι πέρα από την εν γένει διατήρηση της ριζοσπαστικής ρητορικής από τον Παπανδρέου, η διαφοροποίηση σε δευτερεύοντα ζητήματα αποσκοπούσε στην πραγματικότητα στην ανάγκη αποτροπής της εσωκομματικής/εσωτερικής κριτικής. Έτσι, η άρνηση της Ελλάδας να καταδικάσει την πτώση του κορεατικού Jumbo συμπίπτει χρονικά με την υπογραφή της συμφωνίας για τις βάσεις, ενώ, παρά την αξιοποίηση του κινήματος ειρήνης και της διαφωνίας του Παπανδρέου στο ζήτημα της εγκατάστασης των πυραύλων στο πλαίσιο της διπλής απόφασης του ΝΑΤΟ, στην πραγματικότητα δεν υφίστατο ανατροπή στο σχεδιασμό και την υλοποίηση του σχεδίου, καθώς δεν προβλεπόταν να υποδεχθεί η Ελλάδα νέους πυραύλους στο έδαφός της.⁹⁹ Επιπλέον, φαίνεται ότι για την πλειοψηφία των πολιτών που ακολούθησαν το ΠΑΣΟΚ η ριζοσπαστική ρητορική ικανοποιούσε τις προσδοκίες τους, χωρίς να ρισκάρει επί της ουσίας την παραμονή της χώρας στους δυτικοευρωπαϊκούς οργανισμούς και την εν γένει πολιτικοοικονομική σταθερότητα.¹⁰⁰ Περαιτέρω, η εντονότερη ρητορική για την αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων συνοδεύεται από τη σταδιακή απαλοιφή των κυβερνητικών αναφορών για απομάκρυνση από τη χώρα των τακτικών πυρηνικών όπλων, διασυνδέοντας με τον τρόπο αυτό την απομάκρυνσή τους με την τύχη των πυρηνικών όπλων στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες (συμπεριλαμβανομένης της Τουρκίας), ένα ενδεχόμενο που

⁹⁷ Karamouzi, "At last, our Voice is Heard in the World: Greece and the Six Nation Initiative during the Euromissile Crisis", p. 237.

⁹⁸ Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, σελ. 220.

⁹⁹ Χριστοδουλίδης, "Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία", σελ. 247.

¹⁰⁰ Ήδη το 1985 παρατηρείται σημαντική μετατόπιση των Ελλήνων πολιτών, ιδίως όσον αφορά τη στάση τους έναντι της ΕΟΚ. Έτσι, σε έρευνα του Δεκεμβρίου του 1985 το 51,5% τάσσεται υπέρ της παραμονής στην ΕΟΚ έναντι 34,8% που υποστηρίζει την αποχώρηση. Αντίθετα, την αποχώρηση από το ΝΑΤΟ εξακολουθεί να στηρίζει το 46,1% έναντι 34,8% που στηρίζει την παραμονή στον Οργανισμό. Τέλος, το 34,6% τάσσεται υπέρ της υπογραφής νέας συμφωνίας για τις αμερικανικές βάσεις, το 23,6% κατά, με ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 41,8% να μην παίρνει θέση. Λούλης, *Κρίση της Πολιτικής στην Ελλάδα*, σελ. 156.

δεν φαινόταν ρεαλιστικό εκείνη τη στιγμή.¹⁰¹ Όπως αναφέρει ο Δημήτρης Κώνστας: «το ΠΑΣΟΚ τήρησε με ευλάβεια τις διεθνείς δεσμεύσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ειδικότερα εκείνες που προσδίδουν ταυτότητα δυτικού κράτους τόσο από πολιτικο-στρατιωτική, όσο και από κοινωνικο-οικονομική σκοπιά».¹⁰² Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Coufoudakis διαπιστώνει πως το ΠΑΣΟΚ επέδειξε πραγματισμό στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής όσον αφορά τα ζητήματα που άπτονταν του πυρήνα των εθνικών συμφερόντων,¹⁰³ προβαίνοντας σε «περιστασιακές συμβολικές δηλώσεις ανεξαρτησίας», με στόχο να αιτιολογηθεί η απόκλιση της ακολουθούμενης πολιτικής από τις προγραμματικές διακηρύξεις,¹⁰⁴ ενώ ο Θεodorής Κουλουμπής αποκαλεί την ταχεία πραγματιστική προσαρμογή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία «ιστορικό συμβιβασμό».¹⁰⁵ Από την πλευρά του ο Σπύρος Κατσούλας υποστηρίζει πως η στάση του Παπανδρέου απέναντι στις ΗΠΑ, πλην της έκφρασης της δυσαρέσκειας που υφίστατο στην ελληνική κοινωνία, αποτελούσε ταυτόχρονα προσπάθεια να εφιστήσει την προσοχή της Ουάσινγκτον στις ανησυχίες ασφαλείας της Αθήνας, οι οποίες τη συγκεκριμένη περίοδο προέρχονταν όχι από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, αλλά από την τύποις σύμμαχο Τουρκία. Για το λόγο αυτό, η παραμονή στο ΝΑΤΟ προέκυπτε από την αξιολόγηση του εθνικού συμφέροντος έναντι της Άγκυρας και όχι από την υποστήριξη των βασικών στόχων της Ουάσινγκτον στο πλαίσιο της Συμμαχίας.¹⁰⁶ Για τον Κουλουμπή, αυτή ακριβώς η αντίληψη των διαμορφωτών της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, πως η Αθήνα είχε ως βασικό, αν όχι το μόνο, κίνητρο για την αποδοχή της διατήρησης των βάσεων και της παραμονής στο ΝΑΤΟ, την εξισορρόπηση της Τουρκίας, απέτρεπε την Ουάσινγκτον να επιδιώξει ενεργά την επίλυση των ελληνοτουρκικών. Αντίθετα, προτιμούσε τη διαχείριση της σύγκρουσης και τη διατήρησή της σε επίπεδα που δεν

¹⁰¹ Χουρχούλης Διονύσης, 2018, «Η Προώθηση της Διεθνούς Ύφεσης από την Πρώτη Κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι Αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985», στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 169-185, εδώ: σελ. 181-182.

¹⁰² Κώνστας Δημήτρης, 1988, «Οι Στόχοι της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής, 1974-1986», στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Τόμος Α*, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 13-55.

¹⁰³ Σε αυτά ο Coufoudakis περιλαμβάνει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις εν συνόλω, την εφαρμογή των όρων της επανενσωμάτωσης της Ελλάδας στο στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, το ζήτημα των αμερικανικών βάσεων και τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις εν γένει, καθώς και την αμερικανική πολιτική στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής.

¹⁰⁴ Coufoudakis, «Greek Foreign Policy since 1974: Quest for Independence», p. 66.

¹⁰⁵ Κουλουμπής Θεodorής, 1988b, *Η Ελλάδα στις Διεθνείς Εξελίξεις*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σελ. 166.

¹⁰⁶ Κατσούλας, *Διλήμματα στο Τρίγωνο*, σελ. 355-356.

θα διατάρασσαν την ενδοσυμμαχική σταθερότητα, προκειμένου να διαθέτει ένα μοχλό πίεσης κυρίως έναντι της Ελλάδας, αλλά και έναντι της Τουρκίας.¹⁰⁷

γ3. Ο τριτοκοσμισμός στις θέσεις και στάσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ

Στις εξωτερικές σχέσεις, για το ΠΑΣΟΚ, η περιοχή της Μεσογείου εθεωρείτο προτεραιότητα μαζί με τα Βαλκάνια και την Ευρώπη.¹⁰⁸ Ο Παπανδρέου με την άνοδό του στην εξουσία καλλιέργησε περαιτέρω τις σχέσεις με τις χώρες της Μέσης Ανατολής, βασιζόμενος σε ιδεολογικούς, πολιτικούς και διπλωματικούς παράγοντες. Η κυβέρνηση ήλπιζε ότι θα μπορούσε να τονώσει την οικονομική ανάπτυξη προσελκύοντας επενδύσεις από τις χώρες της Μέσης Ανατολής. Στο διπλωματικό πεδίο η υποστήριξη των αραβικών κρατών στον ΟΗΕ ήταν κρίσιμη για το Κυπριακό, ειδικά μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» το 1983. Επιπλέον, οι σχέσεις με την ΟΑΠ και με ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα ταίριαζαν με τον τριτοκοσμισμό που κυριαρχούσε στην ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Σύμφωνα με τον Πάνο Τσακαλογιάννη, η υποστήριξη στην ΟΑΠ δεν βασιζόταν σε οικονομικά κίνητρα, αλλά ήταν μια αποτύπωση του αυθεντικού αισθήματος συμπάθειας που ένιωθαν οι Έλληνες απέναντι στους Παλαιστίνιους, καθώς θεωρούσαν πως και αυτοί υπέφεραν εξαιτίας της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων και έβρισκαν κοινό έδαφος στην ελληνική ιστορία με πιο πρόσφατο παράδειγμα την Κύπρο.¹⁰⁹ Από την πλευρά της, η Σοφία Παπαστάμκου προσθέτει ως παράγοντα υποστήριξης των Παλαιστινίων και τις σχέσεις της ΟΑΠ με τους Κούρδους του «Εργατικού Κόμματος του Κουρδιστάν» («Partiya Karkerên Kurdistanê»- PKK), αποδίδοντας στη στάση του Παπανδρέου και μια διάσταση Realpolitik.¹¹⁰ Έτσι, αμέσως μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το

¹⁰⁷ Couloumbis, "Greek-U.S. Relations in the 1990s", p. 385.

¹⁰⁸ Ιδρυτική Διακήρυξη ΠΑΣΟΚ 3 Σεπτεμβρίου 1974, «Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων», σελ. 142.

¹⁰⁹ Tsakaloyannis Panos, 1984, "European Foreign Policy Making and Arab Israeli Conflict", in Allen David- Pijpers Alfred (eds.) *European Foreign Policy-making and the Arab- Israeli Conflict*, The Hague: Martinus Nijhoff, pp. 107-120, εδώ: pp. 111-112.

¹¹⁰ Papastamkou Sofia, 2015, "Greece between Europe and the Mediterranean, 1981-1986: The Israeli-Palestinian Conflict and the Greek-Libyan Relations as Case Studies", *Journal of European Integration History*, Vol. 21, Issue 1, pp. 49-69, εδώ: pp. 51-52.

γραφείο συνδέσμου που διατηρούσε η ΟΑΠ στην Αθήνα αναβαθμίστηκε σε διπλωματική αποστολή κατά τη διάρκεια επίσκεψης του Γιάσερ Αραφάτ στην Αθήνα, αποκτώντας το ίδιο καθεστώς με το Ισραήλ,¹¹¹ ενώ ο Αραφάτ μετά την εκδίωξη της Παλαιστινιακής ηγεσίας από τη Βηρυτό το 1982 επέλεξε ως ενδιάμεση στάση την Αθήνα, επιβεβαιώνοντας τις σχέσεις με την ελληνική κυβέρνηση. Σύμφωνα δε με εκπρόσωπο της ΟΑΠ, ο Παλαιστίνιος ηγέτης έκανε σκόπιμα αυτή την επιλογή για να επικρίνει τις αραβικές χώρες και να εκφράσει τη δυσαρέσκειά του για τη στάση τους κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των παλαιστινιακών καταυλισμών στη Βηρυτό.¹¹² Ο Αραφάτ αποτέλεσε και έναν εκ των συμμετεχόντων στο Α΄ Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ το 1984 μαζί με τη χήρα του Salvador Allende και εκπροσώπους του Fidel Castro, σε μια προσπάθεια απόδειξης εκ μέρους της ηγεσίας του Κόμματος πως διατηρείτο σταθερός ο χαρακτήρας του σε μια περίοδο που ήδη είχαν γίνει σημαντικές προσαρμογές σε επίπεδο πολιτικής.¹¹³

Πέρα από τις οικονομικές προσδοκίες, οι οποίες δεν επιβεβαιώθηκαν, η αντιμετώπιση του αραβικού κόσμου ως ενιαίας οντότητας με προμετωπίδα την υποστήριξη στον παλαιστινιακό αγώνα σε μια εποχή που αυξάνονται τα ρήγματα στον αραβικό κόσμο και αλλάζουν οι στρατηγικές προτεραιότητες, ερμηνεύεται σύμφωνα με το Σωτήρη Ρούσσο με το μοντέλο της κυβερνητικής εσωτερικής πολιτικής (governmental politics model).

«Πέρα από την κεντρική σκηνή της εξωτερικής πολιτικής που χαράσσεται από τον πρωθυπουργό και το υπουργείο εξωτερικών, αναπτύσσονται ανταγωνισμοί που περιλαμβάνουν την εκτελεστική εξουσία, τον Τύπο, την εσωκομματική κατάσταση, τις διάφορες ομάδες πίεσης και αυτό που ονομάζουμε κοινή γνώμη. Σε αυτούς κυρίως τους ανταγωνισμούς και με αυτούς συνδέεται η μεσανατολική πολιτική της δεκαετίας του 1980, σε μια προσπάθεια του Α.

¹¹¹ *The New York Times*, 1981, "Greece grants Diplomatic Status to P.L.O. Office", 17 December, p. 6. Η πρώτη χώρα της Δύσης που αναβάθμισε την αντιπροσωπεία της ΟΑΠ σε διπλωματική αποστολή ήταν η Αυστρία επί καγκελαρίας Bruno Kreisky, στο: Riegler Thomas, 2011, "Addressing Root Causes-the Example of Bruno Kreisky and Austria's Confrontation of Middle Eastern Terrorism", *Perspectives on Terrorism*, Vol. 5, No.2, pp. 69-78.

¹¹² Nestor John, 1982, "Papandreou puts out Greek welcome mat for PLO's Arafat", *Christian Science Monitor*, 3 September, ανακτήθηκε 15 Απριλίου 2019, <https://www.csmonitor.com/1982/0903/090371.html>.

¹¹³ Πολίτης Γιάννης, 2019, "ΠΑΣΟΚ: Τα συνέδρια του Κινήματος που έγραψαν ιστορία", *Έθνος*, 23 Νοεμβρίου, ανακτήθηκε 21 Νοεμβρίου 2022, https://www.ethnos.gr/politiki/73752_pasok-ta-synedria-toy-kinimatos-poy-egrapsan-istoria-pics-vids

*Παπανδρέου να αποφύγει διαρροές από τα αριστερά, αλλά και εσωκομματική κριτική σε άλλα πολύ κρισιμότερα ζητήματα, όπως η συμφωνία για τις αμερικανικές βάσεις».*¹¹⁴

Ο τριτοκοσμισμός αποτέλεσε οργανικό στοιχείο του λόγου του ΠΑΣΟΚ. Ακόμη και όταν η ανάληψη της διακυβέρνησης οδήγησε σε προσαρμογές, παρέμεινε ως στοιχείο τουλάχιστον λανθάνον, το οποίο αποτυπωνόταν στις διαφωνίες και στις αποκλίσεις σε ζητήματα που αφορούσαν την αντιμετώπιση κρατών όπως η Λιβύη και η Συρία. Για το ΠΑΣΟΚ, η Ελλάδα ταυτιζόταν σιωπηρά με τις αποικίες του Τρίτου Κόσμου. Σε αυτή την κατεύθυνση, πέρα από το συνολικό αφήγημα που διαπερνά το λόγο του ΠΑΣΟΚ ότι η Ελλάδα ουσιαστικά από την ίδρυση του κράτους δεν υπήρξε ποτέ πραγματικά ανεξάρτητη, αλλά έρμαιο των Μεγάλων Δυνάμεων κάθε εποχής, με πλέον πρόσφατη περίπτωση τις ΗΠΑ, επιλέγεται από το πρόσφατο παρελθόν το Κυπριακό και η απόρριψη των ελληνικών διεκδικήσεων μετά τον Πόλεμο. Όπως υποστηρίζει η Κωνσταντίνα Μπότσιου:

*«ο τριτοκοσμισμός συναντούσε ρεύματα πολλών προελεύσεων: τον αριστερό αλτρωτισμό, όπως εκφράστηκε για το Κυπριακό αρχικά από την ΕΔΑ και στη συνέχεια κυρίως από το ΚΚΕ εσωτερικού, με τον εθνικισμό μέρους της συντηρητικής Δεξιάς. Η ουδετεροφιλία που είχε διαποτίσει τα κινήματα διαμαρτυρίας της δεκαετίας του 1960 συναντούσε συντηρητικούς θαυμαστές του νασσερικού Τρίτου Δρόμου».*¹¹⁵

Για το Νικηφόρο Διαμαντούρο, η προδιάθεση ταύτισης με σύνολα ή άτομα όπως οι Άραβες ή οι Κούρδοι που θεωρούνται ότι έχουν πέσει θύματα της δυτικής αδικίας, το σύνδρομο πολιτισμικής κατωτερότητας απέναντι στη Δύση σε συνδυασμό με την υπερβολική και πεπλανημένη αντίληψη της σημασίας της Ελλάδας στις διεθνείς υποθέσεις και εν γένει στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, η μανιχαϊστική διαίρεση του κόσμου σε «φιλέλληνες» και «ανθέλληνες», η υπερβολική, αλλά εύθραυστη, αίσθηση εθνικισμού και η προτίμηση σε συνωμοτικές ερμηνείες των γεγονότων με μια αμυντική αντίληψη του διεθνούς περιβάλλοντος συνθέτουν τον πυρήνα του ξενοφοβικού στοιχείου που χαρακτηρίζει τη μία από τις δύο

¹¹⁴ Ρούσσο, “Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 90.

¹¹⁵ Μπότσιου, “Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ 1974-1985: Η «Ευρώπη» ως Πολιτική και ως Ταυτότητα”, σελ. 217.

κουλτούρες που κυριάρχησαν στην Ελλάδα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, την οποία και προσδιορίζει ως «παρωχημένη» (underdog).¹¹⁶

Συνεπώς, κατά τη διάρκεια της πρώτης θητείας της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ επιδιώκεται η ενίσχυση του τριτοκοσμικού κινήματος, με ενέργειες όμως που λαμβάνουν χώρα όταν το κίνημα έχει εισέλθει ήδη σε περίοδο παρακμής και με τις περισσότερες χώρες να έχουν μπει σε διαδικασία συμβιβασμού και ενσωμάτωσης στις δομές του διπολικού συστήματος.¹¹⁷ Στην πραγματικότητα η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, εξαιρώντας το πεδίο της ρητορικής, πρέπει να αντιμετωπιστεί περισσότερο με όρους συνέχειας παρά τομής. Τα ανοίγματα στον αραβικό κόσμο και η αμφίθυμη στάση απέναντι στο Ανατολικό Μπλοκ στην πραγματικότητα αποτελούσαν συνέχεια προηγούμενων πολιτικών. Εξάλλου, η Αθήνα και σε προηγούμενες περιπτώσεις, όπως τη δεκαετία του 1950 στην κορύφωση του Ψυχρού Πολέμου, επέλεξε, χωρίς να αποκόψει δεσμούς με το ΝΑΤΟ και τις ΗΠΑ, να εκφράσει τη δυσθυμία της, εν προκειμένω για τη στάση της Ουάσινγκτον στο Κυπριακό, με την ανάκληση του εκστρατευτικού σώματος από την Κορέα το 1955, το αίτημα για τροποποίηση της ελληνοαμερικανικής συμφωνίας του 1953 ως προς το δικαίωμα ετεροδικίας των Αμερικανών στρατιωτικών, την προσέγγιση με τη νασερική Αίγυπτο και την πραγματοποίηση της πρώτης –ανεπίσημης- επίσκεψης του ΥΠΕΞ της ΕΣΣΔ στην Αθήνα το 1957.¹¹⁸ Επιπλέον, σε ορισμένες περιπτώσεις η στάση της Αθήνας διευκόλυνε τις ΗΠΑ, όπως στην περίπτωση της εκκένωσης των Παλαιστινίων από το Λίβανο, όταν η Ελλάδα χάρη στις σχέσεις εμπιστοσύνης με τον Αραφάτ έστειλε δυνάμεις της να συνοδεύσουν τα πλοία προκειμένου να αποτραπεί ισραηλινό πλήγμα, αυξάνοντας παράλληλα το κύρος της στον αραβικό κόσμο.¹¹⁹

Αντίστοιχα, στην περίπτωση της Λιβύης η ανάπτυξη δεσμών του κόμματος με τον Καντάφι ήδη από τη δεκαετία του 1970, συνέπλεε με τις αντιλήψεις εκείνης της περιόδου που κυριαρχούσαν στο ΠΑΣΟΚ. Για τον Καντάφι, η ανατροπή του δυτικόστροφου καθεστώτος του

¹¹⁶ Διαμαντούρος Νικηφόρος, 2000, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 49. Στη συγκεκριμένη κουλτούρα ο Διαμαντούρος αποδίδει επίσης, μεταξύ άλλων, την εξισωτική διάσταση, και τον κυρίαρχο ρόλο που αποδίδει στο κράτος.

¹¹⁷ Ροζάκης, “Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990”, σελ. 373.

¹¹⁸ Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, σελ. 195 και 219. Χειλά, “Η Αραβο-ισραηλινή Διένεξη και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική”, σελ. 363-365. Βαληνάκης, *Με Όραμα και Πρόγραμμα*, σελ. 14.

¹¹⁹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2011, Thomas Miller interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 73. Κεφαλά Βιβή, 2003, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Μέση Ανατολή: 1990-2002*, στο Τσάκωνας Παναγιώτης (επιμ), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Β', Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 655-692, εδώ: σελ. 675.

βασιλιά Ιντρίς το 1969 αποσκοπούσε στην αποτίναξη των δυτικών επιρροών και της νεοαποικιοκρατίας ως προϋπόθεσης για την οικονομική ανάπτυξη και την ανάδυση της ενότητας του αραβικού κόσμου, συμπεριλαμβάνοντας και τη σοσιαλιστική προοπτική ως προς την οικονομική διάσταση. Σε αυτή την κατεύθυνση, οι ΗΠΑ αποτελούσαν εμπόδιο ιδιαίτερα εξαιτίας της υποστήριξης στο Ισραήλ. Βλέπουμε δηλαδή πως η προσπάθεια ανάπτυξης σχέσεων με τη Λιβύη βασιζόταν μεταξύ άλλων και στην κοινή αντίληψη περί των αιτίων της υπανάπτυξης. Ομοίως, παρά την αγορά στρατιωτικού εξοπλισμού από την ΕΣΣΔ, η Λιβύη τασσόταν υπέρ μιας αδέσμευτης διεθνούς πολιτικής που γλαφυρά ο Καντάφι αποτύπωσε ως την Τρίτη Παγκόσμια Θεωρία.¹²⁰ Όπως υποστηρίζει η Βιβή Κεφαλά, μολονότι υπάρχουν ορισμένες διαφοροποιήσεις που αντανακλούν ιδεολογικο-πολιτικές διαφορές κυρίως την περίοδο της Μεταπολίτευσης, η ελληνική εξωτερική πολιτική στη Μέση Ανατολή έως το 1990 παραμένει σταθερά φιλοαραβική, ενώ η στάση του ΠΑΣΟΚ τη συγκεκριμένη περίοδο υποδεικνύει περισσότερο διαφορετική οπτική και μετατόπιση της έμφασης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής παρά κάποια ριζική αλλαγή.¹²¹

γ4. Αμερικανικές αντιλήψεις για το ΠΑΣΟΚ

Κοινή συνισταμένη των απόψεων Αμερικανών διπλωματών που υπηρέτησαν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην Ελλάδα αποτελεί η δυσκολία των διμερών σχέσεων ΗΠΑ-Ελλάδας για πολλούς και διαφορετικούς λόγους, με τον Thomas Miller να χαρακτηρίζει τη σχέση σχιζοφρενική. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η προσωπικότητα του Ανδρέα Παπανδρέου που θεωρήθηκε πως επεδίωκε τη διεθνή προβολή και την ανάδειξή του ως μεσολαβητή μεταξύ Δύσης και Ανατολής, γεγονός το οποίο στην πραγματικότητα δεν συμβάδιζε με την αντίληψη των Αμερικανών για την Ελλάδα, η οποία είχε απωλέσει μέρος της σημασίας της για τις ΗΠΑ, ενώ σίγουρα η έντονα αντιαμερικανική χροιά των λόγων του Παπανδρέου δεν προσέφερε πολλές δυνατότητες μεσολάβησης. Ο Miller μάλιστα κατ' επανάληψιν αναφέρεται στην κυρίαρχη αντίληψη των Ελλήνων ότι η χώρα τους αποτελούσε τον ομφαλό της γης, για να

¹²⁰ Nmoma Veronica, 2009, "Power and Force: Libya's Relations with the United States", *Journal of Third World Studies*, Vol 26, No 2 pp. 137-159, εδώ: p. 139.

¹²¹ Κεφαλά, "Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Μέση Ανατολή: 1990-2002", σελ. 672.

καταδείξει την απόκλιση μεταξύ δυνατοτήτων και πραγματικότητας.¹²² Πάντως, είναι ενδεικτικό για τη γοητεία που άσκησε στους Έλληνες ο Παπανδρέου, ουσιαστικά προβάλλοντας μια νέα Ελλάδα η οποία δεν αποτελούσε έρμαιο των βουλήσεων των Μεγάλων Δυνάμεων που «ελέγχουν τις τύχες του κόσμου», αλλά μια χώρα που έχει τη δυνατότητα να έχει ρόλο και λόγο στο διεθνές σύστημα. Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί, εκτός της συμμετοχής στην Κίνηση των Έξι για τον αφοπλισμό, και η διαμεσολαβητική προσπάθεια μεταξύ Γαλλίας και Λιβύης για το Τσαντ, με τη συνάντηση στην Ελούντα των Καντάφι-Mitterrand.

Η προσπάθεια ανάδειξης του Ανδρέα Παπανδρέου σε ηγέτη διεθνούς βεληνεκούς αποσκοπούσε στην εξισορρόπηση της υπαναχώρησης έναντι των θεμελιωδών ζητημάτων που είχαν τεθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Στην πραγματικότητα, η αλλαγή στάσης του ΠΑΣΟΚ τόσο στα ζητήματα της ΕΟΚ και του ΝΑΤΟ, όσο και στο ζήτημα των βάσεων δεν φαίνεται να αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για αλλαγή στάσης των ψηφοφόρων, καθώς στο εσωκομματικό πεδίο μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης παίρνει τον έλεγχο η τάση που στοχεύει στο μικροαστικό στοιχείο.¹²³ Παράλληλα, με τις πολιτικές που ακολουθούνται κατά την πρώτη κυρίως τετραετία, αφενός δημιουργούνται δεσμοί με τα λαϊκά στρώματα και αφετέρου μπαίνουν στο κέντρο της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής οι μικροαστικές μάζες που είχαν διαμορφωθεί χάρη στη μεταπολεμική αναπτυξιακή δυναμική, «η μικρομεσαία θάλασσα» σύμφωνα με τον εύστοχο χαρακτηρισμό του Σταύρου Λυγερού.¹²⁴ Την περίοδο αυτή διαμορφώνονται δεσμοί που τελικά θα διατηρηθούν λιγότερο ή περισσότερο έως τις εκλογές του «διπλού εκλογικού σεισμού» του 2012,¹²⁵ καθώς η πλειοψηφία ενδιαφερόταν περισσότερο για τη συμμετοχή στην κοινωνία της κατανάλωσης, τάση που είχε εμφανιστεί ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και, ενώ ο ριζοσπαστισμός της μεταδικτατορικής Ελλάδας υποχωρεί, έρχεται στο προσκήνιο το ζητούμενο της ευημερίας.

¹²² The Association for Diplomatic Studies and Training, 2011, Thomas Miller interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 72-73.

¹²³ Ασημακόπουλος Βασίλης- Τάσσης Δ. Χρύσανθος, 2018, "ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση και Εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018)", στο Ασημακόπουλος Βασίλης-Τάσσης Δ. Χρύσανθος (επιμ.), ΠΑΣΟΚ 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 19-103, εδώ: σελ. 37-55.

¹²⁴ Λυγερός Σταύρος, 2011, *Από την Κλεπτοκρατία στη Χρεοκοπία*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 19-22.

¹²⁵ Βούλγαρης Γιάννης-Νικολακόπουλος Ηλίας (επιμ.), 2014, *2012: Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο.

γ5. Το ζήτημα των βάσεων

Το πρώτο και κύριο ζήτημα που προκάλεσε σημαντικές τριβές μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ ήταν οι διαπραγματεύσεις για το καθεστώς των αμερικανικών βάσεων στη χώρα. Τη συγκεκριμένη περίοδο οι ΗΠΑ διέθεταν στην Ελλάδα τέσσερις κύριες στρατιωτικές εγκαταστάσεις, στη Σούδα, στο Ηράκλειο, στο Ελληνικό και στη Νέα Μάκρη, καθώς και δώδεκα δευτερεύουσες.¹²⁶

Μετά την αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος της Συμμαχίας το 1974 και δεδομένου του έντονου αντιαμερικανισμού, οι κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας επιδίωξαν την επικαιροποίηση του καθεστώτος διατήρησης των αμερικανικών στρατιωτικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα, παρότι δεν συνδέονταν με την παρουσία της Ελλάδας στο NATO, αλλά η παραμονή τους βασιζόταν στη διμερή συμφωνία του 1953. Αν και ο Σωτήρης Ριζάς υποστηρίζει πως η επανάκτηση του ελέγχου των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων δεν αποτέλεσε βασικό κριτήριο της απόφασης αποχώρησης, επισημαίνει ότι η ελληνική κυβέρνηση κάνει σαφή αναφορά σε αυτόν ακριβώς τον παράγοντα στην απόφασή της.¹²⁷ Αυτό προκύπτει από την επιστολή του Έλληνα πρωθυπουργού προς τον πρόεδρο Ford,¹²⁸ με την οποία γνωστοποιούσε την ανάληψη της πλήρους άσκησης κυριαρχίας επί του ελληνικού εδάφους, που έως τότε περιοριζόταν από τη συμμετοχή στο NATO και την παρουσία ξένων στρατιωτικών δυνάμεων σε ελληνικό έδαφος. Σε αυτό το πλαίσιο, εντάσσεται και η απόφαση επαναδιαπραγμάτευσης του καθεστώτος των αμερικανικών βάσεων, με αξιολόγηση της χρησιμότητάς τους για τα ελληνικά αμυντικά συμφέροντα. Ο Καραμανλής, αναφερόμενος αργότερα στην επιλογή της κυβέρνησής του, τόνισε ότι υπό το φως των εξελίξεων είχε δύο επιλογές: είτε την κήρυξη πολέμου εναντίον της Τουρκίας είτε τη χαλάρωση των δεσμών με το NATO και επέλεξε τη λιγότερο «οδυνηρή» από τις δύο.¹²⁹ Επιπλέον, η κυβέρνηση επιθυμούσε να μειώσει την εξάρτησή της από τις ΗΠΑ

¹²⁶ US Department of Defense, 1982, *US Military Presence in Greece, Background Paper*, 19 May 1982.

¹²⁷ Rizas Sotiris, 2008, "Atlanticism and Europeanism in Greek Foreign and Security Policy in the 1970s", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 8 Issue 1, pp. 51-66, εδώ: p. 52.

¹²⁸ Telegram from the Department of State to the Mission to the North Atlantic Treaty Organization, Washington 30 August 1974, Department of State, RG 84, Athens Embassy Files: Lot 96 F 335, Greece, Box 1, DEF 4-6 1974, Greek Withdrawal. Secret; Immediate; Exdis. Repeated to all NATO capitals, USCINCEUR, USLOSACLANT, USNMR SHAPE, and USDOCOSOUTH στο Laurie Van Hook (ed) *Greece, Cyprus Turkey 1973-1976, Foreign Relations of the United States 1969-1976 Vol XXX*, (Washington: United States Government Printing Office, 2007), pp. 90-93.

¹²⁹ Papacosma S. Victor, 2001, "NATO and Internal Disputes, Greece and Turkey", στο Papacosma S. Victor - Kay Sean - Rubin R. Mark (eds.), *NATO after Fifty Years*, Wilmington: Scholarly Resources Inc., pp. 199-225, εδώ: p. 203.

για την ενίσχυση του στρατού και ως εκ τούτου υιοθετήθηκε η επιλογή προμήθειας υλικών από πολλούς προμηθευτές, προκειμένου να μειωθεί περαιτέρω η τρωτότητα της χώρας.¹³⁰ Εκτός από συμφωνίες με τη Γαλλία, η οποία είχε ήδη συνάψει συμφωνίες με την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και προς την οποία προσέβλεπε η κυβέρνηση για ενίσχυση της αμυντικής συνεργασίας, καθώς και η πρώτη είχε αποχωρήσει από το στρατιωτικό σκέλος του NATO, υπεγράφησαν συμφωνίες προμήθειας νέων ή μεταχειρισμένων εξοπλισμών από Γερμανία, Βρετανία, Ιταλία, Καναδά και Ιράν, με σκοπό την άμεση ενίσχυση της αμυντικής θωράκισης της χώρας, με τις ΗΠΑ πάντως να παραμένουν ο κύριος προμηθευτής υλικού.¹³¹

Η απόφαση για απόσυρση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του NATO έγινε γρήγορα αντιληπτό από την κυβέρνηση ότι δεν απέφερε τα προσδοκώμενα οφέλη, καθώς, παρά τους προβληματισμούς στο εσωτερικό της Συμμαχίας για την απομόνωση της Τουρκίας, τη δημιουργία κενού στο νοτιοανατολικό άκρο σε επίπεδο συντονισμού δυνάμεων και ροής πληροφοριών και κυρίως την εικόνα αποσύνθεσης της Συμμαχίας, που θα ωφελούσε το Σύμφωνο της Βαρσοβίας,¹³² δεν ασκήθηκε ιδιαίτερη πίεση προς την τουρκική πλευρά για διευθέτηση του Κυπριακού που εξάλλου αποτελούσε το βασικό στόχο της αποχώρησης πλην της κατάδειξης της ελληνικής δυσαρέσκειας.¹³³ Παρότι η ελληνική κοινή γνώμη τασσόταν υπέρ της ουδετερότητας της Ελλάδας, η κυβέρνηση αντιλαμβανόταν πως ούτε η αλλαγή του προσανατολισμού των διεθνών σχέσεων της χώρας ούτε και η επιλογή των Αδεσμεύτων θα ενίσχυαν τη θέση της, αλλά αντιθέτως θα οδηγούσαν στην απομόνωση και κυρίως θα πλήττονταν οι στρατιωτικές δυνατότητες για την αντιμετώπιση τόσο της τουρκικής απειλής, όσο και των βορείων γειτόνων.¹³⁴

Η αναζήτηση εξισορρόπησης της πληγείσας αμερικανικής επιρροής μέσω της αίτησης ένταξης στην ΕΟΚ και της σύναψης στενότερων αμυντικών δεσμών με τη Γαλλία δεν μπορούσε

¹³⁰ Πλατιάς Γ. Αθανάσιος, 2005, "Η Ελληνική Αμυντική Πολιτική μετά το 1974", στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος- Κοππά Μαριλένα (επιμ.) *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 217-236, εδώ: σελ. 220-221.

¹³¹ SIPRI Arms Transfers Database, "Transfers of major conventional weapons: sorted by recipient. Deals with deliveries or orders made for year range 1974 to 1980" <https://www.sipri.org/>.

¹³² Ιατρίδης Ο. John, 2008, "Challenging the Limitations of the Atlantic Community", στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου- Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», σελ. 17-36.

¹³³ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, 2000, "Η Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας, 1974-1981", στο Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 324-345, εδώ: σελ. 324.

¹³⁴ Chourchoulis & Kourkouvelas, "Greek Perceptions of NATO during the Cold War", p. 506.

παρά να λειτουργήσει ως συμπληρωματική στρατηγική εξασφάλιση και όχι ως εναλλακτική, αφενός λόγω της συμμετοχής των χωρών της ΕΟΚ στο ΝΑΤΟ και της εξάρτησής τους από την αμερικανική στρατιωτική ισχύ και αφετέρου λόγω της αδυναμίας της Γαλλίας να δεσμευτεί για κάτι παραπάνω από διπλωματική υποστήριξη και επιτάχυνση των παραδόσεων εξοπλισμών, σε περίπτωση ελληνοτουρκικής σύγκρουσης.¹³⁵ Επιπλέον, παρά την αύξηση του προϋπολογισμού για την άμυνα, η αμερικανική βοήθεια ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση της στρατιωτικής ισορροπίας με την Τουρκία και τη συντήρηση του ήδη υπάρχοντος εξοπλισμού, ο οποίος ήταν κυρίως αμερικανικής προέλευσης, ενώ αναγνωριζόταν πως μόνο οι ΗΠΑ μπορούσαν να ασκήσουν ουσιαστική πίεση προς την Τουρκία.¹³⁶

Την ίδια περίοδο, η υπογραφή Συμφωνίας Άμυνας και Συνεργασίας ανάμεσα σε ΗΠΑ και Τουρκία, με την οποία χορηγούνταν στην Τουρκία στρατιωτική βοήθεια ύψους ενός δις δολαρίων για τέσσερα έτη (1976-1980) σε αντάλλαγμα για τη χρήση των βάσεων στο έδαφός της, ενέτεινε την ανησυχία για την ανατροπή της περιφερειακής και διμερούς ισορροπίας. Η ελληνική πλευρά, στο πλαίσιο της εν εξελίξει διαπραγμάτευσης για το καθεστώς των βάσεων στο ελληνικό έδαφος, άσκησε πιέσεις στις ΗΠΑ για παροχή εγγυήσεων ασφαλείας στο Αιγαίο απέναντι στην τουρκική επιθετικότητα και αιτήθηκε την παροχή βοήθειας αντίστοιχης της τουρκικής. Αν και οι ΗΠΑ αρνήθηκαν να δεσμευτούν ρητά για την υποστήριξη της Ελλάδας σε περίπτωση επεισοδίου μεταξύ των δύο χωρών, η Ελλάδα εξασφάλισε την παροχή βοήθειας ύψους 700 εκατομμυρίων δολαρίων για το ίδιο διάστημα, διαμορφώνοντας έτσι μια αναλογία βοήθειας προς τις δύο χώρες 7:10, η οποία θα διατηρηθεί και τα επόμενα χρόνια, παρότι για τις ΗΠΑ η Τουρκία κατείχε σημαντικότερη θέση στη γεωπολιτική σκακιέρα.¹³⁷

Η απόφαση του Καραμανλή να αποσύρει την Ελλάδα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ ελήφθη κυρίως για να ελεγχθεί το κύμα αντιαμερικανισμού και αντιδυτικισμού που αναπτυσσόταν στη χώρα, αλλά και λόγω της πεποίθησης ότι θα αποτελούσε αποτελεσματικό μέσο πίεσης προς τις σύμμαχες χώρες, προκειμένου να μεσολαβήσουν για διευθέτηση της

¹³⁵ Rizas Sotiris, 2009, "Managing a Conflict between Allies: United States Policy between Greece and Turkey with Relation to the Aegean Dispute, 1974-1976", *Cold War History*, 9/3, pp. 367-387, εδώ: p. 372.

¹³⁶ Ριζάς Σωτήρης, 2008, "Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις", στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου- Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Τόμος Δεύτερος*, Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», σελ. 315-330.

¹³⁷ Meinardus Ronald, 1991, "Third Party Involvement in Greek-Turkish Disputes", στο Dimitris Konstas (ed.), *Greek Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences*, London: Palgrave Macmillan, pp. 157-163. Rizas, "Managing a Conflict between Allies", pp. 375-378.

ελληνοτουρκικής κρίσης και του Κυπριακού. Εξαιρώντας τη συναισθηματική ικανοποίηση της κοινής γνώμης, η απόφαση μάλλον έβλαψε τα ελληνικά συμφέροντα, καθώς υπήρχαν εναλλακτικές επιλογές που θα έθιγαν περισσότερο τα νατοϊκά και αμερικανικά συμφέροντα και θα απέφεραν καλύτερα αποτελέσματα.¹³⁸ Ειδικότερα, η Αθήνα μπορούσε να αποσύρει μέρος των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων από το ΝΑΤΟ, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως εθνική δύναμη κατά της Άγκυρας¹³⁹ ή να αναστείλει τη λειτουργία των βάσεων στην Ελλάδα, όπως έπραξε η Τουρκία μετά την επιβολή του εμπάργκο από το αμερικανικό Κογκρέσο.¹⁴⁰ Ο Βαληνάκης υποστηρίζει πως η Ελλάδα διέθετε εναλλακτικές επιλογές, που κλιμακώνονταν από την απειλή πλήρους αναθεώρησης της στάσης της Ελλάδας έναντι του ΝΑΤΟ, εάν η Συμμαχία δεν πίεζε την Άγκυρα για απομάκρυνση των κατοχικών στρατευμάτων εντός σύντομου χρονικού διαστήματος, έως την επανεξέταση του καθεστώτος παραμονής στο ΝΑΤΟ, όπου η κυβέρνηση θα πάγωνε μόνο ορισμένες δραστηριότητές της, όπως η παροχή πληροφοριών, αλλά θα εξακολουθούσε να συμμετέχει στην Επιτροπή Αμυντικού Σχεδιασμού, διατηρώντας το δικαίωμα βέτο με ταυτόχρονο περιορισμό ή διακοπή λειτουργίας μίας ή περισσότερων βάσεων. Για το Βύρωνα Θεοδωρόπουλο, η δήλωση αποχώρησης από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ έπρεπε να αφορά τις επιχειρησιακές λειτουργίες των στρατηγείων, όχι όμως και αποχή από την παρακολούθηση ή τη συμμετοχή σε αποφάσεις στρατηγικής φύσεως.¹⁴¹ Η Κωνσταντίνα Μπότσιου, από την πλευρά της, αναφέρει πως οι αποφάσεις για αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ και επαναδιαπραγμάτευσης του καθεστώτος των βάσεων, ακόμα και αν δεν λαμβάνονταν εν θερμώ, μπορεί να καθίσταντο αναπόφευκτες εξαιτίας της ανάγκης διατήρησης των εσωτερικών πολιτικών ισορροπιών, καθώς η πολιτική ίσων αποστάσεων των Δυτικών όξυνε τον αντιαμερικανισμό και αντιδυτικισμό στην Ελλάδα, σε μια περίοδο που δεν μπορούσε να αγνοηθεί η λαϊκή ψήφος και το γενικό πολιτικό κλίμα στα θέματα εξωτερικής

¹³⁸ Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου Έλενα, 2013, "Η Αποχώρηση της Ελλάδας από το Στρατιωτικό Σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974", Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, σελ. 271.

¹³⁹ Σαζανίδης Χρήστος, 1987, *Ελλάδα, Τουρκία, ΝΑΤΟ και ο Εναέριος Χώρος του Αιγαίου 1974 - 1986*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική Έκδοση, σελ. 73.

¹⁴⁰ Τσιτσόπουλος Γιώργος – Βερέμης Θάνος, 1991, "Οι Ελληνοτουρκικές Αμυντικές Σχέσεις 1945-1987", στο Ροζάκης Χρ.-Καζάκος Π.-Βερέμης Θ.-Αλεξανδρής Τ.-Κουφουδάκης Β.-Τσιτσόπουλος Γ. (επιμ.) *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα: Γνώση, σελ. 173-214, εδώ: σελ. 196.

¹⁴¹ Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, "Η Αποχώρηση της Ελλάδας από το Στρατιωτικό Σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974", σελ. 271-273.

πολιτικής, ιδιαίτερα δε αν αυτό επηρέαζε την βασική πολιτική επιλογή του Καραμανλή να προωθήσει την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας.¹⁴²

Παρά τη δυσaréσκεια για τη στάση του NATO και την άνοδο του αντιαμερικανισμού στην κοινή γνώμη, η ελληνική κυβέρνηση αντιλαμβανόταν εξ αρχής ότι ήταν απαραίτητη η διατήρηση των δεσμών με τη Συμμαχία, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ασφάλεια της χώρας «από Βορρά» και να διευκολυνθεί με τον τρόπο αυτό η αναδιάταξη των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων «προς Ανατολάς». Η ανάπτυξη αυτόνομης αποτρεπτικής ισχύος δεν επαρκούσε για την αντιμετώπιση των εξωτερικών απειλών, ενώ η ένταξη στην ΕΟΚ, παρά τη διάσταση ασφαλείας και τη χαλάρωση των δεσμών με τις ΗΠΑ που προσέφερε, δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως εναλλακτικός «πάροχος ασφαλείας», όπως κατέστη σαφές κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Επιπλέον, οι Έλληνες αρμόδιοι αντιλαμβάνονταν ότι μόνο οι ΗΠΑ είχαν τη δυνατότητα και την επιθυμία αποτελεσματικής μεσολάβησης και συνεπώς η πλήρης διακοπή των σχέσεων με το NATO και τις ΗΠΑ θα αφαιρούσε από την Ελλάδα ένα σημαντικό μοχλό πίεσης για τη διευθέτηση των ελληνοτουρκικών διαφορών. Η επανένταξη της χώρας στο στρατιωτικό σκέλος του NATO δεν κατόρθωσε να επιλύσει τις διαφορές μεταξύ των δύο χωρών. Παρ' όλα αυτά, η πλήρης επανένταξη κατέστη αναπόφευκτη, αφού η αναβίωση του ανταγωνισμού των δύο συνασπισμών στα τέλη της δεκαετίας μείωνε τα περιθώρια εμφάνισης αστάθειας και διαφωνιών εντός της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας, καθώς για τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες προείχε η επίδειξη αρραγούς μετώπου και αποφασιστικότητας για την αντιμετώπιση της σοβιετικής απειλής.¹⁴³

Το ΠΑΣΟΚ ανήλθε στην εξουσία με την υπόσχεση της απομάκρυνσης των βάσεων από τη χώρα, γεγονός που θα διατάρασσε το πλέγμα ασφαλείας στην περιοχή για τις ΗΠΑ, εάν ληφθεί υπ' όψιν η στρατηγική θέση της Ελλάδας εν μέσω Ψυχρού Πολέμου και ιδιαίτερα η κομβική σημασία της βάσης της Σούδας για τους σχεδιασμούς της υπερδύναμης.¹⁴⁴ Όπως και στην περίπτωση της αποχώρησης από το NATO και την ΕΟΚ, έτσι και στην περίπτωση των βάσεων, ο Παπανδρέου επέλεξε να υπαναχωρήσει από τις προωθημένες θέσεις του, καθώς αμέσως μετά

¹⁴² Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2001, "Οι Σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, 1974-2000", στο: *Η Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Μέλλον της Τουρκίας* στο Συλλογικό (Κ. Μπότσιου Π. Καζάκος, Π. Λιαργκόβας, Ν. Μαριάς, Κ. Πολυχρονάκη), Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 133-213, εδώ: σελ. 152.

¹⁴³ Φιλντίσης, "Από τον «Από Βορρά» στον «Εξ Ανατολών» Κίνδυνο" σελ. 115-116. Βαληνάκης, *Με Όραμα και Πρόγραμμα*, σελ. 22-24.

¹⁴⁴ Loulis John, 1984, "Papandreou's Foreign Policy", *Foreign Affairs*, 63, pp. 375-391, εδώ: pp. 384-385.

την εκλογή του φρόντισε να μετριάσει τις προσδοκίες για ριζοσπαστικές κινήσεις σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, προβάλλοντας την ανάγκη εστίασης στην αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων. Λίγες μόλις ημέρες μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας σε συνέντευξή του στο αμερικανικό τηλεοπτικό δίκτυο ABC επιδίωξε να παρουσιαστεί πρόθυμος για την πραγματοποίηση διαπραγματεύσεων ως προς το ζήτημα των βάσεων, αναφέροντας πως κατανοούσε τα συμφέροντα των ΗΠΑ και τονίζοντας πως η κυβέρνησή του δεν είχε σκοπό τη σύγκρουση με την υπερδύναμη, απορρίπτοντας μονομερείς ενέργειες. Αντίθετα, στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η επίτευξη μιας διευθέτησης που θα ελάμβανε υπ' όψιν τις ελληνικές ανησυχίες και ειδικότερα θα περιελάμβανε κατ' ελάχιστο μία ετήσια επιθεώρηση των βάσεων, προκειμένου να αποτραπεί το ενδεχόμενο διεξαγωγής στρατιωτικών επιχειρήσεων από ελληνικό έδαφος εναντίον τρίτης χώρας, φιλικής προς την Αθήνα. Επιπλέον ζητούμενο αποτελούσε η διασφάλιση ότι στρατιωτικές πληροφορίες που αφορούν την Ελλάδα δεν θα μεταφέρονταν στην τουρκική πλευρά, η οποία από το 1974 είχε καταστεί η κύρια απειλή για τη χώρα. Πάντως, η αμερικανική κυβέρνηση αντιμετώπισε με καχυποψία την αλλαγή στάσης του Παπανδρέου, μια αντίληψη που θα χαρακτηρίσει τουλάχιστον την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.¹⁴⁵

Οι διαπραγματεύσεις εκκίνησαν το 1982 με επικεφαλής της ελληνικής διαπραγματευτικής ομάδας το Γιάννη Καψή, τότε Υφυπουργό Εξωτερικών, και από πλευράς ΗΠΑ τον Reginald Bartholomew, Διευθυντή του Γραφείου Πολιτικών/Στρατιωτικών Υποθέσεων του State Department. Η επιλογή να μην αποτελείται η αμερικανική διαπραγματευτική ομάδα από στελέχη της πρεσβείας με επικεφαλής τον Αμερικανό πρέσβη βασίστηκε σε εισήγηση του Montegle Stearns, τότε πρέσβη των ΗΠΑ στην Αθήνα, ο οποίος έχοντας και την προγενέστερη εμπειρία της αναστολής των διαπραγματεύσεων το 1975, και δεδομένης της προσωπικής σχέσης του με τον Παπανδρέου, επιθυμούσε να διατηρήσει τη δυνατότητα παρεμβάσεων σε περίπτωση που οι διαπραγματεύσεις κατέληγαν σε τέλμα.¹⁴⁶ Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ υπέγραψε τελικά μια νέα συμφωνία πενταετούς διάρκειας με τις ΗΠΑ για τις βάσεις το 1983, με τον Παπανδρέου να την εμφανίζει ως το ενδιάμεσο στάδιο για την οριστική απομάκρυνση των βάσεων από την

¹⁴⁵ Brown Warren, 1981, "Greece to Seek Talks on U.S. Bases' Status", *The Washington Post*, 26 October, ανακτήθηκε 7 Απριλίου 2019, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1981/10/26/greece-to-seek-talks-on-us-bases-status/22e06ccb-43ad-4b37-9add-7532d94ea4a1/>

¹⁴⁶ Stearns, *Gifted Greek*, p. 113.

Ελλάδα.¹⁴⁷ Η αλλαγή στάσης της κυβέρνησης βασίστηκε στην ανάγκη εξισορρόπησης της τουρκικής απειλής και κυρίως στη διατήρηση της αναλογίας 7:10 στις στρατιωτικές ενισχύσεις. Ως εκ τούτου, άσκησε πίεση να συμπεριληφθεί στη συμφωνία η αναφορά ότι οι ΗΠΑ δεσμεύονται για τη διατήρηση της ισορροπίας της ισχύος στο Αιγαίο.¹⁴⁸ Επιπροσθέτως, υπήρχε ο κίνδυνος κάποιες εκ των βάσεων να μεταφέρονταν στην Τουρκία, αυξάνοντας έτι περαιτέρω τη σημασία της Τουρκίας για τις ΗΠΑ, δεδομένου ότι η γεωπολιτική της αξία είχε ήδη αναβαθμισθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μετά την απώλεια του Ιράν. Για τους Αμερικανούς η ιρανική επανάσταση κατέστησε αναπόφευκτη την ολοένα μεγαλύτερη εξάρτηση από την Άγκυρα λόγω της επαναφοράς του ανταγωνισμού με την ΕΣΣΔ και της ανάγκης αξιοποίησης των σταθμών παρακολούθησης που υπήρχαν στο τουρκικό έδαφος, καθώς η εισβολή των Σοβιετικών στο Αφγανιστάν αναζωπύρωσε τους φόβους πως η Μόσχα θα επιδιώξει να εκμεταλλευτεί την αναταραχή που προκλήθηκε στην περιοχή. Συνεπώς, στο πλαίσιο του δόγματος Carter, η Ουάσινγκτον θεωρούσε ότι η Τουρκία μπορούσε να παράσχει βάσεις και σταθμούς ανεφοδιασμού σε περίπτωση διεξαγωγής επιχειρήσεων με στόχο την υποστήριξη των κρατών της Αραβικής Χερσονήσου.¹⁴⁹

Αν για τις βάσεις υπήρξαν τριβές και συγκρούσεις τόσο πριν όσο και μετά τη συμφωνία, στην περίπτωση της αποχώρησης από το NATO και της διεξαγωγής δημοψηφίσματος για την παραμονή στην ΕΟΚ η νέα κυβέρνηση απέφυγε τις ριζοσπαστικές κινήσεις και επέλεξε την αξιοποίηση της συμμετοχής της χώρας στους δύο οργανισμούς. Ως προς την ΕΟΚ, το ΠΑΣΟΚ επιδίωξε την επαναδιαπραγμάτευση της συμφωνίας ένταξης, προκειμένου να αποσπάσει κάποιες παραχωρήσεις και αλλαγές στους όρους ένταξης υποβάλλοντας σχετικό Μνημόνιο, ενώ πέτυχε τη θεσμοθέτηση των Μεσογειακών Προγραμμάτων, των πρώτων πλαισίων οικονομικής στήριξης, με στόχο τη σύγκλιση, απειλώντας με βέτο για την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Με τον τρόπο αυτό διεφάνη η σημασία της ταχύτερης ένταξης στην ΕΟΚ, καθώς αρκετοί εντός της Κοινότητας επιθυμούσαν μια γενική μεσογειακή διεύρυνση και όχι την κατ' εξαίρεση ένταξη της Ελλάδας. Ως προς το NATO, ο Παπανδρέου επιδίωξε να ασκήσει πιέσεις

¹⁴⁷ Για τη διαπραγμάτευση των βάσεων επί ΠΑΣΟΚ βλ. Karamouzi Eirini, 2022, "Negotiating the American Presence in Greece: Bases, Security and National Sovereignty", *The International History Review*, pp. 129-144.

¹⁴⁸ Leigh Bruce, 1983, "Greek Approval of US bases pulls Athens more firmly into NATO Fold", *The Christian Science Monitor*, 18 July, ανακτήθηκε 12 Σεπτεμβρίου 2018, <https://www.csmonitor.com/1983/0718/071839.html>

¹⁴⁹ Αθανασοπούλου Εκάβη, 2013, *Σύμμαχοι αλλά όχι Φίλοι, ΗΠΑ-Τουρκία 1979-2000*, Αθήνα: Επίκεντρο, σελ. 38-39.

εντός του συμμαχικού πλαισίου, προκειμένου να αποσπάσει δεσμεύσεις απέναντι στην τουρκική απειλή. Η επιμονή του Έλληνα πρωθυπουργού να αποτυπωθεί στο τελικό κείμενο σχετική αναφορά στην τουρκική επιθετικότητα και στην εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, κατά τη διάρκεια του συμβουλίου υπουργών Άμυνας του NATO το Δεκέμβριο του 1981, όπου συμμετείχε έχοντας αναλάβει και τη θέση του Υπουργού Άμυνας, είχε ως αποτέλεσμα τη μη έκδοση κοινού ανακοινωθέντος για πρώτη φορά στην ιστορία του Οργανισμού.¹⁵⁰ Παρότι δεν ήταν δυνατή η ανάληψη τέτοιας δέσμευσης, δεδομένης της συμμετοχής της Τουρκίας και της απαιτούμενης ομοφωνίας, ο Έλληνας πρωθυπουργός αντιλαμβανόταν ότι μπορούσε να αξιοποιήσει καλύτερα τη συμμετοχή της χώρας στο NATO, παρά να αποχωρήσει, εντείνοντας τη δυτική εξάρτηση από την Τουρκία στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Εξάλλου, κατά την προεκλογική περίοδο του 1981 ο Παπανδρέου επαναλάμβανε διαρκώς ότι με την ανάληψη της εξουσίας δεν θα προέβαινε σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία θα έπληττε το αξιόμαχο του στρατού, γεγονός που σε συνδυασμό με την υψηλή εξάρτηση από τις ΗΠΑ για την προμήθεια και υποστήριξη του στρατιωτικού εξοπλισμού προμήνυε την αποφυγή σύγκρουσης με την Ουάσινγκτον τόσο στο θέμα των βάσεων, όσο και στο θέμα του NATO.¹⁵¹

Έτσι, μετά την ανάληψη της εξουσίας, ο Παπανδρέου έδωσε έγκριση για την πραγματοποίηση αναγνωριστικών πτήσεων από την Κρήτη προς υποστήριξη της αμερικανικής ειρηνευτικής αποστολής στο Λίβανο το Σεπτέμβριο του 1982, ενώ, όπως αναφέρει έκθεση της CIA, οι Έλληνες στρατιωτικοί συνέχισαν τη διμερή στενή συνεργασία και πολλοί εκπαιδεύτηκαν στις ΗΠΑ, λαμβανομένης υπ' όψιν και της εξάρτησης της ελληνικής πλευράς από αμερικανικούς εξοπλισμούς.¹⁵² Ουσιαστικά, η μόνη διαφορά που παρατηρείται στο σκέλος των αμυντικών δαπανών είναι μια αυξημένη διαφοροποίηση των πηγών, η οποία όμως

¹⁵⁰ Χουρχούλης, “Η Προώθηση της Διεθνούς Ύφεσης από την Πρώτη Κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι Αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985”, σελ. 173-174. Βαληνάκης, “Οι Σχέσεις της Ελλάδας με το NATO, 1974-1987”, σελ. 189.

¹⁵¹ Κουλουμπής Α. Θεωρής, 1988α, “Δομές και Διαμόρφωση της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής 1974-1987”, στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Α' , Αθήνα: Σάκκουλας σελ. 57-78, εδώ: σελ. 70.

¹⁵² Stergiou Andreas-Kollias Christos, 2018, “Between Pragmatism and Rhetoric: a Critical Assessment of Greece’s Defence and Foreign Policy in the 1980s in Light of New Primary Sources”, *Southeast European & Black Sea Studies*, pp. 1-23, εδώ: p. 5.

σχετίζεται με αύξηση των προμηθειών από δυτικοευρωπαϊκές χώρες, μια πολιτική που είχε ήδη εκκινήσει από τη δεκαετία του 1970.¹⁵³

Συγκρίνοντας τα κυβερνητικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ για τις εκλογές του 1977 και του 1981 είναι εξάλλου εμφανής η μετατόπιση της θέσης ως προς την αποδέσμευση από το ΝΑΤΟ. Στο πρόγραμμα του 1977 αναφέρεται ότι:

« Το ΠΑΣΟΚ θα επιδιώξει με τον πιο γρήγορο δυνατό ρυθμό την κατάλυση της εξάρτησης της χώρας από ξένα κέντρα αποφάσεων, θα αντιμετωπίσει αποφασιστικά τη διάβρωση του κρατικού μηχανισμού από ξένες υπηρεσίες και μηχανισμούς, θα αποδεσμεύσει τη χώρα από τους στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς συνασπισμούς, που υπονομεύουν σήμερα την εθνική μας ανεξαρτησία και το δικαίωμα του Ελληνικού λαού να προγραμματίζει ελεύθερα την κοινωνική, οικονομική και πολιτική πορεία της χώρας. Το ΠΑΣΟΚ θα θέσει άμεσα σε κίνηση τη διαδικασία για την ολοκληρωτική και οριστική αποχώρηση από το ΝΑΤΟ και για την αποδέσμευση από τις ελληνοαμερικανικές συμφωνίες καθώς και από οποιαδήποτε άλλη συμφωνία που παραβιάζει τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας. Η προσπάθεια για την πολιτικοστρατιωτική αποδέσμευση της χώρας πρέπει να είναι συστηματική και θ' απαιτήσει μακρό χρόνο»¹⁵⁴.

Αντίθετα, στο πρόγραμμα του 1981 αναφέρεται ότι: *«Βασικός στρατηγικός προσανατολισμός μας είναι η διάλυση και των δύο ψυχροπολεμικών μπλοκ: του ΝΑΤΟ και του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Σ' αυτή τη στρατηγική εντάσσουμε και την αποχώρηση της χώρας μας απ' την Ατλαντική Συμμαχία»¹⁵⁵.*

Έτσι, παρότι εξακολουθεί να τίθεται ως στόχος η αποχώρηση, αυτή συνδέεται με κάτι ευρύτερο, τη διάλυση των δύο συνασπισμών και ουσιαστικά με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Η πολιτική αυτή, πέραν της προσαρμογής ενόψει της ανόδου στην εξουσία, συμβάδιζε με τις άλλες πρωτοβουλίες που ανέλαβε ο Έλληνας πρωθυπουργός την ίδια περίοδο με έμφαση στην αποπυρηνικοποίηση και τη συμμετοχή του στην Κίνηση των Έξι, οι οποίες στόχευαν στην υπέρβαση του διπολισμού. Ταυτόχρονα όμως, στην πράξη περιόρισε τη δράση του σε κινήσεις συμβολικές, αναγνωρίζοντας τις πεπερασμένες δυνατότητες μιας μικρομεσαίας δύναμης όπως η

¹⁵³ Stergiou -Kollias, "Between Pragmatism and Rhetoric", p. 5.

¹⁵⁴ Κατευθυντήριες γραμμές κυβερνητικής πολιτικής του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος, Αθήνα: Νοέμβρης 1977

¹⁵⁵ ΠΑΣΟΚ Διακήρυξη Κυβερνητικής Πολιτικής: Συμβόλαιο με το Λαό, Γραφείο Εκδόσεων ΚΕΜΕΔΙΑ ΠΑΣΟΚ, 1981

Ελλάδα και ουσιαστικά μεταθέτοντας στις ελληνικές καλένδες το ζήτημα της αποχώρησης από το ΝΑΤΟ.

Καθοριστικό ρόλο στην αποφυγή αγεφύρωτης κρίσης στις διμερείς σχέσεις έπαιξε ο Αμερικανός πρέσβης στην Ελλάδα την περίοδο 1981-1985, Monteagle Stearns, ο οποίος διατηρούσε σχέσεις με τον Παπανδρέου ήδη από το 1959. Ο Stearns συνήθιζε να τονίζει στους προϊσταμένους του ότι θα πρέπει να μην δίνουν ιδιαίτερη σημασία στη ρητορική του Έλληνα πρωθυπουργού, αλλά αντίθετα να εστιάζουν στις πράξεις του.¹⁵⁶ Από την πλευρά της η CIA ήδη από τον Ιανουάριο του 1982, σε έκθεσή της, θεωρούσε ότι τελικά ο Παπανδρέου δεν θα προχωρούσε στην απομάκρυνση των βάσεων από την Ελλάδα και απέδιδε τη στάση του Έλληνα πρωθυπουργού απέναντι στη δυτική συμμαχία, καθώς και τις πολιτικές του για τη Μέση Ανατολή στην προσπάθεια του να εξασφαλίσει υποστήριξη στην οικονομία και σε εξοπλισμούς με σκοπό την εξισορρόπηση της τουρκικής απειλής.¹⁵⁷ Όπως αναφέρει ο John Nix, ο οποίος υπηρέτησε ως Σύμβουλος Πολιτικών Υποθέσεων (political officer) την περίοδο 1983-85 και ως Σύμβουλος Πολιτικών/ Στρατιωτικών Υποθέσεων (political/military officer) την περίοδο 1985-1987 στην αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, περιγράφοντας την περίοδο της πρώτης διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, υπήρχε μία κρίση σε σχεδόν καθημερινή βάση στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και η αντίληψη που είχαν τμήματα του αμερικανικού επιτελείου για τον Ανδρέα Παπανδρέου, με αποτέλεσμα την υπερβολική έμφαση που αποδιδόταν στις επικριτικές θέσεις του Έλληνα πρωθυπουργού εναντίον των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, κάτι που δεν θα συνέβαινε αν έκανε τις συγκεκριμένες δηλώσεις άλλος ηγέτης.¹⁵⁸ Αντίστοιχη άποψη εκφράζει και ο Gregory Mattson, Σύμβουλος Πολιτικών Υποθέσεων (political counselor) της αμερικανικής πρεσβείας τη δεκαετία του 1980, σχετικά με το κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην Ουάσινγκτον για τον Παπανδρέου σε επίπεδο αντιλήψεων. Όπως αναφέρει:

«Λοιπόν πιστεύω ότι βασικά αυτό που συνέβη οφείλεται στο ότι ο Ανδρέας είχε τόσο κακή φήμη για τον αντιαμερικανισμό του και επειδή οι προσδοκίες για βελτίωση των σχέσεων ήταν τόσο χαμηλές που η Ουάσινγκτον ανέπτυξε μια ενστικτωδώς αρνητική αντίδραση σχεδόν σε κάθε

¹⁵⁶ Loulis, "Papandreu's Foreign Policy", p. 389. Βλ. και: Τζάκσον Λ. Ρίτσαρντ (επιμ.) 2023, *Μακριά και Αγαπημένοι, 80 χρόνια Αμερικανικής Διπλωματίας στην Ελλάδα, 1940-2020*, Αθήνα: Εστία, σελ. 287-298.

¹⁵⁷ CIA, 1982, National Intelligence Daily, 13 January.

¹⁵⁸ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2004, John Nix interviewed by Raymond Ewing, Foreign Affairs Oral History Project, p. 33.

περίπτωση. Εάν ο Παπανδρέου πραγματοποιούσε μία ουδέτερη ή οριακά φιλική ομιλία για τέσσερις σελίδες και υπήρχε στο κείμενο του λόγου του μία παράγραφος επικριτική, πιθανότατα προκειμένου για να απευθυνθεί στο αριστερό ακροατήριο, οι Αμερικανοί επιτελείς στην Ουάσινγκτον εστίαζαν σε αυτά τα σημεία. Έτσι πιστεύω πως υπήρχε απόκλιση μεταξύ της αντίληψης της Ουάσινγκτον για τον Παπανδρέου ως ενός λάβρου αντιαμερικανού τον οποίο δεν μπορούσαμε να εμπιστευτούμε και να διαπραγματευτούμε μαζί του και της πραγματικότητας, η οποία ήταν μία λειτουργική σχέση δούνα και λαβείν (*businesslike relationship*)».¹⁵⁹

Στηριζόμενη στις ανωτέρω διαμορφωθείσες αντιλήψεις, η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε ότι υπήρχε διαφορετική αντιμετώπιση (*double standards*) απέναντί της σε σχέση με άλλες χώρες είτε στις περιπτώσεις διαφωνιών ως προς αμερικανικές πρωτοβουλίες είτε ως προς ακολουθούμενες πολιτικές. Αυτή η θεώρηση της Αθήνας βασιζόταν στην αντιπαραβολή και διαφοροποίηση της έντασης των δηλώσεων της αμερικανικής πλευράς έναντι της ελληνικής κυβέρνησης σε περιπτώσεις όπως η κρίση των ευρωπυραύλων, οι σχέσεις με τη Λιβύη, αλλά και η τρομοκρατία, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.¹⁶⁰

Αντίστοιχη ήταν και η παρουσίαση του Ανδρέα Παπανδρέου από τα μέσα ενημέρωσης των ΗΠΑ. Όπως σημειώνει ο Φιλήμων Μπαντιμαρούδης, ο οποίος μελέτησε πώς παρουσιάζεται ο Παπανδρέου σε πέντε αμερικανικές/α εφημερίδες/περιοδικά την περίοδο 1981-1996, την περίοδο 1981-1985 κυριαρχεί στα δημοσιεύματα η ριζοσπαστική αντιαμερικανική ρητορική του Έλληνα πρωθυπουργού, ενώ στη συνέχεια υποχωρεί αυτή η τάση, αφού και ο Παπανδρέου αλλάζει στάση από τη δεύτερη θητεία του και εντεύθεν. Για τον Μπαντιμαρούδη, τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τη θεωρία ότι όταν καταλαμβάνουν την εξουσία σε μικρές χώρες ηγέτες με ριζοσπαστική ρητορεία/στάση αυξάνεται η παρουσίαση τους από τα διεθνή μέσα.¹⁶¹

Για τον Coufoudakis, η σχέση μεταξύ Αθήνας και Ουάσινγκτον επιβαρύνθηκε τη συγκεκριμένη περίοδο εξαιτίας της μη ταύτισης, και ενίοτε σύγκρουσης, των συμφερόντων των δύο πλευρών σε κομβικά ζητήματα εξωτερικής πολιτικής. Η αναβάθμιση της σημασίας της Τουρκίας σε μια περίοδο αλλαγών και αύξησης της έντασης στη Μέση Ανατολή και τη

¹⁵⁹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2003, Gregory Mattson interviewed by Raymond Ewing, Foreign Affairs Oral History Project, p. 43.

¹⁶⁰ Coufoudakis, "Greek Foreign Policy since 1974: Quest for Independence", pp. 67-69.

¹⁶¹ Bantimaroudis Philemon, 2003, "Andreas Papandreu and the American Media: The Salient Attributes of a Socialist", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 14, No 2, pp. 110-129.

Μεσόγειο εθεωρείτο από την Ελλάδα ότι έπληττε τη θέση της, καθώς φαινόταν ότι οι ΗΠΑ πριμοδοτούν την Άγκυρα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Επιπλέον επιβαρυντικός παράγοντας υπήρξε και η ιδεολογικοποιημένη ηγεσία Reagan τη συγκεκριμένη εποχή, σε αντίθεση με τις πιο μετριοπαθείς και πραγματιστικές προεδρίες Ford και Carter, όσον αφορά ζητήματα που θεωρούνταν πρωτεύουσας σημασίας για την Ουάσινγκτον.¹⁶²

δ. Τρομοκρατία

Η τρομοκρατία αποτέλεσε ένα από τα βασικά πεδία τριβών στις διμερείς σχέσεις Αθήνας-Ουάσινγκτον καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Ιδιαίτερα μετά το 1983 υπήρξε το κύριο σημείο αντιπαράθεσης, καθώς επιλύθηκε το ζήτημα της παραμονής των βάσεων και σταδιακά μεταβαλλόταν η στάση του ΠΑΣΟΚ απέναντι στη Δύση, κυρίως κατά τη δεύτερη κυβερνητική θητεία.

Από τη δεκαετία του 1970 οι ευρωπαϊκές χώρες προσάρμοσαν τις νομοθεσίες τους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την παρατηρούμενη άνοδο της τρομοκρατίας που οφειλόταν στη διεξαγωγή τρομοκρατικών ενεργειών τόσο από εγχώριες (ακροαριστερές και ακροδεξιές), όσο και από οργανώσεις διεθνούς τρομοκρατίας. Αντίθετα, στην Ελλάδα η σχετική νομοθεσία που υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας το 1978 καταργήθηκε από τη νέα κυβέρνηση το 1983.¹⁶³ Το ΠΑΣΟΚ, όπως προαναφέρθηκε, όντας στην αντιπολίτευση είχε εναντιωθεί σφόδρα στη σχετική νομοθεσία, θεωρώντας πως αποτελούσε οπισθοδρόμηση αναφορικά με τις δημοκρατικές ελευθερίες. Η κυβέρνηση δεν πίστευε πως η χώρα αντιμετώπιζε ουσιαστικό πρόβλημα με την τρομοκρατία και εκλάμβανε τις επιθέσεις ως μεμονωμένα περιστατικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης κατά την κοινοβουλευτική συζήτηση για την κατάργηση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας υποστήριξε ότι ο νόμος δεν ήταν αντιτρομοκρατικός, αλλά τρομοκρατικός και η Ελλάδα δεν αντιμετώπιζε πρόβλημα με την τρομοκρατία, ενώ ο εισηγητής του ΠΑΣΟΚ Γιώργος Καλογήρου ανέφερε πως οι υφιστάμενες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα ήταν επαρκείς και δεν χρειάζονταν ιδιώνυμα.¹⁶⁴ Η Νέα Δημοκρατία αντιτάχθηκε στην κατάργηση, με την εισηγήτρια

¹⁶² Coufoudakis, "Greek Foreign Policy since 1974: Quest for Independence", pp. 66-67.

¹⁶³ Kaplan D. Robert, 2002, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, Αθήνα: Ροές, σελ. 478.

¹⁶⁴ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Γ' Σύνοδος Β' Συνεδρίαση ΡΚΣΤ' 16 Μαΐου 1983, σελ. 6409-6415 και 6426-6429.

του κόμματος, Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη να υποστηρίζει πως σχετικές διατάξεις υπήρχαν στην διεθνή πρακτική, επικαλούμενη τις περιπτώσεις της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Γαλλίας και τονίζοντας πως η κατάργηση της νομοθεσίας «κλονίζει το αίσθημα ασφαλείας των πολιτών και ενθαρρύνει τους τρομοκράτες». ¹⁶⁵ Πιο ενδιαφέρουσα όμως είναι η τοποθέτηση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, τότε κοινοβουλευτικού εκπροσώπου της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ο οποίος τόνισε πως «η Ελλάδα γίνεται ζέφραγο αμπέλι για τη διεθνή τρομοκρατία και είναι βέβαιο ότι η κατάσταση έχει χειροτερεύσει» και «η κατάργηση του νόμου αποτελεί πράξη έσχατης αφροσύνης», ενώ στη συνέχεια προέβη σε μία διατύπωση που υπονοούσε πως υπήρχαν άλλοι λόγοι πέραν της προάσπισης των δημοκρατικών ελευθεριών για τους οποίους η κυβέρνηση επιθυμούσε την κατάργηση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας. ¹⁶⁶ Πιθανόν εδώ βρίσκεται η απαρχή της προσπάθειας διασύνδεσης του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατία που θα κυριαρχήσει τα επόμενα χρόνια.

Παρά την ύφεση του φαινομένου τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, η πορεία αυτή αντιστράφηκε τόσο στο πεδίο της εσωτερικής τρομοκρατίας, κυρίως εξαιτίας της επαναδραστηριοποίησης και της κλιμάκωσης της δράσης της «17 Νοέμβρη», όσο και σε αυτό της διεθνούς. Κατά τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ οι εγχώριες τρομοκρατικές ομάδες περιορίστηκαν σε χαμηλής έντασης επιθέσεις, ενώ η «17 Νοέμβρη» απείχε πλήρως από τρομοκρατικές ενέργειες έως το Νοέμβριο του 1983. Όπως αποκάλυψε η οργάνωση στην προκήρυξη που δημοσίευσε μετά τη δολοφονία του επικεφαλής της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής (JUSMAGG) πλοίαρχου George Tsantes και του οδηγού του Νίκου Βελούτσου, η αποχή της είχε σκοπό να προσφέρει στη νέα κυβέρνηση την ευκαιρία να εφαρμόσει το πρόγραμμά της κυρίως αναφορικά με τη στάση της εναντίον του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ. Όπως ανέφερε η προκήρυξη:

¹⁶⁵ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Γ' Σύνοδος Β' Συνεδρίαση ΡΚΣΤ' 16 Μαΐου 1983, σελ. 6409-6415

¹⁶⁶ «Το να έρχεται η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ σήμερα όταν συμβαίνουν όσα ανέφερα (δολοφονία Αθανασιάδη, βόμβες από ξένους διπλωμάτες κλπ.) και να καταργεί τη νομοθεσία είναι βαρύτατο λάθος. Και ερωτά κανείς; Γιατί κάνει αυτό το λάθος; Το κάνει μόνο γιατί επικρατούν οι θεωρητικές νομικές πεποιθήσεις του Υπουργού Δικαιοσύνης ή το κάνει γιατί έχει άλλους λόγους; Πρέπει να πω ότι έχω το σαφές αίσθημα και δεν μπορώ να πω αυτή την ώρα τίποτα παραπάνω ότι η κυβέρνηση διστάζει και δεν αποφασίζει να προχωρήσει στην έρευνα προς την κατεύθυνση των τρομοκρατών, των αναρχικών τρομοκρατών. Έχω αυτό το σαφές αίσθημα για πολλούς λόγους και έχω και πολλά επιχειρήματα υπέρ της άποψης αυτής που δεν θέλω αυτή την ώρα να πω πλήρως». Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Γ' Σύνοδος Β' Συνεδρίαση ΡΚΗ' 18 Μαΐου 1983, σελ. 6534-6538.

«Ειδικά όμως με τις εκλογές του 81 στη χώρα μας, για λόγους που έχουν σχέση με την ιστορία και τις εμπειρίες του λαϊκού κινήματος ότι, τις τελευταίες δεκαετίες, η πλειοψηφία τουλάχιστον του 63% ψήφισε υπέρ ενός προγράμματος που μπορεί να μην ήταν βέβαια σοσιαλιστικό ήταν όμως αναμφισβήτητα και πέρα από λεπτομέρειες και βερμπαλιστικές δημαγωγίες, στις βασικές του γραμμές αντιμονοπωλιακό, αντιμπεριαλιστικό, δημοκρατικό. Γι αυτό το λόγο η οργάνωσή μας, παρ' ότι δεν πίστευε στην επιτυχία αυτού του προγράμματος, εν τούτοις σεβόμενη τη λαϊκή ετυμηγορία, την εντολή για την εφαρμογή του μέσα στα κοινοβουλευτικά νόμιμα πλαίσια αποφάσισε να αναστείλει προσωρινά τη δραστηριότητά της, για να μην δημιουργήσει πρόσθετα εμπόδια».¹⁶⁷

Η πεποίθηση πως η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ θα εφαρμόζε τουλάχιστον ένα βασικό μέρος του προγράμματός της, όσον αφορά τη στάση απέναντι στο ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, είχε διαφανεί ήδη από την προκήρυξη που είχε κυκλοφορήσει η οργάνωση στις 24 Ιουλίου 1981, προ των εκλογών, με αφορμή τους εμπρησμούς σε σούπερ μάρκετ και στα πολυκαταστήματα Μινιόν και Κατράτζος, όπου επέκρινε τις συγκεκριμένες ενέργειες ως επιβλαβείς για τον «ένοπλο αγώνα»:

«Στις ερχόμενες εκλογές υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να κερδίσει την πλειοψηφία το ΠΑΣΟΚ. Στην περίπτωση αυτή κι εφόσον θα χει κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ανοίγεται μία κρίσιμη και σημαντική περίοδος για το λαϊκό κίνημα και τις επαναστατικές δυνάμεις. (...) Μέσα στις διάφορες προγραμματικές διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ υπάρχει και ένα μίνιμουμ μέτρων που θα υποχρεωθεί να πάρει, όσο κι αν προσπαθήσει να τα μεθοδεύσει. Ακόμη κι αν δε κάνει τίποτε σε σχέση με τις κοινωνικοποιήσεις και τις κρατικοποιήσεις διαφόρων τομέων της οικονομίας, θα υποχρεωθεί (1) να βγάλει τη χώρα απ' το ΝΑΤΟ και να πάρει ουσιαστικά μέτρα για τις βάσεις, (2) να εκκαθαρίσει το φασιστικό μηχανισμό πούναι ανέπαφος στο Στρατό και τα Σώματα Ασφαλείας για να ελέγχει και να μπορέσει να προχωρήσει έχοντας ορισμένες εγγυήσεις, (3) ορισμένα ελάχιστα μέτρα ενάντια στην ασυδοσία του μεγάλου κεφαλαίου».¹⁶⁸

Πλην της τυχόν αναμονής της οργάνωσης για τις επιλογές του ΠΑΣΟΚ και την επανεμφάνισή της αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας για την παραμονή των βάσεων, υφίστατο και επιχειρησιακό ζήτημα για την απραξία της «17 Νοέμβρη». Ο αρχηγός της

¹⁶⁷ 17 Νοέμβρη, 1983, "Προκήρυξη Τσάντες-Βελούτσου", στο 17Ν: Οι Προκηρύξεις 1975-2002, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 125-139, εδώ: σελ. 126.

¹⁶⁸ 17 Νοέμβρη, 1981, "Για τους εμπρησμούς των πολυκαταστημάτων", 1981, στο 17Ν: Οι Προκηρύξεις 1975-2002, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 78-124, εδώ: σελ. 119-120.

οργάνωσης Αλέξανδρος Γιωτόπουλος είχε μείνει ουσιαστικά χωρίς στελέχη και προσέγγισε τη συγκεκριμένη περίοδο το χώρο των Εξαρχείων όπου και θα «στρατολογήσει» μία νέα γενιά μελών, τα οποία είχαν επαφές με την εξωκοινοβουλευτική αριστερά και είχαν ριζοσπαστικοποιηθεί το προηγούμενο διάστημα, είτε στις διαδηλώσεις για το νόμο-πλαίσιο για την παιδεία είτε μετά το θάνατο δύο ατόμων σε συμπλοκές με την αστυνομία στην επέτειο του Πολυτεχνείου το 1980.¹⁶⁹

Ο ΕΛΑ από την πλευρά του, διαπίστωνε μετατόπιση στις αντιλήψεις της 17Ν ως προς το σκοπό των «οργανώσεων λαϊκής βίας». Ενώ το 1977 η 17Ν θεωρούσε ότι αυτές απέβλεπαν στην αντιϊμπεριαλιστική αλλαγή, τη λαϊκή εξουσία και το σοσιαλισμό, στην προκήρυξή της για τους εμπρησμούς των πολυκαταστημάτων Μινιόν και Κατράτζου, θέτει ως στόχο την άσκηση «ένοπλης προπαγάνδας», ήτοι οι ενέργειες των οργανώσεων αποσκοπούν στην προπαγάνδισή της αναγκαιότητας της λαϊκής βίας. Σε αυτή την τελευταία τοποθέτηση, ο ΕΛΑ ασκεί έντονη κριτική, καθόσον *«ο περιορισμός του περιεχομένου και του σκοπού του επαναστατικού λαϊκού αγώνα, την οδηγεί μέχρι το σημείο (...) να τον θεωρεί σαν την οργάνωση λαϊκής αυτοάμυνας για να αντιμετωπιστεί η πιθανή βίαιη, πραξικοπηματική εκτροπή του καθεστώτος που θα έχει αφορμή την πιθανή εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ και αιτία τα μέτρα που το ΠΑΣΟΚ θα μπορέσει να πάρει και τα οποία ανοίγουν την επαναστατική προοπτική»*.¹⁷⁰ Για τον ΕΛΑ θεωρείται λάθος να εκλαμβάνεται ως δεδομένη η θέληση του ΠΑΣΟΚ και να εξετάζεται αποκλειστικά η δυνατότητά του να λάβει κάποια από τα εξαγγελθέντα μέτρα, καθώς θα οδηγήσει σε εγκλωβισμό των «επαναστατικών δυνάμεων», τονίζοντας την ανάγκη συνέχειας στον ίδιο δρόμο της δράσης *«ενάντια στις αυταπάτες ή και στα λάθη που δημιουργούνται ή γίνονται, από τις σημαντικές πιθανότητες εκλογικής επικράτησης του ΠΑΣΟΚ»*. Περαιτέρω δε, ασκεί κριτική στην λανθασμένη στάση της 17Ν και άλλων αναφορικά με το διαχωρισμό της πολιτικής και της στρατιωτικής δραστηριότητας, καθώς: *«ο «ξεχωρισμός» του πολιτικοστρατιωτικού αγώνα, φανερώνει πως η επαναστατική και λαϊκή βία αποτελεί «μόνο μια πρακτική χρησιμοποίησης πότε-πότε, ή κατά περιόδους ορισμένων βίαιων δυναμικών ενεργειών και όχι μια στρατηγική (...) που*

¹⁶⁹ Παπαχελάς-Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 118-123. Λαμπρόπουλος, *Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία*, σελ.61-62. Σύνεντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

¹⁷⁰ Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας, 1981, “Για την Ανάπτυξη του Επαναστατικού και Λαϊκού Κινήματος στην Ελλάδα”, 22 Σεπτεμβρίου.

έχει σκοπό την ανατροπή του σημερινού καθεστώτος και την πραγματοποίηση της επαναστατικής αλλαγής της κοινωνίας».¹⁷¹

Η επιστροφή της οργάνωσης στην ενεργό δράση με την δολοφονία των Tsantes και Βελούτσου δεν άλλαξε άμεσα την κυβερνητική αντίληψη περί του κινδύνου που αποτελούσε η τρομοκρατία. Σε αυτή τη θεώρηση έπαιξε ρόλο και το γεγονός ότι η ενέργεια της οργάνωσης συνέπεσε με την ημέρα ανακήρυξης της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βορείας Κύπρου» από τον Rauf Denktaş. Η σύμπτωση αυτή οδήγησε σε φήμες και σε δημοσιεύματα στις εφημερίδες πως πίσω από τη δολοφονία του Tsantes βρισκόταν η CIA, με σκοπό να εκτρέψει τις αντιδράσεις εναντίον των ΗΠΑ, οι οποίες, παρότι καταδίκασαν την επιλογή Denktaş, δεν την απέτρεψαν.¹⁷² Ειδικότερα, η προσκείμενη στο ΠΑΣΟΚ εφημερίδα *Ελεύθερη Γνώμη* υποστήριξε ότι η οργάνωση συνεργαζόταν με τη CIA και σκοπός της ήταν η αποσταθεροποίηση της κυβέρνησης,¹⁷³ ενώ άλλες συμπολιτευόμενες εφημερίδες χαρακτήριζαν τη δολοφονία συνωμοσία της CIA, με στόχο να δημιουργηθούν ανθελληνικά αισθήματα στις ΗΠΑ.¹⁷⁴ Ομοίως, η εφημερίδα *Τα Νέα* την επομένη της δολοφονίας αναφερόταν στα διαφορετικά σενάρια που εξέταζαν οι αρχές ασφαλείας για την ταυτότητα των δραστών. Μεταξύ αυτών ήταν τα εξής: η δολοφονία αποτελούσε μέρος ενός πολέμου κατασκόπων, ήταν έργο εξτρεμιστικής οργάνωσης, ήταν προσπάθεια να στραφεί το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης μακριά από την ανακήρυξη του ψευδοκράτους ή (λιγότερο πιθανό) αποτελούσε ενέργεια Αράβων τρομοκρατών.¹⁷⁵ Μία ημέρα αργότερα η ίδια εφημερίδα και μετά την ανάληψη ευθύνης από τη «17 Νοέμβρη» ανέφερε πως: ««η οργάνωση-φάντασμα» ήθελε έτσι να δείξει για μία ακόμη φορά, την ταυτότητά της, έτσι ώστε κανένας να μην μπορεί να αμφισβητήσει ότι οι έξι δολοφονίες οργανώθηκαν και εκτελέστηκαν από το ίδιο κέντρο, που κανένας δεν ξέρει ποιος κινεί τα νήματά του και ποιες οργανωμένες υπηρεσίες κρύβονται πίσω από αυτό».¹⁷⁶

¹⁷¹ Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας, 1981, «Για την Ανάπτυξη του Επαναστατικού και Λαϊκού Κινήματος στην Ελλάδα», 22 Σεπτεμβρίου.

¹⁷² Kiesling, *Greek Urban Warriors*, pp.101-103.

¹⁷³ Dimitras E. Panayote, 1985, «Greece: A New Danger», *Foreign Policy*, No 58, pp. 134-150.

¹⁷⁴ Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, σελ. 476.

¹⁷⁵ Μαθιόπουλος Δημήτρης- Μαθιουδάκης Μανόλης, 1983, «Πόλεμος Κατασκόπων», *Τα Νέα*, 17 Νοεμβρίου, σελ. 5.

¹⁷⁶ *Τα Νέα*, 1983, «Με το ίδιο όπλο που έγιναν οι δολοφονίες των Γουέλς και Μάλλιου δολοφονήθηκε και ο Τζωρτζ Τσάντες», 19 Νοεμβρίου, σελ. 12.

Είναι σαφές πως την περίοδο αυτή οι ελληνικές αρχές δεν έχουν ακόμη καταλήξει στην ταυτότητα της οργάνωσης, εστιάζοντας κυρίως στην πιθανότητα να πρόκειται για επαγγελματίες εκτελεστές που υποκινούνται από μυστικές υπηρεσίες για να αποσταθεροποιήσουν τη χώρα. Η αντίληψη ότι η δολοφονία ήταν προβοκάτσια απέκλειε εκ των πραγμάτων την αποτελεσματική διερεύνηση της υπόθεσης. Η προκήρυξη στην αιτιολόγησή της για το χτύπημα στον Tsantes επικαλείται το Κυπριακό και το πραξικόπημα, σταθερές συνδηλώσεις του αντιαμερικανισμού από το 1967 και εντεύθεν:

«Έτσι αποφασίσαμε να χτυπήσουμε σήμερα έναν από τους κυριότερους στρατιωτικούς μηχανισμούς του αμερικανικού ιμπεριαλισμού στη χώρα μας, την αμ. Στρατιωτική αποστολή. (...) Η αμ. στρατι. αποστολή(...) βαρύνεται με απειράριθμα εγκλήματα σε βάρος του (λαού), μεταξύ των οποίων το πραξικόπημα του 67, η τραγωδία της Κύπρου το 74 και οι σημερινές αλλεπάλληλες παραβιάσεις του εναέριου χώρου μας και αμφισβητήσεις της κυριαρχίας μας τόσο απ' τα αμερικανικά όσο κι απ' τα τουρκικά αεροπλάνα.»¹⁷⁷

Για τον Καρυώτη, η έλλειψη πολιτικής συναίνεσης και η απροθυμία περιορισμού των ελευθεριών, αν ληφθούν υπ' όψιν το πρόσφατο εκείνη την εποχή τραύμα της δικτατορίας και η αδυναμία κατανόησης της φύσης της εγχώριας τρομοκρατίας, είχαν ως αποτέλεσμα την ανεπαρκή αντιμετώπιση του φαινομένου και την έλλειψη συνεκτικής στρατηγικής.¹⁷⁸ Η ανεπάρκεια στην αντιμετώπιση της τρομοκρατίας αποτυπώνεται στη συνέντευξη του Wayne Merry νούμερο δύο στο πολιτικό γραφείο της πρεσβείας των ΗΠΑ στην Αθήνα την περίοδο 1987-1990, ο οποίος αναφερόμενος στο ζήτημα υποστηρίζει ότι η Ελλάδα δεν είχε το χειρότερο πρόβλημα τρομοκρατίας, αλλά τη χειρότερη αντιτρομοκρατική στρατηγική. Το πρόβλημα αφενός ήταν η αδυναμία συγκρότησης σύγχρονης αστυνομίας στον τομέα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας και αφετέρου η αδυναμία σύγκλισης απόψεων στο πολιτικό περιβάλλον και η έλλειψη πολιτικού κινήτρου για την αποφασιστική καταπολέμηση του φαινομένου. Για τον Merry, βασική αιτία για τη στάση αυτή αποτελούσε το γεγονός πως για πολλά στελέχη του τότε κυβερνώντος κόμματος τα μέλη της «17 Νοέμβρη» θεωρούνταν σύντροφοι από την εποχή της αντίστασης εναντίον της χούντας, οι οποίοι κάποια στιγμή θα εγκατέλειπαν την ένοπλη δράση,

¹⁷⁷ 17 Νοέμβρη, "Προκήρυξη Τσάντες-Βελούτσου", σελ. 133.

¹⁷⁸ Karyotis Georgios, 2007, "Securitization of Greek Terrorism and Arrest of the 'Revolutionary Organization November 17", *Cooperation and Conflict*, Vol. 42, No.3, pp. 271-293, εδώ: p. 277.

ενώ υποστηριζόταν ότι ο χρόνος θα αρκούσε για την εξάλειψη του φαινομένου.¹⁷⁹ Η αντίληψη αυτή, πέραν της αδυναμίας πλήρους κατανόησης του φαινομένου και της συσχέτισής του με τα αντίστοιχα τεκταινόμενα και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, αποτυπώνει και την αμηχανία που διακατέχει τα πολιτικά κόμματα τη συγκεκριμένη εποχή, καθώς θεωρείται ταμπού η ενίσχυση του θεσμικού οπλοστασίου της αστυνομίας για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, επειδή διασυνδέεται με την αρνητική μνήμη του ρόλου της αστυνομίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.

Η αμηχανία ή η αρνητικότητα απέναντι στη χάραξη αποτελεσματικής αντιτρομοκρατικής στρατηγικής θα παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα και αυτό είναι εμφανές στα πενιχρά αποτελέσματα της αστυνομίας. Ο Merry αναλύει περισσότερο το ζήτημα της ανεπάρκειας και της ανικανότητας της αστυνομίας, σχολιάζοντας τον τρόπο διαχείρισης της σκηνής του εγκλήματος, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις ο επικεφαλής της σκηνής ελάμβανε πειστήρια του εγκλήματος (π.χ. κάλυκες) ως ενθύμια, με αποτέλεσμα να χάνονται κρίσιμα στοιχεία και να δυσχεραίνεται η αξιοποίηση επιστημονικών εργαλείων που θα προσέφεραν υποστήριξη για την εξιχνίαση των υποθέσεων. Επιπλέον στοιχείο που εμπόδιζε την αποτελεσματική αντιμετώπιση της τρομοκρατίας ήταν και η σχετικά χαλαρή αντιμετώπιση από τους πολίτες, αφού κάποιοι θεωρούσαν τις δολοφονίες ανεκτές ως μέρος της πολιτικής διαδικασίας. Ο Merry επιμένει πάντως ότι το κύριο πρόβλημα ήταν πολιτικό και επικαλείται μαρτυρία στελέχους της αστυνομίας, το οποίο σε κατ' ιδίαν συνομιλία υποστήριξε πως η αστυνομία μπορούσε να συλλάβει τους τρομοκράτες, αλλά τα χέρια της ήταν δεμένα για πολιτικούς λόγους. Ειδικότερα, επιστρέφοντας στο ζήτημα των παλιών συντρόφων από την εποχή της αντίστασης στη δικτατορία, υποστηρίζει πως στο κυβερνών κόμμα υπήρχε ο φόβος να προκύψουν σε περίπτωση συλλήψεων διασυνδέσεις από το παρελθόν των μελών των τρομοκρατικών οργανώσεων με μέλη της πολιτικής ελίτ, προκαλώντας ερωτήματα, αναστάτωση και συνδέσεις, υπαρκτές ή φανταστικές, οι οποίες θα αξιοποιούνταν πολιτικά για να πλήξουν την κυβέρνηση. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται και στο γεγονός ότι κατά κύριο λόγο οι δολοφονηθέντες προέχονταν από τη δεξιά παράταξη. Ως εκ τούτου, θεωρεί πως οι απώλειες, στο βαθμό που λάμβαναν χώρα, ήταν διαχειρίσιμες πολιτικά. Πάντως ο Αμερικανός διπλωμάτης αποδίδει ευθύνες και στην πλευρά των ΗΠΑ ως προς τη διαχείριση του ζητήματος, υποστηρίζοντας πως έπρεπε να

¹⁷⁹The Association for Diplomatic Studies and Training, 2013, Wayne Merry interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 169.

δράσουν πιο αποφασιστικά, και αντιπαραβάλλει το παράδειγμα των Βρετανών μετά τη δολοφονία του Stephen Saunders. Τέλος, για την αδυναμία εξάρθρωσης έπαιξε ρόλο και η στεγανότητα της οργάνωσης, καθώς, παρά την παραφιλολογία για την πραγματική ταυτότητα των μελών της (CIA, KGB κλπ.) και σε αντίθεση με τον ΕΛΑ και αντίστοιχες οργανώσεις του εξωτερικού, η «17 Νοέμβρη» δεν είχε επαφές ούτε με το εγχώριο αντάρτικο πόλης ούτε με ξένες οργανώσεις.¹⁸⁰

Ομοίως, ο Thomas Miller, ο οποίος την περίοδο 1985-1987 υπηρέτησε ως Σύμβουλος Πολιτικών Υποθέσεων στην πρεσβεία στην Αθήνα, υποστηρίζει πως υπήρχε μεγάλη δυσαρέσκεια για την ελληνική κυβέρνηση και την αδυναμία της να εξαρθρώσει τη «17 Νοέμβρη» σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη που στα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε αντιμετωπίσει τις ακροαριστερές οργανώσεις. Ο Miller αναφέρεται στις θεωρίες συνωμοσίας που επικρατούσαν την περίοδο εκείνη ως προς τη «17 Νοέμβρη» και επισημαίνει πως, παρότι εν τέλει αποδείχθηκαν ψευδείς, τη συγκεκριμένη εποχή δεν εθεωρείτο αδιανόητο ότι η ελληνική κυβέρνηση με κάποιο τρόπο σχετιζόταν με τη «17 Νοέμβρη» ή έστω είχε επαρκή γνώση για τη δράση της, όντας κατά κάποιο τρόπο συνεργός της (*«But I think at the time, by the mid '80s, it was not inconceivable to believe that maybe the Greek Government was somehow complicitous knowledgeable about what November 17 was doing»*.)¹⁸¹

Ο Κασιμέρης, διερευνώντας τους παράγοντες που συνετέλεσαν στη μακροχρόνια αδυναμία διαδοχικών ελληνικών κυβερνήσεων να εξαρθρώσουν εν όλω ή εν μέρει την οργάνωση, καταγράφει την αποτυχία των πολιτικών ελίτ να συμφωνήσουν στο τι αποτελεί πολιτική βία, την υποβάθμιση της έντασης της απειλής και την αργή και αναποφάσιστη αντίδραση στο φαινόμενο. Περαιτέρω, εστιάζοντας στις επιχειρησιακές πλευρές, αναφέρει τη μη αναδιοργάνωση των υπηρεσιών ασφαλείας μετά τη δολοφονία Tsantes, την εκτεταμένη διαφθορά που είχε ως αποτέλεσμα τη διασπάθιση σημαντικών χρηματικών ποσών για πληροφορίες χωρίς αντίκρισμα, την άρνηση αναδιοργάνωσης των μυστικών υπηρεσιών, επειδή οι κυβερνήσεις τις προτιμούσαν ανεπαρκείς και υπό πολιτικό έλεγχο, τη για μεγάλο χρονικό διάστημα ανεπαρκή υποστήριξη των αντιτρομοκρατικών υπηρεσιών σε τεχνικά μέσα,

¹⁸⁰ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2013, Wayne Merry interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 169.

¹⁸¹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2011, Thomas Miller interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 74.

παράλληλα με την ελλιπή εκπαίδευσή τους, και τέλος την αδυναμία κατανόησης της φύσης και των στόχων της οργάνωσης.¹⁸² Ομοίως, οι Floros και Newsome τονίζουν πως από το 1981 έως το 1986 τον κύριο λόγο στις έρευνες τον είχε η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών (ΚΥΠ), πλην όμως ούτε αυτή ούτε η Ελληνική Αστυνομία (ΕΛΑΣ) είχαν πετύχει να προσελκύσουν κάποια αξιοποιήσιμη πληροφορία για την οργάνωση, ζήτημα που προκαλούσε διαρκώς πρόβλημα στις σχετικές έρευνες. Επιπλέον πρόβλημα αποτελούσαν οι συγκρούσεις μεταξύ των υπηρεσιών, οι οποίες δυσχέραιναν περαιτέρω την επιτυχή ενασχόληση με το αντικείμενο. Στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης αρνητικού κλίματος μεταξύ Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών¹⁸³ (ΕΥΠ) και Ελληνικής Αστυνομίας υπήρξε σημαντική η υπόθεση Κρυστάλλη, ενώ ως προσπάθεια δημιουργίας εμποδίων στην ΕΛΑΣ θεωρήθηκε η απόπειρα της ΕΥΠ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 να δημιουργήσει μια σκιώδη 17N, όταν πια η ΕΛΑΣ είχε αναλάβει τα ηνία των ερευνών με την ίδρυση της Αντιτρομοκρατικής Υπηρεσίας.¹⁸⁴

Η αδυναμία αντιμετώπισης της τρομοκρατίας και η ανεπάρκεια της αστυνομίας δεν επηρέαζαν μόνο τις σχέσεις σε πολιτικό επίπεδο, αλλά προξενούσαν τριβές και σε καθαρά αστυνομικό επίπεδο σε μια εποχή που έχει εκκινήσει η συνεργασία των αστυνομιών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Έτσι, αξιωματικός που ασχολείτο με θέματα τρομοκρατίας δήλωνε στην *Αυγή* πως οι αστυνομίες των ευρωπαϊκών χωρών «μας είχαν ξεγράψει», ενώ σε συνέδριο που είχε λάβει χώρα εκείνη την περίοδο με συμμετοχή εκπροσώπων των ευρωπαϊκών αστυνομιών οι Γερμανοί είχαν εκφράσει έλλειψη εμπιστοσύνης προς την Ελληνική Αστυνομία, υποστηρίζοντας πως στην Ελλάδα έβρισκαν καταφύγιο Άραβες τρομοκράτες.¹⁸⁵

Αποφασιστικό παράγοντα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, πλην της ενίσχυσης του νομοθετικού οπλοστασίου και της επιχειρησιακής επάρκειας των Σωμάτων Ασφαλείας, αποτελούσε και αποτελεί η στάση της κοινωνίας απέναντι στο φαινόμενο. Τη συγκεκριμένη εποχή στην Ελλάδα παρά τη φραστική καταδίκη των τρομοκρατικών ενεργειών από όλα τα κόμματα, στην πραγματικότητα η κοινωνία κατά κύριο λόγο εκινείτο μεταξύ αδιαφορίας και

¹⁸² Kasimeris, "What not to Do when Dealing with Terrorism: The Greek Experience", pp. 109-110.

¹⁸³ Η ΕΥΠ ιδρύθηκε το 1986 αντικαθιστώντας την ΚΥΠ.

¹⁸⁴ Floros Christos & Newsome Bruce, 2008, "Building Counter-Terrorism Capacity Across Borders: Lessons from the Defeat of "Revolutionary Organization November 17", *Journal of Security Sector Management*, Vol. 6, N. 2, pp. 1-14, εδώ: p. 7.

¹⁸⁵ Αλεξάκη Δήμητρα, 1985, "Στα τυφλά οι έρευνες για τις τρομοκρατικές επιθέσεις", *Η Αυγή*, 5 Μαρτίου 1985, σελ. 15.

σιωπηρής αποδοχής, ειδικά για ορισμένες ενέργειες, καθώς δεν θεωρούσε ότι υφίσταται κίνδυνος προσωπικής βλάβης. Εξάλλου, στόχος των τρομοκρατικών οργανώσεων της εποχής ήταν η αποδοχή έως υιοθέτηση από την κοινωνία της δράσης τους, εξ ου και η επιλογή των ενεργειών γινόταν με το βλέμμα στην κοινωνική αποδοχή. Σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας φαίνεται να αυξάνεται το ενδιαφέρον για την καταπολέμηση του φαινομένου, όπως προκύπτει από τα αφιερώματα που φιλοξενούν οι εφημερίδες γύρω από το ζήτημα. Σε έρευνα που διεξήγαγε η εφημερίδα *Τα Νέα* το 1989, η πλειοψηφία (62,83%) απέδιδε την αδυναμία σύλληψης μελών των τρομοκρατικών οργανώσεων στο γεγονός πως πίσω από τις ομάδες αυτές κρύβονταν κάποιοι ισχυροί που εξυπηρετούν τα συμφέροντά τους. Από την άλλη πλευρά, παρότι οι περισσότεροι θεωρούσαν ότι η τρομοκρατία είναι τυφλή βία και τίποτα περισσότερο (63,77%), ένα ποσοστό 77,73% θεωρούσε ότι οι πράξεις τους επηρεάζουν σημαντικά τις εξελίξεις σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, ενώ ένα 54,37% υποστήριζε πως η δράση των οργανώσεων είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του κρατικού αυταρχισμού. Ως προς τους στόχους των επιθέσεων, ένα 36,38% πίστευε πως σχετιζόνταν με την αποσταθεροποίηση της δημοκρατίας, το 7,13% πως οι τρομοκράτες αποσκοπούσαν στη δίκαιη τιμωρία ενόχων, το 17,70% απέδιδε τη δράση στην επιθυμία παρέμβασης στις πολιτικές εξελίξεις και ένα 5,82% στη δημιουργία κλίματος που θα οδηγούσε στην επανάσταση.¹⁸⁶

Η έλλειψη ουσιαστικής αντίδρασης στο φαινόμενο της τρομοκρατίας από τις κυβερνήσεις και η μειωμένη απαξία, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης, διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις της «παθητικής υποστήριξης» προς την τρομοκρατία, σύμφωνα με την ανάλυση που κάνει ο Daniel D. Byman. Κατά τον Byman, σε αντιδιαστολή με τα κράτη που υποστηρίζουν ενεργά τρομοκρατικές οργανώσεις, υφίστανται περιπτώσεις χωρών που υποστηρίζουν «παθητικά» την τρομοκρατία για τρεις λόγους που συχνά συνδυάζονται. Ειδικότερα, αυτό συμβαίνει όταν υπάρχει συμπάθεια για την οργάνωση, όταν η κυβέρνηση θεωρεί πως η οργάνωση δεν αποτελεί ουσιαστική απειλή για την ίδια και την εν γένει σταθερότητα και, τέλος, όταν η αδράνεια δεν έχει σημαντικό κόστος ή, ενίοτε, επιφέρει έμμεσα οφέλη.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Αντωνόπουλος Α. (επιμ.), 1989, “Τι πιστεύουν οι Έλληνες για τις παράνομες οργανώσεις”, *Τα Νέα*, 30 Ιανουαρίου, σελ. 15.

¹⁸⁷ Byman L. Daniel, 2005, *Confronting Passive Sponsors of Terrorism*, Analysis Paper Number 4, The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution εδώ: p. 27.

Στην ελληνική περίπτωση η στάση της κοινής γνώμης απέναντι στην τρομοκρατία εκκινείτο μεταξύ συμπάθειας, σε ορισμένες περιπτώσεις, και αδιαφορίας, καθώς οι πολίτες δεν θεωρούσαν ότι οι επιθέσεις αποτελούσαν ουσιαστική απειλή για την ασφάλειά τους. Η χρήση βίας στην ελληνική πολιτική ιστορία, κυρίως του 20^{ου} αιώνα, αποτέλεσε σύνηθες φαινόμενο σε σημείο ώστε να θεωρείται ενίοτε μέρος της πολιτικής διαδικασίας. Ακόμα και πριν τον Εμφύλιο της δεκαετίας του 1940 είχαν προηγηθεί οι τρεις δεκαετίες του Εθνικού Διχασμού με συγκρούσεις βενιζελικών και αντιβενιζελικών, πραξικοπήματα έως και εμφύλιους χαμηλής έντασης, σύμφωνα με την ανάλυση του Γιώργου Μαυρογορδάτου.¹⁸⁸ Ειδικότερα, όσον αφορά την ιδεολογική ταυτότητα της «17 Νοέμβρη», η ήττα των κομμουνιστών στον Εμφύλιο σε συνδυασμό με τον Ψυχρό Πόλεμο έθεσε τους αριστερούς στο περιθώριο της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ζωής της χώρας, καθώς ο αντικομμουνισμός συνιστούσε τη βασική κρατική πολιτική και ιδεολογία με αποκορύφωμα την επταετή δικτατορία. Συνεπώς, μετά το 1974, με τη μετακίνηση της κοινωνίας στα αριστερά του πολιτικού φάσματος (η απόλυτη πλειοψηφία που έλαβε ο Καραμανλής στις εκλογές του 1974 αντικατοπτρίζει κυρίως την ανάγκη στιβαρής ηγεσίας και όχι ιδεολογική τοποθέτηση) και την ιδεολογική αμηχανία της Νέας Δημοκρατίας, δεδομένου ότι η Δεξιά είχε αποτελέσει μέρος του μετεμφυλιακού συστήματος, διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία μια κουλτούρα που αποστρεφόταν τους περιορισμούς και τους κανόνες. Σε αυτό το πλαίσιο, η εισαγωγή νομοθεσίας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση των κομμάτων της Αριστεράς, όπως είδαμε, παρότι η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δεν παραχωρούσε ουσιαστικά περισσότερες δυνατότητες στις αρχές ασφαλείας, αντίθετα με ότι συνέβη σε Ιταλία και Δυτική Γερμανία την ίδια εποχή. Εν γένει, με πρόσφατο το τραύμα της δικτατορίας, οι δολοφονίες από τις τρομοκρατικές οργανώσεις δεν διαμόρφωναν ιδιαίτερη αίσθηση απειλής, ώστε να θεωρείται απαραίτητη η έκπτωση των δημοκρατικών ελευθεριών, η εισαγωγή περιορισμών και η παραχώρηση περισσότερων εργαλείων στην αστυνομία και στις μυστικές υπηρεσίες, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπ' όψιν η καχυποψία απέναντι στην αστυνομία και την πιθανότητα επαναστάσεως του δικτύου παρακολουθήσεων και πληροφοριοδοτών που υφίστατο έως το 1974. Όπως αναφέρει ο Παύλος Αποστολίδης:

¹⁸⁸Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, 2015, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης. Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, 2017, *Μετά το 1922, Η Παράταση του Διχασμού*, Αθήνα: Πατάκης.

*«στο διάστημα της δικτατορίας η ΚΥΠ ανέκτησε και ξεπέρασε την παλιά της δύναμη επί της οκταετίας Καραμανλή (...). Στην επταετία 1967-1974 η ΚΥΠ θα έπαιζε κεντρικό ρόλο στον έλεγχο της νομιμοφροσύνης των Ελλήνων προς την 21^η Απριλίου και στη δίωξη όσων ήταν αντίθετοι προς αυτή».*¹⁸⁹

Στο ίδιο συμπέρασμα, ότι η μικρή σημασία που απέδιδε η ελληνική κοινή γνώμη στο ζήτημα της τρομοκρατίας και η απουσία σχετικών αιτημάτων από τους πολίτες καθιστούσε δύσκολη την ανάληψη αποφασιστικής δράσης από την ελληνική κυβέρνηση, κατέληγε και έκθεση της CIA που εξέταζε τις προοπτικές συνεργασίας με έντεκα ευρωπαϊκές χώρες και την Ιαπωνία στον τομέα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας.¹⁹⁰

Επιπλέον ζήτημα αποτελούσε η στάση του Τύπου, καθώς η «17 Νοέμβρη» εξασφάλιζε σημαντικές πωλήσεις, με αποτέλεσμα κάθε ίχνος πληροφορίας να μεγεθύνεται ή να διαστρέφεται, προκειμένου να προσελκύει το κοινό, ή ακόμα και να κατασκευάζεται, όπως στις περιπτώσεις που κατονομάζονταν πολιτικοί ή άλλοι επώνυμοι ως πιθανά μέλη της 17Ν. Όπως σημειώνει ο Κασιμέρης, τα ελληνικά μέσα προτιμούσαν τη μελοδραματική από την αναλυτική προσέγγιση δίνοντας έμφαση στο συναίσθημα, στη βία και σε εικασίες (speculation) αντί στην ισορροπημένη ερμηνεία των στοιχείων/γεγονότων.¹⁹¹

Για το Νίκο Αλιβιζάτο, η ανοχή ή και υποστήριξη της κοινής γνώμης στις πρώτες ενέργειες της οργάνωσης μπορούν να εξηγηθούν ως το κλείσιμο του κύκλου της βίας που είχε ανοίξει με τη δικτατορία, πλην όμως η συνέχιση της αδιαφορίας απέναντι στις τρομοκρατικές ενέργειες εναντίον επιχειρηματιών, εκδοτών κλπ. αποδίδεται «στην προκλητική συμπεριφορά μιας νεοπλουτίστικης ελίτ η οποία παραβίαζε ασύστολα το νόμο», με αποτέλεσμα η «17 Νοέμβρη» να ασκεί μια «κρυφή γοητεία» ως «τιμωρός» εξαιτίας της έλλειψης αποτελεσματικών κρατικών μηχανισμών λογοδοσίας.¹⁹² Με αυτή την άποψη συμφωνεί και ο Kiesling, καθώς υποστηρίζει ότι:

¹⁸⁹ Αποστολίδης Παύλος, 2014, *Μυστική Δράση, Υπηρεσίες Πληροφοριών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 198.

¹⁹⁰ CIA, 1986, *Prospects for Counterterrorist Cooperation among Developed Countries*, May 1986, CIA-RDP90R00038R000300340001-5.

¹⁹¹ Kasimeris, "What not to Do when Dealing with Terrorism: The Greek Experience", p. 113.

¹⁹² Αλιβιζάτος Νίκος, 2020, *Δύο βήματα μπρος ένα πίσω, 8+1 Πολυτάραχες Δεκαετίες*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σελ. 447-449.

*«για αρκετούς Έλληνες, οι 23 δολοφονίες της οργάνωσης (όσες οι μέρες εβδομαδιαίες απώλειες από τροχαία δυστυχήματα) ήταν ανεκτό κόστος για την παρηγορητική ψευδαίσθηση πως “οι εκδικητές του λαού” συμπλήρωναν την ανεπαρκή δικαιοσύνη ενός διεφθαρμένου κρατικού μηχανισμού».*¹⁹³

ε. Η στάση της αντιπολίτευσης στο φαινόμενο της τρομοκρατίας τη δεκαετία του 1980

Η αδυναμία της αστυνομίας να προβεί σε συλλήψεις τρομοκρατών και η αμφίθυμη στάση της κυβέρνησης απέναντι στο φαινόμενο καλλιέργησαν έντονα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 την αντίληψη ότι το ΠΑΣΟΚ διατηρούσε σχέσεις ή και ήλεγχε τις τρομοκρατικές οργανώσεις, με κάποιους να φτάνουν στο σημείο να αποδίδουν στον Ανδρέα Παπανδρέου την ηγεσία της «17 Νοέμβρη». Εκτός από τη στάση της κυβέρνησης, σε αυτή την αντίληψη συνέβαλαν η απόφαση του ΠΑΚ να περάσει στην ένοπλη φάση του αντιδικτατορικού αγώνα μετά την αποτυχία της φιλελευθεροποίησης της χούντας και της ανόδου του Ιωαννίδη στην ηγεσία της δικτατορίας (εξ ου και οι ανησυχίες των στελεχών του ΠΑΣΟΚ που προαναφέρθηκαν) και το γεγονός ότι οι στόχοι των τρομοκρατών προέρχονταν κατά αποκλειστικότητα από τη Δεξιά, τουλάχιστον έως την επίθεση στο Γιώργο Πέτσο. Κυρίως όμως έπαιξε σημαντικό ρόλο το πολωμένο πολιτικό κλίμα της περιόδου, το οποίο ειδικά μετά την ανάληψη της ηγεσίας της Νέας Δημοκρατίας από τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη είχε ως αποτέλεσμα την εκτός ορίων σύγκρουση των δύο κυρίαρχων πολιτικών σχηματισμών.

Εν γένει, τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση της δικτατορίας ήταν το ΠΑΣΟΚ και όχι το ΚΚΕ το οποίο θεωρείτο ως το κόμμα που ευαγγελιζόμενο το σοσιαλισμό αποτελούσε «απειλή» για την καθεστυκιά τάξη πραγμάτων, ως εκείνος ο πολιτικός φορέας που θα επέφερε την «επανάσταση». Εν μέρει αυτή η διάσταση επεξηγεί και τους λόγους, πλην όσων προαναφέρθηκαν και σχετίζονται με την πόλωση μεταξύ των δύο βασικών κομμάτων και την στάση της κοινής γνώμης, που η διασύνδεση με την τρομοκρατία εστίασε στο ΠΑΣΟΚ και όχι στο Κομμουνιστικό Κόμμα, παρότι παραδοσιακά τα κομμουνιστικά κόμματα αποτελούσαν τους

¹⁹³ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, p. 342.

φορείς της επανάστασης και οι τρομοκρατικές οργανώσεις θεωρούσαν εαυτούς κομμουνιστές. Αντίθετα, στην περίπτωση του ΚΚΕ δεν υφίστανται σε καμία φάση της έξαρσης της τρομοκρατικής δράσης κατηγορίες για υπόθαλψη ή φιλοτρομοκρατική στάση. Αυτή η φαινομενικά μη κατανοητή εξαίρεση οφείλεται στην εγκατάλειψη της επανάστασης ως στόχου από το ΚΚΕ και στην έμφασή του στην κοινοβουλευτική διαδικασία, στάση που έγινε όπως είδαμε αντικείμενο κριτικής και από τις τρομοκρατικές οργανώσεις, κατηγορώντας το ΚΚΕ πως είχε εγκαταλείψει το στόχο της μετάβασης στο σοσιαλισμό, απεμπολώντας την επαναστατική/ανατρεπτική του ταυτότητα. Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε τόσο η επί μακρόν απογόρευση του κόμματος στην μεταπολεμική Ελλάδα και οι μνήμες του Εμφυλίου, αλλά ιδιαίτερα η διάσπαση του 1968. Μεταψυχροπολεμικά δε, το ΚΚΕ θα περάσει ακόμα μία έντονη κρίση με τη διάσπαση του 1991, εξαιτίας της σύγκρουσης ανάμεσα στους θιασώτες της συμπόρευσης με τον Συνασπισμό και σε αυτούς που τάσσονταν υπέρ της διατήρησης της κομμουνιστικής ταυτότητας υπό το φως της κατάρρευσης του Ανατολικού Συνασπισμού.

Σε ενημερωτικό σημείωμα της CIA της 1^{ης} Ιουλίου του 1985 η αμερικανική υπηρεσία έκανε συνοπτική παρουσίαση της υπόθεσης Τσουτσουβή στην οποία αναφέρονταν τα δημοσιεύματα που εμφάνιζαν το μέλος της «Αντικρατικής Πάλης» να έχει εμπλακεί στο ΠΑΚ την περίοδο της δικτατορίας στη Σουηδία και να είναι ο κομματικός εκλογικός αντιπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 στον τόπο καταγωγής του. Το Γραφείο Τύπου του ΠΑΣΟΚ εξέδωσε σχετική ανακοίνωση διαψεύδοντας ότι ο Τσουτσουβής υπήρξε στέλεχος του ΠΑΚ και του ΠΑΣΟΚ, όπως και τις φήμες πως είχε στρατολογηθεί το 1971 από το Σήφη Βαλυράκη, αναφέροντας ότι ο τελευταίος τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν φυλακισμένος από τη δικτατορία.¹⁹⁴ Ο ΕΛΑ ενεπλάκη στη συζήτηση εκδίδοντας ανακοίνωση στην οποία ανέφερε πως ο Τσουτσουβής υπήρξε μέλος της οργάνωσης μεταξύ 1976 και 1980, αλλά όχι μέλος του ΠΑΚ.¹⁹⁵ Η υπηρεσία έκρινε υπό το φως των πληροφοριών που διέρρεαν ότι μια ενδελεχής έρευνα θα μπορούσε να προκαλέσει αμηχανία στην κυβέρνηση εφόσον αποδεικνυόταν σχέση τρομοκρατών με την ακραία πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Η Αυγή, 1985, "Η Αστυνομία θεωρεί τον Τσουτσουβή δολοφόνο του Εισαγγελέα Θεοφανόπουλου", 19 Μαΐου, σελ. 1.

¹⁹⁵ Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας, 1985, "Προκήρυξη", 22 Μαΐου.

¹⁹⁶ CIA, 1985, Directorate of Intelligence Terrorism Review, 1 July 1985, pp. 15-16.

Αυτή η ανησυχία φαίνεται πως υπήρχε ακόμα και στον ίδιο τον Παπανδρέου, ο οποίος φέρεται κάποια περίοδο να εξέταζε την περίπτωση η οργάνωση να προέρχεται από το ΠΑΚ. Έτσι, μετά τη δολοφονία του επιχειρηματία Δημήτρη Αγγελόπουλου από τη «17 Νοέμβρη» τον Απρίλιο του 1986, και ενώ ο Έλληνας πρωθυπουργός βρισκόταν σε επίσημη επίσκεψη στην Κίνα, δήλωσε πως *«θα κάνουμε οτιδήποτε για να οδηγήσουμε στη δικαιοσύνη τους τυφλούς εκτελεστές και τους δήθεν πνευματικούς ανθρώπους που είναι ιδεολογικά τοποθετημένοι και κατευθύνουν αυτά τα εγκλήματα. (...) Υποτίθεται ότι το ΠΑΣΟΚ πρόδωσε τις αρχές του και έρχονται αυτοί οι κύριοι να το επαναφέρουν στο σωστό δρόμο»*. Ουσιαστικά, με τις δηλώσεις του φωτογράφιζε τον καθηγητή Ιωάννη Τσεκούρα, ο οποίος είχε διαγραφεί το 1976 από το κόμμα εξαιτίας της δημιουργίας του ΠΑΣΟΚ Β΄ και επέμενε στην ανάγκη του ένοπλου αγώνα. Για το λόγο αυτό, ο Τσεκούρας εθεωρείτο ένα από τα μέλη της «17 Νοέμβρη» και είχε τεθεί υπό παρακολούθηση τη συγκεκριμένη εποχή.¹⁹⁷ Σε ένα βαθμό η ανησυχία ίσως οφειλόταν και στο γεγονός πως το ΠΑΚ στην τελευταία φάση πριν την πτώση της δικτατορίας προετοιμαζόταν για τη διεξαγωγή ένοπλου αγώνα, ενώ περιορισμένος αριθμός στελεχών από κάποια από τα πιο ριζοσπαστικοποιημένα τμήματα της οργάνωσης εκπαιδεύτηκε από Παλαιστίνιους μαχητές και Τουπαμάρους, αν και η περαιτέρω αύξηση του αριθμού τους διακόπτεται μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας.¹⁹⁸

Την ίδια σύνδεση με το ΠΑΚ κάνει με αφορμή τη δολοφονία Αγγελόπουλου και ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, τότε πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας, ο οποίος επικαλείται συνέντευξη του Παπανδρέου στο γαλλικό περιοδικό *Nouvel Observateur* τον Απρίλιο του 1974, όπου ανέφερε ότι η εκλογική νίκη της Αριστεράς δεν σημαίνει κατάκτηση της εξουσίας και ότι *«πρέπει να δημιουργήσουμε ομάδες δράσεως ικανές να αντιταχθούν στη βία του αστικού καθεστώτος και να επιβάλουν τη νόμιμη εξουσία της κυβερνήσεως. Δεν είναι μια επιχείρηση που προετοιμάζεται σε λίγες ημέρες. Χρειάζονται χρόνια για να δημιουργήσεις παράνομα δίκτυα αντιστάσεως»*. Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης υπογράμμισε ότι δεν υποστήριζε πως ο Ανδρέας Παπανδρέου ή η κυβέρνηση ως σύνολο βρισκόταν πίσω από την τρομοκρατία. Ωστόσο, προσέθεσε ότι ήταν πολύ πιθανόν κάποιοι από αυτούς που συμμετείχαν στο ΠΑΚ και προετοιμάζονταν για την ένοπλη δράση να συνεχίζουν με βάση τη γραμμή που ανέφερε ο Παπανδρέου, ζητώντας παράλληλα από τον πρωθυπουργό την εκκαθάριση του κυβερνητικού

¹⁹⁷ Λακόπουλος Γιώργος, 1999, *Το Μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 174.

¹⁹⁸ Ελευθερίου Ρούλα, 1983, "9 χρόνια ΠΑΣΟΚ", *Αντί*, τεύχος 240, 2 Σεπτεμβρίου, σελ. 21-29.

μηχανισμού «από αυτούς που είναι ενδεχόμενα ύποπτοι ή τουλάχιστον να τους απομακρύνει διακριτικά».¹⁹⁹

Έτσι, ο Μητσοτάκης χαρακτήρισε κωμικό το να ασχολείται με το ζήτημα της τρομοκρατίας ο Κώστας Τσίμας,²⁰⁰ τότε Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης, υποστηρίζοντας ότι κατά τη διάρκεια της δικτατορίας το ΠΑΚ και η 17Ν είχαν μυστικές σχέσεις.²⁰¹ Ο Τσίμας από την πλευρά του αποκάλυψε ψεύτη τον Μητσοτάκη, δηλώνοντας ότι κατά τη χούντα και ενόσω ήταν στο ΠΑΚ είχε σχέσεις με άλλα απελευθερωτικά κινήματα, αλλά ότι οι κατηγορίες ότι εκπαιδεύτηκε σε Συρία και Παλαιστίνη ήταν ψευδείς, και τόνισε πως η 17Ν εμφανίστηκε μετά τη δικτατορία και μάλιστα επί διακυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας.²⁰²

Η Νέα Δημοκρατία επέμεινε και τα επόμενα χρόνια στις κατηγορίες κατά του Τσίμα, καθώς σε έγγραφο του 1988 με τίτλο «Γεγονότα που καταρακώνουν(sic) το κύρος της Αστυνομίας» αναφέρεται πως ο Τσίμας (ο οποίος το 1988 ήταν Διοικητής της Ε.Υ.Π.) ως Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης το 1985 (το έγγραφο αναφέρει ως έτος του συμβάντος το 1984, αλλά είναι λάθος) είχε απαγορεύσει την είσοδο στους αστυνομικούς στο σπίτι-γιάφκα του Τσουτσουβή και εισήλθε ο ίδιος συνοδεία ενός Αξιωματικού και «κατέστρεψε ότι ενοχοποιητικό βρήκε εκεί μέσα, αποστερώντας τους Ανακριτικούς υπαλλήλους Αστυνομικούς από πολύτιμες αποδείξεις για την εξάρθρωση του αναρχισμού».²⁰³ Περαιτέρω, η Νέα Δημοκρατία σε επερώτηση στη Βουλή για το ζήτημα της τρομοκρατίας επανέφερε τις καταγγελίες για τον Τσίμα, υποστηρίζοντας πως η παρουσία του στην οικία Τσουτσουβή αποσκοπούσε στην καταστροφή στοιχείων που θα ενοχοποιούσαν το ΠΑΣΟΚ, καθώς ο Τσουτσουβής είχε εκπαιδευτεί από το ΠΑΚ Εξωτερικού με ιδεολογικό καθοδηγητή τον τότε υφυπουργό Δημοσίας Τάξης Σήφη Βαλυράκη. Επιπλέον, με πρόσφατες τότε τις δολοφονίες των εισαγγελέων

¹⁹⁹ *Το Βήμα*, 1986, «ΦΑΚΕΛΟΣ 17 Νοέμβρη», 13 Απριλίου, σελ. 23-26.

²⁰⁰ Σύμφωνα με τον Παύλο Αποστολίδη το διάστημα που επικεφαλής της ΕΥΠ ανέλαβε ο Τσίμας υπήρχε έντονη απροθυμία συνεργασίας με τις δυτικές μυστικές υπηρεσίες όπως η CIA και η MI6, ειδικά εξαιτίας των σχέσεών του με τη Λιβύη που τον είχαν καταστήσει κόκκινο πανι. Αποστολίδης, *Μυστική Δράση*, σελ. 265.

²⁰¹ *Απογευματινή*, 1986, ««Δίπλα» στον Ανδρέα οι Εκτελεστές», 11 Απριλίου, σελ. 1-2 και 15 .

²⁰² Dickey Christopher, 1986, «Greeks Debate Terrorism Issue», *The Washington Post*, 12 April, «Greeks Debate Terrorism Issue», ανακτήθηκε 22 Μαρτίου 2023, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1986/04/12/greeks-debate-terrorism-issue/edccad7e-c2db-4ca7-a607-95ba1adc99e8/>.

²⁰³ Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, Γεγονότα που καταρακώνουν το κύρος της Αστυνομίας, ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΔ 84-89, Κ210, Φ140.

Ταρασουλέα, Ανδρουλιδάκη και Βερνάρδου τον Ιανουάριο του 1989, κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι στόχος ήταν ο εκφοβισμός της Δικαιοσύνης, προκειμένου να μην διερευνηθούν εις βάθος τα σκάνδαλα με αιχμή την υπόθεση Κοσκωτά, υποστηρίζοντας ότι η «17 Νοέμβρη» απέβλεπε στο να διαχυθεί η ευθύνη για τα σκάνδαλα με σκοπό την παροχή υποστήριξης στην κυβέρνηση.²⁰⁴

Στην ίδια κατεύθυνση δείχνουν και οι αναφορές του Στάθη Γιώτα, ιδρυτικού στελέχους του ΠΑΣΟΚ, βουλευτή και υπουργού, σε συνέντευξή του στο περιοδικό *Αντί* τον Ιούνιο του 1989. Ο Γιώτας, ο οποίος την περίοδο της συνέντευξης είχε αποχωρήσει από το ΠΑΣΟΚ και είχε προσχωρήσει στο Συνασπισμό, παρότι δεν προσυπογράφει τις διασυνδέσεις ΠΑΣΟΚ και «17 Νοέμβρη», θεωρεί ότι υπήρχε η πιθανότητα οι τρομοκράτες να προέρχονταν από το ΠΑΚ. Ειδικότερα, υποστηρίζει πως τον Οκτώβριο του 1974 πραγματοποιήθηκε συνάντηση στελεχών του αντιδικτατορικού αγώνα στο Βούπερταλ στη Γερμανία, όπου «αποφασίστηκε» το ΠΑΣΟΚ να αποτελεί ουσιαστικά την «οργάνωση επιφανείας», δηλαδή το νόμιμο προσωπείο, ενώ θα υπήρχε και παράνομος μηχανισμός με στόχο την ανατροπή και τη μετάβαση σε σοσιαλιστικό καθεστώς. Πάντως, ο Γιώτας δεν διευκρινίζει κατά πόσο υπήρχαν διασυνδέσεις του Παπανδρέου με τη συγκεκριμένη ομάδα και αν αυτή εξακολουθούσε να υφίσταται έως την περίοδο που αναφερόμαστε.²⁰⁵

Σε αυτό το κλίμα, οι προσκείμενες στη Νέα Δημοκρατία εφημερίδες προέβαλαν συστηματικά υποτιθέμενες διασυνδέσεις του κυβερνώντος κόμματος με την τρομοκρατία. Χαρακτηριστικά, το πρωτοσέλιδο της *Βραδυλής* μετά την υπόθεση Τσουτσουβή αναφερόταν σε πληροφορία ότι ο τελευταίος ήταν στέλεχος του ΠΑΚ και εκλογικός αντιπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 («Στο ΠΑΣΟΚ ο Εκτελεστής»),²⁰⁶ ενώ ο *Ελεύθερος Τύπος* την επομένη της δολοφονίας Μπακογιάννη κατηγορούσε ευθέως το ΠΑΣΟΚ για έλεγχο της «17 Νοέμβρη» («Δολοφονία Παύλου Μπακογιάννη-Χτύπησε η Πασοκική «17N»»).²⁰⁷

Η προσπάθεια διασύνδεσης του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατία και δη με τη «17 Νοέμβρη» έφθασε στο αποκορύφωμά της μετά τη δολοφονία Μπακογιάννη, καθ' οδόν προς τις εκλογές

²⁰⁴ Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνου Μητσotάκη, Ενημερωτικό Σημείωμα, ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΔ 84-89, Κ210, Φ140.

²⁰⁵ Ζήσης Βασίλης, 1989, «Συνέντευξη με τον Στάθη Γιώτα», *Αντί*, τεύχος 406, 9-15 Ιουνίου, σελ. 16-19.

²⁰⁶ *Η Βραδυλή*, 1985, «Στο ΠΑΣΟΚ ο Εκτελεστής», 18 Μαΐου, σελ. 1.

²⁰⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 1989, «Δολοφονία Παύλου Μπακογιάννη-Χτύπησε η Πασοκική «17N»», 26 Σεπτεμβρίου, σελ. 1.

του Νοεμβρίου του 1989.²⁰⁸ Η προεκλογική περίοδος διεξήχθη, όπως και αυτή του Ιουνίου, σε ιδιαίτερα πολωμένο κλίμα, έχοντας επιπλέον επιβαρυνθεί πλην της δολοφονίας Μπακογιάννη και από την παραπομπή του Ανδρέα Παπανδρέου σε Ειδικό Δικαστήριο για την υπόθεση Κοσκωτά από την κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας-Συνασπισμού. Ο προσκείμενος στη Νέα Δημοκρατία Τύπος επέμενε στην έστω έμμεση εμπλοκή του ΠΑΣΟΚ στην υπόθεση, ενώ περαιτέρω υποδαύλιζε το συγκεκριμένο κλίμα η αποτυχημένη απόπειρα τοποθέτησης βόμβας στην προεκλογική συγκέντρωση του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στη Λέσβο από το Μιχάλη Παυλή. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό πρωτοσέλιδο είναι αυτό του *Τύπου της Κυριακής* της 1^{ης} Οκτωβρίου 1989 με κεντρικό τίτλο: «Όλοι Δείχνουν ΠΑΣΟΚ», με την εφημερίδα να υποστηρίζει πως η πολιτική ηγεσία, ο Τύπος και η κοινή γνώμη συνδέουν τη «17 Νοέμβρη» με τον Ανδρέα Παπανδρέου και τους συνεργάτες του.²⁰⁹ Αντίστοιχα, στο πρωτοσέλιδό της η *Απογευματινή* επικαλούμενη τους πολιτικούς αρχηγούς είχε τίτλο: «Το ΠΑΣΟΚ πίσω από τους φονιάδες», υποστηρίζοντας πως υπήρχε άμεση σχέση του Κινήματος και των εκτελεστών του Μπακογιάννη.²¹⁰ Μάλιστα, η εφημερίδα πριν την παράθεση του συνόλου της προκήρυξης εστιάζει σε συγκεκριμένα σημεία τα οποία «φωτογραφίζουν» τη σχέση ΠΑΣΟΚ-«17 Νοέμβρη», ισχυριζόμενη πως «μόνο το ιδιαίτερο γραφείο του Ανδρέα Παπανδρέου θα μπορούσε να έχει συντάξει την προκήρυξη».²¹¹ Για να «στοιχειοθετήσουν» τις σχετικές κατηγορίες οι εφημερίδες επικαλούνταν τις διακηρύξεις της εποχής του ΠΑΚ για τον ένοπλο αγώνα, την αδυναμία πραγματοποίησης συλλήψεων, το κλείσιμο της υπόθεσης Τσουτσοβή λόγω υποτιθέμενης εύρεσης στοιχείων που οδηγούσαν σε διασύνδεση με στελέχη του ΠΑΣΟΚ, ενώ γινόταν αναφορά μέχρι και στον Καντάφι, με βάση δηλώσεις του προς τον Ανδρέα το 1984 («σε γνώρισα, σε έλεγξα, σε βοήθησα, σε εμπιστεύομαι αδελφέ μου»)²¹².

Κοινή γραμμή υπήρχε και στην αναφορά σε δηλώσεις του Θεοδωράκη και του Φλωράκη για το ζήτημα της τρομοκρατίας, στις οποίες φαινόταν ότι δυσπιστούσαν ως προς την αδυναμία των διωκτικών αρχών να προβούν στη σύλληψη κάποιου τρομοκράτη, αναφερόμενοι στις προσωπικές τους εμπειρίες από την εποχή της παρανομίας και την αποτελεσματικότητα των τότε

²⁰⁸ Χατζηβασιλείου Ευάνθης, 2017, “Το πολιτικό σύστημα ενώπιον μιας υπαρξιακής πρόκλησης: η δολοφονία Μπακογιάννη στον ελληνικό Τύπο, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989”, στο Συλλογικό: *Παύλος Μπακογιάννης: Αφιέρωμα στη μνήμη του*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ. 49-82.

²⁰⁹ *Τύπος της Κυριακής*, 1989, “Όλοι Δείχνουν ΠΑΣΟΚ”, 1 Οκτωβρίου, σελ. 1.

²¹⁰ *Απογευματινή*, 1989, “Το ΠΑΣΟΚ πίσω από τους φονιάδες”, 27 Σεπτεμβρίου σελ. 1.

²¹¹ *Απογευματινή*, 1989, “Δείχνει το ΠΑΣΟΚ η προκήρυξη της 17Ν”, 27 Σεπτεμβρίου, σελ. 30-31.

²¹² *Τύπος της Κυριακής*, 1 Οκτωβρίου 1989, σελ. 4-5.

διωκτικών αρχών.²¹³ Έτσι, στην *Απογευματινή* στις 28 Σεπτεμβρίου 1989 γίνεται μνεία σε έρευνα των αστυνομικών αρχών στην οικία του Μιχάλη Ζιάγκα, στελέχους του ΠΑΣΟΚ και στενού συνεργάτη του Παπανδρέου. Όπως σημειώνει η εφημερίδα, στην οικία εντοπίστηκαν όπλα και οι αρχές οδηγήθηκαν εκεί εξαιτίας του γεγονότος πως πλησίον της ήταν σταθμευμένο όχημα (κίτρινο SEAT) σαν αυτό που χρησιμοποίησαν οι δράστες της δολοφονίας Μπακογιάννη για τη διαφυγή τους.²¹⁴ Η έρευνα, παρότι επιβεβαιώνεται και από την *Ελευθεροτυπία*, δεν φαίνεται να είχε στην πραγματικότητα αποτέλεσμα, με την εφημερίδα να αναφέρει πως ερεύνησαν μόνο το συγκεκριμένο διαμέρισμα και όχι άλλα.²¹⁵ Πάντως, είναι χαρακτηριστικό ότι ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης υποστήριξε έως το τέλος, όπως προκύπτει από τις συνεντεύξεις που παραχώρησε στον Αλέξη Παπαχελά για να δημοσιευτούν μετά θάνατον, πως διέθετε πληροφορίες για το ποιοι προερχόμενοι από το ΠΑΣΟΚ ήταν ανακατεμένοι στην υπόθεση της τρομοκρατίας. Επιπλέον, υπογράμμισε πως ούτε οι ελληνικές ούτε οι αμερικανικές αρχές διερεύνησαν τυχόν διασύνδεση της «17 Νοέμβρη» με πολιτικούς χώρους. Ως προς το αν είχε γνώση ο Παπανδρέου σημειώνει ότι σαφώς δεν ήταν αρχηγός της οργάνωσης, αλλά πιθανόν ανέχθηκε την κατάσταση χωρίς να θέλει να ξέρει τι γίνεται, αν και δεν αποκλείει να είχε κάποιες πληροφορίες. Κλείνοντας δήλωνε πεπεισμένος ότι πίσω από την πρώτη φάση της οργάνωσης ήταν το σκληρό ΠΑΣΟΚ, υποστηρίζοντας ότι η τρομοκρατία αποτέλεσε ένα από τα μέσα που χρησιμοποίησε το ΠΑΣΟΚ για να γίνει καθεστώς.²¹⁶

Για τη Νέα Δημοκρατία και κυρίως για τον προσκείμενο σε αυτή Τύπο η στοχοποίηση της κυβέρνησης για σκόπιμη άρνηση αντιμετώπισης της τρομοκρατίας αποτελούσε πιθανόν ένα μέσο πίεσης και άσκησης αντιπολίτευσης, παρότι ο Γιάννης Βαρβιτσιώτης διαφωνεί με αυτή την άποψη.²¹⁷ Εκτός όμως της αντιπολιτευτικής διάστασης αναμφίβολα βάρυνε στην πλευρά του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης και το γεγονός ότι η συντριπτική πλειονότητα των θυμάτων προερχόταν από τη δεξιά παράταξη. Οι δολοφονίες του Τζώρτζη Αθανασιάδη και του Νίκου Μομφεράτου, εκδοτών των κύριων εφημερίδων που εξέφραζαν τη Νέα Δημοκρατία,

²¹³ Ζαννίδης Δημήτρης, 1989, “Σε πράσινο λιβάδι ανθεί η τρομοκρατία”, *Απογευματινή της Κυριακής*, 1 Οκτωβρίου, σελ. 10-11.

²¹⁴ Χαλατσής Πέρης-Τομαράς Κώστας, 1989, “Έφοδος στο σπίτι του Ζιάγκα”, *Απογευματινή*, 28 Σεπτεμβρίου, σελ. 2-3.

²¹⁵ *Η Ελευθεροτυπία*, 1989, “Περίεργη έρευνα στο σπίτι του Ζιάγκα”, 28 Σεπτεμβρίου, σελ. 17.

²¹⁶ Παπαχελάς Αλέξης, 2019, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του Λόγια Τόμος Β΄: 1974-2016*, Αθήνα: Παπαδόπουλος σελ. 132-133.

²¹⁷ Συνέντευξη Βαρβιτσιώτης Ιωάννης, 5 Απριλίου 2022.

όπως και η δολοφονία Αγγελόπουλου και εν συνεχεία αυτή του Μπακογιάννη, συνεπάγονταν πως στα στελέχη της Νέας Δημοκρατίας, πλην των αντιπολιτευτικών υπολογισμών, υπήρχε πράγματι φόβος για στοχοποίησή τους από τις τρομοκρατικές οργανώσεις. Αυτή την άποψη εκφράζει και ο Βαρβιτσιώτης. Από την άλλη πλευρά, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσωτ./ ΕΑΡ αντιμετώπιζαν την τρομοκρατία αρνητικά τόσο σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς η τρομοκρατική δράση εθεωρείτο ότι θα έπληττε την κινηματική δραστηριότητα εξαιτίας της σκλήρυνσης της κρατικής καταστολής, όσο και ως παράγοντα αποδυνάμωσης του ΠΑΣΟΚ σε μια προσπάθεια προσέλκυσης των ψηφοφόρων του κόμματος του Παπανδρέου, κυρίως την περίοδο 1989-1990.

Πάντως, έχει ενδιαφέρον η τοποθέτηση του John Nix, αρμόδιου για τις επαφές της πρεσβείας με την αξιωματική αντιπολίτευση. Σε αντίθεση με άλλους Αμερικανούς διπλωμάτες υποστηρίζει ότι η προσπάθεια προβολής του Παπανδρέου ως αναξιόπιστου, τουλάχιστον όσον αφορά το ζήτημα της τρομοκρατίας, ήταν μέρος του εσωτερικού πολιτικού παιγνίου, καθώς ως κυβέρνηση η Νέα Δημοκρατία δεν είχε καταφέρει να διαλευκάνει την υπόθεση Welch είτε από αδυναμία είτε από απροθυμία. Για τον Nix, το πρόβλημα δεν ήταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αλλά η απουσία μιας σύγχρονης αντιτρομοκρατικής υπηρεσίας.²¹⁸

στ. Ακροαριστερή τρομοκρατία

Η έκθεση που συνέταξε η CIA τον Μάρτιο του 1983 για την ακροαριστερή τρομοκρατία στην Ελλάδα εστίαζε στον «Επαναστατικό Λαϊκό Αγώνα» και θεωρούσε ότι η συγκεκριμένη οργάνωση λειτουργούσε ως ομπρέλα η οποία περιελάμβανε και τη «17 Νοέμβρη». Ειδικότερα, η έκθεση υποστήριζε πως τα μέλη του ΕΛΑ χρησιμοποιούσαν διαφορετικά ονόματα οργάνωσης για τις επιθέσεις, αφενός για να δημιουργήσουν σύγχυση στις αρχές και αφετέρου για να εμφανίσουν τεχνητά αυξημένους αριθμούς για τη δύναμη του αντάρτικου πόλης. Περαιτέρω, η έκθεση κατέγραφε ως απειλή τη διεξαγωγή επιθέσεων εναντίον στόχων αμερικανικού ενδιαφέροντος, σε μια προσπάθεια της οργάνωσης να αξιοποιήσει το αντιαμερικανικό αίσθημα στην ελληνική κοινωνία, αν και η δημοφιλία της ήταν αμελητέα. Η έκθεση κατέληγε πως,

²¹⁸ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2004, John Nix interviewed by Raymond Ewing, Foreign Affairs Oral History Project, p. 34.

παρότι υφίστατο κίνδυνος ακούσιου τραυματισμού ή θανάτου Αμερικανών, η απειλή αυτή ήταν μικρότερη από εκείνη για επιθέσεις εναντίον υλικών στόχων.²¹⁹.

Την ίδια αντίληψη ότι ο «Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας» λειτουργούσε ως οργανισμός-ομπρέλα διατυπώνει και έκθεση της Διεύθυνσης Διεθνούς Επικοινωνίας και Πληροφοριών του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας (International Communications and Information Directorate/National Security Council-NSC), η οποία κάνει επισκόπηση των διεθνών τρομοκρατικών οργανώσεων. Προς επίρρωσιν αυτού του συμπεράσματος, η έκθεση διαπιστώνει μεν μείωση της δραστηριότητας του ΕΛΑ μετά το 1982, ωστόσο την αποδίδει στην εμφάνιση διαφόρων «νέων» οργανώσεων που θεωρείται πως απλά είναι κάλυψη του ΕΛΑ, επιμένοντας πως αποτελεί προσπάθεια να εμφανιστεί η ύπαρξη ενός συνεχώς ενισχυόμενου επαναστατικού κινήματος. Ειδικότερα, η έκθεση αναφέρει για τον ΕΛΑ πως παρά τη σύλληψη ακτιβιστών της οργάνωσης από την Ελληνική Αστυνομία, αυτή φαίνεται να διατηρεί τις επιχειρησιακές της δυνατότητες.

«Στις αρχές του 1985 ο ΕΛΑ διακήρυξε πως θα συντονίσει τη δράση του με τη RAF στη Γερμανία, την «Άμεση Δράση» στη Γαλλία και τους «Μαχόμενους Κομμουνιστικούς Πυρήνες» του Βελγίου. Είναι φανερό ότι η αύξηση των σχέσεων των ευρωπαϊκών τρομοκρατικών ομάδων θα προξενήσει περισσότερα προβλήματα για την αστυνομία. Τον Ιούλιο του 1983 η ελληνική κυβέρνηση ανανέωσε για πέντε χρόνια την παραμονή των βάσεων στην χώρα. Είναι πιθανόν ότι ο ΕΛΑ και οι συμμαχικές ελληνικές οργανώσεις θα σχεδιάσουν αύξηση της δραστηριότητάς του την περίοδο 1987-88, προκειμένου να συμπέσει με την επαναδιαπραγμάτευση του καθεστώτος των βάσεων». Η ίδια έκθεση για τη «17 Νοέμβρη» αναφέρει πως:

«Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για την προέλευση και την οργανωτική δομή αυτής της βίαιης και αιμοσταγούς τρομοκρατικής οργάνωσης. Υπάρχουν εικασίες για στενές σχέσεις με άλλες αριστεριστικές οργανώσεις και κυρίως τον ΕΛΑ λόγω των κοινών στόχων και της επιχειρησιακής δράσης. Η δολοφονία με πυροβολισμό είναι η επιλογή για επίθεση της οργάνωσης. Συνήθως στόχοι είναι Αμερικανοί, αλλά και Έλληνες οι οποίοι υποστηρίζουν το ΝΑΤΟ ή εκφράζουν την αντίθεσή τους στους επαναστατικούς στόχους των οργανώσεων. Για τις δολοφονίες Αμερικανών η 17Ν υποστηρίζει πως στοχεύει μια τρομοκρατική κατοχική δύναμη στην Ελλάδα ενώ χαρακτηρίζει

²¹⁹CIA, 1983, Leftwing Terrorism in Greece: A Status Report, 1 March, Document Number (FOIA) /ESDN (CREST): CIA-RDP84S00558R000200090003-1

τις επιθέσεις σε Έλληνες ως ένοπλη και δυναμική άμυνα του λαϊκού κινήματος. Η αιματηρή ιστορία της οργάνωσης αποδεικνύει πως είναι ανελέητη και δημιουργική ταυτόχρονα στην προπαγάνδα. Υπάρχει υπόνοια πως η 17N είναι μια ολιγομελής οργάνωση, καθώς οι βαλλιστικές έρευνες έχουν δείξει πως έχει χρησιμοποιηθεί το ίδιο όπλο για τη δολοφονία τριών Αμερικανών και τεσσάρων Ελλήνων την περίοδο 1975-1984, ενώ και ο τρόπος δράσης (*modus operandi*) με την επιλογή των εκτελέσεων υποδεικνύει πως πρόκειται για μικρή οργάνωση».²²⁰

Η επανεμφάνιση της «17 Νοέμβρη» με δύο επιθέσεις σε σύντομο χρονικό διάστημα εναντίον Αμερικανών αξιωματούχων, καθώς τη δολοφονία Tsantes διαδέχθηκε τον Απρίλιο του 1984 η απόπειρα δολοφονίας του αρχιλοχία Robert Judd, επιδείνωσε το κλίμα των διμερών σχέσεων και την εικόνα της χώρας. Η αλλαγή αυτή αποτυπώνεται ξεκάθαρα αν συγκριθούν οι περιοδικές εκθέσεις της CIA «Προοπτικές αντιαμερικανικής τρομοκρατίας» της 9^{ης} Αυγούστου 1983 και της 1^{ης} Νοεμβρίου 1984. Η πρώτη, της οποίας η έκδοση προηγείται της επανεμφάνισης της «17 Νοέμβρη», κάνει αναφορά στον ΕΛΑ χαρακτηρίζοντας την οργάνωση και αντίστοιχες της Δυτικής Ευρώπης που δραστηριοποιήθηκαν το διάστημα 1982-83 ως χαμηλού ρίσκου τρομοκρατικές οργανώσεις ή, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «τρομοκράτες του Σαββατοκύριακου», που προβαίνουν στην τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών με σκοπό την πολιτική προπαγάνδα και όχι την πρόκληση τραυματισμών. Επιπλέον, η έκθεση εξαιρεί την αποτελεσματικότητα της Ιταλίας και της Γερμανίας στον περιορισμό της δράσης των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» και της RAF αντίστοιχα, η οποία υπερέβη τις προσδοκίες. Όσον αφορά τις προοπτικές για τον επόμενο χρόνο, καταγράφει ότι η επικείμενη ανάπτυξη των πυραύλων (Cruise και Pershing II) στη Δυτική Ευρώπη θα έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της δραστηριότητας των κινήματων ειρήνης και είναι πιθανόν να οδηγήσει στην πραγματοποίηση επιθέσεων χαμηλής έντασης εναντίον αμερικανικών στόχων. Ειδικότερα για την Ελλάδα η πρόβλεψη αναφέρει ομοίως τη συνέχιση των χαμηλής έντασης επιθέσεων εναντίον αμερικανικών στόχων.²²¹ Αντίθετα, η δεύτερη έκθεση, παρότι εκφράζει ανησυχία για την επανεμφάνιση της RAF και των «Ερυθρών Ταξιαρχιών», εστιάζει, όσον αφορά τη Δυτική Ευρώπη, στην Ελλάδα, καθώς θεωρεί ότι το πρόβλημα είναι πιο σοβαρό, κυρίως επειδή η ελληνική κυβέρνηση, σε αντίθεση με τις άλλες κυβερνήσεις, δεν επιδεικνύει επιμονή ή

²²⁰ Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Folder: Terrorism-Libya Public Diplomacy Box 91721

²²¹ CIA, 1983, Prospects for Anti-US Terrorism, 9 August, Interagency Intelligence Memorandum, Memorandum to Holders, CIA-RDP85T00176R001500040012-4.

ικανότητα να καταπολεμήσει τη διεθνή τρομοκρατία. Για το μέλλον αναμένεται ισχυρή προσπάθεια από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ως προς την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, με εξαίρεση την Ελλάδα. Περαιτέρω, στο παράρτημα, όπου γίνεται πιο ενδελεχής ανάλυση της κατάστασης της προηγούμενης περιόδου, αναφέρεται πως η ελληνική κυβέρνηση δείχνει ελάχιστο ζήλο συγκριτικά με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες για να καταπολεμήσει την τρομοκρατία που στρέφεται εναντίον ξένων υπηκόων και για αυτό το λόγο η χώρα εξακολουθεί να αποτελεί ασφαλές καταφύγιο (safe haven) και επιχειρησιακό έδαφος για ξένους τρομοκράτες. Ειδικότερα για τις επιθέσεις της «17 Νοέμβρη» η έκθεση θεωρεί ότι η συμπάθεια της κυβέρνησης στην Αριστερά, η ανοχή στους ακροαριστερούς τρομοκράτες και η οξεία αντιαμερικανική ρητορική έχουν διαμορφώσει ένα «φιλόξενο» περιβάλλον για επιθέσεις εναντίον Αμερικανών από Έλληνες τρομοκράτες.²²²

Οι επιθέσεις εναντίον Αμερικανών αξιωματούχων και η αποτυχία των υπηρεσιών ασφαλείας να συλλάβουν τους δράστες συνέβαλε καθοριστικά στη διάβρωση της εμπιστοσύνης απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση, ενώ περαιτέρω επιδείνωση προκάλεσε η ταυτόχρονη αύξηση της τρομοκρατικής δραστηριότητας Αράβων τρομοκρατών σε ελληνικό έδαφος.²²³ Οι ΗΠΑ απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην αύξηση του συντονισμού της δράσης εναντίον της τρομοκρατίας, ασκώντας πιέσεις, είτε σε διμερές επίπεδο είτε σε πολυμερές, κυρίως μέσω του NATO, προσπαθώντας να βελτιώσουν την ανταλλαγή πληροφοριών και το καθεστώς έκδοσης τρομοκρατών, καθώς θεωρούσαν πως το φιλελεύθερο πλαίσιο χωρών όπως η Γαλλία και η Ελλάδα απέβαινε προς όφελος των τρομοκρατών και τους παρείχε προστασία.²²⁴

ζ. Διεθνής τρομοκρατία τη δεκαετία του 1980

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 η διεθνής τρομοκρατία παρουσιάζει συνέχειες και μεταβολές συνεπεία και των γεωπολιτικών εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα την ίδια περίοδο, κυρίως στην περιοχή της ευρύτερης Μέσης Ανατολής, οι οποίες θα επηρεάσουν τόσο την

²²²CIA, 1984, Prospects for Anti-US Terrorism, 1 November, Interagency Intelligence Memorandum, Memorandum to Holders, CIA-RDP86T00303R000200240001-5.

²²³Laipson Helen, 1991, "US Policy towards Greece and Turkey since 1974", in Konstas Dimitris (ed.), *Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 164-182, εδώ: pp. 170-171.

²²⁴Oliver North Files, Folder Terrorism Actions: Pending (1984) Box: 49 NARA 13651 D pp 28

Ευρώπη, όσο και έμμεσα τις ΗΠΑ, καθώς αμφότερες θα αποτελέσουν βασικό στόχο των τρομοκρατικών οργανώσεων.

Η προεδρία Reagan συνοδεύτηκε από μια επιστροφή σε πιο παρεμβατικές μορφές στην εξωτερική πολιτική, προσπαθώντας να αφήσει πίσω το σύνδρομο του Βιετνάμ και έχοντας ως στόχους, όπως προαναφέραμε, την ανάσχεση της Σοβιετικής Ένωσης και την καταπολέμηση του φαινομένου της τρομοκρατίας. Εκτός της προώθησης της εγκατάστασης των πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ευρώπη σύμφωνα με τη διπλή απόφαση του ΝΑΤΟ, η αμερικανική κυβέρνηση υποστήριξε τους μουτζαχεντίν στο Αφγανιστάν, επιδιώκοντας την μακροχρόνια εμπλοκή και φθορά των σοβιετικών δυνάμεων. Επιπλέον, πέραν της στρατιωτικής επέμβασης στη Γρανάδα, η Ουάσινγκτον ενεπλάκη τόσο στη Νικαράγουα υποστηρίζοντας τους Κόντρας, όσο και στον πόλεμο Ιράν-Ιράκ.²²⁵ Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η αποστολή στρατιωτικών δυνάμεων στο Λίβανο σε μια προσπάθεια σταθεροποίησης της χώρας, που σπαραζόταν από το 1975 από εμφύλιες συγκρούσεις, μια επιλογή που συνοδεύτηκε από τις πρώτες επιθέσεις αυτοκτονίας. Σε αυτό το περιβάλλον αναδύονται και τα λεγόμενα κράτη-τρομοκράτες, επί της ουσίας χώρες που επιδιώκουν να αξιοποιήσουν τους «νομάδες» της τρομοκρατίας για να προωθήσουν τα συμφέροντά τους χωρίς ταυτόχρονα να έχουν φανερή διασύνδεση. Η εμπλοκή στο Λίβανο ουσιαστικά ενέτεινε τον αντιαμερικανισμό στη Μέση Ανατολή, παρότι οι Αμερικανοί προσπάθησαν να επιφέρουν ισορροπία στη χώρα, απομακρύνοντας τις ισραηλινές δυνάμεις. Η απόφαση των ΗΠΑ για εμπλοκή στο Λίβανο βασιζόταν στη γεωπολιτική του Ψυχρού Πολέμου και στο διαρκές άγχος της επέκτασης της σοβιετικής επιρροής στην περιοχή, εξ ου και η επέμβαση της Συρίας στον εμφύλιο, από το 1976, γινόταν αντιληπτή ως ένα πρώτο βήμα επέκτασης της σοβιετικής επιρροής με όχημα τη Δαμασκό. Έτσι, η Ουάσινγκτον ενεπλάκη στις διαπραγματεύσεις για συμφωνία ανάμεσα στο Λίβανο και το Ισραήλ και συμφώνησε να συμμετάσχει στην ειρηνευτική αποστολή στη χώρα.²²⁶ Η ισορροπία όμως μεταβάλλεται και εξαιτίας της επανάστασης στο Ιράν, με την Τεχεράνη να εναντιώνεται σφόδρα στις ΗΠΑ και το Ισραήλ και να επιδιώκει σταδιακά την απόκτηση περιφερειακού ρόλου και την εξαγωγή της επανάστασης, απευθυνόμενη κυρίως στους συιτικούς πληθυσμούς της περιοχής.

²²⁵ Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική Πολιτική*, σελ. 358-360.

²²⁶ Yapp E. Malcolm, 1996, *The Near East since the First World War*, London: Routledge, p. 433.

Την ίδια περίοδο ο αντιαμερικανισμός επανέρχεται στη Δυτική Ευρώπη εξαιτίας της απόφασης για την εγκατάσταση των πυραύλων μέσου βεληνεκούς και της έντονης δραστηριοποίησης των κινημάτων ειρήνης. Αυτή η κινητοποίηση και η έξαρση της εναντίωσης στις ΗΠΑ αποτέλεσε και την τελευταία σύντομη αναλαμπή για την ακροαριστερή τρομοκρατία στη Δυτική Ευρώπη με τις συντονισμένες επιθέσεις εναντίον αμερικανικών και νατοϊκών στόχων από τη RAF, την «Άμεση Δράση» και τους «Μαχητικούς Κομμουνιστικούς Πυρήνες». Παρότι σποραδικές επιθέσεις από οργανώσεις διεθνούς τρομοκρατίας, κυρίως αραβικές, πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα ήδη από την περίοδο της δικτατορίας, αυτές αυξήθηκαν σημαντικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Όπως προαναφέρθηκε, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επιδίωξε την ενδυνάμωση των σχέσεων με τους Άραβες εν γένει και ειδικότερα με τους Παλαιστίνιους, γεγονός που επέφερε σημαντικές επιπτώσεις στην ασφάλεια της χώρας, καθώς η Αθήνα ενεπλάκη ακούσια στους ενδοαραβικούς ανταγωνισμούς που μαίνονταν τη συγκεκριμένη περίοδο και κατέστη πρόσφορο έδαφος για τις συγκρούσεις μεταξύ των τρομοκρατικών οργανώσεων, αλλά και των μυστικών υπηρεσιών από διάφορες μεσανατολικές χώρες.²²⁷ Όπως αναφέρει σε συνέντευξή του Αξιωματικός της Αστυνομίας που είχε εμπλακεί στις έρευνες για την τρομοκρατία τη συγκεκριμένη εποχή, οι επιθέσεις από τη Μέση Ανατολή αναμφίβολα επηρέαζαν τις διεθνείς σχέσεις της χώρας, πόσω μάλλον που σε ορισμένες περιόδους κλιμάκωσης της δράσης, υπήρχε κάθε εβδομάδα και κάποιος νεκρός.²²⁸

Οι σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με τα ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα της Λιβύης και της Συρίας είχαν τις ρίζες τους στη δεκαετία του 1970, καθώς αυτά θεωρούνταν παραδείγματα για την αντιιμπεριαλιστική τους στάση έναντι των δύο μπλοκ του Ψυχρού Πολέμου. Αυτό είναι εύλογο, εάν ληφθεί υπ' όψιν το έντονο την εποχή εκείνη τριτοκοσμικό στοιχείο στην ιδεολογική συγκρότηση του κόμματος.²²⁹ Ο Παπανδρέου κατά την πρώτη του θητεία ως πρωθυπουργός υποστήριξε την καλλιέργεια σχέσεων με αμφότερα, ενώ οι σχέσεις με τις αραβικές χώρες μετά το 1983 επηρεάζονται και από την ανακήρυξη της «Τουρκικής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» σε μια προσπάθεια αποτροπής αναγνώρισεων του «ψευδοκράτους». Ενδεικτικές της

²²⁷ Ρούσσοσ Σωτήρης, "Η Αυτονομία του Ηγέτη", σελ. 585.

²²⁸ Συνέντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

²²⁹ Loulis, "Papandreou's Foreign Policy", p. 378.

σημασίας που απέδιδε στις σχέσεις με τη Λιβύη ο Παπανδρέου είναι η τοποθέτηση ως πρέσβη ενός κομματικού στελέχους αντί ενός διπλωμάτη και η άδεια για αύξηση του αριθμού των διαπιστευμένων «διπλωματών» στη λιβυκή πρεσβεία σε πενήντα, παρότι, όπως προκύπτει από σχετικό έγγραφο της CIA, ήδη από το 1980 οι υπηρετούντες στα Λαϊκά Γραφεία (People's Bureaus) που διατηρούσε η Λιβύη στο εξωτερικό σε αρκετές περιπτώσεις ανήκαν στις μυστικές υπηρεσίες και είχαν ως στόχο την εκκαθάριση αντιφρονούντων.²³⁰ Ξένοι αξιωματούχοι της περιόδου αναφέρουν την έντονη δραστηριότητα των Λίβυων «διπλωματών» στην πρεσβεία της Λιβύης στην Αθήνα, οι οποίοι επιδίδονταν σε στρατολόγηση Αράβων για τη διεξαγωγή τρομοκρατικών επιθέσεων, υποστηρίζοντας πως ο Καντάφι είχε συνειδητά επιλέξει την Αθήνα ως κέντρο στρατολόγησης.²³¹

Σταδιακά η όλο και πιο ενεργός υποστήριξη του Καντάφι σε τρομοκρατικές ομάδες και η σειρά δολοφονιών Λίβυων αντιφρονούντων και μετριοπαθών Αράβων που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα -αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης την ίδια περίοδο- προκάλεσαν ακόμη ένα σημείο τριβής με τους Αμερικανούς και περιόρισαν τα περιθώρια ευελιξίας της ελληνικής πλευράς.²³² Παρά την επιθυμία στενών δεσμών με την Τρίπολη, κυρίως στον οικονομικό τομέα, η Αθήνα δεν ήταν διατεθειμένη να διαρρήξει τις σχέσεις με τις ΗΠΑ για τον Καντάφι. Η κυβέρνηση αναγκαζόταν να εκφράζει τη δυσαρέσκειά της χωρίς όμως να προχωρήσει σε απτά αντίμετρα για μεγάλο χρονικό διάστημα, στάση που καλλιέργησε αναφορές στον ελληνικό και ξένο Τύπο πως οι προνομιακές σχέσεις της ελληνικής κυβέρνησης με το καθεστώς Καντάφι συνδέονταν με χρηματοδότηση του ΠΑΣΟΚ από το λιβυκό καθεστώς.²³³ Ενδεικτικό επίσης των προθέσεων του Παπανδρέου ήταν και το γεγονός πως δεν προγραμματίσει επίσκεψη του Καντάφι στην Αθήνα μετά την εκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, εξαιτίας της έντονης αντίθεσης του Καραμανλή, προκειμένου να μην υπάρξει πλήγμα στις σχέσεις με τις ΗΠΑ, αποφεύγοντας μία ρήξη στις σχέσεις του με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.²³⁴ Ιδιαίτερα από το 1985 και μετά, με την πιο αποφασιστική στάση των ΗΠΑ απέναντι στην τρομοκρατία εν γένει, αλλά και την αύξηση των πιέσεων στην Ελλάδα, ειδικότερα μετά την απομάκρυνση Καραμανλή

²³⁰ CIA, 1980, *Libyan Assassination Teams: Some Patterns*, 18 June 1980. Papastamkou, "Greece between Europe and the Mediterranean, 1981-1986", p. 63.

²³¹ *New York Post*, 1984, "In Greece beware Arabs bearing timebombs", 16 April, p. 4.

²³² Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Judy Mandel Files, Folder Title: Terrorism-Libya Public Diplomacy- Libya Under Qadhafi: A Pattern of Aggression, Box: 91721.

²³³ Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, σελ. 479-480.

²³⁴ Papastamkou, "Greece between Europe and the Mediterranean, 1981-1986", p. 64.

από την Προεδρία, ο οποίος εθεωρείτο εγγυητής του δυτικού προσανατολισμού της χώρας, αναδεικνύονται τα όρια των διμερών ελληνολιβυκών σχέσεων. Η έκδοση οδηγίας εναντίον της Ελλάδας μετά την αεροπειρατεία σε αεροσκάφος της TWA στην Αθήνα, η απειλή ακύρωσης της πώλησης αεροσκαφών F16 που θα ανέτρεπε τη διμερή ισορροπία με την Τουρκία και η αύξηση των τρομοκρατικών επιθέσεων σε ελληνικό έδαφος από οργανώσεις που χρηματοδοτούνταν από τη Λιβύη οδήγησαν στην αποπολιτικοποίηση των σχέσεων και στην εστίασή τους αποκλειστικά στον οικονομικό τομέα, σε αναλογία με την πολιτική των υπόλοιπων μελών της Κοινότητας.²³⁵

Εξάλλου, όπως προκύπτει από έκθεση της Διεύθυνσης Πληροφοριών της CIA του Φεβρουαρίου 1985 που εξέταζε τις απειλές σε βάρος των αμερικανικών συμφερόντων από οργανώσεις και κράτη της Μέσης Ανατολής, καθώς και πιθανές προοπτικές αντίδρασης, αναφέρονταν ως πιθανοί στόχοι η πρεσβεία της Αθήνας, πρεσβείες σε χώρες της Μέσης Ανατολής, η βάση του Ελληνικού και η νατοϊκή βάση πυραύλων στη Σικελία, *«προκειμένου να αξιοποιηθεί η τοπική αντίθεση στην αμερικανική στρατιωτική παρουσία»*. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και η άποψη που καταγράφεται για πιθανή χρηματοδότηση των δραστών της δολοφονίας Tsantes (δηλαδή της 17N) από τη Λιβύη.²³⁶

Η υπόθεση του Ιορδανού Φουάντ Χουσεΐν Σάρα αποτέλεσε ακόμη ένα επεισόδιο το οποίο ενέτεινε τη δυσπιστία απέναντι στις προθέσεις της Αθήνας να συνεργαστεί για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και προκάλεσε εκατέρωθεν βολές όσον αφορά την εξέλιξη των γεγονότων. Ειδικότερα, τον Απρίλιο του 1984 οι αμερικανικές και βρετανικές μυστικές υπηρεσίες έδωσαν πληροφορίες στις ελληνικές αρχές, οι οποίες και συνέλαβαν τον Φουάντ Χουσεΐν Σάρα, φερόμενο ως συνεργό του Μοχάμεντ Ρασίντ, επικεφαλής της «Οργάνωσης 15 Μάη», ο οποίος είχε επιχειρήσει ανεπιτυχώς να τοποθετήσει εκρηκτικό μηχανισμό σε αεροσκάφος.²³⁷ Οι ελληνικές αρχές δεν εξέδωσαν τον Σάρα στις ΗΠΑ, αλλά αντίθετα τον απελευθέρωσαν μετά από 28 μέρες κράτησης, καθώς υποστήριξαν ότι δεν προέκυψαν επαρκή στοιχεία για την άσκηση δίωξης και του παρείχαν διέξοδο από τη χώρα στην Αλγερία, προκαλώντας σκληρή κριτική από την Ουάσινγκτον, η οποία ισχυρίστηκε ότι τα στοιχεία ήταν

²³⁵ Papastamkou, "Greece between Europe and the Mediterranean, 1981-1986", pp. 66-67.

²³⁶ CIA, 1985, Middle East Terrorism: The Threat and Possible US Responses, 15 February, CIA-RDP87T00434R000300250023-3

²³⁷ Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, p. 136.

επαρκή, ενώ επέκρινε το γεγονός πως δεν προηγήθηκε συνεννόηση.²³⁸ Η ελληνική κυβέρνηση από την πλευρά της κατηγόρησε τις ΗΠΑ για παρεμβάσεις στο εσωτερικό της χώρας και απέλασε τον Αμερικανό πράκτορα που συμμετείχε στην έρευνα.²³⁹ Η υπόθεση βγήκε στην επιφάνεια από τις ΗΠΑ, προκειμένου να ασκήσουν πιέσεις στην Ελλάδα και να προβάλλουν τη δυσαρέσκειά τους.²⁴⁰ Η Αθήνα παρουσίασε τη δική της εκδοχή μέσω της ελληνικής πρεσβείας στην Ουάσινγκτον και, αφού επέμεινε στην ανεπάρκεια των στοιχείων, ισχυρίστηκε ότι ο Αμερικανός πράκτορας είχε εκδιωχθεί με την κατηγορία πως παραποίησε τα αποδεικτικά στοιχεία της υπόθεσης και για παρεμπόδιση του έργου της Δικαιοσύνης.²⁴¹ Επίσης, δεν είχε χαρακτηριστεί *persona non grata*, αλλά μπορούσε να επιστρέψει στην Αθήνα.²⁴² Το περιστατικό «σχολίασε» και η «17 Νοέμβρη» στην προκήρυξή της για τη δολοφονία των Μομφεράτου και Ρουσσέτη, όπου καταφερόμενη εναντίον της κυβέρνησης αναφέρει πως:

«Επέτρεψε (η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ) οι ομάδες πρακτόρων-φονιάδων της CIA (...) να αλωνίζουν την Αθήνα με θωρακισμένα αυτοκίνητα με ελληνικούς αριθμούς, για να βρουν τη 17 Ν. Να υποκαταστούν έτσι την Ελληνική Αστυνομία, να δρουν ανεξέλεγκτα, να κάνουν έρευνες σε σπίτια, να κάνουν συλλήψεις, όπως αυτή του περασμένου Μάρτη του δήθεν Άραβα τρομοκράτη, όχι μόνο χωρίς να ειδοποιούν τις Ελλ. αρχές, αλλά έχοντας επιπλέον μαζί τους και κάτω από τις διαταγές τους Έλληνες πρακτορές της ΚΥΠ και της Αστυνομίας, σαν να είναι η Ελλάδα αποικία των ΗΠΑ. (...) Αυτή είναι η Εθνική Ανεξαρτησία, το «έξω οι Αμερικάνοι». Κι ακόμα πιο πέρα έφτασε στο σημείο να καλύψει το ξεβράκωμά του (το ελληνικό κράτος) κοροϊδεύοντας το λαό μέσω του τύπου, ότι δήθεν απέλασε τον αρχηγό της CIA, στην πραγματικότητα αυτός έφυγε για λίγο, απλά, επειδή μετά την επιχείρηση σύλληψης του Άραβα «τρομοκράτη» είχε «καεί» και

²³⁸ Ahmet Evin, Denton Geoffrey (eds.), 1990, *Turkey and the European Community*, Schriften des Deutschen Orient - Instituts, pp. 102. Μπόση Μαίρη, 1996, *Ελλάδα και Τρομοκρατία, Εθνικές και Διεθνείς Διαστάσεις*, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 125.

²³⁹ Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, σελ. 480. Borgeas, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", pp. 168-169.

²⁴⁰ *The New York Times*, 1984, "Greece Denies U.S. Charge it is lax in fighting terror", 4 July, p. 3.

²⁴¹ Τη βαλίτσα που υποτίθεται περιείχε εκρηκτικά και βρέθηκε σε σπίτι που φιλοξενείτο ο Σάρα, την πήραν οι Αμερικανοί με τους Βρετανούς και αρνήθηκαν να την παραδώσουν στις ελληνικές αρχές, υποστηρίζοντας πως καταστράφηκε κατά την εξέτασή της και χορήγησαν, αντί αυτής, φωτογραφίες στις ελληνικές αρχές.

²⁴² Gelb H. Leslie, 1984, "Greece upsets U.S. in terrorist case", *The New York Times*, 29 June, p. 9.

ξαναγύρισε στην Αθήνα, για να συνεχίσει ανενόχλητος το έργο της καθοδήγησης των επαγγελματιών πρακτόρων-φονιάδων της CIA».²⁴³

Η υποστήριξη του Παπανδρέου σε Άσαντ και Καντάφι, παρότι οι ΗΠΑ είχαν καταχωρήσει αμφότερα τα καθεστώτα ως υποστηρικτές της τρομοκρατίας, και η αδυναμία ή η απροθυμία αποτελεσματικής αντιμετώπισης της τρομοκρατίας εν γένει διαμόρφωσε ένα ρεύμα στο εσωτερικό του κατεστημένου των ΗΠΑ το οποίο προέτασσε την υποστήριξη της Τουρκίας ως αξιόπιστου συμμάχου έναντι της Ελλάδας, ουσιαστικά προτείνοντας την εγκατάλειψη της ισορροπίας στις στρατιωτικές ενισχύσεις-πωλήσεις που είχε διαμορφωθεί από τη δεκαετία του 1970 σε αναλογία 10:7.²⁴⁴ Έτσι, στην υποεπιτροπή για την Ξένη Βοήθεια και Σχετικά Προγράμματα της Επιτροπής Προϋπολογισμού κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού για το 1985 στις 27 Νοεμβρίου 1984, ο Ρεπουμπλικανός Γερουσιαστής Arlen Specter στην τοποθέτησή του εστίασε στην απειλή της τρομοκρατίας, η οποία είχε πλέον υποκαταστήσει τους πολέμους ως μέσο άσκησης και επίτευξης πολιτικών στόχων στη διεθνή σκηνή, και πρότεινε την αναστολή χορήγησης ξένης βοήθειας, προκειμένου να ασκηθούν πιέσεις για καλύτερη συνεργασία με έμφαση στις εκδόσεις συλληφθέντων για τρομοκρατία. Αναφερόμενος στην Ελλάδα ο Specter τόνιζε πως υπάρχει ζήτημα («real issue») με τη χορήγηση ξένης βοήθειας στην Ελλάδα εφόσον η χώρα δεν είναι συνεργάσιμη, καθώς επιστρέφει τρομοκράτες σε κράτη για τα οποία εκκρεμούν κατηγορίες υποκίνησης τρομοκρατίας. Στην ίδια τοποθέτηση ο Γερουσιαστής ανέφερε και τη Γαλλία ως μη συνεργάσιμη χώρα τονίζοντας πως υπάρχει πρόβλημα.²⁴⁵

Στη συνέχεια της συζήτησης ο Specter θα επανέλθει στο ζήτημα της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας στην Ελλάδα, ύψους 500 εκατομμυρίων δολαρίων, εστιάζοντας στην υπόθεση Σάρα και υποβάλλοντας σχετική ερώτηση στον Robert Oakley, Διευθυντή του Γραφείου Καταπολέμησης της Τρομοκρατίας του State Department. Στην απάντησή του ο Oakley σημειώνει ότι σχετικές συζητήσεις για τη συνέχιση της βοήθειας στην Ελλάδα πραγματοποιούνται εντός του επιτελείου και ότι, παρόλο που προς το παρόν κρίνεται σκόπιμη η συνέχισή της, είναι ένα ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί. Ωστόσο, το State Department θεωρεί

²⁴³ 17 Νοέμβρη, 1985, «Προκήρυξη Μομφεράτου-Ρουσσέτη», στο 17N: *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 160-168, εδώ: σελ. 163.

²⁴⁴ *The New York Times*, 1984, «U.S. and Greece Discuss Ways to Ease Tensions», 12 July, p. 5.

²⁴⁵ U.S. Government Printing Office, Hearing before a subcommittee of the Committee on appropriations United States Senate, Ninety Eighth Congress, Second Session, Washington 1985.

ζωτικής σημασίας τις αμερικανικές βάσεις στην Ελλάδα και τη συμμετοχή της χώρας στο NATO. Με βάση αυτό το σκεπτικό εγκρίθηκε τελικά το σύνολο της βοήθειας.²⁴⁶.

Αντίστοιχες κατηγορίες εναντίον της ελληνικής κυβέρνησης για χαλαρή αντιμετώπιση της τρομοκρατίας εκφέρει σε κατάθεσή του στην Επιτροπή Εξωτερικών Υποθέσεων του Κογκρέσου ο Αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών (Assistant Secretary of State) Richard R. Burt τονίζοντας πως η αμερικανική κυβέρνηση βρίσκει απογοητευτική τη συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση και ότι η Ελλάδα είναι μια συμμαχική χώρα η οποία υπερασπίζεται τη Σοβιετική Ένωση, ενώ παράλληλα ασκεί κριτική στις ΗΠΑ.²⁴⁷ Σε αυτό το πλαίσιο και σε μια προσπάθεια άσκησης πίεσης στην ελληνική πλευρά οι ΗΠΑ μπλόκαραν την παράδοση μεταχειρισμένων αεροσκαφών F-5 από τη Νορβηγία στην Ελλάδα. Παράλληλα, προώθησαν την παραλαβή τους από την Τουρκία, σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό που είχε βασιστεί σε αίτημα της Τουρκίας για αγορά 15-16 πλεοναζόντων αεροσκαφών από τη Νορβηγία, με την Ελλάδα να υποβάλλει αίτημα μετά την Άγκυρα το οποίο είχε γίνει δεκτό από το Πεντάγωνο.²⁴⁸

Εκτός της υποστήριξης στα ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα και της ήπιας στάσης απέναντι στη δραστηριότητα των αραβικών τρομοκρατικών οργανώσεων στη χώρα, το ΠΑΣΟΚ διευκόλυνε τις διαδικασίες εισόδου για τους Αρμένιους, καθώς και τους ελέγχους ασφαλείας όσων εξ αυτών επιθυμούσαν να εισέλθουν, και υποστήριξε κεκαλυμμένα τον αγώνα τους.²⁴⁹ Η πολιτική αυτή βασιζόταν στην αντίληψη πως μπορούσε να αξιοποιήσει την υποστήριξή του σε Κούρδους και Αρμένιους προκειμένου να ασκήσει πίεση στην Τουρκία.²⁵⁰ Ήδη μετά την επέμβαση του Ισραήλ στο Λίβανο οι εγκαταστημένες στη Βηρυτό τρομοκρατικές οργανώσεις μετακινήθηκαν κατά κύριο λόγο στη Συρία ή σε περιοχές του Λιβάνου ελεγχόμενες από τη Δαμασκό, με τον Άσαντ να εργαλειοποιεί τις οργανώσεις εναντίον του Ισραήλ και της Τουρκίας.

²⁴⁶ U.S. Government Printing Office, Hearing before a subcommittee of the Committee on appropriations United States Senate, Ninety Eighth Congress, Second Session, Washington 1985.

<http://library.cqpress.com/cqalmanac/document.php?id=cqal84-1151564>

²⁴⁷ *The New York Times*, 1984, "Greece Denies U.S. Charge it is lax in fighting terror", 4 July, p. 3

Η συγκεκριμένη αποστογή του Αναπληρωτή ΥΠΕΞ κάνει μνεία στην ομιλία του Παπανδρέου στο Α΄ Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ που είχε πραγματοποιηθεί τον Μάιο του 1984 καθώς πλησίαζαν οι Ευρωεκλογές.

²⁴⁸ Atkins D. Norman, 1984, "U.S. blocks Sale of F-5 planes to Greece", *The Washington Post*, 9 July, ανακτήθηκε 23 Απριλίου 2019, <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1984/07/09/us-blocks-sale-of-f5-planes-to-greece/8e2c0ac1-6e96-4f92-aae7-014ad701fe73/>

²⁴⁹ Gunter, "Transnational Sources of Support for Armenian Terrorism", p. 45.

²⁵⁰ Sakkas John, 2007, "Greece, the Arab World and Israel: A Troubled Triangle in the Eastern Mediterranean", *Defensor Pacis*, vol. 20, pp. 95-120, εδώ: p. 102.

Ειδικά όσον αφορά τον ASALA εθεωρείτο πως εμμέσως τον αξιοποιούσαν, εκτός της Συρίας, η ΕΣΣΔ και η Ελλάδα με στόχο αμοφτέρων την άσκηση πιέσεων στην Τουρκία. Παρότι την ίδια περίοδο η Γαλλία και η Κύπρος εικαζόταν ότι είχαν υποδεχθεί Αρμένιους μέλη τρομοκρατικών οργανώσεων -αν και επίσημα καταδίκάζαν την τρομοκρατία- η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εξέπεμπε αμφίθυμα μηνύματα, αν ληφθούν υπ' όψιν δηλώσεις όπως αυτές του Πάνου Κοντογεώργη, βουλευτή του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος σε συγκέντρωση Αρμενίων είχε δηλώσει πως «στον αγώνα που δίνετε σε όλα τα μέτωπα και με όλα τα μέσα το ΠΑΣΟΚ είναι στο πλευρό σας», προσθέτοντας την υποστήριξη στη δημιουργία ανεξάρτητου αρμενικού κράτους, το οποίο προϋπέθετε και συμπερίληψη ενός μέρους της Τουρκίας.²⁵¹ Πάντως, η οργάνωση αποδυναμώθηκε σταδιακά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας εξαιτίας της διάσπασης του 1983, με αποτέλεσμα να αναγγείλει τη διακοπή της δράσης της στην Ελλάδα το Νοέμβριο του 1986. Η τελευταία ενέργεια ήταν η δολοφονία του ιδρυτή της, Αγκόπ Αγκοπιάν, στην Αθήνα από τους υπαρχηγούς του το 1988.²⁵²

Ως προς την υποστήριξη στους Κούρδους, παρότι δεν στοιχειοθετούνται οι κατηγορίες που εξέφραζε η Τουρκία προς την ελληνική πλευρά για υποστήριξη της τρομοκρατίας του ΡΚΚ, αναμφίβολα υπήρχε συμπάθεια στην ελληνική κοινωνία προς τον αγώνα των Κούρδων. Για το Συρίγο, αυτή οφειλόταν στην αλληλεγγύη για τα δεινά που υπέφερε ο κουρδικός λαός από το ίδιο καθεστώς που είχε εισβάλει στην Κύπρο, στην αντίληψη πως επρόκειτο για έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και τέλος στη βάση της λογικής «ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου». Οι προαναφερόμενοι παράγοντες επηρεάζουν εν μέρει και τη στάση των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου, καθώς, όπως και στην περίπτωση άλλων εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, υφίσταται ανοχή από τις αρχές ασφαλείας και απέναντι στη δράση φιλοκουρδικών οργανώσεων σε ελληνικό έδαφος.²⁵³

Τόσο η πρόωθηση του τριτοκοσμισμού, όσο και η υποστήριξη των σκοπών των Παλαιστινίων, των Κούρδων και των Αρμενίων είχαν διττή στόχευση: Από τη μία πλευρά αποτελούσαν συμπόρευση με τους αδύναμους και τους αδικημένους, γεγονός που άγγιζε τη συναισθηματική πλευρά της ελληνικής κοινωνίας και αφετέρου απέβλεπαν στην υποστήριξη

²⁵¹ Kaplan Robert, 1983, "Two Stateless Peoples", *Christian Science Monitor*, 14 July, ανακτήθηκε 15 Νοεμβρίου 2020, <https://www.csmonitor.com/1983/0714/071450.html>.

²⁵² Αποστολίδης, *Μυστική δράση*, σελ. 270.

²⁵³ Συρίγος Άγγελος, 2015, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 452-454.

των αραβικών χωρών για την υπόθεση της Κύπρου στον ΟΗΕ, όσον αφορά τους Παλαιστίνιους. Αντίστοιχα, στην περίπτωση των Κούρδων και των Αρμενίων η πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης εμπεριείχε γεωπολιτική περιφερειακή διάσταση, με την πεποίθηση ότι η παροχή υποστήριξης θα συνέβαλε στην ανάσχεση της τουρκικής επιθετικότητας,²⁵⁴ όπως και οι σχέσεις με τη Δαμασκό και τη Βαγδάτη στην προσπάθεια εξισορρόπησης της τουρκικής επιρροής.²⁵⁵

Όσον αφορά τη διεθνή τρομοκρατία και συγκεκριμένα τη δράση αραβικών τρομοκρατικών οργανώσεων, ο Merry αναφέρει πως σε άλλες χώρες υπήρχε πιο έντονη δραστηριότητα, ενώ η Ελλάδα λειτουργούσε ως ασφαλές πέρασμα και ως χώρα όπου μπορούσαν εύκολα να αγοράσουν/προμηθευτούν πλαστά διαβατήρια και οπλισμό. Ως εκ τούτου, δεν προέβαιναν σε συχνές επιθέσεις, καθώς υποστηρίζει ότι για τις οργανώσεις η εξασφάλιση ασφαλούς καταφυγίου απέτρεπε την πραγματοποίηση επιθέσεων για να μην ρισκάρουν να χάσουν την άνετη πρόσβαση.²⁵⁶ Γενικά, η Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1980 θα αποκτήσει τη φήμη του σταυροδρομιού για τις διεθνείς τρομοκρατικές οργανώσεις, ως η χώρα όπου μπορούσαν να εφοδιαστούν με νέες ταυτότητες και ταξιδιωτικά έγγραφα, ενώ το αεροδρόμιο του Ελληνικού ήταν γνωστό για τα χαλαρά μέτρα ασφαλείας. Η κατηγορία από τις ΗΠΑ πως η Ελλάδα ήταν χαλαρή απέναντι στο φαινόμενο εθεωρείτο από την ελληνική κυβέρνηση πολιτικό σαμποτάζ, όπως θα δούμε στη συνέχεια.²⁵⁷

Η αεροπειρατεία της πτήσης 847 της TWA, με δρομολόγιο Κάιρο-Σαν Ντιέγκο, από Λιβανέζους τρομοκράτες, πιθανόν μέλη της «Χεζμπολάχ», σηματοδότησε την κορύφωση των αμερικανικών αντιδράσεων σε βάρος της Ελλάδας. Οι δράστες εισήλθαν στο αεροδρόμιο της Αθήνας και κατέλαβαν το αεροσκάφος που είχε προορισμό την ενδιάμεση στάση της Ρώμης. Εν συνεχεία, το κατηύθυναν στη Βηρυτό και κράτησαν τους επιβάτες ομήρους για δύο εβδομάδες. Για να τους αφήσουν απαίτησαν την απελευθέρωση επτακοσίων Σιιτών μουσουλμάνων από το Ισραήλ, οι οποίοι είχαν μεταφερθεί από το Λίβανο σε ισραηλινές φυλακές κατά τη διαδικασία υποχώρησης του ισραηλινού στρατού (Israel Defense Forces- IDF) από τις επιχειρήσεις που

²⁵⁴ Borgeas, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", p. 168.

²⁵⁵ Κεφαλά Βιβή, "Οι Σχέσεις Ελλάδας-Ισραήλ: Από την Ψυχρότητα στη Συνεργασία", στο Αθανασοπούλου Εκάβη-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος- Φακιολάς Τ. Ευστάθιος (επιμ.) *Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας, Επιλογές & Προσδοκίες στον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 437-475, εδώ: σελ. 449.

²⁵⁶ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2013, Wayne Merry interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 169.

²⁵⁷ Ο' Balance, *Terrorism in the 1980s*, pp. 28-29.

διεξήγαγε στο Λίβανο, ενώ δολοφόνησαν έναν Αμερικανό ναύτη.²⁵⁸ Καθώς η κρίση κλιμακωνόταν, το State Department εξέδωσε ταξιδιωτική οδηγία σε βάρος της Ελλάδας και ειδικότερα εναντίον της διεξαγωγής ταξιδιών μέσω του αεροδρομίου της Αθήνας, με αποτέλεσμα την αντίδραση του Έλληνα ΥΠΕΞ, ο οποίος προειδοποίησε τον Αμερικανό πρέσβη για τις συνέπειες που θα επέφερε αυτή η πολιτική στις διμερείς σχέσεις. Ενόσω η αεροπειρατεία ήταν σε εξέλιξη, ο υπουργός Μεταφορών και Επικοινωνιών Ευάγγελος Κουλουμπής σε κοινή συνέντευξη τύπου με το Γενικό Γραμματέα του ΕΟΤ Νίκο Σκουλά στις 20 Ιουνίου, επιδίωξε να αντικρούσει τις αμερικανικές κατηγορίες περί κυβερνητικών ευθυνών και ελλিপών μέτρων ασφαλείας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, που οδήγησαν στην έκδοση της ταξιδιωτικής οδηγίας, καταγγέλλοντας ως δυσφημιστική και άδικη τη στάση της Ουάσινγκτον και αντιπαραβάλλοντάς τη με τη στάση της στη βομβιστική ενέργεια που έλαβε χώρα στη Φρανκφούρτη.²⁵⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, υπογράμμισε πως σε ανάλογες περιπτώσεις αεροπειρατειών σε άλλες χώρες δεν είχαν υπάρξει αντίστοιχες αντιδράσεις, επισημαίνοντας πως στην Ελλάδα είχαν λάβει χώρα μόλις δύο αεροπειρατείες από το 1978 έως το 1984, σε σχέση με 43 στην υπόλοιπη Ευρώπη και 62 στις ΗΠΑ, ενώ τόνισε πως η αποτελεσματικότητα του συστήματος ασφαλείας του αεροδρομίου ήταν πιστοποιημένη, όπως επιβεβαιώθηκε από τους ελέγχους που διενεργήθηκαν από την ΙΑΤΑ και τις υπηρεσίες πολιτικής αεροπορίας των ΗΠΑ και της Γερμανίας την περίοδο Φεβρουαρίου-Μαΐου του 1985. Προς επίρρωση των λεγομένων του, ο Έλληνας υπουργός διένειμε στον Τύπο την έκθεση των αμερικανικών αρχών και κατέληξε πως η ελληνική κυβέρνηση θα αιτείτο προς τους διεθνείς οργανισμούς τη διεξαγωγή έρευνας για τα μέτρα ασφαλείας των αεροδρομίων παγκοσμίως.²⁶⁰ Στο σχόλιό του στο τέλος του τηλεγραφήματος, ο πρέσβης Stearns αναφέρεται στη στάση των κοινοβουλευτικών κομμάτων, με τη Νέα Δημοκρατία να μην έχει προβεί σε κάποιο σχόλιο επί της οδηγίας και τα δύο ΚΚΕ να καταδικάζουν την αμερικανική στάση. Από την πλευρά του ο εκπρόσωπος του State Department υποστήριξε ότι ομάδα Αμερικανών ειδικών σε θέματα ασφάλειας αεροδρομίων είχε επισκεφθεί την Ελλάδα το Φεβρουάριο του 1985, αλλά οι ελληνικές αρχές δεν υιοθέτησαν τα προτεινόμενα

²⁵⁸ Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, pp. 157-162.

²⁵⁹ Ο Κουλουμπής αναφερόταν σε βομβιστική ενέργεια που έλαβε χώρα στο αεροδρόμιο της Φρανκφούρτης στις 19 Ιουνίου 1985. Σύμφωνα με την έρευνα που ακολούθησε το συμβάν, διεξήχθη από την οργάνωση Αμπού Νιντάλ. Για την εν λόγω ενέργεια, στην οποία είχε ρόλο και ο Καντάφι, ήταν ενημερωμένη η πρεσβεία της Λιβύης στη Βόννη. Από την έκρηξη σκοτώθηκαν 3 άτομα και τραυματίστηκαν 74.

²⁶⁰ Executive Secretariat, National Security Council, Records 1/20/1981-1/20/1989, Series: Cable Files 1982-1985, File Unit: TWA 847 Hijacking (06/21/1985) [4 of 6]

μέτρα ασφαλείας.²⁶¹ Η οδηγία έμεινε τελικά σε ισχύ για ένα μήνα, πλην όμως κάποιες εταιρείες ανέστειλαν προσωρινά όλες τις πτήσεις τους από και προς την Αθήνα, προκαλώντας σημαντικό πλήγμα στην τουριστική βιομηχανία και στην ελληνική οικονομία εν γένει, σε μια περίοδο που τα δημόσια οικονομικά ήταν ήδη επιβαρυνμένα και προετοιμαζόταν από την κυβέρνηση η υιοθέτηση προγράμματος σταθεροποίησης.²⁶²

Επιπλέον πλήγμα στην εικόνα της χώρας ως τουριστικού προορισμού αποτέλεσαν και οι επιθέσεις τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους σε ξενοδοχεία στη Γλυφάδα με αποτέλεσμα τον τραυματισμό Βρετανών τουριστών.²⁶³ Η επίθεση από την οργάνωση του Αμπού Νιντάλ αποσκοπούσε στην άσκηση πίεσης για την απελευθέρωση ενός κρατουμένου, ενώ οι αμερικανικές αρχές υπολόγιζαν το κόστος για την Ελλάδα από την αρνητική δημοσιότητα εξαιτίας των επιθέσεων σε 300 εκατομμύρια δολάρια.²⁶⁴

Παρότι η Ελλάδα εμφάνιζε φτωχά αποτελέσματα στον τομέα της τρομοκρατίας και σημαντικά κενά ασφαλείας, στην έκδοση της οδηγίας συνέβαλε καθοριστικά η αρνητική αντίληψη που υπήρχε τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ουάσινγκτον για τον Παπανδρέου. Για τους Αμερικανούς αξιωματούχους, η στάση του επηρέαζε και δηλητηρίαζε τις διμερείς σχέσεις,²⁶⁵ αλλά έπαιξε ρόλο και το γεγονός πως η πλειοψηφία των ταξιδιωτών και το πλήρωμα ήταν Αμερικανοί πολίτες. Η συγκεκριμένη αεροπειρατεία βρέθηκε στο επίκεντρο και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, καθώς εξαιτίας του εμφυλίου που μαινόταν στο Λίβανο υπήρχε έντονη παρουσία τους στη χώρα.²⁶⁶

Εξετάζοντας γενικά την κατάσταση, το 1985 η Ελλάδα είχε τα περισσότερα περιστατικά διεθνούς τρομοκρατίας στην Ευρώπη και ο αριθμός των επιθέσεων ήταν ανοδικός σταθερά από το 1982 και εντεύθεν.²⁶⁷ Μετά την αεροπειρατεία, ο Διευθυντής Ασφαλείας της IATA αποκάλυψε ότι οι αεροπορικές εταιρείες είχαν στείλει επιστολή στον Έλληνα πρωθυπουργό τον

²⁶¹ *Ελευθεροτυπία*, 1985, "Η ανθελληνική δήλωση και το κινδυνολογικό ταξιδιωτικό κείμενο" 19 Ιουνίου, σελ. 5.

²⁶² Papastamkou, "Greece between Europe and the Mediterranean, 1981-1986", p. 66.

²⁶³ Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Judy Mandel Files, Folder Title: Terrorism-Libya Public Diplomacy- Libya Under Qadhafi: A Pattern of Aggression, Box: 91721.

²⁶⁴ Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Fortier Donald Files, Folder Title: Terrorism and Libya (2), Box: RAC Box 8, Press Themes for Ambassador Oakley, Terrorism: Theme Paper.

²⁶⁵ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2006, David Jones interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 99.

²⁶⁶ Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, pp. 157-162.

²⁶⁷ US Department of State, 1986, *Patterns of Global Terrorism 1985*, p. 10

Απρίλιο του 1985, χαρακτηρίζοντας ανεπαρκή τα μέτρα ασφαλείας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, ενώ προσέθεσε ότι ο Οργανισμός κατέτασσε το αεροδρόμιο της Αθήνας στα χειρότερα στον κόσμο σε θέματα ασφαλείας.²⁶⁸ Ως αποτέλεσμα αυτού η Ελλάδα, όπως αναφέρει ο Parker Borg ήταν η πλέον δύσκολη χώρα στην Ευρώπη ως προς το ζήτημα της τρομοκρατίας.²⁶⁹ Πάντως, η συγκεκριμένη αεροπειρατεία στάθηκε αφορμή ο Διεθνής Οργανισμός Πολιτικής Αεροπορίας (ICAO) να επικαιροποιήσει και να αναβαθμίσει τις προδιαγραφές ασφαλείας για τα αεροδρόμια και τα αεροσκάφη.²⁷⁰

Ενώ η Ελλάδα, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, εισερχόταν στην περίοδο κορύφωσης της τρομοκρατικής δράσης, κυρίως από τη «17 Νοέμβρη», αλλά και άλλες μικρότερες οργανώσεις, στην Ευρώπη παρατηρείται ύφεση του φαινομένου της ακροαριστερής τρομοκρατίας, κυρίως στις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Γερμανίας, όπου το φαινόμενο υπήρξε πιο έντονο. Παρότι το 1985 εξαγγέλθηκε η «συμμαχία» ανάμεσα στη RAF, τους «Επαναστατικούς Κομμουνιστικούς Πυρήνες» και την «Άμεση Δράση» με τη δράση των οργανώσεων να στρέφεται κυρίως εναντίον αμερικανικών στόχων σε μια περίοδο που έχει ολοκληρωθεί η εγκατάσταση των ευρωπυραύλων, η σύμπραξή τους αποδείχθηκε θνησιγενής, καθώς οι οργανώσεις σε σύντομο χρονικό διάστημα εξαρθρώθηκαν. Αντίστοιχα, στην Ιταλία οι «Ερυθρές Ταξιαρχίες» έχουν συλληφθεί και έχει υποχωρήσει η ένταση της δεκαετίας του 1970. Σε αντίθεση με την ελληνική περίπτωση, η ΟΔΓ και η Ιταλία πέτυχαν να καταπολεμήσουν αποτελεσματικά την ακροαριστερή τρομοκρατία ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές της δεκαετίας του 1980, αν και η επίπτωση της τρομοκρατίας στην Ελλάδα δεν έφτασε ποτέ στην ένταση του «Γερμανικού Φθινοπώρου» ή των ιταλικών «μολυβένιων χρόνων» (years of the lead). Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις, η διακομματική υποστήριξη στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας και η συμφωνία της κοινής γνώμης αποτέλεσαν δύο παράγοντες που δεν υπήρχαν στην Ελλάδα και συνέβαλαν στην αποφασιστική τελικά αντιμετώπιση του φαινομένου.

²⁶⁸ *Η Καθημερινή*, 1985, «Η αεροπειρατεία κρίσιμος παράγων επηρεασμού των σχέσεων με ΗΠΑ», 19 Ιουνίου, σελ. 3.

²⁶⁹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2008, Parker Borg interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 127.

²⁷⁰ Vice President of the United States, Public Report of the Vice President's Task Force on Combatting Terrorism, February 1986.

η. Η αλλαγή πολιτικής μετά το 1985

Σταδιακά από το 1985 η Ελλάδα μετέβαλε τη στάση της απέναντι στις ΗΠΑ και την ΕΟΚ. Βασικό παράγοντα στην αλλαγή πολιτικής αποτέλεσε η συνειδητοποίηση ότι η ανεξάρτητη και αδέσμευτη εξωτερική πολιτική και η εχθρότητα εναντίον των ΗΠΑ περιέπλεκαν την προσπάθεια εξισορρόπησης της τουρκικής απειλής, ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπ' όψιν πως οι συνεχείς τριβές στις διμερείς σχέσεις είχαν οδηγήσει κάποιους Αμερικανούς αξιωματούχους να συμβουλεύουν την κυβέρνησή τους να στραφεί προς την Τουρκία, ανατρέποντας την έως τότε προσπάθεια διατήρησης ισορροπιών, κυρίως ως προς τις προμήθειες οπλικών συστημάτων. Δεύτερον, οι προσδοκίες για σημαντικά οικονομικά οφέλη από τις στενές σχέσεις με τον αραβικό κόσμο δεν επιβεβαιώθηκαν και τρίτον, και συνδεδεμένο με το προηγούμενο, η κυβέρνηση αντιλήφθηκε τα οφέλη που προέκυπταν για τη χώρα από τη συμμετοχή στην ΕΟΚ κατά κύριο λόγο και δευτερευόντως στο ΝΑΤΟ.²⁷¹ Ειδικά όσον αφορά την ΕΟΚ ο Σωτήρης Ρούσσος αποδίδει τη μεταβολή πολιτικής στην αλλαγή της αντίληψης του Παπανδρέου, καθώς, όπως αναφέρει, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 ο Έλληνας πρωθυπουργός θεωρούσε την Ευρωπαϊκή Κοινότητα μια μάλλον χαλαρή οικονομική ένωση, χωρίς σημαντική πολιτική βαρύτητα στο ψυχροπολεμικό γεωπολιτικό σκηνικό, ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους κλιμάκωσης του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων. Αντίθετα, η αλλαγή θεώρησης από το 1985 και εντεύθεν επέρχεται εξαιτίας της άσχημης κατάστασης της ελληνικής οικονομίας, της επιλογής του Παπανδρέου να βασιστεί σε κοινοτικούς πόρους για να αποφύγει την εξάρτηση της χώρας από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το οποίο θα επέβαλλε σκληρά αντιλαϊκά μέτρα, και της διαφαινόμενης υποχώρησης της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία συνεπαγόταν ραγδαίες αλλαγές στο διεθνή συσχετισμό δυνάμεων.²⁷² Επιπλέον, η προσέγγιση που παρατηρήθηκε ανάμεσα στις ΗΠΑ και στην ΕΣΣΔ μετά την άνοδο στη ηγεσία του ΚΚΣΕ του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ συνέβαλε στην επιστροφή στο περιβάλλον της ύφεσης, μειώνοντας έτσι τα τυχόν οφέλη από την «αιρετική» στάση της πρώτης περιόδου του ΠΑΣΟΚ, αλλά και εν γένει την αξία των αδέσμευτων πολιτικών και των πρωτοβουλιών υπέρ της ειρήνης.²⁷³ Όπως αναφέρει ο Κουλουμπής:

²⁷¹ Tsakaloyannis Panos, 1996, "Greece: The Limits to Convergence", in Hill Christopher (ed.), *The Actors in Europe's Foreign Policy*, London: Routledge, pp. 190-191.

²⁷² Ρούσσος, "Η Αυτονομία του Ηγέτη", σελ. 594-595.

²⁷³ Ροζάκης, "Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή", σελ. 376.

«Στην εξωτερική πολιτική η τάση για εναρμόνιση και ενοποίηση της Ελλάδας με τη Δυτική Ευρώπη, κατά ένα μέρος και με τη Δύση γενικότερα, κινήθηκε γρήγορα. (...) Παράλληλα τέθηκε σε εφαρμογή μια διαδικασία ομαλοποίησης των ελληνο-αμερικανικών σχέσεων και ονομάστηκε «βήμα-βήμα».

Τα διάφορα βήματα αφορούσαν τη συνεργασία για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, τη διευθέτηση των εργασιακών σχέσεων των Ελλήνων εργαζομένων στις αμερικανικές βάσεις, την αγορά των F-16 (που έδειχνε και τη δέσμευση στη διατήρηση των σχέσεων), τη λήψη μέτρων ασφαλείας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού κλπ.²⁷⁴

Η στροφή της κυβέρνησης αποτυπώνεται ήδη από το φθινόπωρο του 1985 σε ενημερωτικό σημείωμα της CIA προς τον Michael Armacost, Υφυπουργό Πολιτικών Υποθέσεων του State Department την περίοδο 1984- 1989, με θέμα τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Το σημείωμα αναφέρεται αρχικά στη στάση του Παπανδρέου κατά την πρώτη τετραετία και ιδιαίτερα στις αποκλίσεις από την κοινή πολιτική της Δύσης και στην έντονη αντιαμερικανική ρητορική, χαρακτηρίζοντας τις διμερείς σχέσεις της περιόδου από τις πλέον θυελλώδεις στην μεταπολεμική εποχή. Εν συνεχεία, καταγράφεται η αλλαγή που παρατηρείται στη ρητορική του Έλληνα πρωθυπουργού και η επιθυμία του για καλύτερες σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών. Παρ' όλα αυτά, ο συντάκτης εκφράζει επιφυλάξεις για το ειλικρινές των προθέσεων του Παπανδρέου, καθώς, όπως αναφέρει, υπάρχουν άφθονα στοιχεία που υποδεικνύουν την ευκολία του Έλληνα πρωθυπουργού να μεταβάλλει τις προθέσεις και τη στάση του. Η αλλαγή στάσης που προοιωνίζεται η αλλαγή ρητορικής αποδίδεται αφενός στην κακή κατάσταση της οικονομίας και στην ανάγκη να αποφευχθούν περιττές εντάσεις, προκειμένου η κυβέρνηση να αφοσιωθεί στην υλοποίηση ενός προγράμματος οικονομικής σταθεροποίησης, αλλά και στην κατανόηση εκ μέρους του Έλληνα πρωθυπουργού -τον οποίο ο συντάκτης χαρακτηρίζει ιδεολόγο, αλλά και πραγματιστή- των ωφελειών για τη χώρα που προσφέρουν οι καλές σχέσεις με τη Δύση, και ειδικά με τις ΗΠΑ, όσον αφορά την ασφάλεια. Εκτός αυτού, μια επιδείνωση στις σχέσεις συνεπάγεται ρίσκο, καθώς παρά τις αλλαγές των τελευταίων ετών στο στράτευμα οι περισσότεροι αξιωματικοί παραμένουν φιλοδυτικοί, ενώ η συντριπτική πλειονότητα των εξοπλισμών εξαρτάται από τις ΗΠΑ. Το σημείωμα θεωρεί πως η άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διαθέτει το ΠΑΣΟΚ διευκολύνει την ύφεση και τη συνεννόηση στις διμερείς

²⁷⁴ Κουλουμπής, *Η Ελλάδα στις Διεθνείς Εξελίξεις*, σελ. 168.

σχέσεις, καθώς σε διαφορετική περίπτωση είναι πιθανή η εξάρτηση από το φιλοσοβιετικό κομμουνιστικό κόμμα. Πάντως, πλην της αλλαγής σε επίπεδο ρητορικής, εντοπίζονται και απτές αλλαγές πολιτικής στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης μιας πραγματιστικής σχέσης, χωρίς όμως το έγγραφο να είναι στο σημείο αυτό πλήρως αποχαρακτηρισμένο.

Όσον αφορά την τρομοκρατία, αναγνωρίζεται πως η κυβέρνηση, κατανοώντας τις ευαισθησίες της Ουάσινγκτον για το ζήτημα, έχει αυστηροποιήσει τις δημόσιες τοποθετήσεις της εναντίον της τρομοκρατίας και αντιλαμβάνεται σταδιακά ότι η διεθνής τρομοκρατία πλήττει και την ίδια, ενώ γίνεται μνεία στο ταξίδι του πρέσβη Oakley, Συντονιστή του Γραφείου για την Καταπολέμηση της Τρομοκρατίας, στην Αθήνα το Σεπτέμβριο του 1985 και στην έκφραση εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης της επιθυμίας επέκτασης της συνεργασίας σε επίπεδο εκπαίδευσης. Επιπλέον, γίνεται αναφορά σε πρόσφατες ενέργειες της κυβέρνησης για διαλεύκανση συγκεκριμένων υποθέσεων, αν και το τμήμα που αναφέρεται ειδικότερα σε αυτές δεν έχει αποχαρακτηριστεί. Περαιτέρω, γίνεται θετική αναφορά στη συνεργασία για την αναβάθμιση της ασφάλειας του αεροδρομίου στο Ελληνικό και στην εκπαίδευση μιας ομάδας Ελλήνων τον Ιούλιο (την επαύριον της αεροπειρατείας στο αεροσκάφος της TWA 847) σε εκπαιδευτικό πρόγραμμα αντιτρομοκρατίας στις ΗΠΑ. Στην κατεύθυνση οικοδόμησης μιας λειτουργικής σχέσης θεωρείται ότι συμβάλλει και η στάση της κυβέρνησης απέναντι στο NATO όπου τηρείται το χρονοδιάγραμμα για το πρόγραμμα των AWACS, αν και επισημαίνεται ότι εξακολουθεί η μη συμμετοχή της Ελλάδας και η απαγόρευση χρήσης ελληνικών στρατιωτικών εγκαταστάσεων σε ασκήσεις στο Αιγαίο εξαιτίας των ελληνοτουρκικών διαφορών. Τέλος, θετικά αντιμετωπίζεται και η στάση της ελληνικής κυβέρνησης στο ζήτημα των βάσεων, καθώς καταγράφεται η συνάντηση των ΥΠΕΞ Παπούλια και Shultz στο περιθώριο της Συνόδου της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, κατά τη διάρκεια της οποίας η ελληνική πλευρά εξέφρασε την προθυμία να συζητηθεί το ζήτημα έχοντας υπ' όψιν «τη συνύπαρξη των αναγκών ασφαλείας τόσο των ΗΠΑ, όσο και της Ελλάδας (co-existence of the security requirements of the US and Greece). Στο σημείο αυτό, αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στη θέση του ίδιου του Ανδρέα, τονίζοντας ότι από την επανεκλογή του και εντεύθεν έχει αποφύγει να αναφερθεί στο ζήτημα, ενώ ο ίδιος επέπληξε κατά τη διάρκεια συνεδρίασης της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος τα στελέχη που «μπερδεύουν τους μακροπρόθεσμους στρατηγικούς στόχους αποχώρησης από το NATO και την ΕΟΚ με τους μεσοπρόθεσμους και τακτικούς στόχους», μια αναφορά που αποκτά ιδιαίτερη σημασία, σύμφωνα με το συντάκτη, αφενός λόγω της αριστερόστροφης

πλειοψηφίας του οργάνου και αφετέρου, και συνεπεία του πρώτου, λόγω του γεγονότος πως ο Παπανδρέου στην Κεντρική Επιτροπή παραδοσιακά εξέφραζε τις πλέον αντιαμερικανικές θέσεις.²⁷⁵ Η αλλαγή πολιτικής ως προς το ΝΑΤΟ καταγράφεται και σε ομιλία του Παπανδρέου στη Βουλή τον Ιανουάριο του 1987, όπου αναφέρει πως η παραμονή στο ΝΑΤΟ παρά τις οξύτερες διαφωνίες και τη διαφορετική πολιτική που ακολουθείται είναι χρήσιμη για τη χώρα.²⁷⁶

Αυτά συμβαίνουν, παρότι στο προεκλογικό πρόγραμμα κυβερνητικής πολιτικής για τα πεπραγμένα της πρώτης τετραετίας αναφέρεται ότι «αναπροσανατολίσαμε οριστικά τη χώρα από τη στρατηγική του «ΑΝΗΚΟΜΕΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ» στη στρατηγική του «ΑΝΗΚΟΜΕ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ».²⁷⁷ Αντίθετα, στο πρόγραμμα δεν υπάρχει καμία αναφορά για την τρομοκρατία στο κεφάλαιο που αφορά τα Σώματα Ασφαλείας.²⁷⁸ Από την άλλη πλευρά, το προεκλογικό πρόγραμμα του 1989 αναφέρεται στο ζήτημα της τρομοκρατίας ως ακολούθως: «*Η καταπολέμηση του νέου κύματος βίας και τρομοκρατίας, που εδώ και 15 χρόνια έχει εισβάλει στη χώρα μας, προϊόν ξενόφερτης εισαγωγής, μπορεί και πρέπει να αποτελέσει τον πρώτο στόχο των Σωμάτων Ασφαλείας*». Στο πλαίσιο αυτό τίθενται ως στόχοι η διεθνής συνεργασία, η εκπαίδευση-μετεκπαίδευση στο εσωτερικό και το εξωτερικό και η βελτίωση της υλικοτεχνικής υποδομής.²⁷⁹

Η αλλαγή στάσης απέναντι στη Δύση συνοδεύτηκε και από την υιοθέτηση μιας πιο ισορροπημένης προσέγγισης της αραβοϊσραηλινής σύγκρουσης, με αποφυγή της υποστήριξης των ριζοσπαστικών αραβικών κρατών στους δυτικούς οργανισμούς. Ταυτόχρονα, αναπτύχθηκε στενότερη συνεργασία με το Ισραήλ με έμφαση στην οικονομία και τον πολιτισμό και πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις υψηλόβαθμων αξιωματούχων, όπως του προέδρου της Βουλής και του υπουργού Εξωτερικών.²⁸⁰ Μάλιστα, σε αντίθεση με την ριζοσπαστική αντισραηλινή ρητορική της πρώτης κυβερνητικής περιόδου, η ελληνική κυβέρνηση ήταν έτοιμη να προχωρήσει στην de jure αναγνώριση του Ισραήλ, εξέλιξη που αναβλήθηκε εξαιτίας του

²⁷⁵ CIA, 1985, US. -Greece Relations, 18 October, CIA-RDP85T01058R000303430001-3.

²⁷⁶ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Δ' Σύνοδος Β' Συνεδρίαση ΝΗ' 23 Ιανουαρίου 1987, 2912.

²⁷⁷ Προεκλογικό πρόγραμμα ΠΑΣΟΚ 1985.

²⁷⁸ Προεκλογικό πρόγραμμα ΠΑΣΟΚ 1985.

²⁷⁹ Προεκλογικό πρόγραμμα ΠΑΣΟΚ 1989

²⁸⁰ Τσακαλογιάννης, "Greece: The Limits to Convergence", pp. 190-191. Βαλλιανάτος, "Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική", σελ. 383.

ξεσπάσματος της πρώτης Ιντιφάντα.²⁸¹ Πλην της μη εκπλήρωσης των προσδοκιών από την ανοιχτά φιλοαραβική πολιτική, η ελληνική κυβέρνηση προσδοκούσε ότι η προσέγγιση με το Ισραήλ θα είχε θετική συμβολή και στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις τόσο λόγω της στάσης του αμερικανοεβραϊκού λόμπυ, όσο και εξαιτίας της δυσφορίας του επιτελείου του Reagan για τις σχέσεις του Παπανδρέου με τα ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα. Πιθανόν στην εξίσωση από πλευράς ΠΑΣΟΚ να εμφιλοχωρούσαν και εσωτερικοί πολιτικοί παράγοντες, καθώς η ξεκάθαρα υποστηρικτική στάση της Νέας Δημοκρατίας υπέρ της αναγνώρισης του Ισραήλ, κυρίως μετά την ανάληψη της ηγεσίας του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης από το Μητσοτάκη, επηρέαζε τις αντιλήψεις της εβραϊκής Κοινότητας και του Κογκρέσου στις ΗΠΑ. Ακόμα περισσότερο, αφού, εκτός της αλλαγής ρητορικής και των επαφών σε υπηρεσιακό επίπεδο μεταξύ Αθήνας και Τελ Αβίβ, η μελέτη της ελληνικής στάσης στις ψηφοφορίες επί της αραβοϊσραηλινής διένεξης στον ΟΗΕ υποδεικνύει πως αυτή δεν απέκλινε ιδιαίτερα από τη στάση των προηγούμενων ελληνικών κυβερνήσεων.²⁸² Πάντως, παρά την επιφυλακτική έως επικριτική στάση των Ισραηλινών, ο Abadi υποστηρίζει ότι κάποιοι αναλυτές της εποχής τόνιζαν πως η ελληνική πολιτική στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου με τη στήριξη στον Αραφάτ και την προώθηση του ρόλου της Συρίας στην κρίση του Λιβάνου ουσιαστικά υιοθετήθηκε στη συνέχεια και από άλλες δυτικές χώρες.²⁸³

Αναφορικά με τη Λιβύη, η Ελλάδα, σε αντίθεση με το πρόσφατο παρελθόν, πήρε αποστάσεις από το καθεστώς Καντάφι. Παρότι ο Παπανδρέου καταδίκασε τις αεροπορικές επιδρομές των ΗΠΑ σε βάρος της Λιβύης τον Απρίλιο του 1986 μετά την τρομοκρατική ενέργεια σε ντισκοτέκ του Βερολίνου, δεν παρέκκλινε της γενικότερης στάσης της ΕΟΚ στο ζήτημα.²⁸⁴ Επίσης, τόσο το 1986, όσο και το 1989, η κυβέρνηση επέτρεψε τη χρήση της Σούδας και του ελληνικού εναερίου χώρου για τις αμερικανικές επιχειρήσεις εναντίον της Λιβύης και απέφυγε να υπερψηφίσει τη σχετική απόφαση του ΟΗΕ που καταδίκασε τις ενέργειες αυτές, ενώ το 1986 αποδέχθηκε τις κυρώσεις που επέβαλε η ΕΟΚ στην Τρίπολη.²⁸⁵ Αντίστοιχα, καθώς το

²⁸¹ Βαλλιανάτος, “Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική”, σελ. 383.

²⁸² Abadi Jacob, 2000, “Constraints and Adjustments in Greece's Policy toward Israel”, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 11 No 4, pp. 40-70, εδώ: pp. 63-64.

²⁸³ Abadi, “Constraints and Adjustments in Greece's Policy toward Israel”, p. 63.

²⁸⁴ Παπασταμκου, “Greece between Europe and the Mediterranean”, p. 67.

²⁸⁵ Βαλλιανάτος, “Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική”, σελ. 384.

ενδιαφέρον για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας πλην της Λιβύης στρεφόταν και προς τη Συρία, η ΕΚ συζήτησε στο πλαίσιο του TREVΙ την επιβολή κυρώσεων σε βάρος της Δαμασκού.

Όπως προκύπτει από έκθεση της CIA για τη στάση των χωρών απέναντι στην τρομοκρατία εν γένει και στην επιβολή κυρώσεων προς τη Συρία ειδικότερα, η αμερικανική υπηρεσία διαπιστώνει στροφή του Ανδρέα Παπανδρέου ως προς το ζήτημα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, μολονότι η ελληνική κυβέρνηση δεν προσυπέγραψε την επιβολή κυρώσεων προς τη Λιβύη και τη Συρία, μένοντας σταθερή στην προσπάθεια διατήρησης των ιστορικών δεσμών με τον αραβικό κόσμο, απέφυγε ταυτόχρονα την εμπρηστική ρητορική του παρελθόντος και την παρεμπόδιση της επιβολής κυρώσεων μέσω της χρήσης του δικαιώματος αρνησικυρίας.²⁸⁶ Ουσιαστικά, η στάση της Ελλάδας μεταβάλλεται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας σε σχέση με την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, οπότε η χρήση του δικαιώματος αρνησικυρίας γινόταν αδιακρίτως.²⁸⁷ Η αλλαγή πολιτικής αποδίδεται αφενός στην προσπάθεια κατευνασμού των αντιδράσεων των χωρών της Κοινότητας και των ΗΠΑ, αλλά και στην ανάγκη εστίασης στο πρόβλημα της εσωτερικής τρομοκρατίας που διογκώνεται τη συγκεκριμένη περίοδο. Σε αυτή την κατεύθυνση, γίνεται μνεία στην αναβάθμιση της ασφάλειας των αεροδρομίων, στη συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα των ΗΠΑ, αλλά και στη μεγαλύτερη προθυμία που υπάρχει από πλευράς Αθηνών για συνεργασία στον τομέα της ανταλλαγής πληροφοριών. Όσον αφορά ειδικότερα τη Συρία και την επιβολή κυρώσεων ως επακόλουθο της υπόθεσης Χιντάουι (Hindawi),²⁸⁸ ο οποίος αποπειράθηκε να τοποθετήσει βόμβα σε αεροσκάφος που θα εκτελούσε την διαδρομή Λονδίνο-Τελ Αβίβ, η Ελλάδα μη προσυπογράφοντας τις κυρώσεις, δήλωσε ότι θα τις εφάρμοζε πρακτικά, καθώς ούτε όπλα πωλούσε στη Δαμασκό ούτε επέκειντο συναντήσεις με Σύριους αξιωματούχους, ενώ οι εμπορικές συναλλαγές ήταν αμελητέες, όπως επιβεβαιώνει και η έκθεση της CIA.²⁸⁹

²⁸⁶ CIA, 1986, TREVΙ Group: Attitudes towards Syria, 2 December, CIA Archives, CIA-RDP86T01017R000504770001-7.

²⁸⁷ Tsakaloyannis, "Greece: The Limits to Convergence", p. 189.

²⁸⁸ Για την υπόθεση Χιντάουι βλ: Pipes, "Terrorism: The Syrian Connection", pp. 15-18.

²⁸⁹ CIA, 1986, TREVΙ Group: Attitudes towards Syria, 2 December, CIA Archives, CIA-RDP86T01017R000504770001-7. Tomkys Roger, 1987, "European Political Cooperation and the Middle East: A Personal Perspective", *International Affairs*, Vol. 63, No. 3, p. 425.

Παρότι οι εκθέσεις των αμερικανικών υπηρεσιών αναγνωρίζουν ουσιαστική πρόοδο στην Ελλάδα χάρη στην αλλαγή της στάσης της, η διαφοροποίηση της Αθήνας προκάλεσε για ακόμη μια φορά τη δυσαρέσκεια της Ουάσινγκτον με τις πληροφορίες να αναφέρουν πως ο Αμερικανός ΥΠΕΞ εξοργίστηκε με τη στάση της Ελλάδας, καθώς είχε διαμορφωθεί η εντύπωση στις ΗΠΑ κατά τη συνάντηση των δύο υπουργών τρεις βδομάδες νωρίτερα ότι η Αθήνα παρά τις ενστάσεις της δεν θα έπαιρνε αρνητική θέση απέναντι στα μέτρα που θα ελάμβανε η Κοινότητα. Τελικά, κατά τη συνάντηση Παπούλια-Shultz στην Ουάσινγκτον τον Νοέμβριο του 1986, ο Αμερικανός ΥΠΕΞ περιορίστηκε στο να ζητήσει επίμονα τη συνεργασία της χώρας μας με τις ΗΠΑ και τα άλλα μέλη της Διεθνούς Κοινότητας για την καταπολέμηση της κρατικής τρομοκρατίας.²⁹⁰ Αντίστοιχα, ο Βρετανός ΥΠΕΞ, δεδομένου του ενδιαφέροντος της βρετανικής κυβέρνησης για επιβολή κυρώσεων λόγω του ότι η απόπειρα έλαβε χώρα στο Λονδίνο, αναφερόμενος στην αρνητική στάση της Ελλάδας που εκπροσωπείται από το Θεόδωρο Πάγκαλο, υποστήριξε πως:

*«Ο Έλληνας συνάδελφος είναι σε θέση να αναπτύσσει τις όποιες απόψεις του, όπως φυσικά κι όλοι οι συνάδελφοι. Ο ίδιος παραμένει υπεύθυνος για τα λεγόμενα του κι όχι εγώ. Πάντως ισχύει το γεγονός ότι τα μέλη της ΕΟΚ αποδέχθηκαν χωρίς μεγάλη δυσκολία τις κυρώσεις εναντίον της Συρίας».*²⁹¹

Τέλος, η έκθεση αναφέρει τα βήματα για τη βελτίωση των αντιτρομοκρατικών δυνατοτήτων της χώρας, κάνοντας μνεία στις προσπάθειες του Υπουργού Δημόσιας Τάξης Αντώνη Δροσογιάννη να συμπεριλάβει στην αρμοδιότητά του την καταπολέμηση της τρομοκρατίας για να αντιμετωπίσει τις αγκυλώσεις που υφίσταντο και να βελτιώσει την αστυνομική ανταπόκριση.²⁹² Από την πλευρά του ο Δροσογιάννης σχολιάζοντας τη δημιουργία λίστας σε επίπεδο ΕΟΚ για χώρες που υποθάλπουν την τρομοκρατία ανέφερε ότι όντως υπάρχει τάση για δημιουργία τέτοιας λίστας, όμως η Ελλάδα δεν πρόκειται να συμφωνήσει, καθώς δεν πρόκειται να γίνει δεκτό να φέρονται χώρες ως υποθάλπουσες την τρομοκρατία χωρίς

²⁹⁰ Ευσταθιάδης Στάθης, 1986, "Θετικές οι εξελίξεις στις σχέσεις με τις ΗΠΑ", *Το Βήμα*, 23 Νοεμβρίου, σελ. 6-7.

²⁹¹ *Η Αυγή*, 1986, "Η Συρία σχολιάζει τις αποφάσεις της ΕΟΚ, Κυρώσεις για χάρη της Θάτσερ", 12 Νοεμβρίου, σελ. 16. Χριστοδουλίδης, "Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία", σελ. 250-251.

²⁹² CIA, 1986, TREVI Group: Attitudes towards Syria, 2 December, CIA Archives, CIA-RDP86T01017R000504770001-7.

αποδείξεις. Επίσης, πρόσθεσε ότι αποφασίστηκε η συγκρότηση επιτροπής ενάντια στην τρομοκρατία με μόνιμο αντιπρόσωπο από κάθε κράτος-μέλος.²⁹³

Πάντως, τη συγκεκριμένη περίοδο έχει ενδιαφέρον η αφήγηση του Paul Bremer, ο οποίος είχε μόλις οριστεί Ειδικός Πρεσβευτής- Συντονιστής του Γραφείου Αντιτρομοκρατίας. Αναφέρει πως, ενώ οι ΗΠΑ με τη Βρετανία ασκούσαν πιέσεις στους υπόλοιπους Ευρωπαίους να τηρήσουν πιο σκληρή στάση απέναντι στη διεθνή τρομοκρατία, αποκαλύφθηκε η υπόθεση Ιράν-Κόντρας.²⁹⁴ Ο Bremer ειδικότερα αναφέρει ότι ο Γάλλος πρωθυπουργός Jacques Chirac, σε συνάντηση τους παρουσία και του Αμερικανού ΥΠΕΞ George Shultz, επισήμανε την αντίφαση της επίσημης πολιτικής των ΗΠΑ περί μη διαπραγμάτευσης με τρομοκράτες, υποστηρίζοντας πως η Ουάσινγκτον ουσιαστικά έκανε ότι και οι Ευρωπαίοι τους οποίους κριτικάρε σφόδρα.²⁹⁵

Η αυξημένη δραστηριότητα αραβικών τρομοκρατικών οργανώσεων στην Ελλάδα και η πρόκληση σημαντικών προσκομμάτων στις σχέσεις με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως με τις ΗΠΑ οδήγησε στη λήψη διαφόρων μέτρων, στη βελτίωση της συνεργασίας, αλλά και στην προσπάθεια συντονισμού με τους Άραβες και δη με τους Παλαιστίνιους για την καταπολέμηση του φαινομένου. Έτσι, το Σεπτέμβριο του 1985 ο Υπουργός Εξωτερικών Κάρλος Παπούλιας πραγματοποίησε συνάντηση με εκπρόσωπο του Αραβικού Συνδέσμου, τους πρέσβεις των χωρών του Συνδέσμου και εκπρόσωπο της ΟΑΠ με αντικείμενο «τη δυσάρεστη ατμόσφαιρα σε βάρος της Ελλάδας και σε βάρος των ελληνοαραβικών σχέσεων». Στη συνάντηση ο Παπούλιας επισήμανε την ανάγκη να αναληφθούν πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση των ζητημάτων που δημιουργούν προβλήματα στις ελληνοαραβικές σχέσεις και ειδικότερα όσον αφορά την αποτροπή εγκληματικών/τρομοκρατικών ενεργειών σε ελληνικό

²⁹³ Η Αυγή, 1986, «Η Συρία σχολιάζει τις αποφάσεις της ΕΟΚ, Κυρώσεις για χάρη της Θάτσερ», 12 Νοεμβρίου, σελ. 16.

²⁹⁴ Η υπόθεση Ιράν-Κόντρας αφορούσε την προσπάθεια της αμερικανικής κυβέρνησης να παρακάμψει τους περιορισμούς του Κογκρέσου για υποστήριξη των εναντιόμενων στο καθεστώς των Σαντινίστας στη Νικαράγουα, Κόντρας. Εξαιτίας της ψήφισης νομοθεσίας από το Κογκρέσου που απαγόρευε τη χρήση κονδυλίων του προϋπολογισμού για αυτό το σκοπό, αξιωματούχοι του Λευκού Οίκου πούλησαν στο Ιράν, παρωχημένους εξοπλισμούς που χρειαζόταν στο πλαίσιο της διεξαγωγής του πολέμου Ιράν-Ιράκ και παρά την επίσημη εναντίωση της Ουάσινγκτον στο ισλαμικό καθεστώς της Τεχεράνης. Ως αντάλλαγμα το Ιράν έπεισε τη Χεζμπολάχ να απελευθερώσει δυτικούς ομήρους (ουσιαστικά σε αντίθεση με την επίσημη θέση περί μη διαπραγμάτευσης με τους τρομοκράτες), ενώ τα χρήματα από την αγοραπωλησία ύψους 30 εκατομμυρίων δολαρίων διοχετεύτηκαν στους Κόντρας, καθόσον δεν φαίνονταν ως εγγεγραμμένα κονδύλια στον προϋπολογισμό. Η υπόθεση αποκαλύφθηκε το φθινόπωρο του 1986 προκαλώντας πρόσκαιρα πολιτική αναταραχή στις ΗΠΑ. Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική πολιτική*, σελ.358-359.

²⁹⁵ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2015, Paul Bremer interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 123-124.

έδαφος.²⁹⁶ Επιπλέον, το Δεκέμβριο του ίδιου έτους έλαβε χώρα συνάντηση του Αναπληρωτή Υπουργού Εσωτερικών-Δημόσιας Τάξης Θανάση Τσούρα με εκπρόσωπο της ΟΑΠ στην Αθήνα με στόχο τη συνεργασία για την πάταξη της τρομοκρατίας. Ο Έλληνας υπουργός τόνισε ότι η ΟΑΠ δεν είχε πραγματοποιήσει επιθέσεις στη χώρα μας και με τη διακήρυξη του Καΐρου είχε ταχθεί κατά της χρήσης ένοπλης βίας εκτός των κατεχομένων.²⁹⁷ Στην πράξη βέβαια, η ΟΑΠ αρνήθηκε επανειλημμένα την παροχή στοιχείων στις ελληνικές αρχές για Παλαιστίνιους που πιθανόν εμπλέκονταν σε τρομοκρατική δράση στη χώρα.

Επιπλέον, για πρώτη φορά, δημοσίως τουλάχιστον, η Ελλάδα εξέφρασε προς τον Αμπού Ιγιάντ της ΟΑΠ, ο οποίος εθεωρείτο δεύτερος τη τάξει μετά τον Αραφάτ στην οργάνωση, τη δυσaráσκεια της Αθήνας για τις συνεχείς τρομοκρατικές ενέργειες Παλαιστινιακών ομάδων στη χώρα, μην επιτρέποντας τη συνάντησή του με τον πρωθυπουργό στην επίσκεψη του Ιγιάντ τον Αύγουστο του 1986. Ο Ιγιάντ συναντήθηκε τελικά με τον Υπουργό Προεδρίας της Κυβέρνησης Άκη Τσοχατζόπουλο και τον Υπουργό Δημόσιας Τάξης Αντώνη Δροσογιάννη. Στη συνέντευξη Τύπου υποστήριξε πως η ΟΑΠ αντιτίθετο στη μεταφορά των ενδοαραβικών ή των ισραηλοπαλαιστινιακών διαφορών/συγκρούσεων σε ελληνικό έδαφος, αρνούμενος πάντως ότι δόθηκαν στην κυβέρνηση στοιχεία Παλαιστίνιων που δεν είναι μέλη της ΟΑΠ και διαβιούσαν στην Αθήνα. Σε αυτό το πλαίσιο και ενδεικτικό των αλλαγών που συντελούνται στην Αθήνα, η *Αυγή* ανέφερε πως παρά τις θερμές δηλώσεις Ιγιάντ για τις σχέσεις Ελλάδας-Παλαιστίνιων, η επιχειρούμενη ελληνοϊσραηλινή προσέγγιση σε συνδυασμό με την τρομοκρατία και το πλήγμα στον τουρισμό προκαλούσαν σύννεφα στις σχέσεις των δύο πλευρών.²⁹⁸

Την αλλαγή πλευσης ως προς τη στάση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ απέναντι στο παλαιστινιακό ζήτημα αντικατοπτρίζει επίσης το γεγονός πως η Αθήνα απέφυγε να αναγνωρίσει το ανακηρυχθέν παλαιστινιακό κράτος στα κατεχόμενα εδάφη το Νοέμβριο του 1988.²⁹⁹ Η δυσaráσκεια της Αθήνας απέναντι στην έντονη δραστηριότητα διαφορετικών αραβικών/παλαιστινιακών ομάδων στην Ελλάδα αποτυπώνεται γλαφυρά στις δηλώσεις του Δροσογιάννη, μετά τη δολοφονία του Χαλέντ Ναζάλ, ανώτερου στελέχους της ΟΑΠ, τον Ιούνιο

²⁹⁶ *Η Αυγή*, 1985, , “Προβλήματα στις ελληνοαραβικές σχέσεις δημιουργούν οι τρομοκρατικές ενέργειες”, 7 Σεπτεμβρίου, σελ. 2.

²⁹⁷ *Η Αυγή*, 1985, “Συνεργασία με την PLO για την αποτροπή επιθέσεων τρομοκρατών στην Αθήνα”, 31 Δεκεμβρίου, σελ. 3.

²⁹⁸ *Η Αυγή*, 1986, “Για τρομοκρατία, Παλαιστινιακό συζήτησε ο Αμπού Ιγιάντ”, 8 Αυγούστου, σελ. 2.

²⁹⁹ Βαλλιανάτος, “Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική”, σελ. 383.

του 1986. Ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης, παρότι δήλωσε άγνοια κατά πόσο οι δράστες ήταν Άραβες ή υπήρχε ανάμειξη τρίτης χώρας (αναφερόμενος ουσιαστικά στις δηλώσεις Παλαιστινίων αξιωματούχων ότι υπεύθυνες για τη δολοφονία ήταν οι μυστικές υπηρεσίες του Ισραήλ) δήλωσε εν συνεχεία πως ήταν απαίτηση του υπουργείου, και της κυβέρνησης εν γένει, «*οι Άραβες και ειδικότερα οι Παλαιστίνιοι τους οποίους βλέπουμε με συμπάθεια να πάψουν να λύνουν τις διαφορές τους σε ελληνικό έδαφος*», εξαγγέλλοντας ταυτόχρονα πως εξετάζονταν μέτρα για τον περιορισμό του φαινομένου.³⁰⁰

Οι ΗΠΑ απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στη στροφή της Ελλάδας στην αντιμετώπιση των ζητημάτων τρομοκρατίας, όπως αποτυπώνεται στην έκτη επικαιροποίηση της Έκθεσης τον Οκτώβριο 1986 αναφορικά με τις κυρώσεις σε βάρος της Λιβύης. Εκεί η CIA αναφέρεται στην υποστήριξη από την Αθήνα κάποιων πρωτοβουλιών σε ευρωπαϊκό επίπεδο με στόχο την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, παρότι η ελληνική κυβέρνηση εξακολουθούσε να αποφεύγει την κατηγορηματική καταδίκη της Τρίπολης. Στην ίδια έκθεση γίνεται αναφορά στην υπογραφή διμερούς συμφωνίας με την Ιταλία για την ανταλλαγή πληροφοριών σε θέματα τρομοκρατίας, ναρκωτικών και οργανωμένου εγκλήματος, στην υποστήριξη από την Αθήνα ενός αυστηρού ψηφίσματος του Συμβουλίου της Ευρώπης για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και στην ανακοίνωση πως σύντομα θα επικυρωνόταν η Σύμβαση για την καταστολή της τρομοκρατίας.³⁰¹

Ως εκ τούτου, παρατηρείται μια μετατόπιση σε σχέση με την έκθεση της Υπηρεσίας (CIA) του Φεβρουαρίου του 1986 όπου εξετάζεται η στάση των χωρών της Ευρώπης και του Καναδά απέναντι στη Λιβύη και κατά πόσο αυτή επηρεάζει την αποτελεσματικότητα των κυρώσεων που είχε επιβάλλει στην Τρίπολη η Ουάσινγκτον. Στη συγκεκριμένη έκθεση αναγνωρίζεται ως θετική η εν γένει καταδίκη της τρομοκρατίας από την Αθήνα, καθώς και η περαιτέρω αυστηροποίηση των μέτρων ασφαλείας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού (τα οποία είχαν γίνει πιο αυστηρά ήδη μετά την αεροπειρατεία του Ιουνίου του 1985 και προφανώς εντάθηκαν με αφορμή τις αεροπειρατείες στα αεροδρόμια της Βιέννης και της Ρώμης, για τις οποίες οι ΗΠΑ κατηγορήσαν τον Καντάφι και επέβαλαν τις κυρώσεις), αλλά και η στενότερη παρακολούθηση της αραβικής κοινότητας στην Ελλάδα. Επιπλέον, αναγνωρίζεται ως θετική η επικοινωνία της Αθήνας με τη Συρία, κατόπιν αιτήματος των ΗΠΑ, με στόχο τον περιορισμό

³⁰⁰ Βαρίκος Θόδωρος, 1986, "Ανώτερο στέλεχος της PLO ο δολοφονηθείς Παλαιστίνιος", *Η Αυγή*, 11 Ιουνίου, σελ. 3.

³⁰¹ CIA, 1986, Report Libyan Sanctions #6, 3 October, CIA-RDP86T01017R000404350001-4.

των επιχειρήσεων του Αμπού Νιντάλ, ο οποίος στηριζόταν από τη Δαμασκό.³⁰² Συνεπώς, παρά την εμφανή, πολλές φορές, αντίδραση των ΗΠΑ για την προνομιστική σχέση που είχε χτίσει η Ελλάδα με αραβικές χώρες που θεωρούνταν ριζοσπαστικά καθεστώτα, η σχέση αυτή προσέφερε ταυτόχρονα την ευκαιρία αξιοποίησης αυτών των διαύλων από την Ουάσινγκτον. Τέλος, παρατίθεται η διαβεβαίωση του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών σε κατ' ιδίαν συνομιλία με Αμερικανούς αξιωματούχους ότι η Ελλάδα δεν πωλεί και δεν θα πωλούσε στο μέλλον στρατιωτικούς εξοπλισμούς στη Λιβύη. Αντίθετα, ως στοιχεία που υποσκάπτουν τις κυρώσεις παρουσιάζονται: η δήλωση κυβερνητικού εκπροσώπου, σε ερώτηση δημοσιογράφων, πως η Ελλάδα θα τηρήσει την οικονομική συμφωνία με τη Λιβύη, συμπεριλαμβανομένης της πιθανότητας πώλησης όπλων, η δημόσια τοποθέτηση πως η Αθήνα δεν θα προσυπέγραφε κυρώσεις σε βάρος της Λιβύης και η επίσης δημόσια τοποθέτηση Παπούλια ότι η Ελλάδα δεν θεωρούσε τον Καντάφι ως ενορχηστρωτή τρομοκρατικών επιθέσεων και κατείχε στοιχεία πως η Τρίπολη δεν συνδεόταν με τις επιθέσεις στα αεροδρόμια της Βιέννης και της Ρώμης. Επιπλέον, αναφέρεται η δήλωση Παπανδρέου σε συνέντευξη Τύπου στην Ινδία πως η Ελλάδα δεν θα επέτρεπε τη χρήση των αμερικανικών βάσεων για επίθεση στη Λιβύη, αλλά και η από κοινού με Ισπανία, Γαλλία και Ιταλία συμπόρευση, προκειμένου να μη γίνεται ρητή αναφορά στη Λιβύη στην Κοινή Δήλωση των χωρών της Κοινότητας για την τρομοκρατία.³⁰³ Είναι και σε αυτή την περίπτωση εμφανής η μετατόπιση της Αθήνας, αλλά και η διαφοροποίηση των κατ' ιδίαν συνομιλιών και των δημοσίων δηλώσεων. Όσον αφορά τα μέτρα ασφαλείας στο αεροδρόμιο, η αναφορά πιθανότατα συνδεόταν με την πρόσφατη τότε προμήθεια από την κυβέρνηση δεκαέξι

³⁰² Όπως προκύπτει από τηλεγράφημα της αμερικανικής πρεσβείας προς το State Department, την 4η Ιανουαρίου 1986 συναντήθηκε ο Έλληνας ΥΠΕΞ Κάρολος Παπούλιας με τον Αμερικανό πρέσβη. Στη συνάντηση ο Παπούλιας ανέφερε πως είχε υπάρξει επικοινωνία με τη συριακή πλευρά τόσο σε επίπεδο πρέσβη στην Αθήνα, όσο και μέσω της ελληνικής πρεσβείας στη Δαμασκό και ετέθη το ζήτημα της υποστήριξης στην οργάνωση του Αμπού Νιντάλ. Από το τηλεγράφημα προκύπτει ότι είχε προηγηθεί επαφή της ελληνικής και της αμερικανικής πλευράς στο πλαίσιο των ενεργειών που προωθούσαν οι ΗΠΑ ως απάντηση στις τρομοκρατικές επιθέσεις στα αεροδρόμια της Βιέννης και της Ρώμης. Ο Παπούλιας σημειώνει επίσης ότι υπήρξε επικοινωνία και με τα άλλα κράτη-μέλη της ΕΟΚ. Εν συνεχεία, εκφράζει τον προβληματισμό της Ελληνικής κυβέρνησης για την ένταση στη Μεσόγειο και τις φήμες πως επίκειται επίθεση στη Λιβύη από αμερικανικής πλευράς, υποστηρίζοντας ότι για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας η Ελλάδα προτείνει τη σύγκλιση των ΥΠΕΞ ΕΟΚ και ΗΠΑ για το ζήτημα. Αντίστοιχη ανησυχία για κινήσεις αμερικανικών πλοίων εξέφραζε την ίδια περίοδο και η ιταλική πλευρά, επειδή ως μεσογειακές χώρες η Ελλάδα και η Ιταλία πλήττονταν από την κλιμάκωση της έντασης. Telegram, (100700 cable) Embassy Athens to State Department, 4 January 1986, Collection: North Oliver Files, Folder: Terrorist Targets Libya (10), Box: 48 και Telegram, (100699 cable) Embassy Rome, to State Department, 4 January 1986, Collection: North Oliver Files, Folder: Terrorist Targets Libya (10), Box: 48.

³⁰³ CIA, 1986, Western Europe and Canada: Actions affecting US sanctions against Libya, 4 February, CIA – RDP86T01017R000303380001-3.

μηχανημάτων ελέγχου αποσκευών, αλλά και την απόφαση δημιουργίας ειδικών λωρίδων για τον έλεγχο διαβατηρίων όσων επιβατών είχαν αραβικά ή ιρανικά διαβατήρια, την τοποθέτηση ειδικών συρματοπλεγμάτων, τις κοινές περιπολίες αστυνομικών και σημηνιτών από τη βάση του Ελληνικού και την πραγματοποίηση πολλαπλών ελέγχων επιβατών και αποσκευών.³⁰⁴

Σε υπόμνημα του Parker Borg προς τον επικεφαλής του Γραφείου για την Καταπολέμηση της Τρομοκρατίας Robert Oakley με αφορμή τις επισκέψεις του σε Λονδίνο και Ρώμη κατά την προεργασία για την υπογραφή της Σύμβασης για την Καταπολέμηση των Παράνομων Πράξεων κατά της Ασφάλειας της Ναυσιπλοΐας (Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation) γίνεται αναφορά και στη στάση της Ελλάδας απέναντι στο υπό επεξεργασία προσχέδιο. Ειδικότερα, ο Borg σημειώνει ότι στη συνάντηση που είχε με τους Έλληνες εκπροσώπους στην Ομάδα Εργασίας που επεξεργαζόταν το προσχέδιο εκφράστηκαν επιφυλάξεις ως προς το κόστος των προτεινόμενων παρεμβάσεων. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η συνομιλία του του Borg με τον επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας, αρχιπλοίαρχο Καλύβα. Ο Καλύβας δηλώνει στο συνομιλητή του πως οι Έλληνες αποφάσισαν να είναι πιο υποστηρικτικοί προς το σχεδιασμό των ΗΠΑ για τη Σύμβαση, καθώς ευελπιστούσαν πως η πιο εποικοδομητική στάση και η πραγματοποίηση μίας διμερούς επισκόπησης των μέτρων ασφαλείας που είχαν ληφθεί θα είχαν ως αποτέλεσμα μία δημόσια δήλωση από πλευράς αμερικανικής κυβέρνησης ότι η Ελλάδα κάνει ό,τι μπορεί για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, προκειμένου να αρθούν οι επιφυλάξεις των τουριστών από τις ΗΠΑ. Ο Καλύβας παραδέχεται πως η τουριστική χρονιά ήταν καταστροφική. Ακολουθεί ιδιωτική συνομιλία των δύο, όπου ο Borg υπογράμμισε στο συνομιλητή του ότι η συνεργασία για την ασφάλεια στη ναυσιπλοΐα ήταν σημαντική, αλλά όχι αρκετή. Ειδικότερα, τόνισε στον Καλύβα την ανάγκη να ενθαρρύνει τους Έλληνες πολιτικούς ηγέτες για εφ' όλης της ύλης συνεργασία για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, καθώς η αντίληψη στην Ουάσινγκτον ήταν πως η Ελλάδα παρά τη βελτίωση τόσο των αντιτρομοκρατικών προσπαθειών, όσο και της διμερούς συνεργασίας εξακολουθούσε και στους δύο τομείς να υστερεί έναντι των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών. Ήταν ανάγκη η Ελλάδα να κάνει πολύ περισσότερα τόσο σε πολιτικό, όσο και σε επιχειρησιακό επίπεδο (practical level), προκειμένου να αλλάξει τις εντυπώσεις που είχαν σχηματιστεί. Ο Καλύβας προς έκπληξη του Borg συμφώνησε με τα λεγόμενα του,

³⁰⁴ Το Βήμα, 1986, "Νέα μέτρα ασφαλείας στο Ελληνικό", 26 Ιανουαρίου, σελ. 8 και Χασαπόπουλος Νίκος, 1986, "Απόρθητο φρούριο το Ελληνικό", Το Βήμα, 5 Ιανουαρίου, σελ. 8.

υποστηρίζοντας πως σε πρακτικό επίπεδο υπήρχε σημαντική πρόοδος, αλλά πράγματι υπήρχαν εμπόδια σε πολιτικό επίπεδο. Πίστευε πως ο Παπανδρέου και άλλοι εξακολουθούσαν να ανησυχούν μήπως δώσουν την εικόνα υποχωρητικότητας απέναντι στις ΗΠΑ, αλλά φοβόταν πως σε περίπτωση διεξαγωγής μιας μεγάλης τρομοκρατικής ενέργειας θα μπορούσε να οδηγηθεί η κυβέρνηση σε πτώση. Τέλος, ο Καλύβας καταλήγει λέγοντας ότι προσπαθούσε να πείσει τους πολιτικούς πως η βελτίωση της συνεργασίας θα προσέφερε απτά οικονομικά οφέλη για τη χώρα, προκειμένου να εμφανίσει τη συνεργασία πιο θελκτική.³⁰⁵

Παρά τις θετικές αντιλήψεις του Παπανδρέου για τους Άραβες και τη δράση τους, όπως εκφράζονται στον πολιτικό του λόγο, το γεγονός πως οι ενέργειές τους επέφεραν τριβές στις σχέσεις με τη Δύση και επηρέαζαν την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό και συνακόλουθα τον τουρισμό, τον ανάγκασε να ταχθεί ενάντια στη διεθνή τρομοκρατία,³⁰⁶ μεταβάλλοντας εν μέρει την έως τότε στάση του πως οι ενέργειες εθνικής απελευθέρωσης δεν μπορούσαν να θεωρηθούν τρομοκρατία.³⁰⁷ Αυτή η αντίληψη πάντως αποτυπώνεται στις επιφυλάξεις που καταθέτει η Ελληνική Κυβέρνηση κατά την κύρωση από την ελληνική Βουλή της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Καταστολή της Τρομοκρατίας. Παρότι η κυβέρνηση είχε καταργήσει την αντιτρομοκρατική νομοθεσία, η κύρωση της Σύμβασης, που είχε υπογραφεί το 1977 και εκκρεμούσε έκτοτε, πραγματοποιήθηκε με το Νόμο 1789/88, δείγμα και αυτό της σταδιακής αλλαγής στην αντιμετώπιση του ζητήματος της τρομοκρατίας. Ειδικότερα στο άρθρο 1 του Νόμου αναφέρεται πως:

*«Κυρώνεται και έχει την ισχύ που ορίζει το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την καταστολή της τρομοκρατίας, που υπογράφηκε στο Στρασβούργο στις 27 Ιανουαρίου 1977 με την επιφύλαξη ότι «η Ελλάδα δηλώνει κατ' εφαρμογή του άρθρου 13 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την καταστολή της τρομοκρατίας ότι επιφυλάσσεται του δικαιώματος, υπό τους όρους της παρ. 1 αυτού του άρθρου, να αρνηθεί την έκδοση για κάθε έγκλημα από τα απαριθμούμενα στο άρθρο 1 της σύμβασης αυτής, εφ' όσον ο φερόμενος ως δράστης διώκεται για την υπέρ της ελευθερίας δράση του».*³⁰⁸ Πάντως, η καθυστέρηση στην κύρωση της σύμβασης

³⁰⁵ North Oliver Files, File Folder: Terrorism: United States-British (05/27/1986-09/30/1986) Box Number: 14 FOIA F02-071/3, 31709 MEMO, Parker Borg to Robert Oakley Topics from Rome and London Visits 09/10/1986

³⁰⁶ Laqueur, "Reflections of Terrorism", p. 96.

³⁰⁷ Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, σελ. 480.

³⁰⁸ Νόμος 1789/1988, «Κύρωση Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την καταστολή της τρομοκρατίας» (ΦΕΚ 133-Α'/20-6-1988).

πιθανότατα οφειλόταν κυρίως στις προβλέψεις της για την έκδοση προσώπων. Η Ελλάδα δεν ήταν η μόνη χώρα από όσες υπέγραψαν αρχικά που καθυστέρησε, καθώς η Ιταλία προέβη στην κύρωση της Σύμβασης το 1986 και η Γαλλία το 1987.³⁰⁹

Αντίστοιχα, σε προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή σε επίπεδο πολιτικών αρχηγών το Μάιο του 1986 για την τρομοκρατία ο Παπανδρέου εξέφρασε την άποψη πως οι διαφορές μεταξύ τρομοκρατίας και αντιτρομοκρατίας είναι δυσδιάκριτες και *«υπάρχει ο μεγάλος κίνδυνος, τα μέτρα τα οποία θα πάρει το οργανωμένο κράτος να είναι τέτοιας μορφής, ώστε, ενώ δεν θα είναι αποτελεσματικά απέναντι στους επαγγελματίες τρομοκράτες, θα είναι αποτελεσματικά στο να περιορίσουν τα δικαιώματα του πολίτη γενικότερα και να υποσκάψουν τους δημοκρατικούς θεσμούς»*. Για τον Έλληνα πρωθυπουργό, μια αποτελεσματική λύση στο πρόβλημα της τρομοκρατίας θα ήταν (όπως και πρότεινε) η διεξαγωγή διεθνούς διάσκεψης υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, προκειμένου να διατυπωθεί ένας ικανοποιητικός ορισμός της τρομοκρατίας και να συμφωνηθούν μέτρα αντιμετώπισης σε παγκόσμια κλίμακα. Εν συνεχεία, ο πρωθυπουργός υποστήριξε πως η βία στο περιθώριο μεγάλων λαϊκών αγώνων, αντιστάσεων κατά τυραννικών καθεστώτων και εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων δεν συνιστούσε τρομοκρατία. Πρόσθεσε, τέλος, πως η τρομοκρατία στην Ελλάδα εκινείτο στο μέσο όρο, χαρακτηρίζοντας υπερβολικό τον ισχυρισμό της Νέας Δημοκρατίας πως η χώρα ήταν «ξέφραγο αμπέλι» τρομοκρατών.

Από την πλευρά του ο αρχηγός της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης Κωνσταντίνος Μητσοτάκης χαρακτήρισε άκρως ανησυχητικές τις θεωρητικές τοποθετήσεις του πρωθυπουργού για την τρομοκρατία, υποστηρίζοντας πως συμπίπτουν σε ορισμένα σημεία με τις προκηρύξεις της «17 Νοέμβρη» και ζητώντας του να ανακαλέσει δηλώσεις του επί δικτατορίας στις οποίες τασσόταν υπέρ της δημιουργίας παράνομων ομάδων που θα στήριζαν μια προοδευτική κυβέρνηση μετά την εκλογική της νίκη. Συνεχίζοντας, ο Μητσοτάκης ισχυρίστηκε πως η χώρα είχε γίνει φιλόξενο άντρο της διεθνούς τρομοκρατίας, ενώ τόνισε πως η τρομοκρατία, εσωτερική και διεθνής, είχε επιπτώσεις στην εξωτερική πολιτική της χώρας σε συνδυασμό με την πολιτική της κυβέρνησης στα εξωτερικά ζητήματα, αλλά και την κατάργηση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας. Ενδιαφέρον έχουν επίσης οι αναφορές του στη σύλληψη του Σήφη Βαλυράκη το 1976 για μεταφορά όπλων. Ο Μητσοτάκης επισήμανε πως, παρά το γεγονός ότι ο Βαλυράκης

³⁰⁹ Council of Europe, Chart of signatures and ratifications of European Convention on the Suppression of Terrorism, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/090/signatures>

αθωώθηκε από το δικαστήριο, κακώς παρέμενε στο ΠΑΣΟΚ όντας μάλιστα και υφυπουργός. Ζήτησε επίσης από τον Παπανδρέου διευκρινήσεις σχετικά τις δηλώσεις του τελευταίου μετά τη δολοφονία Αγγελόπουλου για πνευματικούς ανθρώπους που υπάρχουν πίσω από τους τρομοκράτες. Τέλος, κατηγόρησε την κυβέρνηση για τη μη υλοποίηση των αποφάσεων της ΕΟΚ για την τρομοκρατία και ειδικά σε σχέση με τη Λιβύη, γεγονός που έπληττε την αξιοπιστία της χώρας.

Από την πλευρά του ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης, μολονότι συμφώνησε ότι έπρεπε να καταπολεμηθεί η τρομοκρατία, επισήμανε τον κίνδυνο να πληγεί το λαϊκό κίνημα από τη λήψη τυχόν μέτρων για την αντιμετώπισή της, ζητώντας διευκρινήσεις από την κυβέρνηση για τη συνεργασία με τις ΗΠΑ στο ζήτημα της τρομοκρατίας και επικρίνοντας δηλώσεις του υπουργού Τουρισμού του Ισραήλ, ο οποίος σε επίσκεψή του στην Ελλάδα είχε συστήσει να ληφθούν αντιτρομοκρατικά μέτρα στο πρότυπο του Ισραήλ. Ο Φλωράκης μάλιστα ανέφερε ότι πίστευε πως η κυβέρνηση είχε ανταποκριθεί θετικά. Ο Κωστής Στεφανόπουλος, πρόεδρος της Δημοκρατικής Ανανέωσης (ΔΗΑΝΑ), υποστήριξε πως η κυβέρνηση είχε διαθέσεις συμπάθειας προς τους τρομοκράτες και με ιδεολογική ρίζα το Μαρξισμό-Λενινισμό στρεφόταν εναντίον της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Πρότεινε δε τη σύσταση ειδικού αντιτρομοκρατικού οργάνου με κεντρικό συντονισμό. Τέλος, έκανε αναφορά σε δηλώσεις του πρώην υπουργού Δημόσιας Τάξης Γιάννη Σκουλαρίκη πως είχε εξασφαλίσει την αποφυγή τρομοκρατικών ενεργειών στην Ελλάδα από αραβικές οργανώσεις με αντάλλαγμα την ελεύθερη διέλευση από τη χώρα. Κατηγόρησε επίσης την κυβέρνηση για την υποστήριξή της στον Καντάφι και δήλωσε πως με τη στήριξη μιας μερίδας Αράβων γινόταν αντιπαθής στην αντιμαχόμενη αραβική πλευρά.³¹⁰

Παρά την αλλαγή στάσης και τη βελτίωση της συνεργασίας σε θέματα ασφαλείας, η Ελλάδα συνέχισε να έχει φτωχά αποτελέσματα στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Μάλιστα, το 1987 ο τότε πρέσβης των ΗΠΑ στην Ελλάδα Robert Keely σε συνάντησή του με τον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Κάρολο Παπούλια κατηγόρησε την ελληνική κυβέρνηση για συνεργασία με την οργάνωση Αμπού Νιντάλ. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι είχε επέλθει συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών, κατόπιν συνάντησης του ίδιου του Αμπού Νιντάλ με τον επικεφαλής της ΕΥΠ

³¹⁰ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Δ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΡΜΔ', 30 Μαΐου 1986, σελ. 7263-7301.

Κώστα Τσίμα και τον βουλευτή και πρόεδρο της «Κίνησης για την Ειρήνη, τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την Εθνική Ανεξαρτησία» (ΚΕΑΔΕΑ) Χρήστο Μαρκόπουλο, προκειμένου η οργάνωση να μην διεξάγει τρομοκρατικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της τουριστικής περιόδου με αντάλλαγμα την ασφαλή διέλευση των μελών της οργάνωσης από τη χώρα και την απελευθέρωση κάποιων κρατουμένων για τρομοκρατία.³¹¹ Οι κατηγορίες προξένησαν την μήνιν της ελληνικής πλευράς, καθώς οι αποκαλύψεις για το θέμα συζήτησης μεταξύ του Έλληνα ΥΠΕΞ και του Αμερικανού πρέσβη έγιναν από ρεπορτάζ των *New York Times*, με την κυβέρνηση να προειδοποιεί πως χωρίς απολογία από την αμερικανική πλευρά θα υπήρχαν συνέπειες στις διαπραγματεύσεις που βρίσκονταν σε εξέλιξη για την ανανέωση της συμφωνίας σχετικά με τις αμερικανικές στρατιωτικές εγκαταστάσεις στην Ελλάδα, η προθεσμία της οποίας εξέπνεε το 1988.³¹² Η ελληνική πλευρά αντιλήφθηκε την αμερικανική στάση ως προσπάθεια άσκησης πίεσης για την προώθηση της συμφωνίας για τις βάσεις, ενώ στην εξίσωση προστέθηκε και η αποκάλυψη την ίδια περίοδο από την εφημερίδα το *Ποντίκι* πως είχε υπάρξει ανταλλαγή επιστολών μεταξύ Παπανδρέου και Γκορμπατσόφ, σύμφωνα με τις οποίες ο γενικός γραμματέας του ΚΚΣΕ και ισχυρός άνδρας της ΕΣΣΔ υποστήριζε πως «συμμερίζεται την επιθυμία του ελληνικού λαού για απομάκρυνση των βάσεων» και, σε περίπτωση μη απομάκρυνσης, πρότεινε τη σύσταση επιτροπής που θα ήλεγχε τη λειτουργία τους. Ο Παπανδρέου από την πλευρά του διαβεβαίωνε τον Γκορμπατσόφ πως η επίτευξη συμφωνίας θα εξαρτηθεί από τη διασφάλιση των εθνικών συμφερόντων και θα τεθεί σε δημοψήφισμα για να αποφασίσει ο ελληνικός λαός, πλην όμως, σε κάθε περίπτωση, εφόσον υφίστατο συμφωνία, θα περιλαμβανόταν απαρέγκλιτος όρος για απαγόρευση δραστηριοτήτων εναντίον φιλικών προς την Ελλάδα χωρών.³¹³

Πάντως, η αντίληψη που εξέφρασε ο Keely δεν ήταν αποκλειστικά προσωπική, αλλά κυριαρχούσε τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ουάσινγκτον, όπως φαίνεται και από τη συνέντευξη του Paul Bremer. Ο Bremer ομοίως υποστηρίζει ότι τη δεκαετία του 1980 η ελληνική

³¹¹Cowell Alan, 1987, "U.S. Chides Greece on Terror Group", *The New York Times*, 27 June, p. 4. Μαύρος Γ.- Αδάμ Κύρα, 1987, "Ο Νιντάλ παγώνει τις βάσεις", *Η Ελευθεροτυπία*, 28 Ιουνίου, σελ. 2-3. Kofas V. Jon, 2003, *Under the Eagle's Claw: Exceptionalism in Postwar U.S. - Greek Relations*, Westport: Praeger, pp. 203. Duke Simon, 1989, *United States Military Forces and Installations in Europe*, Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), p. 168.

³¹² CIA, 1987, "Greece threatens US bases agreement", Operations Center Press, 29 June, CIA-RDP89B00224R000903070007-1

³¹³ Ρουσόπουλος Θόδωρος, 1987, "Χοντρό παιχνίδι για τις βάσεις", *Η Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 5 Ιουλίου, σελ. 10-11. Το *Ποντίκι*, 1987, "Αντρέας-Γκορμπατσώφ τα λένε για όλα", 3 Ιουλίου, σελ. 3.

κυβέρνηση -αλλά και άλλες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις- είχαν έρθει σε συνεννόηση με παλαιστινιακές οργανώσεις, έτσι ώστε να μη διεξάγουν επιθέσεις στο έδαφός τους και σε αντάλλαγμα οι ελληνικές αρχές θα επέτρεπαν την ελεύθερη διέλευση των μελών τους.³¹⁴ Περαιτέρω, σύμφωνα με τη μηνιαία έκθεση προς τον επικεφαλής της CIA της 29^{ης} Αυγούστου του 1988 (Terrorism Warning and Forecast Report) η επίθεση της «Οργάνωσης Αμπού Νιντάλ» στο κρουαζιερόπλοιο City of Poros αποδιδόταν πιθανότατα στην προσπάθεια εκ μέρους της οργάνωσης να ασκηθεί πίεση στην ελληνική κυβέρνηση στο πλαίσιο της μεταξύ τους διαπραγματεύσεως που περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, την απελευθέρωση στελεχών της που κρατούνταν στις ελληνικές φυλακές και την παρακώλυση της αραβοϊσραηλινής διαδικασίας ειρήνης. Αντίθετα, άλλες αναφορές της περιόδου απέδιδαν την επίθεση σε αντίποινα για την κατάρριψη του ιρανικού αεροσκάφους με αριθμό πτήσης 655 της Iran Air στις 3 Ιουλίου 1988 από αμερικανικό πολεμικό πλοίο.³¹⁵

Παρότι δεν έχει αποδειχθεί η ύπαρξη επαφών της ελληνικής κυβέρνησης με αραβικές τρομοκρατικές οργανώσεις, ευρωπαϊκές κυβερνήσεις φαίνεται ότι προέβαιναν σε μυστικές συμφωνίες (με οργανώσεις παλαιστινιακές ή αρμενικές στην περίπτωση της Γαλλίας) που προέβλεπαν τη μη πραγματοποίηση επιθέσεων εναντίον πολιτών τους, με αντάλλαγμα οι ευρωπαϊκές αρχές να κάνουν τα «στραβά μάτια» σε δραστηριότητες που θα επέσυραν σύλληψη και φυλάκιση. Αποτέλεσμα αυτής της στάσης και μέχρι την τελική σκλήρυνση της πολιτικής τους είτε λόγω αμερικανικών κυρίως πιέσεων είτε εξαιτίας παραβίασης των συμφωνιών από πλευράς τρομοκρατών ήταν η ευκολία κυκλοφορίας των τρομοκρατών και η αγνόηση των αιτημάτων έκδοσης. Πέρα από τυχόν συμφωνίες, με την άρνηση έκδοσης (με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τη μη έκδοση και τελικά απελευθέρωση του Αμπού Νταούντ από τη Γαλλία που θεωρείτο ο εγκέφαλος πίσω από τις επιθέσεις στο Μόναχο και παρά τα αιτήματα έκδοσης από Ισραήλ και Γερμανία) επιδιωκόταν να μην επισύρεται η μήνις των οργάνωσεων και τελικά αντίποινα.³¹⁶ Σε συνέντευξή του ο Maxwell Rabb, ο οποίος διετέλεσε πρέσβης των ΗΠΑ στην Ιταλία, αναφέρεται σε πληροφορίες για άτυπη συνεννόηση της ιταλικής κυβέρνησης με την ΟΑΠ, με αφορμή την πειρατεία του ιταλικού κρουαζιερόπλοιου Achille Lauro, με βάση τις

³¹⁴ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2015, Paul Bremer interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 130.

³¹⁵ National Intelligence Council NIC #03000-88 29 August 1988, Memorandum Terrorism Warning and Forecast Meeting pp.3

³¹⁶ Hoffman, "Is Europe Soft on Terrorism?", p. 64.

οποίες φαίνεται ότι υπήρχε συμφωνία πως σε περίπτωση που δεν θίγονταν ιταλικά συμφέροντα ή Ιταλοί πολίτες θα υπήρχε πιο ελαστική αντιμετώπιση. Η σχετική φημολογία πιθανότατα βασιζόταν στο γεγονός ότι η Ρώμη επέτρεψε στον Αμπό Αμπάς, αρχηγό των κομάντος που διεξήγαγαν την πειρατεία, και στην ομάδα του να εγκαταλείψουν την Ιταλία παρά τις πιέσεις των ΗΠΑ.³¹⁷ Παρότι ο Rabb αποφεύγει να επιβεβαιώσει τις πληροφορίες, δηλώνοντας ότι είχε ακούσει τις σχετικές αναφορές, χωρίς να γνωρίζει εάν πράγματι υφίστατο συνεννόηση, συμπληρώνει ότι το μόνο που γνωρίζει ήταν πως στην Ευρώπη εν γένει ακολουθούνταν τέτοιες πρακτικές. Μάλιστα, σε συμπληρωματική ερώτηση-δήλωση πως η Ελλάδα σίγουρα προέβαινε σε τέτοιες ενέργειες, ο Rabb υποστηρίζει πως πράγματι ίσχυε αυτό.³¹⁸

Πάντως, και στην περίπτωση της Ιταλίας, ανεξαρτήτως του βάσιμου ή μη των κατηγοριών για ύπαρξη επαφών με τους τρομοκράτες, διαπιστώνεται πως οι ΗΠΑ ασκούσαν έντονη κριτική για τις εν γένει σχέσεις με τον αραβικό κόσμο και εν προκειμένω με τη Λιβύη και την ΟΑΠ, θεωρώντας ότι καλλιεργούσαν το έδαφος για τη διεξαγωγή τρομοκρατικών επιθέσεων. Είναι χαρακτηριστικό το τηλεγράφημα της αμερικανικής πρεσβείας στη Ρώμη προς το State Department λίγες μέρες μετά την επίθεση στο αεροδρόμιο της Ρώμης από Άραβες τρομοκράτες με πυροβόλα όπλα και χειροβομβίδες.³¹⁹ Στο τηλεγράφημα αναφέρεται αρχικά πως η τρομοκρατική ενέργεια στο αεροδρόμιο Φιουμιτσίνο έχει προκαλέσει ερωτηματικά στη δημόσια συζήτηση σχετικά με τη μεσανατολική πολιτική της κυβέρνησης, ειδικά ως προς τη Λιβύη και το Ιράν. Επιπλέον, τονίζεται πως αποδέκτης της κριτικής από τον Τύπο είναι ο ΥΠΕΞ Giulio Andreotti, ο οποίος κατηγορείται πως ακολουθεί υπερβολικά συμβιβαστικές πολιτικές (too accommodating) απέναντι στη Λιβύη και άλλα κράτη-υποστηρικτές της τρομοκρατίας, αλλά και έναντι του παλαιστινιακού ζητήματος. Παρότι διαπιστώνεται ότι το Υπουργείο Εξωτερικών δεν φαίνεται διατεθειμένο για αλλαγή πολιτικής, η πρεσβεία υποστηρίζει πως η τρέχουσα συγκυρία ίσως μπορεί να οδηγήσει σε επανεξέταση της εξωτερικής πολιτικής αναφορικά με τη Μέση Ανατολή. Σε αυτή την κατεύθυνση, είναι η κατάλληλη στιγμή να τεθούν από αμερικανικής πλευράς τρία αλληλένδετα ζητήματα που εγείρουν ανησυχία. Ειδικότερα, η πρεσβεία προτείνει

³¹⁷ Bonanate Luigi, 2009, *Διεθνής Τρομοκρατία*, Αθήνα: Κέδρος, σελ. 156-159.

³¹⁸ The Association for Diplomatic Studies and Training, 1998, Ambassador Maxwell M. Rabb interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 26.

³¹⁹ Στις 27 Δεκεμβρίου 1985 επτά Άραβες τρομοκράτες επιτέθηκαν στα αεροδρόμια της Ρώμης και της Βιέννης με όπλα και χειροβομβίδες με αποτέλεσμα 19 νεκρούς και περισσότερους από 100 τραυματίες.

να προβληθούν από αμερικανικής πλευράς το ζήτημα των σχέσεων της Ρώμης με την Τρίπολη, οι πωλήσεις όπλων σε Λιβύη και Ιράν, αλλά και η ασφάλεια των αεροδρομίων.³²⁰

Όπως και στην περίπτωση της τυχόν σχέσης με τρομοκρατικές οργανώσεις, έτσι και αναφορικά με τη στάση χωρών της ΕΟΚ απέναντι στο παλαιστινιακό ζήτημα ή ως προς τις σχέσεις τους με τα ριζοσπαστικά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής διαπιστώνεται πως η Ελλάδα σε καμία περίπτωση δεν αποτελούσε εξαίρεση. Γεωπολιτικοί και κυρίως οικονομικοί και λόγοι ασφαλείας «ανάγκαζαν» τις χώρες της Ευρώπης να ακολουθούν διαφορετικές πολιτικές. Δεν πρέπει να παραβλέπεται πως, παρότι σε αρκετές περιπτώσεις τρομοκρατικών ενεργειών οι στόχοι ήταν αμερικανικού ή ισραηλινού ενδιαφέροντος, αυτές λάμβαναν χώρα σε ευρωπαϊκό έδαφος, ενώ είναι σημαντική η παράμετρος της οικονομίας και κυρίως του πετρελαίου. Επίσης, στη μελέτη των τρομοκρατικών οργανώσεων αραβικής προέλευσης πρέπει σταθερά να λαμβάνεται υπ' όψιν το παλαιστινιακό ζήτημα, παρά την στροφή τους προς εξυπηρέτηση των ριζοσπαστικών κρατών της περιοχής που λειτουργούν ως πάτρωνές τους και τις αξιοποιούν ως εκτελεστικούς βραχίονες για την πολιτική τους, προκειμένου είτε να ασκήσουν πιέσεις για αλλαγή εξωτερικής πολιτικής είτε να εξουδετερώσουν αντιφρονούντες των καθεστώτων. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, της δίδυμης τρομοκρατικής επίθεσης σε Βιέννη και Ρώμη η οργάνωση του Αμπού Νιντάλ, που τελικά ανέλαβε την ευθύνη, υποστήριξε πως οι επιθέσεις αποτελούσαν αντίποινα στην επιχείρηση «Wooden Leg», κατά την οποία οι ισραηλινές δυνάμεις επιτέθηκαν αεροπορικώς στο αρχηγείο της ΟΑΠ στην Τυνησία, όπου είχε καταφύγει η ηγεσία της μετά την αποχώρησή της από το Λίβανο.³²¹ Μάλιστα, η Ιταλία, επικαλούμενη δημοσιεύματα που υποστήριζαν πως οι ΗΠΑ θα προέβαιναν σε στρατιωτικά πλήγματα στη Λιβύη σε αντίποινα της επίθεσης, αξιοποιώντας τις βάσεις στη χώρα, ζητούσε να μην προχωρήσει η Ουάσινγκτον, καθώς υπήρχε ανησυχία πως θα ακολουθούσε επίθεση εναντίον των βάσεων από την Τρίπολη. Σε αυτή την περίπτωση η Λιβύη θα χρησιμοποιούσε νομιμοποιητική βάση αντίστοιχη με αυτή

³²⁰ Telegram US Embassy Rome to Department of State, 3 January 1986, 030847Z, Italian Foreign Policy and the Fiumicino Airport Killings, Ronald Reagan Presidential Library, Collection: North Oliver Files, Folder Title: Terrorists Targets: Libya (7), Box: 48

³²¹ *Ελευθεροτυπία*, 2 Οκτωβρίου 1985. Η ελληνική κυβέρνηση σε ανακοίνωσή της καταδίκασε την ισραηλινή επίθεση, χαρακτηρίζοντάς τη πράξη κρατικής τρομοκρατίας, *Ελευθεροτυπία*, 3 Οκτωβρίου 1985.

του Ισραήλ για την επιχείρηση του Οκτωβρίου, όταν το Τελ Αβίβ ισχυρίστηκε πως η επιχείρηση είχε ως στόχο στρατιωτικές βάσεις της ΟΑΠ.³²²

Ο Philip Heymann στην ανάλυσή του το 1990 για τη συνεργασία των κρατών απέναντι στην τρομοκρατία εστίασε στη σημασία της ανταλλαγής πληροφοριών για την ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος. Αναπτύσσοντας κάποιους από τους παράγοντες που εμπόδιζαν την ανταλλαγή πληροφοριών, τονίζει ότι ακόμα και στην περίπτωση που κάποια χώρα διέθετε πληροφορίες για διάφορες τρομοκρατικές οργανώσεις στο έδαφός της, που αφορούσαν άλλες χώρες-συμμάχους, μπορεί να επέλεγε την απραξία και το μη διαμοιρασμό τους, αφενός λόγω του φόβου αντιποίνων και αφετέρου λόγω των συνεπειών που μπορεί να είχε στις εξωτερικές σχέσεις με συγκεκριμένες χώρες. Στην περίπτωση όμως αυτή ήταν πιθανό η απόκρυψη των πληροφοριών να εθεωρείτο ως υπόθαλψη των τρομοκρατών και να προκαλούσε υπόνοιες για συνεννόηση με τους τρομοκράτες ή ακόμα χειρότερα για παροχή βοήθειας και ασφαλούς καταφυγίου. Αυτή η στάση δεν εντοπίζεται μόνο σε επίπεδο πληροφοριών, αλλά και σε περιπτώσεις συλλήψεων, οπότε και τα αιτήματα για έκδοση σε χώρα εναντίον της οποίας είχε επιτεθεί ο δράστης στις πλείστες των περιπτώσεων δεν γίνονταν δεκτά.³²³

Στη μηνιαία έκθεση της 1^{ης} Ιουνίου 1987 του Γραφείου Αντιτρομοκρατίας της CIA προς το Διευθυντή της Υπηρεσίας (Counterterrorism Warning and Forecast Report) καταγράφεται, πλην της εσωτερικής τρομοκρατίας, το ζήτημα της δράσης ξένων τρομοκρατικών οργανώσεων στην Ελλάδα, κάποιες εκ των οποίων όπως η «Χεζμπολάχ», η οργάνωση του Αμπού Νιντάλ και ο ASALA πιθανότατα είχαν αναπτύξει δομές υποστήριξης (support infrastructures) στη χώρα, καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε προβεί σε κινήσεις περιορισμού της δράσης τους, ακολουθώντας όπως αναφέρεται μια πολιτική «μην αγγίζετε» (hands-off attitude). Σύμφωνα με την έκθεση, σε περιπτώσεις διεξαγωγής επιθέσεων από οργανώσεις Λίβυων ή Παλαιστινίων η κυβέρνηση «κοιτάει από την άλλη πλευρά», εάν οι επιθέσεις δεν αφορούν στόχους ελληνικού ενδιαφέροντος. Ειδικότερα, για τον ASALA αναφέρει πως πιθανόν να διατηρούσε κεκαλυμμένη παρουσία στη χώρα στα γραφεία που διέθετε το πολιτικό σκέλος της οργάνωσης, το Αρμενικό

³²² Memorandum Stark/North to Poindexter re Options for Libya, 3 January 1986, Ronald Reagan Presidential Library, Collection: North Oliver Files, Folder Title: Terrorists Targets: Libya (7), Box: 48.

³²³ Heymann B. Philip, 1990, "International Cooperation in Dealing with Terrorism: A Review of Law and Recent Practice." *American University International Law Review*, Vol. 6, no. 1, pp. 1-33.

Λαϊκό Κίνημα.³²⁴ Πιθανότατα σε αυτές τις εκτιμήσεις βασίστηκε η κατηγορία του Αμερικανού πρέσβη λίγες μέρες αργότερα ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν σε συνεννόηση με την «Οργάνωση Αμπού Νιντάλ».

Την ίδια περίοδο η «17 Νοέμβρη» κλιμάκωσε τη δράση της, επιχειρώντας πλέον να θεωρηθεί μέρος της πολιτικής ζωής της χώρας και συναρτώντας τις επιθέσεις της με την πολιτική επικαιρότητα. Η κρίση του Σισμίκ το Μάρτιο του 1987 αποτέλεσε την αφορμή για την εκ νέου εστίαση στο αντιαμερικανικό πρόταγμα της οργάνωσης, αυτή τη φορά συνοδευόμενο και από αντιτουρκικές στάσεις (οι οποίες θα κλιμακωθούν τη δεκαετία του 1990 με τις δολοφονίες και την απόπειρα δολοφονίας Τούρκων διπλωματών). Έτσι, μόλις ένα μήνα μετά την ελληνοτουρκική κρίση, η οργάνωση προέβη σε βομβιστική ενέργεια εναντίον λεωφορείου μεταφοράς προσωπικού στην αμερικανική βάση της Νέας Μάκρης, τραυματίζοντας δεκαέξι Αμερικανούς στρατιωτικούς και δύο Έλληνες. Στην προκήρυξή της κατηγορούσε τις ΗΠΑ ότι επιχειρούσαν να οδηγήσουν την Ελλάδα σε διαπραγματεύσεις με την Τουρκία για το Αιγαίο, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους, συγκρίνοντας τη στάση της Ουάσινγκτον με αυτή που ακολούθησε στο Κυπριακό. *«Δεν υπάρχει άνθρωπος σήμερα στη χώρα που να μην είναι απόλυτα πεισμένος ότι πίσω απ' τις διεκδικήσεις και απειλές του Τουρκικού επεκτατικού милитарισμού, ότι πίσω απ' την πρόσφατη κρίση και την παρά λίγο σύρραξη βρίσκεται ο αμερικανικός ιμπεριαλισμός. (...) Με την εκ των υστέρων παραδοχή-ομολογία ότι αυτοί σταμάτησαν προσωρινά το Σισμίκ, λες και θα μπορούσαν να το σταματήσουν (αν πραγματικά το έκαναν) αν δεν κινούσαν αυτοί τα νήματα. (...) Η πολιτική λοιπόν που βασίζεται στην παραμονή των βάσεων και τη συμμετοχή στο NATO για να αποφύγουμε τη σύρραξη με την Τουρκία χρεωκόπησε τελείως και το ομολόγησε ο ίδιος ο Παπανδρέου με τις ενέργειές του».*³²⁵

Ακολούθησε ακόμα μία επίθεση σε λεωφορείο μεταφοράς προσωπικού των ΗΠΑ τον Αύγουστο του 1987 και η απόπειρα δολοφονίας του George Carros, επικεφαλής του τοπικού κλιμακίου της DEA, τον Ιανουάριο του 1988, όπως και οι πρώτες επιθέσεις εναντίον τουρκικών στόχων με τον εμπρησμό αυτοκινήτων Τούρκων διπλωματών το Μάιο του 1988.³²⁶

³²⁴ CIA, 1987, Counterterrorism Warning and Forecast Report, 1 June, CIA-RDP91B00776R000300060011-1.

³²⁵ 17 Νοέμβρη, 1987, "Προκήρυξη για Βομβιστική Επίθεση κατά λεωφορείου μεταφοράς Αμερικανών (στο Ρέντη)", στο 17N: Οι Προκηρύξεις 1975-2002, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 262-269, εδώ: σελ. 263-264.

³²⁶ Kassimeris, "For a Place in History: Explaining Greece's Revolutionary Organization 17 November", pp. 134-135.

Το 1987 έκανε την εμφάνισή της και η οργάνωση «1^η Μάη» με την απόπειρα δολοφονίας του τότε προέδρου της ΓΣΕΕ Γιώργου Ραυτόπουλου. Ακολούθησε η δολοφονία του αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Παναγιώτη Βερνάρδου το 1989, ενώ στις αρχές της επόμενης δεκαετίας η οργάνωση προέβη από κοινού με τον ΕΛΑ σε τρομοκρατικές ενέργειες.³²⁷ Ομοίως, το 1987 δολοφονήθηκε Λίβυος αντικαθεστωτικός και έγινε απόπειρα δολοφονίας του αντιπροέδρου του Αραβικού Συνδέσμου στην Αθήνα. Όπως σκωπικά σχολίαζε η αντιπολιτευόμενη *Βραδυνή*: «η φιλοξενία που παρέχει η χώρα μας στους αραβικούς λαούς, πολλές φορές «ξεπληρώθηκε» με ξεκαθαρίσματα των μεταξύ τους λογαριασμών στο έδαφος της Ελλάδας».³²⁸

Στις 28 Ιουνίου 1988 η «17 Νοέμβρη» τοποθέτησε βόμβα με αποτέλεσμα το θάνατο του William Nordeen, στρατιωτικού ακολούθου της πρεσβείας των ΗΠΑ, ενώ λίγες ημέρες αργότερα Άραβες τρομοκράτες κατέλαβαν το ελληνικό κρουαζιερόπλοιο City of Poros, σκοτώνοντας έντεκα άτομα και τραυματίζοντας ενενήντα οκτώ. Η επίθεση αυτή αποτέλεσε τη μεγαλύτερη τρομοκρατική ενέργεια διεθνούς τρομοκρατίας σε ελληνικό έδαφος, αναδεικνύοντας τα κενά και την αδυναμία των ελληνικών αρχών να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της διεθνούς τρομοκρατίας. Οι δράστες πιθανότατα ήταν μέλη της οργάνωσης του Αμπού Νιντάλ, ενώ δύο ακόμα άτομα σκοτώθηκαν σε έκρηξη αυτοκινήτου στο Τροκαντερό, που φαίνεται να συσχετιζόταν με τους δράστες στο City of Poros. Οι έρευνες που επακολούθησαν ανέδειξαν για ακόμη μία φορά την προχειρότητα των ενεργειών της αστυνομίας.³²⁹ Οι αμερικανικές και οι ελληνικές αρχές φοβόντουσαν πως ο σκοπός της συγκεκριμένης επιχείρησης ήταν να αποτραπεί η έκδοση του Μοχάμεντ Ρασίντ, ο οποίος είχε τοποθετήσει βόμβα στην πτήση 830 της Pan Am τον Αύγουστο του 1982 και πιθανόν και στην πτήση 840 της TWA τον Απρίλιο του 1986.³³⁰ Πάντως, χαρακτηριστικές και σε αυτή την περίπτωση της στάσης που τηρούσε η κυβέρνηση, παρά τη βελτίωση των μέτρων ασφαλείας και την ανάπτυξη της συνεργασίας με τις ξένες αρχές, ήταν οι δηλώσεις του κυβερνητικού εκπροσώπου Σωτήρη Κωστόπουλου πως η επίθεση στο City of Poros αποτελούσε μέρος ενός

³²⁷ Λαμπρόπουλος Βασίλης, 2008, «Αυτή είναι η οργάνωση 1^η Μάη», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου, ανακτήθηκε 15 Σεπτεμβρίου 2022, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/archive/ayti-einai-i-organwsi-1i-mai/>.

³²⁸ *Η Βραδυνή*, 1988, «Για τους τρομοκράτες «δίσεκτο» ήταν το '87», 3 Ιανουαρίου, σελ. 7-8.

³²⁹ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, pp. 170-171.

³³⁰ Ensalaco, *Middle Eastern Terrorism*, p. 177.

σχεδίου των ΗΠΑ για να ασκηθεί πίεση στην Ελλάδα ώστε να υπογράψει μια «ήπια» συμφωνία για τις αμερικανικές βάσεις.³³¹

Την επαύριον των δύο επιθέσεων εναντίον του Nordeen και του City of Poros οι ΗΠΑ διαπίστωναν ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε ταρακουνηθεί φοβούμενη κυρίως το ενδεχόμενο να πληγεί ο τουρισμός της εξαιτίας της κακής εικόνας που προέκυπτε όσον αφορά την ασφάλεια, με πρόσφατο το γεγονός της ταξιδιωτικής οδηγίας των ΗΠΑ που είχε επιφέρει πλήγμα στον τουρισμό το 1985. Στο εσωτερικό των μυστικών υπηρεσιών και υπηρεσιών πληροφοριών των ΗΠΑ υπήρχε διχογνωμία για την αδυναμία εξάρθρωσης κυρίως της «17 Νοέμβρη». Κάποιοι την απέδιδαν στις φτωχές επιδόσεις της ελληνικής αστυνομίας στον τομέα της έρευνας, ενώ άλλοι θεωρούσαν πως η μη ανάληψη αποφασιστικής δράσης οφειλόταν στην απροθυμία της αστυνομίας και της κυβέρνησης για πολιτικούς λόγους. Έκθεση της CIA επαναφέρει ως κύριο συμπέρασμα, που είχε καταγραφεί και σε παλαιότερες εκθέσεις της υπηρεσίας, το ενδεχόμενο κυβερνητικά στελέχη της περιόδου με αντιστασιακή δράση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας να είχαν σχέσεις με μέλη της οργάνωσης, αν και τονίζεται ότι δεν υπάρχουν σχετικά αποδεικτικά στοιχεία. Επιπλέον, η έκθεση εστιάζει στην αντιτουρκική χροιά της προκήρυξης της «17 Νοέμβρη» για τη δολοφονία Nordeen, θεωρώντας ότι η οργάνωση προσπαθεί να κατηγορήσει τις ΗΠΑ για φιλοτουρκική στάση, ενώ διαπιστώνει μια εν γένει στροφή εναντίον της Τουρκίας που πιθανότατα πηγάζει από την προσέγγιση Ελλάδας και Τουρκίας μετά την κρίση του 1987.³³² Πάντως, σε αντίθεση με τη στάση της αμερικανικής κυβέρνησης το 1985 και παρά τις δηλώσεις του Έλληνα κυβερνητικού εκπροσώπου, ο εκπρόσωπος Τύπου του State Department στην τακτική ενημέρωση καλωσόρισε τη θέση του Παπανδρέου να κάνει ό,τι είναι δυνατό για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και απέκλεισε το ενδεχόμενο έκδοσης ταξιδιωτικής οδηγίας, υποστηρίζοντας ότι αυτή η επιλογή αφορά περιπτώσεις όπου υπάρχει αλληλουχία τρομοκρατικών περιστατικών.³³³ Και αυτό, παρά το γεγονός ότι λίγες μόλις ημέρες πριν είχε δολοφονηθεί ο William Nordeen από τη «17 Νοέμβρη» και εκκρεμούσε η συζήτηση των δύο πλευρών για την έκδοση του Ρασίντ.

³³¹ Kaplan, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, σελ. 482.

³³² CIA, 1988, National Intelligence Council July Warning and Forecast Report, 27 July, CIA-RDP91B00776R000400040015-8.

³³³ Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Counterterrorism and Narcotics, Office of NSC: Records, Folder Title: Terrorism Incidents: City of Poros, Box: RAC Box 8.

Περαιτέρω ο Αμερικανός πρέσβης στη συνεισφορά του για την ετήσια έκθεση των ΗΠΑ για την τρομοκρατία εστίαζε στο γεγονός ότι, παρά τη σθεναρή ρητορική της ελληνικής κυβέρνησης για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, αφενός δεν υπήρχαν απτά αποτελέσματα και αφετέρου ο Υπουργός Δικαιοσύνης σε δύο περιπτώσεις εμπόδιζε την εκτέλεση των αποφάσεων έκδοσης για τρομοκρατική δράση.³³⁴ Την ίδια χρονιά έκθεση της CIA ανέφερε πως η αντιτρομοκρατική πολιτική της Ελλάδας παρέμενε παράγοντας τριβών για τις διμερείς σχέσεις και απέδιδε τα φτωχά αποτελέσματα της ελληνικής πλευράς στην ιδεολογική συμπάθεια απέναντι στα «απελευθερωτικά κινήματα», στη γεωγραφική εγγύτητα με τη Μέση Ανατολή και στο σχετικά μεγάλο αριθμό Αράβων που κατοικούσαν στη χώρα.³³⁵

Ακόμη ένα έγγραφο της περιόδου που αναδεικνύει το διαρκές πρόβλημα της τρομοκρατίας στην Ελλάδα σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες και τη σημασία που απέδιδαν οι ΗΠΑ στο ζήτημα είναι το απόρρητο μνημόνιο του ΥΠΕΞ των ΗΠΑ προς τον Colin Powell, τότε Σύμβουλο Εθνικής Ασφάλειας, με σκοπό την ενημέρωση των υποψηφίων για την αμερικανική προεδρία στις επερχόμενες εκλογές του 1988 για ζητήματα αντιτρομοκρατίας. Το μνημόνιο αρχικά παρουσιάζει τις γενικές αρχές που διέπουν την αντιτρομοκρατική στρατηγική της χώρας και εν συνεχεία την πρόσφατη δραστηριότητα των κρατών που στηρίζουν την τρομοκρατία (Ιράν, Σύρια, Νότια Υεμένη, Λιβύη, Βόρεια Κορέα, Κούβα). Ακολουθεί μνεία στους ομήρους που κρατούνταν στο Λίβανο και το μνημόνιο κλείνει με αναφορά στην Ελλάδα. Μάλιστα, στην αρχή του εγγράφου χαρακτηρίζονται τα ζητήματα των ομήρων και της Ελλάδας ως «time-sensitive». Το μνημόνιο ως προς την Ελλάδα επισημαίνει ότι η δέσμευση της Αθήνας στο παρελθόν ως προς την καταπολέμηση της τρομοκρατίας δεν ήταν ισχυρή, εν μέρει εξαιτίας της ιδεολογικής τοποθέτησης του κυβερνώντος κόμματος και εν μέρει εξαιτίας των σημαντικών και παραδοσιακών δεσμών της χώρας με τη Μέση Ανατολή. Υπογραμμίζει τη διαπερατότητα των συνόρων και την απροθυμία εφαρμογής αποτελεσματικών αστυνομικών μέτρων εξαιτίας της δικτατορίας. Συνέπεια αυτών είναι ότι η αντιτρομοκρατική δράση της αστυνομίας είναι κάτω του μέσου όρου των άλλων δυτικών κρατών, ενώ και η κυβέρνηση δεν υποβοηθά την αλλαγή της κατάστασης ιδιαίτερα λόγω των θέσεων που εκφράζει ως προς τη διεθνή τρομοκρατία. Στο σημείο αυτό εστιάζει στην απόκλιση της Αθήνας σε επίπεδο ΕΚ αναφορικά με την ονομαστική καταδίκη των κρατών που προωθούν την τρομοκρατία. Στο μνημόνιο (το οποίο έχει συνταχθεί

³³⁴ Telegram US Embassy in Athens Greece: 1988 Annual Terrorism Report 15 December 1988.

³³⁵ CIA, 1988, Greece, 1 January, CIA RDP90G01353R001500230071-7.

τον Αύγουστο του 1988) διαπιστώνεται μια αλλαγή στάσης της κυβέρνησης Παπανδρέου ως προς τη συνεργασία με τις ΗΠΑ για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας το τελευταίο διάστημα, εξαιτίας της δολοφονίας του Αμερικανού Στρατιωτικού Ακόλουθου William Nordeen τον Ιούνιο από τη «17 Νοέμβρη» και της επίθεσης στο κρουαζιερόπλοιο City of Poros τον Ιούλιο. Η αλλαγή ήταν αποτέλεσμα της ανησυχίας για τις επιπτώσεις στον τουρισμό, που αποφέρει σημαντικό συνάλλαγμα, των αμερικανικών πιέσεων και της εσωτερικής κριτικής. Παρά όμως τη φαινομενική αλλαγή ως προς την προθυμία συνεργασίας, καταγράφεται η μη λήψη συγκεκριμένων μέτρων που προφανώς είχαν θέσει οι ΗΠΑ αναφορικά με τη δημιουργία ειδικής ομάδας που θα επωμιστεί τις έρευνες για τη 17N, αλλά και την ανταλλαγή πληροφοριακού υλικού από τις έρευνες για την οργάνωση. Ακολούθως, παρατίθεται μια σύντομη καταγραφή της δράσης της 17N και του κινδύνου που προξενεί στα αμερικανικά συμφέροντα, αλλά και το ζήτημα της έκδοσης του Ρασίντ. Παρότι το μνημόνιο καταγράφει την επιθυμία άμεσης έκδοσης, αναμενόταν η απόφαση της ελληνικής πλευράς, καθώς με βάση τη διμερή συμφωνία περί εκδόσεων υπήρχε δυνατότητα ο Ρασίντ να δικαστεί και να εκτίσει την ποινή στην Ελλάδα για αδικήματα που διέπραξε στη χώρα, προσφέροντας στην Αθήνα την ευκαιρία να κωλυσιεργήσει ως προς την έκδοση. Κλείνοντας, το μνημόνιο καταγράφει ότι η ελληνική πλευρά επιβεβαίωσε πως η εξάρθρωση της 17N αποτελούσε προτεραιότητα και ήταν έτοιμη να συνεργαστεί με τις ΗΠΑ. Αντίστοιχα, η αμερικανική πλευρά είχε υποσχεθεί την παροχή εκπαίδευσης, εξοπλισμού και συμβουλών για τη βελτίωση των αντιτρομοκρατικών επιδόσεων των ελληνικών αρχών ασφαλείας. Ωστόσο, το μνημόνιο καταλήγει με την αμφιβολία για το κατά πόσο η τρέχουσα εκπεφρασμένη επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης για συνεργασία με τις ΗΠΑ ως προς την καταπολέμηση της τρομοκρατίας θα παρέμενε ισχυρή μόλις περνούσε ο απόηχος των πρόσφατων επιθέσεων, ενώ εκφράζει ανησυχία για την τοποθέτηση ως νέου Υπουργού Δημοσίας Τάξης του Αναστάσιου Σεχιώτη (ο Σεχιώτης, που είχε αναλάβει τη θέση στον ανασχηματισμό του Ιουνίου 1988, θα παραιτηθεί το Νοέμβριο του 1988 και θα αντικατασταθεί από τον Πέτσο) και το κατά πόσο διέθετε τα προσόντα για αυτή τη θέση.³³⁶

³³⁶ US Department of State, 30 August 1988 Memorandum for Colin L. Powell Briefing for the Presidential Candidates on Counter-Terrorism CIA-RDP90G01353R001500230037-5.

Ο Ρασίντ τελικά παραπέμφθηκε σε δίκη στην Ελλάδα αντί της έκδοσής του στις ΗΠΑ, κατόπιν απόφασης της κυβέρνησης Μητσοτάκη το 1990.³³⁷ Όπως αναφέρει ο Merry: *«Πέραν από τα προαναφερθέντα ενεπλάκην και σε ένα ακόμη ζήτημα διεθνούς τρομοκρατίας, όταν η ελληνική αστυνομία κατόρθωσε να συλλάβει με τη βοήθειά μας ένα Παλαιστίνιο, τον Μοχάμεντ Ρασίντ, ο οποίος τοποθέτησε στην πτήση της Pan Am το 1982 τη βόμβα η οποία είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο ενός επιβάτη. Οι ΗΠΑ προσπαθούσαν έκτοτε να τον συλλάβουν και το πέτυχαν όταν ο Ρασίντ διερχόταν από την Αθήνα. Μετά τη σύλληψή του ξεκίνησε η διαδικασία για την έκδοσή του στις ΗΠΑ. Δεν θα υπεισέλθω σε λεπτομέρειες, αλλά το μόνο που μπορώ να πω είναι ότι η υπόθεση παρέμενε εκκρεμής όταν έφυγα από την Αθήνα και υφίστατο ως διμερές ζήτημα για χρόνια. Αν και αφιέρωσα πολύ χρόνο για τη συγκεκριμένη υπόθεση, ήμουν ιδιαίτερα απαισιόδοξος για το κατά πόσο η ελληνική κυβέρνηση θα προχωρούσε στην έκδοσή του, καθώς υπήρχε ιδιαίτερη συμπάθεια προς το πρόσωπό του στο εσωτερικό, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολο πολιτικά για την κυβέρνηση να τον παραδώσει στους Αμερικανούς. Τελικά, αφού παρέμεινε σε ελληνικές φυλακές για οχτώ χρόνια απελάθηκε στην Αίγυπτο, χωρίς να ξέρω το γιατί, και τελικά κατέληξε στις ΗΠΑ όπου και καταδικάστηκε σε επιπλέον ποινή φυλάκισης και πρόκειται να αφεθεί και να απελαθεί κάποια στιγμή το 2013. Αυτό ήταν ακόμα ένα παράδειγμα της δυσaréσκειας που προέκυπτε κατά τις διαπραγματεύσεις με τις ελληνικές αρχές σε ζητήματα τρομοκρατίας, στις οποίες ήταν σχεδόν πάντα τουλάχιστον μη συνεργάσιμες για να μην πω πλήρως εχθρικές (adversarial)».*³³⁸

Την ίδια περίοδο με την υπόθεση έκδοσης του Ρασίντ προκλήθηκαν αντιδράσεις και για την απελευθέρωση του Αμπντέλ Οσάμα αλ Ζομάρ και τη διευκόλυνσή του να φύγει από τη χώρα με προορισμό τη Λιβύη. Ο Ζομάρ φέρεται να σχετιζόταν με βομβιστική επίθεση σε συναγωγή στη Ρώμη το 1982, που είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο ενός παιδιού 2 ετών και αρκετούς τραυματίες. Συνελήφθη από τις ελληνικές αρχές την ίδια χρονιά και εξέτισε ποινές για διάφορα αδικήματα, συμπεριλαμβανομένης της κατοχής όπλων και εκρηκτικών, ενώ η Ιταλία υπέβαλε αίτημα έκδοσής του για να δικαστεί για τη βομβιστική επίθεση. Παρότι μετά από χρονοβόρες διαδικασίες ο Άρειος Πάγος συνηγόρησε στην έκδοσή του, όπως και ο Υπουργός

³³⁷ US Department of State, 1991, *Patterns of Global Terrorism 1990*, p. 11.

³³⁸ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2013, Wayne Merry interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 169.

Δικαιοσύνης Γεώργιος-Αλέξανδρος Μαγκάκης, μετά την ανάληψη του υπουργείου από το Βασίλη Ρώτη η κυβέρνηση δεν εκτέλεσε την απόφαση του δικαστηρίου και τον απελευθέρωσε.

Η κυβέρνηση επιδιώκοντας να αιτιολογήσει την απόφασή της, υποστήριξε ότι οι πράξεις του Ζομάρ δεν ήταν εγκληματικές, αλλά αποτελούσαν πολιτικές ενέργειες στο πλαίσιο της επιδίωξης των Παλαιστινίων να αποκτήσουν το δικό τους κράτος. Συνεπώς, η Ελλάδα μπορούσε να απόσχει των υποχρεώσεων που απέρρεαν από την πρόσφατα κυρωθείσα Σύμβαση για την Καταπολέμηση της Τρομοκρατίας, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, η κύρωση της σύμβασης με το Νόμο 1789/88 περιελάμβανε την επιφύλαξη της μη έκδοσης σε περιπτώσεις που «ο φερόμενος ως δράστης διώκεται για την υπέρ της ελευθερίας δράση του».³³⁹ Η απόφαση των ελληνικών αρχών προκάλεσε την αντίδραση της Ιταλίας, η οποία καταδίκασε τον Ζομάρ ερήμην σε ισόβια, ενώ το γεγονός έλαβε ιδιαίτερα αρνητική δημοσιότητα και στις ΗΠΑ και προστέθηκε στις διατυπωθείσες κατηγορίες για χαλαρή αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, επηρεάζοντας την τουριστική βιομηχανία κυρίως όσον αφορά τους Αμερικανούς τουρίστες. Είναι ενδεικτικό πως η εβραϊκή οργάνωση «Anti-Defamation League of B'nai B'rith» προέβη σε δυσφημιστική καταχώρηση στους *New York Times*, όπου ανέφερε πως: «Άλλες χώρες θα έστελναν ένα Παλαιστίνιο τρομοκράτη που δολοφόνησε ένα μωρό στην ηλεκτρική καρέκλα, στην κρεμάλα ή ισόβια. Η Ελλάδα του χορήγησε αεροπορικό εισιτήριο για την ελευθερία» ("Other countries would give a Palestinian terrorist who killed a baby the chair, the noose or life behind bars. Greece gave him a plane ticket to freedom").³⁴⁰ Από την πλευρά τους, μέλη του Κογκρέσου, ακόμα και φιλικά προσκείμενα προς την Αθήνα, αντέδρασαν αρνητικά, υποστηρίζοντας πως η στάση της Ελλάδας θα μπορούσε να έχει συνέπειες ως προς το Κυπριακό και τη διατήρηση της αναλογίας 7:10 ως προς τους εξοπλισμούς, ασκώντας ουσιαστικά πίεση προς την ελληνική κυβέρνηση να μην επαναλαμβανόταν αντίστοιχη στάση στην περίπτωση του Ρασίντ.³⁴¹

³³⁹ Anastasi Paul, 1988, "Greece Disregards a Deal with Italy", *The New York Times*, 7 December, p. 7.

³⁴⁰ *Associated Press*, 1989, "Tourism Down in Greece because of image it is too easy on terrorists", 11 July 1989.

³⁴¹ *Τα Νέα*, 7 Φεβρουαρίου 1989.

θ. Συμπεράσματα

Κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980 η Ελλάδα ακολούθησε μια αμφιλεγόμενη/αμφίθυμη εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας σε μια περίοδο που η τρομοκρατία βρισκόταν στην κορυφή της αμερικανικής ατζέντας.³⁴² Η Ελλάδα επανειλημμένα βρέθηκε στο επίκεντρο κριτικής για τη χαλαρή πολιτική απέναντι στην τρομοκρατία και κατηγορήθηκε για συνεργασία με τρομοκράτες και ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα. Στην πραγματικότητα, παρότι το ΠΑΣΟΚ δεν έθεσε σε αμφισβήτηση το δυτικό προσανατολισμό της χώρας, εξαιτίας της αμφίθυμης στάσης του πιθανότατα απομείωσε τα οφέλη από τη συμμετοχή της Ελλάδας στη Δυτική Συμμαχία και αδυνάτισε σε ορισμένες περιπτώσεις τη θέση της απέναντι στην Τουρκία.³⁴³ Μετά τα μέσα της δεκαετίας η Ελλάδα προσάρμοσε την εξωτερική της πολιτική και βελτίωσε το επίπεδο συνεργασίας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας.

Παρά τη σκληρή κριτική, και άλλες ευρωπαϊκές χώρες ακολούθησαν παρόμοιες πολιτικές απέναντι στη διεθνή τρομοκρατία. Οι ΗΠΑ καθ' όλη τη δεκαετία πίεζαν τους συμμάχους τους να συντονίσουν τη δράση τους και να ενδυναμώσουν τις δυνατότητες για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Από την πλευρά τους, οι ευρωπαϊκές χώρες ήταν διστακτικές να καταπολεμήσουν αποφασιστικά τη διεθνή τρομοκρατία και ιδιαίτερα να εκδώσουν τρομοκράτες στις ΗΠΑ, εξαιτίας του φόβου επιθέσεων ως αντίποινα σε βάρος τους. Οι κατηγορίες εναντίον της Ελλάδας γίνονταν αντιληπτές ως προσπάθεια της Ουάσινγκτον να ασκήσει πιέσεις στον πιο αδύναμο κρίκο της δυτικής συμμαχίας, προκειμένου να υιοθετήσει αυστηρότερα μέτρα εναντίον της τρομοκρατίας σε συνάρτηση με την αμερικανική αντίληψη για το ζήτημα.³⁴⁴ Εξάλλου, οι ακροαριστερές οργανώσεις προκειμένου να προστατευτούν μετακινούνταν σε γειτονικές χώρες, για παράδειγμα οι Γερμανοί τρομοκράτες στη Γαλλία, οι Γάλλοι στην Ιταλία κλπ. όπου είχαν απόλυτη ελευθερία κινήσεων. Αυτή η κατάσταση άρχισε σταδιακά να αλλάζει ύστερα από

³⁴² Σύμφωνα με ορισμένες δημοσκοπήσεις της περιόδου, οι Αμερικανοί πολίτες θεωρούσαν την τρομοκρατία το πιο σημαντικό ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, πάνω από τη μείωση των πυρηνικών εξοπλισμών και την ειρήνευση στη Μέση Ανατολή. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το πρόσφατο της κρίσης των ομήρων στην Τεχεράνη και τις επιθέσεις εναντίον της αμερικανικής πρεσβείας στη Βηρυτό, δεν πρέπει να εκπλήσσει αυτή η αντίληψη Bremer, *Counterterrorism: Strategy and Tactics*, p. 58 .

³⁴³ Loulis, "Papandreou's Foreign Policy", p. 390.

³⁴⁴ Μπόση, *Ελλάδα και Τρομοκρατία*, σελ. 188.

έντονες πιέσεις των ΗΠΑ, αλλά και ως συνέπεια της βελτίωσης της συνεργασίας και του συντονισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο.³⁴⁵

Η διαφορά αντιμετώπισης της τρομοκρατίας ανάμεσα στις ΗΠΑ και τις ευρωπαϊκές χώρες εδραζόταν, σύμφωνα με τον Robert Oakley, στην πιο νομικιστική ευρωπαϊκή προσέγγιση του ζητήματος, στο γεγονός πως οι ευρωπαϊκές χώρες είχαν σημαντικές εμπορικές σχέσεις με τις χώρες τις οποίες οι ΗΠΑ κατηγορούσαν εκείνη την περίοδο ως υποστηρικτές της τρομοκρατίας, ενώ έτειναν να αποδίδουν περισσότερη έμφαση στη σχέση αιτίου-αιτιατού του φαινομένου. Περαιτέρω, αναφορικά με τις ΗΠΑ, οι Ευρωπαίοι θεωρούσαν ότι οι Αμερικανοί έβλεπαν τα πράγματα εν θερμώ (σαν τον καουμπόη που κυνηγά τους κακούς) ενώ αντιμετώπιζαν τις πληροφορίες που παρείχε η Ουάσιγκτον με επιφυλακτικότητα και ήταν σκεπτικοί στο ζήτημα της επιβολής κυρώσεων. Ως εκ τούτου, παρουσιάζεται σημαντική απόκλιση αντιλήψεων, προσέγγισης και αντιμετώπισης του φαινομένου ένθεν κακειθεν του Ατλαντικού.³⁴⁶

Γενικότερα, όπως βλέπουμε, ο μετασχηματισμός της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής συνοδεύτηκε και από αλλαγές στον τομέα της ασφάλειας, καθώς η Ελλάδα, σε αντίθεση με το παρελθόν και την αμφιθυμία της έναντι της ανταλλαγής πληροφοριών και αποδεικτικών μέσων με τις ξένες αρχές, κινήθηκε προς τη στενότερη συνεργασία και το συντονισμό για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας.³⁴⁷ Επιπλέον, αναβαθμίστηκαν τα μέτρα ασφαλείας στο αεροδρόμιο του Ελληνικού, αν και δεν προχώρησε η εισαγωγή αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας έως το 1990 και την άνοδο της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία.³⁴⁸ Πλην των ανωτέρω αξίζει να αναφερθεί και η σταδιακή αναβάθμιση των αστυνομικών υπηρεσιών που ασχολούνταν με την τρομοκρατία, καθώς το Τμήμα Προστασίας Πολιτεύματος της Διεύθυνσης Κρατικής Ασφάλειας³⁴⁹ αναβαθμίστηκε σε Υποδιεύθυνση Αντιμετώπισης Ειδικών Εγκλημάτων Βίας³⁵⁰ και τελικά σε Διεύθυνση λίγους μήνες αργότερα.³⁵¹ Ταυτόχρονα, πρέπει να επισημανθεί η σταθερή αντίδραση της κοινής γνώμης, όπως εκφράζεται δια του Τύπου, στο ενδεχόμενο

³⁴⁵ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2008, Parker Borg interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 126.

³⁴⁶ The Association for Diplomatic Studies and Training, 1999, Robert Oakley interviewed by Charles Stuart Kennedy and Stern Thomas, Foreign Affairs Oral History Project, p. 115.

³⁴⁷ Martin A. Richard, 1990, "Problems In International Law Enforcement", *Fordham International Law Journal*, Vol. 14, Is. 3, pp. 519-539, εδώ: p. 526.

³⁴⁸ Κουλουμπής, "Δομές και Διαμόρφωση της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής 1974-1987", σελ. 74.

³⁴⁹ Π.Δ. 582/1984, (ΦΕΚ Α' 208/21-12-1984)

³⁵⁰ Π.Δ. 453/1988, (ΦΕΚ Α' 206/16-09-1988)

³⁵¹ Π.Δ. 121/1989, (ΦΕΚ Α' 57/22-2-1989)

παραχώρησης επιπλέον αρμοδιοτήτων στις Αρχές Ασφαλείας. Εν προκειμένω, οι αντιδράσεις προκλήθηκαν από τη διάταξη του Π.Δ. 121/1989, με την οποία συστηνόταν η ΔΑΕΕΒ, και ειδικά λόγω των αρμοδιοτήτων του Τμήματος Εξακριβώσεων. Σύμφωνα με τη διάταξη: «*Το Τμήμα Εξακριβώσεων συλλέγει πληροφορίες και παρακολουθεί τη δραστηριότητα ατόμων και κυρίως οργανωμένων ομάδων, ημεδαπών και αλλοδαπών, για την πρόληψη και καταστολή ενεργειών που στρέφονται, με τη χρήση βίας και εν γένει τρομοκρατικών μέσων, κατά της ασφάλειας του Κράτους και του δημοκρατικού πολιτεύματος ως και κατά προσώπων και πραγμάτων*». ³⁵² Ενδεικτικά, τα δημοσιεύματα της περιόδου ανέφεραν: «Τμήμα Αντιτρομοκρατίας χωρίς Φραγμό», ³⁵³ «Μην παρακολουθείτε τον κόσμο κύριε Πέτσο», ³⁵⁴ «Κρατική τρομοκρατία με συνταγματικό μανδύα». ³⁵⁵ Μάλιστα, στην τελευταία περίπτωση το άρθρο αναφέρεται στη διάταξη ως «επικίνδυνη διάταξη που νομιμοποιεί το χαφιεδισμό των πολιτών αλλά και των οργανωμένων ομάδων, την αστυνομοκρατία (...) και παραβιάζει ανοιχτά το Σύνταγμα, προωθήθηκε από το Υπουργείο Δημοσίας Τάξης «εν ονόματι» της πάταξης της τρομοκρατίας». Οι αντιρρήσεις, όπως τις εξέφρασε ο Φώτης Κουβέλης, τότε επικεφαλής του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών (ΔΣΑ), ήταν πως η διάταξη ήταν ασαφής και στο όνομα της τρομοκρατίας θα μπορούσαν να παρακολουθούνται ως οργανωμένες ομάδες και συνδικαλιστικές ενώσεις, όπως η ΓΣΕΕ, ο ΔΣΑ κλπ. ³⁵⁶ Εξάλλου, οι αντιδράσεις είχαν εμφανιστεί ήδη από την ίδρυση της Υπηρεσίας ως Υποδιεύθυνσης το 1988, με την Ελληνική Αριστερά να αναφέρει πως δημιουργείται τεράστιο πολιτικό ζήτημα και κίνδυνος για τα δικαιώματα των πολιτών. Από την πλευρά της η κυβέρνηση δια του κυβερνητικού εκπροσώπου Σωτήρη Κωστόπουλου υποστήριξε πως υπήρχε διαστρέβλωση του ρόλου της νέας υπηρεσίας, η οποία έλειπε από το οργανόγραμμα της Ελληνικής Αστυνομίας και θα ασχολείτο με την τρομοκρατία. Τόνιζε μάλιστα πως αντίστοιχες υπηρεσίες υπήρχαν σε όλες τις χώρες του εξωτερικού και ότι είχε στελεχωθεί από κατηρτισμένο προσωπικό και ενισχυθεί με σύγχρονο τεχνολογικό εξοπλισμό προς εκπλήρωση του σκοπού της. ³⁵⁷

³⁵² Π.Δ. 121/1989, (ΦΕΚ Α' 57/22-2-1989)

³⁵³ Μαύρος Γ., 1989, "Τμήμα Αντιτρομοκρατίας χωρίς φραγμό", *Ελευθεροτυπία*, 15 Φεβρουαρίου, σελ. 48.

³⁵⁴ Αυλωνίτης Αλ., 1989, "Μην παρακολουθείτε τον κόσμο κύριε Πέτσο", *Έθνος*, 14 Φεβρουαρίου .

³⁵⁵ Μάνδρου Ιωάννα, 1989, "Κρατική τρομοκρατία με συνταγματικό μανδύα", *Η Πρώτη*, 14 Φεβρουαρίου, σελ. 13.

³⁵⁶ Αυλωνίτης Αλ., 1989, "Μην παρακολουθείτε τον κόσμο κύριε Πέτσο", *Έθνος*, 14 Φεβρουαρίου .

³⁵⁷ Έθνος, 1988, "Χωρίς όρια δράσης η αντιτρομοκρατική", 19 Οκτωβρίου, σελ. 9 .

Τέλος, μετά από τις διαδοχικές τρομοκρατικές ενέργειες εναντίον εισαγγελικών λειτουργών στις αρχές του 1989, η κυβέρνηση εξήγγειλε σειρά μέτρων για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Τα εισηγούμενα μέτρα εστίαζαν κυρίως στην υλικοτεχνική ενίσχυση της αστυνομίας, στη λήψη επιπρόσθετων μέτρων ασφαλείας σε πιθανούς στόχους και στην επικήρυξη των δραστών για τις προαναφερόμενες ενέργειες.³⁵⁸ Από την πλευρά της, η Νέα Δημοκρατία σε εσωτερικό ενημερωτικό σημείωμα κατηγορούσε τα μέτρα ως άνευρα και επανέφερε το γεγονός πως ο Βαληράκης είχε συλληφθεί μετά την πτώση της Χούντας για παράνομη εισαγωγή οπλισμού.³⁵⁹

Παρότι, όπως είδαμε, για την Ελλάδα ασκείτο η πλέον έντονη κριτική για τις πραγματικά πενιχρές της επιδόσεις ως προς την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, οι επιθέσεις εναντίον Αμερικανών δεν αποτελούσαν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Μην ξεχνάμε ότι η βασική στόχευση των οργανώσεων που χαρακτήρισαν τη θνησιγενή συμμαχία της «ευρωτρομοκρατίας» ήταν νατοϊκές εγκαταστάσεις και στόχοι.³⁶⁰ Εξάλλου, στη Γερμανία η τρίτη γενιά της RAF προέβη σε τρεις δολοφονίες Αμερικανών στρατιωτικών, η μία εκ των οποίων πραγματοποιήθηκε για να αποκτηθεί ταυτότητα στρατιωτικού και να είναι εφικτή η είσοδος σε στρατιωτικές εγκαταστάσεις. Ίσως όμως, πλην του προαναφερθέντος γεγονότος ότι η Ελλάδα αποτελούσε ευκολότερο στόχο ως μικρότερη χώρα, αλλά και λόγω της στάσης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, σημαντικός παράγοντας υπήρξε και το γεγονός πως στη γερμανική, εν προκειμένω, περίπτωση εντός μιας δεκαπενταετίας η RAF ήταν στην τρίτη γενιά χάρη στις συλλήψεις και την εξουδετέρωση των προηγούμενων. Παρατηρούνται βεβαίως και άλλες σημαντικές διαφορές τόσο ως προς την άμεση σκλήρυνση των γερμανικών κυβερνήσεων απέναντι στην τρομοκρατία, ήδη από την εμφάνιση των οργανώσεων ακροαριστερής τρομοκρατίας, όσο ακόμη και στη στάση των εξωκοινοβουλευτικών αριστερών οργανώσεων στη Δυτική Γερμανία, που ήταν ιδιαίτερα επικριτικές απέναντι στις ενέργειες και κυρίως απέναντι στις επιλογές των στόχων. Επιπλέον, ένα μέρος των ριζοσπαστικών δυνάμεων σταδιακά μετακινούνται και ενσωματώνονται στο πολιτικό σύστημα με πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Πρασίνους.

361

³⁵⁸ *Απογευματινή*, 1989, “Δεν μπορεί αλλά και δεν θέλει...”, 26 Ιανουαρίου, σελ. 22.

³⁵⁹ Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνου Μητσotάκη, Ενημερωτικό Σημείωμα, ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΔ 84-89, Κ210, Φ140.

³⁶⁰ Jenkins, *Future Trends in International Terrorism*, p. 7.

³⁶¹ Pekelder, *The End of the Baader Meinhof Group*, p. 8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και ο μετασχηματισμός του τρομοκρατικού φαινομένου

Η άνοδος του τρομοκρατικού φαινομένου στην Ευρώπη τις δύο τελευταίες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου επηρεάστηκε, όπως είδαμε, από το διεθνές περιβάλλον του διπολικού ανταγωνισμού. Κοινή συνισταμένη των οργανώσεων, έστω και επιφανειακά, αποτέλεσε η αριστερή/σοσιαλιστική διάσταση που ενυπάρχει τόσο στις αποσχιστικές, όσο και στις οργανώσεις διεθνούς τρομοκρατίας. Η ύπαρξη της Σοβιετικής Ένωσης, ανεξαρτήτως της υλικής υποστήριξης που παρείχε, συνέβαλε κυρίως στην ύπαρξη ενός αντίπαλου μοντέλου κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης από το οποίο εμπνέονταν οι οργανώσεις, ως μοναδική εκπροσώπηση της μαρξιστικής-λενινιστικής θεώρησης, τουλάχιστον σε επίπεδο εφαρμογής.¹ Δεν είναι τυχαίο ότι η ακροαριστερή τρομοκρατία υποχωρεί κατακόρυφα μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ, καθώς πέραν των μέτρων καταστολής, η εξάλειψη του αντιπαραδείγματος έθεσε υπό αμφισβήτηση τη σοσιαλιστική ιδεολογία, οδηγώντας στις πρόωρες κρίσεις περί του τέλους της Ιστορίας.² Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης προκάλεσε απογοήτευση στην αριστερά, καθώς σηματοδοτούσε ουσιαστικά το τέλος μίας περιόδου που ξεκίνησε το 1917 και καλλιέργησε τις ελπίδες για επανάσταση και μετάβαση στο σοσιαλιστικό μοντέλο κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης. Η εγκατάλειψη του σοσιαλισμού υπήρξε τραυματική εμπειρία για τους θιασώτες του, καθώς ανεξάρτητα από τις επιμέρους προβληματικές πλευρές της εφαρμογής του στην ΕΣΣΔ και σε όλο το ανατολικό μπλοκ, εκλαμβάνόταν ως μία προσπάθεια που αποσκοπούσε στη μείωση των ανισοτήτων και στην βελτίωση του βιοτικού επιπέδου.

Οι ακροαριστερές οργανώσεις, γεννημένες μεταξύ άλλων από τη γεωπολιτική, ιδεολογική και κοινωνικοπολιτική αντιπαράθεση του Ψυχρού Πολέμου, δεν ελάμβαναν υπ' όψιν ότι ο ίδιος ο Ψυχρός Πόλεμος και η εύθραυστη ισορροπία μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων, ειδικά στην Ευρώπη, δεν επέτρεπε την επικράτηση της κοινωνικοπολιτικής αλλαγής που ευαγγελίζονταν. Επιπλέον, δεν υπολόγισαν τις κοινωνικές αλλαγές που είχαν συντελεστεί στις μεταπολεμικές δεκαετίες με την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και τη σταδιακή μετάβαση στη μεταβιομηχανική εποχή, που οδήγησε

¹ Μπόση, *Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, σελ. 42.

² Robison K. Kristopher- Crenshaw Martha- Edward-Jenkins Craig, 2006, "Ideologies of Violence: The Social Origins of Islamist and Leftist Transnational Terrorism", *Social Forces*, 84/4, pp. 2009-2026.

στην αλλοίωση της ταξικής συνείδησης, αποτέλεσμα και αυτό της ιδεολογικής διαμάχης για το καλύτερο μοντέλο κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης.

Ιδιαίτερη σημασία στην ανάγνωση του φαινομένου έχει η κατάσταση του διεθνούς συστήματος, καθώς οι ΗΠΑ ανέλυσαν τη διεθνή τρομοκρατία μέσα από το πρίσμα του Ψυχρού Πολέμου, θεωρώντας πως οι διάφορες τρομοκρατικές επιθέσεις ενορχηστρώνονταν από τη Μόσχα.³

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σηματοδοτεί και τη μετάβαση του τρομοκρατικού φαινομένου.⁴ Μια μετάβαση που επισφραγίζεται με την πτώση του Ανατολικού Μπλοκ, η οποία στερεί όχι μόνο υποστήριξη, αλλά κυριότερα πηγή έμπνευσης. Η ακροαριστερή τρομοκρατία, με εξαίρεση την Ελλάδα, παύει να αποτελεί προτεραιότητα.⁵ Αντίστοιχα, η τρομοκρατική δράση των παλαιστινιακών/αραβικών οργανώσεων θα μπει και αυτή σε φάση ύφεσης. Σε αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε τόσο το ξέσπασμα της πρώτης Ιντιφάντα, όσο και ο Πόλεμος του Κόλπου. Ήδη από το 1987 και την πρώτη Ιντιφάντα ο αγώνας των Παλαιστινίων μεταβάλλεται, εστιάζοντας στο εσωτερικό. Η Ιντιφάντα αποτέλεσε τομή για το παλαιστινιακό κίνημα αφενός σε επίπεδο δράσης και αφετέρου ως προς τις μεταβολές στο εσωτερικό του, καθώς από αυτό το σημείο αρχίζει να αποκτά διαρκώς περισσότερα ερείσματα η Χαμάς, μια εξέλιξη που συνεπάγεται και τη μετάβαση από την κυριαρχία του κοσμικού στοιχείου στην άνοδο του ισλαμισμού.⁶ Η εξέλιξη αυτή ουσιαστικά αποτελούσε και το κλείσιμο ενός κύκλου, καθώς το ισλαμιστικό στοιχείο υπό την ιδεολογική ηγεσία του Μεγάλου Μουφτή της Ιερουσαλήμ είχε προκαλέσει την πρώτη αντίδραση απέναντι στο σιωνισμό ήδη από την δεκαετία του 1930 και τις εξεγέρσεις των Παλαιστινίων στη βρετανική Εντολή της Παλαιστίνης. Στη σταδιακή μείωση της επιρροής της ΟΑΠ συμβάλλει η εν γένει υποχώρηση του παναραβισμού εξαιτίας του αποτυχίας του να ανταποκριθεί στις προσδοκίες που είχε καλλιεργήσει, αλλά και η ολοένα εντονότερη θεσμοποίηση της.⁷

³ Hoffman, "Is Europe Soft on Terrorism?", pp. 62-76.

⁴ Για την κατάρρευση του Ανατολικού Συνασπισμού βλ. μεταξύ άλλων: Mazower Mark, 2013, *Σκοτεινή Ήπειρος, τόμος δεύτερος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Καθημερινές Εκδόσεις, σελ. 183-222.

⁵ Jones G. Seth- Toucas Boris – Markusen B. Maxwell, 2018, *From the IRA to the Islamic State: The Evolving Terrorism Threat in Europe*, Report, Center for Strategic & International Studies, p. 8.

⁶ Ganor-Azani, "Terrorism in the Middle East", pp. 578-581. Rogan, *Οι Άραβες*, σελ. 553-562.

⁷ Migaux Philippe, 2007, "The Roots of Islamic Radicalism", in Chaliand Gerard- Blin Arnaud (eds.), *The History of Terrorism: from Antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press, pp. 255-313, εδώ: p.256. Για την αραβική εξέγερση στην Παλαιστίνη βλ.: Ρούσσοσ Σωτήρης, 2022, *Επανάσταση και Εξέγερση στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Gutenberg.

Επιπλέον, η υποστήριξη του Αραφάτ προς τον Σαντάμ Χουσεΐν, μετά την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ εξαιτίας της χρηματοδότησης που παρείχε η Βαγδάτη στην ΟΑΠ, έθεσε σε δυσχερή θέση την παλαιστινιακή ηγεσία, καθώς την αποξένωσε από τα υπόλοιπα αραβικά κράτη-χορηγούς. Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για τη Σύνοδο της Μαδρίτης και ακολούθως για τις Συμφωνίες του Όσλο, στρατηγική που επηρεάστηκε από την κατάρρευση της ΕΣΣΔ και την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ στο διεθνές σύστημα.⁸ Ταυτόχρονα, οι οργανώσεις του Μετώπου της Απόρριψης (Rejection Front), παρότι δεν επηρεάζονταν από τη στάση του Αραφάτ, από τον οποίο είχαν διαχωρίσει τη θέση τους ήδη από τη δεκαετία του 1970, έχασαν σε σημαντικό βαθμό την υποστήριξη των ριζοσπαστικών καθεστώτων της Μέσης Ανατολής, δεδομένου ότι η μονοπολική στιγμή των ΗΠΑ προσέφερε περισσότερες δυνατότητες άσκησης πιέσεων. Και στο πεδίο της τρομοκρατίας το τέλος του Ψυχρού Πολέμου αποτυπώνει την αισιοδοξία για τη διαμόρφωση ενός μονοπολικού κόσμου που θα διεπόταν από τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της καπιταλιστικής οικονομίας. Η υποχώρηση των παλαιών οργανώσεων διεθνούς τρομοκρατίας, αν και ήταν αποτέλεσμα των εξελίξεων που, όπως προαναφέραμε, λαμβάνουν χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο στη Μέση Ανατολή, δεν καταγράφει τις ζυμώσεις που θα οδηγήσουν στην άνοδο της ισλαμιστικής τρομοκρατίας.

Ομοίως, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου αποτέλεσε κομβικό σημείο για την κατάπαυση του πυρός και την ειρήνευση στη Βόρειο Ιρλανδία με τις συμφωνίες της Μεγάλης Παρασκευής του 1998. Οι αλλαγές στο διεθνές σύστημα κατέστησαν δυσκολότερη την αιτιολόγηση της στρατιωτικής δράσης στο νέο περιβάλλον, ενώ επέτρεψαν στις ΗΠΑ να εμπλακούν πιο ενεργά για την επίλυση του ζητήματος, υπερβαίνοντας τους περιορισμούς της ψυχροπολεμικής εποχής λόγω της επιθυμίας να μη διαταραχτούν οι σχέσεις με τη Βρετανία.⁹ Επιπλέον, η κατάρρευση της ΕΣΣΔ είχε επιπτώσεις στις ριζοσπαστικές απόψεις πολλών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένου του IRA, που στόχευε στην εγκαθίδρυση ενός σοσιαλιστικού καθεστώτος, θέτοντας σε διαδικασία αναθεώρησης τους «Ρεπουμπλικανούς».¹⁰

⁸ Yapp, *The Near East since the First World War*, pp.475-78. Krauthammer Charles, 1990, "The Unipolar Moment", *Foreign Affairs*, Vol. 70, No.1, pp. 23-33. Rogan, *Οι Άραβες*, σελ. 598-610.

⁹ Cox Michael, 1997, "Bringing in the 'International': The IRA Ceasefire and the End of the Cold War", *International Affairs*, Vol. 73, No. 4, pp. 671-693, εδών: p. 677.

¹⁰ Cox Michael, 1998, "Northern Ireland: The War that Came in from the Cold", *Irish Studies in International Affairs*, 9, pp. 73-84.

Τέλος, η ακροδεξιά τρομοκρατία υφίσταται και αυτή μεταβολές συνεπεία του τέλους του Ψυχρού Πολέμου. Η εκμηδένιση της «κομμουνιστικής απειλής» έστρεψε την άκρα Δεξιά προς αναζήτηση νέων «απειλών», οι οποίες κυρίως από το γύρισμα του αιώνα και μετά αποτυπώθηκαν στην εναντίωση ως προς τις μεταναστευτικές ροές και ως προς τη χαλάρωση των πολιτικών μετανάστευσης.¹¹ Η αύξηση της δράσης νεοφασιστικών ομάδων υπήρξε επακόλουθο όχι μόνο της αύξησης των μετακινήσεων πληθυσμών, αλλά και της κατάρρευσης των οικονομιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς η οικονομική κρίση και η καταπίεση των εθνικών/εθνικιστικών συναισθημάτων την περίοδο του κομμουνισμού είχαν ως αποτέλεσμα την επαναφορά στην επιφάνεια των εθνικιστικών ιδεών, οδηγώντας στην έξαρση των εθνικιστικών διενέξεων.¹²

Παρά την προσωρινή ύφεση του φαινομένου, η τρομοκρατία θα επανέλθει με άλλη μορφή, αυτή της θρησκευτικά υποκινούμενης τρομοκρατίας, με κύρια απειλή τον ισλαμιστικό εξτρεμισμό. Η ισλαμιστική τρομοκρατία, έχοντας συμβολική αφηγηρία το 1979 με την εισβολή των Σοβιετικών στο Αφγανιστάν και την ισλαμική επανάσταση στο Ιράν,¹³ αναδύθηκε σταδιακά και τροφοδοτήθηκε από τη Δύση, τόσο μέσω της ενίσχυσης των μουτζαχεντίν στο Αφγανιστάν εναντίον της ΕΣΣΔ, όσο και εξαιτίας της υποστήριξης μεσανατολικών καθεστώτων που υπόσχονταν την ανάσχεση του επαναστατικού ισλαμικού λαϊκισμού, καθώς οι ΗΠΑ διάβαζαν τις εξελίξεις στην περιοχή υπό το πρίσμα της διπολικής αντιπαράθεσης.¹⁴ Έτσι, οι ΗΠΑ ενεπλάκησαν εμμέσως στον πόλεμο στηρίζοντας μέσω του Πακιστάν την αφγανική αντίσταση με χρήματα, όπλα και παροχή συμβουλών. Την αντίληψη που επικρατούσε εκείνη την χρονική περίοδο και εστίαζε στην εξουθένωση της Μόσχας, χωρίς όμως να έχουν γίνει αντιληπτές το συγκεκριμένο διάστημα οι αλλαγές που συνέβαιναν και ειδικά η σταδιακή προσέλευση μουσουλμάνων μαχητών από διάφορες χώρες, την εξέφρασε χρόνια αργότερα ο Zbigniew Brzezinski, Σύμβουλος Εθνικής Ασφάλειας επί Carter και εισηγητής της ενίσχυσης της αφγανικής αντίστασης.

¹¹ Merlo-Marchisio, "Italy", p. 100.

¹² Βιδάλη, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70*, σελ. 24.

¹³ Rapoport, "The Four Modern Waves of Terrorism", pp. 61-63.

¹⁴ Botsiou E. Konstantina, 2006, "The Clash of Civilizations Revisited: The Interaction of the United States and Europe with the Orient", Heike Schaefer (ed.), *America and the Orient*, Heidelberg, Deutsche Gesellschaft für Amerikastudien, (2006), 319-337.

«Τι ήταν πιο σημαντικό στην παγκόσμια ιστορία; Οι Ταλιμπάν ή η πτώση της σοβιετικής αυτοκρατορίας; Μια χούφτα υπερενθουσιώδεις ισλαμιστές ή η λύτρωση της Κεντρικής Ευρώπης και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου;»¹⁵

Επιπλέον, η Σαουδική Αραβία από τη δεκαετία του 1980 υποστήριξε οικονομικά τις δραστηριότητες του σαλαφιστικού κινήματος, το οποίο πρεσβεύει την επιστροφή στις ιδρυτικές αρχές του Ισλάμ, εγκαταλείποντας τους νεωτερισμούς που εισήχθησαν κατά τη διάρκεια των αιώνων. Η υποστήριξη του Ριάντ βασίστηκε στην ανάγκη διατήρησης της επιρροής του στο μουσουλμανικό κόσμο, αλλά και της σταθερότητας της δυναστείας που βρισκόταν υπό απειλή από το αναδύμενο ιρανικό σιιτικό ριζοσπαστικό Ισλάμ, ενώ αντίστοιχους στόχους είχαν και οι ΗΠΑ στο πλαίσιο της αναζήτησης αντιβάρων απέναντι στην Τεχεράνη.¹⁶ Στο κίνημα αυτό βρίσκεται η μήτρα των εξτρεμιστών που θα συμμετέχουν σε πολεμικές επιχειρήσεις στο εξωτερικό, με πρώτο σταθμό το Αφγανιστάν και θα δημιουργήσουν την «Αλ Κάιντα». Η συσπείρωση των μουσουλμάνων γύρω από τη τζιχάντ εναντίον των Σοβιετικών προσέδωσε κύρος στους μαχητές και διευκόλυνε τη διάδοση του σαλαφισμού.¹⁷ Η εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ τον Αύγουστο του 1990 αποτέλεσε σημείο καμπής, καθώς η εγκατάσταση αμερικανικών δυνάμεων στη Σαουδική Αραβία, κατόπιν πρόσκλησης του Ριάντ, με σκοπό την προστασία της απέναντι σε τυχόν απόφαση του Χουσεΐν να επιτεθεί και στη Σαουδική Αραβία, προκάλεσε την μήνιν των φανατικών ισλαμιστών εξαιτίας της παρουσίας αμερικανικών στρατευμάτων και βάσεων στην ιερή γη του Ισλάμ, τη Σαουδική Αραβία. Όπως αναφέρει ο Fred Halliday, αναλύοντας τις επιπτώσεις του Δεύτερου Πολέμου του Κόλπου, «όσα συνέβησαν τον Αύγουστο του 1990 έθεσαν σε κίνηση την όλη ιστορία που κατέληξε στην επίθεση του 2001».¹⁸ Εν γένει, η επικράτηση επί της Σοβιετικής Ένωσης και η μονοπολική «στιγμή» της δεκαετίας του 1990 ενθάρρυναν την πίστη στις απεριόριστες δυνατότητες της Δύσης, ακόμα και για «άνωθεν» επιβολή της δημοκρατίας – που και στην ίδια την Ευρώπη κατακτήθηκε με κόπο μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτή η πίστη ήταν εμφανής στις επεμβάσεις στα Βαλκάνια και αργότερα στη Μέση Ανατολή στο πλαίσιο και της σταδιακής

¹⁵ Λω Ντ. Ράνταλ, 2020, *Τρομοκρατία, Μία Παγκόσμια Ιστορία*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ.374-379.

¹⁶ Ρούσσοσ, *Η Κινούμενη Άμμος της Ηγεμονίας*, σελ. 52-53, Chaliand- Arnaud, “From 1968 to Radical Islam”, pp. 221-222.

¹⁷ Candiard Adrien, 2018, *Κατανοώντας το Ισλάμ ή μάλλον γιατί δεν το Καταλαβαίνουμε Καθόλου*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 64.

¹⁸ Halliday Fred, 2010, *Η Μέση Ανατολή στις Διεθνείς Σχέσεις*, Αθήνα: Ξιφαράς, σελ. 204-214.

ανάδυσης του δόγματος «ευθύνης προστασίας» (responsibility to protect).¹⁹ Διαμορφώθηκε έτσι η αντίληψη ότι η ιστορία και η γεωγραφία πλέον καθίσταντο περιττές και αρκούσε μια γραμμική, τελεολογική θεώρηση του μέλλοντος, το οποίο περιελάμβανε τη διάδοση της Δυτικού τύπου δημοκρατίας και των ανοιχτών αγορών σε όλο τον κόσμο.²⁰

Πάντως, δεν ήταν δεδομένες και γραμμικές οι εξελίξεις που ακολούθησαν την κατάρρευση του Ανατολικού Συνασπισμού. Η απουσία του αντίπαλου δέους προκάλεσε συζητήσεις στο εσωτερικό των ΗΠΑ σχετικά με το κατά πόσο θα έπρεπε να μειωθεί το στρατιωτικό αποτύπωμα της Ουάσινγκτον και να στραφεί το ενδιαφέρον της στο εσωτερικό.²¹ Ειδικά ως προς τη Μέση Ανατολή εθεωρείτο πως η Ευρώπη, απαλλαγμένη από τη διαίρεση του Ψυχρού Πολέμου και με τη Γερμανία επανενωμένη, θα είχε τη δυνατότητα να διαφυλάξει την απρόσκοπτη ροή πετρελαίου, εφόσον δεν υπήρχε πλέον ο φόβος της σοβιετικής επέμβασης στην περιοχή. Ταυτόχρονα, ο ρόλος του Ισραήλ ως στρατηγικού κεφαλαίου (asset) στην περιοχή στο πλαίσιο της στρατηγικής της ανάσχεσης καθίστατο ανενεργός και ως εκ τούτου άνοιγε ο δρόμος άσκησης πίεσης στο Τελ Αβίβ, προκειμένου να επιλυθεί η αραβοϊσραηλινή διένεξη. Όλες αυτές οι πιθανές εξελίξεις τελικά ανετράπησαν σύντομα με την εισβολή του Ιράκ στο Κουβέιτ. Ο Χουσεΐν προσέφερε στους υποστηρικτές της διατήρησης της ηγεμονίας του δυτικού Κόσμου στην Ουάσινγκτον την ευκαιρία να αναλάβουν πλέον δράση εναντίον ριζοσπαστικών καθεστώτων που αποτελούσαν εμπόδιο στη σταθερότητα της μεταψυχροπολεμικής εποχής.²² Εδώ σταδιακά διαμορφώνεται και η αντίληψη της διάδοσης της δημοκρατίας από τα άνω. Σύμφωνα με τον Brzezinski οι νεοσυντηρητικοί αξιοποίησαν τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου προκειμένου να προωθήσουν την ατζέντα τους που υποστήριζε την στήριξη των ΗΠΑ στην πολιτικοστρατιωτική τους ισχύ την επαύριον της πτώσης της Σοβιετικής Ένωσης με στόχο τα αραβικά κράτη και το μαχητικό ισλάμ που διαδέχθηκαν ως βασική απειλή τον κομμουνισμό. Σε αυτό το επίπεδο διύλισαν επιτυχημένα τόσο τις απόψεις του

¹⁹ Murray W. Robert- Aidan Hehir, 2012, "Intervention in the Emerging Multipolar System: Why R2P will Miss the Unipolar Moment", *Journal of Intervention and Statebuilding*, Vol. 6 Issue 4, pp. 387-406.

²⁰ Φιλντίσης Αναστάσιος, 2022, "Η Ρωσική Εισβολή στην Ουκρανία και η Επιστροφή της Γεωπολιτικής", *Foreign Affairs Hellenic Edition*, Τεύχος 78, σελ. 20-31, εδώ: σελ. 20-21.

²¹ Ifantis, "Greece and the USA after the Cold War", p. 151.

²² Hadar T. Leon, 1991, "The United States, Europe and the Middle East", *World Policy Journal*, Vol. 8 No. 3, pp. 421-449, εδώ: p. 425.

Huntington όσο και αυτές του Fukuyama, ώστε να επικυρώσουν την ανάγκη για στρατιωτική δράση, διαμορφώνοντας ένα μανιχαϊστικό δόγμα που προέτασσε την επιβολή της δημοκρατίας.²³

Αυτή που πάντως ήρθε αντιμέτωπη πρώτη με την ισλαμιστική τρομοκρατία ήταν η Γαλλία ήδη από τη δεκαετία του 1980 όταν σιιτικές οργανώσεις διεξήγαγαν επιθέσεις στο έδαφος της, εξαιτίας της ιρανικής εχθρότητας απέναντι στο Παρίσι.²⁴ Προμήνυμα για ό,τι θα ακολουθούσε ήταν και η πρώτη βομβιστική επίθεση στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου το 1993 που διεξήχθη από ριζοσπαστικοποιημένους ισλαμιστές. Ακολούθησε η σύντομη, αλλά μεγάλης έντασης, τρομοκρατική δράση σε γαλλικό έδαφος από την αλγερινή οργάνωση GIA («Groupe Islamique Armé»), εξαιτίας γαλλικής παρέμβασης προς υποστήριξη της αλγερινής κυβέρνησης μετά την επικράτηση των φιλοϊσλαμικών δυνάμεων στις βουλευτικές εκλογές.²⁵ Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 αποκρυσταλλώνεται σταδιακά και η στρατηγική της «Αλ Κάιντα», η οποία συνίσταται αρχικά στην πρόθεση εκδίωξης των ΗΠΑ από τη Μέση Ανατολή και ακολούθως στην κήρυξη πολέμου εναντίον της Δύσης («σταυροφόρων και Εβραίων»). Στο πλαίσιο αυτό διεξάγονται οι επιθέσεις στις αμερικανικές πρεσβείες σε Κένυα και Τανζανία το 1998 και στο θωρηκτό USS Cole το 1999. Ανεξαρτήτως της αξιολόγησης του κινδύνου, η επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 σφράγισε την είσοδο στη νέα χιλιετία και αποτέλεσε τομή στη μεταψυχροπολεμική περίοδο.²⁶ Οι ΗΠΑ, απελευθερωμένες από τους περιορισμούς του Ψυχρού Πολέμου, επιδίωξαν μέσω των επεμβάσεων στη Μέση Ανατολή να αναμορφώσουν την περιοχή, αποβλέποντας στην προστασία του Ισραήλ και την απρόσκοπτη ροή πετρελαίου. Αυτοί αποτελούσαν τους δύο εκ των τριών στόχων (ο τρίτος ήταν η ανάσχεση της ΕΣΣΔ) που εξακολουθούσαν να ισχύουν μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ.²⁷ Στην πραγματικότητα, η φενάκη του Τέλους της Ιστορίας και του ουίλσονιανού παρεμβατισμού κατέληξε τελικά στη διαιώνιση του τρομοκρατικού φαινομένου έως σήμερα, καθώς αποδείχθηκε πως δεν είχε γίνει αντιληπτό ότι οι διαφορετικές κοσμοθεωρήσεις και η ιστορική εξέλιξη δεν ήταν δυνατό να οδηγήσουν στην υιοθέτηση των δυτικών προτύπων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μέσα από το Διαφωτισμό και τη γαλλική και αμερικανική επανάσταση.²⁸

²³ Brzezinski, *Η Δεύτερη Ευκαιρία*, σελ.46-51.

²⁴ Migaux, "The Roots of Islamic Radicalism", pp. 279-280.

²⁵ Shaun, "France and the War on Terrorism", pp. 131-133. Migaux, "The Roots of Islamic Radicalism", pp. 298-305.

²⁶ Ganor-Azani, "Terrorism in the Middle East", p. 583.

²⁷ Hadar, "The United States, Europe and the Middle East", pp. 425-426.

²⁸ Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική Πολιτική*, σελ. 391-393.

Όπως αναφέρει ο Guillaume Parmentier μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου το φαινόμενο της τρομοκρατίας υπέστη σημαντικές μεταλλάξεις. Σε αντίθεση με την ψυχροπολεμική περίοδο, κατά την οποία η τρομοκρατία σε γενικές γραμμές παρέμεινε «ελεγχόμενη» και χρησιμοποιήθηκε ως άτυπο εργαλείο εξωτερικής πολιτικής, σε αυτή τη φάση μεταλλάσσεται μέσω του «εκδημοκρατισμού» του φαινομένου, της αποσύνδεσής του από την κρατική υποστήριξη και της ώσμωσής του με το οργανωμένο έγκλημα.²⁹

α. Η άνοδος της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία

Τη χρονιά που η Ανατολική Ευρώπη εισερχόταν στη διαδικασία απογαλακτισμού από τη Σοβιετική Ένωση και η μία μετά την άλλη οι χώρες της περιοχής επέλεξαν τη διενέργεια εκλογών και την αλλαγή των μακροχρόνιων κομμουνιστικών καθεστώτων κορυφωνόταν η ένταση στην ελληνική πολιτική σκηνή. Γενικά, η περίοδος 1989-1990 υπήρξε μια ταραγμένη εποχή για τη χώρα, καθώς οι αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις και η κακή δημοσιονομική κατάσταση σε συνδυασμό με τη διάχυτη σκανδαλολογία, με αιχμή το σκάνδαλο Κοσκωτά, είχαν διαμορφώσει ένα τοξικό κλίμα πολιτικής αντιπαράθεσης.³⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η «17 Νοέμβρη» επιδίωξε να παρουσιαστεί ως πολιτική εναλλακτική πρόταση, αυξάνοντας τις δημόσιες παρεμβάσεις της μέσω προκηρύξεων και υποστηρίζοντας ότι η διαμορφωθείσα πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας αποτελούσε δικαίωση των θέσεών της. Ταυτόχρονα, προσπαθώντας να αξιοποιήσει το σκάνδαλο Κοσκωτά προέβη στην απόπειρα δολοφονίας του βουλευτή του ΠΑΣΟΚ Γιώργου Πέτσου και στη δολοφονία του βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας Παύλου Μπακογιάννη, στρεφόμενη για πρώτη φορά εναντίον πολιτικών.

Η δολοφονία του Παύλου Μπακογιάννη στην πραγματικότητα αντί να δώσει στη «17 Νοέμβρη» την ώθηση που επιζητούσε, βάλλοντας στην καρδιά του πολιτικού συστήματος, αποτέλεσε σημείο καμπής για την επανεξέταση του ζητήματος της τρομοκρατίας στην Ελλάδα.³¹ Αυτό συνέβη αφενός μεν διότι η συγκεκριμένη ενέργεια έστρεψε το σύνολο του πολιτικού συστήματος εναντίον της τρομοκρατίας με κατηγορηματικό τρόπο, αφετέρου δε και σε αντίθεση με

²⁹ Parmentier, "France", p. 49.

³⁰ Βούλγαρης Γιάννης, 2010, "Η Δημοκρατική Ελλάδα, 1974-2004", στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Ιστορία, 1950-2004*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 103-145, εδώ: σελ. 134.

³¹ Λαμπρόπουλος, *Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία*, σελ. 121.

προηγούμενες επιθέσεις/δολοφονίες της οργάνωσης δεν μπορούσε να αιτιολογηθεί επαρκώς στην κοινή γνώμη η επιλογή του συγκεκριμένου στόχου, καθώς ο Μπακογιάννης είχε υπάρξει σημαντική μορφή του αντιδικτατορικού αγώνα στο εξωτερικό και αντιπροσώπευε τη μετριοπάθεια και τη συναίνεση στην πολιτική.³² Η δολοφονία Μπακογιάννη αποτέλεσε και το αποκορύφωμα της προσπάθειας από πλευράς της Νέας Δημοκρατίας, και κυρίως του προσκείμενου σε αυτή Τύπου, να συνδεθεί το ΠΑΣΟΚ με την οργάνωση. Σε αυτό έπαιξε ρόλο η χρονική στιγμή που πραγματοποιήθηκε η δολοφονία, καθώς εκείνη την εποχή διεξαγόταν στη Βουλή η συζήτηση για την παραπομπή στο Ειδικό Δικαστήριο του Ανδρέα Παπανδρέου και υπουργών της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ για το σκάνδαλο Κοσκωτά. Εξάλλου, οι προσκείμενες στο ΠΑΣΟΚ εφημερίδες, με προεξάρχουσα την *Αυριανή*, προσπαθούσαν συστηματικά, όσο ξετυλιγόταν το κουβάρι του σκανδάλου από το δεύτερο μισό του 1988, να εμφανίσουν τον Μπακογιάννη ως έναν από τους βασικούς παράγοντες που ευθύνονταν για τη μετεωρική άνοδο και τις ατασθαλίες που διέπραξε ο Κοσκωτάς.³³

Πρόσθετη ένταση στην κατεύθυνση αυτή έδωσε και η απόπειρα τοποθέτησης εκρηκτικού μηχανισμού από το Μιχάλη Παυλή, στέλεχος της Πολεμικής Αεροπορίας, στο Δημοτικό Θέατρο Λέσβου, όπου επρόκειτο να μιλήσει ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης στο πλαίσιο της προεκλογικής εκστρατείας για τις εκλογές του Νοεμβρίου 1989. Παρότι η βόμβα εξερράγη κατά την προσπάθεια τοποθέτησής της σκοτώνοντας τον Παυλή, η απόπειρα ανανέωσε τις κατηγορίες προς το ΠΑΣΟΚ τόσο από τα κόμματα, όσο και από τις εφημερίδες, που επιχείρησαν να συνδέσουν απευθείας το δράστη με το ΠΑΣΟΚ. Από την πλευρά του το ΠΑΣΟΚ χαρακτήρισε την απόπειρα ως οργανωμένη πολιτική προβοκάτσια, ενώ ο προσκείμενος σε αυτό Τύπος ανέφερε πως ο δράστης ήταν μεν στέλεχος της ΕΥΠ, αλλά ήταν ακροδεξιός και το οικογενειακό του περιβάλλον είχε σχέσεις με τη Νέα Δημοκρατία. Πάντως, σε επόμενο ρεπορτάζ στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας *Επικαιρότητα* ο ένας του αδελφός φέρεται να ήταν μέλος του ΠΑΣΟΚ και τη συγκεκριμένη εποχή μέλος του Ελληνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος (ΕΣΚ) του Γεράσιμου Αρσένη.³⁴ Ειδικότερα, θεωρήθηκε πως ο Παυλής υπηρετούσε στη γενέτειρά του, τη Μυτιλήνη, εξαιτίας των σχέσεών του με την ΕΥΠ, και ανήκε σε κύκλο αξιωματικών προσκείμενων στο ΠΑΣΟΚ που επεδίωκαν να αποτρέψουν την επάνοδο της Νέας Δημοκρατίας στην εξουσία, ενώ «κατηγορούνταν» ως

³² Αντήνωρ, 1989, "Το «θέαμα του αίματος και του θανάτου»..." Αντί, τεύχος 416, 6 Οκτωβρίου, σελ. 5.

³³ Αντί, "Το άλλοθι του θανάτου", τεύχος 416, 6 Οκτωβρίου, σελ. 30.

³⁴ *Επικαιρότητα*, 23 Οκτωβρίου 1989, σελ. 15-17.

κανταφικοί.³⁵ Προς αυτή την κατεύθυνση έδειχναν και οι δηλώσεις των υπολοίπων κομμάτων, με τη Νέα Δημοκρατία να υποστηρίζει πως το κλιμάκιο που ανέλαβε την έρευνα ήταν ελεγχόμενο για να καλύψει τους συνεργούς του Παυλή. Ενδεικτικά είναι και τα δημοσιεύματα της εποχής, με την *Ελευθεροτυπία* να κάνει λόγο ότι ο Παυλής ήταν στέλεχος της ΕΥΠ («Από Κυπατζή η βόμβα»³⁶) και τη *Μεσημβρινή* να υποστηρίζει πως στόχος ήταν η δολοφονία του ηγέτη της Νέας Δημοκρατίας («Ηθελαν νεκρό το Μητσοτάκη»-«Ο δράστης εργαζόταν στην ΕΥΠ έξι χρόνια»³⁷).

Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε τη συγκεκριμένη περίοδο η κατηγορηματική θέση του Μίκη Θεοδωράκη, ο οποίος κατήλθε στις εκλογές ως υποψήφιος στο ψηφοδέλτιο Επικρατείας της Νέας Δημοκρατίας, για τη διασύνδεση της τρομοκρατίας με το ΠΑΣΟΚ. Μάλιστα, ο Θεοδωράκης κατηγόρησε ως ηθικό αυτουργό για τη δολοφονία Μπακογιάννη τον τότε προϊστάμενο της Εισαγγελίας Εφετών, Ευθυμιάδη, δίνοντας και σχετική κατάθεση στον ανακριτή που χειριζόταν την υπόθεση. Περαιτέρω, ο Θεοδωράκης τόνισε πως οι περιπτώσεις Πρέκα και Τσουτσουβή έπρεπε να διερευνηθούν, καθώς θεωρούσε πως οι θάνατοί τους σε συμπλοκές με την Αστυνομία είχαν ως στόχο να «τους κλείσουν το στόμα», και άφησε υπόνοιες ως προς το τι θα προέκυπτε από τις έρευνες. Τέλος, αναφέρθηκε στις δηλώσεις Παπανδρέου μετά τη δολοφονία Αγγελόπουλου, υποστηρίζοντας πως έπρεπε να κληθεί από τον ανακριτή για τις δηλώσεις του πως γνώριζε το δολοφόνο, ενώ επισήμανε ακόμα πως ο Κώστας Τσίμας είχε μεταβεί στη γιάφκα που βρέθηκε μετά τη συμπλοκή των αστυνομικών με τον Τσουτσουβή για να καταστρέψει στοιχεία, κατηγορίες που όπως είδαμε είχε υιοθετήσει η Νέα Δημοκρατία τα προηγούμενα χρόνια.³⁸ Ο Τσίμας δίνοντας συνέντευξη κατηγόρησε το Θεοδωράκη για επιπολαιότητα και ισχυρίστηκε πως οι κατηγορίες προς το πρόσωπό του και το ΠΑΣΟΚ ήταν μέρος μιας προσπάθειας σπίλωσης ενόψει των εκλογών του Νοεμβρίου. Ο Τσίμας επίσης έκανε την εκτίμηση πως η 17N είναι μικρή οργάνωση που κινείται προσεκτικά χωρίς να προβαίνει σε συνεχείς ενέργειες και η σύλληψή της θα γίνει αν κάνει κάποιο λάθος, υπογραμμίζοντας μάλιστα πως η Ελληνική Αστυνομία υπολειπόταν σε εκπαίδευση για την καταπολέμηση του εγκλήματος και πως «το μόνο που ήξεραν ήταν να επισημαίνουν και να

³⁵ Ζήσης Βασίλης, 1989, «Ο Μιχάλης Παυλής και η θεωρία της απόγνωσης», *Αντί*, τεύχος 419, 27 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου, σελ. 14-16.

³⁶ *Η Ελευθεροτυπία*, 1989, «Από Κυπατζή η βόμβα», 23 Οκτωβρίου, σελ.1.

³⁷ *Μεσημβρινή*, 23 Οκτωβρίου 1989, σελ. 1.

³⁸ Ο Θεοδωράκης υποστήριξε ότι ο Ευθυμιάδης άσκησε δίωξη στον Μπακογιάννη, παρότι ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κ. Σταμάτης είχε κρίνει πως τα αδικήματα είχαν παραγραφεί. Με την άσκηση της δίωξης ουσιαστικά ο Μπακογιάννης στοχοποιήθηκε και δόθηκε το αιτιολογικό που χρησιμοποίησε η 17N για τη δολοφονία του. *Έθνος*, 1989, «Ο Ευθυμιάδης «έστειλε» τη 17 Νοέμβρη», 20 Οκτωβρίου, σελ. 10-11.

*φακελώνουν αριστερούς, χρησιμοποιώντας χαφιέδες. Είναι δημόσιοι υπάλληλοι και τους λείπει ο επαγγελματισμός».*³⁹

Μετά και την εκ νέου αδυναμία της Νέας Δημοκρατίας να επιτύχει την αυτοδυναμία στις εκλογές του Νοεμβρίου συγκροτήθηκε η οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ξενοφώντα Ζολώτα, ενώ η χώρα αντιμετώπιζε τον κίνδυνο της χρεοκοπίας. Πέραν της κακής δημοσιονομικής κατάστασης, ο Γιάννης Βούλγαρης υποστηρίζει ότι η συγκρότηση της οικουμενικής κατέστη εφικτή, καθώς, παρά την ένταση μεταξύ Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού από τη μία πλευρά και ΠΑΣΟΚ από την άλλη, η δολοφονία Μπακογιάννη είχε προκαλέσει αμηχανία στο πολιτικό σύστημα, μετριάζοντας την ένταση σε σύγκριση με τις εκλογές του Ιουνίου.⁴⁰ Ακολούθησαν οι εκλογές του Απριλίου 1990 που προκλήθηκαν εξαιτίας της αδυναμίας επίτευξης συμφωνίας για την εκλογή προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την επίτευξη ισχυρής πλειοψηφίας από τη Νέα Δημοκρατία και τη συγκρότηση αυτοδύναμης κυβέρνησης.⁴¹

α1.Η εξωτερική πολιτική της Νέας Δημοκρατίας 1990-1993

Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας κατά την περίοδο της διακυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας χαρακτηρίζεται από τομή και συνέχεια. Η επιστροφή της Νέας Δημοκρατίας στη διακυβέρνηση ενδυνάμωσε τις σχέσεις με τις ΗΠΑ, όπως και το ενδιαφέρον για την ΕΟΚ, η οποία είχε μπει στη διαδικασία μετεξέλιξής της σε ΕΕ, πολιτικές που έτσι κι αλλιώς χαρακτήρισαν και τη δεύτερη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Από την άλλη πλευρά, η τομή παρατηρείται ως προς τις σχέσεις με τη βαλκανική ενδοχώρα, συνεπεία της κατάρρευσης του Ανατολικού Συνασπισμού και ιδιαίτερα του ξεσπάσματος του γιουγκοσλαβικού εμφυλίου. Η Νέα Δημοκρατία με την ανάληψη της εξουσίας μετά τις εκλογές του Απριλίου 1990 επιδίωξε τη βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, προσβλέποντας και σε αλλαγή στάσης στον περιφερειακό καταμερισμό ισχύος, εξαιτίας της μείωσης της στρατηγικής αξίας της Τουρκίας μετά τις εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μητσοτάκης επισκέφθηκε την Ουάσινγκτον και προχώρησε στην υπογραφή αμυντικής συμφωνίας οκταετούς διάρκειας, την οποία διαπραγματευόταν κατά την προηγούμενη

³⁹ Βέργος Σπύρος, 1989, Συνέντευξη με τον Κώστα Τσίμα “Μόνο από λάθος της πιάνεται η 17N”, *Επικαιρότητα*, 19 Οκτωβρίου, σελ. 4-5.

⁴⁰ Βούλγαρης Γιάννης, Συνέντευξη Εκλογές 1989-1990: Κάλπες σύγχυσης και αστάθειας, 13 Ιανουαρίου 2023, Σειρά Οι Εκλογικές Αναμετρήσεις 1974-2019 podcast.

⁴¹ Η αυτοδυναμία επετεύχθη με την υποστήριξη της Νέας Δημοκρατίας από τον μοναδικό βουλευτή που εξέλεξε η ΔΗΑΝΑ.

περίοδο το ΠΑΣΟΚ. Η συμφωνία ουσιαστικά αφορούσε τη βάση της Σούδας, καθώς το τέλος του Ψυχρού Πολέμου οδήγησε σε αναθεώρηση της δομής δυνάμεων από πλευράς ΗΠΑ, ενώ εμπεριείχε δέσμευση για διατήρηση της ισορροπίας ισχύος μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.⁴² Εν γένει, παρά τη σύντομη άνοιξη στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, καθώς η Ουάσινγκτον εκτιμούσε την αλλαγή ρητορικής και τη συνεργασία, ιδίως σε θέματα ασφάλειας και καταπολέμησης της τρομοκρατίας, η αδυναμία της Αθήνας να αντιμετωπίσει τα εσωτερικά προβλήματα στην οικονομία και τα φτωχά αποτελέσματα σε επίπεδο στρατηγικού σχεδιασμού και ανταπόκρισης στις υποχρεώσεις της χώρας απέναντι στην ΕΟΚ έπλητταν τη δυνατότητα της Ελλάδας να εμφανιστεί ως αξιόπιστος στρατηγικός εταίρος. Σύντομα μάλιστα η κρίση του Κόλπου θα ανατρέψει τις προσδοκίες για αλλαγή συσχετισμών έναντι της Άγκυρας, δεδομένης και της συμβολικής παρά ουσιαστικής συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο του Κόλπου,⁴³ αν και η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε πως η απρόσκοπτη χρήση της βάσης της Σούδας εξισορροπούσε ως ένα βαθμό τη χρήση των τουρκικών βάσεων. Άλλωστε, η κυβέρνηση προσέφερε περισσότερη βοήθεια από όσα δημόσια δήλωνε, δεδομένης της παραδοσιακά αντιαμερικανικής στάσης της ελληνικής κοινής γνώμης.⁴⁴

Η πρόσκαιρη μείωση της γεωπολιτικής σημασίας για την Ελλάδα και την Τουρκία είχε ως αποτέλεσμα μια προσπάθεια αναθέρμανσης των σχέσεων των δύο πλευρών, οι οποίες προσπαθούσαν να αναδιαμορφώσουν την εξωτερική τους πολιτική και να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους στον αβέβαιο τότε κόσμο που αναδυόταν μετά το τέλος του διπολισμού. Αυτή η προσέγγιση κράτησε τελικά για μικρό χρονικό διάστημα, διότι η Τουρκία εξαιτίας της ιρακινής εισβολής στο Κουβέιτ επανέκτησε την προσοχή, κυρίως των ΗΠΑ, ως «τοποτηρητής» της Δυτικής Συμμαχίας στην περιοχή της Μέσης Ανατολής,⁴⁵ επιβεβαιώνοντας τη στάση της Ουάσινγκτον απέναντι στην Άγκυρα, η οποία είχε διαμορφωθεί την επαύριον της ισλαμικής επανάστασης στο Ιράν.⁴⁶ Επιπλέον, η διάλυση της ΕΣΣΔ προσέφερε τη δυνατότητα στην Τουρκία να αποτελέσει γέφυρα για τις χώρες της Κεντρικής Ασίας λόγω των τουρκογενών πληθυσμών τους. Εξάλλου, την περίοδο αυτή αναδύεται και η νεοοθωμανική θεώρηση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, καθώς

⁴² Coufoudakis Van, 1993, "Greece, Turkey, Cyprus and the United States in the Changing International Order", in Psomiades I. Haris-Thomadakis B. Stavros (eds.), *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, New York: Pella Publishing, pp.391-404, εδώ: p. 392.

⁴³ Coufoudakis, Greece, "Greece, Turkey, Cyprus and the United States in the Changing International Order", pp. 382-393.

⁴⁴ Ριζάς Σωτήρης, 2003, *Από την Κρίση στην Ύφεση, Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης και η Πολιτική της Προσέγγισης Ελλάδας-Τουρκίας*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 131.

⁴⁵ Ριζάς, *Από την Κρίση στην Ύφεση*, σελ. 122.

⁴⁶ Αθανασοπούλου, *Σύμμαχοι αλλά όχι Φίλοι*, σελ. 111-116.

το τέλος του Ψυχρού Πολέμου οδήγησε στην αναζήτηση μιας πιο αυτόνομης πολιτικής με την επέκταση της επιρροής με χρήση ήπιας ισχύος στα εδάφη που ανήκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Από την άλλη πλευρά, για την Ελλάδα η μείωση της γεωπολιτικής της σημασίας ενέτεινε την ανασφάλεια, καθώς η ύπαρξη του Ανατολικού Συνασπισμού καθιστούσε απαραίτητη τη διατήρηση των εντάσεων στις ελληνοτουρκικές σχέσεις σε ελεγχόμενα επίπεδα, προκειμένου να μην διαταραχθεί η ισορροπία στο νοτιοανατολικό άκρο του ΝΑΤΟ, αφού οι δύο χώρες αντιμετώπιζονταν ως σύνολο. Πόσω μάλλον που με το άνοιγμα των ελληνικών κυβερνήσεων στα Βαλκάνια τις δύο τελευταίες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου είχε καταστεί ουσιαστικά ανενεργός ο «από Βορρά» κίνδυνος. Αντίθετα, οι ραγδαίες αλλαγές που συνεπαγόταν η κατάρρευση του Ανατολικού Συνασπισμού σύντομα έστρεψαν το ενδιαφέρον της στη Βαλκανική Χερσόνησο, προκειμένου να διαφυλάξει τα συμφέροντά της και κυρίως να αντιμετωπίσει το Μακεδονικό Ζήτημα που ήρθε στο προσκήνιο με αυξανόμενη ένταση.⁴⁷

Ως προς τις σχέσεις με τη Μέση Ανατολή η σημαντικότερη τομή ήταν αναμφίβολα η *de jure* αναγνώριση του κράτους του Ισραήλ, η οποία, εκτός των άλλων, επέδρασε και στη βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων. Όπως αναφέρει ο Μητσοτάκης, στόχος ήταν να τείνουν οι ΗΠΑ ευήκοα ώτα για τα ελληνικά συμφέροντα στο νέο γεωπολιτικό τοπίο που αναδύοταν στα Βαλκάνια και να εξισορροπηθεί η τουρκική απειλή.⁴⁸ Ταυτόχρονα, η αναγνώριση του Ισραήλ, που, όπως προαναφέρθηκε, αποτελούσε πλέον και στόχο του ΠΑΣΟΚ, υπήρξε μια επιλογή της ελληνικής κυβέρνησης επιδιώκοντας το συντονισμό με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ,⁴⁹ καθώς μετά την αναγνώριση από την Ισπανία τον Ιανουάριο του 1986, η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα της ΕΟΚ που δεν είχε αναγνωρίσει το Ισραήλ.⁵⁰

Παρά την αναγνώριση, η ελληνική κυβέρνηση διατήρησε εν γένει τις καλές σχέσεις με τον αραβικό κόσμο, καθώς προέβη και σε κινήσεις που σε καμία περίπτωση δεν καθιστούσαν ετεροβαρή τη θέση της στην αραβοϊσραηλινή διένεξη. Έτσι, αναβάθμισε την αντιπροσωπεία της ΟΑΠ στην Αθήνα σε Διπλωματική Αντιπροσωπεία της Παλαιστίνης, δεν αναγνώρισε την προσάρτηση των εδαφών κατά τον πόλεμο του 1967 και συνέχισε να υποστηρίζει τη λύση των δύο

⁴⁷ Κωφός Ευάγγελος, 2000, "Ελλάδα και Βαλκάνια", στο Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 413-418, εδώ: σελ. 418.

⁴⁸ Παπαχελάς, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του Λόγια*, σελ. 184. Ριζάς, *Από την Κρίση στην Υφεση*, σελ. 130.

⁴⁹ Βαλλιανάτος, "Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική", σελ. 386.

⁵⁰ Abadi, "Constraints and Adjustments in Greece's Policy toward Israel", p. 63.

κρατών με τη συμμετοχή της ΟΑΠ στις τυχόν διαπραγματεύσεις.⁵¹ Επιπλέον, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας επιδίωξε τη βελτίωση των σχέσεων με τα μετριοπαθή καθεστώτα της Αιγύπτου και της Σαουδικής Αραβίας, αντίθετα με τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, που είχαν επιδείξει πιο φιλική στάση προς τους ριζοσπάστες κατά τη δεκαετία του 1980. Πάντως, παρά τη σημαντική βελτίωση των σχέσεων με το Ισραήλ, η σταδιακή σφυρηλάτηση του άξονα Άγκυρας –Τελ Αβίβ αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα της περαιτέρω εμβάθυνσής τους, παρότι το Ισραήλ επεδίωκε να διατηρεί τις ισορροπίες, καθώς η Αθήνα και η Κύπρος αποτελούσαν τη σύνδεσή του με την Ευρώπη.⁵² Γενικά, η πολιτική προς τη Μέση Ανατολή σε μεγάλο βαθμό πλέον συντονίζεται με τις άλλες χώρες της Ένωσης, δείγμα του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής τόσο κατά τη διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, όσο και από τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ που τη διαδέχθηκαν.⁵³

Η αδυναμία της Κοινότητας να ασκήσει ουσιαστικές πολιτικές στην πρώην Γιουγκοσλαβία κατέστησε αναπόφευκτη την αμερικανική εμπλοκή, αλλά οδήγησε ταυτόχρονα σε πρόκληση τριβών μεταξύ αφενός της Αθήνας και αφετέρου της Ουάσινγκτον και της ΕΕ, καθώς η πολιτική της Αθήνας τόσο με το Μακεδονικό, όσο και με την υποστήριξη στο Μιλόσεβιτς και τις προσπάθειες διαμεσολάβησης στον πόλεμο στη Βοσνία, θεωρήθηκε ότι εμπόδιζε την αποτελεσματική αντιμετώπιση της κρίσης και διακινδύνευε την επέκταση των συγκρούσεων.⁵⁴ Για πολλούς μελετητές η Ελλάδα, ως μέλος της ΕΟΚ/ΕΕ και του ΝΑΤΟ και ως χώρα που διέθετε την ισχυρότερη οικονομία στην περιοχή των Βαλκανίων έπρεπε να αναλάβει πρωτοβουλίες που θα ενίσχυαν τη σταθερότητα και θα οδηγούσαν υπό την ηγεσία της την περιοχή στις δυτικές δομές, ένα αίτημα εξάλλου που αφορούσε το σύνολο των χωρών του Ανατολικού μπλοκ. Τουναντίον, η Αθήνα με τις επιλογές της θεωρήθηκε πως κατέστη μέρος του προβλήματος και όχι της λύσης.⁵⁵

Παρότι επί της αρχής η ανωτέρω αντίληψη ήταν σωστή, δεν ελάμβανε υπ' όψιν παράγοντες όπως η ιστορία και οι αντιλήψεις της κοινής γνώμης. Καταρχάς, η Ελλάδα την εποχή που

⁵¹ Βαλλιανάτος, "Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική", σελ. 386-387.

⁵² Ρούσσοσ, "Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή", σελ. 91-95.

⁵³ Για τον εξευρωπαϊσμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής βλ: Economides Spyros, 2005, "The Europeanisation of Greek Foreign Policy", *West European Politics*, 28:2, pp. 471-491. Tsardanidis Charalambos-Stavridis Stelios, 2005, "The Europeanisation of Greek Foreign Policy: a Critical Appraisal", *Journal of European Integration*, 27:2, pp. 217-239.

⁵⁴ Coufoudakis, "Greece, Turkey, Cyprus and the United States in the Changing International Order", p. 403.

⁵⁵ Κοππά Μαριλένα, 2005, "Ελληνική Βαλκανική Πολιτική: Τριάντα Χρόνια Μετά", στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος-Κοππά Μαριλένα (επιμ.), *30 χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 47-56, εδών: σελ. 50.

λαμβάνουν χώρα οι κατακλυσμαίες αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη εν γένει και στα Βαλκάνια ειδικότερα, βρισκόταν σε εσωτερική πολιτική κρίση με τις διαδοχικές εκλογές και με τον κίνδυνο κήρυξης χρεοκοπίας να εμποδίζουν τη συστηματική και έγκαιρη επεξεργασία των συντελούμενων αλλαγών στη γειτονιά της. Δεύτερον, σε αντίθεση με κάποιες χώρες της ΕΟΚ (κυρίως τη Γερμανία και την Ιταλία) που ενδιαφέρονταν για τον προσεταιρισμό των νέων κρατών της περιοχής και την επέκταση της γεωπολιτικής και οικονομικής τους επιρροής, η Ελλάδα έβλεπε τις συντελούμενες αλλαγές συνόρων ως απειλή. Τρίτον, οι ΗΠΑ και η ΕΕ δεν αντιλαμβάνονταν γιατί εθεωρείτο απειλή μια μικρή και φτωχή χώρα όπως η Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ) για την Ελλάδα, η οποία ήταν οικονομικά και στρατιωτικά ισχυρή και μέλος του ΝΑΤΟ και της ΕΟΚ. Σε αυτή την αντίληψη βάρυνε και το γεγονός πως η υποστηρικτική γραμμή της Αθήνας επικεντρωνόταν σε ζητήματα ιστορίας που ανάγονταν στη μακεδονική δυναστεία. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Richard Clogg, με τον τρόπο αυτό δεν γίνονταν κατανοητοί οι φόβοι που βασίζονταν στην πρόσφατη ιστορία. Από τη μία πλευρά, η ανησυχία επέκτασης της ΠΓΔΜ προς τα νότια με τυχόν υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων οδηγούσε σε έντονες αντιδράσεις σημαντικής μερίδας των Ελλήνων κατοίκων της Μακεδονίας που ως απόγονοι των προσφύγων της δεκαετίας του 1920 από τη Μικρά Ασία διατηρούσαν τις μνήμες της βίαιης μετακίνησης σε περίπτωση αμφισβήτησης της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Από την άλλη πλευρά, η βίωση της σκληρής βουλγαρικής κατοχής από τη Μακεδονία, πλην της Θεσσαλονίκης, και τη Θράκη κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και η αναγνώριση από το ΔΣΕ στην τελευταία φάση του Εμφυλίου του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού των Σλαβομακεδόνων, οι οποίοι μάλιστα συνιστούσαν και το μεγαλύτερο μέρος της δύναμής του σε αυτή την τελευταία περίοδο της εμφύλιας σύγκρουσης, αποτελούσαν περαιτέρω επιβαρυντικές παραμέτρους σε επίπεδο μνήμης.⁵⁶ Εν κατακλείδι, σημασία δεν είχε το κατά πόσο η απειλή ήταν πραγματική, αλλά αρκούσε η αντίληψη ότι υπήρχε.⁵⁷

Σε αυτή την κατεύθυνση καλλιεργούνταν θεωρίες περί της συγκρότησης μουσουλμανικού τόξου στα βόρεια σύνορα υπό τον έλεγχο της Τουρκίας, το οποίο σε συνδυασμό και με τον αντιλαμβανόμενο ως σφετερισμό της ιστορίας των Μακεδόνων από την ΠΓΔΜ πριμοδοτούσε απόψεις για τη σύναψη ενός «Ορθόδοξου» άξονα.⁵⁸ Στη λαϊκή υποστήριξη των σχέσεων με τη Σερβία ωθούσαν τόσο οι παραδοσιακά καλές σχέσεις από το 19^ο αιώνα, όσο και η Ορθοδοξία.

⁵⁶ Clogg Richard, 2003, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Αθήνα: Κάτοπτρο, σελ. 240-241.

⁵⁷ Voskopoulou George, 2006, "The Geographical and Systemic Influences on Greek Foreign Policy in the Balkans in the 1990s", *Perspectives*, No 26, pp. 69-90.

⁵⁸ Ριζάς, *Από την Κρίση στην Ύφεση*, σελ. 128. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, σελ. 422-425.

Εξάλλου, η σφοδρή εναντίωση των ΗΠΑ στη Σερβία προκαλούσε έναν ακόμη λόγο υποστήριξης του Βελιγραδίου, με δεδομένη την έντονα αντιαμερικανική στάση της ελληνικής κοινωνίας. Επιπλέον, η αναγνώριση από την Τουρκία της γείτονος ως Δημοκρατίας της Μακεδονίας και η υποστήριξη των Σκοπίων από την Άγκυρα στους ισχυρισμούς τους περί μακεδονικής μειονότητας στην Ελλάδα, εκτός της επιβάρυνσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων και της σύμπλευσης στο πνεύμα της νεοοθωμανικής στρατηγικής, φαινόταν να δικαιώνει όσους καλλιεργούσαν τα προαναφερόμενα σενάρια.⁵⁹ Τέλος, η σπουδή της Γερμανίας κατά κύριο λόγο και της Ιταλίας να αναγνωρισθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση η ανεξαρτησία της Κροατίας και της Σλοβενίας δεν επέτρεψε μια ολιστική αντιμετώπιση της αναδυόμενης Γιουγκοσλαβικής κρίσης. Για τον Βερέμη, οι αναγνωρίσεις άνοιξαν το κουτί της Πανδώρας, και, ειδικά στην περίπτωση της αναγνώρισης της Βοσνίας χωρίς εχέγγυα ότι θα υπάρξει λειτουργική εναλλακτική στο ομοσπονδιακό σύστημα της Γιουγκοσλαβίας, απελευθέρωσε άθελά της τις δυνάμεις της καταστροφής.⁶⁰

Όσον αφορά την Ελλάδα, η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, πέραν της αναταραχής στη γειτονιά της, συνεπαγόταν κυρίως την ανάγκη αποτροπής της ανεξαρτησίας της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Ουσιαστικά, το Μακεδονικό Ζήτημα, που κατά καιρούς προκαλούσε εντάσεις με το Βελιγράδι κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, κατέστη το υπ' αριθμόν ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής, τουλάχιστον για το πρώτο μισό της δεκαετίας. Τις κινήσεις της κυβέρνησης για την εξεύρεση κάποιας λύσης δυσχέρανε και το γεγονός πως η επιθυμία των Σκοπίων να αναγνωριστούν ως ανεξάρτητο κράτος με το όνομα Μακεδονία προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα κινητοποιήσεων στην Ελλάδα, θυμίζοντας τις αντίστοιχες κινητοποιήσεις για το Κυπριακό τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, με επιπλέον συνιστώσα αυτή τη φορά την έντονη δραστηριοποίηση των Ελλήνων της ομογένειας.⁶¹ Η προσπάθεια της Αθήνας να εξισορροπήσει, από τη μία πλευρά, τις πιέσεις από ΗΠΑ και ΕΕ για επίλυση του ζητήματος, προκειμένου να μην επεκταθεί περαιτέρω η αστάθεια στην περιοχή, καθώς είχαν ξεσπάσει οι συγκρούσεις στη Βοσνία και την Κροατία και, από την άλλη, τις πιέσεις του εσωτερικού μετώπου, προκάλεσε νέα προβλήματα με τους συμμάχους. Όπως αναφέρει ο Κώστας Κωστής:

⁵⁹ Coufoudakis, "Greece, Turkey, Cyprus and the United States in the Changing International Order", p. 403.

⁶⁰ Βερέμης Θάνος, 2004, *Βαλκάνια, από τον 19^ο ως τον 21^ο αιώνα, Δόμηση και Αποδόμηση Κρατών*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 134.

⁶¹ Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας*, σελ. 240.

*«η αντιδικία για τη Μακεδονία σε οξυμμένο πολιτικό κλίμα θα καταστήσει το πρόβλημα σημείο εθνικής πλειοδοσίας για τα δύο μεγάλα κόμματα, οδηγώντας την εξωτερική πολιτική της χώρας σε αδιέξοδο».*⁶²

Η απόφαση του Συμβουλίου πολιτικών αρχηγών ενώπιον του Προέδρου της Δημοκρατίας, στην οποία συμφωνήθηκε να μην υπάρχει στο όνομα της γείτονος το όνομα Μακεδονία ή παράγωγα αυτού, ουσιαστικά εξανέμισε οποιαδήποτε δυνατότητα ευελιξίας και διαπραγμάτευσης επιθυμούσε ο πρωθυπουργός, ενώ αυξάνονταν οι πιέσεις στη χώρα εξαιτίας της κλιμάκωσης των συγκρούσεων στη Βοσνία.⁶³ Και σε αυτή την περίπτωση ουσιαστικά η ελληνική εξωτερική πολιτική εγκλωβίστηκε στην αδιαλλαξία και το μαξιμαλισμό. Όπως αναφέρει ο Αλέξης Ηρακλείδης γενικά για τη διαχείριση των ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής που ταιριάζει και εν προκειμένω:

*«Στην Ελλάδα όταν ένα θέμα αναγορευθεί σε εθνικό, προκαλεί έντονη συναισθηματική φόρτιση και αποβαίνει ταμπού. Από θέμα εθνικού συμφέροντος, που απαιτεί νηφάλιο και προσεκτικό διπλωματικό χειρισμό, αποβαίνει θέμα «εθνικών δικαιών», με αποτέλεσμα η κοινή γνώμη να καταλαμβάνεται από «εθνικιστικό παροξυσμό» και εθνική υστερία».*⁶⁴

Παρόμοιος είναι και ο αφορισμός για την ελληνική εξωτερική πολιτική που αποδίδεται στον Κρατερό Ιωάννου πως: *«η Ελλάδα δεν είχε εξωτερική πολιτική. Είχε εθνικά θέματα».*⁶⁵ Ο Βερέμης από την πλευρά του θεωρεί πως η Ελλάδα λόγω της συμμετοχής της στους δυτικούς θεσμούς και της καλλιέργειας πολυμερούς συνεργασίας στα Βαλκάνια από το 1974 και μετά, παρά τις επιφυλάξεις που συναντούσε, ήταν ο μοναδικός υποψήφιος για να συμβάλει στην επανενσωμάτωση των χωρών της περιοχής στην Ευρώπη. Τουναντίον, όταν έφτασε η στιγμή, με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, δεν κατόρθωσε να δρέψει τους καρπούς αυτής της πολιτικής εξαιτίας αστάθμητων παραγόντων και κυρίως της επανόδου του Μακεδονικού Ζητήματος.⁶⁶

Επιπλέον, η εικόνα του «παράταιρου» εταίρου επανήλθε για ακόμη μια φορά μετά τη δεκαετία του 1980 λόγω των σχέσεων της Αθήνας με τον Μιλόσεβιτς, ο οποίος για τη Δύση

⁶² Κωστής Κώστας, 2015, *«Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας»*, σελ. 827-828.

⁶³ Κοππά, «Ελληνική Βαλκανική Πολιτική», σελ. 53.

⁶⁴ Ηρακλείδης Αλέξης, 2018, *Εθνικά Θέματα και Εθνοκεντρισμός*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 24-25.

⁶⁵ Ιωακείμης Κ. Παναγιώτης, 2020, *Επιτεύγματα και Στρατηγικά Λάθη της Εξωτερικής Πολιτικής της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 29.

⁶⁶ Βερέμης, *Βαλκάνια*, σελ. 147-148.

εθεωρείτο ο κύριος, αν όχι ο μοναδικός, υπεύθυνος της Γιουγκοσλαβικής κρίσης.⁶⁷ Παρ' όλα αυτά, η Αθήνα εξαιτίας αυτής της σχέσης αποτελούσε δίοδο επικοινωνίας. Ειδικά με τη Διάσκεψη της Βουλαγαμένης παραλίγο να καταφέρει να συμβάλει στην επίλυση της σύγκρουσης στη Βοσνία, με την υπογραφή του σχεδίου Vance-Owen, την οποία τελικά τίναξαν στον αέρα οι Σερβοβόσνιοι. Μάλιστα, ο Μητσοτάκης ταξίδεψε μετά τη Σύνοδο στην πόλη Πάλε της Βοσνίας, όπου ήταν η έδρα του σερβοβοσνιακού κοινοβουλίου, για να υποστηρίξει την επικύρωση της συμφωνίας, πλην όμως αυτή καταψηφίστηκε.⁶⁸

Η Αθήνα επιδίωξε να καλλιεργήσει ήδη πριν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας σχέσεις με τον Μιλόσεβιτς, τον οποίο η κυβέρνηση δέχθηκε τον Απρίλιο του 1991 με τιμές αρχηγού κράτους, με τη σύμφωνη γνώμη της αντιπολίτευσης, προσβλέποντας στην αναβάθμιση των ελληνοσερβικών σχέσεων.⁶⁹ Ο Μιλόσεβιτς επιθυμούσε η Αθήνα να διαδραματίσει ρόλο γέφυρας με την ΕΟΚ, ενώ η ελληνική πλευρά ευελπιστούσε ακόμα στην αποτροπή της ανεξαρτητοποίησης των ομόσπονδων κρατιδίων και ιδιαίτερα της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας.⁷⁰ Επιπλέον, έβλεπε τη Σερβία ως εμπόδιο στην επέκταση της τουρκικής επιρροής στα Βαλκάνια, καθώς ο Özal είχε διακηρύξει την πρόθεση της Τουρκίας να επαναβεβαιώσει τους δεσμούς με περιοχές που ανήκαν στην πάλαι ποτέ Οθωμανική αυτοκρατορία. Για την Αθήνα το πρόβλημα ως προς τις σχέσεις με τη Σερβία ήταν ότι υπήρχε έντονο αντισερβικό κλίμα στην Ευρώπη και ειδικά ότι η Γερμανία και η Ιταλία δεν επιθυμούσαν να διαδραματίσει η Ελλάδα ρόλο μεσολαβητή, αφού πρωταρχικός σκοπός ήταν η αναγνώριση της ανεξαρτησίας Κροατίας και Σλοβενίας.⁷¹ Έτσι, παρότι η Ελλάδα ήταν μέλος του NATO και της ΕΟΚ και υπερίσχυε έναντι των υπολοίπων κρατών της βαλκανικής σε ΑΕΠ και στρατιωτική ισχύ, δεν ανταποκρίθηκε αρχικά στις προσδοκίες των Αμερικανών αξιωματούχων πως θα μπορούσε να παίξει ρόλο καθοδηγητή στη μετακομμουνιστική πορεία των κρατών αυτών. Πέρα από τις αλυτρωτικές βλέψεις που καλλιεργούσαν αξιωματούχοι της ΠΓΔΜ επιβαρύνθηκαν και οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, καθώς η νέα κυβέρνηση που διαδέχθηκε το

⁶⁷ Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, 2003, "Οι Σχέσεις της Ελλάδας με τις Ηνωμένες Πολιτείες", στο Τσάκωνας Παναγιώτης (επιμ), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική, Τόμος Β'*, σελ. 603-618, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 607-609, εδw: 610. Βούλγαρης, "Η Δημοκρατική Ελλάδα, 1974-2004", σελ. 138.

⁶⁸ Κωφός, "Ελλάδα και Βαλκάνια", σελ. 414. Παπαχελάς, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του Λόγια*, σελ. 206-207.

⁶⁹ Λυγερός Σταύρος, 1992, *Άνεμοι Πολέμου στα Βαλκάνια: Σκόπια*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 70.

⁷⁰ Τζίμας Σταύρος, 2014, *Η Κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και οι Ελληνικές Φαντασιώσεις*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 57. Λυγερός, *Άνεμοι Πολέμου στα Βαλκάνια: Σκόπια*, σελ. 71.

⁷¹ Λυγερός Σταύρος, 2008, *Εν Ονόματι της Μακεδονίας, Ο Διπλωματικός Πόλεμος για το Όνομα*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 61-63.

καθεστώς Ζίβκοφ έκλινε προς τη συνεργασία με την Τουρκία και αναγνώρισε την ΠΓΔΜ ως Μακεδονία (αλλά όχι το έθνος και τη γλώσσα).⁷² Επίσης, λόγω της επαμφοτερίζουσας στάσης της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στην Αλβανία, με αιχμή το ζήτημα της μειονότητας και τη δράση υπερεθνικιστικών κύκλων που κορυφώθηκε με την εμφάνιση της οργάνωσης «Μέτωπο Απελευθέρωσης Βορείου Ηπείρου» (ΜΑΒΗ), υπήρχε δυσκολία και στις ελληνοαλβανικές σχέσεις.⁷³

Συνεπώς, η Ελλάδα βρέθηκε να έχει προβληματικές σχέσεις με όλους τους γείτονες στα βόρεια σύνορά της και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη των φιλοσερβικών τάσεων σε επίπεδο κοινωνίας και πολιτικής ηγεσίας. Εξάλλου, η Σερβία ήταν σύμμαχος τόσο στους δύο βαλκανικούς, όσο και στους δύο παγκόσμιους πολέμους. Οι φιλοσερβικές σχέσεις σε συνδυασμό με το εμπάργκο που επιβλήθηκε από την κυβέρνηση Παπανδρέου στην ΠΓΔΜ την περίοδο 1994-95 επιβάρυναν τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, καθώς η Ουάσινγκτον έβλεπε αυτές τις κινήσεις ως περαιτέρω παράγοντες αποσταθεροποίησης της Βαλκανικής και υποστήριξης του σερβικού επεκτατισμού, στον οποίο κατά το Χαράλαμπο Παπασωτηρίου αποδιδόταν υπεραπλουστευτικά από τις ΗΠΑ η βασική αιτία των συγκρούσεων στην πρώην Γιουγκοσλαβία.⁷⁴ Ουσιαστικά, το εμπάργκο κατέστη μονόδρομος εξαιτίας της σταδιακής αναγνώρισης της γείτονος με την προσωρινή ονομασία ΠΓΔΜ, ταυτόχρονα όμως μετέφερε το βάρος των πιέσεων στην Αθήνα, καθώς εμφανιζόταν ως η αδιάλλακτη πλευρά στη διαφορά.⁷⁵

Η υπογραφή της Ενδιάμεσης Συμφωνίας το Σεπτέμβριο του 1995 μεταξύ Αθήνας και Σκοπίων και κυρίως η Συμφωνία του Dayton, με την οποία έληξαν οι συγκρούσεις στη Βοσνία, επέτρεψαν στην ελληνική εξωτερική πολιτική να επικεντρωθεί στη βελτίωση των σχέσεων και στην οικονομική διείσδυση στην περιοχή.⁷⁶ Παρότι η επέμβαση του ΝΑΤΟ στο Κόσοβο το 1999 επανέφερε σε επίπεδο κοινωνίας τις φιλοσερβικές και αντιαμερικανικές τάσεις, στο επίπεδο της πολιτικής ηγεσίας η κυβέρνηση Σημίτη παρείχε τις απαιτούμενες διευκολύνσεις προς τη Συμμαχία, σε μια δύσκολη άσκηση ισορροπίας μεταξύ της διατήρησης της αξιοπιστίας προς τους συμμάχους της χώρας και της παραδοσιακής συμπάθειας προς τους αδύναμους σε κάθε σύγκρουση, παρά την

⁷² Λυγερός, *Άνεμοι Πολέμου στα Βαλκάνια: Σκόπια*, σελ. 81-84.

⁷³ Κοππά, "Ελληνική Βαλκανική Πολιτική", σελ. 51.

⁷⁴ Παπασωτηρίου, "Οι Σχέσεις της Ελλάδας με τις Ηνωμένες Πολιτείες", σελ. 607-609.

⁷⁵ Βερέμης, *Βαλκάνια*, σελ.158-160.

⁷⁶ Lampe R. John, 2006, *Balkans into Southeastern Europe: A Century of War and Transition*, London: Palgrave Mcmillan, p. 287.

αντιφατικότητα που υπήρχε στην προκειμένη περίπτωση, δεδομένων των διωγμών των Αλβανών από τους Σέρβους που προκάλεσαν τη νατοϊκή επέμβαση.⁷⁷ Εξάλλου, η πιο πραγματιστική προσέγγιση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Σημίτη, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, θεωρήθηκε από την αμερικανική πλευρά σημαντική για την άσκηση οικονομικής επιρροής από την Ουάσινγκτον στα Βαλκάνια.

Όπως υποστηρίζει η Marialena Konalis Kontos, στην πρώτη μεταψυχροπολεμική περίοδο δεν μεταβλήθηκε η αντίληψη των ΗΠΑ για τη γεωπολιτική σημασία της Ελλάδας, την οποία συνέχισαν να θεωρούν περιφερειακό δρώντα, επειδή προτεραιότητες της Ουάσινγκτον καθίστανται ο περιορισμός των φιλοδοξιών του Σαντάμ Χουσεΐν και η διασφάλιση της παρουσίας των ΗΠΑ στην Ευρώπη. Η κρίση στη Βοσνία έδινε την ευκαιρία, με πρωτεργάτη τον Richard Holbrooke, τότε υφυπουργό Εξωτερικών, να επαναξιολογηθεί η σημασία της Αθήνας, καθώς προσέφερε στις ΗΠΑ την ευκαιρία για προώθηση των γεωπολιτικών και οικονομικών συμφερόντων τους σε μια περιοχή πλησίον της Μέσης Ανατολής, αλλά και του Καυκάσου, με τις πλούσιες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Με τον τρόπο αυτό θα διασφαλιζόταν η οικονομική διείσδυση στην ευρύτερη Ανατολική Ευρώπη, για να αποτραπεί η μονοπώληση των προσφερόμενων ευκαιριών από τα γερμανικά και τα γαλλικά κεφάλαια. Σύμφωνα με την Konalis Kontos, σε αυτό το πλαίσιο η Ελλάδα είχε την ευκαιρία για πρώτη φορά να προωθήσει και τα δικά της συμφέροντα μέσω της ανάπτυξης των σχέσεων με τη βαλκανική ενδοχώρα. Σε αυτή την κατεύθυνση συνέβαλε και η άνοδος του Κώστα Σημίτη στη διακυβέρνηση της χώρας, οπότε και ακολούθησε σημαντική βελτίωση των ελληνοαμερικανικών σχέσεων, που συνοδευόταν από οικονομική συνεργασία και συχνές ανταλλαγές επισκέψεων αξιωματούχων. Ταυτόχρονα, αυτή η προσέγγιση οδήγησε και στο αυξανόμενο ενδιαφέρον της Ουάσινγκτον για διευθέτηση των ελληνοτουρκικών διαφορών και του Κυπριακού.⁷⁸

α2. Τρομοκρατία

Η κυβέρνηση Μητσοτάκη στο πεδίο της τρομοκρατίας επέλεξε την υιοθέτηση πιο σκληρής στάσης για την καταπολέμηση του φαινομένου και έφερε προς ψήφιση τον αντιτρομοκρατικό νόμο 1916/90: «Για την προστασία της κοινωνίας από το οργανωμένο έγκλημα», ο οποίος, σε αντίθεση

⁷⁷ Παπασωτηρίου, “Οι Σχέσεις της Ελλάδας με τις Ηνωμένες Πολιτείες”, σελ. 610. Βερέμης, *Βαλκάνια*, σελ. 175.

⁷⁸ Konalis Kontos Marialena, 2001, “U.S. Foreign Policy in the Settled Post-Cold War Period: The Cases of Greece and Turkey”, in Yiallourides K. Christodoulos-Tsakonas J. Panayotis (eds.) *Greece and Turkey after the End of the Cold War*, New York and Athens: Caratzas, pp.389-410, εδώ: pp. 392-396.

με τη νομοθεσία του 1978, προσέφερε περισσότερες δυνατότητες στις αρχές ασφαλείας. Ειδικότερα, δινόταν στην αστυνομία η δυνατότητα κράτησης ατόμων για δέκα ημέρες χωρίς την απαγγελία κατηγοριών, προβλεπόταν χρηματική αμοιβή για πληροφοριοδότες, μείωση ποινών σε όσους αντάλλασσαν πληροφορίες που θα διευκόλυναν την εξάρθρωση τρομοκρατικών ομάδων και περισσότερες δυνατότητες στην αστυνομία σε θέματα παρακολούθησεων, κατασχέσεων και ελέγχου αλληλογραφίας.⁷⁹ Τα κόμματα της αντιπολίτευσης καταψήφισαν το νόμο, ο οποίος προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, κυρίως εξαιτίας της διάταξης που προέβλεπε την απαγόρευση της δημοσίευσης από τις εφημερίδες προκηρύξεων τρομοκρατικών οργανώσεων. Μάλιστα, οι εφημερίδες απήφισαν τη συγκεκριμένη διάταξη με αποτέλεσμα τη σύλληψη των εκδοτών, μια εικόνα που επέφερε πλήγμα στην κυβέρνηση.⁸⁰ Από πλευράς ΗΠΑ η εισαγωγή της νομοθεσίας αξιολογήθηκε ως δείγμα της ισχυρής δέσμευσης της κυβέρνησης Μητσοτάκη για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας με την παραχώρηση επιπλέον δυνατοτήτων έρευνας για υποθέσεις τρομοκρατίας, σε συνδυασμό με την προσπάθεια ενίσχυσης της εκπαίδευσης, του εξοπλισμού και του ηθικού των σωμάτων ασφαλείας.⁸¹

Ο Καρυώτης θεωρεί πως η δολοφονία Μπακογιάννη αποτέλεσε ένα παράθυρο ευκαιρίας για την αποτελεσματικότερη ενασχόληση των ελληνικών κυβερνήσεων, και του πολιτικού συστήματος εν γένει, με την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Παρότι η δολοφονία διευκόλυνε την πολιτικοποίηση του ζητήματος για πρώτη φορά τόσο έντονα, υποστηρίζει πως, αντί ουσιαστικού διαλόγου, οι πολιτικές δυνάμεις εστίασαν στα βραχυπρόθεσμα πολιτικά οφέλη προσπαθώντας να πλήξουν την αντίπαλη παράταξη. Αυτό αποτυπώθηκε τόσο με την προσπάθεια της κυβερνώσας Νέας Δημοκρατίας να επενδύσει στην άμεση ή έμμεση διασύνδεση του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατία, όσο και με την άρνηση του ΠΑΣΟΚ (αλλά και της Αριστεράς) να συμφωνήσουν σε ένα ελάχιστο βαθμό στην ανάγκη προώθησης νομοθετικών και άλλων πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Το ΠΑΣΟΚ παρέμενε σταθερά στη θέση πως το φαινόμενο αφορούσε σποραδικές ενέργειες (έστω και εντυπωσιακές) και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί ο περιορισμός των ελευθεριών, μολονότι από το 1983, οπότε και κατήργησε την προηγούμενη αντιτρομοκρατική νομοθεσία, είχε ενταθεί η τρομοκρατική δράση με προεξάρχουσα τη «17 Νοέμβρη». Σε αυτή την κατεύθυνση, επένδυε στο γεγονός πως σε επίπεδο κοινής γνώμης

⁷⁹ Ν. 1916/90 «Για την προστασία της κοινωνίας από το οργανωμένο έγκλημα», (ΦΕΚ Α' 187/28-12-1990).

⁸⁰ Borgeas, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", p. 187.

⁸¹ US Department of State, 1991, *Patterns of Global Terrorism 1990*, p. 11.

ένα μεγάλο μέρος εξακολουθούσε να βλέπει με δυσπιστία κάθε παραχώρηση περισσότερων εξουσιών στην Αστυνομία. Ο Καρυώτης αξιολογεί εν μέρει θετικά το γεγονός ότι σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1980 η δημόσια συζήτηση έφερε στο επίκεντρο την τρομοκρατία, κυρίως λόγω της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, πλην όμως διαπιστώνει ότι δεν υπήρχε ακόμα η απαιτούμενη σύμπνοια μεταξύ κομμάτων, Τύπου και κοινής γνώμης για τη λήψη ενός ολοκληρωμένου πλέγματος πρωτοβουλιών που θα συνέβαλε στην ουσιαστική αντιμετώπιση του φαινομένου.⁸²

Παρά την ψήφιση της νέας νομοθεσίας και τις διακηρύξεις για αποφασιστική καταπολέμηση της τρομοκρατίας, τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά. Η «17 Νοέμβρη» ενέτεινε, τουλάχιστον έως το 1992, τη δράση της, στρεφόμενη τόσο κατά δυτικών στόχων, με αφορμή την επέμβαση στο Ιράκ, όσο και κατά εγχώριων, προσπαθώντας να αξιοποιήσει την αντίδραση που υπήρχε εξαιτίας των ιδιωτικοποιήσεων και των φιλελεύθερων οικονομικών μεταρρυθμίσεων που προωθούσε η κυβέρνηση. Ουσιαστικά, η τρομοκρατία στην Ελλάδα μετά το 1991 αφορά αποκλειστικά οργανώσεις ακροαριστερής τρομοκρατίας, με τη «17 Νοέμβρη» να παραμένει η μεγαλύτερη απειλή, τον ΕΛΑ μετά τη σύμπραξη με την «1^η Μάη» για ένα σύντομο χρονικό διάστημα μεταξύ 1992-1995 να μεταβάλλει τη μέχρι τότε πρακτική του και να προβαίνει σε δολοφονικές ενέργειες, καθώς και με κάποιες μικρότερες οργανώσεις, που περιορίζονταν στη διεξαγωγή εμπρηστικών επιθέσεων, οι οποίες φαίνεται ότι αφορούν επόμενη γενιά και δεν συνδέονται με τη μήτρα των οργανώσεων της δεκαετίας του 1970.

Πάντως, τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρξαν δύο περιπτώσεις όπου η αστυνομία θα μπορούσε να είχε επιτύχει κάποια αποτελέσματα απέναντι στη «17 Νοέμβρη», με τις υποθέσεις των Σεπολίων και της Λουίζης Ριανκούρ. Στα Σεπόλια μέλη της οργάνωσης ήρθαν αντιμέτωπα με αστυνομικούς στην προσπάθειά τους να κλέψουν ένα βαν, πιθανότατα ως προπαρασκευαστική ενέργεια για κάποια επίθεση. Οι αστυνομικοί που μετέβησαν στο σημείο μετά από κλήση περιοίκου δέχθηκαν πυρά και μία χειροβομβίδα και δεν κατάφεραν να πετύχουν τη σύλληψη κάποιου εκ των τεσσάρων μελών που βρίσκονταν στο σημείο.⁸³ Από την άλλη πλευρά, η υπόθεση της Λουίζης Ριανκούρ υπήρξε η πιο σημαντική ευκαιρία των ελληνικών διωκτικών αρχών να επιτύχουν έστω τη σύλληψη κάποιων μελών της οργάνωσης, αν όχι την εξάρθρωσή της. Το Μάρτιο του 1992 άγνωστη γυναίκα η οποία δήλωσε μέλος της «17 Νοέμβρη» κάλεσε την αστυνομία και ζήτησε να έρθει σε επαφή με

⁸² Karyotis, "Securitization of Greek Terrorism and Arrest of the 'Revolutionary Organization November 17'", pp. 279-282.

⁸³ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, pp.226-227.

τον αρχηγό της ΕΛΑΣ, προκειμένου να παράσχει πληροφορίες για επικείμενη επίθεση. Κατόπιν ακόμη μιας επικοινωνίας τις επόμενες ημέρες, κατά την οποία διευκρινίστηκε η τοποθεσία και η ημέρα της επίθεσης, ειδικές αστυνομικές δυνάμεις αναπτύχθηκαν στην περιοχή των Αμπελοκήπων, στην οδό Λουίζης Ριανκούρ. Παρότι στο σημείο εντοπίστηκε ύποπτο βαν, ο χειρισμός της επιχείρησης υπήρξε πλήρως αποτυχημένος, καθώς δόθηκε η ευκαιρία στα μέλη της οργάνωσης να διαφύγουν.⁸⁴ Αρχές Μαΐου η ιστορία διέρρευσε στις εφημερίδες, οι οποίες χαρακτήρισαν γκάφα και φιάσκο την υπόθεση (Ελεύθερος Τύπος: «Η πιο Μεγάλη Γκάφα»-«Υποψίες για καρφί μέσα στην Ασφάλεια», Ελευθεροτυπία: «17N: Νέο Φιάσκο της Ασφάλειας», Απογευματινή: «Σε βίντεο η γκάφα-Έτσι χάθηκε η μεγάλη ευκαιρία»)⁸⁵ Ενδεικτικό πάντως του τρόπου που γινόταν η συζήτηση για το θέμα ήταν το γεγονός ότι οι εφημερίδες που υποστήριζαν την κυβέρνηση απέδωσαν την αποτυχία των ΕΚΑΜ στο ότι ο επικεφαλής τους ήταν προσκείμενος στο ΠΑΣΟΚ και σκοπίμως οδήγησε σε αποτυχία την επιχείρηση.⁸⁶ Στην πραγματικότητα, η υπόθεση Ριανκούρ ανέδειξε για ακόμη μια φορά την αδυναμία της αστυνομίας να διενεργήσει μια αποτελεσματική επιχείρηση, η οποία πιθανότατα θα προσέφερε σημαντικά αποτελέσματα στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας.

Όπως σημειώνει ο James Alan Williams, ο οποίος ήταν το Νο2 στην αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα την περίοδο 1990-1994 (και chargé d'affaires μετά την αποχώρηση του έως τότε πρέσβη Μάικ Σωτήρχου μετά τη νίκη του Bill Clinton έως τον Οκτώβριο του 1993, οπότε ανέλαβε ο Thomas Niles) η τρομοκρατία και δη η «17 Νοέμβρη» εξακολουθούσε να αποτελεί ένα μόνιμο πρόβλημα για τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Αναφέρεται στην αδυναμία της αστυνομίας να επιδείξει αποτελέσματα και εν μέρει πιστεύει πως αυτό οφειλόταν, εκτός του γεγονότος πως η αστυνομία ήταν υπερβολικά πολιτικοποιημένη, στις συνεχείς αλλαγές των στελεχών που ασχολούνταν με την καταπολέμηση της τρομοκρατίας.⁸⁷ Όπως τονίζει, αυτές δεν περιορίζονταν μόνο στις περιπτώσεις αλλαγής κυβέρνησης, αλλά ακόμα και σε περίπτωση αλλαγής υπουργού, με αποτέλεσμα εκπαιδευμένα στελέχη σε θέματα αντιτρομοκρατίας και σε εγκληματολογική έρευνα

⁸⁴ Παπαχελάς-Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 168-171.

⁸⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 1992, «Η πιο μεγάλη γκάφα με τη 17N», 5 Μαΐου, σελ. 1. *Ελευθεροτυπία*, 1992, «Νέο φιάσκο της Ασφάλειας», 5 Μαΐου, σελ. 1. *Απογευματινή*, 1992, Σε βίντεο η γκάφα-Έτσι χάθηκε η μεγάλη ευκαιρία, 6 Μαΐου, σελ. 1.

⁸⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 6 Μαΐου 1992, σελ. 12-13. Νικολαΐδης Νάσος, 1992, «Συνεργάτες τρομοκρατών μέσα στην αστυνομία», *Απογευματινή*, 6 Μαΐου, σελ. 9.

⁸⁷ *Η Ελευθεροτυπία*, 1995, «Αντιτρομοκρατική, Κάθε χρόνο και... διοικητής», 18 Οκτωβρίου, όπου αναφέρεται πως υπήρξαν επτά επικεφαλής σε 6,5 χρόνια.

(forensics) να απασχολούνται σε άλλα καθήκοντα, όπως στη ρύθμιση κυκλοφορίας. Χωρίς να υπεισέρχεται σε περαιτέρω λεπτομέρειες, αντιδιαστέλλει τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της αστυνομίας όσον αφορά την καταπολέμηση των ναρκωτικών, τονίζοντας πως ήταν μυστήριο, καθώς επρόκειτο για την ίδια αστυνομία, το ίδιο υπουργείο και την ίδια ιεραρχική δομή. Επιπλέον, αναφέρεται στο γεγονός ότι η οργάνωση ήταν πολύ μικρή και συμπαγής, με συνέπεια να μην είναι εφικτή η αποτελεσματική συλλογή πληροφοριών, ακόμη και σε μια κοινωνία όπως η ελληνική, όπου κυριαρχούσε το κουτσομπολιό, ενώ υπογραμμίζει και την απροθυμία από πλευράς δικαιοσύνης να καταδικαστούν ύποπτοι για τρομοκρατία υπό το φόβο αντιποίνων. Ως προς τις τυχόν διασυνδέσεις της οργάνωσης με το εξωτερικό, ο Williams υποστηρίζει πως δεν φαίνεται να υπήρχαν και ίσως αυτός ήταν ένας από τους λόγους της διάρκειας της οργάνωσης, παρότι ισχυρίζεται ότι για συγκεκριμένες δολοφονίες εναντίον Αμερικανών ή Τούρκων η οργάνωση χρησιμοποιούσε επαγγελματίες εκτελεστές από το εξωτερικό, χωρίς όμως να το στοιχειοθετεί. Αναφερόμενος στους Παλαιστίνιους και την ΟΑΠ, θεωρεί πως τη συγκεκριμένη περίοδο δεν υπήρχε ιδιαίτερη ανησυχία από πλευράς ΗΠΑ, πέραν της 17N.⁸⁸

Το 1991 αποτέλεσε πιθανότατα την πλέον δραστήρια χρονιά για τη «17 Νοέμβρη», οπότε παρατηρείται κατακόρυφη άνοδος της τρομοκρατικής δραστηριότητας σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά. Πραγματοποιήθηκαν 29 επιθέσεις, με την οργάνωση να προβαίνει σε βομβιστικές ενέργειες, χτυπήματα με ρουκέτες και δολοφονίες. Σε αυτή την έντονη δραστηριότητα αναμφίβολα έπαιξε ρόλο και η ενίσχυση του οπλοστασίου της μετά την κλοπή πολεμικού υλικού από το στρατόπεδο του Συκουρίου, όπως και εκτοξευτήρων από το Πολεμικό Μουσείο το Φεβρουάριο του 1990. Πλην της δολοφονίας Stewart, οι σημαντικότερες ενέργειες για τη διεθνή εικόνα της χώρας υπήρξαν οι επιθέσεις της οργάνωσης εναντίον Τούρκων διπλωματών.

Μέχρι το 1988 η «17 Νοέμβρη», παρότι κατηγορούσε τις ΗΠΑ ότι επιδιώκουν να οδηγήσουν την Ελλάδα σε υποχωρήσεις ως προς τα ελληνοτουρκικά και την Κύπρο, δεν είχε προβεί σε κάποια επίθεση εναντίον τουρκικού στόχου. Η πρώτη επίθεση της οργάνωσης έλαβε χώρα στις 22 Μαΐου 1988 με την τοποθέτηση ωρολογιακών μηχανισμών σε αυτοκίνητα Τούρκων διπλωματών. Η οργάνωση στην προκήρυξη με την οποία ανέλαβε την ευθύνη στρέφεται εναντίον της τουρκικής κυβέρνησης για τη συνεχιζόμενη κατοχή στην Κύπρο, ενώ κατηγορεί τις ΗΠΑ και την ΕΟΚ για

⁸⁸ The Association of Diplomatic Studies and Training, 2010, James Alan Williams interviewed by Ray Ewing, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 124-127. Βλ. και: Τζάκσον, *Μακριά και Αγαπημένοι*, σελ. 322-325.

διπροσωπία στη στάση τους απέναντι στην Άγκυρα, καθώς σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις δεν επιβάλλουν κυρώσεις και διατηρούν αगाστή συνεργασία με την Τουρκία, παρά την παράνομη κατοχή της Κύπρου και την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τη δικτατορία Ενρεν. Σε μια ενδιαφέρουσα μάλιστα σύγκριση αναφέρονται στον Özal ως Μαρκεζίνη που προσφέρει επίφαση δημοκρατίας στην δικτατορία της γείτονος. Περαιτέρω, κατηγορείται η ελληνική κυβέρνηση για αλλαγή στάσης κατά τη συνάντηση στο Νταβός που είχε λάβει χώρα μερικούς μήνες νωρίτερα, ενώ το τουρκικό καθεστώς δρα ως χωροφύλακας του αμερικανικού ιμπεριαλισμού στην περιοχή. Ως προς τις τυχόν κατηγορίες για εγκατάλειψη του μαρξισμού και υιοθέτησης εθνικιστικής ρητορικής, η οργάνωση ισχυρίζεται πως:

«...θα θυμίσουμε ότι μια απ' τις βασικές και πάγιες αρχές του μαρξισμού είναι το δικαίωμα των λαών και των εθνοτήτων στην αυτοδιάθεση. Και τέτοιο αναφαίρετο δικαίωμα έχει και ο Κυπριακός λαός που δεν περιλαμβάνει τους κάθε τύπου εποίκους και τα Τουρκικά στρατεύματα».

Τέλος, η οργάνωση εκφράζει την αλληλεγγύη της πέραν των Κυπρίων, στον τουρκικό λαό, στους Τούρκους, Κούρδους και Αρμένιους επαναστάτες και αγωνιστές.⁸⁹

Ακολούθησε την παραμονή της προγραμματισμένης επίσκεψης του Αμερικανού Προέδρου στην Αθήνα, στις 16 Ιουλίου 1991, επίθεση με τηλεχειριζόμενη βόμβα εναντίον της αυτοκινητοπομπής που μετέφερε τον επιτετραμμένο και αναπληρωτή πρέσβη Deniz Bölükbaşı με αποτέλεσμα τον τραυματισμό του ίδιου και ατόμων της συνοδείας του. Ο Αμερικανός Πρόεδρος George Bush επρόκειτο να επισκεφτεί την Ελλάδα και την Τουρκία για να ευχαριστήσει τις δύο σύμμαχες χώρες για τη συμβολή τους στην επιχείρηση εναντίον του Ιράκ και προκειμένου να προωθήσει την έναρξη τετραμερών συνομιλιών για το Κυπριακό με συμμετοχή των δύο κοινοτήτων, της Αθήνας και της Άγκυρας.⁹⁰ Για τη 17N, η επίσκεψη αποσκοπούσε στην προώθηση της επίλυσης του Κυπριακού με όρους σε βάρος της Ελλάδας, όπως προέβλεπαν τα σχέδια διζωνικής δικοινοτικής ομοσπονδίας. Στην προκήρυξή της επαναφέρει το ζήτημα του Κυπριακού και αντιπαραβάλλει τη στάση των ΗΠΑ στο Ιράκ με τη στάση της υπερδύναμης, αλλά και της Δύσης εν γένει, ως προς την τουρκική εισβολή. Αναφέρεται επίσης στα δικαιώματα των Κούρδων ως μειονότητας στην Τουρκία, σε σχέση με τους Τουρκοκύπριους, κατηγορώντας την ελληνική

⁸⁹ 17 Νοέμβρη, 1988, "Προκήρυξη, Επιθέσεις σε αυτοκίνητα Τούρκων διπλωματών", στο 17N: *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 322-331.

⁹⁰ Kiesling, *Greek Urban Warriors*, pp. 220-221.

κυβέρνηση ότι προτίθετο να προβεί καθ' υπόδειξη της Ουάσινγκτον σε παραχωρήσεις τόσο στο Κυπριακό, όσο και στα ελληνοτουρκικά. Γενικά, από την προκήρυξη, στην οποία περιλαμβάνονται αναφορές στη Συνθήκη της Λωζάνης, αλλά και στις συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, γίνεται αντιληπτή μια πιο πατριωτική/εθνικιστική διάσταση με την υιοθέτηση του αφηγήματος περί συρρίκνωσης του ελληνισμού εξαιτίας της διαχρονικής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στη χώρα. Σύμφωνα με την οργάνωση: «Απέναντι σε μια τέτοια μόνιμη επιθετικότητα (σ.σ. της Τουρκίας) η στρατηγική των ελληνικών κυβερνήσεων είτε της παλιάς δεξιάς της ΕΡΕ, είτε της χούντας, είτε του ΠΑΣΟΚ, είτε της ΝΔ συνιστά ένα διαρκές Μόναχο».⁹¹ Αργότερα την ίδια χρονιά και ειδικότερα στις 7 Οκτωβρίου η οργάνωση δολοφόνησε τον αναπληρωτή εκπρόσωπο Τύπου της πρεσβείας Çetin Görgü.

Στην ετήσια έκθεση των ΗΠΑ για την τρομοκρατία στον κόσμο καταγράφονταν τρία θέματα που χρησιμοποιούνται ως αιτιολογική βάση των επιθέσεων από τις οργανώσεις. Πρώτον, ο Πόλεμος του Κόλπου είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση τρομοκρατικών ενεργειών εναντίον στόχων δυτικών συμφερόντων, αλλά και τη δολοφονία Stewart. Δεύτερο παράγοντα αποτελούσε το Κυπριακό και τα αντιτουρκικά συναισθήματα που είχαν απήχηση στην ελληνική κοινωνία. Αυτά συνδυάζονταν και με την αντιαμερικανική διάσταση, καθώς εθεωρείτο ότι οι ΗΠΑ δεν υποστήριζαν την ελληνική πλευρά, ενώ διαπιστωνόταν ότι υπήρχε διαφορετική αντιμετώπιση στην περίπτωση της ιρακινής εισβολής στο Κουβέιτ. Στην κατεύθυνση αυτή αναφέρεται στην έκθεση και η επίσκεψη τεσσάρων Ελλήνων βουλευτών σε κέντρο εκπαίδευσης του ΡΚΚ στο Λίβανο, που εκλαμβάνονταν ως υποστήριξη στον αγώνα της οργάνωσης απέναντι στην Τουρκία.⁹² Τέλος, το τρίτο θέμα που χρησιμοποιήθηκε από τις οργανώσεις αφορούσε το πρόγραμμα λιτότητας, περιορισμού του δημοσίου τομέα και ιδιωτικοποιήσεων, το οποίο θεωρήθηκε πως επέφερε οικονομική δυσπραγία στα λαϊκά στρώματα, προκειμένου η χώρα να συμβαδίσει με τις επιταγές της ΕΚ. Στην έκθεση επισημαίνεται πως η ελληνική κυβέρνηση επιδίωξε την αύξηση της συνεργασίας στον τομέα της αντιτρομοκρατίας αιτούμενη εκπαίδευση και λοιπή βοήθεια. Περαιτέρω, σημειώνεται ότι κατά τη διάρκεια του Πολέμου του Κόλπου η κυβέρνηση απέλασε εν δυνάμει τρομοκράτες, όπως και κάποιους Ιρακινούς διπλωμάτες, ενώ εισήγαγε και μια καμπάνια

⁹¹ 17 Νοέμβρη, 1991, "Προκήρυξη, Απόπειρα κατά Τούρκων διπλωματών, Β' ", στο 17Ν: *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 635-643, εδώ: σελ. 639.

⁹² Τη συγκεκριμένη περίοδο και κυρίως έως τη σύλληψη του Öcalan η Τουρκία επανειλημμένως προέβαινε σε διαβήματα προς την ελληνική πλευρά με την κατηγορία πως πραγματοποιείτο εκπαίδευση Κούρδων τρομοκρατών σε ελληνικό έδαφος, Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, σελ. 452-453.

προστασίας πιθανών στόχων στην Αθήνα.⁹³ Αναφορά γίνεται και στην απέλαση είκοσι πέντε Παλαιστινίων, εκ των οποίων έξι εκπροσώπων της ΟΑΠ, μετά τη βομβιστική ενέργεια στην Πάτρα και στη σύλληψη ενός καταζητούμενου από την Ιταλία για την υπόθεση πειρατείας του Achille Lauro, για τον οποίο είχε γίνει δεκτή η έκδοσή του, αφού πρώτα εξέτισε ποινή για άλλα αδικήματα στην Ελλάδα. Τέλος, γίνεται μνεία στην ολοκλήρωση της δίκης και καταδίκης του Μοχάμεντ Ρασίντ.⁹⁴

Σε αντίθεση με την προηγούμενη χρονιά, το 1992 αποτέλεσε έτος-καμπή για την οργάνωση, όχι μόνο εξαιτίας της δολοφονίας Αζαρλιάν, αλλά κυρίως γιατί, όπως προκύπτει και από το βιβλίο του Δημήτρη Κουφοντίνα, η «17 Νοέμβρη» χρειαζόταν επαναξιολόγηση της μέχρι τότε δράσης της, λόγω των ευρύτερων εξελίξεων στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Όπως προαναφέραμε, η κατάρρευση του Ανατολικού Συνασπισμού υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την Αριστερά εν γένει, αλλά και για τις ακροαριστερές τρομοκρατικές οργανώσεις ειδικότερα. Κατά τη δεκαετία του 1990 η μονοπολική στιγμή των ΗΠΑ δημιούργησε την ψευδή, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, αίσθηση ότι το μέλλον περιελάμβανε την επικράτηση σε όλες τις χώρες του μοντέλου της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, των ανοιχτών αγορών και του καταναλωτισμού. Συνεπώς, για την Αριστερά η στέρηση του αντιπαραδείγματος, παρά την αναγνώριση των ελλείψεων και των παραλείψεων, οδήγησε σε επαναξιολόγηση της θέσης της στα πολιτικά συστήματα, τουλάχιστον έως την ανάδυση προς το τέλος της δεκαετίας των κινημάτων της αντιπαγκοσμιοποίησης.

Σύμφωνα με το Δημήτρη Κουφοντίνα, η συγκεκριμένη περίοδος αποτέλεσε κομβική στιγμή, καθώς πέραν των αλλαγών στο διεθνές περιβάλλον υπήρξε στο εσωτερικό της οργάνωσης προβληματισμός για τη μεταγενέστερη πορεία. Η έντονη δραστηριότητα για μια δεκαετία, από το 1983 και εντεύθεν, δεν είχε αποδώσει στην πράξη καρπούς. Για τον Κουφοντίνα, υπήρχε απόκλιση ανάμεσα σε αυτό που θεωρούσαν ως υποστήριξη σε επίπεδο της κοινής γνώμης με ποσοστά που έφταναν το 20% και στην πολιτική πραγματικότητα, καθώς δεν μετουσιωνόταν η θεωρητική υποστήριξη σε ενίσχυση της νόμιμης ή της παράνομης δραστηριοποίησης.⁹⁵ Λαμβάνοντας υπ' όψιν την πυκνή δράση της οργάνωσης ειδικά την περίοδο 1990-1992, αλλά και την εσωτερική πολιτική κατάσταση με τη σκανδαλολογία και ακολούθως με τις νεοφιλελεύθερες αλλαγές που επιδίωκε η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, δεν μπορούσε να γίνει αντιληπτό πως εν μέσω της

⁹³ Kaminaris, "Greece and the Middle East", p. 39.

⁹⁴ US Department of State, 1992, *Patterns of Global Terrorism 1991*, p. 10.

⁹⁵ Κουφοντίνας, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, σελ. 387-388.

πολιτικής, οικονομικής και ηθικής κρίσης που διήλθε η χώρα δεν ωρίμασαν οι συνθήκες για την πραγματοποίηση της εξέγερσης που οραματιζόταν η οργάνωση, με αποτέλεσμα την απογοήτευση των μελών της. Από το σημείο αυτό ξεκινάει μια νέα περίοδος για τη «17 Νοέμβρη», που σηματοδοτείται από την πιο αραιή δραστηριότητα συνεπεία, πλην των προαναφερόμενων παραγόντων, και της μείωσης των ενεργών μελών είτε εξαιτίας της αποχώρησης λόγω της απογοήτευσης και της αντίληψης του μάταιου της προσπάθειας είτε εξαιτίας του «καψίματος» κάποιων. Έτσι, σταδιακά, όπως αναφέρει ο Κουφοντίνας, η οργάνωση μετατρέπεται από οργάνωση σε ομάδα. Για τον Κουφοντίνα, βασικός παράγοντας της αποτυχίας υπήρξε η απόφαση την περίοδο 1983-84 η «17 Νοέμβρη» να εστιάσει στο σκέλος της ένοπλης δράσης, εγκαταλείποντας πλήρως την προσπάθεια διείσδυσης και δραστηριοποίησης στο επίπεδο της κινηματικής δράσης που θα μπορούσε να προσφέρει αφενός νέο αίμα/μέλη στην οργάνωση, αφετέρου έναν ευρύτερο κύκλο συμπαθούντων που θα παρείχε υποστήριξη.⁹⁶ Από την άλλη πλευρά, ο περιορισμός στην ένοπλη δραστηριότητα και η στεγανοποίηση συνέβαλαν στην επί μακρόν ύπαρξη της οργάνωσης, καθώς αποφευγόταν η πιθανότητα διαρροής πληροφοριών προς τις αρχές ασφαλείας. Η οργάνωση πάντως παρά την πομπώδη αποτίμηση που επιχειρεί στο «Μανιφέστο 1992» αντιλαμβάνεται ότι δεν δύναται να προχωρήσει με τους ίδιους στόχους, με τη μοιρολατρική διαπίστωση πως επιτυχία πλέον αποτελεί και μόνο η ύπαρξη της οργάνωσης.⁹⁷

Στο πεδίο της διεθνούς τρομοκρατίας το ίδιο διάστημα έλαβε χώρα στην Πάτρα η τελευταία ενέργεια από Παλαιστινιακή οργάνωση. Ειδικότερα, στις 19 Απριλίου 1991 Παλαιστίνιοι προσκείμενοι στην οργάνωση «Islamic Jihad» επιδίωξαν να τοποθετήσουν βόμβα στο βρετανικό προξενείο της πόλης, η οποία εξερράγη από λάθος νωρίτερα και είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο επτά ατόμων, συμπεριλαμβανόμενου του δράστη. Η ΕΥΠ είχε διαβιβάσει σχετική πληροφορία ότι επέκειτο επίθεση, αλλά δεν αξιοποιήθηκε. Συνεπεία της επίθεσης απελάθηκαν πέντε Παλαιστίνιοι διπλωμάτες από την αντιπροσωπεία της ΟΑΠ στην Ελλάδα και ακόμη οκτώ Παλαιστίνιοι.⁹⁸ Στη συγκεκριμένη υπόθεση εφαρμόστηκε για πρώτη φορά ο νέος αντιτρομοκρατικός νόμος, με

⁹⁶ Κουφοντίνας, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, σελ. 401-408

⁹⁷ 17 Νοέμβρη, 1992, «Μανιφέστο 92», στο *17N: Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 719-745, εδώ: σελ. 739.

⁹⁸ Αποστολίδης, *Μυστική δράση*, σελ. 283-284.

αποτέλεσμα την καταδίκη σε ισόβια δύο Παλαιστινίων και σε ποινές φυλάκισης άλλων τεσσάρων που συνδέονταν με την υπόθεση.⁹⁹

Τη συγκεκριμένη περίοδο συνεχίστηκε η προσπάθεια σύνδεσης του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατία. Ήδη από το 1990 και την ανάληψη της διακυβέρνησης από αυτοδύναμη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας γίνεται προσπάθεια διατήρησης του συγκεκριμένου σεναρίου στην επικαιρότητα, ενώ εκκρεμούσε η διεξαγωγή της δίκης για το σκάνδαλο Κοσκωτά. Έτσι, τον Ιούνιο του 1990 ο εισαγγελέας Τσεβάς, ο οποίος είχε οριστεί αρμόδιος για τις έρευνες σχετικά με την τρομοκρατία, έστειλε επιστολή στον πρόεδρο του ΠΑΣΟΚ με την οποία τον καλούσε να καταθέσει για τις τρομοκρατικές οργανώσεις. Ο Παπανδρέου αρνήθηκε να προσέλθει για κατάθεση και δημοσιοποίησε την απάντησή του, στην οποία μεταξύ άλλων ανέφερε σε αυστηρό ύφος ότι θεωρούσε αδιανόητο να υπονοείται πως ένας πρώην πρωθυπουργός γνώριζε στοιχεία για το συγκεκριμένο ζήτημα τα οποία δεν γνώριζαν οι αρμόδιες αρχές.¹⁰⁰ Ακόμη μια αφορμή επίθεσης στο ΠΑΣΟΚ για το ζήτημα της τρομοκρατίας αποτέλεσε η δολοφονία του Αμερικανού λοχία Ronald Stewart στις 12 Μαρτίου του 1991 από τη «17 Νοέμβρη». Η οργάνωση χαρακτήρισε την επίθεση αντίδραση στον Πόλεμο του Κόλπου, κατηγορώντας τις ΗΠΑ για γενοκτονία και ιμπεριαλιστικές διαθέσεις:

«Τα τελευταία γεγονότα στον πόλεμο του Περσικού Κόλπου, η αποδοχή από το Ιράκ του σοβιετικού ειρηνευτικού σχεδίου για άνευ όρων υποχώρηση από το Κουβέιτ και η απόρριψή του από τις ΗΠΑ και τους Δυτικούς η εξαπόλυση χερσαίας επίθεσης (..) διέλυσαν και την παραμικρή αμφιβολία για τα πραγματικά αίτια και τους στόχους του πολέμου. Επιβεβαίωσαν την άποψή μας ότι αυτά δεν ήταν ο σεβασμός της διεθνούς νομιμότητας, αλλά η επιβολή μιας αμερικανοκρατούμενης «νέας τάξης πραγμάτων στην περιοχή ...»¹⁰¹

Ας σημειωθεί ότι είχαν προηγηθεί επιθέσεις εναντίον των γραφείων του Γάλλου στρατιωτικού ακόλουθου και δυτικών στόχων.

Παρ' όλα αυτά, ο συμπολιτευόμενος Τύπος επέλεξε να συνδέσει τη χρονική στιγμή της επίθεσης με την έναρξη της δίκης για το σκάνδαλο Κοσκωτά. Έτσι, η *Απογευματινή* στις 14

⁹⁹ Kaminaris, "Greece and the Middle East", p. 40.

¹⁰⁰ Λυγερός Σταύρος, 1996, *Το Παιχνίδι της Εξουσίας*, Αθήνα: Λιβάνης σελ. 126-127.

¹⁰¹ 17 Νοέμβρη, 1991, "Προκήρυξη Λοχία Ρόναλντ Στιούαρτ", στο *17Ν: Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 612-619, εδώ: σελ. 612.

Μαρτίου ανέφερε στο πρωτοσέλιδό της: «Αβάντα στον Ανδρέα κάνει η 17 Νοέμβρη», υποστηρίζοντας πως επιχειρήθηκε με την επίθεση ο αποπροσανατολισμός της κοινής γνώμης από τη δίκη. Η κυβέρνηση από την πλευρά της καλούσε στην ανακοίνωσή της σε συστράτευση τις πολιτικές δυνάμεις, αλλά και τους συνδικαλιστές, καθώς την ίδια περίοδο υπήρχαν έντονες αντιδράσεις και απεργιακές κινητοποιήσεις εξαιτίας του σχεδίου ιδιωτικοποίησης των ΕΑΣ. Μάλιστα, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Βύρωνας Πολύδωρας δήλωσε πως, παρότι η κυβέρνηση δεν συνέδεε τους συνδικαλιστές με τις επιθέσεις, θεωρούσε ότι έδιναν με τη στάση τους κίνητρα στους τρομοκράτες, αφού στην προκήρυξη για τον Stewart η οργάνωση ανέλαβε και την ευθύνη για βόμβες σε λεωφορεία που ανήκαν σε εταιρείες οι οποίες είχαν αναλάβει τη διεξαγωγή του μεταφορικού έργου, κατηγορώντας τις για απεργοσπάστες.¹⁰² Ομοίως, ο *Ελεύθερος Τύπος* στις 13 Μαρτίου σε άρθρο του με τίτλο: «Φονικό χτύπημα για τον Ανδρέα» υποστήριζε πως οι τρομοκράτες της 17N προέβησαν στη δολοφονία Stewart προφανώς για να αποπροσανατολίσουν την κοινή γνώμη, μόλις τη δεύτερη μέρα της δίκης και ενώ είχαν προηγηθεί μια μέρα πριν οι επιθέσεις στα τουριστικά λεωφορεία.¹⁰³ Ακολούθως, το φθινόπωρο του 1992 μετά τη σύλληψη του αναρχικού Σκυφτούλη, αρχικά για κλοπή αυτοκινήτου και εν συνεχεία για τρομοκρατία, η ΝΔ κατηγόρησε το ΠΑΣΟΚ για υποστήριξη της τρομοκρατίας, εξαιτίας της επισήμανσης από την αξιωματική αντιπολίτευση παραβιάσεων της δικονομικής διαδικασίας. Κατόπιν τούτου προκλήθηκε προ ημερησίας συζήτηση στη Βουλή για το ζήτημα της τρομοκρατίας.¹⁰⁴

Το ίδιο μοτίβο ακολούθησαν οι εφημερίδες της αντιπολίτευσης (πλέον) τον Ιανουάριο του 1994, όταν η «17 Νοέμβρη» δολοφόνησε το Μιχάλη Βρανόπουλο, διοικητή της Εθνικής Τράπεζας επί κυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας. Η οργάνωση στη προκήρυξή της κατηγόρησε το Βρανόπουλο ως υπεύθυνο μαζί με τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη και το Στέφανο Μάνο για την ιδιωτικοποίηση της ΑΓΕΤ-Ηρακλής με αδιαφανή κριτήρια με σκοπό τον προσπορισμό προσωπικού οφέλους.¹⁰⁵ Την επομένη της δολοφονίας ο *Ελεύθερος Τύπος* στο πρωτοσέλιδό του ανέφερε: «Το ΠΑΣΟΚ «όπλισε» τη 17N!». Η εφημερίδα, αφού ανέφερε πως η ενέργεια είχε κοινά στοιχεία με τη δολοφονία Μπακογιάννη, επιχειρούσε περαιτέρω σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με αυτή, υποστηρίζοντας

¹⁰² *Απογευματινή*, 1991, «Έχθροί της Ελλάδας οι δολοφόνοι», 14 Μαρτίου, σελ. 24-25.

¹⁰³ Καρσιώτης Πέτρος-Κοκκινίδης Γιάννης, 1991, «Φονικό χτύπημα για τον Ανδρέα», *Ελεύθερος Τύπος*, 13 Μαρτίου, σελ. 14.

¹⁰⁴ Λυγερός, *Το Παιχνίδι της Εξουσίας*, σελ. 229. Λαμπρόπουλος, *Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία*, σελ. 126-128. Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Ζ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΣΤ', 12 Οκτωβρίου 1992, σελ. 165-184.

¹⁰⁵ 17 Νοέμβρη, 1994, «Προκήρυξη Μιχ. Βρανόπουλου», στο *17N: Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 750-761, εδώ: σελ. 756.

πως έλαβε χώρα την ίδια ημέρα (24 Ιανουαρίου 1994) που θα προσερχόταν ο Παπανδρέου στο Κοινοβούλιο σε προ ημερησίας διάταξης συζήτηση για τα εθνικά θέματα με έμφαση στους χειρισμούς της κυβέρνησης στο Μακεδονικό ζήτημα. Ουσιαστικά, η εφημερίδα αναπαρήγαγε τη θέση της Νέας Δημοκρατίας, καθώς ο νέος τότε πρόεδρος του κόμματος Μιλτιάδης Έβερτ στη δήλωσή του καλούσε την κυβέρνηση να απαντήσει επί της «σύμπτωσης» της πραγματοποίησης της δολοφονίας την ημέρα της συζήτησης στη Βουλή, όπως είχε γίνει και στην περίπτωση Μπακογιάννη, οπότε και θα διεξαγόταν η ψηφοφορία για την παραπομπή του Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο για την υπόθεση Κοσκωτά. Επιπλέον, απέδιδε στην κυβέρνηση την πολιτική ευθύνη, καθώς ένα μήνα νωρίτερα είχε προβεί στην εκ νέου κατάργηση του αντιτρομοκρατικού νόμου, υποστηρίζοντας πως υφίστατο νομοθετικό κενό το οποίο διευκόλυνε την τρομοκρατική δράση, ενώ το θύμα για ακόμη μια φορά προερχόταν από την παράταξη της Νέας Δημοκρατίας.¹⁰⁶ Σε άλλο ρεπορτάζ η εφημερίδα ανέφερε πως αυτουργός της δολοφονίας είναι το ΠΑΣΟΚ εξαιτίας των κατηγοριών για την ιδιωτικοποίηση της ΑΓΕΤ. Από την άλλη πλευρά, η *Απογευματινή*, κρατώντας πιο μετριοπαθή στάση, υποστήριζε πως το ΠΑΣΟΚ προφανώς δεν είχε σχέση με τρομοκράτες, επειδή υφίστατο βλάβη και η κυβέρνηση, αλλά απέδιδε ευθύνη αφενός στην κατάργηση του αντιτρομοκρατικού νόμου και αφετέρου στην «κατασκευή σκανδάλων» που εμπότιζαν την κοινή γνώμη με απαξίωση του πολιτικού συστήματος και διευκόλυναν τη διαμόρφωση της επιχειρηματολογίας των οργανώσεων στην προσπάθειά τους να βρουν ευήκοα ώτα.¹⁰⁷

Ακόμη και αν δεν ληφθεί υπ' όψιν η προκήρυξη της οργάνωσης που υποστηρίζει ότι η πραγματοποίηση της δολοφονίας Βρανόπουλου είχε σχεδιαστεί ήδη από το καλοκαίρι του 1993,¹⁰⁸ αποδεικνύεται ότι η εισαγωγή της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας δεν είχε στην πράξη αποτέλεσμα στην αποτροπή των δολοφονιών από τη «17 Νοέμβρη», αλλά και στις απόπειρες του ΕΛΑ που κλιμάκωσε τη συγκεκριμένη περίοδο τη δράση του. Εξάλλου, έχει ενδιαφέρον ότι ο Σαμαράς, τότε αρχηγός της Πολιτικής Άνοιξης, χαρακτηρίζει αστειότητες τη σύνδεση της δολοφονίας με την κατάργηση του αντιτρομοκρατικού νόμου.¹⁰⁹ Την επόμενη χρονιά, μετά την παραλαβή των αρχείων της Stazi από τις Ελληνικές Αρχές, ο *Αδέσμευτος Τύπος* υποστήριξε πως υφίστατο σύνδεση

¹⁰⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 25 Ιανουαρίου 1994, σελ. 1, 20-21.

¹⁰⁷ *Απογευματινή*, 1994, "Η τρομοκρατία και η αντιμετώπισή της", 25 Ιανουαρίου, σελ. 2.

¹⁰⁸ 17 Νοέμβρη, "Προκήρυξη Μιχ. Βρανόπουλου", σελ. 750.

¹⁰⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 25 Ιανουαρίου 1994, σελ. 21.

του Παπανδρέου με τον Κάρλος, εξαιτίας συνάντησης του πρωθυπουργού το 1985 με έμπορο όπλων ο οποίος είχε επαφές με το διαβόητο τρομοκράτη («Ανδρέα “ακουμπά η ΣΤΑΖΙ»»).¹¹⁰

β. Η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ 1996-2004

Η εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ επί κυβερνήσεων Σημίτη απέκλινε από την περίοδο 1981-1989 ιδιαίτερα όσον αφορά τη ρητορική, αλλά και την εφαρμογή πολιτικής, παρότι στο εσωτερικό του κόμματος παραμένει ισχυρή η πατριωτική/εθνικιστική διάσταση. Η περίοδος εκκίνησε για τον πρωθυπουργό με μια σημαντική κρίση στις διμερείς σχέσεις με την Τουρκία, την πρώτη μετά το 1987. Η κρίση των Ιμίων κλιμακώθηκε σταδιακά και εκδηλώθηκε με κινητοποίηση στρατιωτικών δυνάμεων των δύο πλευρών αναφορικά με το ζήτημα της κυριαρχίας σε δύο βραχονησίδες στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και ειδικότερα στο σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων. Η κρίση εκτονώθηκε μετά από έντονες διπλωματικές παρεμβάσεις των Αμερικανών. Μάλιστα, ο Σημίτης ευχαρίστησε δημόσια στο κοινοβούλιο τους Αμερικανούς για την παρέμβασή τους, προκαλώντας την μίνι όχι μόνο της αντιπολίτευσης, αλλά και στελεχών του ΠΑΣΟΚ που θεωρούσαν πως οι λανθασμένοι χειρισμοί της κυβέρνησης άνοιξαν το δρόμο για την αποδοχή της θεωρίας της Τουρκίας περί γκρίζων ζωνών στο Αιγαίο.¹¹¹ Οι επικρίσεις εντάθηκαν την επόμενη χρονιά εξαιτίας της έκδοσης Κοινού Ανακοινωθέντος Ελλάδας-Τουρκίας στο περιθώριο της Συνόδου του ΝΑΤΟ στη Μαδρίτη, στο οποίο μεταξύ άλλων αναφερόταν *«η ανάγκη σεβασμού των θεμιτών ζωτικών συμφερόντων και ανησυχιών της κάθε χώρας στο Αιγαίο, τα οποία έχουν μεγάλη σημασία για την ασφάλεια και την κυριαρχία τους»*.¹¹²

Σχετικά με την περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Μεσογείου, παρά την προσπάθεια της Ελλάδας να προωθήσει, κατά την περίοδο της ελληνικής προεδρίας της Ένωσης το πρώτο εξάμηνο του 1994, μια φιλόδοξη ατζέντα για την ευρωμεσογειακή συνεργασία, όπως αποτυπώθηκε με την εισήγηση για πιο ενεργή συμμετοχή της Ε.Ε στο παλαιστινιακό και την έναρξη του

¹¹⁰ Ντάσκας Γιάννης, 1995, “Ανδρέα «ακουμπά» η ΣΤΑΖΙ”, *Αδέσμευτος Τύπος*, 23 Μαρτίου, σελ. 12.

¹¹¹ Ιγνατίου Μιχάλης-Έλλης Αθανάσιος, 2009, *Ίμια, Τα Απόρρητα Τηλεγραφήματα των Αμερικανών*, Αθήνα: Λιβάνης.

¹¹² Ιωακείμης, *Επιτεύγματα και Στρατηγικά Λάθη της Εξωτερικής Πολιτικής της Μεταπολίτευσης*, σελ. 115. Ιγνατίου Μιχάλης-Μελέτης Νίκος, 2020, *Η Συμφωνία που «Γκρίζαρε» το Αιγαίο, Από τα Ίμια στη Μαδρίτη*, Αθήνα:Πεδίο.

ευρωμεσογειακού διαλόγου, οι προσπάθειες παρέμειναν στην καλύτερη περίπτωση ατελείς, εξαιτίας των διαφορετικών προτεραιοτήτων των κρατών-μελών.¹¹³

Εν γένει, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας, όπως είδαμε και νωρίτερα, η Αθήνα επιδίωκε τη διατήρηση των υπαρχουσών ισορροπιών στη Μέση Ανατολή, ενώ η πιο ισορροπημένη στάση απέναντι στο Ισραήλ που ακολούθησαν και οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, μετά την *de jure* αναγνώριση από τη Νέα Δημοκρατία, οφειλόταν και στην ώσμωση της ελληνικής πολιτικής με αυτή της ΕΕ. Πάντως, η αλλαγή στάσης των ελληνικών κυβερνήσεων δεν απέφερε σημαντικά οφέλη στις σχέσεις με τις χώρες της περιοχής και τις ΗΠΑ. Μάλιστα, υπό το φως της σύναψης της στρατηγικής συμμαχίας Άγκυρας-Τελ Αβίβ, που εκ των πραγμάτων έθεσε όρια στην καλλιέργεια των ελληνοϊσραηλινών σχέσεων, η Ελλάδα αναλώθηκε στην αναζήτηση περιφερειακών ερεισμάτων, προσεγγίζοντας τη Συρία, το Ιράν και την Αρμενία. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ουσιαστικά η κάθε πλευρά στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ερμήνευε την ανάπτυξη των σχέσεων αυτών υπό το πρίσμα της απειλής που συνιστούσαν οι συμμαχίες της άλλης. Αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών ήταν οι κατηγορίες της Τουρκίας για ενίσχυση των Κούρδων τρομοκρατών του ΡΚΚ από την Αθήνα, ενώ η ένταση κορυφώθηκε με την υπόθεση Οτσαλάν.¹¹⁴ Ταυτόχρονα, η Αθήνα προχώρησε σε προσπάθειες μεσολάβησης μεταξύ Ισραήλ και Παλαιστινίων, διοργανώνοντας συναντήσεις τον δύο πλευρών στην Ελλάδα την περίοδο 1997-1998, οι οποίες εστίαζαν μεν σε ζητήματα χαμηλής πολιτικής, αλλά επιδίωκαν τη μείωση της έντασης και την προώθηση της εικόνας της χώρας ως έντιμου μεσολαβητή.¹¹⁵ Οι προσπάθειες μεσολάβησης και η εξομάλυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων μετά το 1999 θα οδηγήσουν τελικά στη σημαντική βελτίωση και των σχέσεων με το Ισραήλ.¹¹⁶

Ως προς την υπόθεση Οτσαλάν, μετά την εκδίωξη του Κούρδου ηγέτη από τη Συρία το φθινόπωρο του 1998 υπό την απειλή της Άγκυρας προς τη Δαμασκό ότι θα προχωρούσε σε στρατιωτικές επιχειρήσεις εναντίον της, ακολούθησε μια «οδύσσεια» του Οτσαλάν, ο οποίος κατέληξε στην ελληνική πρεσβεία στο Ναϊρόμπι. Παρότι η ελληνική κυβέρνηση επιδίωκε να μην εμπλακεί στην υπόθεση, προκειμένου να μην προξενήσει επιδείνωση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις

¹¹³ Κεφαλά, “Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 679.

¹¹⁴ Κεφαλά, “Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 679. Ρούσσο, “Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 93-94.

¹¹⁵ Κεφαλά, Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 679. Ρούσσο, “Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 96.

¹¹⁶ Ρούσσο, “Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή”, σελ. 95.

που ήταν ήδη τεταμένες λόγω και της υπόθεσης των S-300, η ελληνική κοινή γνώμη που διέκειτο θετικά προς τους Κούρδους, όπως προαναφέραμε, εκφράστηκε emphatically με την επιστολή που έστειλαν στον Κούρδο ηγέτη 109 Έλληνες βουλευτές με την οποία τον προσκαλούσαν στην Ελλάδα. Η σύλληψη του Οτσαλάν στην Κέννα το Φεβρουάριο του 1999 και η παράδοσή του στην Άγκυρα προκάλεσε σημαντικές αναταράξεις στην Αθήνα και οδήγησε στις παραιτήσεις των Υπουργών Εξωτερικών, Δημόσιας Τάξης και Εσωτερικών.¹¹⁷ Στο εσωτερικό πεδίο προκλήθηκαν σημαντικές αντιδράσεις, καθώς θεωρήθηκε ότι η ελληνική κυβέρνηση «πρόδωσε» τον Κούρδο ηγέτη καθ' υπόδειξη της Ουάσινγκτον, ενώ προκλήθηκαν πολλαπλές συνέπειες και σε διεθνές επίπεδο, πέραν των ελληνοτουρκικών σχέσεων, επειδή εμφανιζόταν ότι η Ελλάδα εξακολουθούσε να στηρίζει τρομοκρατικές οργανώσεις όπως το PKK, ενώ ταυτόχρονα διαταράσσονταν και οι σχέσεις με τους Κούρδους.¹¹⁸

Όσον αφορά τα Βαλκάνια, μετά την υπογραφή της Ενδιάμεσης Συμφωνίας, όπως αναφέρει η Μαριλένα Κοππά, η ελληνική πολιτική αποσκοπianoποιείται και εγκαταλείπει ιδέες περί ηγεμονικής θέσης στην περιοχή, στρεφόμενη στην προώθηση της συνεργασίας και της αλληλεξάρτησης. Ουσιαστικά, την περίοδο αυτή εξομαλύνονται και οι ελληνοαλβανικές σχέσεις, ενώ η Αθήνα αποστασιοποιείται από τις στενές σχέσεις με τον Μιλόσεβιτς, συγκλίνοντας με τη στάση των υπόλοιπων κρατών-μελών της ΕΕ και προωθώντας μια ολιστική ατζέντα ασφάλειας, ευημερίας και δημοκρατίας με έμφαση στην ανθρωπιστική βοήθεια, που συνοδεύεται από τη σημαντική οικονομική διείσδυση των ελληνικών επιχειρήσεων στην περιοχή.¹¹⁹ Συμβολική κατάληξη αυτής της πολιτικής αποτέλεσε η πρωτοβουλία για ένταξη όλων των Βαλκανικών χωρών στην ΕΕ που διατυπώθηκε στο πλαίσιο της ελληνικής προεδρίας το Α' εξάμηνο του 2003.

Παρά την κλιμάκωση της έντασης που προκλήθηκε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις με την υπόθεση Οτσαλάν, το δεύτερο μισό του ίδιου έτους φάνηκε να διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις για εξομάλυνση, αν όχι ένα πλαίσιο για οριστική διευθέτηση των διμερών διαφορών. Παράθυρο ευκαιρίας προς αυτή την κατεύθυνση αποτέλεσαν οι σεισμοί που έπληξαν τις δύο χώρες με διαφορά ενός μηνός τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1999. Οι κυβερνήσεις των δύο χωρών αξιοποίησαν την αλληλοϋποστήριξη και τη μεταβολή σε επίπεδο κοινής γνώμης, για να

¹¹⁷ Τη συγκεκριμένη περίοδο στην αφρικανική χώρα βρίσκονταν σημαντικές αμερικανικές δυνάμεις εξαιτίας της επίθεσης που είχε προηγηθεί από την Αλ Κάιντα στην εκεί αμερικανική πρεσβεία και ως εκ τούτου ήταν δύσκολο να διατηρηθεί κρυφή η παραμονή του Öcalan στη χώρα.

¹¹⁸ Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, σελ. 525-532.

¹¹⁹ Κοππά, "Ελληνική Βαλκανική Πολιτική", σελ.55-56.

προχωρήσουν σε βελτίωση των σχέσεων, οδηγούμενες στη «διπλωματία των σεισμών». Σημαντικός σταθμός του καλού κλίματος υπήρξε η Συμφωνία στο Ελσίνκι στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το Δεκέμβριο του 1999, οπότε και συμφωνήθηκαν: η άρση του ελληνικού βέτο για ανακήρυξη της Τουρκίας σε υποψήφιο κράτος-μέλος της ΕΕ, το οποίο εκκρεμούσε από το 1987, η ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ, ανεξαρτήτως επίλυσης του Κυπριακού, και η διευθέτηση των διμερών ελληνοτουρκικών διαφορών είτε με συνομιλίες είτε, σε περίπτωση αδυναμίας, εντός ευλόγου χρονικού διαστήματος (έως το 2004) με προσφυγή στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης.¹²⁰

β1. Η αλλαγή στάσης του ΠΑΣΟΚ στο ζήτημα της τρομοκρατίας και η εξάρθρωση της 17 Νοέμβρη

Η επαναφορά του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση το 1993 συνοδεύτηκε από την εκ νέου κατάργηση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας. Πάντως, σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1980, όπως συνέβη στους περισσότερους τομείς άσκησης κυβερνητικής πολιτικής, το ΠΑΣΟΚ ήδη την περίοδο 1993-1996 διαφοροποιήθηκε και στον τομέα των ερευνών για την τρομοκρατία. Ο Στέλιος Παπαθεμελής, ο οποίος ανέλαβε Υπουργός Δημόσιας Τάξης το 1993, προέβη στη σύσταση επιστημονικού συμβουλίου και όρισε υπεύθυνο ερευνών τον εισαγγελέα Ιωάννη Διώτη, ενώ και οι αξιωματικοί της ΕΛ.ΑΣ που ανέλαβαν τις έρευνες τη συγκεκριμένη εποχή παρέμειναν έως την περίοδο των συλλήψεων σε κομβικές για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας θέσεις, προσφέροντας την απαραίτητη συνέχεια. Παρότι οι έρευνες για τη «17 Νοέμβρη» εξακολούθησαν να είναι άκαρπες, τουλάχιστον έως τα τέλη της δεκαετίας, σημειώθηκαν εξελίξεις όσον αφορά τον ΕΛΑ, καθώς η Ελλάδα, όπως και άλλες χώρες, παρέλαβε από τη Γερμανία στοιχεία από τα αρχεία της Stazi. Πληροφορίες για τις ελληνικές οργανώσεις επιδιώχθηκε να αποκτηθούν και από τον Κάρλος το Τσακάλι μετά τη σύλληψή του από τις γαλλικές αρχές, χωρίς όμως να προκύψουν απτά δεδομένα. Τα αρχεία της Stazi περιελάμβαναν μεν ψευδώνυμα, προσέφεραν όμως στοιχεία για τη συνεργασία του ΕΛΑ και ίσως της 17Ν με το δίκτυο του Κάρλος τόσο για τη διεξαγωγή ενεργειών, όσο και σε επίπεδο εκπαίδευσεων και εξοπλισμού. Όπως αναφέρεται στην έκθεση Νασιάκου, ο ΕΛΑ διατηρούσε τις διεθνείς σχέσεις του ελληνικού επαναστατικού κινήματος. Προς επίρρωση παρατίθενται στοιχεία τα οποία, χωρίς να επαρκούν για στοιχειοθέτηση άμεσης σύνδεσης και

¹²⁰ Ιωακείμης, *Επιτεύγματα και Στρατηγικά Λάθη της Εξωτερικής Πολιτικής της Μεταπολίτευσης*, σελ.54-64. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, σελ. 533-552.

δικαστικής έρευνας, αποτελούσαν χρήσιμες ψηφίδες στην προσπάθεια καταγραφής των διαπλοκών της ελληνικής με τη διεθνή τρομοκρατία.¹²¹ Πάντως, παρότι τα στοιχεία δεν επαρκούσαν για να στοιχειοθετηθεί το κατηγορητήριο αποκλειστικά σε αυτά, οδήγησαν στον εντοπισμό και την παρακολούθηση κεντρικών μελών της οργάνωσης, η οποία ουσιαστικά μετά το 1995 καθίσταται ανενεργή.¹²²

Η ετήσια έκθεση του State Department σχετικά με την τρομοκρατία για το 1994 κάνει μνεία στην κατάργηση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας και στη μη εισαγωγή νέας. Τονίζει πως οι ελληνικές αρχές σημείωσαν μικρή πρόοδο και την απέδωσε στην αμφιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης. Η έκθεση, πλην των επιθέσεων από τη «17 Νοέμβρη» και τον ΕΛΑ, κάνει αναφορά στην υπόθεση Μπαλάφα επισημαίνοντας πως, παρά το γεγονός ότι ήταν ύποπτος για τρομοκρατική δράση, αφέθηκε ελεύθερος μετά από απεργία πείνας, ενώ τον επισκέφθηκε στο νοσοκομείο των φυλακών ο Υπουργός Μεταφορών της κυβέρνησης ως ένδειξη υποστήριξης.¹²³ Στην έκθεση πάντως της επόμενης χρονιάς σημειώνεται ότι τελικά ο Μπαλάφας καταδικάστηκε για αποθήκευση οπλισμού και ότι ο καταδικασθείς φέρεται ως ύποπτος για συμμετοχή στη 17N. Παρότι αναγνωρίζεται ότι οι επίσημες δηλώσεις υποδήλωναν πρόθεση από κυβερνητικής πλευράς για επίλυση του ζητήματος της τρομοκρατίας, η έκθεση τονίζει πως η μη ύπαρξη σχετικής νομοθεσίας και οι συχνές αλλαγές προσώπων σε κομβικές θέσεις, εν προκειμένω οι αλλαγές τριών Υπουργών Δημόσιας Τάξης σε ένα χρόνο, έθεταν εμπόδια στην προσπάθεια για καταπολέμηση του φαινομένου. Επιπλέον, η έκθεση αναφέρει τουρκικές κατηγορίες σε βάρος της Αθήνας για υποστήριξη του PKK και διεξαγωγή εκπαίδευσης τρομοκρατών σε ελληνικό έδαφος. Παρότι γίνεται μνεία της άρνησης από ελληνικής πλευράς των κατηγοριών, υπογραμμίζεται πως η Ελλάδα, όπως και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επέτρεπε στην κουρδική οργάνωση να διατηρεί οργάνωση-βιτρίνα για τις δραστηριότητές της, όπως και η οργάνωση «Επαναστατικό Λαϊκό

¹²¹ Νασιάκος Φώτιος, 2001, Μια απόρρητη Έκθεση για τον Ένοπλο Αγώνα- «Έκθεση Νασιάκου», ανακτήθηκε 5 Ιουλίου 2022, <https://athens.indymedia.org/post/19200/>

¹²² Παπαχελάς-Τελλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, Σελ.177-183. Ντάσκας Γιάννης, 1995, “Η Ελλάδα καταφύγιο τρομοκρατών”, *Αδέσμευτος Τύπος*, 13 Οκτωβρίου, σελ. 23., όπου γίνεται αναφορά σε τρία άτομα που συνεργάζονταν με την Ομάδα του Κάρλος: ένα στέλεχος του ΕΟΠ, έναν αρχιτέκτονα και έναν επιχειρηματία, το όνομα του οποίου συμπίπτει με όνομα θύματος της τρομοκρατίας στην Ελλάδα.

¹²³ US Department of State, 1995, *Patterns of Global Terrorism 1994*, p. 7.

Απελευθερωτικό Κόμμα/Μέτωπο» («Devrimci Halk Kurtuluş Partisi/Cephesi» -DHKP/C) διάδοχος της «Dev Sol», τονίζοντας πως πρόκειται για αντιτουρκική και αντιαμερικανική οργάνωση.¹²⁴

Το τελευταίο χτύπημα της «17 Νοέμβρη» εναντίον τουρκικού στόχου ήταν η δολοφονία στις 4 Ιουλίου του 1994 του Ömer Sırahioğlu, τρίτου στην ιεραρχία της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα.¹²⁵ Στην προκήρυξη για την ανάληψη ευθύνης, η «17 Νοέμβρη», όπως και στην περίοδο του Πολέμου του Κόλπου, εκκινεί από τη στάση των Δυτικών ΜΜΕ απέναντι στον πόλεμο της Βοσνίας και ειδικότερα στη μονομερή απόδοση ευθυνών για εθνοκάθαρση σε βάρος των Σέρβων, αντιδιαστέλλοντας τη στάση των ΗΠΑ σε αυτή την περίπτωση με την εκ διαμέτρου αντίθετη θέση στις περιπτώσεις της Κύπρου και των Κούρδων της Τουρκίας. Εν συνεχεία, αναφέρεται στο ενδεχόμενο διαλόγου μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και ισχυρίζεται πως, εξαιτίας της μονομερούς υποστήριξης των ΗΠΑ στην Τουρκία, οι ελληνικές κυβερνήσεις πρέπει να αρνηθούν οποιονδήποτε διάλογο, εάν δεν αποσυρθούν οι τουρκικές δυνάμεις από την Κύπρο.

*«Αντίθετα οι κυβερνήσεις εθνικής μειοδοσίας της Ν.Δ. χθες, του ΠΑΣΟΚ σήμερα, μαζί με τους νονούς της μαφίας των ΜΜΕ προετοιμάζουν νέο Νταβός στο οποίο θα μεταβεί ο γραικύλος Παπανδρέου για διάλογο εφ' όλης της ύλης».*¹²⁶

Πλην της εμφανούς εθνικιστικής ρητορικής που υποδηλώνουν οι αναφορές σε εθνική μειοδοσία και γραικύλους, η 17N συμπορεύεται με τη στάση της ελληνικής κοινής γνώμης κατά την περίοδο αυτή, η οποία όπως προαναφέρθηκε ήταν σε μεγάλο ποσοστό υποστηρικτική στη Σερβία.

Η δολοφονία του Ömer Sırahioğlu προκάλεσε έντονες δηλώσεις του Τούρκου πρέσβη στην Αθήνα, ο οποίος κατηγόρησε την Ελλάδα για ύπαρξη κύκλων εχθρικών προς την Τουρκία και προειδοποίησε για συνέπειες και ήττα της χώρας, όπως έγινε στο παρελθόν.¹²⁷ Για την ίδια υπόθεση, άρθρο της γερμανικής εφημερίδας *Die Welt* χαρακτήριζε την Αθήνα σταυροδρόμι της διεθνούς τρομοκρατίας, υποστηρίζοντας πως οι τρομοκράτες αισθάνονται ασφαλείς στην Ελλάδα, όταν κυβερνούν αριστεροί όπως το ΠΑΣΟΚ. Επιπλέον, ανέφερε ότι τη δεκαετία του '70 η Αθήνα

¹²⁴ US Department of State, 1996, *Patterns of Global Terrorism 1995*, p. 11.

¹²⁵ Μαρνέλλος Γιώργος-Κυριακόπουλος Κώστας, 1994, "Το 20^ο θύμα ενός 19χρονου «πολέμου»", *Ελευθεροτυπία*, 5 Ιουλίου, σελ. 20-21.

¹²⁶ 17 Νοέμβρη, 1994, "Προκήρυξη Τούρκου διπλωμάτη Σιπαχιογλου", στο *17N: Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 762-768, εδώ: σελ. 765.

¹²⁷ Αμπατζής Άρης, 1994, "Τουρκικές βολές έντασης...", *Ελευθεροτυπία*, 6 Ιουλίου, σελ. 12-13.

μπορούσε να συγκριθεί με τη Βηρυτό και πως κάθε είδους τρομοκρατικές οργανώσεις (τουρκικές, λιβανέζικες, ιρακινές παλαιστινιακές, κουρδικές) δρουν ανενόχλητες.¹²⁸ Μολονότι ιδιαίτερα υπερβολικό, το άρθρο ήταν και αυτό ενδεικτικό του κλίματος που είχε διαμορφωθεί με το πέρασμα των χρόνων λόγω της αδυναμίας των ελληνικών κυβερνήσεων να επιδείξουν αποτελεσματικότητα στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας.

Από την άλλη πλευρά, το τελευταίο ισχυρό χτύπημα της «17 Νοέμβρη» εναντίον αμερικανικού στόχου έλαβε χώρα στις 15 Φεβρουαρίου 1996, όταν η οργάνωση εκτόξευσε ρουκέτα εναντίον της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα. Η οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη περίπου ένα χρόνο αργότερα με την προκήρυξη για τη δολοφονία του Περαιτικού το Μάιο του 1997. Στο τρίτο μέρος της προκήρυξης (τα δύο πρώτα αφορούν τη δολοφονία Περαιτικού) η «17 Νοέμβρη» καταφέρεται εναντίον της κυβέρνησης Σημίτη για τους χειρισμούς της στην κρίση των Ιμίων θεωρώντας τη χειραγωγούμενη από τις ΗΠΑ και έτοιμη να υποχωρήσει στις τουρκικές απαιτήσεις καθ' υπόδειξη της Ουάσινγκτον. Ενδιαφέρον έχει και το γεγονός πως κατηγορεί τις ΗΠΑ ως υπεύθυνες για την πτώση του ελικοπτέρου που μετέφερε τους τρεις αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού, οι οποίοι σκοτώθηκαν τη νύχτα της 30^{ης} Ιανουαρίου του 1996, με ηλεκτρονικά μέσα.¹²⁹

Η αδυναμία αποτελεσμάτων απέναντι στη «17 Νοέμβρη» εξακολούθησε να αποτελεί αγκάθι για τις διμερείς σχέσεις με τις ΗΠΑ, ακόμα και κατά την περίοδο διακυβέρνησης Σημίτη οπότε η στάση της κυβέρνησης ήταν ξεκάθαρα πιο φιλική απέναντι στην Ουάσινγκτον, σε σχέση με τις πρώτες κυβερνήσεις του Παπανδρέου. Ενδεικτικό της πίεσης που δεχόταν η ελληνική κυβέρνηση, ενόψει και των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, είναι το γεγονός πως στην Έκθεση που κατήρτισε το 2000 η Εθνική Επιτροπή των ΗΠΑ για την Τρομοκρατία με τίτλο: «Καταπολεμώντας τη Μεταβαλλόμενη Απειλή της Διεθνούς Τρομοκρατίας» (Countering the changing threat of international terrorism) προτεινόταν στον Αμερικανό πρόεδρο η επιβολή κυρώσεων (εκτός από το Πακιστάν) και στην Ελλάδα, διότι, αν και οι δύο χώρες δεν αποτελούσαν χορηγούς της τρομοκρατίας, δεν συνεργάζονταν πλήρως στον τομέα της αντιτρομοκρατίας. Ειδικότερα, η Έκθεση πρότεινε στον Πρόεδρο να κάνει χρήση της δυνατότητας που του παρείχε η νομοθεσία, βάσει ενός νόμου του 1996, να κατηγοριοποιήσει την Ελλάδα ως χώρα «μη συνεργαζόμενη

¹²⁸ Βαλασόπουλος Παντελής, 1994, "Γερμανικό δηλητήριο...", *Ελευθεροτυπία*, 6 Ιουλίου, σελ. 12.

¹²⁹ 17 Νοέμβρη, 1997, "Προκήρυξη Κ. Περαιτικού", στο 17Ν: *Οι Προκηρύξεις 1975-2002*, Αθήνα: Κάκτος, 2002, σελ. 787-800, εδώ: σελ. 794-800.

πλήρως» (not cooperating fully), ώστε να υποστεί σχετικές κυρώσεις στις οποίες συμπεριλαμβανόταν και η διακοπή πώλησης πολεμικού υλικού. Για την ελληνική περίπτωση, πλην των επιθέσεων εναντίον αμερικανικών στόχων από τις οποίες εξιχνιάστηκε μόνο μία από εκατόν σαράντα έξι υποθέσεις, με κύριο ζήτημα τις τέσσερις δολοφονίες Αμερικανών αξιωματούχων από τη 17N, η έκθεση ανέφερε επιπλέον ότι η τουρκική ακροαριστερή οργάνωση «DHKP-C» διατηρούσε γραφεία στην Αθήνα, παρότι οι αμερικανικές αρχές είχαν ασκήσει σχετική κριτική, ενώ η οργάνωση ήταν υπεύθυνη για τέσσερις δολοφονίες Αμερικανών (όχι στην Ελλάδα), καθώς και για παροχή βοήθειας και ασύλου στον επικεφαλής του PKK Αμπντουλάχ Οτσαλάν.¹³⁰ Γενικό συμπέρασμα ήταν ότι η Ελλάδα εξακολουθούσε να έχει παθητική στάση απέναντι στο φαινόμενο. Εξάλλου, και στην ετήσια καταγραφή του State Department σχετικά με την τρομοκρατία για το 1999 η Ελλάδα εμφανίζεται ως ένας εκ των πλέον αδύναμων κρίκων στην Ευρώπη στον τομέα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας. Μάλιστα, όπως καταγράφεται στην έκθεση, το 1999 έγιναν στην Ελλάδα είκοσι επιθέσεις εναντίον αμερικανικών στόχων (κυβερνητικών ή ιδιωτικών), καθιστώντας τη χώρα πρώτη στην Ευρώπη σε αντιαμερικανικές επιθέσεις και δεύτερη παγκοσμίως πίσω μόνο από την Κολομβία. Η αδυναμία επίτευξης αποτελεσμάτων στην καταπολέμηση του φαινομένου αποδίδεται στην απουσία αποφασιστικότητας από πλευράς κυβέρνησης και στη μη λήψη πρωτοβουλιών για τη βελτίωση των δυνατοτήτων της αστυνομίας, ενώ τονίζεται ότι η ελληνική κοινή γνώμη υποβαθμίζει το ζήτημα ως προς το μέγεθος της απειλής που συνιστά για τη δημόσια τάξη.¹³¹

Επιπλέον προβληματισμό προκάλεσε στην Ουάσινγκτον η απελευθέρωση και απέλαση του Ρασίντ στην Τυνησία τον Δεκέμβριο του 1996, παρότι είχε εκτίσει μόνο 8 από τα 18 χρόνια ποινής, με την ελληνική κυβέρνηση να υποστηρίζει πως είχε δεχθεί απειλές από παλαιστινιακές οργανώσεις για αντίποινα σε περίπτωση έκδοσής του στις ΗΠΑ.¹³² Έτσι στην ετήσια έκθεση του 1996 για την τρομοκρατία πλην της επίθεσης με ρουκέτα εναντίον της αμερικανικής πρεσβείας όπως και της επανάληψης των αναφορών για την απρόσκοπτη λειτουργία γραφείων από το Εθνικό Μέτωπο για την Απελευθέρωση του Κουρδιστάν, πολιτικής πτέρυγας του PKK, και του DHKP/C, επικρίνεται τόσο η διάταξη που απαγορεύει στις δικαστικές αρχές να λαμβάνουν υπόψη κατάθεση ενός κατηγορουμένου εναντίον ενός άλλου, αλλά και οι προβλέψεις για απελευθέρωση

¹³⁰ National Commission on Terrorism, Countering the changing threat of international terrorism Report pp. 23-25.

¹³¹ US Department of State, 2000, *Patterns of Global Terrorism 1999*, p. 34.

¹³² Kaminaris, "Greece and the Middle East", p. 40.

κρατουμένων μετά την έκτιση των 2/5 της ποινής, η οποία και εφαρμόστηκε στην υπόθεση Ρασίντ.¹³³ Παρά την αναμενόμενη καταγραφή έστω και περιορισμένης δυσαρέσκειας επισήμως, ενδεικτική ήταν η υποδοχή της απελευθέρωσης από τα αμερικανικά μέσα ενημέρωσης με την *Washington Post* να αναφέρει σε άρθρο της πως: «είναι αρκετά κακό να πρέπει να διαπραγματεύεσαι με χώρες υποστηρικτές και καταφύγια της τρομοκρατίας όπως η Λιβύη και το Ιράν. Είναι χειρότερο σε κάποιες περιπτώσεις όταν η υποστήριξη της τρομοκρατίας προέρχεται από φιλική σύμμαχη δημοκρατική χώρα η οποία υπερηφανεύεται για το σεβασμό του νόμου. Νούμερο ένα παράδειγμα από αυτή την άποψη είναι η Ελλάδα με την υπόθεση Ρασίντ. (...)Τι συμβαίνει τελικά με τους Έλληνες; Δεν είναι η πρώτη φορά που αντιμετωπίζουν την τρομοκρατία με κάτι μόλις περισσότερο από ένα κλείσιμο του ματιού και ένα νεύμα (a wink and a nod). Γιατί είναι τόσο επιεικείς απέναντι στην τρομοκρατία σε μια τρομερή υπόθεση όπως αυτή; Γιατί τείνουν να εξιδανικεύουν πράξεις που οι άλλοι δικαίως θεωρούν ψυχρή βαρβαρότητα; Η πολιτική τους δεν μπορεί παρά να δώσει ώθηση σε εικασίες σχετικά με το εάν αναμένεται κάποιο οικονομικό ή πολιτικό αντιστάθμισμα για τη χάρη προς τους τρομοκράτες. Μπορεί μόνο να ενθαρρύνει τον επόμενο τρομοκράτη».¹³⁴

Ο Σημίτης στο αυτοβιογραφικό βιβλίο του για την πρωθυπουργική του θητεία αναφέρεται στις αρνητικές κριτικές που υπήρχαν στο εξωτερικό, ειδικά ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων, εξαιτίας της αδυναμίας εξάρθρωσης των τρομοκρατικών οργανώσεων μετά από παρέλευση πλέον των δύο δεκαετιών. Οι κριτικές βασίζονταν σε πληροφορίες από το εξωτερικό της χώρας και ενοχοποιούσαν τμήμα του πολιτικού κόσμου και τις κυβερνήσεις για την αδιαφορία τους. Μάλιστα ενδεικτικό είναι ότι ο πρώην πρωθυπουργός υποστηρίζει πως:

«παρά τη βελτίωση της διεθνούς θέσης της χώρας (...) η υπόθεση της τρομοκρατίας αποτελούσε σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα στην αναγνώριση της προσπάθειας που κατέβαλλε η χώρα και σε ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά θέματα».

Για το Σημίτη, η αδυναμία αντιμετώπισης του φαινομένου δεν οφειλόταν αποκλειστικά στην ανικανότητα των αρχών ασφαλείας, αλλά το πρόβλημα είχε κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις. Σε

¹³³ US Department of State, 1997, *Patterns of Global Terrorism 1996*, ανακτήθηκε 21 Ιανουαρίου 2023. Πάντως η έκθεση αναγνωρίζει ως θετικά βήματα την έκδοση σε Ιταλία και Γερμανία δύο κρατουμένων για τις υποθέσεις του Achile Lauro και της βομβιστικής ενέργειας στη ντισκοτέκ LaBelle του Βερολίνου αντίστοιχα. <https://1997-2001.state.gov/global/terrorism/1996Report/1996index.html>

¹³⁴ *The Washington Post*, 1996, "The Next Terrorist", 26 December, ανακτήθηκε 19 Μαρτίου 2023, <https://www.washingtonpost.com/archive/opinions/1996/12/26/the-next-terrorist/2d6c6ad4-2822-48c1-a9cc-b7f842bc74f7/>.

αυτή την κατεύθυνση τονίζει ότι με τα χρόνια οι δυνατότητες των οργανώσεων είχαν «μυθοποιηθεί», ενώ η συνωμοσιολογία, η αναξιοπιστία των διωκτικών αρχών στα μάτια της κοινής γνώμης και κυρίως η θέση του ζητήματος σε αντικείμενο πολιτικής διαμάχης δυσχέραιναν τις προσπάθειες κατάρτισης μιας αξιόπιστης πολιτικής, η οποία έπρεπε να βασίζεται και στην τόνωση της αυτοπεποίθησης των αρχών.¹³⁵ Πάντως, σύμφωνα με το Μιχάλη Χρυσοχοϊδη, ο τότε πρωθυπουργός είχε αντιληφθεί τη σημασία της αντιμετώπισης της τρομοκρατίας και ειδικότερα της «17 Νοέμβρη», καθώς με την τοποθέτησή του στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης είχε τεθεί ως η πρώτη προτεραιότητα του χαρτοφυλακίου του.¹³⁶

Φαίνεται ότι η αντίληψη περί απροθυμίας καταπολέμησης της τρομοκρατίας ή και συμπάθειας μέρους της πολιτικής σκηνής (κυρίως του ΠΑΣΟΚ) σε τρομοκρατικές οργανώσεις χαρακτήριζε, πλην της αμερικανικής κυβέρνησης, γενικότερα και τα ΜΜΕ. Έτσι, αφιέρωμα για το ζήτημα της τρομοκρατίας στην Ελλάδα, το οποίο προβλήθηκε στην εκπομπή *60 Minutes* του τηλεοπτικού σταθμού CBS στις αρχές του 2002, παρουσίαζε την Ελλάδα ως απρόθυμη να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της τρομοκρατίας. Η εκπομπή βασιζόταν κατά κύριο λόγο στις δηγήσεις των Thomas Niles και Wayne Merry, επιδιώκοντας να απαντήσει στο κατά πόσο ήταν ασφαλής η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα, αλλά τελικά καταλήγοντας να καλλιεργεί την ανασφάλεια σε ένα περιβάλλον και σε μια κοινωνία που λίγους μήνες πριν είχε βιώσει την τρομοκρατική επίθεση εναντίον των δίδυμων πύργων.¹³⁷ Ενδεικτικό της ετεροβαρούς και προκατειλημμένης κάλυψης του ζητήματος από το αμερικανικό δίκτυο ήταν το γεγονός πως, πέραν της ελληνικής πλευράς, προκάλεσε αντιδράσεις και στην αμερικανική πλευρά, τόσο από τον τότε πρέσβη στην Αθήνα Thomas Miller, όσο και από τον πρώην πρέσβη Robert Keeley. Ο τελευταίος, παρά τις καταγγελίες εναντίον της κυβέρνησης στις οποίες είχε προβεί κατά τη θητεία του, χαρακτήρισε το πρόγραμμα ως λιβελλογράφημα, καλώντας τους αρμόδιους να απολογηθούν για τη μονομερή και υπερβολικά επικριτική παρουσίαση του θέματος.¹³⁸ Μάλιστα, κατηγόρησε τον Merry πως εκ της θέσεώς του στην πρεσβεία στην Ελλάδα, όπου υπηρέτησε ως χαμηλόβαθμο στέλεχος του πολιτικού τμήματος την περίοδο που ο Keeley ήταν πρέσβης, δεν είχε συνολική

¹³⁵ Σημίτης Κώστας, 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 391-394.

¹³⁶ Συνέντευξη Χρυσοχοϊδη Μιχάλη στον Αντώνη Σρόιτερ, Τηλεοπτικός Σταθμός, ALPHA, Εκπομπή Αυτοψία, 6 Δεκεμβρίου 2017, ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=Hz5kclWmMo0&t=1393s>.

¹³⁷ Konstandaras Nikos, 2002, "We the Media", *I kathimerini*, English Version, 19 January, ανακτήθηκε 8 Απριλίου 2023, <https://www.ekathimerini.com/opinion/3028/we-the-media/>.

¹³⁸ Greece, 2002, *A News Review from the Embassy of Greece, Press & Information Office, Vol. 8 No 1, pp. 4.*

πληροφόρηση, παρότι προβαλλόταν ως αρμόδιος στον τομέα της καταπολέμησης της τρομοκρατίας.¹³⁹ Η προβολή της εκπομπής πραγματοποιήθηκε λίγες μόνο ημέρες πριν την επίσκεψη του Σημίτη στην Ουάσινγκτον, όπου και συναντήθηκε με τον Αμερικανό πρόεδρο, ο οποίος εξέφρασε την εμπιστοσύνη του στην Αθήνα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας και τη διασφάλιση της ασφάλειας των Ολυμπιακών Αγώνων. Σε αυτό συνετέλεσε τόσο η νομοθεσία που είχε ψηφίσει η Αθήνα μόλις λίγους μήνες νωρίτερα, όσο και η συμμετοχή στη Συμμαχία εναντίον της καταπολέμησης της διεθνούς τρομοκρατίας.¹⁴⁰

Παρότι ο Μιχάλης Χρυσοχοΐδης, ο οποίος ανέλαβε τη θέση του Υπουργού Δημόσιας Τάξης το 1999 μετά την υπόθεση Οτσαλάν, έστρεψε εξ αρχής το ενδιαφέρον του στην εξάρθρωση της τρομοκρατίας, οι διαμορφωθείσες στην Ουάσινγκτον αντιλήψεις εξακολουθούσαν να προκαλούν τριβές ανάμεσα στις δύο πλευρές, μεταξύ άλλων και ενόψει της επίσημης επίσκεψης του Bill Clinton στην Αθήνα το Νοέμβριο του 1999. Όπως αναφέρουν οι Παπαχελάς-Τέλλογλου, το στερεότυπο της «μη ασφαλούς χώρας» είχε περάσει για τα καλά στη θεσμική μνήμη του αμερικανικού κατεστημένου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να τίθενται υπερβολικές απαιτήσεις για τα μέτρα ασφαλείας από τον Αμερικανό πρέσβη Nicholas Burns, καθώς υπήρχε ο φόβος διεξαγωγής κάποιας επίθεσης από τη «17 Νοέμβρη».¹⁴¹ Είναι ενδιαφέρον πάντως ότι στο Πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ για τις εκλογές του 2000 δεν γίνεται καμία αναφορά στο ζήτημα της εσωτερικής τρομοκρατίας, παρά μόνο μία στο ζήτημα της διεθνούς τρομοκρατίας («τα θέματα διεθνούς τρομοκρατίας (...) θα μας απασχολήσουν περισσότερο») στην ενότητα που αφορά την εξωτερική πολιτική.¹⁴²

Ο Χρυσοχοΐδης αναφέρει πως στην πρώτη του συνάντηση με τον τότε Αμερικανό πρέσβη μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, του ετέθη επιτακτικά το ζήτημα της εξάρθρωσης της «17 Νοέμβρη», ενώ αναρωτώμενος αν διέθεταν στοιχεία έλαβε την απάντηση πως αυτό ήταν δουλειά της ελληνικής κυβέρνησης.¹⁴³ Όπως τονίζει ο ανώτατος αξιωματικός, τη συγκεκριμένη περίοδο, το πρώτο θέμα που ετίθετο από πλευράς ΗΠΑ σε όλες τις επισκέψεις υπουργών, ανεξαρτήτως ατζέντας, ήταν αυτό της εξάρθρωσης της 17N. Αντίθετα μετά τη σύλληψη των μελών της, δείγμα

¹³⁹ Konstandaras Nikos, 2002, "We the Media", *I kathimerini*, English Version, 19 January.

¹⁴⁰ Greece, 2002, A News Review from the Embassy of Greece, Press & Information Office, Vol. 8 No 1, pp. 1-3.

¹⁴¹ Παπαχελάς-Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 192-194.

¹⁴² Κυβερνητικό Πρόγραμμα ΠΑΣΟΚ, 2000-2004, σελ. 163

¹⁴³ Συνέντευξη Χρυσοχοΐδη Μιχάλη στον Αντώνη Σρόιτερ, Τηλεοπτικός Σταθμός, ALPHA, Εκπομπή Αυτοψία, 6 Δεκεμβρίου 2017.

και της σημασίας που απέδιδαν ενόψει και των Ολυμπιακών Αγώνων, ξεκινούσαν τις συζητήσεις αποδίδοντας συγχαρητήρια στην ελληνική πλευρά.¹⁴⁴

Πάντως, είναι ενδεικτικό ότι ειδικά μετά τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και την επαναφορά της τρομοκρατίας ως νούμερο ένα ζήτημα ασφαλείας στην ατζέντα, τουλάχιστον των ΗΠΑ, ήταν τόσο έντονη η ανησυχία για τη δυνατότητα της Αθήνας να διασφαλίσει την ασφάλεια στους Ολυμπιακούς Αγώνες, ώστε οι ξένες μυστικές υπηρεσίες ασκούσαν πιέσεις για την εξάρθρωση της 17N, απειλώντας πως εξεταζόταν σοβαρά το ενδεχόμενο οι Αγώνες να δοθούν είτε στο Σίδνεϋ που είχε οργανώσει τους Αγώνες το 2000 είτε στην Ατλάντα των ΗΠΑ.¹⁴⁵ Δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας θα ήταν οι πρώτοι μετά την επίθεση στους δίδυμους πύργους. Έτσι, η Ελλάδα επένδυσε πάνω από 1,5 δις. δολάρια για την ασφάλεια των Αγώνων και ειδικότερα για εκπαίδευση προσωπικού, προμήθεια συστημάτων παρακολούθησης, υποδομές και δίκτυα πληροφοριών.¹⁴⁶ Επιπλέον, ήδη από το 2000, δηλαδή πριν την 11^η Σεπτεμβρίου, δεδομένης της ανησυχίας που υπήρχε και των πιέσεων από το εξωτερικό, αλλά και της διεθνούς πρακτικής σε περιπτώσεις διεξαγωγής τόσο μεγάλων εκδηλώσεων, η ελληνική κυβέρνηση συγκρότησε Συμβουλευτική Ομάδα για τους Ολυμπιακούς (Olympic Advisory Group) με στελέχη από ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία, Γερμανία, Ισραήλ, Αυστραλία, Γαλλία και Ισπανία.¹⁴⁷ Μάλιστα, οι Kollias et al. εξετάζοντας την κυβερνητική δαπάνη για την αντιτρομοκρατία καταλήγουν πως η αύξηση των δαπανών σε υποδομές, εκπαιδεύσεις και εξοπλισμό δύναται να έχει θετικό αποτύπωμα στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας σε συνδυασμό βέβαια με αλλαγές στη νομοθεσία, οι οποίες μπορούν να μεγιστοποιήσουν την αποδοτικότητα των επενδύσεων. Παρότι στη μελέτη τους χρησιμοποιούν ως δείκτη το συνολικό προϋπολογισμό του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης, η άνοδος τη συγκεκριμένη περίοδο, δηλαδή από την ανάληψη των Ολυμπιακών και εντεύθεν, αναμφίβολα οφείλεται στις επενδύσεις στον τομέα της ασφαλείας των Αγώνων.¹⁴⁸ Τέλος, ενόψει των Αγώνων υπήρξε αναθεώρηση της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας με το Νόμο

¹⁴⁴ Συνέντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

¹⁴⁵ Συνέντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

¹⁴⁶ Kollias Christos-Messis Petros-Mylonidis Nikolaos-Paleologou Suzanna-Maria, 2009, "Terrorism and the Effectiveness of Security Spending in Greece: Policy Implications of Some Empirical Findings", *Journal of Policy Modeling*, 31, pp. 788-802, εδώ: p. 791.

¹⁴⁷ Kollias -Messis -Mylonidis -Paleologou, "Terrorism and the Effectiveness of Security Spending in Greece", p. 798. Borgeas, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", p. 199.

¹⁴⁸ Kollias -Messis -Mylonidis -Paleologou, "Terrorism and the Effectiveness of Security Spending in Greece", p. 800.

3251/2004, που είχε ψηφιστεί μόλις το 2001, όπου διατυπωνόταν ο ορισμός της τρομοκρατίας και συγκεκριμένες κατηγορίες αδικημάτων τα οποία όταν τελούνταν υπό τις προϋποθέσεις του ορισμού συνιστούσαν τρομοκρατικές πράξεις.¹⁴⁹

Το 1999 αποτελεί για τον Καρυώτη την έναρξη της τρίτης φάσης ως προς την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας από πλευράς του ελληνικού κράτους, καθώς θεωρεί ότι πλέον υφίστανται οι προϋποθέσεις «ασφαλειοποίησης» (securitization) στη διαχείριση του φαινομένου. Έτσι, διαπιστώνει καταρχάς μια αλλαγή στάσης από πλευράς της κυβέρνησης, με πιο ενεργή δράση και ταυτόχρονα ένταση της ρητορικής εναντίον των τρομοκρατών, σε μια προσπάθεια διαμόρφωσης αντιπαραδειγμάτων στο πεδίο των συμβολισμών, καθώς έως τότε κυριαρχούσε η διαχείριση των συμβολισμών από πλευράς των τρομοκρατών.¹⁵⁰ Σε αυτή την κατεύθυνση σημαντικό ρόλο έπαιξε και η δολοφονία Saunders, αφού η σύζυγός του με την παρουσία της και την εν γένει στάση της στα ΜΜΕ παρουσίασε στην κοινή γνώμη την πλευρά των συγγενών των θυμάτων, μια εικόνα που έως τότε δεν ήταν συνήθης στην ελληνική πραγματικότητα, όπου οι συγγενείς επέλεγαν την παραμονή στην αφάνεια. Μπορούμε να πούμε ότι, παρά το γεγονός πως εξακολουθούσαν να είναι διαδεδομένες οι διάφορες θεωρίες συνωμοσίας για την ταυτότητα των μελών της 17N και μια συμπάθεια εκ μέρους του κόσμου, η δολοφονία Saunders, μετά από αυτές του Μπακογιάννη και του Αξαριλιάν, αποτελεί ακόμα μία καίρια στιγμή στην προσπάθεια αλλαγής των στάσεων απέναντι στην τρομοκρατία. Ο Χρυσοχοϊδης διευκόλυνε έτσι τη δημιουργία ενός συλλόγου από συγγενείς θυμάτων της τρομοκρατίας και, ακόμη σημαντικότερο δεδομένων των έξωθεν πιέσεων, έφερε προς ψήφιση νέα αντιτρομοκρατική νομοθεσία. Η αλλαγή της κοινής γνώμης διευκόλυνε τις μεταβολές, καθώς έγινε πιο αντιληπτή η ανάγκη να καταπολεμηθεί η τρομοκρατία.¹⁵¹ Όπως προαναφέραμε για μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν υφίστατο σε επίπεδο κοινωνίας ιδιαίτερη πίεση για αυστηροποίηση του νομοθετικού πλαισίου για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, καθώς δεν θεωρείτο ιδιαίτερη απειλή, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις προσέλκυε και την άρρητη συμπάθεια εκ μέρους μίας μερίδας της κοινής γνώμης. Η στάση αυτή μεταβάλλεται κατά τη δεκαετία του 1990, αφού και στην Ελλάδα όπως και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σηματοδοτεί

¹⁴⁹ Borgeas, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", pp. 198-199.

¹⁵⁰ Karyotis, "Securitization of Greek Terrorism and Arrest of the 'Revolutionary Organization November 17'", pp. 282-288.

¹⁵¹ Συνέντευξη Χρυσοχοϊδη Μιχάλη στον Αντώνη Σρόιτερ, Τηλεοπτικός Σταθμός, ALPHA, Εκπομπή Αυτοψία, 6 Δεκεμβρίου 2017.

την κρίση εναλλακτικών προσεγγίσεων κοινωνικοοικονομικής κρατικής οργάνωσης. Συνεπεία αυτού, αλλά και της επικράτησης των νεοφιλελεύθερων θεωρήσεων στις ΗΠΑ και την ΕΕ αναπτύσσεται μία πιο απολίτικη στάση από την κοινή γνώμη και ενισχύεται ο ατομικισμός.

Ο νόμος 2928/01 «Τροποποίηση διατάξεων του Ποινικού Κώδικα και του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλες διατάξεις για την προστασία του πολίτη από αξιόποινες πράξεις εγκληματικών οργανώσεων» προσέφερε σημαντικές δυνατότητες στην Ελληνική Αστυνομία, όπως τη χρήση DNA και υπήρξε καταλυτικός για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας.¹⁵² Μολαταύτα δεν τον υπερψήφισαν όλοι οι βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος, κάτι που δείχνει πως οι στάσεις και οι αντιλήψεις του παρελθόντος είναι ιδιαίτερα επίμονες στην Ελλάδα. Ενδιαφέρον είχαν οι τοποθετήσεις τριών βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, το όνομα των οποίων είχε τα προηγούμενα χρόνια εμπλακεί στις συζητήσεις για την τρομοκρατία.¹⁵³ Ειδικότερα, ο Κώστας Τσίμας ανέφερε πως στην αίθουσα του Κοινοβουλίου *«υπάρχουν θύματα της τρομοκρατίας, αλλά και της τρομοκρατολογίας. Ένα από αυτά τα θύματα είμαι και εγώ»*. Και συνέχισε αναφερόμενος σε έγγραφο των αμερικανικών αρχών που είχε βγει εκείνη την περίοδο στη δημοσιότητα και τον κατέτασσε ως ύποπτο τρομοκρατίας μαζί με τον Σήφη Βαλυράκη.¹⁵⁴ Ο τελευταίος από την πλευρά του τόνισε πως το ΠΑΣΟΚ αρνήθηκε ιδεολογικά και πολιτικά τον εαυτό του και προσχώρησε στην πολιτική της Νέας Δημοκρατίας, υποστηρίζοντας πως η αδυναμία αποτελεσμάτων στην τρομοκρατία δεν οφειλόταν στο ανεπαρκές νομοθετικό πλαίσιο, αλλά στην έλλειψη αποτελεσματικής συλλογής και ανάλυσης πληροφοριών και κυρίως στον αποπροσανατολισμό των ερευνών που προκαλούσε η επιμονή στις κατηγορίες προς το ΠΑΚ και το ΠΑΣΟΚ.¹⁵⁵ Από την πλευρά του, ο Γιάννης Τσεκούρας υποστήριξε πως: *«το νομοθέτημα αυτό θα ταλαιπωρήσει και ίσως θα ζημιώσει αθώους πολίτες εξαιτίας της επιπολαιότητας, της κουλτούρας και της ανασφάλειας των διωκτικών αρχών, ίσως και μερικών πολιτικών. (...) Τούτο σημαίνει περαιτέρω ότι ούτε οι νόμοι των πιθανοτήτων αποτελούν ικανή βάση για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, γιατί αυτοί εύκολα οδηγούν στην ενοχοποίηση αθώων πολιτών. Παραδείγματος χάρη, φράσεις κειμένων της επαναστατικής οργάνωσης «17 Νοέμβρη» μοιάζουν με φράσεις κειμένων ιδεολογικοπολιτικού*

¹⁵² Συνέντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

¹⁵³ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Ι' Σύνοδος Α' Συνεδρίαση ΡΠΕ' 5 Ιουνίου 2001, σελ. 9054-9094

¹⁵⁴ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Ι' Σύνοδος Α' Συνεδρίαση ΡΠΕ' 5 Ιουνίου 2001, σελ. 9085-9086

¹⁵⁵ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Ι' Σύνοδος Α' Συνεδρίαση ΡΠΕ' 5 Ιουνίου 2001, σελ. 9086-9087

*περιεχομένου του καθηγητή κ. Τσεκούρα, άρα ο κ. Τσεκούρας είναι ο εγκέφαλος της «17 Νοέμβρη».*¹⁵⁶

Τελικά το νομοσχέδιο εγκρίθηκε χάρη στις ψήφους της Νέας Δημοκρατίας. Η νέα νομοθεσία πέραν των σημαντικών διατάξεων είχε ευρύτερη σημασία. Πρώτον, διότι εισήχθη προς ψήφιση από το ΠΑΣΟΚ, που είχε καταργήσει τους δύο προηγούμενους σχετικούς νόμους.¹⁵⁷ Το γεγονός αυτό συμβάδιζε και με τις διαφορετικές αντιλήψεις που κόμιζαν σε επίπεδο διακυβέρνησης οι κυβερνήσεις Σημίτη, οι οποίες ήταν πιο συμβατές με τις ευρύτερες ευρωπαϊκές τάσεις, αλλά και γενικά ήταν ένδειξη του εξευρωπαϊσμού που διαχεόταν πλην της οικονομίας και στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και της ασφάλειας. Δεύτερον, η σύμπτωση των δύο κύριων κομμάτων σήμαινε ότι αυτή τη φορά τα μικροπολιτικά οφέλη έμπαιναν στο περιθώριο, προκειμένου να επιτευχθεί το μείζον, δηλαδή η εξάρθρωση της τρομοκρατίας.

Πέραν των νομοθετικών πρωτοβουλιών και της ενίσχυσης της συνεργασίας με τις Βρετανικές Αρχές μετά τη δολοφονία Saunders και ανεξαρτήτως της έλλειψης απτών αποτελεσμάτων σε επίπεδο συλλήψεων, η αντιτρομοκρατική υπηρεσία είχε καταφέρει να αποκρυπτογραφήσει και να συνθέσει το φαινόμενο της εσωτερικής τρομοκρατίας στην Ελλάδα έως το 1999, όπως καταγράφεται στη γνωστή ως έκθεση Νασιάκου.¹⁵⁸

Η έκθεση ως προς την εικόνα της τρομοκρατίας την τελευταία πενταετία (1994-1999) διαπίστωνε πως υπήρχε εμφανής κάμψη της δράσης της 17N και πλήρης αδρανοποίηση του ΕΛΑ μετά την τελευταία του ενέργεια τον Ιανουάριο του 1995. Στον τομέα της ακροαριστερής τρομοκρατίας υπήρχε η εμφάνιση νέων οργανώσεων, με περιορισμένες επιχειρησιακές δυνατότητες, κάποιες εκ των οποίων εθεωρείτο πως είχαν ήδη ολοκληρώσει τον κύκλο τους, ενώ παρά τη μείωση των ενεργειών της 17N τονιζόταν ότι η απειλή παρέμενε ενεργή, καθώς η οργάνωση διατηρούσε στο ακέραιο τη δομή και τον οπλισμό της. Ως προς την ακροδεξιά τρομοκρατία η έκθεση ανέφερε πως δεν διαφαινόταν απειλή στο προσεχές μέλλον, όπως και στον

¹⁵⁶ Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, Περίοδος Ι΄ Σύνοδος Α΄ Συνεδρίαση ΡΠΕ΄ 5 Ιουνίου 2001, σελ. 9084-9085

¹⁵⁷ Μανωλεδάκης Ε. Ιωάννης, 2002, Ασφάλεια και Ελευθερία, Ερμηνεία του Ν. 2928/2001 για το Οργανωμένο Έγκλημα, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 8. Ο Μανωλεδάκης διαφωνεί με την εισαγωγή της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας θεωρώντας τη περιττή για την καταπολέμηση του φαινομένου και υποστηρίζει πως σκοπός ήταν η ενίσχυση της ποινικής καταστολής έναντι του πληθυσμού. Περαιτέρω, αναλύει το δίλημμα «ασφάλεια ή ελευθερία» καταλήγοντας πως πρέπει να συμβιβαστούμε με την ιδέα της σχετικής ασφάλειας του κοινωνικού χώρου με παράλληλη διατήρηση της σχετικής ελευθερίας μας, σελ. 189-193.

¹⁵⁸ Ο Φώτης Νασιάκος διετέλεσε επικεφαλής της Δ.Α.Ε.Ε.Β. και την περίοδο των συλλήψεων της «17 Νοέμβρη» ήταν Αρχηγός της Ελληνικής Αστυνομίας.

τομέα της τρομοκρατίας από ξένες οργανώσεις, τονίζοντας πως οι τελευταίες ενέργειες είχαν πραγματοποιηθεί το 1979 και το 1991 αντίστοιχα.¹⁵⁹

Ο Thomas Miller ως Αναπληρωτής της πρεσβείας στην Αθήνα την περίοδο 1994-1997 (Deputy Chief of Mission) αναφερόμενος στο θέμα της τρομοκρατίας επαναλαμβάνει τις διαπιστώσεις από τη δεκαετία του 1980 και κάνει λόγο για αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των δύο πλευρών. Υποστηρίζει ότι πολλοί αξιωματούχοι της αμερικανικής πλευράς είχαν την άποψη πως η κυβέρνηση κάνει τα στραβά μάτια και πως δεν γίνονται όσα θα μπορούσαν να γίνουν. Επίσης, σημειώνει ότι διέκοψε πρόγραμμα εκπαίδευσης στελεχών της Αστυνομίας σε θέματα αντιτρομοκρατίας, όταν διαπίστωσε πως μετετίθεντο σε άλλα πόστα (όπως ισχυριζόταν ο Niles στη δική του συνέντευξη, αυτό συνέβαινε πιθανόν επειδή οι εκπαιδευθέντες εθεωρούντο όργανα των ΗΠΑ και δεν τους είχαν εμπιστοσύνη), αλλά όταν εθίγη το σχετικό θέμα εξελήφθη από την ελληνική πλευρά ως παρέμβαση. Αυτό ουσιαστικά αφορά και το κλίμα αμοιβαίας δυσπιστίας που είχε διαμορφωθεί, καθώς για την ελληνική πλευρά οι αμερικανικές παρεμβάσεις ήταν κατάλοιπο παρελθουσών δεκαετιών, που έφερνε στη μνήμη τις δεκαετίες του 1950-1960 και τις αρνητικές πολιτικές εξελίξεις που συνδέθηκαν με την παρεμβατική στάση της Ουάσινγκτον.¹⁶⁰

Ομοίως, ο Thomas Niles, πρέσβης στην Αθήνα από το 1993 έως το 1997, αναφέρει πως το ζήτημα της τρομοκρατίας απασχολούσε συχνά τις επαφές του με την ελληνική κυβέρνηση. Πολύ σημαντικό αλλά και ενδεικτικό του βαθμού στον οποίο η αμερικανική πλευρά είχε διαμορφώσει συγκεκριμένες αντιλήψεις για την εσωτερική τρομοκρατία στην Ελλάδα εν γένει και ειδικά για τη «17 Νοέμβρη» είναι πως ο Niles θεωρούσε ότι ο Παπανδρέου δεν ήταν απόλυτα ειλικρινής ως προς αυτά που γνώριζε για την οργάνωση. Υποστηρίζει μάλιστα χαρακτηριστικά ότι «πήρε πολλά μυστικά για αυτό το ζήτημα στον τάφο του» (He took a lot of secrets about that to his grave).¹⁶¹ Καθώς η συνέντευξή του είχε πραγματοποιηθεί πριν από τις συλλήψεις της οργάνωσης, θέλοντας να δείξει πως οι ελληνικές αρχές εξακολουθούσαν κατά τη διάρκεια της θητείας του να εμφανίζονται απρόθυμες για την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη», σημειώνει ότι ειδικοί της CIA κατόπιν ενδελεχούς μελέτης των προκηρύξεων της οργάνωσης και αντιπαραβολής τους με γραπτά

¹⁵⁹ Νασιάκος Φώτιος, 2001, Μια απόρρητη Έκθεση για τον Ένοπλο Αγώνα- «Έκθεση Νασιάκου», ανακτήθηκε 5 Ιουλίου 2022, <https://athens.indymedia.org/post/19200/>.

¹⁶⁰ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2011, Thomas Miller interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, p. 163.

¹⁶¹ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2001, Thomas Niles interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 298-299.

Ελλήνων συγγραφέων κατέληξαν σε συγκεκριμένο πρόσωπο, αλλά οι ελληνικές αρχές δεν έκαναν τίποτα για αυτό (μάλλον αναφέρεται στο Βασίλη Βασιλικό).¹⁶² Συνεχίζει λέγοντας πως θεωρεί ότι τα μέλη της «17 Νοέμβρη» προέρχονταν από το ΠΑΚ και ότι το είχε αναφέρει αυτό στον Παπανδρέου. Τέλος, υποστηρίζει πως μόλις εξαρθρωθεί η οργάνωση θα υπάρξει μεγάλη έκπληξη, καθώς πιστεύει πως τα μέλη της είναι επιχειρηματίες, πολιτικοί, δικηγόροι και γιατροί που ζουν διπλή ζωή.¹⁶³

Αντίστοιχα, όπως σημειώνουν οι Παπαχελάς και Τέλλογλου στο βιβλίο τους για τη «17 Νοέμβρη», σε άρθρο που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Reader's Digest* τον Ιούνιο του 1989 κατονομάζονταν τρία στελέχη του ΠΑΣΟΚ, οι Κώστας Τσίμας, Σήφης Βαλυράκης και Βασίλης Κωνσταντινέας, με την πληροφορία πως διατηρούσαν σχέσεις με τη Λιβύη και την «Οργάνωση Αμπού Νιντάλ». Χωρίς να παρουσιάζονται σχετικά στοιχεία, υποστηριζόταν ότι οργανώσεις όπως η 17 Ν και η «Αμπού Νιντάλ» είχαν επιρροή εντός της κυβέρνησης. Το άρθρο κατά τα φαινόμενα αποτύπωνε πληροφορίες της CIA. Όπως διαπιστώθηκε και καθ' όλη τη δεκαετία του 1990, η αμερικανική πλευρά αδυνατούσε να αρχίσει τις έρευνες από το μηδέν και μάλλον είχε πειστεί πως υπήρχε διασύνδεση της 17Ν με το ΠΑΣΟΚ και του ΠΑΣΟΚ με τις μεσανατολικές οργανώσεις, γεγονός που εξηγούσε τη στάση των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην τρομοκρατία.¹⁶⁴

Όσον αφορά τις αναλύσεις της CIA που ανέφερε ο Niles στη συνέντευξή του, την περίοδο που ήταν επικεφαλής της αμερικανικής πρεσβείας στην Ελλάδα και ειδικότερα το 1995 η CIA είχε προβεί σε ανάλυση των προκηρύξεων της «17 Νοέμβρη» και είχε καταλήξει πως συγγραφέας των προκηρύξεων ήταν ο Βασίλης Βασιλικός, χρησιμοποιώντας ως στοιχεία τις σχέσεις με το Παρίσι, την ηλικία, επαφές με τον Sartre (λόγω της μεσολάβησης του Γάλλου φιλοσόφου για τη δημοσίευση στη *Libération* της προκήρυξης της 17Ν το 1976) και τον τρόπο γραφής. Αυτή η «πληροφορία» όπως και μια λίστα με 18 ονόματα υπόπτων που παραδόθηκε από το νούμερο 2 της πρεσβείας Thomas Miller στον τότε Υπουργό Δημόσιας Τάξης Σήφη Βαλυράκη προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις από την αμερικανική πλευρά, καθώς η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης να εξετάσει σοβαρά τις πληροφορίες θεωρήθηκε ότι για μια ακόμη φορά αποδείκνυε την αδράνεια και

¹⁶² Παπαχελάς-Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 183-185.

¹⁶³ The Association for Diplomatic Studies and Training, 2001, Thomas Niles interviewed by Charles Stuart Kennedy, Foreign Affairs Oral History Project, pp. 312-313.

¹⁶⁴ Παπαχελάς-Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 159-160.

την απροθυμία της Αθήνας να ενεργήσει στο συγκεκριμένο τομέα.¹⁶⁵ Στην πραγματικότητα, όπως αποδείχθηκε μετά τις συλλήψεις αλλά και πριν, όταν η Ελληνική Αστυνομία συνεργάστηκε με τις βρετανικές αρχές μετά τη δολοφονία Saunders, οι ΗΠΑ αδυνατούσαν να ξαναπιάσουν το νήμα των ερευνών από το μηδέν και παρέμεναν προσκολλημένες σε συγκεκριμένες θεωρίες που είχαν διατυπωθεί κατά καιρούς. Εξάλλου, όπως προκύπτει από την αφήγηση του Niles, η οποία πιθανότατα εκφράζει τις διαμορφωθείσες αντιλήψεις σε σημαντική μερίδα του αμερικανικού κατεστημένου της εποχής, υπήρχε έντονη βεβαιότητα για την ανειλικρίνεια και την ήσσονα προσπάθεια της Αθήνας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Δεν είναι τυχαίο πως ο Niles ήταν ο ένας εκ των δύο βασικών συντελεστών στον οποίο βασίστηκε η εκπομπή του CBS που προαναφέραμε και στην οποία περιγραφόταν με μελανά χρώματα η υπόθεση της τρομοκρατίας στην Ελλάδα.

Επί αυτού του ζητήματος όπως και επί της εν γένει αντιμετώπισης της τρομοκρατίας από πλευράς ΗΠΑ τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε άλλες περιπτώσεις ασκεί κριτική ο John Brady Kiesling στο βιβλίο του *Μαθήματα Διπλωματίας (Diplomacy Lessons)*. Ο Kiesling, ο οποίος υπηρέτησε και στην πρεσβεία στην Αθήνα (και εξέδωσε βιβλίο για την τρομοκρατία στην Ελλάδα από το 1967 έως το 2014) αφιερώνει ένα κεφάλαιο στο βιβλίο του, εστιάζοντας κατά κύριο λόγο στα διδάγματα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας που θα έπρεπε να εξαχθούν από την ενασχόληση των ΗΠΑ με τη «17 Νοέμβρη». Αφού αναφέρεται αρχικά στην ανάγκη να τεθεί το ζήτημα της τρομοκρατίας και συνακόλουθα της καταπολέμησής της στις πραγματικές του διαστάσεις, προκειμένου να αποφεύγονται η άσκοπη σπατάλη πόρων και οι περιορισμοί των δικαιωμάτων και των ελευθεριών, υποστηρίζει πως ο άτυπος πόλεμος των ΗΠΑ με την οργάνωση αποτέλεσε στην πραγματικότητα ένα θρίαμβο για τη «17 Νοέμβρη». Αυτό, κατά τον Kiesling, οφείλεται στο γεγονός πως δεν αξιολογήθηκε στις πραγματικές της διαστάσεις η απειλή που εκπροσωπούσε η οργάνωση, αλλά και η επίπτωσή της στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Όπως γλαφυρά σημειώνει, οι ΗΠΑ έχασαν περισσότερους πολίτες τους από Έλληνες οδηγούς παρά από Έλληνες τρομοκράτες, όμως σε καμία περίπτωση δεν ετέθη η ανάγκη δαπάνης χρημάτων των Αμερικανών φορολογουμένων για να μάθουν οι Έλληνες οδηγοί να σταματούν στο STOP. Εν συνεχεία, επικρίνει τις λάθος κατευθύνσεις των αμερικανικών ερευνών για την οργάνωση, κάνοντας μνεία και στην περίπτωση του Βασίλη Βασιλικού, αποδίδοντας τις ευθύνες ουσιαστικά

¹⁶⁵ Παπαχελάς-Τέλλογλου *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, σελ. 183-184.

στην αμερικανική πλευρά για τις κακές σχέσεις με τις ελληνικές αρχές, καθώς η άρνηση της Ελλάδας να «αξιολογήσει» ξεκάθαρα λανθασμένες πληροφορίες εκλαμβάνονταν από την Ουάσινγκτον ως αμφιθυμία και προσπάθεια συγκάλυψης της τρομοκρατίας. Σε αυτό έπαιξε ρόλο, κατά τον ίδιο, και η ανυπομονησία που υπήρχε από αμερικανικής πλευράς. Τονίζει ότι στις περιπτώσεις που υπήρξαν κάποιες επιτυχίες αυτές σημειώθηκαν όταν υπήρχε υπομονή και όταν λαμβάνονταν υπ' όψιν οι πολιτικές και νομικές πραγματικότητες της Ελλάδας. Ο Kiesling είναι επίσης ιδιαίτερα επικριτικός για την υιοθέτηση των φημών διασύνδεσης του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατία. Επισημαίνει ότι η αδυναμία των ΗΠΑ να συμβάλουν στην εξάρθρωση της τρομοκρατίας διευκόλυνε την υιοθέτηση σεναρίων, όπως αυτό της σύναψης συμφωνίας του ΠΑΣΟΚ με την «Οργάνωση Αμπού Νιντάλ» περί μη πραγματοποίησης επιθέσεων σε ελληνικό έδαφος, που υπαινίσσονταν σχέσεις με την τρομοκρατία οι οποίες έθεταν εμπόδια στην αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου. Τέλος, υπογραμμίζει τη σημασία που είχε η στάση των αγγλικών αρχών που συνεργάστηκαν με τις αντίστοιχες ελληνικές μετά τη δολοφονία Saunders, καθώς σε αντίθεση με την αλαζονεία των Αμερικανών ήταν πρόθυμοι να ακούσουν και να δώσουν χώρο στους Έλληνες. Για τον Kiesling, η «17 Νοέμβρη» είχε διάρκεια επειδή απέφευγε να στρατολογήσει νέα μέλη για την αποτροπή διείσδυσης από αστυνομικούς, αλλά και επειδή για μεγάλο χρονικό διάστημα ο μέσος πολίτης στην Ελλάδα δεν ένιωθε κάποια απειλή και θεωρούσε ότι για τα συμφέροντά του τα εγκλήματα της οργάνωσης ήταν λιγότερο σημαντικά από την παραχώρηση στην αστυνομία περισσότερων εξουσιών.¹⁶⁶

Στην ίδια κατεύθυνση οι Floros και Newsome, οι οποίοι μελετούν το ρόλο της ξένης βοήθειας για την ενίσχυση των αντιτρομοκρατικών δυνατοτήτων στην ελληνική περίπτωση και τη σημασία της οργανωτικής δομής των υπηρεσιών που ασχολούνται με την καταπολέμηση της τρομοκρατίας για την επίτευξη αποτελεσμάτων, τονίζουν ότι η CIA, που είχε κατά το μεγαλύτερο διάστημα την πρωτοβουλία των ερευνών για τη 17N από αμερικανικής πλευράς, αντιμετώπιζε την οργάνωση ως απειλή για τα αμερικανικά συμφέροντα και όχι ως ένα κοινό πρόβλημα των δύο πλευρών. Επιπλέον, επισημαίνουν τη λανθασμένη αντίληψη της υπηρεσίας πως η 17N αποτελούσε μέρος μιας διεθνούς τρομοκρατικής συμμαχίας (σ.σ. πιθανότατα επηρεασμένη από τις κατά καιρούς διασυνδέσεις και κοινές δράσεις άλλων ευρωπαϊκών οργανώσεων), τις διαφορετικές τεχνικές έρευνας που χρησιμοποιούσε σε σχέση με το FBI, τη μη ανταλλαγή πληροφοριών με την

¹⁶⁶ Kiesling John Brady, 2011, *Diplomacy Lessons*, Nebraska: Nebraska University Press, pp.191-216.

ελληνική πλευρά ή το FBI και την παραβίαση των ελληνικών νόμων. Αντίθετα, μετά το 2000 οι Βρετανικές Αρχές και το FBI από αμερικανικής πλευράς, που αντικατέστησαν τη CIA στις έρευνες, επιδίωξαν τα αμοιβαία οφέλη και επέδειξαν σεβασμό στην ελληνική πλευρά και τους ελληνικούς νόμους.¹⁶⁷

Ειδικότερα ως προς τη συνεργασία με τις βρετανικές αρχές, ο Χρυσοχοϊδης αναφέρει πως η συμβολή των Βρετανών μετά τη δολοφονία Saunders εστίασε, κατά κύριο λόγο, στη βελτίωση της διαχείρισης της σκηνής του εγκλήματος, αλλά και στην ανάγκη πλήρους στοιχειοθέτησης των αδικημάτων πριν την απόδοση κατηγοριών με την αξιοποίηση αποτυπωμάτων, DNA κλπ, αλλά κατά τα λοιπά η εξάρθρωση της 17N αποτέλεσε έργο απολύτως της ελληνικής πλευράς.¹⁶⁸ Ομοίως ο ανώτατος αξιωματικός στη συνέντευξή του, τονίζει πως υπήρχε με τη βρετανική ΜΙ6 συνεργασία στον τομέα της ανταλλαγής πληροφοριών για τη διεθνή τρομοκρατία για αρκετά χρόνια, ενώ μετά τη δολοφονία Saunders, οι Βρετανοί προσέφεραν μεθοδολογικές συμβουλές, αλλά κυρίως συνέβαλαν σημαντικά στην επικοινωνιακή διαχείριση του ζητήματος της τρομοκρατίας.¹⁶⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει δημοσκόπηση της εταιρείας ALCO που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *PRESS* λίγους μόλις μήνες πριν την εξάρθρωση της 17N και αφορά τις στάσεις της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στην οργάνωση. Σταχυολογώντας κάποια εκ των ευρημάτων, αξίζει να σταθούμε κατά πρώτον στη συμφωνία ενός ποσοστού 22% με τις θέσεις, αλλά όχι με την πρακτική της οργάνωσης, σε αντίθεση με το 67% που διαφωνεί πλήρως. Δεύτερο σημαντικό στοιχείο είναι ότι η πλειοψηφία (57,8%) υποστηρίζει την παύση της δράσης της οργάνωσης έναντι 31,3% που τάσσεται υπέρ της παράδοσής της (άρα και της τιμωρίας της), ενώ 4,6% υποστηρίζει τη συνέχιση της δράσης της και 2,0 % τη συνέχιση της δράσης της, αλλά όχι εναντίον Ελλήνων. Τρίτο και ίσως πιο σημαντικό στοιχείο αποτελεί η αντίληψη μόνο του 22,3% των ερωτηθέντων πως η 17N αποτελεί αυτόνομη οργάνωση. Από εκεί και πέρα ένα 60,5 % πιστεύει πως κάποιοι κρύβονται πίσω από την οργάνωση και ειδικότερα από αυτούς πιστεύουν πως πίσω από τη 17N είναι το ΠΑΣΟΚ/ΠΑΚ (14,6%-ποσοστό που στους ψηφοφόρους της ΝΔ ανεβαίνει σε 30,7%), η CIA

¹⁶⁷ Floros - Newsome, "Building Counter-Terrorism Capacity Across Borders, p. 5.

¹⁶⁸ Συνέντευξη Χρυσοχοϊδη Μιχάλη στον Αντώνη Σρόιτερ, Τηλεοπτικός Σταθμός, ALPHA, Εκπομπή Αυτοψία, 6 Δεκεμβρίου 2017.

¹⁶⁹ Συνέντευξη με Ανώτατο Αξιωματικό της Αστυνομίας ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

(9,1%), η ΕΥΠ (4,5%) οι Εβραίοι (5,8%,) ή μεγαλοεπιχειρηματίες (1,5%).¹⁷⁰ Συνεπώς, παρά τις μεταβολές στις στάσεις του πολιτικού συστήματος και της κοινωνίας, παρέμεναν ακόμα και στην αυγή της νέας χιλιετίας ισχυρές αντιλήψεις που είχαν διαμορφωθεί πολύ πριν, για την ταυτότητα των μελών, για τις θέσεις των τρομοκρατικών οργανώσεων, αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και για αυτή καθ' αυτή τη δράση τους, γεγονός που, όπως θα δούμε, συνετέλεσε στην επίμονη παρουσία της ακροαριστερής τρομοκρατίας στη χώρα ακόμα και μετά την εξάρθρωση της 17N.

β2. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα μετά τη 17 Νοέμβρη

Η 29^η Ιουνίου 2002 αποτέλεσε ημερομηνία-σταθμό για την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη», όταν η έκρηξη μηχανισμού που αποπειράθηκε να τοποθετήσει ο Σάββας Ξηρός, μέλος της οργάνωσης, προκάλεσε τον τραυματισμό του και οδήγησε τις επόμενες εβδομάδες στη σύλληψη των μελών της οργάνωσης που ταλάνισε τη χώρα για σχεδόν τρεις δεκαετίες. Παρότι ήδη από τα Χριστούγεννα του 2001 οι έρευνες των ελληνικών αρχών σε συνεργασία με τους Βρετανούς είχαν αποκρυσταλλωμένες αντιλήψεις για την ηγετική μορφή της 17N,¹⁷¹ η έκρηξη της βόμβας επιτάχυνε τις εξελίξεις.

Στο πλαίσιο της δίκης των μελών της οργάνωσης οι συνήγοροι επιδίωξαν να εγείρουν ζήτημα αντισυνταγματικότητας της διαδικασίας εξαιτίας της σύστασης ειδικού δικαστηρίου χωρίς ενόρκους, υποστηρίζοντας ότι τα εγκλήματα της οργάνωσης ήταν πολιτικά και όχι ποινικά. Παρά τη σχετική συζήτηση στη δημόσια σφαίρα, στην πράξη δεν υπήρχε περίπτωση αλλαγών στη διαδικασία, αφού η Ελλάδα είχε ήδη επικυρώσει το συμπληρωματικό πρωτόκολλο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Καταπολέμηση της Τρομοκρατίας, το οποίο περιελάμβανε ευρεία λίστα αδικημάτων που αποπολιτικοποιούνταν.¹⁷² Η αναθεώρηση ουσιαστικά εκινείτο στην κατεύθυνση

¹⁷⁰ PRESS, 2002, "Τι πιστεύουν οι Έλληνες για τη 17 Νοέμβρη", Απρίλιος, σελ. 57-63.

¹⁷¹ Λαμπρόπουλος, *Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία*, σελ. 32.

¹⁷² Ο Μανωλεδάκης υποστηρίζει επί της πρότασης τότε της Επιτροπής, πριν υιοθετηθεί από τα κράτη-μέλη, πως, ενώ αυτή αναγνωρίζει πως οι περισσότερες τρομοκρατικές πράξεις είναι βασικά αδικήματα του κοινού ποινικού δικαίου, αυτά παίρνουν τρομοκρατικό χαρακτήρα λόγω των κινήτρων του δράστη. Ως εκ τούτου, η πρόταση αντίκειται στο ποινικό δίκαιο των φιλελεύθερων κρατών, το οποίο στηρίζεται στην πράξη και όχι στο φρόνημα. Περαιτέρω,

των τελευταίων δεκαετιών που καθιστούσε δύσκολο το χαρακτηρισμό εγκλημάτων ως πολιτικών, καθώς, όπως είδαμε, υπήρξε στροφή στην εγκληματοποίηση του φαινομένου.¹⁷³

Με την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη» και τη σύλληψη των μελών του ΕΛΑ, οι αρμόδιες αρχές θεωρούσαν πως ουσιαστικά εξέλιπε ο κίνδυνος της τρομοκρατίας στη χώρα, καθώς τυχόν μικρές ομάδες δεν αποτελούσαν ουσιαστική απειλή.¹⁷⁴ Η αντίληψη αυτή γρήγορα διαψεύστηκε, καθώς, μόλις τον Σεπτέμβριο του 2003, έκανε την εμφάνισή του ο «Επαναστατικός Αγώνας» με δύο βόμβες στα δικαστήρια της Ευελπίδων. Ακολούθησε βομβιστική επίθεση σε υποκατάστημα της Citybank και η τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών σε αστυνομικό τμήμα της Καλλιθέας λίγους μήνες πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Για τον «Επαναστατικό Αγώνα», η ένοπλη βία ήταν ο μόνος τρόπος ανατροπής του υφιστάμενου κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Οι προκηρύξεις της οργάνωσης ακολουθούν το μοτίβο αυτών της «17 Νοέμβρη», περιλαμβάνοντας αναλύσεις πολιτικής και σχολιασμού των διεθνών εξελίξεων, με κύριες θεματικές την τότε διεξαγόμενη δίκη της 17N, την καπιταλιστική εκμετάλλευση, την παγκοσμιοποίηση και τον πόλεμο των ΗΠΑ κατά της τρομοκρατίας. Μάλιστα, η οργάνωση, σε μια ενέργεια που θύμιζε τις αντίστοιχες της 17N, προέβη σε εκτόξευση ρουκέτας εναντίον της αμερικανικής πρεσβείας. Συνεπεία αυτού αλλά και της εν γένει ιδεολογίας και δράσης του, ο «Επαναστατικός Αγώνας» συμπεριελήφθη στη λίστα του State Department με τις ξένες τρομοκρατικές οργανώσεις (Foreign Terrorists Organisations-FTOs) που αποτελούσαν απειλή για τα αμερικανικά συμφέροντα.¹⁷⁵

εστιάζοντας στο κατά πόσον τα εγκλήματα τρομοκρατίας αποτελούν πολιτικά εγκλήματα, θεωρεί πως ο διαχωρισμός που επιχειρείται στην πρόταση μεταξύ πολιτεύματος και δημόσιας τάξης με την προσβολή μόνο του πρώτου να εντάσσεται στο πολιτικό έγκλημα είναι αβάσιμος, καθόσον η προσβολή της δημοσίας τάξης προηγείται αυτής της πολιτειακής εξουσίας. Συνεπώς, για το Μανωλεδάκη μεγάλο μέρος της τρομοκρατίας συνιστά πολιτικό έγκλημα, καθόσον οργανώσεις όπως οι «Ερυθρές Ταξιαρχίες», η ETA κλπ. δεν είναι λογικό να κριθούν ως εγκληματικές οργανώσεις χωρίς πολιτικές επιδιώξεις λαμβάνοντας υπ' όψιν πως εφόσον πετύχαιναν τους στόχους τους θα επέρχονταν πολιτειακές και συνταγματικές μεταβολές. Προτείνει ως εκ τούτου τη διάκριση μεταξύ πολιτικής και κοινωνικής τρομοκρατίας αναλόγως των μέσων που μετέρχονται οι οργανώσεις με τη δεύτερη να αποτελεί επιβαρυντική περίπτωση καθώς μετέρχεται μέσα που προκαλούν την κατατρομοκράτηση αόριστου αριθμού ανθρώπων, π.χ. η τυφλή βία που προκαλεί μεγάλο αριθμό ανθρώπινων απωλειών. Μανωλεδάκης, Ασφάλεια και Ελευθερία, σελ.195-207.

¹⁷³ Borgeas, "The Evolution of Greece's Security Legislation and Policy", p. 196.

¹⁷⁴ Kassimeris George, 2013, "Greece: The Persistence of Political Terrorism", *International Affairs*, Vol. 89, No. 1, pp. 131-142, εδώ: p. 132.

¹⁷⁵ Chantzi Georgia, 2009, *The Evolution of Terrorism in Greece from 1975 to 2009*, RIEAS, Research Paper No 158, 51.

Εκτός του «Επαναστατικού Αγώνα», το 2008 εμφανίστηκε η οργάνωση «Συνωμοσία Πυρήνων της Φωτιάς» και το 2009 η «Σέχτα Επαναστατών». Η δεύτερη γενιά τρομοκρατών ήταν περισσότερο μηδενιστική και λιγότερο ιδεολογική. Ιδιαίτερα η «Συνωμοσία Πυρήνων της Φωτιάς» αποτελείτο από νεαρούς ενήλικες, οι οποίοι ριζοσπαστικοποιήθηκαν μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, ενός 15χρονου μαθητή, από αστυνομικό. Οι δύο πρώτες οργανώσεις εξαρθρώθηκαν το διάστημα 2010-2015, ενώ η «Σέχτα Επαναστατών» μετά από μια σύντομη, αλλά αιματηρή διαδρομή σταμάτησε τη δράση της.¹⁷⁶ Τέλος, μια τρίτη γενιά ήταν ενεργή την περίοδο 2014-2018. Οι κύριες οργανώσεις της δεκαετίας ήταν η «Επαναστατική Αυτοάμυνα» και η «Ομάδα Λαϊκών Αγωνιστών».¹⁷⁷ Για τον Κασιμέρη, παρά την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη», το φαινόμενο της τρομοκρατίας στην Ελλάδα παρέμεινε σύνθετο, απρόβλεπτο και διαρκές. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως οι εξτρεμιστικές ιδέες εξακολουθούν να διαχέονται στην ελληνική κοινωνία, παράγοντας θύλακες που δεν ασπάζονται τις αξίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.¹⁷⁸

Η Ελλάδα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, απέφυγε τρομοκρατικές ενέργειες από οργανώσεις θρησκευτικά υποκινούμενης τρομοκρατίας, η οποία κατέστη για μεγάλο χρονικό διάστημα, ουσιαστικά η αποκλειστική ενασχόληση των ευρωπαϊκών αντιτρομοκρατικών υπηρεσιών. Παρότι οι μεταναστευτικές ροές μετά την προσφυγική κρίση του 2015 παραμένουν ελεγχόμενες δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι συγκρούσεις στην περιοχή της MENA θα λήξουν σύντομα. Παρά τις ανησυχίες, ήδη από το 2015, πως ξένοι μαχητές θα εκμεταλλεύονταν τις μεταναστευτικές ροές για να εισέλθουν στην ΕΕ χωρίς να γίνουν αντιληπτοί, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να στοιχειοθετούν μια τέτοια δράση.¹⁷⁹ Από το 1991 και την επίθεση στην Πάτρα δεν υπήρξε ξανά περιστατικό διεθνούς τρομοκρατίας στη χώρα.

Παρόμοια κατάσταση παρατηρείται και στο χώρο του ακροδεξιού εξτρεμισμού μετά από μια άνοδο που παρατηρήθηκε κατά την προηγούμενη δεκαετία. Η άνοδος του ακροδεξιού φαινομένου συνδέθηκε κυρίως με τη Χρυσή Αυγή, ένα ακροδεξιό/νεοναζιστικό πολιτικό κόμμα, το οποίο εισήλθε στο κοινοβούλιο το 2012 και το 2015. Τελικά τα μέλη της Χρυσής Αυγής

¹⁷⁶ Kiesling, Greek Urban Warriors, pp. 334-341.

¹⁷⁷ Filntisis Anastasios-Tingas Nikolaos, 2023, *Counter Terrorism in Greece*, Policy Brief, Horizon 2020, INFINITY Project, 3.

¹⁷⁸ Kassimeris, Greece: "Greece: The Persistence of Political Terrorism", p. 136.

¹⁷⁹ Koutsoliakos Vasileios - Filntisis Anastasios, 2016, "Refugees, Smuggles and Terrorists", *Per Concordiam*, Vol. 7 Issue 3, pp. 30-35.

συμπεριλαμβανομένης της ηγεσίας της, συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης, ενώ κάποιες ακροδεξιές εξτρεμιστικές οργανώσεις εξαρθρώθηκαν την ίδια περίοδο («Ανένταχτοι Μαιάνδροι Εθνικιστές» και «Combat 18»).¹⁸⁰

¹⁸⁰ FilIntisis-Tingas, *Counter Terrorism in Greece*, pp. 6-7.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύγχρονη τρομοκρατία, παρά τις μεταβολές που παρατηρούνται στο φαινόμενο τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο ως προς τα κίνητρα των δραστών, όσο και ως προς τον τρόπο δράσης, έκανε την εμφάνισή της στην Ευρώπη από το 1968 και εντεύθεν. Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου οι κυρίαρχες μορφές τρομοκρατίας ήταν η ακροαριστερή και η διεθνής, κυρίως η αραβική. Όσον αφορά την αποσχιστική τρομοκρατία, που χαρακτήρισε την περίοδο της αποαποικιοποίησης και υπήρξε μέρος των επιλογών οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν στον αγώνα εναντίον των αποικιακών δυνάμεων, τη συγκεκριμένη περίοδο αφορά κυρίως την Ισπανία με την ΕΤΑ και τη Βρετανία με τον IRA, παρότι σε μικρότερη ένταση και έκταση υφίστανται τέτοιου τύπου οργανώσεις σε Ιταλία και Γαλλία. Ξεχωριστή μνεία αξίζει και στην ακροδεξιά τρομοκρατία, η οποία αφορά πρωτίστως την ιταλική περίπτωση όπου η σύγκρουση μεταξύ ακροδεξιών και ακροαριστερών ομάδων προκάλεσε πραγματική κρίση στην πολιτική ζωή της χώρας.

Οι τρομοκρατικές οργανώσεις της περιόδου, ανεξαρτήτως κατηγοριοποίησης, εμπνέονται από τα αντιαποικιακά κινήματα, όχι μόνο ιδεολογικά, αλλά και ως προς τους τρόπους δράσης. Επιπλέον, υφίσταται, έστω ως λανθάνον στοιχείο της ιδεολογικής συγκρότησης των περισσότερων οργανώσεων, η σοσιαλιστική/αριστερή διάσταση, καθώς πέραν των διαφορετικών επιδιώξεων σε πρώτο επίπεδο των οργανώσεων διεθνούς/αραβικής και αποσχιστικής τρομοκρατίας, ενδιαφέρονται ταυτόχρονα για την κοινωνικοοικονομική μεταβολή, με το βλέμμα στην επόμενη ημέρα μετά την ανεξαρτησία.

Ο Ψυχρός Πόλεμος άσκησε επιρροή στην εμφάνιση του φαινομένου σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, κατά περίπτωση. Η διεθνής τρομοκρατία όπως, κατά κύριο λόγο, εκφράστηκε από τη δράση των αραβικών/παλαιστινιακών οργανώσεων, υπήρξε απότοκο της αδυναμίας των αραβικών κρατών, πατρώνων του παλαιστινιακού κινήματος, να επιτύχουν δια των όπλων την κατίσχυση επί του Ισραήλ και την εγκαθίδρυση παλαιστινιακής κρατικής οντότητας. Σε αυτή την εξέλιξη έπαιξε ρόλο η στάση των ΗΠΑ με την υποστήριξη που παρείχε από τη δεκαετία του 1960 και εντεύθεν, οπότε το Τελ Αβίβ θεωρούνταν βασικός παράγοντας για την ανάσχεση της περαιτέρω διεύδυσης της Ε.Σ.Σ.Δ. στη Μέση Ανατολή. Από το σημείο αυτό, το παλαιστινιακό κίνημα προσέφυγε στην τρομοκρατία, επιδιώκοντας να ασκήσει πιέσεις στη Δύση, προκειμένου να

μεταβάλλει τη στάση της απέναντι στο παλαιστινιακό ζήτημα. Ακόμα και μετά την αποκήρυξη της τρομοκρατίας από την ΟΑΠ, οι οργανώσεις του «Μετώπου της Απόρριψης» συνέχισαν τη δράση τους, αν και σταδιακά εξελίχθηκαν σε εκτελεστικό βραχίονα για τα σχέδια των ριζοσπαστικών μεσανατολικών καθεστώτων.

Όσον αφορά την ακροαριστερή τρομοκρατία, αυτή εμφανίστηκε την επαύριον της ύφεσης των κινημάτων του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα του φοιτητικού και του αντιπολεμικού. Τα φοιτητικά κινήματα της περιόδου, παρότι αρχικά εστίασαν στις ελλείψεις που παρατηρούνταν στη χρηματοδότηση των πανεπιστημίων μετά τη ραγδαία αύξηση των φοιτητών μεταπολεμικά, σταδιακά διεύρυναν την ατζέντα τους στο πλαίσιο και της ώσμωσης με τα υπόλοιπα κινήματα της εποχής. Ο Ψυχρός Πόλεμος αναμφίβολα συνέβαλε στην άνοδο του αντιαμερικανισμού και στην εναντίωση στις δυτικοευρωπαϊκές κυβερνήσεις, συνεπεία του πολέμου στο Βιετνάμ και της έντονης αμερικανικής στρατιωτικής παρουσίας στην Ευρώπη. Για τους μετέχοντες στα κινήματα, οι ΗΠΑ, υπό την απειλή της ΕΣΣΔ, ασκούσαν ασύμμετρη επιρροή στις κυβερνήσεις των χωρών τους και θεωρούσαν πως η στάση αυτή εμπόδιζε τη διαμόρφωση συνθηκών ειρήνης και συνεργασίας. Επιπλέον, οι αγώνες των λαών του Τρίτου Κόσμου για αποτίναξη του αποικιοκρατικού ελέγχου κέρδισαν την προσοχή και τη συμπάθεια των δυτικών κοινωνιών, ιδίως δε των φοιτητών. Οι τελευταίοι εμπνεύστηκαν από τα αντιαποικιακά κινήματα, θεωρώντας ότι όπως αυτά κατόρθωσαν να υλοποιήσουν το στόχο της ανεξαρτησίας, έτσι και αυτοί θα επιτύγχαναν την «απελευθέρωση» από το συντηρητισμό που κυριαρχούσε στην Ευρώπη και συνεχίστηκε μετά τον Β' ΠΠ εξαιτίας του Ψυχρού Πολέμου.

Με την αποσύνθεση των φοιτητικών κινημάτων, μία ριζοσπαστικοποιημένη μειοψηφία στράφηκε στην τρομοκρατική δράση, θεωρώντας ότι δεν είχαν υλοποιηθεί οι στόχοι των κινημάτων. Για τα μέλη των τρομοκρατικών οργανώσεων, η κατάληξη έπρεπε να είναι η αλλαγή του πολιτικοοικονομικού status quo. Σε αυτή την κατεύθυνση, κεντρική επιδίωξη αποτέλεσε η αναζωογόνηση της κινηματικής δράσης και η διαμόρφωση κατάλληλων προεπαναστατικών συνθηκών, δια της προσφυγής στην ένοπλη βία, καθώς έβλεπαν τους εαυτούς τους ως την πρωτοπορία και τον γνήσιο εκφραστή των κινημάτων. Οι ακροαριστερές οργανώσεις εμπνέονται από το ρεύμα της Νέας Αριστεράς, τον Μάο, τον Castro, τις λατινοαμερικανικές οργανώσεις αντάρτικου πόλης και τους απελευθερωτικούς/αντιιμπεριαλιστικούς αγώνες στον Τρίτο Κόσμο, με προεξάρχουσα περίπτωση το Βιετνάμ.

Ιδιαίτερη σημασία στην ανάγνωση του φαινομένου έχει η κατάσταση του διεθνούς συστήματος, καθώς οι ΗΠΑ ανέλυσαν τη διεθνή τρομοκρατία μέσα από το πρίσμα του Ψυχρού Πολέμου, θεωρώντας πως οι διάφορες τρομοκρατικές επιθέσεις εναντίον αμερικανικών στόχων και γενικά δυτικών συμφερόντων ενορχηστρώνονταν από τη Μόσχα. Παρότι δεν υφίστατο μία «διεθνής της τρομοκρατίας» υπό τον έλεγχο της ΕΣΣΔ, η υποστήριξη διαφόρων τρομοκρατικών οργανώσεων βασιζόταν στην επιδίωξη της τελευταίας να προωθήσει τα γεωπολιτικά της συμφέροντα και να προκαλέσει αστάθεια στο αντίπαλο στρατόπεδο.

Ξεχωριστή αναφορά αξίζει στη συνεργασία, κατά το μάλλον ή ήττον, μεταξύ των διαφορετικών οργανώσεων. Αφήνοντας κατά μέρος τις ιδεολογικές αναφορές και τους τρόπους δράσης, οι οργανώσεις της περιόδου ανέπτυξαν μεταξύ τους σχέσεις, με επίκεντρο την εκπαίδευση που προσέφεραν οι Παλαιστίνιοι στις διάφορες ευρωπαϊκές τρομοκρατικές ομάδες και δευτερευόντως την ανάγκη εξασφάλισης οπλισμού για τη διεξαγωγή των ενεργειών τους. Πέραν της ανάγκης διασφάλισης πόρων, τη σύμπραξη διευκόλυνε και το γεγονός πως για τις περισσότερες οργανώσεις οι ΗΠΑ αποτελούσαν τον βασικό αντίπαλο/εχθρό. Επιπλέον, οι «κοινές δράσεις», αν και όχι ιδιαίτερα τακτικές, ουσιαστικά αποτελούσαν μία μορφή «ανταλλαγής υπηρεσιών».

Παρότι υπάρχουν παραδείγματα όπου η χρήση της τρομοκρατίας απέφερε θετικά αποτελέσματα, αυτά περιορίζονται σε περιπτώσεις ανταποικιακών κινημάτων, όπως της ΕΟΚΑ στην Κύπρο και του FLN στην Αλγερία. Οι οργανώσεις συνεπώς δεν αξιολόγησαν το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις ήταν διατεθειμένες να αξιοποιήσουν όλα τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους όταν απειλείτο το κοινωνικοοικονομικό καθεστώς ή η εδαφική ακεραιότητα, όπως στη Βρετανία και την Ισπανία. Αντίθετα, στις περιπτώσεις της αποαποικιοποίησης το διακύβευμα ήταν σημαντικότερο για τις οργανώσεις.¹ Διαφορετική είναι η περίπτωση της ΟΑΠ, καθώς ο συνδυασμός της τρομοκρατικής δράσης, της ανόδου των τιμών του πετρελαίου μετά τον Πόλεμο του Γιομ Κιπούρ και της πίεσης της κοινής γνώμης στην Ευρώπη συνεπεία των δύο πρώτων παραγόντων οδήγησε σε σταδιακά βήματα αναγνώρισης της οργάνωσης. Σε αυτά περιλαμβάνονταν το άνοιγμα γραφείων της ΟΑΠ στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, η ομιλία του Αραφάτ στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ (όπου βέβαια πλέον κυριαρχούσαν οι δυνάμεις του Τρίτου Κόσμου) και τελικά η αναγνώριση της ΟΑΠ ως εκπροσώπου του παλαιστινιακού λαού με την απόφαση της ΕΟΚ το 1980 (Διακήρυξη της

¹ Merari, "Terrorism as a Strategy of Insurgency", pp. 238-239.

Βενετίας).² Παρόλο που ο Ariel Merari συμφωνεί με την Martha Crenshaw ότι δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα ως προς τα αποτελέσματα της τρομοκρατικής δράσης (καθώς η τρομοκρατία δεν αποτελεί το μοναδικό αιτιολογικό παράγοντα, αλλά παρεμβαίνουν και άλλες μεταβλητές), στην περίπτωση της ΟΑΠ υποστηρίζει πως η τρομοκρατία είχε θετική επίδραση για τη νομιμοποίηση της οργάνωσης, σε συνδυασμό βέβαια με τους ισχυρούς πάτρωνες.³

Στην Ελλάδα, η τρομοκρατία έκανε την εμφάνισή της την περίοδο της δικτατορίας από οργανώσεις διεθνούς τρομοκρατίας. Ήδη από αυτή την περίοδο υφίσταται κριτική για τα ελλιπή μέτρα ασφαλείας του αεροδρομίου στο Ελληνικό, αλλά κυρίως για την ελαστικότητα της Αθήνας απέναντι στους δράστες των αεροπειρατειών και των ένοπλων επιθέσεων. Ως προς την εσωτερική διάσταση, η προσφυγή στην πολιτική βία από οργανώσεις που αντιτίθεντο στη δικτατορία, αποτέλεσε επιλογή κυρίως δυνάμεων προσκείμενων στο προδικτατορικό Κέντρο. Από την άλλη πλευρά, οι παραδοσιακές αριστερές/κομμουνιστικές δυνάμεις αντιμετώπιζαν επιφυλακτικά τη συγκεκριμένη επιλογή, ως ένα βαθμό εξαιτίας του πρόσφατου την εποχή εκείνη «τραύματος» του Εμφυλίου. Αντίθετα, οι νεότερες γενιές που είχαν ριζοσπαστικοποιηθεί κατά την περίοδο κινηματικής δράσης της δεκαετίας του 1960 και δεν έφεραν τις μνήμες του Εμφυλίου διαφοροποιήθηκαν από τις παραδοσιακές ηγεσίες και συνέστησαν αντιδικτατορικές οργανώσεις με στόχο την ανατροπή της χούντας. Η αντιδικτατορική δράση των οργανώσεων πολιτικής βίας, παρά το συμβολισμό της, δεν κατόρθωσε να προκαλέσει σημαντικά πλήγματα στη σταθερότητα του καθεστώτος, εξαιτίας της ταχείας εξάρθρωσής τους. Εξάλλου, σταδιακά από το 1970 και αξιοποιώντας τα βήματα φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, αναδύεται ως καταλυτικός παράγοντας αντίστασης η συλλογική δράση, όπως αυτή εκφράστηκε κυρίως από το φοιτητικό κίνημα.

Πέραν κάποιων ενεργειών ακροδεξιών ομάδων την περίοδο από την πτώση της δικτατορίας έως το 1978-79, η κυρίαρχη μορφή τρομοκρατίας στην ελληνική περίπτωση υπήρξε η ακροαριστερή. Η τρομοκρατία κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης αποτέλεσε επιλογή μιας μειοψηφίας στελεχών αντιδικτατορικών οργανώσεων, τα οποία υιοθέτησαν την αντίληψη πως η αποκατάσταση της δημοκρατίας ήταν ψευδεπίγραφη και ο απώτερος στόχος του αντιδικτατορικού αγώνα, όπως αποτυπωνόταν στις προκηρύξεις των οργανώσεων, ήταν η

² Bonanate, *Διεθνής Τρομοκρατία*, σελ. 147.

³ Merari, "Terrorism as a Strategy of Insurgency", p. 241.

εγκαθίδρυση ενός διαφορετικού κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος, δηλαδή ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της χώρας. Στο χώρο των αντιδικτατορικών οργανώσεων τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας είχε παγιωθεί η άποψη ότι υπήρχε ανάγκη προσφυγής στον ένοπλο αγώνα για να ανατραπεί η χούντα, ενώ θεωρήθηκε ότι η μετάβαση στη δημοκρατία ήταν, υπό ένα πρίσμα, η συνέχιση της δικτατορίας με άλλο προσωπείο. Ως εκ τούτου, οι προσφεύγοντες στην τρομοκρατία πίστευαν ότι συνεχίζουν τον αγώνα τους. Με αυτές τις πεποιθήσεις συνδέονταν με την ευρωπαϊκή τρομοκρατία ενώ η Κύπρος την συνέδεε διπλά με αντιαποικιακά αισθήματα αφού οι αποικιακές δυνάμεις θεωρούνταν συνυπεύθυνες για την ανοχη της τουρκικής εισβολής το 1974.

Μήτρα των τρομοκρατικών οργανώσεων στη μεταπολιτευτική εποχή αποτέλεσε ο «Επαναστατικός Λαϊκός Αγώνας». Ο ΕΛΑ επιδίωκε, όπως και άλλες αντίστοιχες οργανώσεις του εξωτερικού, κυρίως στην Ιταλία, να συνδυάσει τις τρομοκρατικές ενέργειες με νόμιμη δράση σε εργοστάσια, χώρους εργασίας κλπ. με στόχο να ριζοσπαστικοποιήσει την εργατική τάξη, την οποία έβλεπε ως το υποκείμενο της επανάστασης. Αντίθετα, η «17 Νοέμβρη», παρότι ομοίως είχε ως διακηρυγμένο στόχο την κινητοποίηση των μαζών, όπως προκύπτει τόσο από τις προκηρύξεις της, όσο και από τους στόχους που επέλεγε, στην πραγματικότητα κατέληξε σταδιακά μια μικρή περικλειστη ομάδα, θυσιάζοντας το συνδυασμό νόμιμης και παράνομης δράσης, προκειμένου να επιτύχει τη στεγανότητα της οργάνωσης. Παρότι αμφότερες οι οργανώσεις έχουν κοινές επιδιώξεις και εστιάζουν σε παρόμοιους στόχους, κυρίως εναντίον των ΗΠΑ, των επιχειρηματιών, της αστυνομίας κλπ., ο ΕΛΑ προτιμά τη διεξαγωγή ενεργειών χαμηλής έντασης, ενώ η «17 Νοέμβρη» επιλέγει εξαρχής με την προσφυγή στη δολοφονική δράση, την πραγματοποίηση εντυπωσιακών ενεργειών, που προσφέρουν δημοσιότητα. Ο ΕΛΑ δεν βλέπει αποκομμένη τη δράση του από το κίνημα, αλλά τελικά δεν επηρεάζει στον ίδιο βαθμό την επικαιρότητα σε αντίθεση με τη «17 Νοέμβρη».

Η εμφάνιση της ακροαριστερής τρομοκρατίας στην Ελλάδα υπήρξε αποτέλεσμα την μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, με αποκορύφωμα την επιβολή της δικτατορίας. Σταδιακά, κατά τη δεκαετία του 1960, ωριμάζουν οι συνθήκες για την επούλωση των πληγών του Εμφυλίου και την επανένταξη των ηττημένων στην πολιτικοκοινωνική ζωή της χώρας. Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία αποτέλεσε ευκαιρία για την ομαλή φιλελευθεροποίηση και τον εκδημοκρατισμό του καθεστώτος της «καχεκτικής δημοκρατίας», ανταποκρινόμενη στις προσδοκίες της ελληνικής κοινωνίας και τις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που είχαν προκύψει

από την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και την ταχεία αστικοποίηση. Η αντίδραση των παράκεντρων εξουσίας (Παλάτι, στρατός, ΗΠΑ) στις εξελίξεις αυτές, οδήγησαν στην αστάθεια και τελικά στην επιβολή της δικτατορίας, ως αναχώματος σε αυτό που αντιλαμβάνονταν ως κίνδυνο απώλειας της εξουσίας τους και διολίσθησης της χώρας στην ουδετερότητα ή ακόμα και στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Οι κυβερνήσεις Καραμανλή πέτυχαν την ταχεία και υποδειγματική αποκατάσταση της δημοκρατίας, με σημαντικότερους σταθμούς την εξάλειψη των δύο εκ των τριών παράκεντρων εξουσίας (βασιλεία, στρατός), τη νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος, την επανεξέταση των σχέσεων με τις Η.Π.Α. και την ψήφιση νέου Συντάγματος. Μολαταύτα, ο έντονος αντιαμερικανισμός, η μετριοπαθής αποχουντοποίηση και η καχυποψία που υφίστατο εξαιτίας του πρόσφατου παρελθόντος, αποτέλεσαν πρόσφορο έδαφος για την προσφυγή στην τρομοκρατία. Επίσης, δεν πρέπει να διαλανθάνει της προσοχής μας η απόφαση των αντιδικτατορικών οργανώσεων τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας περί της αναγκαιότητας της προσφυγής στην ένοπλη δράση. Η απόφαση αυτή σήμαινε πως μια μικρή ομάδα ατόμων είχε αποδεχθεί ως «νόμιμο» μέσο αγώνα την ένοπλη βία, η οποία μετουσιώθηκε σε πράξη μετά την πτώση της δικτατορίας, παρότι η πλειοψηφία των μελών διαχώρισε τη θέση της από την αντίληψη περί συνέχισης της δικτατορίας με κοινοβουλευτικό μανδύα. Επιπλέον, στην εμφάνιση του φαινομένου στην ακροαριστερή του διάσταση, έπαιξε ρόλο η ενσωμάτωση των κομμουνιστικών κομμάτων στο πολιτικό σύστημα, όπως συνέβη αντίστοιχα σε Γαλλία και Ιταλία, την ίδια περίπου εποχή.

Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μαζί με την ύφεση των εργατικών κινητοποιήσεων, που ήταν ιδιαίτερα έντονες την περίοδο 1975-1977, επέρχεται και η απίσχναση των τρομοκρατικών οργανώσεων από την πρώτη γενιά στελεχών. Έτσι, ο ΕΛΑ χάνει μεγάλο μέρος των μελών του, ενώ αντίστοιχα η «17 Νοέμβρη» εισέρχεται σε μια περίοδο αποχής από τη δράση της, ώστε αφενός να δώσει χρόνο στο ΠΑΣΟΚ να εφαρμόσει κεντρικές πλευρές του προγράμματος που τη βρίσκουν σύμφωνη και αφετέρου να έχει την ευκαιρία η ηγεσία της να στρατολογήσει νέα στελέχη. Γενικά, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 ο ακροαριστερός χώρος, μετά τις έντονες ζυμώσεις που προηγήθηκαν, εισέρχεται σε κρίση, καθώς εκτός της ύφεσης των κινηματικών δράσεων, με μια μικρή εξαίρεση τις φοιτητικές κινητοποιήσεις το 1979 ενάντια στον προτεινόμενο νόμο-πλαίσιο για τα πανεπιστήμια, υπάρχουν έντονες διαφωνίες/διασπάσεις, συνεπεία, πλην των ιδεολογικών διαφορών, του γεγονότος πως δεν υλοποιούνται οι προσδοκίες για επαναστατική δράση, καθώς η

ριζοσπαστικοποίηση και η επιθυμία για πολιτική αλλαγή του ελληνικού λαού κανονικοποιείται μέσα από τη ραγδαία άνοδο του ΠΑΣΟΚ προς την εξουσία.

Η δεκαετία του 1980 αποτέλεσε την περίοδο της κορύφωσης του τρομοκρατικού φαινομένου στην Ελλάδα τόσο στην εσωτερική, όσο και στην διεθνή του διάσταση. Στο μέτωπο της εσωτερικής τρομοκρατίας η επανεμφάνιση της «17 Νοέμβρη» από το 1983 και εντεύθεν, συνοδεύτηκε από κατακόρυφη άνοδο της δραστηριότητας της οργάνωσης, προκαλώντας εντάσεις με τις ΗΠΑ εξαιτίας της αδυναμίας επίτευξης οποιουδήποτε αποτελέσματος στην κατεύθυνση της καταπολέμησης της τρομοκρατίας, αλλά και της χαλαρής πολιτικής αντιμετώπισης από πλευράς της ελληνικής κυβέρνησης. Ομοίως, στο πεδίο της διεθνούς τρομοκρατίας οι καλές σχέσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ με ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα είχαν ως επακόλουθο τη δραστηριοποίηση διαφόρων δικτύων αραβικών και αρμενικών τρομοκρατικών οργανώσεων, αλλά και στελεχών μυστικών υπηρεσιών. Ουσιαστικά, μετά τη συμφωνία Αθήνας-Ουάσινγκτον για τις βάσεις, η τρομοκρατία αποτέλεσε το βασικό και διαχρονικό πεδίο εντάσεων ανάμεσα στις δύο πλευρές. Έτσι, οι ΗΠΑ, πέραν των πιέσεων για την επίτευξη αποτελεσμάτων όσον αφορά τη «17 Νοέμβρη» εξαιτίας των επιθέσεων και δολοφονιών Αμερικανών αξιωματούχων, προέβησαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας στην έκδοση ταξιδιωτικής οδηγίας για την αεροπειρατεία στο αεροσκάφος της TWA και διατύπωσαν κατηγορίες, μέσω του Αμερικανού πρέσβη στην Αθήνα, πως η ελληνική κυβέρνηση είχε έρθει σε συνεννόηση με την οργάνωση του Αμπού Νιντάλ να μη διεξάγει επιθέσεις σε ελληνικό έδαφος, με αντάλλαγμα την ελευθερία κινήσεων των στελεχών της.

Αξιολογώντας τις ελληνοαμερικανικές σχέσεις και γενικότερα την τρομοκρατία στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη περίοδο και προκειμένου απαντήσουμε στο κύριο ερευνητικό ερώτημα της διατριβής, συμπεραίνουμε τα ακόλουθα:

1. Η τρομοκρατία είχε επιπτώσεις στις εξωτερικές σχέσεις της χώρας, ιδιαίτερα δε σε αυτές με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, μολοντί διατήρησαν την αντιαμερικανική ρητορική, προκειμένου να εκμεταλλευτούν το διάχυτο αντιαμερικανισμό της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, στην πραγματικότητα επέδειξαν πραγματισμό ως προς τις σχέσεις με την υπερδύναμη, όπως αποτυπώθηκε και με την υπογραφή της συμφωνίας για την παραμονή των βάσεων σε ελληνικό έδαφος. Η ρεαλιστική άσκηση εξωτερικής πολιτικής κατέστησε τις διακηρύξεις περί αποχώρησης από NATO και ΕΟΚ κενό γράμμα, στάση που είχε ουσιαστικά προαναγγελθεί ήδη πριν

την ανάληψη της εξουσίας. Ο Παπανδρέου αντιλαμβανόταν τη σημασία του NATO για την εξισορρόπηση της τουρκικής απειλής τόσο σε επίπεδο αμυντικών εξοπλισμών, όσο και σε επίπεδο ελέγχου των σχέσεων, με στόχο να μην διαταραχθεί η σταθερότητα στο νοτιοανατολικό άκρο της συμμαχίας σε μια εποχή αναβίωσης του διπολικού ανταγωνισμού. Παρά τη ρεαλιστική εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, που στην πράξη αποτελούσε συνέχεια των πολιτικών των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας, η έντονη αντιαμερικανική ρητορική και δευτερεύουσες πολιτικές πρωτοβουλίες, όπως οι σχέσεις με χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού και με ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα, προκαλούσαν έντονο εκνευρισμό στην αμερικανική πλευρά και συνακόλουθα ένταση στις διμερείς σχέσεις. Πρωταρχικός παράγων συγκρούσεων τη συγκεκριμένη εποχή παρέμεινε η τρομοκρατία, ειδικά μετά την επίλυση του ζητήματος της παραμονής των βάσεων. Το ζήτημα της τρομοκρατίας, παρότι ιδιαίτερα σημαντικό την περίοδο διακυβέρνησης Reagan, δεν επαρκεί για να αποδοθεί αποκλειστικά σε αυτό η ένταση των διμερών σχέσεων. Ουσιαστικά η τρομοκρατική δράση αφορά δύο διαστάσεις. Από τη μία πλευρά η δράση των εγχώριων τρομοκρατικών οργανώσεων που στρέφονται εναντίον αμερικανικών στόχων, ειδικά της 17N, προκαλεί την αντίδραση της Ουάσινγκτον, κυρίως εξαιτίας της απροθυμίας που δείχνουν τα πρώτα χρόνια οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ να αντιμετωπίσουν το ζήτημα ως σημαντική απειλή. Από την άλλη πλευρά, η δράση ξένων τρομοκρατικών οργανώσεων, παρότι δεν στρέφεται εναντίον αμερικανικών στόχων, αλλά αφορά κυρίως αλληλοεκκαθαρίσεις, έχει σημασία για την Ουάσινγκτον στο βαθμό που θεωρείται ότι σχετίζεται με τις φιλικές σχέσεις που διατηρεί η Ελλάδα με ριζοσπαστικά αραβικά καθεστώτα και με τους Παλαιστίνιους, διαφοροποιούμενη από την κυρίαρχη πολιτική των ΗΠΑ στην περιοχή. Μολοταύτα, το βασικό ζητούμενο εν προκειμένω δεν αφορά την τρομοκρατία έστω στη διεθνή της διάσταση, αλλά την ευθυγράμμιση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με αυτή των ΗΠΑ και των άλλων χωρών της ΕΟΚ κατά το μάλλον ή ήττον, καθώς είδαμε πως η Αθήνα δεν αποτελεί την εξαίρεση του ενός ως προς τη στάση της απέναντι στους Παλαιστίνιους και καθεστώτα όπως της Συρίας και της Λιβύης. Συνεπώς, παρά τη σημασία που αποδίδουν οι ΗΠΑ στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας, η προσαρμογή της εξωτερικής πολιτικής και ο μετριασμός της αντιαμερικανικής ρητορικής από το 1985 και εντεύθεν, όπως και η μεγαλύτερη προθυμία για συνεργασία για την

αντιμετώπιση της τρομοκρατίας σηματοδοτεί και την πιο μετριοπαθή αντιμετώπιση της Αθήνας από την Ουάσινγκτον παρά την κατά καιρούς κλιμάκωση της έντασης, όπως στην υπόθεση Ρασίντ.

2. Η ελληνική τρομοκρατία είχε διεθνείς διασυνδέσεις ιδεολογικές και πρακτικές τόσο με την δυτικοευρωπαϊκή, όσο και με την μεσανατολική/αραβική. Παρότι η συνεργασία των ελληνικών τρομοκρατικών οργανώσεων με οργανώσεις του εξωτερικού περιορίζεται στην περίπτωση του «Επαναστατικού Λαϊκού Αγώνα», η μελέτη της τρομοκρατίας στην Ελλάδα τη συγκεκριμένη περίοδο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αποκλειστικά με όρους εσωτερικής ασφάλειας ή ως αποτέλεσμα πολιτικοκοινωνικών συγκρούσεων σε εθνικό επίπεδο. Οι εγχώριες τρομοκρατικές οργανώσεις, ακόμη και αν δεν συνεργάζονται σε τακτική βάση με αντίστοιχες οργανώσεις του εξωτερικού, επηρεάζονται σε επίπεδο στόχων, ιδεών και μοτίβων δράσης, αποτελώντας μέρος του φαινομένου που παρουσιάζεται στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, τη συγκεκριμένη περίοδο. Η στάση αυτή είναι αποτέλεσμα πέραν των διακριτών εθνικών παραγόντων, της επιθυμίας μίας μικρής μερίδας στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών να προχωρήσει σε ριζοσπαστικές μεθόδους δράσης, στην προσπάθεια ανατροπής των κατεστημένων κοινωνικοοικονομικών δομών, θεωρώντας ατελείς τις μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Η διαμόρφωση των κατά κύριο λόγο δικομματικών πολιτικών συστημάτων, παρότι επιτυγχάνει τη συγκέντρωση της πλειοψηφίας του εκλογικού σώματος, αφήνει εκτός μία μερίδα ανθρώπων που θεωρούν πως δεν εκπροσωπούνται και επιθυμούν την αλλαγή. Ο στόχος αυτός, ειδικά μετά την υποχώρηση της κινηματικής δράσης και της προώθησης σειράς μεταρρυθμίσεων που καθιστούν περισσότερο συμπεριληπτικές και ίσες της κοινωνίες, συνεπάγεται την αδυναμία υιοθέτησης από το πολιτικό σύστημα πιο ριζοσπαστικών/επαναστατικών αλλαγών, οδηγώντας τελικά στην προσφυγή στην ένοπλη βία και την τρομοκρατία. Εξάλλου δεν πρέπει να διαλανθάνει της προσοχής μας ότι στο περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου και του διπολικού ανταγωνισμού τέτοια εγχειρήματα διαθέτουν πηγή εμπνευσης και ενίοτε υποστήριξης, έστω έμμεσης. Όσον αφορά τη διεθνή/αραβική τρομοκρατία, η Ελλάδα επηρεάζεται τόσο εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, όσο και συνεπεία ιστορικών και πολιτικών δεσμών. Η γεωγραφική εγγύτητα με την περιοχή καθιστά την Ελλάδα ενδιάμεσο σταθμό προς την

Ευρώπη για διάφορες οργανώσεις. Ταυτόχρονα, η συμπάθεια και ενίοτε υποστήριξη από πλευράς κομμάτων και κοινής γνώμης, ιδιαίτερα προς τους Παλαιστίνιους, έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση πρόσφορων συνθηκών για την ελευθερία μετακίνησης και δράσης σε ελληνικό έδαφος. Σε αυτή την κατεύθυνση συμβάλλει ο έντονος αντιαμερικανισμός και η ευρεία αποδοχή των τριτοκοσμικών ιδεών, τα οποία συνεπάγονται μία συναντίληψη για τη θέση της χώρας ως θύματος της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων και εν προκειμένω των ΗΠΑ, όπως συμβαίνει και με τα ριζοσπαστικά καθεστώτα της Μέσης Ανατολής και τους Παλαιστίνιους. Εξάλλου, τη συγκεκριμένη εποχή είναι ιδιαίτερα πρόσφατο το τραύμα της Κύπρου που είχε ως αποτέλεσμα την έξαρση του αντιαμερικανισμού.

3. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα, πλην των κοινωνικοπολιτικών επιδιώξεων, εμπνέεται από τα κινήματα της αποαποικιοποίησης και προσφεύγει συχνά σε αναφορές πρωταρχικά στο Κυπριακό και δευτερευόντως σε άλλες δυνάμεις του Τρίτου Κόσμου που είτε υφίστανται τις συνέπειες του διπολικού ανταγωνισμού είτε διεκδικούν τη συγκρότηση των δικών τους κρατών, όπως οι Κούρδοι και οι Παλαιστίνιοι, ως εκκρεμότητες της περιόδου της αποαποικιοποίησης. Για την Αριστερά εν γένει το Κυπριακό αντιμετωπίστηκε εξ αρχής ως ζήτημα που ενσωμάτωνε δύο διαστάσεις. Από τη μία πλευρά υφίσταται η εθνική διάσταση, αλλά ταυτόχρονα ενυπάρχει και εκείνη της αυτοδιάθεσης, όπως εκφραζόταν εκείνη την εποχή κυρίως στις χώρες της Αφρικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους. Η τελευταία διαπερνά συστηματικά τις τρομοκρατικές οργανώσεις και κυρίως τη «17 Νοέμβρη» ως μια εκκρεμότητα και πληγή που έχει μείνει ανοιχτή εξαιτίας των αμερικανικών πολιτικών. Αυτή δεν αφορά αποκλειστικά την ελληνική περίπτωση, καθώς, όπως είδαμε, η αποτυχία των οργανώσεων να κινητοποιήσουν την παραδοσιακή εργατική τάξη έχει ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της τριτοκοσμικής διάστασης και της υποστήριξης των λαών του Τρίτου Κόσμου με προεξάρχουσες περιπτώσεις το Βιετνάμ, την Αλγερία και το παλαιστινιακό ζήτημα. Αυτό διαπιστώνεται ιδιαίτερα έντονα στη γερμανική περίπτωση. Πλην του Κυπριακού, η διάσταση της αποαποικιοποίησης αφορά και την Ελλάδα, επειδή σύμφωνα με τις οργανώσεις οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας είναι ελεγχόμενες πρωτίστως από την Ουάσινγκτον και δευτερευόντως από την ΕΟΚ

- και ως εκ τούτου μια επανάσταση δεν αφορά αποκλειστικά τον πολιτικοκοινωνικό χαρακτήρα του κράτους, αλλά και την ανάγκη «αποαποικιοποίησης».
4. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα, παρόλο που κλιμακώθηκε τη δεκαετία του 1980, ποτέ δεν έφτασε σε σημείο να απειλήσει την πολιτική σταθερότητα της χώρας και να προξενήσει έντονη κρίση, όπως συνέβη στην Ιταλία τη δεκαετία του 1970 ή στη Γερμανία του φθινοπώρου του 1977. Παρότι σταδιακά η τρομοκρατία αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα σε επίπεδο πολιτικού συστήματος και Τύπου, η κοινή γνώμη δεν αντιμετωπίζει το φαινόμενο ως κρίσιμο για τη χώρα και συνεπώς δεν υφίσταται πίεση προς την πολιτική ηγεσία για ανάληψη ρηξικέλευθων πρωτοβουλιών προς αντιμετώπισή της. Για το ΠΑΣΟΚ, η τρομοκρατία παραμένει ένα φαινόμενο το οποίο, παρότι προξενεί προβλήματα, ειδικά στις σχέσεις με τις ΗΠΑ, δεν είναι τέτοιας έντασης που να δικαιολογεί την προώθηση νομοθεσίας η οποία θα συνεπάγεται την παραχώρηση επιπλέον εργαλείων στις αρχές ασφαλείας. Η αστυνομία εξακολουθεί και αυτή την περίοδο με ακόμα σχετικά πρόσφατο το βίωμα της δικτατορίας να αντιμετωπίζεται κριτικά και να υπάρχει περίσκεψη ως προς το ενδεχόμενο ενίσχυσης των εξουσιών της. Αντίθετα, για τη Νέα Δημοκρατία η τρομοκρατία αποτελεί ιδιαίτερο πρόβλημα και σταδιακά καλλιεργείται η αντίληψη πως το ΠΑΣΟΚ έχει άμεσες ή έμμεσες σχέσεις με τις τρομοκρατικές οργανώσεις, οι οποίες και εμποδίζουν την ανάληψη αποφασιστικής δράσης. Σε αυτή συμβάλει και η σχεδόν αποκλειστική πραγματοποίηση δολοφονιών εναντίον ατόμων που σχετίζονται κατά το μάλλον ή ήττον με τη δεξιά παράταξη. Στην πραγματικότητα, η τρομοκρατία αποτελεί ακόμα ένα θέμα που προκαλεί τη σύγκρουση μέχρις εσχάτων ανάμεσα στους δύο βασικούς πόλους του πολιτικού συστήματος. Για την Αριστερά πάλι, η τρομοκρατία είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων προβοκάτσια, προκειμένου να δοθεί η δυνατότητα ενίσχυσης των κατασταλτικών πολιτικών και να περιοριστεί η συγκρότηση κινηματικής δράσης και οι απεργίες των εργαζομένων, ιδιαίτερα μετά το 1985, οπότε και η κυβέρνηση οδηγείται στη λήψη περιοριστικών μέτρων στην οικονομία.
 5. Οι ΗΠΑ, πλην του εύλογου ενδιαφέροντός τους, καθώς πλήττονταν στόχοι αμερικανικού ενδιαφέροντος και κυρίως επειδή δολοφονούνταν Αμερικανοί πολίτες, ακολούθησαν μια πιο σκληρή στάση απέναντι στην Ελλάδα, αφενός λόγω της καχυποψίας απέναντι στον Παπανδρέου και αφετέρου επειδή η Ελλάδα αποτελούσε πιο

εύκολο στόχο προκειμένου να ασκούνται πιέσεις για παραδειγματισμό των άλλων χωρών. Εξάλλου, κατηγορίες για συνεργασία με διεθνείς τρομοκρατικές οργανώσεις υπήρχαν και για τη Γαλλία, την Ιταλία, το Βέλγιο κλπ. Παρότι δεν έχει αποδειχθεί στην ελληνική περίπτωση κάποια επαφή/επικοινωνία με τρομοκρατικές οργανώσεις διεθνούς τρομοκρατίας, είναι αδιαμφισβήτητο πως υπήρχε απόκλιση στην αντιμετώπιση της τρομοκρατίας ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στο γεγονός πως οι ευρωπαϊκές χώρες ήταν πολύ πιο ευάλωτες σε αντίποινα σε σχέση με τη δυνατότητα πραγματοποίησης επιθέσεων σε αμερικανικό έδαφος. Η σκληρή στάση των ΗΠΑ, ειδικά κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Reagan, απέναντι στην τρομοκρατία είχε ως αποτέλεσμα διαρκείς πιέσεις προς τις ευρωπαϊκές χώρες για καλύτερο συντονισμό, αυστηροποίηση της νομοθεσίας και διευκόλυνση της έκδοσης τρομοκρατών στις ΗΠΑ, καθώς στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη οι αμερικανικές εγκαταστάσεις ή οι Αμερικανοί υπήκοοι αποτελούσαν συχνό στόχο των τρομοκρατών. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντικό μοχλό πίεσης για την προσαρμογή της εξωτερικής πολιτικής και της υιοθέτησης αυστηρότερης νομοθεσίας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας αποτέλεσαν μεταξύ άλλων οι ετήσιες Εκθέσεις του State Department για την τρομοκρατία, οι οποίες όπως είδαμε πέραν της δραστηριότητας ανά χώρα, περιελάμβαναν τη στάση των κυβερνήσεων και ασκούσαν κριτική για αυτό που γινόταν αντιληπτό ως ανοχή έναντι του φαινομένου.⁴

Όπως αναφέρει ο Πάνος Τσακαλογιάννης, η εντύπωση που είχε διαμορφωθεί πως η Ελλάδα αποτελούσε τον αποσυνάγωγο (odd man) στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας, όσον αφορά τη διεθνή τρομοκρατία, δεν συνάδει με τη μελέτη των περιπτώσεων όπου η Αθήνα έκανε χρήση του δικαιώματος αρνησικυρίας. Εν γένει, η προσφυγή της Ελλάδας στο βέτο, παρότι συχνή, αφορούσε κατά κανόνα ζητήματα που άπτονταν των σχέσεων Ανατολής-Δύσης και όχι άλλα θέματα, συμπεριλαμβανομένης της Μέσης Ανατολής.⁵ Για τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ η «εξαίρεση» του ενός σε κάποιες περιπτώσεις ουσιαστικά αποσκοπούσε στη χαλάρωση των εντάσεων που θα έδιναν την ευκαιρία χάραξης μιας πιο σφαιρικής και πολύπλευρης εξωτερικής πολιτικής. Πάντως, οι πρώτες διαφοροποιήσεις αφορούσαν τη διαφωνία της

⁴ Μπόση Μαίρη, 1999, *Ζητήματα Ασφαλείας στη Νέα Τάξη Πραγμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 78.

⁵ Tsakaloyannis, "Greece: The Limits to Convergence", pp. 189-190.

Αθήνας για την αποστολή ειρηνευτικής δύναμης από κράτη-μέλη της Κοινότητας στη Χερσόνησο του Σινά στο πλαίσιο της συμφωνίας του Camp David, εξαιτίας της μη συμμετοχής των Παλαιστινίων στις διαδικασίες επίλυσης του Μεσανατολικού που είχαν εκκινήσει με πρωτοβουλία των ΗΠΑ, και την αποφυγή ονομαστικής αναφοράς στον Καντάφι στη Δήλωση των Δέκα για την εισβολή της Λιβύης στο Τσαντ,⁶ γεγονός που εν μέρει αντικρούει τις διαπιστώσεις του Τσακαλογιάννη. Βέβαια, δεν πρέπει να διαλανθάνει την προσοχή μας πως η Ελλάδα απείχε από την ψηφοφορία στον ΟΗΕ για τις συμφωνίες του Camp David, ενώ στη κυβέρνηση ήταν η Νέα Δημοκρατία. Σύμφωνα με την Ειρήνη Χειλά, η αποχή αποσκοπούσε στην εξισορρόπηση από τη μια πλευρά της επιθυμίας να μην καταψηφίσει και συγκρουστεί με τις ΗΠΑ και τις άλλες χώρες-μέλη της ΕΟΚ, ενόσω οι διαπραγματεύσεις ένταξης βρίσκονταν στην τελευταία φάση τους, και από την άλλη να μην διαφοροποιηθεί από την εν γένει στάση της υπέρ των Παλαιστινίων στον ΟΗΕ με το βλέμμα τόσο στον αραβικό κόσμο, όσο και στην πίεση της αντιπολίτευσης στο εσωτερικό.⁷

6. Πέραν του γεγονότος πως η δημοκρατία που εγκαθιδρύεται από το 1974 διαθέτει πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτή της μετεμφυλιακής περιόδου, η ομαλή εναλλαγή και η προώθηση καθοριστικών μεταρρυθμίσεων από το ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1980 έδωσε τη δυνατότητα έκφρασης σε νέες κοινωνικές ομάδες που έως τότε βρίσκονταν εκτός πολιτικής εξουσίας. Ως εκ τούτου, η ακροαριστερή τρομοκρατία ως προς την κοινωνικοοικονομική προσέγγιση ουσιαστικά δεν είχε τη δυνατότητα να προσελκύσει την κρίσιμη μάζα που στόχευε, προκειμένου να ανασυστήσει τις κινηματικές προεπαναστατικές συνθήκες, παρά την ένταση των κινηματικών δράσεων/διεκδικήσεων των μέσων της δεκαετίας του 1970. Η τρομοκρατία στην Ελλάδα τουλάχιστον για τις δεκαετίες του 1970 και 1980 φαίνεται να συμβαδίζει με το θεωρητικό πλαίσιο που θέτει η Donatella Della Porta. Όπως είδαμε στις περιπτώσεις της ΟΔΓ και της Ιταλίας η πολιτική βία/τρομοκρατία κλιμακώνεται στις περιόδους που τα κινήματα μπαίνουν στη φάση της ύφεσης. Αντίστοιχα στην ελληνική περίπτωση εντοπίζονται δύο τέτοιες περιπτώσεις. Στην πρώτη, αμέσως μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η πλειοψηφία των μελών των αντιδικτατορικών οργανώσεων θεωρεί πως ο στόχος τους

⁶ Χριστοδουλίδης, “Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία”, σελ. 247-248.

⁷ Χειλά, “Η Αραβο-ισραηλινή Διένεξη και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική”, σελ. 372-373.

έχει επιτευχθεί και ως εκ τούτου εγκαταλείπουν τη δράση. Αντίθετα, μία ριζοσπαστικοποιημένη μειοψηφία εκλαμβάνει τη μετάβαση στη δημοκρατία ως ατελή, παρότι οι πρώτες μεταδικτατορικές κυβερνήσεις προβαίνουν, μεταξύ άλλων, στη νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος, στην αποκατάσταση της ελευθερίας του τύπου και στη ψήφιση νέου Συντάγματος. Για τα άτομα αυτά η μεταπολιτευτική δημοκρατία παραμένει ψευδεπίγραφη, υποστηρίζοντας πως αποτελεί ουσιαστικά συνέχιση της δικτατορίας με κοινοβουλευτικό μανδύα, και υιοθετώντας τη θεώρηση πως ο αντιδικτατορικός αγώνας δεν αφορούσε τελικά την επιστροφή σε περιβάλλον αστικής δημοκρατίας, αλλά τον βαθύτερο μετασχηματισμό των κοινωνικοοικονομικών δομών. Σε αυτό το σημείο λαμβάνεται συνεπώς η απόφαση για προσφυγή στην ένοπλη βία, η οποία αν και είχε αποφασιστεί ως αναγκαίο μέσο εναντίον της δικτατορίας, τελικά «αξιοποιείται» μετά την πτώση της χούντας, με το σχηματισμό των πρώτων τρομοκρατικών οργανώσεων την περίοδο 1974-1975. Η δεύτερη περίπτωση αφορά την κλιμάκωση της τρομοκρατικής δράσης τη δεκαετία του 1980. Τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, όπως είδαμε, συνοδεύονται από ένταση της κινηματικής δράσης και των διεκδικήσεων των εργαζομένων, επιζητώντας την περαιτέρω βελτίωση των συνθηκών εργασίας, των συνδικαλιστικών ελευθεριών και των εισοδημάτων. Παρότι τα κινήματα μπαίνουν σε φάση ύφεσης ήδη πριν την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στη εξουσία ή και εν αναμονή της «Αλλαγής», ακόμα και οι κυβερνήσεις Καραμανλή διαφοροποιούν την οικονομική πολιτική και τη συγκρατημένη δημοσιονομική λογική των προδικτατορικών χρόνων. Η έλευση του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία θεσμοθετεί σημαντικές τομές για τους εργαζομένους και τους συνδικαλιστές με αποτέλεσμα την ύφεση των κινηματικών δράσεων, τουλάχιστον έως το 1985 και την εφαρμογή του προγράμματος σταθεροποίησης. Σε αυτό το περιβάλλον τα πιο ριζοσπαστικά στοιχεία που οραματίζονται το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό και κρίνουν ανεπαρκή τα ληφθέντα μέτρα καταφεύγουν στην τρομοκρατία, κλιμακώνοντας τη δράση τους.

7. Αν και την περίοδο 1976-1978 υφίσταται τρομοκρατική/εξτρεμιστική δραστηριότητα από ακροδεξιές οργανώσεις, η Ελλάδα βίωσε εντονότερα την ακροαριστερή τρομοκρατία, καθώς και την αραβική/διεθνή. Η ελληνική περίπτωση βρίσκεται πιο κοντά με αυτές της Ιταλίας και της Γερμανίας ως προς το σκέλος της ακροαριστερής τρομοκρατίας και με της Γαλλίας ως προς την αραβική/διεθνή. Όπως και στην ελληνική

περίπτωση, έτσι και στην Ιταλία η καταφυγή στην τρομοκρατία από τις «Ερυθρές Ταξιαρχίες» την επαύριον της ύφεσης της κινηματικής δράσης του καυτού φθινοπώρου του 1969 αποδίδεται στο «λεγκαλισμό» του Κομμουνιστικού Κόμματος και άλλων αριστερών κομμάτων/οργανώσεων που περιόρισαν το κίνημα των εργατών εντός νόμιμης δράσης.⁸ Όπως είδαμε, αντίστοιχες είναι και οι κατηγορίες που απευθύνει η «17 Νοέμβρη» προς το ΚΚΕ, αλλά και τις εξωκοινοβουλευτικές αριστερές οργανώσεις. Στην Ιταλία η μετάβαση από την ίδρυση των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» έως την απόφαση μετακίνησης στην παρανομία και στη συγκρότηση στρατιωτικο-πολιτικής παράνομης οργάνωσης ήταν μια σταδιακή διαδικασία, με τη διάπραξη όλο και πιο σοβαρών εγκλημάτων, παράλληλη ωρίμανση της ιδέας και αξιολόγηση των συνθηκών.⁹ Στην Ελλάδα πιθανότατα οι οργανώσεις της πρώτης γενιάς ήταν πιο έτοιμες για τη μετάβαση, καθώς η ωρίμανση της ιδέας φαίνεται να πραγματοποιείται ήδη την περίοδο της δικτατορίας.

Όπως αναφέρει η Σοφία Βιδάλη, η κατάκτηση ή η ανατροπή μιας συντεταγμένης εξουσίας δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο από μια άλλη αντίστοιχη εξουσία. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίζει ότι στην περίπτωση των «Ερυθρών Ταξιαρχιών» η εξουσία και η εσωτερική συνοχή ήταν υπό διαμόρφωση. Το γεγονός ότι μέχρι το 1972 δεν υπήρξαν απώλειες σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού διαμόρφωσε στα μέλη της οργάνωσης την αντίληψη πως ήταν ήδη ένα είδος εξουσίας και ως εκ τούτου η οργάνωση προσπάθησε να διαφοροποιηθεί από τις υπόλοιπες και να αυτοκαθοριστεί ως η δύναμη πρωτοπορίας για την κατάκτηση της εξουσίας. Στο επόμενο στάδιο, αυτό της ευθείας αμφισβήτησης της κρατικής εξουσίας, η Βιδάλη θεωρεί πως δεν εκτιμήθηκε αντικειμενικά η πραγματικότητα και, όσο άρχισε να περιορίζεται ο κύκλος των συναινούντων, η κοινωνική απομόνωση και η παρανομία συνέβαλαν στην ενδυνάμωση της δογματικής πίστης στον αρχικό στόχο.¹⁰ Αντίστοιχες τάσεις παρατηρούμε και στην περίπτωση της «17 Νοέμβρη», καθώς η υποχώρηση της κινηματικής δράσης, η σταδιακή αποχώρηση μελών και η ανυπαρξία επαφής με οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και με κινήματα διαμόρφωσαν την πίστη ότι η οργάνωση αποτελεί την πρωτοπορία για την ανασυγκρότηση του κινήματος και τη

⁸ Lumley, *States of Emergency*, p. 279.

⁹ Βιδάλη, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70*, σελ. 123.

¹⁰ Βιδάλη, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70*, σελ. 272.

- διαμόρφωση προεπαναστατικών συνθηκών, αλλά και ότι διαθέτει ισχυρό λαϊκό έρεισμα. Η αντίληψη αυτή φαίνεται να κυριαρχεί ιδιαίτερα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, τόσο εξαιτίας της πολιτικοκοινωνικής κρίσης που διέρχεται η χώρα, όσο και συνεπεία της αδυναμίας των διωκτικών αρχών να επιφέρουν εν όλω ή εν μέρει πλήγματα στην επιχειρησιακή δράση της οργάνωσης.
8. Η μελέτη των στοιχείων των τρομοκρατικών ενεργειών κατατάσσει την Ελλάδα στις χώρες που επηρεάστηκαν περισσότερο από το φαινόμενο κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Μάλιστα, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1980 η Ελλάδα ήταν στις πέντε ευρωπαϊκές χώρες με τις περισσότερες επιθέσεις μαζί με Ισπανία, Γαλλία, Δυτική Γερμανία και Ιταλία, αν και στα στοιχεία δεν συμπεριλαμβάνεται η Μεγάλη Βρετανία, η οποία εξαιρούσε από την παροχή στοιχείων για την τρομοκρατία τη Βόρεια Ιρλανδία, όπου μαινόταν η εκστρατεία του IRA. Η Ελλάδα περιλαμβάνεται στις χώρες με τις περισσότερες επιθέσεις εναντίον αμερικανικών στόχων (16% των 460 επιθέσεων) και αποτελεί τη χώρα με τα περισσότερα περιστατικά διεθνούς τρομοκρατίας με δράστες από τη Μέση Ανατολή (37 περιστατικά), ακολουθούμενη από τη Γαλλία (35). Τέλος, ως προς τους νεκρούς εξαιτίας της τρομοκρατίας, στην Ελλάδα την περίοδο 1980-1986 καταγράφονται 23 νεκροί, αρκετά πίσω από την Τουρκία (2.223), την Ισπανία (203) και την Ιταλία (95), ενώ δεν υπάρχουν στοιχεία από Βρετανία και Δυτική Γερμανία.¹¹ Συνολικά μεταξύ και 1986 οι αραβικές οργανώσεις προέβησαν σε 565 ενέργειες εκτός Ισραήλ εκ των οποίων 64 διεξήχθησαν στην Ιταλία, 61 στη Γαλλία, 52 στην ΟΔΓ, 35 στην Ελλάδα και 32 στη Μεγάλη Βρετανία.¹²
9. Εκ των στοιχείων διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα δεν αποτελούσε εξαίρεση όσον αφορά τη δραστηριοποίηση των οργανώσεων εσωτερικής και διεθνούς τρομοκρατίας και δεν είχε το σημαντικότερο πρόβλημα. Πάντως, η έντονη δραστηριότητα μεσανατολικών οργανώσεων και οι πολλές ενέργειες εναντίον αμερικανικών στόχων σε συνδυασμό με τη ρητορική της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσαν σταδιακά την αντίληψη περί της ανοχής, αν όχι συμπάθειας, στην τρομοκρατία, η οποία διατηρήθηκε τελικά έως και την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη». Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από τα στοιχεία είναι ο αριθμός των θανάτων συνεπεία της τρομοκρατίας, καθώς με

¹¹ Jongman A.J., 1992, "Trends in International and Domestic Terrorism in Western Europe, 1968-1988", *Terrorism and Political Violence*, 4:4, pp. 26-76, εδώ: pp. 43-51.

¹² Bonanate, *Διεθνής Τρομοκρατία*, σελ. 150.

εξαίρεση τις ενέργειες της «17 Νοέμβρη» και της «Αντικρατικής Πάλης», στη σύντομη αλλά αιματηρή δράση της το 1985 (αλλά και τη δολοφονία του Τζώρτζη Αθανασιάδη που παρέμεινε ανεξιχνίαστη), οι περισσότεροι νεκροί προέρχονται από τις αλληλοεκαθάρσεις μεταξύ των αραβικών οργανώσεων και διαφόρων πρακτόρων ριζοσπαστικών αραβικών καθεστώτων. Ως εκ τούτου, δεν υπήρχε τη συγκεκριμένη περίοδο η αίσθηση του επείγοντος και η κοινωνική δυναμική για την ανάληψη από το κράτος αποτελεσματικής αντιτρομοκρατικής δράσης, όπως συνέβη στην Ιταλία, στη Βρετανία ή την Ισπανία. Η δράση των ακροαριστερών οργανώσεων στην πρώτη περίπτωση και του IRA και της ETA, σε Βρετανία και Ισπανία αντίστοιχα, προκαλούσε όχι μόνο κοινωνική υποστήριξη για καταπολέμηση του φαινομένου, αλλά ενίοτε εθεωρείτο απαραίτητη η κρατική αντίδραση, καθώς αμφισβητείτο το μονοπώλιο της βίας και ενισχυόταν η ανησυχία για τις πιθανές συνέπειες της αστάθειας. Στην ελληνική περίπτωση δεν παρατηρείται σε κανένα χρονικό σημείο κάποια κρίση εξαιτίας της τρομοκρατικής δραστηριότητας, όσον αφορά την εσωτερική πολιτική σταθερότητα, παρά μόνο επιπτώσεις, μικρότερες ή μεγαλύτερες, στις διεθνείς σχέσεις κυρίως με τις ΗΠΑ και στις αρχές του 1990 με την Τουρκία.

10. Οι έρευνες για την τρομοκρατία παραμένουν ουσιαστικά χωρίς αποτέλεσμα θεωρητικά μέχρι την εξάρθρωση της «17 Νοέμβρη». Πλην των πολιτικών παραμέτρων, σε αυτή την αποτυχία παίζει ρόλο αφενός η στεγανότητα των οργανώσεων που δεν ανοίγονται σε μαζική στρατολόγηση και αφετέρου η αδυναμία της αστυνομίας. Η ανεπάρκεια της αστυνομίας υπήρξε εμφανής στις περιπτώσεις του Κολωνού, αλλά κυρίως της Λουίζης Ριανκούρ, οπότε δόθηκε μια ευκαιρία να ξετυλιχθεί το κουβάρι της 17N. Το γεγονός ότι η αντιτρομοκρατική υπηρεσία ιδρύεται μόλις το 1989 και οι συχνές αλλαγές στελεχών εμποδίζουν την αποτελεσματική διερεύνηση της τρομοκρατίας, που απαιτούσε ενδελεχή έρευνα και αίσθηση συνέχειας. Πάντως, στη μακρά διάρκεια της περιόδου 1975-2002 δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι στις περιπτώσεις Τσουτσουβή και Κασίμη, οι οποίοι σκοτώθηκαν σε συμπλοκή με αστυνομικούς, ετέθησαν εκτός δύο σημαντικά στελέχη της εγχώριας τρομοκρατίας. Ειδικά η περίπτωση Τσουτσουβή με τη φρενήρη δράση του κατά την περίοδο Απριλίου-Μαΐου

1985 είναι άγνωστο τι συνέχεια θα είχε.¹³ Παράλληλα, υπήρχαν περιπτώσεις όπως η γιάφκα της οδού Καλαμά και η συμπλοκή στην Καλογρέζα που, χωρίς ποτέ να υπάρξει ταυτοποίηση γνωστών στελεχών του αντιεξουσιαστικού χώρου με τρομοκρατική δράση, συνέβαλαν στην προσκόλληση των ερευνών σε μέλη του αναρχικού χώρου των Εξαρχείων. Τέλος, ο Τζωρτζάτος, ένας από τους εκτελεστές της 17N, μετά την προσαγωγή του στη ΓΑΔΑ το 1994 ουσιαστικά καθίσταται ανενεργός, ενώ το ίδιο πρακτικά συμβαίνει και με τον ΕΛΑ μετά το άνοιγμα των αρχείων της Stazi.

Η δεκαετία του 1990 αποτελεί δεκαετία μετάβασης για το φαινόμενο της τρομοκρατίας. Όπως είδαμε, η ακροαριστερή τρομοκρατία υποχωρεί παντού, με τις οργανώσεις να αναστέλλουν τη δράση τους. Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, ανεξαρτήτως υποστήριξης ή των διαφωνιών των οργανώσεων με το σοβιετικό γραφειοκρατικό μοντέλο, σηματοδοτούσε τη μετάβαση στη μονοπολική στιγμή των ΗΠΑ και αποστερούσε ένα ενεργό αντιπαράδειγμα στο καπιταλιστικό-φιλελεύθερο πρότυπο. Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι οι οργανώσεις δεν κατόρθωσαν στις δύο και πλέον δεκαετίες δράσης τους να προκαλέσουν την αναζωογόνηση των κινημάτων και την κινητοποίηση της εργατικής τάξης. Η αδυναμία τους να αντιληφθούν τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της περιόδου και τις μεταβολές που είχαν συντελεστεί μεταπολεμικά στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών, οδήγησε τελικά στην απογοήτευση και την αναστολή της δράσης τους. Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο οι αραβικές/παλαιστινιακές οργανώσεις εγκαταλείπουν την τρομοκρατία, καθώς εξαιτίας της λήξης του Ψυχρού Πολέμου μεταβάλλεται η δυνατότητα στήριξης από πλευράς των ριζοσπαστικών αραβικών καθεστώτων, ενώ αυξάνεται η παρεμβατικότητα της Ουάσινγκτον στην περιοχή. Το παλαιστινιακό ζήτημα καθ' όλη τη δεκαετία κινείται ανάμεσα στην ένταση που επιδιώκει η Χαμάς, η οποία κερδίζει διαρκώς ερείσματα και στις διαπραγματεύσεις που εγκαινιάζονται με τις συμφωνίες του Όσλο και καταλήγουν στην παρ' ολίγο συμφωνία του 2000. Πάντως, τη δεκαετία του 1990 αρχίζουν και γίνονται εμφανείς οι τάσεις ανάδυσης της ισλαμιστικής τρομοκρατίας. Συμβολικό πέρασμα στη νέα εποχή της τρομοκρατίας, με σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα έμφαση στη θρησκευτικά υποκινούμενη, είναι η επίθεση στους δίδυμους πύργους, με την 11η Σεπτεμβρίου 2001 να αποτελεί εν γένει τομή. Στην εμφάνιση της

¹³ Νασιάκος Φώτιος, 2001, Μια απόρρητη Έκθεση για τον Ένοπλο Αγώνα- «Έκθεση Νασιάκου», ανακτήθηκε 5 Ιουλίου 2022, <https://athens.indymedia.org/post/19200/>. Λαμπρόπουλος, Πάτμου και Δαμάρεως Γωνία, σελ. 102-106.

ισλαμιστικής τρομοκρατίας, μπορούμε να εντοπίσουμε την επίδραση του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και του τέλους του. Από τη μια πλευρά, η υποστήριξη των μουτζαχεντίν στο Αφγανιστάν από τις ΗΠΑ συνέβαλε στη ριζοσπαστικοποίηση και στην εμφάνιση ισλαμιστικών τρομοκρατικών ομάδων. Από την άλλη πλευρά, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης έδωσε τη δυνατότητα στην Ουάσινγκτον να εντείνει την παρουσία της στη Μέση Ανατολή, πραγματοποιώντας τη στρατιωτική επιχείρηση εναντίον του Ιράκ και εγκαθιστώντας δυνάμεις στη Σαουδική Αραβία, κίνηση η οποία εξελήφθη ως ύβρις που απαιτούσε τιμωρία.

Γενικότερα η «μονοπολική στιγμή» των ΗΠΑ και οι θεωρήσεις περί του «τέλους της Ιστορίας» με την παγκόσμια επικράτηση του μοντέλου της φιλελεύθερης δημοκρατίας και των ελεύθερων αγορών, οδήγησε σε μία προσπάθεια επιβολής αυτών των αλλαγών από τα πάνω, επιδιώκοντας την επιτάχυνση των μεταβολών και την συμπύκνωση του ιστορικού χρόνου. Οι συγκεκριμένες επιλογές της Δύσης με προεξάρχουσες τις ΗΠΑ καλλιέργησαν αντιδράσεις στις μη δυτικές κοινωνίες, καθώς εξελήφθησαν ως προσπάθειες ελέγχου και αδιαφορίας για τις διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, οδηγώντας τελικά στη ριζοσπαστικοποίηση και την τρομοκρατία.

Όσον αφορά την Ελλάδα, ο κύκλος της «17 Νοέμβρη» κλείνει με τις συλλήψεις των στελεχών της το καλοκαίρι του 2002. Παρότι είχε γίνει μεθοδική δουλειά την προηγούμενη περίοδο μετά την ανάληψη του υπουργείου από το Μιχάλη Χρυσοχοϊδη, η έκρηξη της βόμβας στα χέρια του Σάββα Ξηρού ξεδίπλωσε γρήγορα τις εξελίξεις. Όπως προαναφέραμε, ουσιαστικά η οργάνωση γνωρίζει στελεχιακή απίσχναση, καθώς πέραν του διεθνούς περιβάλλοντος που έχει μεταβληθεί ραγδαία, προκαλώντας την υποχώρηση του σοσιαλισμού ως πραγματικής εναλλακτικής, εσωτερικά υπάρχει απογοήτευση, εφόσον, παρά την κλιμάκωση της δράσης και τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης Μητσοτάκη προς μια νεοφιλελεύθερη λογική, στην πραγματικότητα η όποια δυσαρέσκεια εξακολουθεί να διοχετεύεται εκλογικά με την επαναφορά του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση. Συνεπώς, μετά από μια δεκαετία έντονης τρομοκρατικής δραστηριότητας κατά την οποία υπήρξε και περίοδος πολιτικής αστάθειας, σκανδάλων και περιοριστικών οικονομικών πολιτικών ετίθετο υπό αμφισβήτηση η δυνατότητα της οργάνωσης να διαμορφώσει τις προεπαναστατικές συνθήκες που ευαγγελιζόταν. Η συνέχιση της δράσης έκτοτε και μέχρι τη σύλληψη των μελών της οργάνωσης πιο πολύ μοιάζει να αποτελεί έναν τρόπο ζωής και επιβίωσης μέσω του ταμείου που δημιουργείται με τις ληστείες, παρά πραγματική πίστη σε

δυνατότητα ανατροπής ή, όπως αναφέρει ο Κασσιμέρης: «η τρομοκρατία για τα μέλη της οργάνωσης έγινε ένας τρόπος ζωής: μία καριέρα».¹⁴

Η αλλαγή του αιώνα συνέπεσε με την οριστική αλλαγή της τρομοκρατικής δράσης, όπως αυτή εκφράστηκε από το χτύπημα στους δίδυμους πύργους. Για την Ευρώπη και τις ΗΠΑ η θρησκευτικά υποκινούμενη τρομοκρατία αποτέλεσε για τα επόμενα χρόνια σχεδόν την αποκλειστική μορφή τρομοκρατίας που εθεωρείτο ουσιαστική απειλή. Εξάλλου, ακολούθησαν τα τρομοκρατικά χτυπήματα στη Μαδρίτη το 2004 και στο Λονδίνο το 2005 από την «Αλ Κάιντα» και πιο πρόσφατα οι επιθέσεις το 2015 και το 2016 στη Γαλλία. Η αντιτρομοκρατική νομοθεσία επεκτάθηκε σε όλες τις δυτικές χώρες, ενώ υπήρξαν σημαντικά βήματα στη συνεργασία σε επίπεδο Ένωσης. Με τη διάδοση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης η τρομοκρατία διαφοροποιήθηκε και σε επίπεδο τρόπου δράσης με την ανάδυση των «μοναχικών λύκων».

Τέλος τα τελευταία χρόνια εντείνεται το φαινόμενο που παρατηρείται ήδη από τη δεκαετία του 1990 με τη μετακίνηση του πολιτικού εκκρεμούς στην Ευρώπη προς τα δεξιά. Η απίσχναση του κοινωνικού κράτους και η διεύρυνση των ανισοτήτων που προκλήθηκαν από την επικράτηση του νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σε συνδυασμό με τις μεταναστευτικές/προσφυγικές ροές, προκαλούν εσωστρέφεια στις δυτικές κοινωνίες με αποτέλεσμα την αναζήτηση σταθερών σε ένα κόσμο που αλλάζει με ταχείς ρυθμούς στις τοπικές ταυτότητες, οδηγώντας στην ενίσχυση της ακροδεξιάς. Η εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί και τη δημιουργία ακροδεξιών εξτρεμιστικών/τρομοκρατικών ομάδων, φαινόμενο που ήδη απασχολεί τις αρχές σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η Ελλάδα, αν και είχε παρελθόν διεθνούς τρομοκρατίας, δεν έγινε στόχος επιθέσεων θρησκευτικά υποκινούμενης τρομοκρατίας. Παρά τις ανησυχίες, ήδη από το 2015, πως ξένοι μαχητές θα εκμεταλλεύονταν τις μεταναστευτικές ροές για να εισέλθουν στην ΕΕ χωρίς να γίνουν αντιληπτοί, δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να στοιχειοθετούν μια τέτοια δράση.¹⁵ Αντίθετα, συνεχίστηκε η ακροαριστερή τρομοκρατία, καθώς σχεδόν αμέσως μετά την εξάρθρωση των δύο κύριων οργανώσεων της Μεταπολίτευσης ήρθε στο προσκήνιο η δεύτερη γενιά τρομοκρατικών οργανώσεων. Η δεύτερη γενιά ήταν περισσότερο μηδενιστική και λιγότερο ιδεολογική. Ιδιαίτερα η «Συνωμοσία Πυρήνων της Φωτιάς» αποτελείται από νεαρούς ενήλικες, οι οποίοι

¹⁴ Kassimeris, "For a Place in History: Explaining Greece's Revolutionary Organization 17 November", p. 142.

¹⁵ Koutsoliakos - Filntisis, "Refugees, Smuggles and Terrorists", pp. 30-35.

ριζοσπαστικοποιήθηκαν μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Οι ταραχές που ακολούθησαν, πέραν της ριζοσπαστικοποίησης μικρής μερίδας ατόμων νεαρής ηλικίας, αποτελούσαν και προάγγελο της κρίσης που θα διερχόταν η χώρα την επόμενη δεκαετία, καθώς ήδη και παρά την φαινομενική ευημερία υφίσταντο ρωγμές στο κοινωνικό συμβόλαιο της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, κυρίως αναφορικά με τις εργασιακές προοπτικές των νέων.

Πλην της επιμονής της ακροαριστερής τρομοκρατίας, η οικονομική κρίση οδήγησε στην άνοδο της ακροδεξιάς τρομοκρατίας/εξτρεμισμού, η οποία εκφράστηκε κυρίως με τη μετεωρική άνοδο της Χρυσής Αυγής και την είσοδό της στο Κοινοβούλιο και με τη δραστηριοποίηση κάποιων μικρότερων ακροδεξιών ομάδων. Τελικά τα μέλη της Χρυσής Αυγής συμπεριλαμβανομένης της ηγεσίας της, συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης, ενώ οι υπόλοιπες ακροδεξιές εξτρεμιστικές οργανώσεις εξαρθρώθηκαν την ίδια περίοδο.

Σε αντίθεση πάντως με τις παρελθούσες συγκρούσεις για το ζήτημα της τρομοκρατίας, η βελτίωση του επιπέδου αποτελεσματικότητας των διωκτικών αρχών, όπως αποτυπώθηκε με την ταχεία εξάρθρωση των τρομοκρατικών οργανώσεων από το 2010 και εντεύθεν, η ενίσχυση της συνεργασίας με τις άλλες χώρες-μέλη της Ένωσης και τις ΗΠΑ και η ύπαρξη συναίνεσης σε επίπεδο πολιτικών κομμάτων και κοινής γνώμης διαμόρφωσαν ένα περιβάλλον κατάλληλο για την αποτελεσματική καταπολέμηση του φαινομένου της τρομοκρατίας στις διάφορες εκφάνσεις του.

Σε κάθε περίπτωση, η περιφερειακή αστάθεια (Ουκρανία, Μέση Ανατολή και Βόρεια Αφρική), οι μεταναστευτικές/προσφυγικές ροές, η διάδοση του διαδικτύου και οι διαδοχικές κρίσεις που πλήττουν την Ευρώπη και την Ελλάδα καθιστούν απαραίτητη τη διαρκή εγρήγορση για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι αλλαγές στο επίπεδο των αντιλήψεων αποτελούν εχέγγυο για την κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του φαινομένου.

Τρομοκρατικές επιθέσεις στην Ελλάδα

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	Τρομοκρατικές ενέργειες	Ενέργειες με απώλειες (νεκροί και τραυματίες)	Ποσοστό ενεργειών με απώλειες ως προς το σύνολο	Αριθμός απωλειών
1974-1979	110	13	11,8%	107
1980-1989	276	67	24,3%	607
1990-1999	280	43	15,4%	131
2000-2004	61	4	6,6%	8

Global Terrorist Database

Τρομοκρατικές επιθέσεις 17 Νοέμβρη

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	Ενέργειες	Ενέργειες με απώλειες (νεκροί και τραυματίες)	Λοιπές ενέργειες (τοποθέτηση εκρηκτικών/εμπρηστικών μηχανισμών-ληστείες)
1974-1979	2	2 (2 νεκροί)	-
1980-1989	27	17 (13 νεκροί-45 τραυματίες)	10
1990-1999	52	10 (7 νεκροί-10 τραυματίες)	42
2000-2002	4	1 (1 νεκρός)	3
ΣΥΝΟΛΟ	85	30 (23 νεκροί-55 τραυματίες)	55

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ

A. ΑΡΧΕΙΑ

I. ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΡΧΕΙΑ ΗΠΑ

1. Patterns of Global Terrorism: 1985, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1994, 1995, 1996, 1999.
2. CIA, Intelligence Assessment, Spain: Basque Terrorism and Government Response, November 1984, CIA-RDP85S00316 10004-3.
3. Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Folder: Terrorism-Libya Public Diplomacy, Box 91721.
4. Telegram US Embassy Rome to Department of State, 3 January 1986, 030847Z, Italian Foreign Policy and the Fiumicino Airport Killings, Ronald Reagan Presidential Library, Collection: North Oliver Files, Folder Title: Terrorists Targets: Libya (7), Box: 48.
5. National Archives and Records Administration, RG 59, Central Files 1967-69, POL 27 ARAB-ISR <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v20/d369>
6. FOREIGN RELATIONS OF THE UNITED STATES, 1969-1976, VOLUME XXX, GREECE; CYPRUS; TURKEY, 1973-1976 Telegram From the Embassy in Greece to the Department of State, Athens August 15, 1974, 1120Z Ford Library, National Security Adviser, Presidential Country Files for the Middle East and South Asia, Box 10, Greece, Exdis to Secretary of State 1. Secret; NIACT; Immediate; Exdis.
7. National Archives, RG 84, Athens Embassy Files Lot 78 F 160, Box 63 POL 23-8, Assassination of Richard Welch Confidential Immediate Exdis. Drafted by George Barbis (POL) cleared by Monteagle Stearns (DCM) and R. Estes (OSA) and approved by Kubisch. Foreign Relations of the United States 1969-1976 Greece Cyprus Turkey pp 207-209.
8. Central Intelligence Agency Executive Registry Job 80-M00165A, Box 17, Death of Richard Welch Secret, Not Releaseable to Foreign Nationals, Memorandum Prepared in the CIA Foreign Relations of the United States 1969-1976 Greece Cyprus Turkey pp 209-210.
9. CIA, Western Europe: Ongoing Counter-terrorism Cooperation, 26 June 1987, CIA-RDP90T00114R000303320001-7.

10. US Department of Defense, US military presence in Greece, Background Paper, 19 May 1982.
11. Telegram from the Department of State to the Mission to the North Atlantic Treaty Organization, Washington 30 August 1974, Department of State, RG 84, Athens Embassy Files: Lot 96 F 335, Greece, Box 1, DEF 4–6 1974, Greek Withdrawal. Secret; Immediate; Exdis. Repeated to all NATO capitals, USCINCEUR, USLOSACLANT, USNMR SHAPE, and USDOCOSOUTH στο Laurie Van Hook (ed) *Greece, Cyprus Turkey 1973-1976, Foreign Relations of the United States 1969-1976 Vol XXX*, (Washington: United States Government Printing Office, 2007), 90-93.
12. CIA, National Intelligence Daily, 13 January 1982.
13. CIA, Terrorism Review, 1 July 1985.
14. CIA, Leftwing Terrorism in Greece: A Status Report, 1 March 1983, Document Number (FOIA) /ESDN (CREST): CIA-RDP84S00558R000200090003-1
15. Ronald Reagan Presidential Library, Madel Judyt files, Floder: Terrorism-Libya Public Diplomacy Box 91721.
16. Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Counterterrorism and Narcotics, Office of NSC: Records, Folder Title: Terrorism Incidents: City of Poros, Box: RAC Box 8.
17. Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Judyt Mandel Files, Folder Title: Terrorism-Libya Public Diplomacy- Libya Under Qadhafi: A Pattern of Aggression, Box: 91721.
18. Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Fortier Donald Files, Folder Title: Terrorism and Libya (2), Box: RAC Box 8, Press Themes for Ambassador Oakley, Terrorism: Theme Paper.
19. CIA, Prospects for Anti-US Terrorism, 9 August 1983, Interagency Intelligence Memorandum, Memorandum to Holders, CIA-RDP85T00176R001500040012-4.
20. CIA, Prospects for Anti-US Terrorism, 1 November 1984, Interagency Intelligence Memorandum, Memorandum to Holders CIA-RDP86T00303R000200240001-5.
21. Ronald Reagan Presidential Library, Collection: Oliver North Files, Folder Terrorism Actions: Pending (1984) Box: 49 NARA 13651 D
22. CIA, Libyan Assasination Teams: Some Patterns, 18 June 1980, CIA-RDP85T00287R000101390001-9.
23. U.S. Government Printing Office, Hearing before a subcommittee of the Committee on appropriations United States Senate, Ninety Eighth Congress, Second Session, Washington 1985.
24. Executive Secretariat, National Security Council, Records 1/20/1981-1/20/1989, Series: Cable Files 1982-1985, File Unit: TWA 847 Hijacking (06/21/1985) [4 of 6]
25. CIA, US-Greek Relations, 18 October 1985, CIA-RDP85T01058R000303430001-3

26. CIA, TREVI Group: Attitudes Towards Syria, 2 December 1986, CIA-RDP86T01017R000504770001-7.
27. CIA, Reportt Libyyan Sanctions #6, 3October 1986 CIA-RDP86T01017R000404350001-4.
28. CIA Western Europe and Canada: Actions affecting US sanctions against Libya, 4 February 1986CIA –RDP86T01017R000303380001-3.
29. National Intelligence Council NIC #03000-88 29 August 1988, Memorandum Terrorism Warning and Forecast Meeting.
30. CIA, Counterterrorism Warning and Forecast Report, 1 June 1987,CIA-RDP91B00776R000300060011-1.
31. CIA, National Intelligence Council July Warning and Forecast Report, 27 July 1988, CIA-RDP91B00776R000400040015-8.
32. Telegram US Embassy in Athens Greece: 1988 Annual Terrorism Report 15 December 1988.
33. CIA, 1988, Greece, 1 January, CIA RDP90G01353R001500230071-7.
34. US Department of State 30 August 1988 Memorandum for Colin L. Powell Briefing for the Presidential Candidates on Counter-Terrorism CIA-RDP90G01353R001500230037-5.
35. CIA Special National Intelligence Estimate, 27 May 1981, CIA RDP90T00155R000200010009-2.
36. Ronald Reagan Presidential Library, Collection: North, Oliver: Files, Folder Title: Terrorism: US-British (03/25/1985-05/15/1985), Box: 14, Hannay David to Poindexter John, 25 March 1985, The Provisional IRA : The Facts.
37. CIA, Middle East Terrorism: The Threat and Possible US Responses, 15 February 1985, CIA-RDP87T00434R000300250023-3.
38. Telegram, (100700 cable) Embassy Athens to State Department, 4 January 1986, Collection: North Oliver Files, Folder: Terrorist Targets Libya (10), Box: 48.
39. Telegram, (100699 cable) Embassy Rome, to State Department, 4 January 1986, Collection: North Oliver Files, Folder: Terrorist Targets Libya (10), Box: 48.
40. CIA, Terrorism Review, 28 April 1983, CIA – RDP84-00893R000100150001-4
41. CIA, Director of Central Intelligence 1986, Prospects for Counterterrorist Cooperation Among Developed Countries, May 1986, CIA-RDP90R00038R000300340001-5.
42. CIA, 1981, Soviet Support for International Terrorism and Revolutionary Violence CIA Special National Intelligence Estimate, 27 May 1981, CIA RDP90T00155R000200010009-2.

II. ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

- i) Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνου Μητσοτάκη

- ii) Αρχείο Ιδρύματος Κωνσταντίνου Καραμανλή
- iii) Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων

Β. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

- i) Βαρβιτσιώτης Ιωάννης, 5 Απριλίου 2022
- ii) Ανώτατος Αξιωματικός της Αστυνομίας, ο οποίος είχε εμπλοκή με τις έρευνες για την τρομοκρατία, 1 Ιουνίου 2023.

Γ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- i) Συνεντεύξεις από Association of Diplomatic Studies and Training:
 - 1) Thomas Miller
 - 2) Borg Parker
 - 3) Robert Oakley
 - 4) John Nix
 - 5) Wayne Merry
 - 6) Paul Bremer
 - 7) Gregory Mattson
 - 8) James Alan Williams
 - 9) David Jones
- ii) Προεκλογικά προγράμματα ΠΑΣΟΚ 1977, 1981, 1985, 1989, 2000.
- iii) Συνέντευξη Χρυσοχοϊδη Μιχάλη στον Αντώνη Σρόιτερ, Τηλεοπτικός Σταθμός ALPHA, Εκπομπή Αυτοψία, 6 Δεκεμβρίου 2017.
- iv) Συνέντευξη Βούλγαρη Γιάννη, Εκλογές 1989-1990: Κάλπες σύγχυσης και αστάθειας, 13 Ιανουαρίου 2023, Σειρά Οι Εκλογικές Αναμετρήσεις 1974-2019 podcast
- v) Νασιάκος Φώτιος, 2001, Μια απόρρητη Έκθεση για τον Ένοπλο Αγώνα- «Έκθεση Νασιάκου», <https://athens.indymedia.org/post/19200/>
- vi) SIPRI Arms Transfers Database
- vii) Council of Europe

Δ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- i) ΠΡΟΚΗΡΥΞΕΙΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ
 - 1) Προκηρύξεις 17 Νοέμβρη, 17 Νοέμβρη Οι Προκηρύξεις 1975-2002, Αθήνα: Κάκτος, 2002
 - 2) Προκηρύξεις Επαναστατικού Λαϊκού Αγώνα
 - 3) Αντιπληροφόρηση, 2003, Τόμοι 3, Αθήνα:Γραφές

- ii) *Ιδρυτική Διακήρυξη ΠΑΣΟΚ 3 Σεπτεμβρίου 1974, στο Ανδρέας Παπανδρέου, 31 Χρόνια Πολιτικής Δημιουργίας, Τόμος Α΄, Τα Νέα, 2019, σελ. 137-144*

Ε. ΤΥΠΟΣ

i) ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Τα Νέα, Το Βήμα, Η Αυγή, Η Καθημερινή, Ελευθεροτυπία, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Ελεύθερος Τύπος, Τύπος της Κυριακής, Η Βραδυνή, Ριζοσπάστης, Το Ποντίκι, Αδέσμευτος Τύπος, Περιοδικό Αντί.

ii) ΞΕΝΟΣ ΤΥΠΟΣ

The New York Times, The Washington Post, National Post, Christian Science Monitor, New York Post, Associated Press.

ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ

A. Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Bonanate Luigi, 2009, *Διεθνής Τρομοκρατία*, Αθήνα: Κέδρος.
2. Brzezinski Zbigniew, 2008, *Η Δεύτερη Ευκαιρία, Τρεις Πρόεδροι και η Κρίση της Αμερικανικής Υπερδύναμης*, Αθήνα: Λιβάνης.
3. Candiard Adrien, 2018, *Κατανοώντας το Ισλάμ ή μάλλον γιατί δεν το Καταλαβαίνουμε Καθόλου*, Αθήνα: Πόλις.
4. Clogg Richard, 2003, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας, 1770-2000*, Αθήνα: Κάτοπτρο.
5. Close David, 2006, *Ελλάδα 1945-2004, Πολιτική-Κοινωνία-Οικονομία*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
6. Eley Geoff, 2010, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία, Ιστορία της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, 1923-2000*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Σαββάλας.
7. Ferro Marc, 2006, *Το σοκ του Ισλάμ*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
8. Halliday Fred, 2010, *Η Μέση Ανατολή στις Διεθνείς Σχέσεις*, Αθήνα: Ξιφαράς.
9. Hobsbawm Eric, 2008, *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
10. Hobsbawm Eric, 2010, *Η Εποχή των Άκρων*, Αθήνα: Θεμέλιο.
11. Iatrides O. John, 2008, “Challenging the Limitations of the Atlantic Community” στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου-Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Τόμος Δεύτερος*, Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», σελ. 17-36.
12. Judt Tony, 2012, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο* τόμος Γ΄, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Καθημερινές Εκδόσεις.
13. Kaplan D. Robert, 2002, *Φαντάσματα των Βαλκανίων*, Αθήνα: Ροές.

14. Mazower Mark, 2013, *Σκοτεινή Ηπειρος*, τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Καθημερινές Εκδόσεις.
15. Mc Neill H. William, 2017, *Η Μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα Παπαδόπουλος.
16. Mearsheimer John-Walt Stephen, 2006, *Το Ισραηλινό Λόμπι και η Πολιτική των Η.Π.Α.*, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
17. Meynaud Jean, 2002, *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Σαββάλας.
18. Sommier Isabelle, 2011, *Η Επαναστατική Βία*, Αθήνα: Σαββάλας.
19. Rogan Eugene, 2019, *Οι Άραβες, Μια Ιστορία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
20. Young W. John, 2002, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, Αθήνα: Πατάκης.
21. Young Robert, 2007, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια Ιστορική Εισαγωγή*, Αθήνα: Πατάκης.
22. Αθανασοπούλου Εκάβη, 2013, *Σύμμαχοι αλλά όχι Φίλοι, ΗΠΑ-Τουρκία 1979-2000*, Αθήνα: Επίκεντρο.
23. Αλιβιζάτος Νίκος, 2008, “Η Αδύνατη Μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και Παρασύνταγμα στη Δεκαετία του '60”, στο Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" Δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 49-56.
24. Αλιβιζάτος Νίκος, 2020, *Δύο βήματα μπρος ένα πίσω, 8+1 Πολυτάραχες Δεκαετίες*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
25. Αποστολίδης Παύλος, 2014, *Μυστική Δράση, Υπηρεσίες Πληροφοριών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
26. Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου Έλενα, 2013, “Η Αποχώρηση της Ελλάδας από το Στρατιωτικό Σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974”, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη.
27. Ασημακόπουλος Βασίλης, 2017, *Πρώτη Φορά Αριστερά, Αντιθέσεις, Αντιφάσεις, Εσωτερικές Συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και οι Βάσεις του Πολιτικού Μεταμορφισμού του*, Αθήνα: A.P. Publications.
28. Ασημακόπουλος Βασίλης- Τάσσης Δ. Χρύσανθος, 2018, “ΠΑΣΟΚ: Σταθμοί και Όρια στη Διαμόρφωση και Εξέλιξη του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (1974-2018)” στο Ασημακόπουλος Βασίλης-Τάσσης Δ. Χρύσανθος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 19-103.
29. Βαληνάκης Γιάννης, 1989, “Οι Σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ, 1974-1987”, στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Α΄, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 169-193.
30. Βαληνάκης Γιάννης, 1997, *Με Όραμα και Πρόγραμμα: Εξωτερική Πολιτική για μια Ελλάδα με Αυτοπεποίθηση*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
31. Βαληνάκης Γ. Γιάννης-Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2008, *Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στην Πυρηνική Εποχή*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

32. Βαλλιανάτος Στέφανος, 2008, “Η Μέση Ανατολή στην Ελληνική Εξωτερική Πολιτική: Παραδοσιακοί Δεσμοί, Στρατηγικές Προσεγγίσεις, Ιδεολογικοί Ακροβατισμοί και Ρεαλιστικές Προσεγγίσεις”, στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου-Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Τόμος Δεύτερος, Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», σελ. 373-394.
33. Βερέμης Θάνος, 2004, *Βαλκάνια από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα, Δόμηση και Αποδόμηση Κρατών*, Αθήνα: Πατάκης.
34. Βερέμης Θάνος, 2017, *Ανδρέας Παπανδρέου, Μεγάλες Προσδοκίες*, Αθήνα: Πατάκης.
35. Βιδάλη Σοφία, 1997, *Η Τρομοκρατία στην Ιταλία κατά τη Δεκαετία του '70, Εγκληματολογική και Σωφρωνιστική Πρόσέγγιση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
36. Βιδάλη Σοφία, 2012, *Αστυνομία, Έλεγχος του Εγκλήματος & Ανθρώπινα Δικαιώματα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
37. Βιδάλη Σοφία, 2013, *Εισαγωγή στην Εγκληματολογία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
38. Βλαχόπουλος Σπύρος, 2018, “Στιγμές της Μετεμφυλιακής Συνταγματικής Ιστορίας”, στο Βλαχόπουλος Σπύρος-Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Διλήμματα της Ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας: 20ος αιώνας*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 199-213.
39. Βόγλης Πολυμέρης, 2022, *Δυναμική Αντίσταση, Υποκειμενικότητα, Πολιτική Βία και Αντιδικτατορικός Αγώνας 1967-1974*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
40. Βούλγαρης Γιάννης, 2001, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο.
41. Βούλγαρης Γιάννης, 2010, “Η Δημοκρατική Ελλάδα, 1974-2004”, στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Ιστορία, 1950-2004*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 103-145.
42. Βούλγαρης Γιάννης-Νικολακόπουλος Ηλίας (επιμ.), 2014, *2012: Ο Διπλός Εκλογικός Σεισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο.
43. Βούλγαρης Γιάννης, 2019, *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα: Πόλις.
44. Γεωργιάδου Βασιλική, 2019, *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα: Καστανιώτης.
45. Γλύστρας Δημήτρης, 2020, *Η «Άλλη» Αριστερά, Μεταπολίτευση και Αμφισβήτηση, 1974-1981*, Αθήνα: Θεμέλιο.
46. Γρηγοριάδης Νεκ. Σόλων, 2011, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος, 1941-1974*, Τόμος 9, Χούντα και Αντίσταση, Αθήνα: Polaris για την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία.
47. Διαμαντούρος Νικηφόρος, 2000, *Πολιτισμικός Δυϊσμός και Πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
48. Ελευθεριάδου Μαρίνα, 2022, *Ριζοσπαστικοποίηση*, Αθήνα: Ευρασία.
49. Ηρακλείδης Αλέξης, 2018, *Εθνικά Θέματα και Εθνοκεντρισμός*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
50. Ιγνατίου Μιχάλης-Έλλης Αθανάσιος, 2009, *Τιμα, Τα Απόρρητα Τηλεγραφήματα των Αμερικανών*, Αθήνα: Λιβάνης.
51. Ιγνατίου Μιχάλης-Μελέτης Νίκος, 2020, *Η Συμφωνία που «Γκρίζαρε» το Αιγαίο, Από τα Τιμα στη Μαδρίτη*, Αθήνα: Πεδίο.
52. Ιορδάνογλου Ι. Χρυσάφης, 2013, *Κράτος και Ομάδες Συμφερόντων*, Αθήνα: Πόλις.
53. Ιωακειμίδης Κ. Παναγιώτης, 2020, *Επιτεύγματα και Στρατηγικά Λάθη της Εξωτερικής Πολιτικής της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Θεμέλιο.

54. Καράμπελας Γιώργος, 2002, *Το Ελληνικό Αντάρτικο Πόλεων 1974-1985*, Αθήνα: Γραφές.
55. Κασιμέρης Γιώργος, 2002, *Η Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Καστανιώτης.
56. Κατσούλας Σπύρος, 2023, *Διλήμματα στο Τρίγωνο, Οι ΗΠΑ και οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Περιστέρι: Διόπτρα.
57. Κεφαλά Βιβή, “Οι Σχέσεις Ελλάδας-Ισραήλ: Από την Ψυχρότητα στη Συνεργασία”, στο Αθανασοπούλου Εκάβη- Τσαρδανίδης Χαράλαμπος- Φακιολάς Τ. Ευστάθιος (επιμ.) *Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας, Επιλογές & Προσδοκίες στον 21ο Αιώνα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 437-475.
58. Κεφαλά Βιβή, 2003, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική στη Μέση Ανατολή: 1990-2002*, στο στο Τσάκωνας Παναγιώτης (επιμ), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Β’, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 655-692.
59. Κήλυ Ρόμπερτ (Robert Keeley), 2019, «Παρακολουθούσαμε τους Λάθος Ανθρώπους» στο Κούλογλου Στέλιος, *Μαρτυρίες από τη Δικτατορία και την Αντίσταση*, Αθήνα: Εστία, σελ. 113-130.
60. Κλάνης Αντώνης, 2021, *1974, Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
61. Κλειτσίκας Νίκος, 2001, *Π.Α.Κ. Αγνώστα Ντοκουμέντα του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα (1968-1974)* Χαλάνδρι: Προσκήνιο.
62. Κοπά Μαριλένα, 2005, “Ελληνική Βαλκανική Πολιτική: Τριάντα Χρόνια Μετά”, στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος-Κοπά Μαριλένα (επιμ.), *30 χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 47-56.
63. Κορνέτης Κωστής, 2015, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας*, Αθήνα: Πόλις.
64. Κουλουμπής Α. Θοδωρής, 1988α, “Δομές και Διαμόρφωση της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής 1974-1987” στο Κωνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Α’, Αθήνα: Σάκκουλας σελ. 57-78.
65. Κουλουμπής Θοδωρής, 1988b, *Η Ελλάδα στις Διεθνείς Εξελίξεις*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
66. Κουρκουβέλας Λυκούργος, 2016, “Συνέχεια και Αλλαγή: Οι Κυβερνήσεις Καραμανλή απέναντι στους Νοσταλγούς της Χούντας”, στο Συλλογικό, *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών & η Αποκατάσταση της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σελ. 545-561.
67. Κουσούρης Δημήτρης, 2014, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*, Αθήνα: Πόλις.
68. Κουφοντίνας Δημήτρης, 2014, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Λιβάνης.
69. Κώνστας Δημήτρης, 1988, “Οι στόχοι της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής, 1974-1986” στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Α, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 13-55.
70. Κωστής Κώστας, 2015, *«Τα Κακομαθημένα Παιδιά της Ιστορίας»* Αθήνα: Πατάκης.
71. Κωφός Ευάγγελος, 2000, “Ελλάδα και Βαλκάνια”, στο Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 413-418.
72. Λακόπουλος Γιώργος, 1999, *Το Μυθιστόρημα του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα: Καστανιώτης.

73. Λαμπρινού Κατερίνα, 2015, “Η «Γενιά του Πολύτεχνείου» στο Καλειδοσκόπιο της Μεταπολίτευσης”, στο Αυγερίδης Μάνος- Γαζή Έφη- Κορνέτης Κωστής (επιμ) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.151-168.
74. Λαμπρινού Κατερίνα, 2017, *ΕΔΑ 1956-1967, Πολιτική και Ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις.
75. Λαμπρόπουλος Βασίλης, 2003, *Πάτιμου και Δαμάρεως Γωνία*, Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.
76. Λαμπρίας Τάκης, 2015, *Καραμανλής ο Φίλος*, Αθήνα: Ποταμός.
77. Λιάκος Αντώνης, 2019, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, Αθήνα: Πόλις.
78. Λιαλιούτη Ζηνοβία, 2016, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, Αθήνα: Ασίνη.
79. Λιναρδάτος Σπύρος, 1986, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, Τόμος Δ', 1961-1964*, Αθήνα: Παπαζήσης.
80. Λούλης Γιάννης, 1995, *Κρίση της Πολιτικής στην Ελλάδα, Εκλογές-Κοινή Γνώμη-Πολιτικές Εξελίξεις 1980-1995*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
81. Λυγερός Σταύρος, 1992, *Άνεμοι Πολέμου στα Βαλκάνια: Σκόπια*, Αθήνα: Λιβάνης.
82. Λυγερός Σταύρος, 1996, *Το Παιχνίδι της Εξουσίας*, Αθήνα: Λιβάνης.
83. Λυγερός Σταύρος, 2008, *Εν Ονόματι της Μακεδονίας, Ο Διπλωματικός Πόλεμος για το Όνομα*, Αθήνα: Πατάκης.
84. Λυγερός Σταύρος, 2011, *Από την Κλεπτοκρατία στη Χρεοκοπία*, Αθήνα: Πατάκης.
85. Λω Ντ. Ράνταλ, 2020, *Τρομοκρατία, Μία Παγκόσμια Ιστορία*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
86. Μανωλεδάκης Ε. Ιωάννης, 2002, *Ασφάλεια και Ελευθερία, Ερμηνεία του Ν. 2928/2001 για το Οργανωμένο Έγκλημα*, Αθήνα: Σάκκουλας.
87. Μανωλεδάκης Ιωάννης, 2005, *Παγκόσμια Εξουσία και Νομικός Πολιτισμός*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας Α.Ε.
88. Μαριγκέλα Κάρλος, 1980, *Το Εγχειρίδιο του Αντάρτη των Πόλεων*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος.
89. Μαυράκη Κωνσταντίνα, 2021, “Η Στρατηγική Θεωρία του Φοκισμού και η επιχείρηση Τσε Γκεβέρα σε Κονγκό και Βολιβία”, *Όμιλος Διεθνών & Ευρωπαϊκών Θεμάτων*, ανακτήθηκε 28 Αυγούστου 2023, <https://odeth.eu/%CE%B7-%CF%83%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CF%86%CE%BF%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7/>
90. Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, 2015, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα: Πατάκης.
91. Μαυρογορδάτος Θ. Γιώργος, 2017, *Μετά το 1922, Η Παράταση του Διχασμού*, Αθήνα: Πατάκης.
92. Μουζέλης Νίκος, 2005, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
93. Μπόση Μαίρη, 1996, *Ελλάδα & Τρομοκρατία, Εθνικές και Διεθνείς Διαστάσεις*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

94. Μπόση Μαίρη, 1999, *Ζητήματα Ασφαλείας στη Νέα Τάξη Πραγμάτων*, Αθήνα: Παπαζήσης.
95. Μπόση Μαίρη, 2000, *Περί του ορισμού της τρομοκρατίας*, Αθήνα: Π. Τραυλός.
96. Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2001, «Οι Σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας, 1974-2000», στο: *Η Ελλάδα και το Ευρωπαϊκό Μέλλον της Τουρκίας* στο Συλλογικό (Κ. Μπότσιου Π. Καζάκος, Π. Λιαργκόβας, Ν. Μαριάς, Κ. Πολυχρονάκη), Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 133-213.
97. Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2005, “Αναζητώντας τον Χαμένο Χρόνο: Η Ευρωπαϊκή Τροχιά της Μεταπολίτευσης”, στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος-Κοππά Μαριλένα (επιμ.), *30 χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*. Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 99-121.
98. Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2008α, “Η αρχή του Τέλους της Βασιλευομένης: Στέμμα και Κρίση Ηγεμονίας τη δεκαετία του ’60”, στο: Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η «Σύντομη» Δεκαετία του ’60: Θεσμικό πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 103-125.
99. Μπότσιου Κωνσταντίνα, 2008b, “Οι Αντιλήψεις για την Ασφάλεια στην Ευρωπαϊκή Επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή: Ευρωπαϊκές και Ατλαντικές Διαστάσεις”, στο: Ναπολέον Μαραβέγιας (επιμ.), *25 χρόνια από την Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΚ/ΕΕ*, Αθήνα: Θεμέλιο και Ελληνική Πανεπιστημιακή Ένωση Ευρωπαϊκών Σπουδών, σελ. 189-205.
100. Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2015, “Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ 1974-1985: Η «Ευρώπη» ως Πολιτική και ως Ταυτότητα”, στο Αυγερίδης Μάνος- Γαζή Έφη- Κορνέτης Κωστής (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.211-224.
101. Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα, 2020, “Μια «άλλη Ελλάδα» μέσω Ευρώπης; Η συμμετοχή της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τον 20ο αιώνα”, στο Βούλγαρης Γιάννης-Κωστής Κώστας-Ριζάς Σωτήρης (επιμ.) *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Κράτος και Πολιτική στην Ελλάδα του 20ου Αιώνα*, Αθήνα: Πατάκης, σελ. 97-127.
102. Νικολακόπουλος Ηλίας, 2010, *Η Καχεκτική Δημοκρατία: Κόμματα και Εκλογές 1946-1967*, 6^η έκδοση, Αθήνα: Πατάκης.
103. Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, 2002, *Αμερικανικό Πολιτικό Σύστημα και Εξωτερική πολιτική, 1945-2002*, Αθήνα: Ποιότητα.
104. Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, 2003, “Οι Σχέσεις της Ελλάδας με τις Ηνωμένες Πολιτείες”, στο Τσάκωνας Παναγιώτης (επιμ), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Β’, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 603-618.
105. Παπαγελάς Αλέξης Τέλλογλου Τάσος, 2003, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Εστία.
106. Παπαγελάς Αλέξης, 2019, *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του Λόγια Τόμος Β’: 1974-2016*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.
107. Παπαγελάς Αλέξης, 2021, *Ένα Σκοτεινό Δωμάτιο, 1967-1974*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
108. Παππάς Σ. Τάκης, 2009, *Το Χαρισματικό Κόμμα*, Αθήνα: Πατάκης.
109. Πλατιάς Γ. Αθανάσιος, 2005, “Η Ελληνική Αμυντική Πολιτική μετά το 1974” στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος- Κοππά Μαριλένα (επιμ.) *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 217-236.

110. Ριζάς Σωτήρης, 2003, *Από την Κρίση στην Υφεση, Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης και η Πολιτική της Προσέγγισης Ελλάδας-Τουρκίας*, Αθήνα: Παπαζήσης.
111. Ριζάς Σωτήρης, 2008, “Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις», στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου- Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα, Τόμος Δεύτερος*, Αθήνα: Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής», σελ. 315-330.
112. Ριζάς Σωτήρης, 2017, *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
113. Ριζάς Σωτήρης, 2018, “Το Κέντρο, η Κεντροαριστερά και ο Ψυχρός Πόλεμος”, στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 129-140.
114. Ροζάκης Χρήστος, 2020, “Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1981-1990”, στο Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 371-391.
115. Ρούσσο Σωτήρης, 2005, “Η Ελληνική Πολιτική στη Μέση Ανατολή: Μεταξύ «Επιχειρησιακής Νοοτροπίας», «Εσωτερικής Πολιτικής» και Νέων Προκλήσεων”, στο Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος- Κοπά Μαριλένα (επιμ.) *30 Χρόνια Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής*, Αθήνα: Λιβάνης, σελ. 79-98.
116. Ρούσσο Σωτήρης, 2007, *Η Κινούμενη Άμμος της Ηγεμονίας*, Αθήνα: Μελάι.
117. Ρούσσο Σωτήρης, 2018, “Η Αυτονομία του Ηγέτη: Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Εξωτερική Πολιτική του ΠΑΣΟΚ την Περίοδο 1981-1989”, στο Ασημακόπουλος Βασίλης- Τάσσης Δ. Χρύσανθος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 583-599.
118. Ρούσσο Σωτήρης, 2022, *Επανάσταση και Εξέγερση στη Μέση Ανατολή*, Αθήνα: Gutenberg
119. Σαζανίδης Χρήστος, 1987, *Ελλάδα, Τουρκία, ΝΑΤΟ και ο Εναέριος Χώρος του Αιγαίου 1974 - 1986*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική Έκδοση.
120. Σακελλαρόπουλος Τάσος, 2010, “Αντίσταση 1967-1974, Πολιτική Πίεση-Δυναμικές Ενέργειες”, στο Συλλογικό, *Ελληνική Πολιτική Ιστορία, 1950-2004*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 77-87.
121. Σακκάς Γιάννης, 2018, “Η Ελλάδα, οι ΗΠΑ και η Αραβοϊσραηλινή Διένεξη στη Μέση Ανατολή, 1967-1973”, στο Μαραντζίδης Νίκος, Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 115-127.
122. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, 2000, “Η Εξωτερική Πολιτική της Ελλάδας, 1974-1981”, στο Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ’, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σελ. 324-345.
123. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, 2010, “Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Ενημέρωση της Βουλής για τα εθνικά θέματα (1980)” Εισαγωγή-Ιστορικός Σχολιασμός, στο Μπότσιου Ε. Κωνσταντίνα (επιμ.), *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σελ. 543-588.
124. Σερντεδάκης Νίκος, 2008, “Συλλογική Δράση και Φοιτητικό Κίνημα 1954-1964: Δομικές Προϋποθέσεις, Πολιτικές Ευκαιρίες και Ερμηνευτικά Σχήματα”, στο Ρήγος Άλκης-

- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" δεκαετία του '60: Θεσμικό πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 242-263.
125. Σερντεδάκις Νίκος, 2010, "Η Διαδρομή του Φοιτητικού Κινήματος στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα", στο Καραμανωλάκης Βαγγέλης- Ολυμπίτου Εύη- Παπαθανασίου Ιωάννα (επιμ.), *Η Ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές Διαδρομές, Κοινωνικές Πρακτικές και Πολιτισμικές Εκφράσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 160-182.
126. Σερντεδάκις Νίκος, 2015, "Συνέχειες και Ασυνέχειες της Συλλογικής Δράσης κατά τη Μετάβαση από την «Καχεκτική Δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση»" στο Αυγερίδης Μάνος- Γαζή Έφη-Κορνέτης Κωστής (επιμ.) *Μεταπολίτευση, Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο δύο Αιώνων*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 99-115.
127. Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ, 2008, "Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος»", στο Ρήγος Άλκης- Σεφεριάδης Ι. Σεραφείμ-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η "Σύντομη" δεκαετία του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ. 57-77.
128. Σημίτης Κώστας, 2005, *Πολιτική για μια Δημιουργική Ελλάδα, 1996-2004*, Αθήνα: Πόλις.
129. Σταμούλη Ειρήνη, 2015, "Πολιτικές Ασφάλειας στην Ελλάδα σε σχέση με το Οργανωμένο Έγκλημα και την Τρομοκρατία και οι Συνέπειές τους στην Αντεγκληματική Πολιτική", Διδακτορική Διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή
130. Στεφανίδης Δ. Ιωάννης, 2010, *Εν Ονόματι του Έθνους, Πολιτική Κουλτούρα, Αλυτρωτισμός και Αντιαμερικανισμός στη Μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
131. Στεφανίδης Δ. Ιωάννης, 2018, Εθνικισμός εναντίον Ατλαντισμού ή γιατί ο Ψυχρός Πόλεμος τελείωσε για την Ελλάδα το 1974, στο Μαραντζίδης Νίκος- Μιχαηλίδης Ιάκωβος-Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 317-323.
132. Συμεωνίδου-Καστανίδου Ελισάβετ, 2007, *Οργανωμένο Έγκλημα και Τρομοκρατία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας Α.Ε.
133. Συρίγος Μ. Άγγελος, 2015, *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις*, Αθήνα: Πατάκης.
134. Σωτηρόπουλος Α. Δημήτρης- Χουλιάρης Αστέρης-Ρούσσος Σωτήρης-Σκλιάς Παντελής, 2005, *Ο Τρίτος Κόσμος*, Αθήνα: Παπαζήσης.
135. Τάσσης Δ. Χρύσανθος, 2014, "Η Πρωτοβουλία των Έξι", στο Βαμβακάς Βασίλης- Παναγιωτόπουλος Παναγής (επιμ.) *Η Ελλάδα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα: Επίκεντρο, σελ. 265-267.
136. Τάσσης Δ. Χρύσανθος, 2018, "Το Θεωρητικό Σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της Εξάρτησης, Ριζοσπαστικός Προσανατολισμός με Σοσιαλιστική Προοπτική", στο Ασημακόπουλος Βασίλης-Τάσσης Δ. Χρύσανθος (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ 1974-2018, Πολιτική Οργάνωση, Ιδεολογικές Μετατοπίσεις, Κυβερνητικές Πολιτικές*, Αθήνα: Gutenberg, σελ 323-366.
137. Τζάκσον Λ. Ρίτσαρντ (επιμ.) 2023, *Μακριά και Αγαπημένοι, 80 Χρόνια Αμερικανικής Διπλωματίας στην Ελλάδα, 1940-2020*, Αθήνα: Εστία.

138. Τζίμας Σταύρος, 2014, *Η Κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και οι Ελληνικές Φαντασιώσεις*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
139. Τζώρτζης Γιάννης, 2023, *Η Ελληνική Δημοκρατία και η Χούντα*, Αθήνα: Πεδίο.
140. Τσιτσόπουλος Γιώργος – Βερέμης Θάνος, 1991, “Οι Ελληνοτουρκικές Αμυντικές Σχέσεις 1945-1987” στο Ροζάκης Χρ.-Καζάκος Π.-Βερέμης Θ.-Αλεξανδρής Τ.-Κουφουδάκης Β.-Τσιτσόπουλος Γ. (επιμ.) *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα: Γνώση, σελ. 173-214.
141. Τσούκαλης Λουκάς, 1989, “Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα”, στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Α, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 195-220.
142. Φεραγιολι Λουίτζι, 2015, *Βία και Πολιτική*, Αθήνα: Στοχαστής.
143. Φιλντίσης Αναστάσιος, 2017, “Από τον «Από Βορρά» στον «Εξ Ανατολών» Κίνδυνο: Η Έξοδος της Ελλάδας από το Στρατιωτικό Σκέλος του ΝΑΤΟ και η Αναθεώρηση του Στρατηγικού Δόγματος”, *Στρατηγικόν*, Τεύχος 1, σελ. 95-116.
144. Φιλντίσης Αναστάσιος, 2022, “Η Ρωσική Εισβολή στην Ουκρανία και η Επιστροφή της Γεωπολιτικής”, *Foreign Affairs*, Hellenic Edition, Τεύχος 78, σελ. 20-31.
145. Χαλαζιάς Η. Χρήστος (επιμ.), *31 Χρόνια Πολιτικής Δημιουργίας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, τόμοι 2.
146. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, 2008, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Μεταπολεμικού Κόσμου*, Αθήνα: Πατάκης.
147. Χατζηβασιλείου Ευάνθης, 2017, “Το πολιτικό σύστημα ενώπιον μιας υπαρξιακής πρόκλησης: η δολοφονία Μπακογιάννη στον ελληνικό Τύπο, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989”, στο Συλλογικό: *Παύλος Μπακογιάννης: Αφιέρωμα στη μνήμη του*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
148. Χειλά Ειρήνη, 1989, “Η Αραβο-ισραηλινή Διένεξη και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική”, στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.), *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Β, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 359-383.
149. Χουρχούλης Διονύσης, 2018, “Η Προώθηση της Διεθνούς Ύφεσης από την Πρώτη Κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι Αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985” στο Μαραντζίδης Νίκος- Μιχαηλίδης Ιάκωβος- Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 169-185.
150. Χαϊδιά Ελένη, 2004, “Δωσίλογοι: Από την Κατοχή στην Απελευθέρωση”, στο Mazower Mark (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 53-72.
151. Χριστοδουλίδης Θεόδωρος, 1989, “Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Πολιτική Συνεργασία: Ο Διχόρροπος Εταίρος”, στο Κώνστας Δημήτρης-Τσαρδανίδης Χαράλαμπος (επιμ.) *Σύγχρονη Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Τόμος Α, Αθήνα: Σάκκουλας, σελ. 221-265.

B. Ξενόγλωσση ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Abadi Jacob, 2000, “Constraints and Adjustments in Greece's Policy toward Israel”, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 11 No 4, pp. 40-70.
2. Adams James, 1986, *The Financing of Terror*, New York: Simon and Schuster.
3. Agnantopoulos Apostolos, 2007, “Greece and the Palestinian-Israeli Conflict: A Discursive Constructivist Perspective”, *Mediterranean Politics*, Vol 12, No3, pp. 359-379.
4. Bantimaroudis Philemon, 2003, “Andreas Papandreou and the American Media: The Salient Attributes of a Socialist”, *Mediterranean Quarterly*, Vol. 14, No 2, pp. 110-129.
5. Barker Colin, 2008, “Some Reflections on Student Movements of the 1960s and Early 1970s”, *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 81: 43–91.
6. Black Donald, 2004, “Terrorism as Social Control”, in Deflem Mathieu (ed.) *Terrorism and Counter-terrorism: Criminological Perspectives*, Amsterdam: Elsevier B.V., pp. 9-18.
7. Blackledge Paul, 2006, The New Left’s Renewal of Marxism, *International Socialism*, 112 (2), <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/isj2/2006/isj2-112/blackledge.html> pp. 125-153.
8. Blumenau Bernhard, 2014, “The Other Battleground of the Cold War: The UN and the Struggle against International Terrorism in the 1970s”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 16, No 1, pp. 61-84.
9. Bogucka Teresa, 2008, Poland in 1968, “The Freedom we needed so badly”, in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited: 40 years of Protest Movements*, Brussels: Heinrich Ball Foundation, pp. 17-20.
10. Bonanate Luigi, 1979, “Some Unanticipated Consequences of Terrorism”, *Journal of Peace Research*, Vol. 16, No. 3, pp. 197-211.
11. Borgeas Andreas, 2013, “The Evolution of Greece’s Security Legislation and Policy”, *Journal of International and Comparative Law*, Vol. 3 Issue 2, pp. 161-208.
12. Botsiou E. Konstantina, 2006, “The Clash of Civilizations Revisited: The Interaction of the United States and Europe with the Orient”, Heike Schaefer (ed.), *America and the Orient*, Heidelberg, Deutsche Gesellschaft für Amerikastudien, pp. 319-337.
13. Botsiou E. Konstantina, 2007, “Anti-Americanism in Greece”, in O’Connor Brendon (ed.), *Anti-Americanism: History, Causes and Themes, vol. 3: Comparative Perspectives*, Oxford: Greenwood World Publishing, pp. 213-234.
14. Boutwell Jeffrey, 1983, “Politics and the Peace Movement in West Germany”, *International Security*, Vol. 7 No 4, pp.72-92.
15. Bremer Paul, 1987, *Counterterrorism: Strategy and Tactics*, Washington, D.C. : U.S. Dept. of State, Bureau of Public Affairs, Office of Public Communication, Current Policy No. 1023, pp. 58-63.
16. Brink Christopher.-Jansson Tyra- Kallunki Cianne- LeRoy Eric- Singledecker Holly, 2009, *West German Protests against the United States’ Action in Vietnam*, University of Berkeley, Library, <http://mgp.berkeley.edu/files/2009/08/Oregon-6-1968-Protests.pdf>.

17. Brockhoff Sarah- Krieger Tim- Meierrieks Daniel, 2012, *Looking back on Anger: Explaining the Social Origins of Left-Wing and Nationalist - Separatist Terrorism in Western Europe, 1970-2007*, CESifo Working Paper Series No. 3789, pp 1-39.
18. Brown S. Timothy, 2009, "1968 East and West: Divided Germany as a Case Study in Transnational History", *American Historical Review*, Vol. 114 Issue 1, pp. 69-96.
19. Buddeberg Manfred, 1968, "The Student Movement in West Germany", *International Socialism*, No 33, pp. 27-34.
20. Bunyan Tony, 1993, "Trevi, Europol and the European State" in Bunyan Tony (ed.) *State-Watching the New Europe: A Handbook on the European State*, London: Statewatch, pp. 1-15.
21. Bunyan Tony, 1997, *Key Texts on Justice and Home Affairs 1976-1993*, London: Statewatch.
22. Burleigh Michael, 2009, *Blood & Rage, A Cultural History of Terrorism*, London: Harper Perennial.
23. Byman L. Daniel, 2005, *Confronting Passive Sponsors of Terrorism*, Analysis Paper Number 4, 2005, The Saban Center for Middle East Policy at the Brookings Institution.
24. Cardona Meliton, 1992, "The European Response to Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 4, Issue 4, pp. 245-254.
25. Cassese Antonio, 1989, "The International Community's "Legal" Response to Terrorism", *International and Comparative Law Quarterly*, 38, pp. 589-608.
26. Chaliand Gerard- Blin Arnaud (eds.), 2007, *The History of Terrorism: From Antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press.
27. Chaliand Gerard - Arnaud Blin, 2007, "From 1968 to Radical Islam", in Chaliand Gerard - Arnaud Blin (eds.) *The History of Terrorism From Antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press, pp. 221-255.
28. Chantzi Georgia, 2009, *The Evolution of Terrorism in Greece from 1975 to 2009*, RIEAS, Research Paper No 158.
29. Chourchoulis Dionysios - Kourkouvelas Lykourgos, 2012, "Greek Perceptions of NATO during the Cold War", *Southeast European & Black Sea Studies*, Vol. 12 Issue 4, pp. 497-514.
30. Chourchoulis Dionysios-Koumas Manolis-Panoutsopoulos Anastasios, 2020, "Beyond Bi-Polar world, Greece's Relations with China, Israel and Africa, 1967-76, in Klapsis Antonis-Arvanitopoulos Constantine- Hatzivassiliou Evanthis- Pedaliu G. H. Effie (eds.), 2020, *The Greek Junta and the International System*, Oxon: Routledge, pp. 71-84.
31. Christison Kathleen, 1999, *Perceptions of Palestine*, Berkeley: University of California Press.
32. Ciment James (ed.), 2015, *World Terrorism: An Encyclopedia of Political Violence from Ancient Times to the Post 9/1 Era*, New York: Routledge.
33. Clarke V.G. Ronald, 1980, "Situational" Crime Prevention: Theory and Practice", *The British Journal of Criminology*, Vol. 20 No. 2, pp. 136-147.

34. Clarke V. Ronald (ed.), 1997, *Situational Crime Prevention, Successful Case Studies*, Guilderland-New York: Harrow and Heston.
35. Colland F. Carnes, 1986, "Soviet Intelligence Support to International Terrorism", *American Intelligence Journal*, 7/3, pp. 18-23.
36. Comras D. Victor, 2010, *Flawed Diplomacy the UN and the War on Terrorism*, Washington D.C.: Potomac Books Inc.
37. Corsun Andrew, 1991, "Group Profile: The Revolutionary Organization 17 November in Greece", *Studies in Conflict & Terrorism*, 14:2, pp. 77-104.
38. Coufoudakis Van, 1988, "Greek Foreign Policy since 1974: Quest for Independence", *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 6, No 1, pp. 55-79.
39. Coufoudakis Van, 1993, "Greece, Turkey, Cyprus and the United States in the Changing International Order", in Psomiades I. Harris-Thomadakis B. Stavros (eds.), *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, New York: Pella Publishing, pp. 391-404.
40. Couloumbis A. Theodore, 1993, "Greek-U.S. Relations in the 1990s: Back into the Future", in Psomiades I. Haris-Thomadakis B. Stavros (eds.), *Greece, the New Europe and the Changing International Order*, New York: Pella Publishing, pp. 379-390.
41. Cox Michael, 1997, "Bringing in the 'International': The IRA Ceasefire and the End of the Cold War", *International Affairs*, Vol. 73, No. 4, pp. 671-693.
42. Cox Michael, 1998, "Northern Ireland: The War That Came in from the Cold", *Irish Studies in International Affairs*, 9, pp. 73-84.
43. Crelinsten D. Ronald- Schmid P. Alex, 2004, "Western Responses to Terrorism, in Rapoport D. David (ed.), *Terrorism: Critical Concepts in Political Science Vol 3*, Oxon: Routledge, pp. 254-286.
44. Crenshaw Martha, 1981, "The Causes of Terrorism", *Comparative Politics* Vol. 13 No 4, pp. 379-399.
45. Crenshaw Martha, 1991, "How Terrorism Declines", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 3, Issue 1, pp. 69-87.
46. Cromer Gerald, 1991, "In the Mirror of the Past: The Use of History in the Justification of Terrorism, *Terrorism and Political Violence*, 3:4, pp. 164-178.
47. Dartnell Michael, 1990, "France's Action Directe: Terrorists in Search of a Revolution", *Terrorism and Political Violence*, 2:4, pp. 457-488.
48. Deflem Mathieu, 2006, "Europol and the Policing of International Terrorism: Counter-Terrorism in a Global Perspective", *Justice Quarterly*, 23:3, pp. 336-359.
49. Della Porta Donatella, 1992, "Institutional Responses to Terrorism the Italian Case", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 4, Issue 4, pp. 151-170.
50. Della Porta Donatella, 1995, *Social Movements, Political Violence and the State*, Cambridge: Cambridge University Press.
51. Detlef Siegfried, 2008, "Music and Protest in 1960s Europe", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 57-70.

52. Dimitras E. Panayote, 1985, "Greece: A New Danger", *Foreign Policy*, No 58, pp. 134-150.
53. Dirlik Arif, 1998, "The Third World" in Fink Carole- Gassert Phillipp-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 295-320.
54. Douglass A. William- Zulaika Joseba, 1990, "On the Interpretation of Terrorist Violence: ETA and the Basque Political Process", *Comparative Studies in Society and History*, 32/2, pp. 238-257.
55. Drake Richard, 1987, "Contemporary Terrorism and the Intellectuals: The Case of Italy", in Wilkinson Paul-Stewart Alasdair (eds.), *Contemporary Research on Terrorism*, Aberdeen: Aberdeen University Press, pp.130-140.
56. Drake Richard, 2000, "Italy in the 1960: A Legacy of Terrorism and Liberation", *South Central Review* Vol. 16 no 4, pp. 62-76.
57. Duke Simon, 1989, *United States Military Forces and Installations in Europe*, Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI).
58. Economides Spyros, 2005, "The Europeanisation of Greek Foreign Policy", *West European Politics*, 28:2, pp. 471-491.
59. Ensalaco Mark, 2008, *Middle Eastern Terrorism, From Black September to September 11*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
60. Evin Ahmet, Denton Geoffrey (eds.), 1990, *Turkey and the European Community*, Schriften des Deutschen Orient – Instituts.
61. Felson Marcus-Clarke V. Ronald, 1998, "Opportunity Makes the Thief, Practical theory for crime prevention", Police Research Series Paper No. 98, London: Research, Development and Statistics Directorate.
62. Filntisis Anastasios-Tingias Nikolaos, 2023, *Counter Terrorism in Greece*, Policy Brief, Horizon 2020, INFINITY Project.
63. Fisher G. Daren-Dugan Laura, 2019, "Sociological and Criminological Explanations of Terrorism", in Chenoweth Erica-English Richard-Gofas Andreas-Kalyvas N. Stathis (eds.) *The Oxford Handbook of Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 163-176.
64. Floros Christos & Newsome Bruce, 2008, "Building Counter-Terrorism Capacity across Borders: Lessons from the Defeat of "Revolutionary Organization November 17"", *Journal of Security Sector Management*, Vol. 6, N. 2, pp. 1-14.
65. Foot Paul, 2002, "Terrorism", "War" and Democracy Compromised", in Scraton Phil (ed.), *Beyond September 11, An Anthology of Dissent*, London: Pluto Press, pp. 35-40.
66. Frangonikolopoulos Christos, 1995, *The Six Nation Initiative for Disarmament: A Third Party in Arms Control Process*, Kent Papers in Politics and International Relations, Series 4, No. 2, Canterbury, University of Kent.
67. Freedman O. Robert, 1976, "Soviet Policy toward International Terrorism", in Alexander Yonah (ed.) *International Terrorism: National, Regional and Global Perspectives*, New York: Praeger, pp. 115-145.
68. Freeman Jo, 2009, "The Women's Movement" in Goodwin J.-Jasper J. (eds) *The Social Movements Reader Cases and Concepts*, West Sussex: Blackwell Publishing, pp. 22-31.

69. Freeman Stephanie, 2014, "The Making of an Accidental Crisis: The United States and the NATO Dual-Track Decision of 1979", *Diplomacy & Statecraft*, Vol. 25 Issue 2, pp. 331-355.
70. Freilich D. Joshua-Lafree Gary, 2016, "Criminology Theory and Terrorism: Introduction" in Freilich D. Joshua-Lafree Gary (eds.), *Criminology Theory and Terrorism*, Oxon: Routledge, pp.1-8.
71. Fromkin David, 1975, "The Strategy of Terrorism", *Foreign Affairs*, 53/4, pp. 683-698.
72. Fücks Ralf, 2008, "What is left? 1968 Revisited" in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited, 40 Years of Protest Movements*, Brussels: Heinrich Böll Foundation, pp. 7-9.
73. Gaddis John Lewis, 2005, *The Cold War*, London: Penguin.
74. Gallie Duncan, 1978, *In Search of the New Working Class: Automation and Social Integration within the Capitalist Enterprise*, Cambridge: Cambridge University Press.
75. Ganor Boaz-Azani Eitan, 2019, "Terrorism in the Middle East, in Chenoweth Erica-English Richard-Gofas Andreas-Kalyvas N. Stathis (eds.), *The Oxford Handbook of Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 569-589.
76. Garsztecki Stefan, 2008, "Poland", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 179-187.
77. Gassert Philipp. 2004, "Atlantic Alliances: Cross-Cultural Communication and the 1960s Student Revolution", in Gienow-Hecht C E. Jessica- Schumacher Frank (eds.), *Culture and International History*, New York: Berghahn, pp. 135-156.
78. Gassert Philipp, 2008, "Narratives of Democratization: 1968 in Postwar Europe", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 307-324.
79. Gassert Philipp-Klimke Martin, 2009, "Introduction: 1968 from Revolt to Research: in Gassert Philipp-Klimke Martin (eds), *1968 Memories and Legacies of a Global Revolt*, Bulletin German Historical Institute, Washington D.C. Supplement No 6, pp. 5-24.
80. Gehrig Sebastian, 2011, "Sympathizing Subcultures? The Milieus of West German Terrorism", in Klimke Martin-Pekelder Jacco-Scharloth Joachim (eds.), *Between Prague Spring and Paris May: Opposition and Revolt in Europe, 1960-1980*, New York: Berghahn, pp. 233-250.
81. Gerd Reiner Horn, 1998, "The Changing Nature of the European Working Class", in Fink Carole- Gassert Phillip- Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 351-372.
82. Gibbs P. Jack, 1989, Conceptualization of Terrorism, *American Sociological Review*, Vol. 54, No. 3, pp. 329-340.
83. Gilcher-Holtey Ingrid, 1998, "May 1968 in France: The Rise and Fall of a New Social Movement" in Fink Carole- Gassert Phillip-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 253-276.

84. Gilcher-Holtey Ingrid, 2008, "France", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 111-124.
85. Goldthorpe John, 1982, "On the Service Class, its Formation and Future" in Giddens A. – MacKenzie G. (eds.), *Social Class and the division of labour*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 162-185.
86. Gordon Linda, 2013, *On Second Wave Socialist Feminism*, <http://ouleft.org/wp-content/uploads/2nd-wave-feminism.pdf>
87. Gordon Neve-Lopez George, 2000, "Terrorism in the Arab-Israeli Conflict", in Valls Andrew (ed.) *Ethics in International Affairs: Theories and Cases*, New York: Rowman and Littlefield Publishers, pp. 99-113.
88. Gregg S. Heather, 2015, "Reagan and Terrorism" in Johns L. Andrew (ed.), *A Companion to Ronald Reagan*, West Sussex: John Wiley & Sons Inc., pp. 359-376.
89. Groenewold Kurt, 1992, "The German Federal Republic's Response and Civil Liberties", *Terrorism & Political Violence*, Vol.4 Issue 4, pp.136-150.
90. Guelke Adrian, 1998, *The Age of Terrorism and the New International Political System*, London: Tauris.
91. Gunter M. Michael, 1985, "Transnational Sources of Support for Armenian Terrorism", *Conflict Quarterly*, 5:4, pp. 31-52.
92. Gyr Marcel, 2022, "The Secret 1970 Moratorium Agreement between Switzerland and the PLO", in Hanni Adrian- Riegler Thomas - Gasztold Przemyslaw (eds.), 2020, *Terrorism in the Cold War: State Support in the West, Middle East and Latin America*, London: I.B. Tauris, pp. 63-88.
93. Hadar T. Leon, 1991, "The United States, Europe and the Middle East", *World Policy Journal*, Vol. 8 No. 3, pp. 421-449.
94. Hanshew Karrin, 2012, "Sympathy for the Devil?" The West German Left and the Challenge of Terrorism", *Contemporary European History*, 22, 4, pp. 511-532.
95. Harrison John, 2009, *International Aviation and Terrorism, Evolving Threats, Evolving Security*, Oxon: Routledge.
96. Hauser Dorothea, 2008, "Terrorism" in Klimke Martin & Scharloth Joachim (eds.) *1968 in Europe: a History of Protest and Activism*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 269-280.
97. Herf Jeffrey, 2008, "An Age of Murder: Ideology and Murder in Germany", *Telos* 144, pp. 8-37.
98. Heymann B. Philip, 1990, "International Cooperation in Dealing with Terrorism: A Review of Law and Recent Practice." *American University International Law Review*, Vol. 6, no. 1, pp. 1-33.
99. Hilwig J. Stuart, 1998, "The Revolt against the Establishment: Students Versus the Press in West Germany and Italy", in Fink Carole- Gassert Phillipp-Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 321-350.

100. Hockenos Paul, 2008, *Joschka Fischer and the Making of the Berlin Republic: an Alternative History of Postwar Germany*, Oxford: Oxford University Press.
101. Hoffman Bruce, 1988, *The Contrasting Ethical Foundations of Terrorism in the 1980s*, RAND Corporation Paper Series, pp. 1-24.
102. Hoffman Bruce, 1999a, "Is Europe Soft on Terrorism?", *Foreign Policy*, No 115, pp. 62-76.
103. Hoffman Bruce, 1999b, *Inside Terrorism*, New York: Columbia University Press
104. Hoffman Bruce, 2008, *Putting German Terrorism in Perspective: An American Response*, GHI Bulletin 43, pp. 59-65.
105. Horchem Hans Josef, 1982, "European terrorism: A German Perspective", *Studies in Conflict & Terrorism*, 6:1-2, pp. 27-51.
106. Horchem Hans Josef, 1987, "Terrorism in Germany: 1985", in Wilkinson Paul-Stewart Alasdair (eds.), *Contemporary Research on Terrorism*, Aberdeen: Aberdeen University Press, pp. 141-163.
107. Hsu Y. Henda-Robert Apel, 2015, "A Situational Model of Displacement and Diffusion Following the Introduction of Airport Metal Detectors", *Terrorism and Political Violence*, vol 27 issue 1, pp. 29-52.
108. Huliaras Asteris-Kalantzakos Sophia, 2016, *Looking for an Oasis of Support: Greece and the Gulf States*, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.
109. Ifantis Kostas, 1996, "Greece and the USA after the Cold War, in Featherstone Kevin-Ifantis Kostas, (eds.) *Greece in a Changing Europe, Between European Integration and Balkan Disintegration?*, Manchester: Manchester University Press, pp. 147-159.
110. Jacobs Maggie, 1983, "Greece: Papandreou's High Drama", *Harvard International Review*, Vol. 6, No. 2, pp. 29-31.
111. Jan Oskar Engene, 2004, *Terrorism in Western Europe: Explaining Trends since 1950*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
112. Jenkins M. Brian-Johnson Janera, 1975, *International Terrorism 1968-1974: A Chronology*, Rand Corporation.
113. Jenkins Brian Michael, 1985, *Future Trends in International Terrorism*, RAND Corporation.
114. Jentleson W. George, 1991, "The Reagan administration and coercive diplomacy: Restraining more than remaking governments", *Political Science Quarterly*, Vol 106, No 1 pp. 57-82.
115. Jones G. Seth- Toucas Boris- Markusen B. Maxwell, 2018, *From the IRA to the Islamic State: The Evolving Terrorism Threat in Europe*, Report, Center for Strategic & International Studies.
116. Jongman A.J., 1992, "Trends in International and Domestic Terrorism in Western Europe, 1968-1988", *Terrorism and Political Violence*, 4:4, pp. 26-76.
117. Kaminaris Spiros, 1999, Greece and the Middle East, *Middle East Review of International Affairs Journal* 3, pp. 36-46.

118. Karamouzi Eirini, 2013, "Managing the "Helsinki Spirit" in the Balkans: The Greek Initiative for Balkan Co-operation, 1975-1976", *Diplomacy & Statecraft*, 24:4, pp. 597-618
119. Karamouzi Eirini- Chourchoulis Dionysios, 2018, "Troublemaker or Peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the Policy of Peace 1981–86", *Cold War History*, Vol. 19 Issue 1, pp. 39-61.
120. Karamouzi Eirini, 2019, "At last, Our Voice is Heard in the World: Greece and the Six Nation Initiative during the Euromissile Crisis", in Crump L.-Erlandsson S. (eds.) *Margins for Manoeuvre in Cold War Europe: The Influence of Smaller Powers*, London: Routledge, pp. 224-239.
121. Karamouzi Eirini, 2021, "Out with the Bases of Death". Civil Society and Peace Mobilization in Greece during the 1980s", *Journal of Contemporary History*, 56:3, pp. 617-638.
122. Karamouzi Eirini, 2022, "Negotiating the American Presence in Greece: Bases, Security and National Sovereignty", *The International History Review*, pp. 129-144.
123. Karampampas Sotirios, 2017, "How Has the Phenomenon of Revolutionary Groups Been Resilient in Greece? A Relational Study of Two Contentious Episodes (1965-2002)", PhD Thesis, University of Sheffield, Department of Politics, Sheffield.
124. Karyotis Georgios, 2007, "Securitization of Greek Terrorism and Arrest of the 'Revolutionary Organization November 17'", *Cooperation and Conflict*, Vol. 42, No.3, pp. 271-293.
125. Kassimeris Christos, 2006, "Causes of 1967 Greek Coup", *Democracy and Security*, 2:1, pp. 61-72.
126. Kassimeris George, 1993, "The Greek State Response to Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, Vol. 5 Is. 4, pp. 288-310.
127. Kassimeris George, 2001, *Europe's Last Red Terrorists*, London: C. Hurst & Co.
128. Kassimeris George, 2005a, "Junta by Another Name? The 1974 Metapolitefsi and the Greek Extra-Parliamentary Left", *Journal of Contemporary History*, Vol. 40 No.4, pp. 745-762.
129. Kassimeris George, 2005b, "What not to Do when Dealing with Terrorism: The Greek Experience", *Democracy and Security*, 1:1, pp. 105-117.
130. Kassimeris George, 2007, "For a Place in History: Explaining Greece's Revolutionary Organization 17 November", *Journal of Conflict Studies*, Vol. 27 No. 2, pp. 129-145.
131. Kassimeris George, 2013, "Greece: The Persistence of Political Terrorism", *International Affairs*, Vol. 89, No. 1, pp. 131-142.
132. Katsiaficas George, 1987, *The Imagination of the New Left; A Global Analysis of 1968*, Boston: South End Press.
133. Kemp-Welch Anthony, 2010, "Eastern Europe: Stalinism to Solidarity", in Leffler P. Melvyn- Westad Odd Arne (eds.), *The Cambridge History of the Cold War, Vol II*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 219-237.
134. Kiesling John Brady, 2011, *Diplomacy Lessons*, Nebraska: Nebraska University Press.

135. Kiesling John Brady, 2014, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967-2014*, Athens: Lycabettus Press.
136. Klimke Martin, 2008, "West Germany", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 97-110.
137. Klimke Martin, 2010, "Revisiting the Revolution: 1968 in Transnational Cultural Memory", in Ingo Cornils and Sarah Waters (eds.), *Memories of 1968: International Perspectives*, Oxford: Peter Lang, pp. 25-48.
138. Kofas V. Jon, 2003, *Under the Eagle's Claw: Exceptionalism in Postwar U.S. - Greek Relations*, Westport: Praeger.
139. Kollias Christos-Messis Petros-Mylonidis Nikolaos-Paleologou Suzanna-Maria, 2009, "Terrorism and the Effectiveness of Security Spending in Greece: Policy Implications of Some Empirical Findings", *Journal of Policy Modeling*, 31, pp. 788-802.
140. Konalis Kontos Marialena, 2001, "U.S. Foreign Policy in the Settled Post-Cold War Period: The Cases of Greece and Turkey", in Yiallourides K. Christodoulos-Tsakonas J. Panayotis (eds.), *Greece and Turkey after the End of the Cold War*, New York and Athens: Caratzas, pp. 389-410.
141. König Franca & Trauner Florian, 2021, "From Trevi to Europol: Germany's Role in the Integration of EU Police Cooperation", *Journal of European Integration*, 43:2, 175-190.
142. Kornetis Kostis, 2008, "Spain and Greece", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 253-266.
143. Kornetis Kostis, 2015, "'Cuban Europe'? Greek and Iberian Tiermondisme in the 'Long 1960s'", *Journal of Contemporary History*, Vol. 50 (3), pp. 486-515.
144. Kourkouvelas Lykourgos, 2012, "Denuclearization on NATO's Southern Front, Allied Reaction to Soviet Proposals, 1957-1963", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 4, pp. 197-215.
145. Kourkouvelas Lykourgos, 2013, "Détente as a Strategy: Greece and the Communist World 1974-1979", *The International History Review*, 35:5, pp. 1052-1067.
146. Koutsoliakos Vasileios - Filntisis Anastasios, 2016, "Refugees, Smuggles and Terrorists", *Per Concordiam*, Vol. 7 Issue 3, pp. 30-35.
147. Kramer Mark, 1998, "The Czechoslovak Crisis and the Brezhnev Doctrine", in Fink Carole-Gassert Philipp- Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 111-172.
148. Krauthammer Charles, 1990, "The Unipolar Moment", *Foreign Affairs*, Vol. 70, No.1, pp. 23-33.
149. Kurz Jan- Tolomelli Marica, 2008, "Italy", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 83-96.

150. LaFree Gary- Dugan Laura, 2004, "How Does Studying Terrorism Compare to Study Crime?" in Deflem Mathieu (ed.), *Terrorism and Counter-Terrorism: Criminological Perspectives*, Amsterdam: Elsevier B.V. pp. 53-74.
151. LaFree Gary, 2023, *Toward a Criminology of Terrorism*, Cambridge: Cambridge University Press.
152. Lampe R. John, 2006, *Balkans into Southeastern Europe: A Century of War and Transition*, London: Palgrave Mcmillan.
153. Laqueur Walter, 1977, *A History of Terrorism*, New York: Little Brown & Co.
154. Laqueur Walter, 1982, *Europe since Hitler: The Rebirth of Europe*, London: Penguin Books.
155. Laqueur Walter, 1986, "Reflections on Terrorism", *Foreign Affairs*, Vol. 65, No. 1, pp. 86-100.
156. Laqueur Walter, 2003, *No End to War: Terrorism in the 21st Century*, New York: The Continuum.
157. Laqueur Walter, 2009, *Best of Times, Worst of Times*, London: University Press of New England.
158. Laipson Helen, 1991, "US Policy towards Greece and Turkey since 1974", in Konstas Dimitris (ed.), *Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 164-182.
159. Leggewie Claus, 1998, "A Laboratory of Postindustrial Society: Reassessing the 1960s in Germany," in Fink Carole-Gassert Philipp- Junker Detlef (eds.), *1968: The World Transformed*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 277-294.
160. Lialliouti Zinovia, 2015, "Greek Cold War Anti-Americanism in Perspective, 1947–1989", *Journal of Transatlantic Studies*, Vol. 13, Issue 1, pp. 40-55.
161. Lodge Juliet, 1989, "Terrorism and the European Community: Towards 1992", *Terrorism and Political Violence*, 1:1, pp. 28-47.
162. Lopez-Alves Fernando, 1989, "Political Crises, Strategic Choices and Terrorism, The rise and fall of the Uruguyan Tupamaros", *Terrorism and Political Violence*, Vol.1 (2), pp. 202-241.
163. Loulis John, 1984, "Papandreou's Foreign Policy", *Foreign Affairs*, 63, pp. 375-391.
164. Low-Ber John, 1978, *Protest and Participation: The New Working Class in Italy*, Cambridge: Cambridge University Press.
165. Lowry Sam, 2008, 1962-1973: Worker and Student Struggles in Italy, <http://libcom.org/history/1962-1973-worker-student-struggles-italy>
166. Lugna Lauri, 2006, "Institutional Framework of the European Union Counter-Terrorism Policy Setting", *Baltic Security and Defence Review*, Vol. 8, pp. 101-127.
167. Lumley Robert, 1990, *States of Emergency: Cultures of Revolt in Italy from 1968 to 1978*, London: Verso.
168. Makarenko Tamara, 2004, "The Crime-Terror Continuum: Tracing the Interplay between Transnational Organised Crime and Terrorism", *Global Crime*, Vol. 6 No. 1, pp. 129-145.

169. Mahler, Horst, 1981, "Birth and Death of the "Red Army Faction" [Baader-Meinhof Gang]", *Australian Left Review*, 1(78), pp. 47-49.
170. Mansfield Peter, 2013, *A History of the Middle East*, New York: Penguin.
171. Martin A. Richard, 1990, "Problems in International Law Enforcement", *Fordham International Law Journal*, Vol. 14, Is. 3, pp. 519-539.
172. Marwick Arthur, 2005, "The Cultural Revolution of the Long Sixties: Voices of Reaction, Protest, and Permeation", *The International History Review*, Vol. 27, No.4, pp. 780-806.
173. Marwick Arthur, 2006, "Youth Culture and the Cultural Revolution of the Long Sixties", in Schildt Alex-Siegrfried Detlef (eds.), *Between Marx and Coca Cola: Youth Cultures in Changing European Societies, 1960-1980*, New York: Berghahn, pp. 39-58.
174. Marwick Arthur, 2012, *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States c. 1958-c. 1974*, London: Bloomsbury Publishing.
175. Mausbach Wilfried, 2003, "Auschwitz and Vietnam: West German Protest against America's War during the 1960s" in Daum W. Andreas- Gardner Lloyd Buffalo- Mausbach Wilfried (eds.), *America, the Vietnam War and the World, Comparative and International Perspectives*, Cambridge: Cambridge Univeristy Press, pp. 279-298.
176. Mausbach Wilfried, 2004, "The Present's Past: Recent Perspectives on Peace and Protest in Germany, 1945-1973", *Mitteilungsblatt des Instituts fur soziale Bewegungen*, Heft 32, pp. 67-98.
177. Mcculloch Jude, 2002, "Either you are with us or you are with the Terrorists", in Phil Scraton (ed.), *Beyond September 11, An Anthology of Dissent*, London: Pluto Press, pp. 54-59.
178. Meinardus Ronald, 1991, "Third Party Involvement in Greek-Turkish Disputes" in Dimitris Konstas (ed.), *Greek Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences*, London: Palgrave Macmillan, pp. 157-163.
179. Melakopides Constantine, 1987, "The Logic of Papandreou's Foreign Policy", *International Journal*, Vol 42 No 3, pp. 559-584.
180. Merari Ariel, 1993, "Terrorism as a Strategy of Insurgency", *Terrorism & Political Violence*, 5/4, pp. 213-251.
181. Midlarsky I. Manus- Crenshaw Martha- Yoshida Fumihiko, 1980, "Why Violence Spreads: The Contagion of International Terrorism", *International Studies Quarterly*, Vol 24 No2, pp. 262-298.
182. Migaux Philippe, 2007, "The Roots of Islamic Radicalism", in Chaliand Gerard- Blin Arnaud (eds.), *The History of Terrorism: From Antiquity to Al Qaeda*, Berkeley: University of California Press, pp. 255-313.
183. Miller H. Bowman, 1987, "Terrorism and Language: A Text-Based Analysis of the German Case", *Conflict Quarterly*, pp. 33-56.
184. Miller David, 1984, "The Use and Abuse of Political Violence", *Political Studies*, Vol. 32 Is. 3, pp. 401-419.

185. Miller A. Martin, 2013, *The Foundations of Modern Terrorism: State, Society and the Dynamics of Political Violence*, Cambridge: Cambridge University Press.
186. Moghadam Assaf, 2012, "Failure and Disengagement in the Red Army Faction", *Studies in Conflict & Terrorism*, 35:2, pp. 156-181.
187. Monar Jörg, 2003, *The European Union's response to 11 September 2001: Bases for Action, Performance and Limits*, University at Albany, Colloquium Series, pp. 1-19.
188. Morgan Michael Cotey. 2018, *The Final Act: The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War*, Princeton: Princeton University Press.
189. Moss Robert, 1973, "International Terrorism and Western Societies", *International Journal*, Vol 28, No3, pp. 418-430.
190. Mouzelis Nikos, 1978, "On the Greek Elections", *New Left Review*, Vol. 108, pp. 59-74.
191. Murphy F. John-Brady R. Donald, 1982, "The Soviet Union and International Terrorism", *The International Lawyer*, Vol. 16, No, 1, pp. 139-148.
192. Murray W. Robert- Aidan Hehir, 2012, "Intervention in the Emerging Multipolar System: Why R2P will Miss the Unipolar Moment", *Journal of Intervention and Statebuilding*, Vol. 6 Issue 4, pp. 387-406.
193. Nacos Brigitte, 2010, *Terrorism and Counterterrorism. Understanding Threats and Responses in the Post – 9/11 World*, Boston: Longman.
194. Neumann R. Peter, 2009, *Old & New Terrorism*, Cambridge: Polity Press.
195. Nmoma Veronica, 2009, "Power and Force: Libya's Relations with the United States", *Journal of Third World Studies*, Vol 26, No 2 pp. 137-159.
196. O' Balance Edgar, 1989, *Terrorism in the 1980s*, London: Arms and Armour.
197. Oldřich Tůma, 2008, "1968: Czechoslovakia", in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited, 40 years of Protest Movements*, Brussels: Heinrich Böll Foundation, pp. 21-25.
198. Oots Kent Layne, 1989, "Organizational Perspectives on the Formation and Disintegration of Terrorists Groups", *Terrorism*, 12, pp. 139-152.
199. Papacosma S. Victor, 2001, "NATO and Internal Disputes, Greece and Turkey", in Papacosma S. Victor - Kay Sean - Rubin R. Mark (eds.), *NATO after Fifty Years*, Wilmington: Scholarly Resources Inc., pp. 199-225.
200. Papadogiannis Nikolaos, 2009, "From Coherence to Fragments: '1968' and the Making of Youth Politicisation in Greece in the 1970s", *Historiein*, Vol.9, pp. 76-92.
201. Papastamkou Sofia, 2015, "Greece between Europe and the Mediterranean, 1981-1986: The Israeli-Palestinian Conflict and the Greek-Libyan Relations as Case Studies", *JEIH Journal of European Integration History*, Vol. 21 Issue 1, pp. 49-69.
202. Parmentier Guillaume, 2006, "France", in Yonah Alexander (ed.), *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Washington D.C.: Potomac Books Inc., pp. 44-71.
203. Pastore Ferruccio-Friedrichs Jorg-Politi Alessandro, 2005, *Is there a European Strategy against Terrorism?*, CeSPI Working Papers, 12/2005.

204. Pauer Jan, 2008, "Czechoslovakia", in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 163-177.
205. Pekelder Jacco, 2010, *The End of the Baader Meinhof Group: The Long Goodbye of the RAF between 1977 and 1998*, IV Jornadas internacionales sobre terrorismo los finales del terrorismo: lecciones desde la perspectiva comparada. Madrid, 16 November 2010. Fundación Manuel Giménez Abad de Estudios Parlamentarios y del Estado Autonómico, 1–20.
206. Pekelder Jacco-Weinhauer Klaus, 2016, "Germany Confronts the Baader-Meinhof Group. The Stammheim Trial (1975-1977) and Its Legacies", in Schmid P. Alex-De Graaf Beatrice (eds.) *Terrorists on Trial, A Performative Perspective*, Leiden: Leiden University Press, pp. 231-309.
207. Petrović Milan, 2007, "Student's Movements of 1968-Unfinished Revolution", *Facta Universitatis, Law and Politics*, Vol. 5, No 1, pp.1-23.
208. Phillips A. James, 1985, "US-Greece relations: an Agonizing Reappraisal" *Heritage Foundation*, <https://www.heritage.org/europe/report/us-greece-relations-agonizing-reappraisal>.
209. Pipes Daniel, 1989, "Terrorism: The Syrian Connection", *The National Interest*, No, 15, pp. 15-28.
210. Pluchinski Dennis, 1986, "Middle Eastern Terrorist Activity in Western Europe: A Diagnosis and Prognosis", *Conflict Quarterly*, 6/3, pp. 5-25.
211. Pluchinsky A. Dennis, 2020, *Anti-American Terrorism: From Eisenhower to Trump- A Chronicle of the Threat and Response Vol II: The Reagan and George H.W. Bush Administrations*, London: World Scientific Publishing Europe Ltd
212. Rapoport David, 2004, "The Four Modern Waves of Terrorism" in Cronin A. K. - Ludes J. (eds.) *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy*, Washington DC: Georgetown Press, pp. 46-73.
213. Reinares Fernando, 2005, Nationalist Separatism and Terrorism in Comparative Perspective, in Bjørge Tore (ed.), *Root Causes of Terrorism*, London: Routledge, pp. 119–130.
214. Renard Thomas, 2014, *Confidential Partnerships? The EU, its Strategic Partners and International Terrorism*, European Strategic Partnerships Observatory, Working Paper 4.
215. Richardson Louise, 1999, "Terrorists as Transnational Actors", *Terrorism & Political Violence*, Vol. 11 Is. 4, pp. 209-219.
216. Richardson Louise, 2005, "State Sponsorship- a Root Cause of Terrorism?", in Bjørge Tore (ed.) *Root Causes of Terrorism, Myths, Reality and Ways Forward*, London: Routledge, pp. 189-197.
217. Riegler Thomas, 2011, "Addressing Root Causes-the Example of Bruno Kreisky and Austria's Confrontation of Middle Eastern Terrorism", *Perspectives on Terrorism*, Vol. 5, No.2, pp. 69-78.

218. Rimanelli Marco, 1989, "Italian Terrorism and Society, 1940s-1980s: Roots, Ideologies, Evolution and International Connections", *Terrorism*, 12, pp. 249-296.
219. Rinne L. Robert, 1994, *The History of NATO TNF Policy: the Role of Studies, Analysis and Exercises Conference Proceedings*, Sandia National Laboratories, California, Conference Report.
220. Rizas Sotiris, 2008, "Atlanticism and Europeanism in Greek Foreign and Security Policy in the 1970s", *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 8, Issue 1, pp. 51-66.
221. Rizas Sotiris, 2009, "Managing a Conflict between Allies: United States Policy between Greece and Turkey with Relation to the Aegean Dispute 1974-1976", *Cold War History*, 9/3, pp. 367-387.
222. Robison K. Kristopher- Crenshaw Martha- Edward-Jenkins Craig, 2006, "Ideologies of Violence: The Social Origins of Islamist and Leftist Transnational Terrorism", *Social Forces*, 84/4, pp. 2009-2026.
223. Romano Angela, 2009, "Détente, Entente, or Linkage? The Helsinki Conference on Security and Cooperation in Europe in U.S. Relations with the Soviet Union", *Diplomatic History*, Vol. 33, No 4, pp. 703-722.
224. Rosenberg Emily, 2010, "Consumer Capitalism and the End of the Cold War", in Leffler P. Melvyn- Westad Odd Arne (eds.), *The Cambridge History of the Cold War, Vol III*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 489-512.
225. Ross Jeffrey Ian, 1993, "Structural Causes of Oppositional Political Terrorism: Towards a Causal Model", *Journal of Peace Research*, Vol. 30, No. 3, pp. 317-329.
226. Sakkas John, 2004, The Greek Dictatorship, the USA and the Arabs 1967-1974, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol.6 Is. 3, pp. 245-257.
227. Sakkas John, 2007, "Greece, the Arab World and Israel: A Troubled Triangle in the Eastern Mediterranean", *Defensor Pacis*, vol. 20, pp. 95-120.
228. Sanchez-Cuenca Ignacio 2004, *Terrorism as a war of attrition: ETA and IRA*, Madrid: Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones.
229. Sánchez-Cuenca Ignacio, 2009, "Revolutionary Dreams and Terrorist Violence in the Developed World: Explaining Country Variation", *Journal of Peace Research*, 46/5, pp. 687-706.
230. Saul Ben, 2019, "Defining Terrorism, A Conceptual Minefield", in Chenoweth Erica- English Richard-Gofas Andreas-Kalyvas N. Stathis (eds.), *The Oxford Handbook of Terrorism*, Oxford: Oxford University Press, pp. 34-49.
231. Schiller Kay-Young Christopher, 2010, *The 1972 Munich Olympics and the Making of Modern Germany*, Berkeley: California University Press, pp. 187-220.
232. Schmid P. Alex, 2005, "Prevention of Terrorism, towards a Multi-pronged Approach", in Bjorgo Tore (ed.) *Root Causes of Terrorism, Myths, Reality and Ways Forward*, London: Routledge, pp. 223-239.

233. Schneekener Ulrich, 2006, "Germany", in Yonah Alexander (ed.) *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Washington D.C.: Potomac Books Inc, pp. 72-98.
234. Scraton Phil, 2002, "Introduction: Witnessing "terror" Anticipating "War"", in Phil Scraton (ed.), *Beyond September 11, An Anthology of Dissent*, London: Pluto Press, pp. 1-2.
235. Seidman Michael, 2004, *The Imaginary Revolution: Parisian student and workers in 1968*, New York: Beghahn.
236. Senechal de la Roche, 1996, Collective Violence as Social Control, *Sociological Forum*, 11, pp. 97-128.
237. Shapiro Jeremy-Suzan Benedicte, 2003, "The French Experience of Counter-terrorism", *Survival*, vol. 45, no.1, pp. 67-98.
238. Shapiro Jeremy, 2010, "French Responses to Terrorism from the Algerian War to the Present", in Crenshaw Martha (ed.) *The Consequences of Counterterrorism*, New York: Russell Sage Foundation, pp. 255-284.
239. Shaun Gregory, 2003, "France and the War on Terrorism", *Terrorism and Political Violence*, 15:1, pp. 124-147.
240. Skinner K. Kiron, 2015, "The Beginning of a New U.S. Grand Strategy: Policy on Terror during the Reagan Era", in Chidester L. Jeffrey-Kengor Paul (eds.) *Reagan's Legacy in a World Transformed*, Harvard: Harvard University Press, pp.101-123.
241. Slobodian Quinn, 2012, *Foreign Front Third World Politics in Sixties West Germany*, London: Duke University Press.
242. Smist Jr. Frank J., 1994, *Congress Oversees the United States Intelligence Community 1947-1994*, , Knoxville: The University of Tennessee Press.
243. Smith J. Paul, 2008, "The Italian Red Brigades (1969-1984): Political Revolution and threats to the State", in Norwitz H. Jeffrey, (ed.), *Armed Groups: Studies in National Security, Counterterrorism and Counter-insurgency*, Newport: U.S. Naval War College, pp. 15-28.
244. Spielvogel Jackson, 2012, *Western Civilization Vol II: Since 1500*, Boston: Cengage Learning, pp. 847-878.
245. Spourdalakis Michalis, 1985, "The Greek Experience", *Socialist Register*, Vol. 22, pp.249-267.
246. Stearns Monteagle, 2021, *Gifted Greek, The Enigma of Andreas Papandreou*, Lincoln: Potomac Books.
247. Stergiou Andreas-Kollias Christos, 2018, "Between Pragmatism and Rhetoric: a Critical Assessment of Greece's Defence and Foreign Policy in the 1980s in Light of New Primary Sources", *Southeast European & Black Sea Studies*, DOI: 10.1080/14683857.2018.1553603
248. Sundquist H. Victor, 2010, "Political Terrorism: A Historical Case Study of the Italian Red Brigades", *Henley-Putnam University Journal of Strategic Security*, 3(3), pp. 53-68.
249. Suri Jeremi, 2009, "The Rise and Fall of an International Counterculture 1960-1975", *The American Historical Review*, Vol 114, No1, pp. 45-68.

250. Suri Jeremi, 2010, ‘Counter-cultures: the Rebellions against the Cold War Order’, in Leffler P. Melvyn- Westad Odd Arne (eds.), *The Cambridge History of the Cold War, Vol II*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 460-481.
251. Tanner Jakob, 2008, ‘Motions and Emotions in 1960s Europe’, in Klimke Martin, Scharloth Joachim (eds.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956–1977*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 71-80.
252. Tappero Merlo Germana -Marchisio Sergio, 2006, ‘Italy’, in Jonah Alexander (ed.) *Counterterrorism Strategies: Successes and Failures of Six Nations*, Washington D.C.: Potomac Books Inc., pp.99-126.
253. Tsakaloyannis Panos, 1984, ‘European Foreign Policy Making and Arab Israeli Donflict’, in Allen David- Pijpers Alfred (eds) *European Foreign Policy-making and the Arab- Israeli Conflict*, The Hague: Martinus Nijhoff, pp. 107-120.
254. Tsakaloyannis Panos, 1996, ‘Greece: the Limits to Convergence’, in Hill Christopher (ed.), *The Actors in Europe’s Foreign Policy*, London: Routledge, pp. 186-207.
255. Tsardanidis Charalambos-Stavridis Stelios, 2005, ‘The Europeanisation of Greek Foreign Policy: a Critical Appraisal’, *Journal of European Integration*, 27:2, pp. 217-239.
256. Toaldo Mattia, 2012, ‘The Reagan Administration and the Origins of the War on Terror: Lebanon and Libya as Case Studies’, *New Middle Eastern Studies*, 2, pp. 1-17.
257. Tomkys Roger, 1987, ‘European Political Cooperation and the Middle East: A Personal Perspective’, *International Affairs*, Vol. 63, No. 3, pp. 425-437.
258. Urwin Derek, 1989, *Western Europe since 1945: A Political History*, , London: Longman.
259. Van Herpen Marcel, 2008, ‘Paris May ’68 and Provo Amsterdam ’65: Trying to Understand two Postmodern Youth RRevolts’, *The Cicero Foundation*, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.cicerofoundation.org/wp-content/uploads/Marcel_Van_Herpen_May_68_and_Provo_Amsterdam_65.pdf
260. Voglis Polymeris, 2011, ‘The Junta Came to Power by the Force of Arms and Will Only Go by Force of Arms’, *Cultural and Social History*, 8:4, pp. 551-568.
261. Voskopoulos George, 2006, ‘The Geographical and Systemic Influences on Greek Foreign Policy in the Balkans in the 1990s’, *Perspectives*, No 26, pp. 69-90.
262. Waldmann Peter, 2005, ‘Social Revolutionary Terrorism in Latin America and Europe’, in Bjorgo Tore (ed.) *Root Causes of Terrorism, Myths, Reality and Ways Forward*, London: Routledge, pp. 154-163.
263. Wettig Gerhard, 2009, ‘The Last Soviet Offensive in the Cold War: Emergence and Development of the Campaign against NATO Euromissiles, 1979–1983’, *Cold War History*, 9:1, pp.79-110.
264. Whittier Nancy, 2009 ‘Sustaining Commitment among Radical Feminists’ in Goodwin J.- Jasper J. (eds.) *The Social Movements Reader Cases and Concepts*, West Sussex: Blackwell Publishing, pp. 103-115.
265. Wieviorka Michel, 1991, ‘France Faced with Terrorism’, *Studies in Conflict & Terrorism*, 14:3, pp. 157-170

266. Wieviorka Michel, 2004, *The Making of Terrorism*, Chicago University of Chicago Press.
267. Wilkinson Paul, 1977, *Terrorism and the Liberal State*, London: Mcmillan.
268. Winkler Carol, 2005, *In the Name of Terrorism: Presidents on Political Violence in the Post-World War II Era*, New York: State University of New York Press.
269. Wittner S. Lawrence, 2003, *The Struggle Against the Bomb, Vol. Three, Toward Nuclear Abolition*, Stanford: Stanford University Press.
270. Worman G. John, 2013, "Abu Nidal: Chameleon of Change, A.K.A. Terrorism's Free Agent, *Global Security Studies*, Vol. 4 Issue 1, pp. 57-69
271. Yapp E. Malcolm, 1996, *The Near East since the First World War*, London: Routledge.
272. Ziemann Benjamin, 2009, "A Quantum of Solace? European Peace Movements during the Cold War and their Elective Affinities", *Archiv fur Sozialgeschichte*, pp. 351-389.
273. Zepp Marianne, 2008, Germany 1968- SDS, Urban Guerrillas and Visions of Räterepublik, interview with Meschkat Klaus, in Farik Nora (ed.) *1968 Revisited, 40 years of Protest Movements*, Brussels: Heinrich Böll Foundation, pp. 39-42.